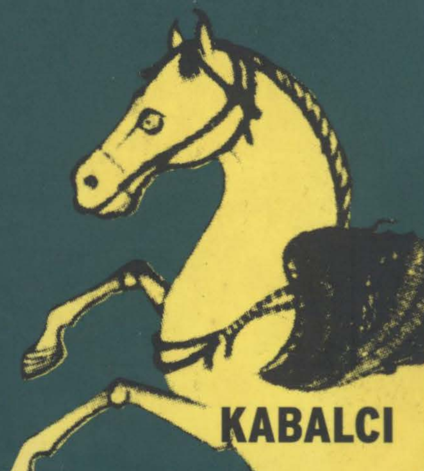
ORTA ASYA

Tarih ve Uygarlık

JEAN-PAUL ROUX

KABALCI

JEAN-PAUL ROUX

ORTA ASYA
Tarih ve Uygarlık

KABALCI YAYINEVİ: 171
İnceleme Dizisi: 31

Jean Paul Roux

L'Asie Centrale – Histoire et civilisations © Fayard, 1997

Orta Asya – Tarih ve Uygarlık © Kabalcı Yayınevi, 1999

Birinci Basım: Şubat 2001

Baskı: Yaylacık Matbaası
Mücellit: Yedigün Mücellithanesi

Kapak Düzeni: Lida İletişim Hizmetleri

Yayıma Hazırlayan: Eda Alagöz-Mustafa Küpüşoğlu

KABALCI YAYINEVİ
Himaye-i Etfal Sok. 8-B Cağaloğlu 34410 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication, bénéficie du soutien du Ministère des Affaires Etrangères, de l'Ambassade de France en Turquie et de l'Institut Français d'Istanbul

Çeviriye ve yayıma katkı programı çerçevesinde yayımlanan bu yapıt, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'deki Fransa Büyükelçiliği'nin ve İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nin desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Roux, Jean Paul

Orta Asya

Tarih ve Uygarlık

1. Orta Asya: Tarih (Başlangıcından günümüze kadar)

2. Orta Asya: Uygarlıkların doğuşu ve etkileşimi

ISBN 975-8240-35-7

JEAN PAUL ROUX

ORTA ASYA

Tarih ve Uygarlık

Çeviren: Lale Arslan

 KABALCI YAYINEVİ

Tüm sevgimle
Jean-Philippe Roux'ya

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bu kitap, tarihçilerin sık sık başvurduğunu düşündüğüm bir kural göz ardı edilerek kaleme alındı; tarihçiler genelde yüzyıllara ayrılan sayfa sayısını bir piramit oluşturur gibi modern çağlara yaklaştıkça artırırlar. Çağdaş tarih, bir tarih olmaktan çok bilgilerimizin bir kısmının basın yayın yoluyla, bir kısmının da taraflı resmi açıklamalardan edinildiği bir tarihsel olaylar anlatısıdır. Bu bilgiler, bilimsel araştırmalara dayandıklarında bile, kaynakları birbiriyle karşılaştırma olanağı sunarak, anlık heyecanları yatıştırıp, daha serinkanlı incelenmelerine olanak veren geri çekilişten, geri çekilip olaylara şöyle bir uzaktan bakma fırsatından yoksundurlar. Şimdiki zaman geçmişe bağlıdır ve geçmiş kendinden önceki bir geçmişe dayanır. Her olayın bir nedeni, bağlı olduğu ve onu açıklayan öncül koşulları vardır.

"Tarih" sözcüğünün yanına "uygarlık" sözcüğünü eklememin nedeni, her ne kadar uygarlıkların incelemesi daha çok "tarihe" yönelik olsa da, olayları anlatma amacımı unutmadan, kültürel olgulara özel bir önem verdiğimi öncelikle belirtme isteğimdi. Bu nedenle, Orta Asya'da doğmuş ya da buraya başka yerlerden gelmiş tüm uygarlıkların temeli olduğuna inandığım dinleri anlatacağım. Ekonomi ve ticaretten, soylular konusunda çok daha fazla bilgili olmamıza karşın soylulardan ve soylu olmayanlardan, kadınların toplumların yapısı hakkında çok açıklayıcı bilgiler veren yaşam koşullarından söz edeceğim. Elbette bilim adamlarını, düşünürleri, gizemcileri ve Orta Asya edebiyatının en soylu eserlerini yaratan yazarları anacağım. Bu değerli insanlar kitabımda hak ettikleri oranda yer almayacaklar, çünkü matematik, astronomi ve tıp alanlarında fikir beyan edecek ve felsefe tartışacak yetkinliği kendimde bulamadım. Yazarlara gelince, pek çok eser okudum, ama kitabımda bu eserlere ancak sınırlı sayıda sayfa ayırabildiğimden inceleme amacını gütmedim. Bu eserleri okumak isteyecek olanlara söyleyebileceğim, çok azının yavan, çoğunun edebiyat şaheseri olduklarıdır.

Kitabım bir edebiyat tarihi olmadığı gibi sanat tarihi de değildir. Buna karşın sanat eserlerine edebiyat eserlerinden daha çok yer verdim, çünkü bu eserlere, yolculukları sırasında ya da sergilerde ya da hiç olmazsa kopyalarının bulunduğu pek çok kitapta rastlayacak kültürlü okuyucular, edebiyat eserlerinden daha kolay ulaşacaklardır. Kimisi bu eserlere hak ettikleri yeri vermediğimi söyleyecektir, ama daha zengin bir açıklamaya girişmeden, ki bu kitabın konusunun dışına çıkmak olacaktı, daha fazlasını yapamazdım. Yıllarca araştırmama rağmen haklarında çok az yazabildiğim İslam sanat eserlerinin kitabımda ayrıcalıklı yeri vardır. Hayli yenilikçi olduklarına inandığım düşünceleri ifade etmek açısından bu çalışmanın çok verimli olduğunu düşünüyorum.

Sanat her şeyden önce bir güzellik yaratısıdır ve güzellik kendi kendini ifade eder. Onu ya görürsünüz ya da göremezsiniz. Yine de kimi zaman güzelliği açığa vurmak, onu kendisine yabancı göze ve zevke tanıtmak, yani bir estetik dersi vermek gerekebilir. Ama bir eserin güzel olduğunu söylemek her zaman öznel bir yaklaşımdır. Kısacası, kendimi duygularıma kaptırıp değer yargılarında bulunduğum yerlerde yalnızca kendi görüşümü belirttiğimi vurgulamalıyım. Sanat, kendini yaratanların ve ait olduğu çevrenin dünya görüşünü yansıtır. Kaygıları ve ilgileri, kutsal olanla insanoğlu arasındaki ilişkileri, belli bir yaşam biçimini, davranışları, kısaca uygarlığı oluşturan ne varsa açıklar. Bu nedenle sanatçıların yalnızca nasıl yarattıkları değil, neden yarattıkları da önemlidir.

Olayları belli bir tarihsel sırayla anlatmaya ve ülkeleri ayrı ayrı ele almamaya çalıştım. Genelde çabam bu yönde oldu, ama çabalarımda kimi zaman başarısız oldum. Olayları yıldan yıla olmasa bile çok kısa zaman dilimleri içinde incelemek beni Orta Asya'nın o yanından bu yanına atlamaya, Türklerden Tibetlilere, Araplardan Çinlilere, sonra tekrar Türklere ve Sogdlara geçmeye zorladı. Olgular her coğrafi ya da siyasal bütün içinde öylesine iç içe geçmiş durdumda ki, parçaları ayrı ayrı ele almazsam çok anlaşılmaz bir hal alacaklardı. Yine de aynı bölgede çok uzun süre takılıp kalmamaya gayret ettim.

Bu kitapta anlatılan yalnızca Türklerin, Tibetlilerin, Sogdların, Baktralıların, Kuçanların, Hotenlilerin, Turfanlıların, Moğolların, Arapların, Çinlilerin ve öteki halkların tarihi değil, tüm bu halkların oluşturduğu Orta Asya'nın tarihidir. Dolayısıyla farklı aktörler aynı oyunu sahneye koyduklarında benim de tekrara düşmem kaçınılmaz oldu.

Diğer eserlerimde olduğu gibi, bu kitabımda da yetenekleri ya da eylemleriyle anılmaları gereken pek çok ismi anma isteğine karşı durmam gerekti; bu direnişin nedeni kendisine ve kulağına yabancı gelen pek çok adı birbirine karıştırma olasılığı yüksek okuyucumu bunaltmak istemeyişimdi. Aynı nedenle, yalnızca ayrıntılarda bizi ilgilendirebilecek teknik tartışmalara da girmek istemedim ve yer isimlerinde tarihsel tersliklere düştüğüm oldu. Yer isimleri yüzyıllardır değişmekte. Aynı şehrin, aynı yerin Çinliler, Türkler, İranlılar ve Avrupalılarca farklı adlandırıldığını gördüm. Eşsesli yer adları da sık sık karşıma çıktı. Bazı yerlerin ise henüz adları yoktu. Bazı yer adları da çok yeniydi. Afganlılar krallıklarını kurmadan önce Afganistan diye bir yer yoktu, aynı şekilde Sogdiyana'nın Özbeklerce XVI. yüzyılda işgalinden önce Özbekistan yoktu; Çin Türkeli (Sin-kiang), Çinliler burayı işgal edip buraya "Yeni Ülke" adını verdiklerinden bu yana Sin-kiang adıyla anılıyor. Elbette Sogdiyana ya da Baktra adlarını kullanmak zorundayım, ama genelde eski dönemler söz konusu olduğunda bile günümüz terimlerini: Serinde (Doğu Türkistan), Tarım Havzası, Doğu Türkistan ya da Sin-kiang

terimlerini kullanacağım. Buranın daha sonra Moğolların yurdu olacağını belirtmeden Moğollardan önceki dönemlerde de Moğolistan adını kullanacağım. Tüm bu yer ve insan adları konusunda, insanlar için görevlerini ve eğer biliniyorsa doğum ve ölüm tarihlerini, yerler için coğrafi konumlarını ve en azından komşu bölgeleri belirten dizinlerden yararlanılabilir. Ayrıca bu adlardan önemli olanlara ya da özel koşulları olanlara da bir sözlükçe ayrıldı.

Eleştiri olanağının olmaması elbette çok can sıkıcı bir durum. Göndermelerin bir anlamı olabilmesi için en küçük bir savda okuyucuya özel nitelikli bir makale listesi ya da uzun bir eser listesi sunmak gerekecekti, ama okuyucu bunlara genelde ulaşamayacaktı. Bölümlere ayırdığımız kaynakçanın kısmen bu açığı kapatacağını umuyoruz.

Her tür bilimsel yazım şeklinden kaçındım ve İranlıların, Çinlilerin, Hintlilerin, Tibetlilerin, Türklerin ya da Moğolların ağzından telaffuz edildiklerinde küçük ayrıntılarla farklılaşan, antikçağdan günümüze değişimler geçiren sözcüklerin, elbette hâlâ varlıklarını sürdürenlerin yazım biçimlerini standart biçime indirgemeye çalıştım. Mahomet yerine Muhammed ve Tchinggis Kaghan yerine Cengiz Han diyen geleneğe uymayı ve öteden beri kullanılan biçimleri korumayı yeğledim. Beni rahatsız etmesine karşın VI-VIII. yüzyılda kurulan ilk Türk imparatorluğundan T'u-kiu'ler olarak (Pinyin okumasıyla tujue) söz etmeyi seçtim.

Kullandığım tek ayraç, Moğolcada ve Türkçede o'nun ve u'nun üstüne iki nokta koymaktı, ki bu sesler her iki dilde de ö *ve* ü *olarak okunuyorlar, oysa bu ayraçlar olmaksızın Fransızcada* o *ve* u *olarak okunma tehlikesi vardır. Bu durumda Turfan-Urga olarak yazdığım Turfan ya da Urga olarak okunacaktır, Türfan ya da İrga olarak değil. Aynı şekilde Arapçada* u, ou-u *olarak okunmalıdır (Mahmoud, Mahmud ve Qoutaibi, Kuteybe olarak okunmalıdır). Moğolcadaki ve Türkçedeki* k *ve* q *seslerini ayırt etmedim. Çince için Uzakdoğu Fransız Okulu'nun eski kullanımını izledim ve parantez içinde 1971 yılında resmileşen Pinyin biçimini verdim. Pinyin yazım biçimini Çince olmayan sözcükler için kullanmadım, çünkü bu onların biçimlerini tamamen değiştiriyordu. Arapça kökenli Farsça sözcükler için Arapça biçimini korudum. Tibetçede hiçbir öğretiyi izlemedim ve en sık kullanılan biçim olduğunu düşündüğüm biçimi korumakla yetindim. Özel adların okunuşunda hiçbir sesin yutulmadığını, genelde genizden konuşulmadığını ve sözcük sonlarındaki* n *sesinin okunduğunu hatırlatmak gereklidir sanırım.* S *ve* g *sesleri sert söylenmelidir* (yasak-yassak *olarak okunmalıdır, Fransızca* yazak *olarak değil;* g *Fransızca "Egypte"deki gibi* j *sesi olarak değil, "gar"daki* g *sesi gibi okunmalıdır).*

GİRİŞ

Orta Asya çok açıkça tanımlanmış ve açıklanmış değildir; sözlüklerde bu coğrafyanın tanımları yapılırken temkinli ve çekingen davranılır. En dar anlamıyla Orta Asya, eskiden Çin Türkistanı olarak adlandırılan, resmi olarak Sin-kiang (Xinjiang) adını ya da daha eski ve dar kapsamlı bir kullanımla Serinde [Doğu Türkistan] adını taşıyan yerdir. Daha geniş ve daha açıklayıcı anlamıyla –bugün Rusların etkisiyle eski Batı Türkistan'ı Orta Asya olarak adlandırma eğilimi olmasına karşın– Hazar Denizi'nden Hanların eski Çin'ine uzanan geniş topraklar Orta Asya'dır. Bu topraklara genelde tek başına bir ülke olarak kabul edilen ya da kimilerinin Orta Asya kadar belirsiz bir tanım olan Yukarı Asya toprakları içinde göstermeye eğilimli olduğu Tibet'i de eklemek gerekli midir, bu konuda bir fikrim yok. Yukarı Asya, Sibirya, Çin, Hindistan ve Rus Türkistanı arasındaki dağlar ve yüksek platolardan oluşan ve geniş çöküntü havzası Tarım Havzası'nı da içine alan topraklardır.

Bu bölge halklarının kaderi birbirine öyle bağlı ve bu halkların birbiriyle etkileşimi o kadar fazladır ki, tüm bu yerlerden birini Orta Asya olarak tanımlanan geniş topraklardan çekip çıkarmak kanımızca mümkün değil. Doğu ve Kuzey Asya'ya konumlanması nedeniyle Kuzey Moğolistan'ı Orta Asya toprakları dışında kabul edebiliriz belki. Ama neredeyse tüm Orta Asya'yı kaplayan büyük bozkır sisteminin ağırlık merkezi, yani Büyük Kingan Dağları, Kerüklen, Orhon, Selenga ırmakları kıyıları yüzyıllarca Türklerin Ötüken olarak adlandırdığı bölge olmuştur.

Bu durumda benim Orta Asya tanımım, Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan ve BDT'nin* dört cumhuriyetinin –Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan– topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini ve hem Merv'e (Mary) hem Herat'a bağlı İran Horasan'ını, Tibet, Sin-kiang (Xinjiang) ve Kansu'yu (Gansu) kapsayan bölgedir.

Aslında çok kuvvetli savlar ileri sürerek Keşmir eyaletini, hatta tüm Pencap'ı olmasa bile Pakistan'ın kuzeydoğu bölümünü oluşturan Pencap'ın kuzeyini, yani Peşavar'ı Orta Asya'ya dahil edebilirim; Peşavar Orta Asya yollarının merkez kavşağı olduğu iddiasını uzun süre sürdürmüştür. Sogdiyana ve Hindistan arasında, antikçağlardaki İran-Hindistan birliğinden ve Yunan-Baktra kültüründen süregelen ilişki-

* Birleşmiş Devletler Topluluğu'nun Müslüman cumhuriyetleri ülke topraklarını Orta Asya olarak tanımlamaktadır.

ler hiçbir zaman kesilmemiştir: Günümüzde hâlâ Tacik müzik kalıplarının daha çok Hint müzik kalıplarını çağrıştırması ya da Taciklerin Hint sinemasından hoşlanmaları çok ilginçtir.

Orta Asya tarihini belli bir kaynaktan başlatıp sonra izini sürdüm, ama bu yöntemin iki önemli sakıncası vardı: Öncelikle eserimin son sayfaları, daha en başından geçersiz duruma düşeceklerdi ya da yazar yazmayı bıraktığında olayların da durması gibi bir şey söz konusu olmadığından bu sayfaların tarihi geçmiş olacaktı; ikinci olarak yalnızca belli bir mesafede durarak sağlanabilecek serinkanlı yaklaşımdan uzak kalma riski vardı.

Günümüz tarihi durmadan ilerlemekte. Özellikle siyaset uzmanlarının görüşleri olmadan çözümlenmeyecek, her biri tek başına ayrı bir esere konu olabilecek karmaşıklıkta çok önemli sorunlarla yoğrulmuş durumda. Ama yüzyıllar ölçeğinde baktığımızda oldukça hareketsiz, donuk bir tarih. Şöyle bir baktığımızda eski çağların en görkemli özelliklerinden biri olan göçebe yaşam biçiminin son bulduğunu görüyoruz. Atlılar ateşli silahların icadından bu yana üstünlüklerini kaybettiler ve eski parlak günlerine bir daha asla kavuşamadılar. Eskiden bir milyon göçebe dünyayı sarsar ve yüz milyon yerleşik üzerinde hüküm sürebilirdi. Yerleşikler öçlerini sonunda aldılar! Göçebeler toprak arayışındaki çiftçilerin akınları karşısında artık güçsüz durumdalar. Çinli yığınlar, İç Moğolistan ve Sin-kiang olarak adlandırılan bölgeyi talan etmiş durumda. Ulaşılmaz yükseklikteki dağlar artık Tibet'i koruyamıyor. İçlerde yaşayan Uygurlar ve Moğollar artık kendi evlerinde çoğunlukta değiller. Kansu (Gansu) etnik açıdan çoktan Çinlileşti bile. Daha doğuda Sovyetlerin çöküşü ekonomik bir bunalım yarattı ve yoğun sulama Aral Gölü'nün kısmen kurumasıyla sonuçlanan birinci derece ekolojik bir felaket yaratmış durumda. Ama yine de tüm bu halklar kendilerini gösterecek yeterli güce ve daha iyi bir geleceğe ulaşılacağının güvencesi olan zenginliklere sahipler. Şimdilerde geniş bir demiryolu ağı, doğalgaz boru hatları, petrol ve gaz yolu oluşturarak İpek Yolu'nun ikiye katlanması ve yeniden canlandırılması ciddi olarak tartışılıyor.

*

* *

Orta Asya üzerine pek çok kere yazdım; her ne kadar bu konuya genel bir bakış açısı getirmek için tekrar dönmenin yararlı olduğunu düşünsem de, kimi zaman daha önce gidilmiş yollardan tekrar geçtiğimin farkındayım. Bu kitabın, bazı bölümleriyle bir tekrar olduğunu saklamaksızın, daha önceki çalışmalarımla bu son çalışma arasında nasıl bir uyum sağladığımı açıklamaya çalışacağım.

Bazı konularda daha önce kısaca söz ettiklerimi geliştirerek anlatacağım. Çok daha kapsamlı bir eserimde, Orta Asya Türkleriyle ilgili yazdığım kısa bölüm ya da paragrafları daha da genişleteceğim. Örneğin önceleri yalnızca bir sayfa ayırdığım Kırgızlara bu kez oniki sayfa ayıracağım. Ötekiler içinse, daha önce tüm ayrıntılarıyla söz ettiğim Türk ve Moğol dinlerine, "ortaçağ kaşifleri" olarak adlandırdığım ortaçağ gezginlerine ve Moğol İmparatorluğu tarihine, Timur ve Babur'ün yaşamöykülerine kısaca değineceğim. Tüm bu konularda analitik olmaktan çok sentezci bir yaklaşım izleyeceğim ve Orta Asya gerçeğini ortaya çıkarmak istediğimden farklı bir ışıkla yaklaşacağım konularıma. Kuşkusuz Cengiz Han, Timur ve Babur seferlerinden ayrı düşünülmezler, ama ne yaptıklarını hatırlatacak olmama karşın uzun uzun anlatmayacağım.

Türkler ve Moğollar dışında, Orta Asya halklarının hiçbirinden söz etmedim, ne İskitlerden ne Partlardan ne Saslardan ne Sogdlardan ne Baktralılardan ne Hotenlerden ne Kuçanlardan ne de Tibetlilerden; ne de Çinliler, Yunanlılar, Araplar ve Ruslar gibi bu halkları şu ya da bu şekilde işgal etmiş olanlardan söz ettim. Bozkır imparatorlukları dışında ne İskender'in ne Ahamenidlerin ne Kuçanların ne Abbasilerin kurduğu imparatorluklarla ilgilendim. Budizme, Mazdeizme, Maniciliğe ve Nesturiliğe ilgim yüzeyde kaldı. Görülüyor ki önümde daha keşfedilecek engin bir alan bulunmakta ve bu yeni keşif eskiden yaptığım araştırmaları zenginleştirip aydınlatmaktadır.

Belki de böyle bir konuyla ilgilenecek nitelikte olup olmadığımı kendime sormalıydım. Uzmanlık alanımın beni daha şimdiden oldukça geniş Türk-Moğol halkları ve İslamiyet alanı içinde tuttuğu ve öteki konular için daha az donanımlı olduğum doğrudur. Ama tamamen donanımsız değilim ve kendimi daha zayıf bulduğum alanlarda çok daha dikkatli ve özenli çalıştığımı söylemeliyim. Hemen hemen bütün Orta Asya'yı dolaştım: Kaosa düşmeden önce Afganistan'a sık sık giderdim; Türk Cumhuriyetlerini Sovyetler Birliği içindeyken de, bağımsız olduktan sonra da ziyaret ettim, Sin-kiang ve Kansu eyaletlerini ve başka bölgeleri de gördüm. Temel araştırmalarımda eski ve günümüz gezginlerinin tüm gezi notlarını, sayısız Çin, İran, Arap yıllığı ve kroniği okudum! Kimi kez öğrencilik günlerime geri döndüm! Nihayet onun da bir insan olduğunu kabul edene kadar neredeyse bir yarı tanrı kabul ettiğim İskender'e hayranlığımdan yandım tutuştum. Ahamenidlere gerçek bir hayranlık duydum ve Pencikent'in fresklerindeki Sogdlarla kendimi çok yakın hissettim. Eğer Hıristiyan olmasaydım çoktan Mazdeist olmuştum. Kendisiyle bunca zamandır konuştuğum Çinli çiftçi, Hazreti İsa'nın Bethelem'de doğduğu sıralarda

Turfan'a gelen çiftçiden çok mu farklıydı? Üstün inceliği ve soyluluğuyla Buharalı Tacik dostumun soyunda, bin yıllık Türk egemenliğine karşın atalarının bilgeliğinden hiç kopmayan İranlıda Pencikent'in fresklerinin ince ve özenli soyluluğunu bulmadım mı?

Eğer bu kitabı yazmamış olsaydım, her birinin ayrı bir konuyu ele alacağı uzmanlardan oluşan bir ekiple bunu yapmak gerekecekti. Olanaksız bir iş! Böylesi bir çalışmaya uygun bir ekip bulunabilseydi bile, her bir partisyonun birbirine bu kadar sıkıca bağlı olduğu bu senfonide kemanlarını nasıl akort edeceklerdi? Çinliler, Türkler ve Araplar Talas Savaşı'nda hep birlikte çarpışmışlardır. Dünyanın bütün dinleri varlıklarını Turfan'da çok dar bir yaşam alanı içinde sürdürmüşlerdir. Ve Moğol İmparatorluğu'nun oluşumunda tuzu olan Uygurlar, Çinliler, İranlılar, Ermeniler, Alanlar ... bir mozaik oluşturabilirdi; ama tabloda benim istediğim bütünlüğü sağlamaktan uzaktılar.

Orta Asya tarihi, öteki bölgelerden farklı olarak, dar bir çerçevede ele alınamaz. Bu topraklar kendine özgü kişilere ev sahipliği yapmıştır. Kaşifler ve halklar onun için yürümüşler, bağrından dünyayı fetheden atlılar çıkmıştır. Orta Asya'yı boydan boya geçenler, geçmek isteyenler ya da bir Almanın İpek Yolu adını verdiği yolda canlarından olanlar olmuştur: Maceraperestler, tüccarlar, misyonerler, bilinmezin susuzluğuyla kavrulanlar ve inançlarını yayma ya da zengin olma tutkusuyla yanıp tutuşanlar, Hıristiyanlığı Moğolistan'a, Maniciliği Çin'e, Budizmi Kore'ye yaymışlardır. Ünlü Katar ipeği ve porselenlerini Akdeniz Havzası'na ve eski İran resimlerini neredeyse hiç bozulmadan Japonya'ya götürmüşlerdir. Budist hacılar Fa-hien (Faxian) ve Hiuan Tsang (Xuan Zang), bilim hacıları Sir Aurel Stein ya da Paul Pelliot'a kadar herkes Orta Asya kaynaklarının keşfine çıkmıştır. Asya dediğimiz mutlak gizemlerle dolu diyar uğruna acı çekmiş, onun rüyasının peşine düşmüş, öyle ki bir gün bu rüyaları gerçekleştirme uğruna Kolomb ve Macellan yaratmış bu İtalyanlar, Fransızlar, bu ortaçağ adamları bizim atalarımız, üstatlarımızdır.

Dahası bu topraklara bayraklarını dikmek ya da tutkularının sınırlarını görmek için buraya gelmiş ve burada konaklamış olanlar. Orta Asya'ya yabancı bu insanlar, avının üstüne atlayan vahşi avcılar gibi bu topraklara atılmış, ama kimi zaman avlanan kendileri olmuştur. En iyileri burayla birleşmişlerdir. İskender bu diyarda, Antonius ve Cleopatra, Romeo ve Juliette, Tristan ve Iseult gibi ölümsüz bir çift olacağı Roxane'ını bulmuştur. Ben de tüm bu insanları, Dariusları, İskenderleri, Arap Kuteybeleri, Çinli Pan Ç'ao'ları Suse, Makedonya, Bağdat, Lo-yang diyarlarında aramaya çıkacağım. Aynı şekilde Orta Asya'ya geldiklerinde onları tanıyabilmek

amacıyla Buda'yı bulmak için Hindistan'a, Mani için İran'a gideceğim.

Ve dünya tarihinin en güzel ve en ünlü destanlarından aşağı kalmayan destanlar yaratmak için Orta Asya'dan yola çıkan İskitleri, Partları, Türkleri, Moğolları egemenliklerini götürüp sancaklarını diktikleri yerlere, yani ne Kahire'ye ne İstanbul'a, ne Apamea'ya ne Halep'e, ne Isfahan'a ne Delhi'ye, ne Pekin'e, hatta ne Ukrayna ovalarına ne de İran platolarına kadar izleyeceğim. Orta Asya'yı terk ettiklerinde ilgimi kaybedecekler. Zaten Orta Asya'daki tarihleri bize yeter de artar bile.

Buna karşın tüm bu halklar dünyanın kaderine nasıl da ağırlıklarını koymuşlardır! Herkes Cengiz Han İmparatorluğu'nun, hiç kuşkusuz dünyanın bu en büyük ve en çılgın macerasının dünyayı altüst ettiğini bilir. Tarih sahnesinde ilk başrolleri oynayan onca kahramanın Orta Asya'dan çıktığını nasıl unutabiliriz? İşgalleriyle Batı'da büyük Kavimler Göçü'ne neden olan Attila'nın ve Hunların atalarını, milliyetçi Çin'i Nankin'e hapseden barbarları, Yakındoğu'ya yerleşmeleri haçlı seferlerinin başlamasına neden olan Selçukluları, dünyanın en güçlü imparatorluklarından birini kuran Osmanlıları ve ardıllarını, Çin'de Vey adı altında Longmen Mağaraları'nı yaptıran Tabgaçları, Hindistan'da İslamiyeti yayan Gaznelileri, Büyük Moğol ve Hindistan imparatorluklarını kuran Timur'u ve yandaşlarını nasıl unutabiliriz! Devasa kaderleri, henüz yeni yeni ağlamaya başladıkları beşiklerine eğildiğimizde bizlerin her zaman aklında olacaktır.

Göçebelerin gürültü patırtısında yerleşiklerin unutulup gitme tehlikesi vardır. Bostan dolabının vızıltısı ayak seslerinde kaybolup gider; tecavüze uğrayan kadınların çığlıkları tohum atmak için yarılan toprağın derin derin inlemesini bastırır. Yaşamları ne kadar farklı ve özgün olursa olsun toprağa bağlı yaşayan çiftçilerin Almanya ve Fransa'daki köylülerden çok da farklı olmadığı doğru değil midir? Oysa, göçebe çobanlarda her şey ne kadar yeni, yabancı ve bilinmezdir. Sorularımıza cevap bulma durumundayız ve bu nedenle onlardan daha fazla söz edeceğiz.

Her yönüyle birbirinden farklı olduğunu gördüğümüz bu iki grubun hemen ayrı cinsten oldukları yargısına varmamalıyız. Çiftçilerin ayaklarını vahaların humuslu toprağına, nehirlerin balçığına daldırıp yalnızca önlerinde uzayıp giden alanları ve otlakları sevenlerin gezici yaşam tarzını reddettiği en eski çağlardan beri bu iki sınıf yan yana yaşamaktadır. Birbirini karşılıklı olarak küçümsemelerine, birbirlerinden nefret etmelerine karşın birbirlerine ihtiyaçları vardır; kuşkusuz sürekli bir düşmanlıkla, ama bir arada yaşamaktadırlar. Kızlarıyla oğlanları birbiriyle evlenip ortak yaşam kurmaktadır. Kardeştirler ve bu kardeşliği İncil'in ilk sayfalarında Tekvin bölümünde bize tanıtılan Adem'in çiftçi ve çoban oğlu, Habil ve Kabil'den

biliyoruz. Ama gerçek yaşamda Kabil Habil'i öldürmeyecektir. Yüzyıllar boyunca çiftçiyi boğazlayan hep çoban olacaktır.

Aslında bu kitabın başlığında "tarih" sözcüğünün yanına "uygarlıklar" sözcüğünü eklerken düşündüğüm yerleşiklerdi. Kastım bir göçebe uygarlığı olmadığını belirtmek değildir, fakat göçebe uygarlığı öylesine kendine dönüktür ki benzeri yoktur, tekildir. Toprak ve şehir insanının bilemeyeceği sınırları vardır. Ufku ne kadar daralırsa o kadar derinleşir. Düşünce, hiçbir şeyin sınırlanıp tutunamadığı bozkırlarda değil, duvarların ufku sınırladığı şehirde incelir, törpülenir ve kesinleşir. Geceleri sınırsız gökyüzünün altında gezerek astronom olunmaz. Çimenlere yatarak araştırma yapılmaz. Bunun için dar bir mekân, bir çalışma alanı gerekir.

Orta Asya'yla ilgili iki imge oluşturduk, ikisi de hatalıydı. İnsanlığın çok uzun süre ulaşılmayan bu yüksek tepelerden doğduğunu ve sonra tıpkı nehirler ve şelaleler gibi bu tepelerden ovalara aktığını düşündük. Burayı vahşi, yabancı, bilinmeyen bir ülke olarak, insanlarının belli bir süre uygar olsalar bile kısa sürede en kaba güdülerine kendilerini bırakıp neredeyse ilkel insan düzeyine düştükleri barbar topraklar olarak gördük. Aslında insan türünün ne kökeni ne de ham hali bu topraklardadır.

Orta Asya büyük bir uygarlık merkezidir; güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata hayat veren şu özel diyarlardandır. Abartıyor muyum? Dünyanın hâlâ varlığını sürdüren eski dini Mazdeizm ve kurucusu, karanlık çağlarda izini yitirdiğimiz Zerdüşt bu topraklarda doğmuştur. Budizm Hindistan'ın bilinmez yörelerinden çıkıp burada düşünsel şemalarını, davranış biçimlerini ve Lamacılık yönünü oluşturmuştur. Hint zihniyetiyle Helenistik zihniyet burada birleşip Yunan-Buda sanatını doğurmuştur. Evrensel dinlerin müminleri başka yerlerde birbirini parçalarken bu topraklarda büyük bir uyum içinde yaşamışlar ve bize bir hoşgörü dersi vermişlerdir. İnce ve özenli Sogdiyana'nın ve Çin'in (Seres, ipek ülkesi) ve Hindistan'ın birleşimini adında boşuna çağrıştırmayan Serinde uygarlığı burada filizlenmiştir. İslam dünyasının en büyük bilgini El-Biruni, Avrupalıların Avicenne olarak bildiği eşsiz üstat İbn Sina, Sünni mezhebini oluşturan *hadis* (Peygamber geleneği) derleyicileri, en önemli ilk İranlı şair Rudaki, Gazne'de ünlü *Şehname*'yi yazan büyük şair Firdevsi ve modern zamanın ilk astronomu Uluğ Bey, hepsi Orta Asya'dan çıkmıştır. Pek çoğu yitip gittiği halde adları hâlâ belleğimizde çınlayan şehirler de cabası, Baktra, Buhara, Semerkant...

René Grousset'nin çok güzel adlandırdığı gibi "bozkır imparatorlukları"nı kuran fatihler Cengiz Han, Timur ve Babur gözlerini bu topraklarda açtılar ve buradan

çok uzaklara gitseler de her defasında geri döndüler. Dünyaya gözlerini kapartırken son gördükleri Orta Asya'nın manzaralarıydı. Orta Asya'da şaheser güzellikte yerler vardır; Afgan Dağları tepesinde olağanüstü mavi bir gökle kaplı Band-i Amir Gölleri, Ulu Dağ, Sin-kiang, Tanrı Dağları'ndan düşen çığların yığıldığı Isık Köl kıyıları. Bu topraklar alçakgönüllü hazineler barındırır, hâlâ genç görünen kavakların ve kayın ağaçlarının rüzgârda yapraklarını hışırdattığı dar vadiler, ilkbaharın mor ve beyaz süsen çiçekleriyle örttüğü mezarlar. Ama Orta Asya boş ve çetin düzlükler diyarıdır. Geniş dalgalarıyla kum tepeleri taş yığınlarına varır; taş yığınları, Borodin'in onlar için bestelediği müzik kadar monoton ve nostaljik bozkırlara ve bozkırlar da her biri gökyüzüne elini uzatmış doğal zigguratlara benzeyen, en küçüğü 7000 metreden yüksek ulu zirvelere varır.

Kaynaşan insan yığınlarıyla yaşamaya alışmış bize mutlak görünen bir yalnızlık içinde, tek bir canlıyla karşılaşmadan Orta Asya'yı Kansu'dan Aral'a boydan boya geçtiğinizde bu toprakları tanıdığınızı düşünürsünüz; sayılarının azlığıyla ortama çok iyi uyum sağlayan kerpiç evlerden oluşan küçük köylerde ya da keçeden yapılan yurtlarda uyuduğunuzda; bu diyarda yaşayanların en leziz içecekleri saydıkları mayalanmış kısrak sütünden yapılan alışılmadık *kımız*'ı içtiğinizde ve onlarla milli yiyecekleri yoğurdu ya da bir parça koyun etini paylaştığınızda, şayet alışkınsanız mis kokulu yiyeceklerin pişirildiği küçük tezek ateşinin çevresinde bir akşam geçirdiğinizde; kulakların bayram ettiği ve kalbin şenlendiği müziği (duyabilirseniz) dinlediğinizde; onlara yaklaşmak yasak olduğundan ya da hayal mi gerçek mi ayıramadığınızdan çok uzaklardan geçip giden Baktra develerinin sarsak kervanlarını gördüğünüzde, şu küçük atlara bindiğinizde, korkunç suratlarıyla eşkıya ya da katil olduğunu sandığınız, belki de öyle olan yerlilerle benzersiz dostluklar kurduğunuzda bu toprakları bildiğinizi sanırsınız.

Hayır tanıyamazsınız, çünkü Orta Asya hâlâ tüm sırlarını bize sunmuş değil. Bize sunduğu hazineler ne kadar büyük olsa da sakladığı daha büyük hazineleri olduğunu biliyoruz. Aslında Orta Asya'nın korkunç bir yüzü de yarattıklarının büyük bir bölümünü yine kendisinin yok etmesidir. Yer sarsıntıları ve insan sarsıntılarıyla! Kaprisli bir nehir taşarak her yeri sel altında bırakmış ve buraları çöl etmiştir. Yer sarsıntıları anıtları yıkmış, putlardan nefret eden tektanrıcılığıyla İslamın fanatik tasvir düşmanlığı heykelleri ve resimleri baltalamıştır. Atom bombasına eşit devler Cengiz Han ya da Timur, kendi Hiroşima ve Nagasaki'lerini yaratmışlardır. Hemen hemen her yerde buzdan ya da topraktan kefenlerinden sıyrılan kayıp şehirlere rastlarız. Dağların ve yarların dik yamaçlarında, örneğin Tun-huang (Dunhu-

ang) ya da Bezeklik'tekiler gibi mağaralar ortaya çıkar. Mezarlar kıyamet günündeymiş gibi ya kendiliğinden açılırlar ya da Noyin Ula, Pazırık ve Astena'daki gibi toprağın bağrından çıkarılırlar. Bize doğanın Mısır'daki örnekleri kadar iyi koruduğu sayısız kalıntı ve kanıt sunarlar: Resimler, heykeller, halılar, kumaşlar, tahtalar, deri eşyalar, dövmeli insan vücutları, bütün bunlar şaşkın bakışlarımızın önünde geçmişi yeniden canlandırırlar. Ramses'in mumyası bizi heyecanlandırıyorsa, belki 2000 belki 2500 yıl önce Altay'a gömülen ve sanki dün ölmüş gibi korunmuş ceset karşısında nasıl heyecanlanmaz insan?

Peki ama Cengiz Han'ın mezarı, o nerede? Eğer en büyüğün uyuduğu yeri bilmiyorsak, onun yüzde biri gücündekileri nasıl daha iyi tanıyacağız? Orta Asya'nın sırları kendiliğinden açıklamasını mı bekleyeceğiz? Eğer bu soruya cevap evet olsaydı, Orta Asya'yla ilgili hiçbir kitap yazılmamalıydı.

Yakın zamanlı ya da gelecekteki keşiflerin –her gün bir şey keşfediliyor– bu sayfaları tarihi geçmiş kılacağının bilincindeyim. Hiç önemi yok bunun! Bir yazarın derdi "kesin" olmak değildir, ama uzun bir yürüyüşten sonra kamplarını kurup ateşlerini yakan ve yarın yine yola koyulacaklarını bilerek gece uykuya dalan göçebeler gibi bir durağa varmaktır. Eğer arkası geliyorsa bir çalışma boşuna değildir. Her insanın gönlünde yatan aslan bir gün izinde yürüyen birinin olacağını bilmektir.

1. BÖLÜM

ÜLKE

Bugünün haritalarında gördüğümüz kadarıyla, Orta Asya iki temel bölgeye ayrılmış durumdadır; Çin egemenliğindeki topraklarla, daha düne kadar Sovyetler Birliği egemenliği altındaki BDT (Birleşik Devletler Topluluğu) toprakları. Bu iki bölge arasında iki ülke uzanır; kuzeyde Dış Moğolistan olarak da adlandırılan Moğolistan, güneyde Hindistan'a, daha güncel terimlerle Pakistan'a komşu Afganistan ve İran'ın doğu bölgesi Horasan uzanmaktadır. Çin egemenliğindeki topraklar dört ana bölgeden oluşmaktadır: İç Moğolistan,* Tibet, Kansu (Gansu) ve eskiden Doğu Türkistan ya da Çin Türkistanı olarak adlandırılan Sin-kiang (Xinjiang), daha önce Rus egemenliğinde olan ve Batı Türkistan ya da Rus Türkistanı olarak adlandırılan cumhuriyetler, bugün ne etnik ne dilsel ne de coğrafi özellikleriyle uyum sağlamayan devletler halinde örgütlenen Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın büyük bir bölümü.

En geniş kapsamıyla Orta Asya'yı oluşturan bu ülkelerin ortak özellikleri açık denizlere kıyıları olmaması, Avrasya toprakları içinde kapalı kalmış olmalarıdır. Bu toprakların büyük bir bölümü bozkırdır. Kuzey Sibirya ormanı uzanır, bazı yerlerde bozkır yerini başka bitki örtülerine bırakır ve Gobi, Taklamakan gibi ya da renkli kum çölleri, kırmızı kumlu Kızılkum, beyaz kumlu Akkum, kara kumlu Karakum gibi ıssız çöllere dönüşür. Kıyılarında çok eski uygarlıkların yerleştiği nehirler Orta Asya'yı baştan sona donatırlar; kuzeyde Altay'dan gelen Yenisey, kuzeydoğuda Amur ya da Baykal Gölü'nü sulayan zengin sular; güneydoğuda Hoang-ho Irmağı'nın (Sarı Irmak) üst yakası, ki bu akarsuyun kıvrımında Ordos ülkesi kurulmuştur; batıda Tanrı Dağları ve Pamir Platoları'ndan çıkan ve Aral Denizi ve Balkaş Gölü'nü besleyen ya da bataklıklarda son bulan ırmaklar; İli, Çu, Talas, Arapların Seyhun (Sihun), eskilerin Yaksart (Iaxartes) olarak adlandırdıkları 3000 km uzunlu-

* Bu terim, Moğol Cumhuriyeti'nin Çin egemenliği altındaki toprakları için kullanılmaktadır ve Moğollar tarafından reddedilmektedir.

ğundaki Sirderya (İnci), Zeravşan, Müslümanların Ceyhun, klasik tarihçilerin Oxus dedikleri 2540 km uzunluğundaki Amuderya Irmağı. Sin-kiang'ın [Çin Türkistanı] merkezindeyse Tarım Irmağı (2179 km) bulunmaktadır.

Batı Türkistan'ın oldukça alçak bir ova –ya da daha çok deniz seviyesinin 50 metre altındaki geniş çöküntü alanı Aral-Harezm Gölü'ne kadar düzenli olarak alçalan kumlu ve taşlı platolar– şeklinde uzandığı batı bölgeleri dışında Orta Asya'da çok ünlü dağlar vardır: Altay, Tanrı Dağları [Tien-şan], Pamir ve Hindukuş Dağları. Bunlar Moğolistan'daki, Çungarya'daki yüksek platolarla ya da Tarım Havzası'yla bölünen devasa kitlelerdir. Bu ülkeden geçişler 3000 metre, hatta 4000 metre yükseklikteki geçitlerle, Kansu'daki gibi toprağın çökmesiyle oluşan uzun ve dar boğazlarla ya da Turfan çanağını Urumçi'ye bağlayan bir tür çöküntü fayıyla sağlanır.

Hemen hemen tüm topraklar kuraklıkla kavrulur ve nehirlerin suladığı vadiler dışında her tür bitki örtüsünün gelişimine engel olur. Çoğu yerde, Batı Kansu ve Gobi'de yıllık yağış 100 mm'yi geçmez; Yukarı Tibet, Sistan, Tarım Havzası, Batı Kansu, Türkmenistan dağ eteklerinde 200 mm'yi bulur, Çungarya'da 275 mm'dir. Yalnızca Lasa vilayeti gibi 1500 mm dolaylarında ya da aşağı yukarı bir metre yağış alan Hindukuş Dağları'nın yüksek dorukları gibi muson rüzgârlarının etkisinin hissedildiği yerler iyi yağış alır.

Moğolistan

Moğolistan 1500 ile 1800 metre yüksekliğinde, Altay Moğol iskânında 4650 metre yüksekliğini bulan dağların birbirinden ayırdığı hafif eğilimli tepelerin alabildiğine uzandığı ve 550 metreyi geçmeyen çukurluklarıyla çöküntü bölgelerinden oluşmuş geniş (1.565.000 km^2) dağlık bir ovadır.

Denizden uzaklık, kuzeybatıda hüküm süren sürekli yüksek basınç alanı ve yükseklik sert bir karasal iklimin oluşmasına neden olmuştur; 90 ya da 95 dereceye varan günlük ya da yıllık sıcaklık değişimleri vardır. Yıllık sıcaklık ortalaması düşüktür; 0 °C'ye yakındır, hatta mevsim sert geçtiğinde daha altına iner. Yağış yalnızca yaz aylarında alınır, ama yaz mevsimi çok kısadır. Yaz ağustos sonunda son bulur ve yerini çok geçmeden buz gibi geceleriyle sonbahara bırakır. Kışın nehir ve göller kalınlığı 1-2 metreye varan buz tabakalarıyla örtülüdür. İlkbahar da iyi geçmez, hâlâ iklim kuraktır ve hava soğuktur, donmuş toprak hayvanlara en ufak bir ot sunmaz. Yaz mevsimi haziran ayında doğanın tüm renkleriyle birdenbire başlar.

Dağların zirvelerindeki buzlar erir ve bazen ırmaklar o kadar coşkulu akar ki, şiddetli sel baskınlarına neden olurlar.

Hava her mevsimde hafiftir, ama rüzgâr çok kuvvetli ve sürekli eser, boğazlarda, dar geçitlerde ve geçişlerde şiddetini iki katına çıkardığında insan elinde olmadan kötü ruhların zincirlerinden kurtulmuş olduğu sanısına kapılır. Orta Asya topraklarının üçte ikisi dünyanın en güzel bozkırıyla kaplıdır. Kuzey toprakları kışın yapraklarını dökmeyen karaçam, çam, sedir, hatta köknar, ladin ve dağ etekleri kayın, ince kavak ormanlarıyla bezelidir. Orta Asya'nın merkezi ve doğusu tamamen otlarla kaplıdır. Dünyada hiçbir ülke hayvancılığa bu kadar uygun değildir. Bu topraklarda ağaçlar kaybolur ve yerini düz arazide uzaktan dikkati çeken korulara bırakır, bu nedenle korular mesafeleri ölçmede kullanılırlar.

Gobi'nin güneyinde, Çin sınırlarında, Sarı Irmak'ın kıvrımında ve Büyük Kingan Dağları'nın batısında İç Moğolistan uzanır (1.200.000 km^2). Burası diğer bölgelere göre daha az yüksektir ortalama 800 ile 1000 metre yüksekliğindedir ve sıcaklık farkları daha azdır, sıcaklık -20 °C ile +22 °C derece arasında oynar. Bu topraklar Moğol Cumhuriyeti'nden daha fazla yağış almasına karşın, yağış, sulama olmadan burada tarım yapılmasını sağlayacak oranda değildir. Öyle görünüyor ki Sogdiyana, Sin-kiang, Afganistan'da olduğu gibi günümüze kadar bu bölgede belirgin şekilde tarım yapma olanağı bulunamamıştır. Bölge halkı göçebe hayata fazlasıyla bağlıdır ve ihtiyaçlarının çok azını tarımla karşılar, çünkü Çinlilerle yaptıkları ticari alışverişler ve yerleşiklere yaptıkları baskınlar sonucunda aldıkları ganimetler ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamaktadır.

Kansu

Kansu'nun Çin eyaleti 530.000 km^2'dir. Güneydoğusunda (1000 ile 1500 metre yüksekliğinde) eskiden tarım yapılamayan, bugün buğday, darı, pamuk ve tütün yetiştirilen lös topraklı bir plato bulunmaktadır. Buranın ekseni, 1000 km uzunluğunda, 60 ile 70 km genişliğinde 1000 metre yüksekliğinde güneydoğudan kuzeybatıya doğru Ho-si koridoru boyunca uzanmaktadır, neredeyse tamamen çöl olan bu bölge sulu tarımla yavaş yavaş kazanılmaktadır (ekili alan 30 yılda 4 misline çıkarılmıştır). Bu bölgede Çin'e daha doğrusu Sin-kiang'a uzanan yol üzerinde konak noktaları oluşturan vahalar bulunur. Hava sıcaklıkları arasındaki farklar burada daha azdır. En düşük kış sıcaklıkları doğuda -4 °C civarındadır, batıda -10 °C'ye kadar düşmektedir. En yüksek sıcaklıklar doğuda 21 °C, batıda 25 °C civarındadır.

Sin-kiang (Çin Türkistanı)

Uygur Cumhuriyeti de denilen Sin-kiang 1.646.000 km^2 büyüklüğünde çok geniş bir topraktır ve coğrafi açıdan çok farklı bölgeleri kapsar. Bölgeyi iki temel kısma ayırabiliriz; bir yanda batıdan doğuya uzanan bölgeler, öte yandan bölgenin öteki dağ zirveleri kadar etkileyici olmasalar da 4000 ile 5000 metreye varan zirveleriyle omurgayı oluşturan 1600 km uzunluğunda, 300 km genişliğindeki Tanrı Dağları bulunmaktadır.

Kuzeyde sert kışları (-35 °C) ve ılık yazları (20 °C), özellikle koyun sürülerinin otladığı geniş otlaklarıyla bozkır ülkesi Çungarya uzanmaktadır. Güneyde, sıcaklık yazın 26 °C'yi bulan, kışın ise ortalama 8 °C'lerde gezinen, fazla soğuk olmayan, ama çok kuru iklimli, kuzeydoğuya doğru çukurlaşan badem biçimindeki büyük çöküntü bölgesi Tarım Havzası bulunur; 1000 metreden fazla yüksekliklere ender rastlanan bu nispeten alçak havzada, yaklaşık 1600 metre yüksekliğinde alçak tepeler ve örneğin Turfan'daki gibi deniz seviyesinin 170 metre altında boğucu çöküntü bölgeleri vardır. Tarım'ın sarı kuşağının 780 metre yüksekliğindeki sazlık Lobnor bataklığında yitip gittiği Taklamakan Çölü ortadadır ve büyük bir bölümü kapsar; burada hiç hayat yoktur. Güneyde ve kuzeyde bu çölü kuşatan Tanrı Dağları ve Altın Dağları vardır, bu dağların eteğinde pek çok vaha bulunmaktadır. Yoğun tarım kültürünün bulunduğu bu dağlar yay biçiminde uzanarak iki sıra halinde birleşmektedir, korumasız bu vahalar mucizevi bir biçimde insanların ve kumların saldırılarına karşı direnebilmiştir. Batıdaysa Kaşgar, birleşip devasa bir kitle oluşturarak Doğu ve Batı Türkistanı birbirinden ayıran Asya'nın büyük sıradağlarına yaslanmaktadır.

Tibet

Doğal sınırları içinde, Tibet, Karakurum'da 8000 metreye, Himalaya'da (Everest Tepesi) 8850 ile 8900 metreye varan zirveleriyle, güneyde Pakistan tarafında doruğa ulaşan dünyanın en geniş ve en yüksek dağ sistemi içinde yer alır ve bu dağ sistemi Tibet sınırları dışına çıkarak tüm yörelere uzanır. 1.221.000 km^2 büyüklüğündeki bu bölgenin yarısından fazlası 3500 metreden yüksektir. Kuzey ve kuzeybatıda ortalama yükseklik 5000 metreden fazladır. Yerleşim yerleri yalnızca güneyde ve doğuda bulunmaktadır; yükseklikleri 2000 ya da 2500 metreye, hatta 1000 metreye düşen vadilerde buğday, arpa, mısır, darı, üzüm, kayısı ve sebze tarımı yapılabilir. Koyun ile yakların bol olduğu bu yüksek ülkede, yağın dinsel ayinlerde olduğu ka-

dar beslenmede de büyük rol oynadığı görülmektedir. Bu ülkede iklim serttir, fakat beklendiği gibi aşırılıklara kaçmaz. Yazın sıcaklığın 25 °C'yi bulduğu olur; kışınsa ortalama olarak -5 °C'ye kadar düşer. Başkent Lasa'nın bulunduğu güney bölgesi kuzey rüzgârlarından korunan bir kır bölgesidir, yüksekliğine karşın (3500-4000 m) çok ılımlı bir iklime sahiptir.

Batı Türkistan

449.000 km^2 büyüklüğündeki Özbekistan, çetin ve ıssız çöllerden ve birkaç dağ sırasının uzandığı verimli vadilerden oluşur. Batıda, günümüzde Karakalpak Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgede, Aral Denizi'ne döküldüğü yerde Oxus [Amuderya-Ceyhun] deltası bulunmaktadır. Bugün ünlü Harezm'le [Hiyve] eski çağ yazarlarının deyişiyle Horezmi'yle yoğun olarak sulandığı için artık eskisi gibi çölleşmekte olan bir bölge değildir. Üç tarafı ıssız çöllerle çevrili Batı Türkistan, eskiden sürekli tarım kültürünün yapıldığı bir bölgeyle Merv'e (Mary) bağlıydı. Nemli toprakların zengin bir bitki örtüsü oluşturduğu kumlu bir alüvyon toprağına sahiptir. Merkezde ve doğuda bol sulu, güneşli ve verimli vadi Zeravşan'la antik Sogdiyana bulunmaktadır; burada çok güzel şehirler kurulmuş ve uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uzakdoğu'da, Termiz'den Taşkent'e uzanan ve yoğun olarak sulanan dağ bölgesi verimlidir. Fergana Vadisi'ne gelince, 300 km uzunluğunda, 100 km genişliğinde uzanan bir çöküntü havzasıdır ve burayı Seyhun'un yukarısında uzanan dağ sıraları boydan boya geçer, bağlarla, bahçelerle ve tarlalarla kaplıdır ve tüm Orta Asya'nın en verimli, en güzel bölgelerindendir.

Tacikistan ve Kırgızistan dağlar içinde kıvrılmış kalmış iki küçük cumhuriyettir; Tacikistan Fergana Vadisi'nden bir parça koparabilmiştir, ama en iyi bölümü Özbekistan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Sırasıyla 143.000 km^2 ve 128.000 km^2 olan bu ülkeler, tarımın ancak dağ eteklerinde ve ender rastlanan vadilerde yapılabildiği hayvancılıkla geçinen ülkelerdir. Tacikistan'da 2000 metrenin altında kalan bölgelere pek rastlanmaz. Doğu bölgesinde Badakşan, Pamir ve 4000 metreden yüksek platolar uzanır. Kırgızistan vadilerle ve Isık Köl kapalı havzasıyla bölünen sıradağlarından (4000-7000 m) oluşur.

Türkmenistan, çok büyük (488.000 km^2) bir çöl ya da yarı çöldür (Karakum), Aral-Hazar çöküntü bölgesine doğru alçalan bir çöküntü bölgesinde bulunur. Verimli bölgeler yalnızca Köpek Dağı etekleri ve Ceyhun, Murgib, Tadcan ırmaklarının yarattıkları vahalardır. Modern sulama yöntemiyleriyle, Aral Gölü'nün kuruma-

sı pahasına, eskiden bozkır olan bu geniş topraklar tarıma kazandırılmıştır, ama ödenen bedel düşünülünce bunun eski zamanların dengeli yönteminden daha etkili bir yöntem olduğunu söylemek zordur. 2.715.000 km^2'lik büyük Kazakistan'a gelince, yalnızca Bek Pak Dala bozkırlarında dağınık bir konumda bulunan, büyük Balkaş Gölü (340 m) havzasıyla dağlık doğu bölgeleri, aşağı ve orta Sirderya'nın kuzey ve güneyindeki en kurak topraklarıyla güney bölgeleri Orta Asya toprakları içindedir. Alçak düzlüklü bir göçebe ülkesidir (100 metreden fazla yüksekliğe ender rastlanır) ve Aral Gölü kıyılarına doğru da yarı çöldür.

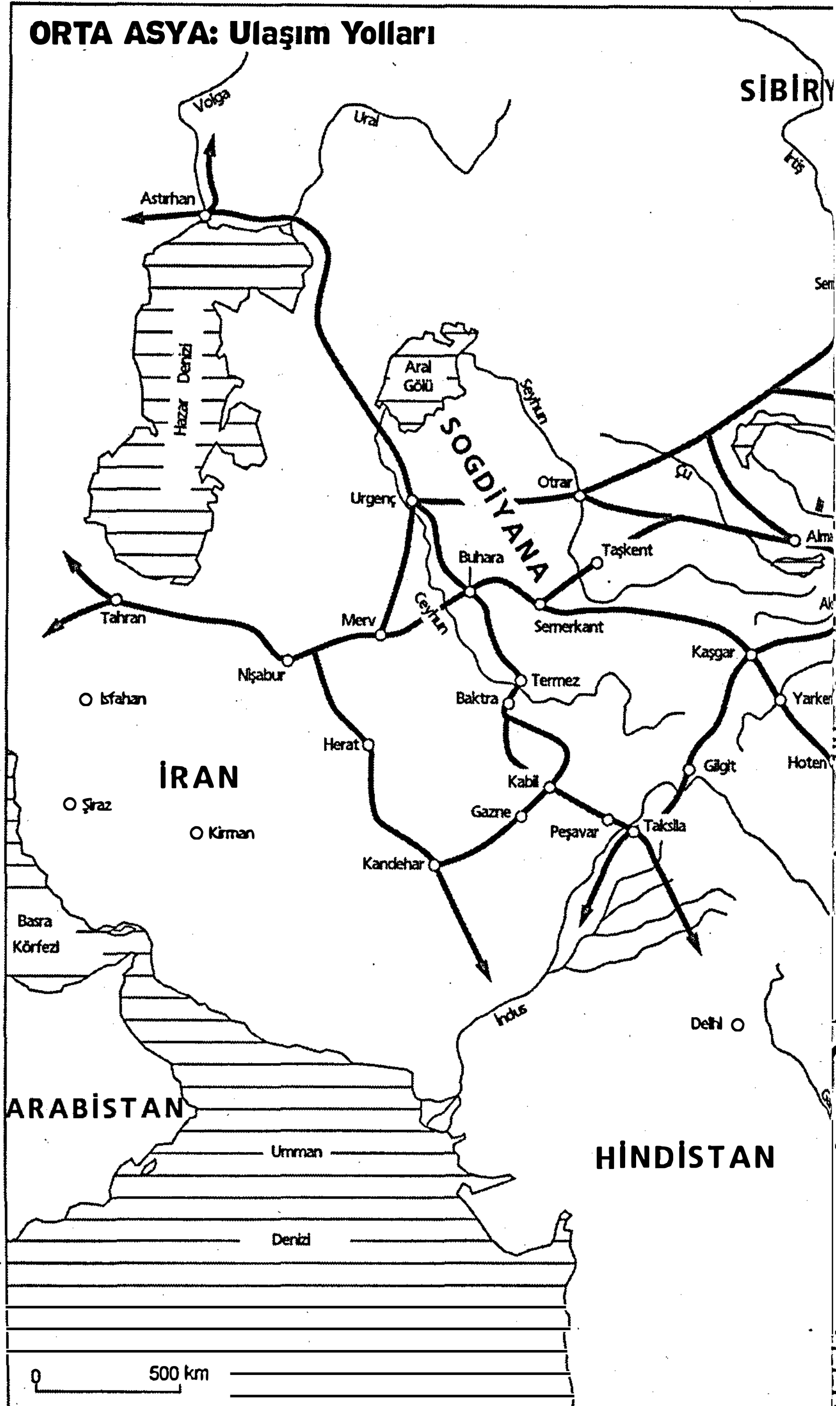
Afganistan

650.000 km^2 alanı kapsayan Afganistan, Pamir ve Karakurum dağ sisteminin doğusundan çıkan ve yüksek Vahan (4000 m) bölgesindeki oyuk ovalarla birbirinden ayrılan 5000 ile 7000 metre yüksekliğindeki paralel Hindukuş dağ sıralarının her iki yanı boyunca uzanır. Dağ sıraları batıya doğru yöneldikçe, alçaklaşan vadiler (2500 m) ve 4000 metreyi aşmayan zirveleriyle daha az korkutucu bir hal alır. Doğuya doğru, Kapisa ya da Kabil yüksekliğindeki (1000 m) yüksek platosu, ancak 50 km uzunluğundaki 1200 metre yüksekliğe çıkan ünlü Hayber Geçiti'nden varılan Hindistan'a hükmeder. Kuzeyde alçak bir ova (500 ile 800 metre ortalama) olan Afgan Türkistanı onu Batı Türkistan'a bağlayan Amuderya (Ceyhun) Irmağı'na kadar uzanır. Kışlar ılık ve yazlar sıcaktır. Küçük ağaçlı çok güzel bir bozkır örtüsü vardır. Güneybatıda, insanların yağmaladığı alçak (500 metre ve aşağısı) çöküntü arazisi Seistan bulunmaktadır. Burası, Hilment Nehri'nin bile hayat vermekte zorlandığı boğucu, kurak ve çorak bir topraktır.

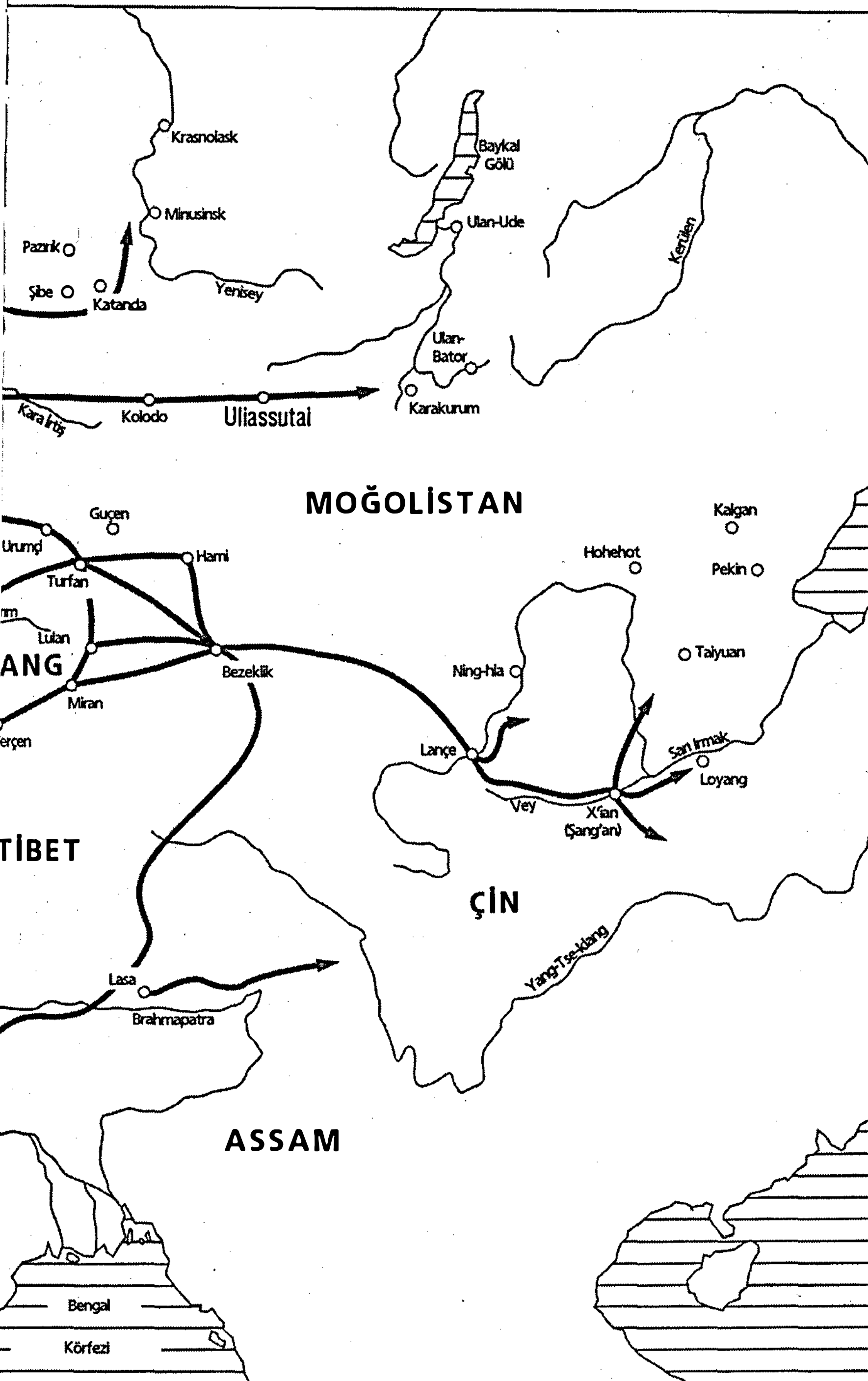
Orta Asya Geçit Yolları

Geçit vermez yüksek dağları, çölleri ve bozkırlarıyla Orta Asya'nın aşılmaz olduğu sanılır. Doğusu, batısı ve güneyi güçlü ve kişilikli uygarlıkların doğuşuna şahit olmuştur, fakat bu uygarlıkların hep içlerine kapanık kaldıkları görülmüştür. Oysa, bu uygarlıklar birbiriyle ilişki kurmuş, birbirlerinin üzerinde derin izler bırakmışlardır ve aralarında düşünce ve mal akışı sağlanmıştır.

Elbette ki bu ülkelere geçiş her zaman kolay olmamıştır, ama her zaman da kapalı kalmamıştır. Açlık, salgın hastalıklar, savaşlar, diktatörlerin kötü yönetimi fazladan engeller yaratmış, bu topraklardan geçmek isteyenleri ender olarak durdursalar da en azından geç kalmalarına neden olmuşlardır. Günümüzde Orta Asya'da

ORTA ASYA: Ulaşım Yolları
SİBİR
Volga
Ural
İrtiş
Astırhan
Hazar Denizi
Aral Gölü
Seyhun
SOGDİYANA
Otrar
Urgenç
Buhara
Taşkent
Tahran
Merv
Ceyhun
Semerkant
Kaşgar
Nişabur
Termez
Baktra
Isfahan
Yarken
Herat
İRAN
Kabil
Gilgit
Hoten
Şiraz
Gazne
Peşavar
Taksila
Kirman
Kandehar
Basra Körfezi
Indus
Delhi
ARABİSTAN
Umman
Denizi
HİNDİSTAN
0
500 km

Krasnolask
Baykal Gölü
Minusinsk
Ulan-Ude
Pazırık
Kerülen
Şibe
Katanda
Yenisey
Ulan-Bator
Karakurum
Kara İrtiş
Kolodo
Uliassutai
MOĞOLİSTAN
Guçen
Kalgan
Urumçi
Hami
Hohehot
Pekin
Turfan
Lulan
Taiyuan
ANG
Bezeklik
Ning-hia
Miran
Lançe
Sarı Irmak
Loyang
Vey
X'ian (Şang'an)
TİBET
ÇİN
Yang-Tse-kiang
Lasa
Brahmapatra
ASSAM
Bengal
Körfezi

kara yolculuğunun az yapılmasının nedeni deniz yollarının keşfi ve deniz ulaşımının çok kolaylaşmasıdır, öyle ki artık kimse kıtalararası kara yolculuğu yapmak istememektedir.

Orta Asya yolculuğuna niyetlenenleri pek çok tehlike beklemektedir; çöller, bozkırlar, dağlar, aşırı soğuklar, sıcaklar, hırslı göçebe halklar vb. Hiçbir şey kesin, hiçbir şey kolay değildir. Tüm bunlarla karşılaşmayı göze almak için maceracı bir ruha, kuvvetli bir inanca, olağanüstü bir kazanma hırsına sahip olunmalıdır. Beden ve ruhun bilinmezliğe alışık ve günlük bunalımlara dayanıklı olması gereklidir. Orta Asya'yı baştan başa katetmek isteyen binlerce gezgin olmuştur. Bazıları bize nelerden kurtulduklarını, nelere dayandıklarını anlatmıştır. Pek çoğu acı içinde ölmüştür. Çok azı tanınır ve çoğunun isimleri çoktan unutulmuştur.

629 Nisanında Sinyan'dan (Xian) yola çıkan Hiuan Tsang [Kasill] Hami yolu üzerindeki çölde susuzluktan neredeyse ölecekken, hayatını içgüdülerine uyarak onu bir su kaynağına götüren atına borçludur. 1287'de kuş uçmaz kervan geçmez yerlerden geçerken içme suyu bulamaması nedeniyle Moğolların Türk elçisi Rabban Çauma da neredeyse susuzluktan ölecek duruma gelir. 922 Martında İbn Fadlan, Harezm ve Volga arasındaki ıssız bozkırları geçerken kervanı, develerin bile dizlerine kadar gömüldüğü korkunç kar yağışı yüzünden tamamen yok olma noktasına gelir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'yı gezen Faslı gezgin İbn Batuta o kadar güçten düşer ki, düşmemek için kendisini boyun bağıyla atının koşum takımına bağlar. 1247'de Plan Carpin kendisinin ve arkadaşlarının yola çıkarken duyduğu endişeleri şöyle anlatır: "Öldürülmekten ya da ömür boyu hapse mahkûm olmaktan, açlıktan, susuzluktan, soğuktan, sıcaktan, kötü muameleden ve zor sınavlardan geçmekten korkuyorduk;" ve dönüşte bu endişelerinin boşuna olmadığını görüyoruz: "Ölüm ya da ömür boyu hapse mahkûm olmak dışında, kaderden kaçamamış tüm bu korkularımız genelde bizim hiç aklımıza getirmediğimiz biçimlerde gerçekleşmişti." Ve Guillaume de Rubrouck, dayanmak zorunda kaldığı uzun acıları birkaç ay sonra şu sözcüklerle anlatır: "Açlık, susuzluk, soğuk ve yorgunluk hiç bitmeyeceğini sandığım çilelerdi."

Bozkırlar ve Vahalar

Uzakdoğuyu Batıya bağlayan yolun adı İpek Yolu'dur. İpek Yolu adı çok saygın, ama aynı zamanda belirsiz bir addır, aslına bakarsanız oldukça kötü bir seçimdir; üstelik bu ad bu yolun yalnızca doğu kısmını, Kansu (Gansu) ve Sin-kiang'dan

(Xinjiang) Tun-huang [Bezeklik] ve Kaşgar'a uzanan kısmını çağrıştırmaktadır. Kuşkusuz ipek bu yolda taşınan mallardan biriydi, ama özellikle İran'ın bunun üretimindeki sırrı keşfedip ipeği bolca, üstelik daha iyi kalitede üretmeye başlamasından bu yana bu yolda taşınan tek mal ipek olmadığı gibi en değerli mal da değildi. Dinler, özellikle Budizm bu yolu kullanmıştır, bu adı daha ruhani bir adla değiştirmeyi tercih ederlerdi elbette. Bu yolun Çin ve Batı Asya ve Avrupa arasındaki önemli ilişkileri vurguladığını düşünsek de Çin ve Hindistan ilişkilerinin çok daha önemli olduğu unutulmamalıdır. Bu iki ülke arasında yolculuk eden herkes, deniz yolunu kullanmıyorsa bu yolu kullanmak zorundaydı.

Uzakdoğu'yla Batı arasında, İpek Yolu'ndan tamamen ayrı ya da daha doğrusu yalnızca çok kısa bir bölümünün İpek Yolu'yla kesiştiği bir yol daha vardır. Sin-kiang vahalarından başlar, bozkırlara geçer. Kimse bu yolun varlığından şüphe duymaz. Fakat kimse bu yola gereken dikkati göstermez, çünkü bu yolun yalnızca Moğol egemenliği döneminde, Cengiz Han ve ardıllarının başkentinin Moğolistan ya da kuzey Çin'de bulunduğu sıralarda ve Orta Asya'da hüküm süren barışın bu yolu güvenli kıldığı sürece kullanıldığı düşünülür. Oysa belgeler bu yolun daha önce de var olduğunu ve çok sık kullanıldığını kanıtlıyor.

Bu yolda yalnızlık duygusu dağlara göre çok daha az hissedilir ve daha güvenlidir. Bu yol üzerinde çok az sayıda da olsa şehirlere bile rastlayabiliriz. Kiselev ve diğerlerinin anlattıklarına göre Tu-kiu'ler ve Uygurlar döneminde bu yol üzerinde pek çok şehir kurulmuştur; bunların kimisini göçebeler kurarken kimisini de, örneğin Sogdlar gibi ya da Çinli gezgin Hiuan Tsang'ın dediğine göre Çu'lar gibi yerleşik ülkelerden gelen koloniler kurmuştur. Ayrıca, tüm bozkır imparatorlukları Moğol İmparatorluğu gibi, bölgeye barış getirmiştir ve geniş güvenlik bölgeleri kurmuşlardır; hepsi de uluslararası ticarete ve fikir alışverişine aynı derecede önem vermişlerdir. XIII. yüzyılda Plan Carpin'lerin, Rubrouck'ların, Hayton'ların öncüleri, Budizmi kuzey bölgelerine, Hıristiyanlığı Moğol Platosu'ndaki Türk kavimlerine taşıyanlar, Müslüman topraklarla, Kırgız ülkeleri ve güney Sibirya'da ticaret yapanlar olmuştur. Örneğin Sirderya üzerindeki Otrar'da kuzeydoğudan gelen büyük bir kervanın yok edilmesi Cengiz Han'ın Sogdiyana'ya hücum etmesine neden olmuştur, en azından bunu bahane etmiştir.

Uzakdoğu Yolları

Eski bir inanışa göre, Çinliler İpek Yolu'nu MÖ 136'da Sin-kiang vahalarından

başlatmışlardır. Bu yolun MÖ V. yüzyıldan sonra Hintli tüccarlarca Çin topraklarındaki Sarı Irmak üzerinden Lan-çu'daki (Lanzhu) son durağa varmak için kullanıldığı sanılıyor.

Eski Çin'in ortasından, Sarı Irmak ve Vey vadilerinden ve özellikle de güney Çin'den geldiğinizde başlangıç noktası doğal olarak Singan'dır (Xian). Buradan Tunhuang'a (Dunhuang) varan uzun Kansu koridoruna girmelidir ve burada yol ikiye ayrılarak Tarım Havzası ve büyük Taklamakan Çölü'nü çevreler ve bu çölün kuzey ve güneyindeki vahalara varılır. Güneyden gidince sırasıyla Miran, Çerçen, Niya, Kereya, Hoten, Yarkent ve Kaşgar'a varılır. Kuzeyden gidince önce Hami yoluna, sonra Turfan çöküntü alanına, sonra da Karaşar, Kuça, Aksu ve Kaşgar'a ulaşılır. *Tang-çu* (Tang Yıllıkları) resmi belgelerine göre, Aksu'ya gelen yolcular Sogdiyana'ya gideceklerse, doğrudan Isık Köl ve Tokmak şehrine inmeye yarayan Bedel Geçiti'ni (4000 m yüksekliğinde) seçerler ve buradan da hiçbir engelle karşılaşmadan Çu ve Sirderya [Seyhun] vadisine inerlerdi. Bir başka yol da Urumçi (Urumqi) bölgesinde, Turfan'dan çıkan Çungarya'daki yoldu, bu yoldan İli Irmağı ve Balkaş Gölü havzasına varmak kolaydı: Bugün Çin'den gelen demiryolu bu yol üzerinden geçmektedir. Floransalı Bardi'ye ait ticaret evinin görevlisi Balducci Pegolotti'ye göre büyük İli şehri Almalık'tan Çin'e gitmek için iki ay gerekiyordu.

Çok yüksek dağlarla çevrili Kaşgar'ın çıkmaz yol olduğu söylenebilir. Kuzeyde Tanrı Dağları, güneyde Kuen-lun bulunur, batıda bu iki dağı sırası birleşerek Pamir kavşağını oluştururlar. Ama buradan geçmek sanıldığı gibi olanaksız değildir. Elbette oldukça yüksekte uzun süre yürümek gerekmektedir, hatta Marko Polo'nun yaptığı gibi Feyzabad, Kunduz ve Baktra'ya varmak için 4000 metreden daha yüksekte, bazen yazın bile kar yağan, dondurucu bir soğuğa sahip kıraç ve büyük Vahan Platosu'ndan geçmek gereklidir. Oysa biraz daha az yürüyerek Fergana Ovası'na girilebilir, buradan Seyhun Nehri'ni izleyerek fazla uğraşmadan Sogdiyana'ya inebilirsiniz. Herkesin Asya ticaret yollarının en önemli stratejik noktalarından biri olarak kabul ettiği Kaşgar, Hindistan yolunun son durağıdır.

Muson mevsimlerinden yararlanan denizciler dışında Hindistan uzun süre içine dönük, kapalı bir ülke olmuştur. Kuzeydeki tüm şehirleri, yüksekliği 7300 metreyi geçen kırk doruğuyla Himalaya dağ sıralarının hükmü altındadır; Lasa'ya varmak için Buthan ve Nepal arasından sıyrılarak bu dağ sıralarından geçmek isteyenleri buzlu, vahşi ve büyük Tibet toprakları beklemektedir. Doğuda hâlâ balta girmemiş ormanlar ve geçit vermez yüksek tepeler uzanmaktadır. Batıda deniz kenarından giderek İran'a varılacağını sanabilirsiniz, Büyük İskender de bu yolu denemiştir, ama

bu rüya kısa zamanda bir kabusa dönüşmüştür, çünkü yol yürümeye hiç uygun değildir. Bununla birlikte çok yüksek olmayan (2160 m) Khajak Geçidi'nden Kandehar'a varan ve Multan'dan gelip Keta'dan geçen bir yol olduğu doğrudur. Makedonyalı İskender de Krateros ve ordularını buradan geçirmiştir. İbn Batuta bu geçitte "insanın vücuduna bıçak gibi saplanıp bedeni harap eden korkunç ve ölümcül bir rüzgâr" estiğini anlatır.

Gerçek geçit kuzeybatıdadır. Burada, batıdan gelen tüm havayı içine çekip zenginlik ve refah olarak dışarı bırakan Hindistan'ın ciğerleri diyebileceğimiz bir vadi vardır. Burası dar, dolambaçlı, ulu Hayber Geçidi'dir. Bu geçidin kapısı Peşavar'ın biraz batısında başlar –ya da bu şehrin MÖ II. yüzyıllarda henüz kurulmamış olduğu bir dönemde Pusjavarati'nin (bugün Şaseda) biraz batısında– ve doğuda Hadde'de son bulur. Buradan yol Kabil'in bulunduğu Kapisa Platosu'na çıkar ve biraz güneyde Hindukuş eteklerinde Gazne'ye varır.

Hindistan'dan gelen başka bir yol da Kabil'e varır, ama daha sarptır: Bu yol Kunar'ı izleyerek Çitral'a varır ki burada Triş Mir Dağı (7700 m) bulunur – buradan Afganistan'da Pamir, Vahan ya da Sin-kiang'a doğru uzanan yollar çıkar. Lowari Geçidi'nden (3100 m) geçen bir yol da verimli Svat ve antik Udyana vadilerine ulaşmamızı sağlar.

Kuzeyde, Hindistan'dan çıkmanızı sağlayan (ama yalnızca yazın kullanılan) bir yol daha vardır. Bugün Karakurum Otoyolu adını taşır ve tüm turistlerin en büyük tutkusudur. Aslında pek bilinmeyen engel ve zorluklarına karşın yaklaşık ikibin beşyüz yıldır pek çok insan bu yolu arşınlamıştır. Gandahara, Keşmir ya da yukarı Pencap'tan geldiğinizde, eğer güneyden yola çıkmışsanız önce İndüs Vadisi'nden tırmanmalı, sonra 4700 metrelik Minteka (Manikiyala) Geçidi'nden geçmelisiniz, böylece Gilgit'e ulaşırsınız ve dünyanın çatısı dediğimiz Pamir'den Taşkurgan ve Kaşgar'a çıkabilirsiniz.*

Harezm ve Baktra

Sogdiyana, Harezm ve Baktra'nın güzel ve zengin şehirleri Uzakdoğu'dan ya da Hindistan'dan gelen yolcuları hep çekmiştir.

Baktra bir tür dekantasyon havzası ve Kaşgar kadar önemli bir kavşaktır. Buradan doğrudan Semerkant ve Buhara'ya on onbeş günlük yolculukla ulaşabilirsiniz,

---

* Daha doğudaki bir yol da 5500 metreden daha yüksek Karakurum Geçidi'nden geçer.

İbn Batuta'ya göre Buhara'ya oniki günde varılır. Batıya doğru uzanan başka bir yol da Horasan bölgesinde Herat'a varır, burada Merv ve Harezm'den gelen yolla birleşerek İran Platosu'na ulaşır. Doğuda daha önce söylediğimiz üzere Kunduz ve Feyzabad yolu, yani Vahan'dan geçen Sin-kiang yolu vardır. Güneyde Hindukuş Dağları Baktra'yı Hindistan yollarının son bulduğu Kabil bölgesi Kapisa'dan ayırır. Bu durumda dağa tırmanmak gereklidir. Salang Tüneli (3360 m) henüz var olmadığından (Rus devlet başkanı Kosigin burayı 1964'te büyük törenle açmıştır) dönüş yolu oldukça uzundur. Önemli durak Bamiyan'dan geçmek zorunludur. Buradan geçmek istemezseniz iki yol vardır önünüzde, ama korkunçturlar. Her ikisi de Pancir Vadisi'ni izler; buradan biri Adjuman Geçidi'nden (4300 m) Bedansan'a sapar, öteki Khawak Geçidi'nden (3540 m) geçer, sonra kuzeye yönelmeden önce batıya sapar. Bamiyan'a (2500 m) Garcistan Vadisi ve Çibar gibi bir dizi küçük geçitten (2700 ile 3200 m) ya da Meidan (Marjiyana) Vadisi'yle ve Unai (3200) ve Hacikak (3400 m) geçitlerinden varırız. Eski bir yol dümdüz dağların arasından içeri sokularak Bamiyan'dan aşağıya iner. Eskiden önce Surkh'a, sonra Salang ayağındaki Dochi vadilerine varmak için bir dönüş yapılırdı.

Harezm de uluslararası ilişkiler açısından önemli bir rol oynar. Kuşkusuz Sogdiyana'dan doğrudan Türkmenistan'daki Merv (Mary) Vahası'na, oradan Nişapur ve kuzey İran'a inilebilir, ama Ceyhun Irmağı'nın büyük pazarları yolcuları daha fazla çeker. Buhara'ya gitmek için yalnızca nehir yolunun kullanılacağı sanılır, ama yolunuz hemen çölle kesilir. İbn Batuta Urgenç'den yola çıktığında yalnızca Alkaç (Kat) şehrinde konaklayabildiği "ıssız bölgelerden" geçerek onsekiz gün deve sırtında yolculuk yapmıştır.

Pegolotti'ye göre otuz ile kırk günde Harezm'den Sirderya (Yaksart) üzerinden Otrar'a varılır, sonra kırkbeş günde "eşek sırtında" İli üzerinden Almalık'a buradan Altay Moğol bölgesi dışında hiçbir güçlükle karşılaşmadan Moğolistan'a ya da Tanrı Dağları'nın kuzeyinden, yani Çungarya'dan Çin'e gidilir. Buradan da Tarım'dan Turfan'a uzanan vahalar yoluna ulaşılabilir; bu yol o kadar çok kullanılır ki, Çinliler buraya "Batı ülkelerinin kapısı" derler.

Harezm özellikle Batıya, Ural ve Volga ırmaklarının vahalarına açılır. Buradan geçen yol oldukça dolambaçlı ve tehlikelidir, ama oldukça işlek bir yoldur, bu yolu izleyerek Volga Bulgarlarına ve giderek Ruslaşan ülkelere varılır ya da daha uzağa gitmek isterseniz "karanlık ülkeler"e ya da Uzakbatı'ya varırsınız. Buradan yalnızca kuzey Moğolistan'dan Sirderya'ya giden kervanlara benzer kervanlar geçer, oysa İpek Yolu'ndan yalnızca eşekçi kervanları geçer: Örneğin İbn Fadlan'ın katıldığı ker-

vanda üç binden fazla deve ve beş bin yolcu vardı.

Cizvitler ticarethanelerini Kırım'da açtığına göre bu yolun önemi ortaya çıkmaktadır. İbn Batuta bu yolu izler ve durakları belirler. Çaricine yakınında Saray'dan, yani Volga üzerindeki büyük şehirden Ural Irmağı'nın ağzına kadar atlı arabayla on günlük bir yolculuk vardır; bu süre Guillaume de Rubrouck'un dediğinden iki gün az, Pegolotti'nin dediğinden iki gün fazladır; Ural'dan Urgenç'e develerin çektiği arabalarla hızlı hızlı yol alırsanız otuz günde varılır; bu süre Floransalı bürokratın dediğinden on gün fazladır.

İran Yolları

Hazar Denizi'ni kuzeyinden geçmek istemeyenler İran'dan geçmelidirler. Nüfusun burada yoğun olması ve yörenin zenginliği, bölgenin verimli İslam ülkelerinin yanında olması bu yolun çok kullanılmasını sağlar ve kimi zaman siyasal olaylar yolun kapanmasına neden olsa da yeniden açılması gecikmez.

Horasan, yani Merv (Mary) ya da Nişapur'dan Elburz'a varılır, sonra Rey'e (bugün Tahran'ın banliyöleri) ve sulak bölgelere kadar dağ sırası izlenir. Buradan üç yol uzanır; ilki Basra Körfezi yönüne, ikincisi Tebriz ve Erzurum'dan geçerek ya Trabzon ve Karadeniz'e ya da Orta Anadolu'ya ve Silifke yakınlarına uzanır, üçüncüsü Hemedan (Ekbatana) ve Kermanşah'tan Mezopotamya'ya gider. Körfezdeki Hürmüz liman kenti uzun süre dünyanın önemli ticaret merkezlerinden olmuştur. Hindistan'dan gelen gemilerin yarısı bu limana demir atar. Trabzon ve Orta Anadolu'dan Konstantinopolis'e hem deniz hem de kara yoluyla ulaşılır. Mezopotamya'dan Fırat yolunu takip ederek Halep'e, oradan da Antakya'ya varılır; Suriye Çölü'nü Palmira [Tedmür] durağından geçerek Akdeniz Fenike kıyılarına ulaşılır.

2. BÖLÜM

ORTA ASYA HALKLARI

Moğolistan, Güney Sibirya, iki Türkistan ve Afganistan ve tabii Kuzey Çin'de, Batı Asya ve Doğu Avrupa seramiklerine benzer özellikler taşıyan boyalı seramiklerin üretildiği, taşın yontulup cilalandığı, bronzun kullanıldığı neolitik ya da cilalıtaş dönemine ait pek çok yerleşim yeri bulunmuştur. Aralarındaki ortak noktaları bize tarih öncesi çağlarda insanlar arasındaki ilişkilerin ve alışverişin şaşılacak yoğunlukta olduğunu göstermektedir.

Hint-Avrupalılar ve Altaylılar

Yaklaşık olarak dörtbinli yıllardan beri, kesin olarak üçbinli yıllardan bu yana Güney Rusya'da olduğu gibi Sibirya'nın batısında da özgün bir bozkır uygarlığı varlığını sürdürmekteydi. Henüz yazıyı kullanmayan bu uygarlık daha ata binmesini bilmezken, atlara koşumları takan ilk uygarlık olmuş, tahta, deri gibi dayanıksız malzemeleri işlemeyi bilmiş, daha sonra metalle çalışarak büyük bozkır sanatını oluşturmuş, toprağı ekip işlemiştir. 3500'lü yıllara doğru Moğolistan'da olduğu kadar Afganistan'da da tarım yapıldığı doğrulanmıştır, ama daha sonra bu tarım faaliyetleri kuraklık ve çölleşmeye varan iklim değişiklikleri nedeniyle giderek azalmıştır.

Bu uygarlığın yaratıcıları olarak Hint-Avrupalıları, yani Aryanları kabul etme eğilimi vardır. Bu soydan gelenler –burada söz konusu olan etnik bir birlikten çok kültürel ve dilsel bir birliktir– doğudan Tanrı Dağları ve Altay'a kadar uzanmışlardır, ama Moğolistan'ın hangi bölgelerine kadar yayıldıklarının cevabını vermek zordur. 2300-1900 yılları arasında Aryanlar kendi ülkelerinden çıkıp güneye doğru büyük bir göç dalgası yaratmış, yollarına çıkan ne varsa ezip geçmişler, karşılarına çıkan yerlileri ya öldürmüşler ya da başka bölgelere itmişlerdir; öyle ki daha sonra bu yerli uygarlıklardan bazıları İndüs uygarlığı gibi çok parlak uygarlıklar yaratmıştır. Aryanlar böylece Hindistan'ın kuzeyini, İran Platosu ve Avrupa'yı kaplamış-

tır. Yerleştikleri yerlerde, öldürmediklerini ya da kovalayamadıklarını, direnmek için yeterli silah donanımına sahip olmayan tarım toplumlarını boyundurukları altına almış ve kendi uygarlıkları içinde eritmişlerdir. Yerleşik toplumların yaşadığı topraklarda kalsalar da, yerleştikleri bozkır bölgelerinde göçebe yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Tarihte İskitler, Sarmatlar, Saslar ve Masayetler adlarıyla yer alsalar da hemen herkesin kabul ettiği üzere İranlıların ya da İranlılara çok yakın halkların ataları oldukları söylenebilir.

Bu dönemde Türkleri, Moğolları, Tunguz-Mançuları içine alan büyük dil ailesine ait Altaylılar henüz tarih sahnesinde değildi. O sıralarda Sibirya ormanlarında en kuzeyde ya da en doğuda, hatta belki tundrada yaşadıkları düşünülmektedir. MÖ 201'de yaşadıkları düşünülen ilk Türkler Kırgızların dolikosefal olmalarına karşın bu Türklerin brakisefal oldukları yolunda birçok kanıt vardır. Karasuk (1200-700) denilen dönemde akınlar halinde göç edip yukarı Yenisey'e Minusinsk bölgesine yerleşmişlerdir. Daha sonra Tagar (700-300) döneminde, Altay bölgesinde görülmeye başlamışlar ve bilim dünyasında Altaylılar adıyla tanınmışlardır. 300'den sonra Güney Sibirya'ya ve Altay Dağları'nın güneyine doğru yönelmişlerdir. Buradan, Türklerin atalarının MS ilk yıllarda Tanrı Dağları'nı ve Balkaş Gölü bozkırlarını yurt edinmek üzere Sibirya ormanlarını önceleri yavaş yavaş, sonraları gittikçe hızlanarak terk ettikleri sonucu çıkarılabilir.

Orta Asya'nın en eski nüfus tablosu, Uzakdoğu'da, bugünkü Mançurya'da proto-Tunguzları, Batı Mançurya ve Doğu Moğolistan'da proto-Moğolları, Moğolistan'ın büyük bir bölümünde, Çungarya, İli ve Çu bozkırlarında, Hint-Avrupalıların komşusu proto-Türkleri gösterir. Hint-Avrupalılar bu dönemde Tuna Nehri'ne kadar tüm göçebe topraklarına yerleşmişlerdi ve ilk Asyalılarla karışsalar da karışmasalar da tam olarak yerlerini belirlemek oldukça zordur.

Göçebeler ve Yerleşikler

Modern çağdan önce Orta Asya özellikle göçebelere aitti. Çiftçilerin ve kentlilerin hayvan yetiştiricilerinden daha az alana ihtiyaçları olduğu için, göçebelerden daha kalabalık olan yerleşikler yalnızca Harezm'e, Sogd bölgesi vadilerine, özellikle Zeravşan'a, Serinde adıyla anılan verimli vahalara, Afganistan ve Horasan'ın bol su alan birkaç bölgesine ve sürekli olarak yeniden kurulan, büyüyen, tüm ihtişamlarıyla parlayan ve sonra arkeologları büyük bir umutsuzluğa düşürerek temellerine kadar her şeyiyle yok olan ve arkalarında yalnızca zayıf bir ışık bırakan şehirlere

yerleşmişlerdir.

En eski çağlardan bu yana, insanoğlu besinini sağlamak için toprağa bağlandığından beri, göçebeler ve yerleşikler hep karşı karşıya gelmişlerdir. Her şey onları ayırır ve birbirlerini küçümsemelerine neden olur. Çiftçiler için önemli olan küçük kasabası, bacası tüten bir kulübe, tohum atarken sabanın ardında bıraktığı iz, bir verdiğinizi beş ya da on katıyla size veren mucizevi tohumdur. Göçebelerse uçsuz bucaksız diyarları, özgürlüğü ve onlara hayat veren sürüleri yeğlerler. Göçebeler yağmacıdırlar, kaçacak yeri ve yolu olmayan çiftçilere bir anda sel gibi baskın yapar ve ganimetleri topladıktan sonra geldikleri gibi hızla çekip giderler. Hiç olmazsa yalnızca kendilerine yakın yerlerde bulunanlara saldırmakla yetinseler, ama hayır tam aksine, kendilerine yakın yerleşik kavimlere saldırmayıp gözetirler; belki iyi tanıdıklarından, belki ticari ilişkiler kurduklarından, belki de ihtiyaçları olduğundan, bilemiyoruz. Ve uzaklara gitmeyi, Çin ya da İran'da iyi örgütlenmiş büyük imparatorluklara tam kalplerinden saldırmayı yeğlerler.

Göçebe Ordusu

Tüm Avrasya tarihi, Hint-Avrupalıların büyük göç dalgalarından son büyük Türk ve Moğol imparatorluklarına kadar göçebelerin, yerleşiklerin topraklarını işgal etmesiyle şekillenir. Her ne kadar büyük uygarlıkların nasıl olup da varlıklarını sürdürebildiklerini bir biçimde anlıyorsak da, Serinde gibi, Sogd diyarı gibi vahaların nasıl olup da yok olmadıklarına, çöl olmadıklarına şaşırıp kalıyoruz.

Orta Asya'nın göçebesi dünyanın en iyi askeridir. En iyi atlı süvarilere sahip olduğu gibi en çok atlı süvari de göçebe ordularında bulunur ve en iyi silahlara sahiptirler. Görülmedik bir güce sahiptir ve su içmeden, yemek yemeden ya da uzun süre uyumadan pekâlâ yaşayabilir. Şefini benimsediğinde disiplinli ve uyumludur. Her zaman baskın çıkar, çünkü nereye ne zaman saldıracağına hep onlar karar verir; yalnızca yerlerini bildiğinizde onlara saldırabilirsiniz, yine de her an ortadan kaybolabilirler.

Bozkır atı dayanıklı, güvenilir ve çok iyi eğitimlidir; sahibi gibi tüm övgüleri hak eder, sahibi atını, hiç kimsenin binek hayvanını tanımadığı kadar iyi tanır, tüm yaşamını at üzerinde geçirir, onun üzerinde doğar ve onun üzerinde ölür. Silahlarıyla ilgili her şeyi bir anda sayıp dökebiliriz; silahlarının tarihini yazmak istersek, bu, koca bir kitap demektir. Silahlarını günün koşullarına uydurup sürekli mükemmelleştirirler, örneğin zırh kimi zaman kullanılmış, kimi zaman bir köşeye bırakıl-

mış, ama hiç unutulmamıştır. Her iki yanıyla da hem geniş yanıyla hem ucuyla kullanılabilen eğik uçlu hançeri bulan göçebe askeridir; daha sonra Japonlar, Avrupalılardan önce bu hançeri alır ve kusursuz hale getirirler. Uzun araştırmalardan sonra, okları, kundaklı yay kullananlar dışında herkesten daha uzağa fırlatmalarına olanak veren yayı yapan da göçebelerdir. Uzun bir sırığın ucuna bağlanan iplerden oluşan ve süvarileri attan düşürmeye yarayan kementi bulan da göçebelerdir. Mızraklarına gelince, yay, hançer ve kemende göre ayrı bir yerleri olmalarına bakılırsa herhalde büyülüdürler. Örneğin kayadan oyulmuş kabartmalarda mızrağını atının üzerinden tehdit ederek sallarken betimlenen kahraman göçebe asker ve "çarpıştılar" yerine "mızrağı toprağa diktiler" denilen yazıtlar.

Anarşist bir ruha sahip olan göçebe –çünkü yaşam biçimi özgürlüktür ve özgürlük hemen otoritenin reddini getirir– bir şefi tanıyıp kabul ettiğinde hiç zorluk çıkarmadan en sıkı disipline boyun eğer. İhanet, isyan ve döneklik olaylarına çok önem vermemek gerekir. Devlet zayıfladığında bu tür olayların sayısı artar. Tonyukuk gibi büyük bir devlet adamı dürüstçe hükümdarın emirlerine uymadığını söylüyorsa, bunun tek bir anlamı vardır: Hanedanı kemiren hastalığa kesin bir teşhis koymak istemektedir. Plan Carpin, "Dünyada hiçbir insanın olamayacağı kadar –ister laik ister din adamı olsun– efendilerine sadıktırlar. Ona saygı duyarlar ve kesinlikle ihanet etmezler," demektedir. Haklıdır. "Kağan'ın kölesiyim" der subay. Bir kölenin efendisine hizmet ettiği gibi, hatta daha da fazla hizmet eder efendisine, çünkü bir köle zorla hizmet eder, askerse gönüllüdür.

Başka hiçbir şey gerçeğe, göçebe ordusu hakkındaki romantik görüşlerden daha uzak olamaz; *ordu*'nun kökeni buradan gelse de, bu, darmadağınık büyük bir kalabalık olmaktan öte, herkesin neyi ne zaman yapacağını iyi bildiği, herkesin birbiriyle dayanıştığı bir yapıdır. Çünkü topluluğun dayanışmasından önce askerlerin dayanışması gelir; 10, 100, 1000 ve 10.000'lik birlikler halinde çok iyi yapılanmış bir ordudur. Cengiz Han, on kişilik bir birlikteki bir kişinin hatasının öteki dokuz kişinin ölümüyle ödenmesine karar vermiştir. Hiçbir askere para ödenmez, hiçbiri paralı asker değildir. Kimse kimseyi zorlamaz. Herkes savaşa isteyerek katılır. Ordu ayağa kalkmış bir halk, yürüyen bir ulustur. Ve kadınlar gerek olduğunda savaşırlar, ki bu Yunanlıları dehşete düşürmüştür.

Savaşa katılan birliklerin sayısı çok fazla olabilir. Sık sık binlerce, milyonlarca askerden söz edilir. Kimi zaman bilim adamları bu iddialara omuz silker. Abartılı olduklarını düşünürler. Kimi zaman öyle olsa da bu sayıların ölçüsüzce şişirildiğini pek sanmıyorum. Tu-kiu'lu bir prens, "80.000 askerden oluşan Çin ordusuna karşı

savaştım," der. Böbürlendiğini düşünebiliriz. Ama Çin kaynakları bu çarpışmada 10.000 asker kaybettiklerini itiraf eder. Türkler bir gün 100.000 askeri savaşa soktuklarını söylerken başka bir gün 6.000 Oğuz askerine karşı 2000 ile 3000 kişiyle çarpıştıklarını neden söylesinler? On Okların 300.000 adamı olduğundan söz edilmektedir. Theophylacte Simocatta aynı sayıyı bir savaşta ölenler için söyler: "Cesetler boydan boya yürümesi dört gün süren bir alana yayılmışlardı." Jordanes, Katalonya meydan savaşında 165.000 kişinin öldüğünü söyler. Macar kralı IV. Bela Moğolları Budapeşte önünde durdurmak umuduyla 100.000 askeri harekete geçirmek zorunda kalmıştır. Ortaçağ Avrupası için bu çok büyük bir sayıdır. Bizanslıların kışkırttığı Hazarlar onlara 40.000 atlı gönderir. Bu büyük sayıların yanı sıra çok küçük sayılara da rastlarız. Önce 70, sonra 700 kişiyle bir imparatorluk kurabilirler, her ne kadar bu bilimsel olmaktan çok simgesel bir gerçek olsa da amaç insanları etkilemek değildir. Babur, Hindistan seferine 12.000 savaşçıyla çıkmıştır.

Genel kanının ve yukarıda edinilen izlenimin aksine, göçebelerin atlı olmayan birlikleri de vardı. Eski Türk yazıtları, Tu-kiu'lerin üçte ikisinin atlı, üçte birinin de piyade olduğunu yazar. Sibirya ve Moğolistan'daki kaya kabartmalarında okçular diz çökerek ok atmaktadır. Bronzdan yapılmış İskit kaselerinde diz çökmüş ok atan okçu tasvirleri vardır. Kırım'daki Kul Oba'dan gelen, Ermitage Müzesi'nde sergilenen altın ceketin çok güzel süslemesinde iki İskit okçusu sırt sırta vermiş, yaylarını germiş ok atmaya hazır bir halde tasvir edilmiştir (MÖ IV. yy).

Bu askerler taktik dehalarıdır. Saldırıya geçtiklerinde, ordu kumandanları kendilerini belli etmekten kaçınır, ancak kendilerini göstermeleri gerektiğinde ortaya çıkarlar: savaşta ölürlerse ölümlerinin bir bozguna yol açacağını ve böyle durumlarda birinin arka planda durup tüm operasyonları izlemesi gerektiğini bilirler. V. Charles'ın, "Tanrım sağımı koru, Tanrım solumu koru" duası onlarda merhamet uyandırır.

Olabildiğince çarpışmadan uzak dururlar. Düşmanları, karşılarına çıktığında dörtnala onlara saldırırlar, sonra onların atış alanlarına girdiklerini görünce, ani bir geri dönüş yaparlar ve gerisin geri giderek oklarını omuzlarının üstlerinden geriye doğru fırlatırlar. "Partların ok taktiği" aynı zamanda bir İskit, Türk ve Moğol taktiğidir. Çinliler Uygurları, "Hızlıdırlar ve kolay yakalanmazlar; hareket halindeki birliklerin etrafında 'vızıldayan böcekler' gibi dolaşarak hırpalarlar" sözcükleriyle anlatırlar. Köşeye sıkıştıklarında ya da yenilmek üzereyseler kaçıp uzaklaşmaktan hiçbir utanç duymazlar. Hatta bunun yararlarına olduğunu düşünürler. Uçsuz bucaksız bozkırlarda peşlerine düşenleri çok yıpratıcı bir kovalamaca içine sokarlar.

MÖ 512'de Darius, İskit ülkesini fethetmek için yola çıktığında önünde bomboş bozkırlar uzanmış, çarpışacak hiçbir şey bulamamıştır. Göçebe geleneklerine bağlı kalmış Timur, gerçek bir bozkır adamı olan Toktamış'ı yakalamak için millerce yol katetmiştir.

Göçebelere tek zorluk çıkaran güçlü şehirler olmuştur. Bunun nedeni, göçebelerin hisarlar, karakollar dikememeleri, tahkim sanatını –en azından temelde– bilmemeleri değil, kuşatma araçlarından yoksun olmalarıdır. Şehirleri teslim olmaya zorlayan açlık ya da susuzluktan çok korku ve dehşettir. Bu nedenle kendilerine karşı koyup sonra ellerine düşenleri öldürürler: ötekilere ibret olması için.

Göçebelerin tehlikede olduğu anlar savaş ganimetleriyle yola koyuldukları anlardır. Hareketlerinin esnekliği ve hızlılığından kazandıkları avantajları bu durumda yok olur. Kervanlar yavaşlar. Geri çekilirken arkalarında onları durdurabilecek hiçbir güç bırakmadıkları doğrudur. Ama eğer bu kadar ağır bir biçimde cezalandırıldıktan sonra bile kendinde hâlâ bir şeyler yapma ve onların kervanlarını yakalama enerjisini bulan birileri olursa arabalarını daire biçimine getirip, saldırılara bu şekilde karşı koymaktan ve siperlerinin sağlamlığına güvenmekten başka çareleri kalmaz. Sonra gece indiğinde, karanlıktan faydalanarak tekrar yola koyulurlar. Katalonya meydan savaşında Aetius'un karşısında Attila'nın yaptığı da budur. Bugün bile Romalı General'in sözde zafer hikayelerine kanmaktayız.

Ölüm

Göçebeler savaşta ölmeyi hastalıktan ölmeye yeğlerler. Bu tür bir ölüm, dünyayı terk etmenin ve "gereklilik" dedikleri şeye karşılık vermenin en ihtişamlı biçimidir. Buradan ölümle ilgili hiçbir korku ve kaygılarının olmadığı, hiç pişmanlık duymadıkları ve sevdiklerinin ölümünde bile üzülmedikleri sonucu çıkarılmıştır.

Bu yanlış bir çıkarsamadır. Elbette öldürmek konusunda bir çekinceleri yoktur, çünkü öldürürken yok ettikleri kötülüktür. Ama ölümü hiçbir biçimde aynı şekilde karşılamazlar. Hayata tutkuyla bağlıdırlar. Dünyayı o kadar çok severler ki bu dünyadan farklı bir dünya olabileceğini düşünmezler bile; Cengiz Han'ın tüm yaşamı boyunca yaptığı gibi hiç durmadan "ölümsüzlük iksiri"ni ararlar; Şamanlarını övgüye boğarlar, çünkü onlar iyileştirme gücüne sahiptirler. "Rahipler ölümden söz ederlerken onlar yaşamdan söz ediyorlar" diyeceklerdir bir gün.

Ölülerin ölüm anlarını (ya da daha çok öteki dünyalarını) anlattıkları cenaze yazıtları pişmanlık ve üzüntü ifadeleriyle doludur. Sevilen birinin kaybı, bizim hayal

edebileceğimizden çok daha büyük bir hayal kırıklığı ve acıyla karşılanır; en katı, en acımasız olanlarında bile aynı hayal kırıklığı vardır; Cengiz Han Bamiyan'ın önünde öldürülen torunu için intikam yemini etmeden önce ağlar, Timur kızının ölümüyle sarsılır ve torunlarından birini kaybettiğinde "kendini yerden yere atar ve ağıtlar yakıp haykırarak elbiselerini parçalar."

Kendilerini Savunan Yerleşikler

Yerleşiklerin göçebelerden korunmak için belli yöntemleri vardır. Bu yöntemler olabildikleri kadardır ve mükemmel sonuçlar vermez. Bu yöntemlerden en cesuru göçebelere karşı bazı önleyici saldırılara girişmektir, ama bunlar için büyük hazırlıklar yapılması gerekir, çok pahalıya patlar ve kimi zaman da büyük bir yıkımla sonuçlanır. En ince ve akıllıca yöntem, hiç bitmeyen kavgalarında araya girip fitne sokmak, en uzak ve en az tehlikeli olanları en yakın, dolayısıyla en tehlikeli olanların üstüne salmaktır. En çok kullanılan, ama en etkisiz olanı, göçebeleri uygarlaştırmayı, barışçıl yollarla onları kendine çekmeyi, sınır bölgelerinde onlara federe bölgeler vermeyi denemektir. Çinliler bu yöntemi Avrasya'nın öteki ucunda Roma ve Bizans imparatorlarının yaptığı gibi başarıyla uygulamışlardır. Ama kadınlı, çoluklu çocuklu, mal, mülk ve silahlarla dolu koca kavimlerin yerleşik imparatorluğun çevresine, sınır içine ya da dışına yerleştirilmesi her zaman istenen bir durum değildi. Kimi zaman barbarlar bir yerleri fethetme isteğine kapılır, bir iki şehri işgal eder ya da kendilerine verilmesini sağlarlardı; bunu da şehirleri yeni gelenlere karşı savunmaları koşuluyla sağlarlardı. Böylece onlara düşmanları yüzünden ya da doğal afetler nedeniyle kendi topraklarından sürülmüş koruma ve yardım dilenen dilenciler, kurbanlar muamelesi yapılırdı.

Bazıları uygarlaşma sürecine girebilirler; yerleşik hayata geçip, bu yaşama katılırlar. Yalnızca uygarlık bunları kabul etmediğinde ya da kendi aşırı istekleriyle olayları göremez olduklarında uygarlığın düşmanıdırlar. Pek çok kez göçebelikten yerleşik hayata geçişte o kadar başarılı olurlar ki yerleştikleri topraklara bereket getirirler. Genelde nasıl iseler öyle kalırlar; açgözlü, oburdurlar, kadına, mala ve paraya doymak bilmezler. Marsilyalı Salvien, Cermenlerden söz ederken, bu göçebe toplulukların kendilerini nasıl sömürdüğünü şu sözlerle açıklar: "Bu şeytanlar bizden ışığımızı, hatta soluduğumuz havayı bile çaldılar." Ve Constantin Porphyrogenete, oğluna göçebelerle ilgili bilgi verirken, "Şunu bil ki, kuzeyin tüm kavimlerinde, doğaları gereği, doymak bilmez bir para hırsı vardır; ne varsa isterler ve dile-

nirler ve arzuları sınır tanımaz," diye yazar.

Tüm bu yöntemlere karşın ilk anda akla gelen yöntem yine de uygulanır, ama bu, önceleri çok ekonomik ve çok kolay görünen, zamanla çok zorlaşan ve korkunç derecede karmaşıklaşan bir yöntemdir; bu yöntem stratejik noktalara kaleler dikmek ve hatta olabilirse dalgakıranlar gibi, atlıların saldırılarına karşı duracak bir savunma hattı, bir tür duvar inşa etmektir. Çok önceleri Çinliler, Kuzey Barbarları, *Hu*'lar olarak adlandıkları kavme karşı küçük kaleler dikerler, daha sonra büyük Çin İmparatoru Çin Şi Huang Ti (Çe Huang Ti) bu tabyaları birleştirerek, sürekli onarılan, gözden geçirilen, büyütülen mimari bir şaheser olan Çin Seddi'ni kurar. İranlılar da bozkır sınırlarına kendi barikatlarını dikerler, sonra aynı şekilde önce Büyük İskender sonra I. Seleukos kendi barikatlarını diker; öyle ki artık kimin kime karşı duvar diktiği karışmıştır.

Her ne kadar İskender'in Hazar Denizi'nden başlayıp Hirkanya'yı geçen 180 km uzunluğundaki duvarı bir işe yaramadığı için bir süre sonra bir köşeye bırakılmış olsa da ve ondan geriye ancak birkaç kalıntı kalsa da, bu duvarın anısı *Sedd-i İskender*, "İskender'in Duvarı," *Kızıl Yılan* adlarıyla yüzyıllar ötesinden bugüne ulaşır. Araplar ve İranlılar, bu duvarı anlatıp dururlar, hatta gizemci teolojilerinde bu duvarın adı soyut tamamen manevi bir engel olarak geçer. Ressamlar bu duvarı büyük bir saflık ve coşkuyla resmederler. Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan 1582 tarihli bir Osmanlı minyatüründe de bu duvarın bir tasviri bulunmaktadır.

Gog [Ye'cüc] ve Magog [Me'cüc]

Aslında duvarlar maddi sınırlar oldukları kadar manevi sınırlardır. Bir tarafta iyiler, uygar insanlar, öteki tarafta kötüler, barbarlar. Müslümanlar, İskender ve onun savunma duvarıyla da bağlantılı olarak Avrasya bozkırlarının göçebe halklarını *Ye'cüc ve Me'cüc* olarak adlandırdıklarında (Kuran 18, 94 ve 21, 96) Gog ve Magog'a gönderme yapmaktadırlar.

Gog ve Magog, çok yankılı bir deyim olarak, MÖ XIV. yüzyılda Tell el-Amarna'ya atfedilen, Yoel ve Hezekiel'de geçen (VI. yy) ve asıl kökeni belli olmayan eski bir deyimdir. Kimi yazarlar Gog'un [Ye'cüc'ün] Lidya kralı Giges (VII. yy ortaları) ve krallığının da Magog [Me'cüc] olduğunu söyler. Kimi yazarlar bunu Ermeni Krallığı'na, kimisi Amazonlara ve hatta peşinen Kuzeydoğu'yu işgal eden göçebe halklara –kadın savaşçılarının da bu topluluğa ait oldukları düşünülür– atfederler. Hatta bu özdeşleştirme, öteki dünya inancı çerçevesinde Müslüman inanışa geçme-

den önce Hıristiyan inancına geçecektir. "Ülkeme karşı bir ulus çıktı. Çok kalabalık ve güçlüler. (...) Bağımı bahçemi talan edip incir ağacının köküne kibrit çaldılar. (...) Köy yakılıp yıkıldı. (...) Bu halk herkesten kalabalık ve güçlü daha önce görmediğimiz kadar. (...) Bir ateş topu gibi önüne geleni yakıyor. Ülkem, onlardan önce bir Cennet Bahçesi'ydi, ama onlardan sonra çöl oldu." Ve Yehova dedi: "Kuzeyden geleni sizden uzaklaştıracağım, onu kurak ve çorak topraklara süreceğim" (Yoel, I, II).

İran ve Turan

İran, sonraki dönemlerde tüm Müslüman Doğu ülkeleri ve daha sonra da Hıristiyan dünyasında, Orta Asya'nın göçebe topluluklarına yerleşik İranlılar yerine Turanlılar, Orta Asya ülkesine de İran yerine Turan denilmiştir. Aslında Turanlılar önceleri göçebe İranlılar, İskitler, Saslar, Masayetler ve Partlardı. Söylenceye göre Orta Asya'yı miras alan Kral Feridun'un üç oğlundan birinden Tur'un soyundan gelmekteydiler.

Her ne kadar XI. yy'da Firdevsi, *Şehname*'de (*Güller Kitabı*) bu inanışı korusa da, bu inanış Türkler tarafından yoğun olarak eleştirilmiştir. VI. yy'dan sonra Turan'ın Türkistan, Turanlıların da Türkler olarak adlandırılmasıyla sonuçlanan süreç başladı. *Şehname*'nin başeserlerinden olduğu bütün edebiyat bu anlam kaymasında önemli bir rol oynadı; burada Türklerin yaşamına ait nitelikler, Turanlıların söylencesel tanımlarıyla harmanlandı. Türkler de kendilerine ait olmayan bir geçmişi kabul etmede şaşırtıcı bir enerji göstermişlerdir: II. yy'da Turan, Türklerin anayurdu ve yerleşiklere karşı savaşan göçebe kahramanlar da Türk kralları oluverdi. Biruni gibi bir bilim adamı bile, Orta Asya'da ilk Müslüman Türk devletini kuran Karahanlıların bunu ispatlamaya çalışmalarından çok önce bu iddiayı hemen kabullenmiştir.

Destanlar Türkçülük akımının kahramanlarının ilk sırasına Efrasiyab'ı yerleştirir – Karahanlılar kendilerine Efrasiyab'ın "oğulları ve kızları" demişlerdir. Adı eski Semerkant'ta da bilinen oldukça popüler bu kişilik büyük bir olasılıkla Türkleştirilmiş bir İranlıdır: Biruni'nin dediği gibi "Turan'ın efendisi" ve "Türklerin atası" *Avesta*. Daha sonra bu tamamen Türk başka bir kahramanla Alp Er Tunga'yla ("kahraman erkek panter") özdeşleşmiştir; bu kahraman Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yüceltilmiştir ve kuşkusuz ünlü İran destanını etkilemiştir.

Barbarların Portreleri

Barbarların zaferlerini yüceltebilirsiniz, ama neden oldukları korku ve dehşeti anlatmanın yeri başkadır. Göçebelere ne kadar uzaktan bakarsanız o kadar az tanır, yeteneklerinden etkilenip büyülenirsiniz. Ama yaklaştıklarında, yani saldırdıklarında serinkanlılığınızı koruyamazsınız doğal olarak. Bu halkların erdemlerini tanımak için onlarla uzun süre birlikte yaşamak gerekir. Roma İmparatorluğu'nun çöküş döneminde büyük hayal kırıklığına uğrayan Marsilyalı Salvien V. yüzyılda, "Barbarların garip yaşamlarını paylaşıp acı çekmek, Romalıların yanında adaletsizliğe katlanmaktan yeğdir," demiştir.

İkibin yıllık geçmişlerine karşın Çinliler *Pei-lou-fong-su*'larında (XVI. yüzyıl): "Kuzeydeki köleler her zaman harap haldedirler. (...) Canavarları ve şeytanları tanımak kadar zordur bunları tanımak. (...) Bunlar yaradılıştan vahşidirler" diye yazmaktadır. Ammien Marcellin, Hunları, "kocaman kolları ve gövdelerine oranla çok büyük kafalarıyla canavarlara benziyorlardı" biçiminde tasvir etmiştir; Jordanes, "insan demek için bin şahit lazım, insan suretinde yırtıcı yaratıklar," demiştir. Parisli Matthieu Moğolları, "insanüstü yaratıklardır ve o kadar hayvana benzemektedirler ki, onlara insandan çok canavar demek daha doğru olacaktır" biçiminde anlatmıştır. Sidoine Apollinaire, "biçimsiz, düz ve kocaman" burunlarından, bir Ermeni "insan gibi olmadıklarından" söz etmiş, "o kadar biçimsizdiler ki bakmaya korkardınız" demiştir.

Bu abartılı açıklamaları anlamak zordur. Sanırım kurban edilme söylentilerinden çok, geleceğin cellatları söylentilerinden etkilenmişlerdir. Göçebeler korkunun bulaşıcı olduğunu ve paniğin insanları hareketsiz bıraktığını biliyorlardı. Canavarlar olarak tarif edilmekten şikayet etmek şöyle dursun, bire on katarak bu söylentilerin daha da abartılmasını sağlamışlardır. Örneğin saldırırken korkunç çığlıklar atmışlardır; *Ur ah!* diye bağırmaktadırlar. Saldırın! anlamına gelen bu bağırışı bizler daha sonra "hurra!" bağırışına dönüştürmüşüz. Tanrı bilir ama bir sürü atlı bozkırda saldırıya geçince hedef siz olmasanız bile kazaya kurban gideceğinizden korkarsınız. Ayrıca kendileriyle ilgili korkunç hikayeler uydururlar; özellikle de yamyamlık hikayelerini orada burada yayarlar. Bu dedikoduları yaymak için her yere casuslarını gönderirler ve çok etkili bir istihbarat teşkilatına sahiptirler.

Peki ya şu komik portreler? Fizikleri şaşırtıcı olabilir, ama korkunç değildir kesinlikle! Hint-Avrupalılar ya da Altaylılar kolları ve bacakları güçlü, geniş göğüslü, paralel bacaklı, küçük, tıknaz adamlardır. İskitlerin, sanat eserlerinden anladığımız kadarıyla, göğüslerine kadar inen sivri sakalları, tepelerinde topuz yaptıkları uzun

saçları vardı. Türkler ve Moğollar, Moğol tiplidirler, yani küçük ve kısık gözleri vardır; öyle ki gözlerini kıstıklarında gözbebekleri ancak görünmektedir ve bu onlara çok gizemli ve korkunç bir ifade vermektedir; çıkıntılı elmacık kemikleri, kalın ve dolgun dudakları, düz ve kanatlı burunları vardır; güneşten ya da rüzgârdan esmerleşmiş tenleri kırış kırış olmuştur. Çok kıllı değillerdir, gür ve düz saçları siyah ya da kahverengidir, saçlarını kimi zaman ya tamamen kazıtırlar ya da arkalarında yalnızca bir tutam saç bırakırlar, kimi zaman da ya rüzgârda serbestçe dalgalanmaya bırakırlar ya da saç örgüsü yaparlar – Çinlilerin Mançulardan aldığı bu saç örgüsü de Çinli kadınların küçük biçimsiz örgüleri kadar ünlü olacaktır.

Bizi en çok şaşırtan giysileridir. İskitler kısa gömlek, uzun pantolon, dize kadar deri bot ve kafalarını rüzgârdan koruyan sivri bir şapka giyerlerdi, son derece makul bir giyim biçimleri vardı. Altaylıların giyim biçimi ise çok gariptir. Buna karşın Türkler ve Moğollar refah günlerinde farklı ve çok görkemli kılıklarla gezseler de genelde, yani yoksul olduklarında sırtlarına sepilenmiş ya da sepilenmemiş, kimi zaman delik deşik bir hayvan postu almakla yetinirlerdi.

Göçebeler genelde yoksulluk içinde yaşadıklarından açgözlüdürler ve ulaşabildiklerinde lüks yaşama ölçüsüzce bağlanırlar. Oysa liderleri zenginliğin başlarını döndürmesine izin vermez ve baba âdetlerini ve basit yaşam tarzlarını değiştirmezlerdi. Cengiz Han 1118 yılında bir gün Taocu Çang-çuen'e çok doğru olarak: "Ölçüsüz hırslarım yoktur. Lüksten nefret eder, alçakgönüllülüğü yüceltirim," demiştir. Cengiz Han'ın ordu kumandanlarından Sübötey de dünyayı fethettikten sonra son günlerini geçirmeye doğduğu topraklara geri döner. En görkemli dönemlerinde Tu-kiu'ler memnuniyetlerini şu sözlerle açıklarlar: "Geyik yedik, keçi yedik ve hüküm sürdük."

Azla yetinme bir kuraldır ve tüm gözlemcileri şaşırtmıştır. En zarif gözlemcilerden Rubrouck: "Yiyecekleri olmadığında bir iki gün hiçbir şey yemezlerdi. Hiç sabırsızlanmazlardı, sanki tıka basa yemiş gibi dans etmeye, şarkı söylemeye devam ederlerdi," demiştir. Daha karamsar olan Plan Carpin de aynı yargıya varmıştır: "İki gün hiçbir şey yemeseler bile bundan şikayet etmezlerdi." Marko Polo: "Savaşta (...) asker koca bir ay boyunca yalnızca kımız içerek ve avladığı hayvanların etiyle beslenerek yaşardı. (...) Bunlar dünyada en çetin şartlarda çalışan, yorgunluğa en fazla dayanan insanlardı ve çok azla yetinerek yaşayabilirlerdi," yazmıştır.

Bunun nedeni daha çocukluktan soğuğa, açlığa ve yorgunluğa dayanıklı olarak en zor şartlarda yetiştirilmeleri, hatta bu zor eğitimden sonra ayakta yalnızca en güçlülerin kalmasıdır. Cengiz Han'ın annesi, dul kalıp sefalete düştüğünde, herkes

onu terk ettiğinde, çocuklarını yaşatabilmek için "elma, yabani kiraz, saz ve ceviz toplamış, topraktan yaban soğanı ve ardıç tohumları çıkarmıştır."

Günlük Yaşam

Aynı sadelik günlük yaşamda da hüküm sürer. Her ne kadar iklim sert olsa da yapılan işler tam aksine kolaydır ve boş vakitleri çok olur. Günleri hiçbir şey yapmadan at üzerinde sürüleri gözetlemekle geçer. Bu nedenle göçebe hiçbir eğlence fırsatını kaçırmaz ya da eğlence fırsatlarını kendi yaratır. Eğer olağanüstü bir şey olmazsa uçurtma uçurur, aşık oynar, zar atar, el ayasında döndürdükleri iplere bağlı küplerle oynarlardı. Birbirlerine bilmece sorarlardı. Ozanların, uygar insanların yarı vahşi dedikleri bir ezgi eşliğinde anlattıkları destanları bıkıp usanmadan dinlerlerdi. Koçları, boğaları, keklikleri, kuşları, horozları özellikle de develeri dövüştürürlerdi. Egzersiz yapmak için top oynar, avlanır, ok atma yarışı düzenler, bilek güreşi yaparlardı. Ve içerlerdi. Durmadan dört ya da beş derece alkollü mayalanmış kısrak sütü kımız, bulabildiklerinde de şarap içerlerdi. Öyle ki bazen bu yüzden akıllarını yitirir ya da sağlıklarını kaybederlerdi. Alkolden ölen Türk ve Moğol prenslerinin sayısı az değildir. Cengiz Han ayda yalnızca iki ya da üç kez sarhoş olunmasını emretmiştir, eğer böyle bir emire uyulabilirse elbette. Tüm tabulara karşın cinselliğe çok düşkünlerdi. Evet yalnızca bir tek kişiyle evlenirlerdi, ama fırsat çıktığında bir sürü metres edinirlerdi. Savaşlar da bunun için çok uygun fırsatlar yaratırdı. Cengiz Han dünyada düşmanının karısını ya da kızını kucaklamaktan daha fazla zevk aldığı bir şeyin olmadığını söylemiştir.

Her şey bayram için bahane olabilirdi ve her bayram büyük şenliklerle kutlanırdı – yeni yıl, yıllık ya da aylık dönemsel kurban törenleri ya da adaklar, şeflerin seçimi, ittifakların yapılışı, anlaşmalar, yemin törenleri, sefere çıkış, avlardan ve savaşlardan zaferle dönmek, buluğa ermek, evlilik, cenaze törenleri. Cenaze törenlerinde büyük bir yemek verilirdi; bu yemeğin adı *–yog–* daha sonra tüm cenaze törenlerine verilmiştir.

Göçebelerin kazandıkları büyük zaferler onlara altın, gümüş, ipek, mücevher, değerli eşya, köle getirirdi, ama belli bir bölgeye yerleşmedikleri sürece temelde yaşam biçimlerini değiştirmezdi, yalnızca yüzeysel değişiklikler olurdu. Özde alçakgönüllü kalmaya devam ederler, çok isteseler de kaba zevklerini saklarlar, yüzeye çıkmasına engel olurlardı. Cengiz Han görkemli törenleri ve karşılamaları hiç sevmediği halde, politikası için gerekli olduğunu görüp bu tür törenlerden geri kal-

mamıştır. Priscus Attila'yı görkemli bir sarayda, çevresinde bir yığın hizmetçiyle tasvir eder ve Attila evine geldiğinde açık saçık giyinmiş bakire genç kızların yedili ya da sekizli sıralar oluşturup şarkı söyleyerek imparatoru karşıladığını anlatır. Ve ekler, "Hunların kralı gücünün doruğundayken bile yalnızca tahta bir kupadan içki içer ve tahta kap kacaklarda yemek yer, basit giysiler giyerdi, öyle ki halkın giydiklerinden tek farkı daha temiz olmalarıydı." Öteki hükümdarların da aynı şekilde gururlu, ama sade bir yaşam sürdüklerini düşünebiliriz.

Ama gerektiğinde çok şatafatlı olabilirler! Hiuan Tsang, Tu-kiu kağanının "yeşil saten bir pelerin" giydiğini ve "brokar pelerin" giymiş yaklaşık iki yüz görevliyle çevrili olduğunu anlatır. Bizans elçisi Zemark "ipek kumaşlardan, altın ve gümüş kap kacaktan, muhteşem mobilyalardan" çok etkilenir. Song Yun, Eftalitlerin imparatoriçesi *hatun*'dan çok etkilenir: "Yerlere kadar inen ipek bir giysi" ve "beş farklı renkte değerli taşlarla süslenmiş sekiz köşeli uzun sivri bir başlık" olan *boktak* giymişti. Bu *boktak* daha sonra Müslüman toplumlara da geçecektir (kimi minyatürlerde buna rastlamaktayız) ve ortaçağda Avrupalı kadınların giydiği sivri başlık büyük olasılıkla buradan gelmektedir.

Göçebe Ekonomisi

Göçebelerin ekonomisi sanıldığından daha karışıktır. Hayvancılık, av, meyve ve kök, özellikle de sarmısak ve soğan toplamak dışında köleler, yani savaş esirlerinin yaptığı tarım, madencilik, yani demir, altın ve gümüş çıkarılıp işlenmesi ve ticareti ekonomide belli bir yer tutuyordu. Bozkır adamı yerleşik krallıkların halklarına kürk, at, et ve deriyi getiren adamdı. Bu eşyaların değiş tokuşunda el yapımı eşyalar, ipek, çay (yaprak yaprak ve topaklar halinde), bağ tarımının çok erken başladığı Kuzey Çin, Sogdiyana ya da Serinde'den şarap alırlardı. Güçlü oldukları dönemlerde İpek Yolu'nun uluslararası ticaretine katılırlardı ya da bu yolu kontrol eder, yoldan geçenlerden vergi ya da haraç alırlardı. Yine de tüm bu ek kaynaklardan bir anda vazgeçebilirlerdi, çünkü sürüleriyle yetinebilir, yalnızca bunlardan elde ettikleriyle yaşayabilirlerdi.

Hayvancılık göçebelerin başlıca geçim kaynağıydı. Yüksek yerlerde sığır ve yak; yarı çöl bölgelerde keçi, koyun, Baktra devesi (*camelus bactrianus*) olarak anılan iki hörgüçlü deve; ovalarda ya da yüksek platolarda at, boynuzlugiller ve koyun yetiştirirlerdi. Tüm bu hayvanlar yarı serbest dolaşırlar, göreviyle çok az ilgilenen, uyuklayan ya da hayal gören atlı bir çoban tarafından gözlenirlerdi. Kimse bunlara

kural koyamazdı, ama hayvanlar yıl içerisinde göç ettirilir ve bu göç düzensiz bir hareket olmaz, düzenli olarak aynı yollardan, yazın yüksek yerlere, yaylalara, kışın ovalara, kışlıklara sürülürlerdi.

Deve en kıymetli hayvanları değildi. En değer verdikleri atlarıydı. Bu, neredeyse midilli diyebileceğimiz oldukça küçük bir attı. Omuzbaşı yüksekliği ancak 1.30 metre, ağırlığı erkeklerde üç yüz elli kilo, dişilerde üç yüz kilo civarındaydı. Kuyruğu ve yelesi o kadar gürdü ki, resimlerde gördüğümüz üzere estetik duygusuyla ya da gerekli olduğu için düğümlenir ya da örülürdü.

Kanaatkâr, dayanıklı, sağlam yapılı bu hayvan her yerde ve her durumda her şeyle beslenebilirdi, hatta kar altında bile yiyecek ot bulabilirdi, dağa kolay tırmanır ve gerekli olduğunda günde yüz km gidebilirdi. Sahibi onu aşka yakın bir duyguyla severdi. Daha ilk yıllardan kızlar ve erkekler at sırtına konulurlardı, öyle ki ergenliğe vardıklarında, görenler onları at sırtında doğmuş, yaradılıştan binici olduklarını sanırdı dersek abartmış olmayız. Atı olmayan göçebe olmazdı, yalnızca bir atı olanlar çok fakirlerdi, genelde beş ya da altı kişilik bir ailenin on, onbeş, hatta elli ya da yüz atı olabilirdi. Sürüler refah dönemlerinde çok büyürlerdi. MÖ 46'da yalnızca Moğolistan'da, refah dönemlerinde oniki milyon baş hayvan olduğu ve daha az parlak dönemlerde de altı ya da beş milyon baş olduğu anlatılır.

Bu sayılar göçebelerin yüzyıllarca kazandıkları olağanüstü başarıları açıklar: bunlar olmadan Avrasya'nın iki bin yıllık tarihini anlayamayız. Hiçbir yerde bozkır adamlarının karşısına çıkarmak için bu kadar çok sayıda at yetiştirilemezdi. Ayrıca sık sık dünyayı fethetmeye kalkan bu adamların binicilik, at eğitimi, melez ırklar yaratma tekniklerini sürekli mükemmelleştirdiklerini ve dizginleri, gemleri, eyerleri, üzengileri, koşum takımlarını sürekli olarak geliştirdiklerini unutmayalım.

Göçebelik

Hiçbir şey attan daha hızlı değildi. Savaşmalarına, yerleşiklerin ülkelerine saldırmalarına olanak veren attı. Ama yeni otlaklar bulmak için göç ettiklerinde acele etmenin bir anlamı yoktu: koyun son derece yavaş bir hayvandı. Duydukları saygıdan ötürü atlara eşya yüklemezlerdi. *Impedimenta* [*ağırlıklarını*] taşımak için geriye develer ve arabalar kalıyordu ya da kışın toprak ve nehirler buz tuttuğunda eski Türklerin yazıtlarında çok güzel bir biçimde "dört (ya da sekiz) ayaklı hayvanlar" olarak adlandırdıkları kızaklar kullanılırdı, ki bu adlandırma kaya kabartmalarında resimlerini görüp anlayıncaya kadar tüm çevirmenleri allak bullak etmiştir.

Terek olarak adlandırılan arabalar –Ruslar "yukardan kumandalı" adını vermişlerdi– her yerde ve her dönemde kullanılmamış olmalı, çünkü Çinliler V. ve VI. yy'da bu arabaları kullandıkları için bir Türk kavmine "Yüksek Arabalılar" adını vermiştir. Oysa en eski zamanlardan bugüne kadar arabalar kullanılmıştır. Pazırık alanında, Altay'da (V. tümülüs) 2.15 m çapında dört tekerlekli, 3 m yüksekliğinde, 3.35 m genişliğinde bir araba bulunmuştur; üzerinde düz bir çatı bulunan ve keçeyle kaplı olduklarını sandığımız dört direkli kare bir platformu vardır. İskit mezarlarında, Pazırık'ta bulunan arabayla aynı dönemden ya da birkaç yüzyıl sonrasından, ama biraz farklı, altı tekerlekli, pişmiş topraktan yapılma arabalar bulunmuştur; bölmelendirilen oturma yerinde bir sandık bulunmaktadır.

Antikçağ yazarları Herodotos, Eschyleus, Hipokrat, Hesiodos bu buluntulara uyan tasvirler yapmışlardır. Herodot, Amazonların tüm yaşamlarını çocukları yanında geçiren İskit kadınlarını küçümsediklerini anlatır. Bunun savaşçı kadınlar tarafından söylendiği konusunda kuşku varsa da bilgi doğrudur. Çadırların, daha doğrusu yurtların göç sırasında taşınabildikleri ve bazılarının olduğu gibi taşınıp ev gibi kullanıldığı, hatta putlarla dolu oldukları doğrudur. *Moğolların Gizli Tarihi*, XIII. yüzyılda, pek çok ortaçağ gezgini gibi bunlardan söz eder. Rubrouck, yolculuk sırasında Çağatay arabalarıyla ilk kez karşılaştığında, "koca bir şehrin bana doğru geldiğini sandım" demiştir. İbn Batuta ayrıntılı bir tasvir yapar: Bunlar iki ya da daha fazla atla, hatta öküzler ve develerle çekilen dört tekerlekli arabalardı; üzerlerinde sögüt dallarıyla yapılmış bölmeli bir kulübe bulunurdu." Ve Clarke XVIII. yy sonunda "yüzlerce arabanın düz bir sıra halinde ilerlediğini" görünce hayran kalmıştır.

Yurt

Orta Asya konutuna Ruslardan sonra *yurt* denilmiştir. Bu terim Türkçede kamp yeri ve çevresi anlamına gelir; Moğolca karşılığı *ger*, Alanlar sayesinde Breton dilinde *ker* olur.

Bu yuvarlak bir konuttur, biçimi antikçağdan (bunları Herodotos anlatmıştır) bugüne hiç gelişmemiştir. İskeleti keçeyle kaplı, birbirine eklenebilir, esnek tahtalardan yapılır ve bir çanı andırır. Oldukça ağır olduğu için –200 ile 250 kg gelir– toprağa çakılmadan yerleştirilir ve her tür toprak üzerine konulabildiği gibi fırtınalara da dayanaklıdır. 1.30 ile 1.50 m yüksekliğinde, 18 ile 20 m^2 genişliğinde bir alana yayılır. Tepesinde yerinden oynatılabilir bir tür kapak vardır: içeride ateş

yaktıklarında duman buradan çıkar, bu nedenle buraya "baca" denir, ama ruhani adı "Gök penceresi"dir.

Tam olarak çatı penceresinin altında, yurdun ortasında ocak bulunur, tüm yerleşim yerinin eksenini oluşturur, bir tür mikrokozmos merkezidir. İçerisi hayatı kolaylaştırmak için özenle düzenlenmiştir, ama bu düzende hiyerarşi, protokol, dinsel inanışlar göz önünde bulundurulur. Kadınların, erkeklerin, çocukların, misafirlerin, hatta kullanılan eşyaların yeri bellidir. Eskiden kapı doğu yönünde açılırdı, böylece güneşin doğduğu yöne arkalarını dönmemiş olurlardı. Daha sonra Kononov'a göre Hitaylar zamanında X. yy'da ya da Cengiz Han döneminde, belki de hepsinden önce –her ne kadar bu gelenek Moğol sonrası döneme ait olsa da– kapı güneye bakardı, bu da çadırı kuzeyin soğuk rüzgârlarına karşı korurdu ve güneş tapıncına da saygısızlık yapılmamış, güneşin gökte en yüksekte olduğu ve gücünün doruğa eriştiği meridyene saygı duyulmuş olurdu.

Yurttan başka keçeden ya da deriden dörtgen bir çadır türü de vardı, iplerle gerilen direkler üzerinde yükselirdi. Bozkır uygarlığında çok rastlanmayan bu çadırın genelde üst düzey görevliler için kullanıldığını görüyoruz.

3. BÖLÜM

BOZKIR SANATI VE DİNLER

Barbarların değerli eşyaları, mücevherleri, ipekli kumaşları ziyaretçilerin gözlerini kamaştırmaktadır, ama bizim gözümüzde değerli olan bunlar değildir. Göçebeler ister zengin ister yoksul olarak değerlendirilsin, özel ve görkemli bir sanat geliştirmişlerdir, bu sanat "bozkır sanatı" ya da "bozkırların hayvan sanatı" olarak adlandırılmaktadır.

Bu sanatın oluşumunda iki gelişmenin önemli etkileri vardır: MÖ II. yüzyılda maden işçiliğinin ortaya çıkışı ve ilk yüzyılda hayvancılığın gelişimi. Maden işçiliği ve hayvancılık MÖ III. ile II. yüzyıllara kadar gelişimini sürdürmüştür, ama kökenlerini belirlemek güçtür. Bunların kökenleri, önceleri 1500'lere –ya da 1600'lere– doğru Luristan bronzlarını etkileyen ve etkisini VI. yüzyıla kadar sürdüren Asur-Babil dünyasında, daha sonra da Yunan dünyasında aranmıştır. Yunan dünyasına Iskit, daha dar anlamda Ukrayna sanatını borçluyuz; Iskit sanatında, öteki bölgelerin sanatlarından daha fazla Yunan etkisine rastlarız; İskit sanatı ifadesinde daha klasik, daha gerçekçi ve daha insanbiçimcidir, ama esin kaynağı aynıdır.

Bu katkıların türü ne olursa olsun, göçebelerin hiçbir şeyi olduğu gibi taklit etmedikleri, seçim yaptıkları ve özgün bir biçem yaratmayı başardıkları ortadadır. Anlamını henüz sökemediğimiz motifleriyle soyutlama ve insan figürünü reddetmeden hayvan tasvirlerine ayrı bir önem vermiş, çok açık bir ustalıkla gerçekçiliği ve üsluplaştırmayı birleştirerek hayvanları üstün, yüce varlıklar olarak işlemişlerdir.

Hayvanlar

Hayvancılığın ekonomilerindeki yeri, bozkır halklarının imgelerinde hayvanlarla ilgili özel ve güçlü figürler yaratmış ve bunları sanatla ifade etmişlerdir. Sürüleri ve av hayvanları tüm gereksinimlerini karşılamaktadır; bunlar olmadan yaşamın sürdürülmesi olanaklı değildir. Deneyimlerin gösterdiği gibi, hayvanla insan arasında, insanların belli kurallara uydukları bir karşılıklı anlaşma vardır, bizim av

töreni, kutsal ayinler, ilk ürün törenleri gibi adlarla nitelediğimiz çok koşullu bu sözleşmeye uyulduğu sürece hayvanlardan yararlanılır. Hayvan insandan daha üstündür, çünkü aldığından fazlasını verir; göğe yükselme, suya dalma, koku alma, içgüdü vb. duyulmamış yeteneklere sahiptir. Yetenekleri hayvanı bir tür mükemmelliğe ulaştırır ve üstün gerçeklik konumuna yükseltir. Ruhlar, cinler ve belki de tanrılar, insanüstü olan her şey, insanın hayvan yanıyla ve hayvanbiçimciliğiyle ilintilidir. Böylece evrenin merkezine oturtulan hayvan bütün dikkatleri üzerine toplar. Yaşamı anlatmaktaki keskinliği ve eylemden hemen önceki anda yakalanmış kendine dönük olan varlığı bu kadar gerçekçi ve bu kadar canlı bir biçimde betimlemesiyle bozkır sanatı karşısında hayranlıktan dona kalırsınız.

Bozkır Sanatının Bütünlüğü

Bozkır sanatı, kaynağını Asur-Babil dünyasından aldıysa da, aslında Kafkasya'nın kuzeyinde biçimlenmiş ve buradan da doğuya geçmiştir. Binli yıllara doğru, Sibirya-Türkistan ülkelerinde ve belki de, daha önce burada var olan geometrik sanatla buluştuğu Minusinsk bölgesinde önemli değişimler geçirmiştir. Karasuk döneminde (1300-700) diğer soyutlamalar arasında kendini gösteren hayvan figürünün ifadesi yalın ve hantaldır; Tagar döneminde (700-300) gerçek bir başyapıt biçimini alır. Daha sonra bozkır sanatı Asya İskitlerinin MÖ VIII. yüzyılda Ural ve Volga üzerinden Avrupa'ya göçleri sırasında Güney Rusya'ya gelmiştir. Aynı gidiş gelişler Sibirya ve Çin arasında da pek çok kez gerçekleşmiş olmalı.

Tüm bu gidiş gelişlerin izini sürmek kolay değildir. Ordos, Yenisey ve Ukrayna vb. okullara karşın MÖ binli yıllarda, Amur ve Hoang-ho'dan Hazar Denizi ve Karadeniz'e kadar uzanan geniş topraklar büyük bir kültür kaynaşmasına tanık olmuştur.

Türklerin bozkırda ilerlemesinin hayvan sanatını yok ettiği düşünülmektedir. Oysa hayvan sanatı büyük Türk ilerleyişi sırasında, VI. ve VII. yüzyılda gelişmeye devam eder ve dönem sonuna kadar daha büyük bir esneklikle kendini ifade etmeyi sürdürür. Ayrıca İslam ikonografisinde göçebe sanatının etkisini görmemiz yalnızca Türklerin etkisiyle açıklanabilir. Bu sanatın çöküşünün nedenleri kuşkusuz insan tasviri yapan dinler, yani Hıristiyanlık ve Budizmdir.

Elimizdeki Örnekler

Atlıların sanatsal tasviri, birkaç istisna dışında (kaynakların bahsettiği tahtlar,

koltuklar, yataklar) büyük ölçeklerde işlenmemiştir; bozkır sanatı daha çok koşum takımlarında, mücevherlerde, silahlarda, üst koşum takımlarında, aynalarda, iki kuplu şarap testilerinde, kupalarda, vazolarda; baston ve yüksüklerde, bayrak ve flamaların tepesine dikilen sembollerde; levhalarda ve her zaman ne işe yaradıklarını anlamadığımız, ama mobilyalarda süs eşyası olarak kullanıldıklarını sandığımız apliklerde, kalkanlarda, eyer takımlarında, giysilerde ve özellikle de kemerlerde uygulanır.

Tüm bu eşyaların, açıklamanın yararsız, hatta imkânsız olduğu, kullanıma ve süslemeye yönelik (aynı zamanda dinsel) işlevleri vardır. Yalnızca bayrak ve flama sembolleri yorumlanabilir. Altaylılar ve belki de İranlılar totem hayvanlarının, kendisini temsil eden bayrakla ordunun başında yürüdüğüne inanırlardı. Totem hayvanının ruhunu taşıdığına inanılan bu sembolle varlığı ortaya konulurdu. Bedeni ve kafatası kullanılabilirdi, ama totem hayvan öldürülemezdi. Ya da çözüm olarak kuyruğu asılırdı (Osmanlı İmparatorluğu'nda "dokuz tuğlu paşa" geleneği vardı, ki bu geleneğin anlamı çoktan unutulmuştu). Bir başka çözüm de bunun betimini yapmaktı. Çinliler Tu-kiu'lerden söz ederken bu geleneğe işaret ederler: "Bayraklarının ve flamaların tepesine altın bir kurt kafası takarlardı (...) Böylece atalarının dişi bir kurt olduğu inanışını asla unutmazlardı." Dişi kurdun VI. yüzyıldan beri yerlerini almaya çalışmasına karşın öteki rakipleri unutulmaz ve mitolojideki yerlerini alırlar. Bozkır sanatı ürünleri kafanızda canlandırması oldukça güç, gerçek ya da hayal ürünü farklı türlere ait hayvan tasvirleriyle süslenmiştir: geyikgiller, keçigiller, tektırnaklılar, yırtıcı hayvanlar, boynuzlugiller, daha az rastlanmakla beraber yaban domuzları, köpekler, kurtlar, yırtıcı ve öteki kuşlar, keçiler, yunuslar (?), aygırlar. Deve figürüne çok az rastlanması ilginçtir.

Uzun süredir MÖ binli yıllardan MS ilk yüzyıllara kadar göçebenin yalnızca metallerle çalıştığı düşünülmüştür, ama bugünkü buluntular bu varsayımı yalanlıyor. Altay'daki Pazırık ve Çibe, Moğolistan'daki Noyin Ula kazılarında aslında oldukça dayanaksız eşyalar, tahta, keçe, halı ve hatta dövmeler bulunmuştur, ama olağanüstü iklim koşulları sayesinde bugüne kadar saklanabilmişlerdir. Bunlardan daha sonra yeniden söz edeceğiz.

Bozkır sanatının en olağanüstü üretimlerinden biri "dövüş" levhaları denilen tasvirlerdir; bu tasvirlerde genelde bir çift hayvan, kuyrukları ve boynuzları birbirine karışmış biçimde çok yakın bir komposizyonda üst üste, kanatlarından fışkıran yapraklar ve kuşlarla ve bedenleri inanılmaz biçimde burkulup birbirine geçmiş bir halde betimlenir. Bu levhalar genelde kemer tokalarında bulunur, çünkü bu aksesu-

ar dinsel tasvirlerde önemli bir rol oynar; insanlar ve tanrılar, astlar ve üstler arasındaki ilişkileri çağrıştırdığı gibi cinsel ilişkiye de gönderme yapar: bir metinde meni gelmesi deyimine karşılık olarak "kemeri boşaldı" denilmektedir. "Hayvan dövüş"lerinin anlamı konusuna daha sonra döneceğiz, şimdilik bunlarda cinsel birleşme çağrışımları gördüğümüzü söylemekle yetinelim.

Mazdeizm

II. binyılın eski Hint-Avrupa dini miraslarından Mazdeizm, bunun elden geçirilmiş hali Zerdüştçülük Orta Asya'da doğmuş, büyümüş ve yayılmış dinlerdendir.

Mazdeizm, edebiyatta kimi zaman Hürmüz, kimi zaman Ahura (Ahura Mazda) olarak adlandırılan büyük tanrıyı niteleyen sıfat olan *mazda*'dan (bilge, her şeyi bilen) türemiştir. Zerdüştçülük adı ise, günlük dilde Mazdeizmle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır, ama aslında bu dinin reformcu kanadının adıdır, Zerdüşt adından türemiştir.

Zerdüşt hiç kuşkusuz insanlık tarihinin en büyük düşünürlerinden biridir. Genel inanışa göre 628 ile 551 yılları arasında yaşamıştır. Yakın zamanlı araştırmalara göre daha yaşlıdır, 1200-900 yılları arasında yaşadığı düşünülür. Kimi bilginler için Mazdeizmin reformcusu değil, kurucusudur. Kimilerine göre hiçbir zaman var olmamıştır. Bunun nedeni, günümüz bilim adamlarının kendi aşağılık komplekslerinden ötürü kimilerini büyük adamlar olarak kabul edememeleri, her şeyi söylenceye indirgeme çabalarıdır. Ben Zerdüşt, Buda, Homeros ve Shakespeare'in yaşadığına her zaman inandım. Yazarı olduğu düşünülen metinlerde, *Gatha*'larda, bir hayal kahramanından çok kendine özgü dehasıyla etten kemikten bir insanın ürünü olan belli bir yönelim, hırs ve özgünlük vardır. Bu metinlerde saygı duyulması gereken büyük bir gelenekle deha konumundaki bir varlıkta kendini gösteren yenilenme ve arınma gereksinimi arasındaki çatışmaya tanık oluyoruz. Bununla birlikte Zerdüşt'ün daha sonra mükemmelleştirildiği, hatta mitleştirildiği doğrudur.

İlk başlarda yerleşik doğu İranlıların, sonra da tüm İran Platosu halklarının dini olan, fakat şimdi ancak çok küçük topluluklarda varlığını sürdürebilen Mazdeizm dünyanın en eski dinidir. Zerdüşt ise, doğum tarihi ne olursa olsun, kuşkusuz bir Harezmlidir. Mazdeizm metinlerinin incelemesinden, Doğu İran'da bir ülkede, belki Sogdiyana, belki Baktra, belki de Horasan'da yaşadığı, hayvancılıkla geçinen ve hayvan kurban etme âdeti olan yerleşik çobanlara seslendiği anlaşılmaktadır. İlk binyılın ilk yarısında Sogdiyana ve Baktra'da varlığını sürdüren şehir uygarlığından ha-

bersiz görünen *Gatha*'lar incelendiğinde, Zerdüşt'ün şehir uygarlığından önceki zamanlarda ya da daha kuzey bölgelerde eğitim verdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Zerdüşt'ün başka bir adından, "sığır kurban eden" değil de, "sığırları güden" anlamına gelen "sığırtmaç" adından, Zerdüşt'ün büyükbaş hayvancılığıyla geçinen ve boğanın dinsel bir değer taşıdığı bir uygarlıktan geldiği çıkarılır. Burçlar çok eski zamanlardan beri bilindiğinden ve boğa tapıncı, boğa burcunun gökyüzünde egemen olmasından kaynaklandığından bu son çıkarsama çok belirleyici değildir. Ekinoks döngüleri nedeniyle koç yerini alınca boğa unutulmaya yüz tutar, koyun sığırın yerini ve çoban da sığırtmacın yerini alır. Büyükbaş hayvancılıkla geçinmeye gelince, bu daha açıklayıcı bir çıkarsamadır, çünkü İran, Afganistan ya da Maveraünnehir'de büyükbaş hayvancılığına olanak veren verimli otlakların olduğu tek bir bölge yoktur, yalnızca Harezm'de verimli otlakların büyümesine olanak veren akarsular vardır.

Zerdüşt'ün hayatı ve eseriyle ilgili iki kaynağımız vardır: Zerdüşt ya da çevresindekilerin yazdığı kesin olan *Gatha*'lar ve ilk örneklerinin büyük bir bölümü kayıp olan kutsal kitap *Avesta*. *Avesta*'nın günümüze ulaşan hali, III. ve IX., özellikle de III. ve IV. yüzyıllarda arasında Sasaniler döneminde oluşturulmuştur.

Zerdüştçülük mitolojisinde Zerdüşt'ün işareti güneştir. Annesi büyük bir ışık bedenini kapladığı sırada ona gebe kalır; doğumdan üç gün önce aynı ışık yeniden ortaya çıkar; bu sefer o kadar parlaktır ki, yangın çıktığı sanılır. Böylece bu dinde ışığın kutsallığı daha en başından doğrulanmış olur. Zerdüşt inancı, karanlık çağlardan beri, hiçbir zaman sönmeyen-sonsuz ateşi yüceltmiştir. Parsiler, rahipler, dokunarak ya da soluklarıyla ateşi kirletmemek için ateş tapınaklarına eldiven ve peçelerle girerlerdi.

Zerdüşt'e göre hayat, iyilik ya da kutsal ruh Ahura Mazda ile Ahriman kötülük ya da kötü ruh arasında uzun bir mücadeleden ibarettir. Ahura Mazda ve Ahriman gün ve gece, kış ve yaz, erkek ve dişi, sıcak ve soğuk gibi karşıttır. Savaşı iyilik kazanacak ve adaletli olan sonsuz mutluluğa kavuşacaktır. Herkes selamete erecektir, buna ulaşmak için Zerdüşt "insanlar arasında acı çekmek" gerektiğini kabul etmektedir. Kurtarıcıdır, ama tek Kurtarıcı değildir. Dünyanın selameti için üç bakireden üç kişi doğacaktır ve bunların sayesinde bütün ruhlar ahret sorgusundan gençleşmiş, yenilenmiş ve sonsuz huzuru paylaşmaya hazır olarak çıkacaktır. Sonuçta iyiliğin son zaferi kazanacağını ve çok mutlu insanların yeniden doğuşunu müjdeleyen bir dinin, Cehennemin dolayısıyla Şeytanın, yani kötülüğün sonsuza kadar var olacağına inanan, böylece Tanrı'nın mutlak gücünü bir ölçüde kısıtlayan Ya-

hudilikten, Hıristiyanlıktan ve İslamiyetten türeyen öteki dinlerin ikilemini paylaşmadığı söylenebilir.

Ahriman'ın varlığı insanın özgürlüğe kavuşması için gereklidir ve kutsal olan, her tür zorluğun ve karşıtlığın üstesinden gelecektir. Herkes iyiliği ya da kötülüğü seçmede özgürdür. Düşüncelerinde, sözlerinde ve eylemlerinde doğru ve gerçek olanı seçerek doğru ve gerçek olmayana karşı durulur ve ölümsüzlüğe ulaşılır. Böylece Mazdeizm kesin iyimser bir inançtır; neşeli varlık, arınma isteği, çalışma aşkı olgularına sahip bir dindir. Ama aynı zamanda kavranması neredeyse imkânsız zor bir öğretidir ve bu yönüyle de yaşam sorunsalına uygundur. Tanrı'nın kendisi aracılığıyla konuştuğuna inanan Zerdüşt, dininin bu yönünün pekâlâ farkındadır.

Temelde tektanrılı olan Zerdüştçülük, eski tanrıların ve özellikle de kanatlarını açarak evrenin tepesinde gezinen Bilge Efendi Ahura Mazda'dan önce çıkmasına karşın, kaderi yaratan yaratılan ilişkisiyle nedeniyle Ahura Mazda'ya bağlı olan Mitra'nın varlığını silememiştir. Kanlı adak törenlerine, ölümsüzlük içkisi haomanın içildiği içki alemlerine karşı olan bu din, bu âdetlere uymakta zorluk çekmiş ve sonuç olarak kanlı törenleri ve içki alemlerini kısıtlamakla yetinmiştir. Her ne kadar *haoma* Mazdeizm dininin merkezinde yer alsa da, kurban adama yalnızca bir ayrıntı olarak kalmıştır ve bugün hâlâ varlığını sürdürüyor olmasında ya da yeniden önem kazanmasında İslamın İran'daki ya da Hindu dininin alt kastlarının Hindistan'daki etkisi rol oynamıştır.

Zerdüşt, öğretisini yaymak ister ve "uzaklara misyonerler" gönderir, önce İran'ın güneyindeki ülkelere sonra da Seistan'a. Doğum yerinde ve komşu ülkelerinde Mazdeizm hem ilk biçimiyle hem de reform görmüş haliyle halkın en derin inançlarına girer. Sogdiyana ve Baktra'ya kök salar ve uzun süre varlığını sürdüreceği Tarım havzalarına, bu kadar sağlam olmasa da yerleşir: Tang Yıllıkları bu dinin Kaşgar ve Semerkant'ta da varlığını sürdürdüğünün altını çizerken, Müslüman kaynaklar Turfan Uygurlarının da Mazdeist olduklarını belirtir. Buna karşın İran Platosu'ndaki varlığı biraz şüphelidir. Her ne kadar Ahamenidler Ahura Mazda inancına sahipseler de Zerdüşt reformundan etkilendiklerine dair hiçbir kanıtımız yoktur. Ahamenidler ölülerini gömüyorlardı, oysa bu Zerdüşt dininde kesinlikle yasaktı, tıpkı yakmanın ve suya gömmenin yasak olduğu gibi: Ölülerini, güneş altında kurumaları ya da akbabalara yem olmaları için bizim "Sessizlik Kuleleri" dediğimiz daire biçimindeki yüksek surlarla çevrili taştan platformlarda açıkta bırakırlardı.

Arsakidler ve Helen hanedanlarının Mazdeizmin ilerleyişine bir son verdiği, hatta gerilemesine neden olduğu görülüyor. Göçebe olduklarından, Partların yerleşik-

lerin dini olan Mazdeizme temelden karşı olduklarını ve Yunan idealinin de Pers idealine taban tabana zıt olduğunu hatırlatalım. Mazdeizm ancak MS I. yüzyılda güç toplar ve III. yüzyılda Sasanilerin yönetimi altında İran'da devlet dini olur. Hükümdarların bu dinin koruyuculuğunu üstlenmesi sayesinde doğu yönünde ilerlemeyi sürdürür. Paul Pelliot bu dinin Çin'de VI. yy'dan beri yerleştiğine inanması için "yeterli nedeni" olduğunu ileri sürmüştür. Buna karşın genel inanışa göre mecusi (*mobad*) Hu-lu, "ateş tanrısının dinini" 631 yılından sonra Çin'de yaymaya başlamıştır, bu adlandırmadan mazdeizm adı türetilmiştir. Ayrıca Sasanilerin son kralı, Araplar tarafından kovulunca Çin'e sığınmış ve 671'de Singan-fu'da bir ateş tapınağı kurma iznini elde etmiştir.

Bozkır Dini

İran yerleşiklerinin dini Mazdeizmin üzerlerinde belirgin bir etkisi olmasına karşın bozkırların göçebe İran halkları bu dinle çok fazla ilgilenmemiş ve bu din Altaylıların dikkatini daha da az çekmiştir. René Giraud hatalı bir bakış açısıyla bu dinde Türklerin eski ateş tapıncının izlerini bulduğunu sanır.

Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebelerin dinsel inançlarının tek bir biçime indirgenmesinde yaşam biçimleri başlıca etkendir. Altaylılar, İranlılar ve belli bir ölçüde Cermenler kültürel açıdan pek çok ortak noktaya sahiptiler. Farklı diller, orada burada etkilerini hissettiren kuzey (ilk Asyalılar), Kore, Çin, Hint, İran katkıları, bozkır dininin uzun ömrü, bu düşüncenin her yerde aynı oranda varlığını sürdürdüğü olgusuna biraz daha kuşkuyla yaklaşmamıza neden olmuştur. Dinde kuşkusuz bazı ilerlemeler ve yenilikler olmuştur: buna karşın bütün olarak durağan kalmıştır. Georges Dumézil Kafkasya'nın çağdaş halklarında –özellikle Osetlerde– İskitlere özgü nitelikler bulmuştur. Ben de Sünni Yörükler ya da Şii (Alevi) Tahtacılar gibi Anadolu'da yaşayan göçebe kavimlerde kökeni ortaçağa dayanan Orta Asya geleneklerinin izine rastladım. Sibiryalılar tarafından İncil'den alıntılanan Nuh ve Tufan olayından söz ettiği klasik eserinde Harva'nın gösterdiği gibi, tüm bu değişimler modern uygarlığın etkisiyle oluşmuştur. Ayrıca yalnızca iki evrenin, göğün ve yerin, tanındığı eski dönemde hemen hiç adı geçmeyen üçüncü bir kozmik evrenin, Cehennem inancının ortaya çıkışı kuşkusuz Budizm ya da Hıristiyanlık etkisine bağlanabilir. Şamanizmin özüne yabancı ikiliğe, iyi ve kötü Şamanlar ikiliğine gelince, bunda da Manicilik ya da Zerdüşçülük gibi ikili dinlerin etkisini görmek gerekir kuşkusuz.

İskitlerin ve Altaylıların dinleri arasındaki benzerlikleri saptamamız kolay değil, çünkü İskitlerin dini hakkında çok az bilgiye sahibiz. Herodotos bu konuda bilgi veren tek tarihçidir: bu konuda sanat eserleri ve mezarlar bize hemen hemen hiç bilgi vermezler. Dumézil, İskitleri bir yer tanrıçasının eşi tek bir Gök tanrısı inancını, at kurbanı ve ölülerle birlikte yakınlarını ve eşyalarını gömme âdetini paylaştıkları Altaylılardan en azından bir noktada uzaklaştıran, ama eski Hint-Avrupa düşüncesini ortaya koymak açısından önemli üç olgu ortaya çıkarmıştır.

Şamanizm

Sık sık Şamanizmin Altay halklarının, ilk Asyalıların ve bazı halkların eski dini olduğu söylenir, ama Şamanizm bir din değil, bir tekniktir. Mircea Eliade şamanın genelde bir erkek ya da bir kadın ya da en ideali bir erdişi olduğunu ve trans, yani "eski trans" teknikleri uzmanı olarak geleceğin söylenmesi ve hastaların iyileştirilmesi gibi belirli ve sınırlı görevleri olduğunu söylemiştir. Şaman belirli bir başarı güdüsüyle, gönül yüceliğiyle, koşullar gereği ya da başka bir nedenden ötürü aslında kendisine ait olmayan büyü tekniklerini kullanır, din adamı görevlerini yerine getirir, adak törenlerini yönetir, ruhların klavuzu psykhopompos görevlerini yürüttüğü gibi kimi zaman zorbalık ya da hileyle iktidara ulaşabilir, ama bu, gerçekte Şamanizmin aksayan bir yönüdür.

Şamanizm, her ne kadar başka yerlerde izlerine rastlasak ve bugün hemen her yerde bu tekniği ortaya çıkaran olaylar gözlemlesek de, aslında Sibirya, Orta Asya ve Kuzey Amerika'ya ait bir olgudur. Evrenin birbirlerine bir eksenle bağlı katlardan oluştuğu inancına sahiptir ve hemen her yerde ve her zamanda varlıklarını sürdüren genelde hayvan biçimli görünmez varlıkların olduğuna ve bunların her şeye can verdiklerine inanır, ki biz bunları "ruh" olarak tanımlayabiliriz.

Etkili olabilmek için şaman bazı yetenekleri miras almalıdır ya da uzun bir eğitim dönemi sonucunda "güçlerin keşfine çıkmış" olmalıdır; oldukça çetin geçen seansları kaldırabilmesi için olağanüstü fiziksel ve ruhsal bir gücü olmalıdır; evreni ve burada yaşayan varlıkları, alışkanlıklarını, geleneklerini, dillerini tanımalıdır; ayrıca görevini yerine getirebilmesi için gerekli ayna, baston, tambur, kase, kupa ve genelde tırmanmasına, koşmasına, uçmasına, zıplamasına ve içine giren hayvanı taklit edip bununla özdeşlemesine olanak veren bir giyime sahip olmalıdır. Bu biçimde donanan şaman seansa, yani gelecekten haber veren ruhları çağırdığı ya da hastanın ruhunu bunlardan kurtardığı kozmik yolculuğa hazırdır. Eski bir inanışa

göre hastalığa, bedene giren kötü bir ruh neden olur ve bu durumda seans bir arayıştan çok bir şeytan çıkarma ayinine dönüşür.

Oldukça oynak bir zeminde el yordamıyla ilerleyen arkeologlar tarih öncesi dönemden bu yana Şamanizmin varlığını ispatlamaya çalışmaktadırlar. Fakat Şamanizm antikçağ halklarında kesin olarak ispatlanmadığı gibi, MS ilk binyılda da bundan söz eden çok az belge vardır. Şamanizmden söz ettikleri konusunda kuşku duymadığımız İskit belgeleri de daha az muğlak değildir. Theophlylacte Simocatta ve Menandros'un anlattıkları da oldukça belirsizdir. Yalnızca Hiong-nu'lar, Tabgaçlar, Avarlar ve Vusunlar hakkındaki bilgiler bize bu konuda yardım edebilmektedir. Şaman adına gelince (Türkçe *kam*) bu ada ilk kez IX. yüzyılda Tang Yıllıkları'nda rastlıyoruz.

Şamanizm konusunda kesin ve belirgin tanımlara ancak XI. yüzyılda İbn Sina ve Marvazi'de rastlıyor ve özellikle Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde bu tekniği uygulayanlara yapılan çok sayıda gönderme buluyoruz. Bu arada ilk Türk yazıtlarının bu konuda suskun kalmaları bizim kafamızı karıştırıyor. Bundan Cengiz Han'ın imparatorluğu gibi (aslında Şamanizm yine de bu imparatorlukta oldukça önemli bir yere sahipti) genelde Şamanizme düşman büyük bozkır imparatorlukları sorumlu olabilir mi? Tanrı'yla doğrudan ilişki kurduklarını düşünen imparatorlar kendilerine rakip istemedikleri için öteki tarafla kurdukları ilişkilerden dolayı böbürlenen ve böylece halkın aklını çelebilecek kişilerle görüşmezlerdi. Şaman kurumuna çok saygı duyan Cengiz Han, dönemin büyük Şamanı, Teb Tengri'nin ulu rahibiyle çatışmaya girmiş ve yerine yönetebileceği birilerini getirmek için rahibi öldürtmüştür.

Şaman tek iyileştirici değildir; doktorlar vardır. Tek medyum da değildir; geleceği sopalar ve oklarla, aşıklarla ve küçük kemiklerle (kimi zaman din rehberlerinden yardım alarak), rüya tabiriyle, gökyüzü açık olduğunda astrolojiyle özellikle de muskalarla yorumlayan başka uzmanlar da vardır.

Kozmogoniler

En eski belgelere göre evren dört öğeden –su, ateş, toprak ve hava– oluşmuştur gök ve yer arasında insanların "olması" için biçimlenmiştir. Gök yuvarlak ya da yarımküre biçimindedir, yer karedir; gökyüzü yeri kuşatır ve "dünyanın dört köşesinde" göğün kuşatmadığı ıssız bölgeler vardır. Neredeyse evrensel bir tasvire göre yer bir okyanus nehirle ya da bir dağ sırasıyla çevrilidir. MS II. binyıl başlarında, İslamiyetin yaydığı tasvirlerin etkisiyle yuvarlak yerküre düşüncesi yaygınlaşmaya

başlamıştır.

Gökküre büyük tanrı *Tengri*'dir, hem tektir hem de pek çok görüntüye sahiptir; katlara (kimi zaman yedi gezegen olmasının etkisiyle yedi kata) ve her biri ayrı bir tapınca sahip güneş, ay, Venüs, Boğa takımyıldızı gibi kutsal gök cisimlerine bölünmüştür; bu cisimler bağımsız oldukları gibi gökkürenin bir parçasını oluştururlar. Yerküre gökküreyle bir çift oluşturur; dişil, tek ve bölünebilir kutsal bir varlıktır. Gücünü genelde gökküreyle birlikteyken ve özellikle de dağların aracılığıyla gösterir. "Serbest bırakılan" kutsal hayvanlara binmek, sağmak, öldürmek ve kullanmak yasak olduğu gibi, üstünde ne avlanılabilen ne çalışılabilen topraklardan, "serbest bırakılan" –"kutsal toprak ve sulardan"– ayrılmıştır. Kuşkusuz yerin bir sonu vardır, ama her ne kadar bir gün "yerin yarılıp göğün yıkılmasından" çekinilse de bununla yaradılışla ilgilenildiği kadar ilgilenilmez.

Gök Tanrı

Ayrı ayrı kavimlerde uzak, aylak bir tanrı olan Gök Tanrı imparatorlukların kurulmasıyla giderek güçlenir. Bunun "ulu" ya da "yüksek," "mavi" ya da "gri-mavi," "güçlü" ve "sonsuz" olduğu söylenir; özellikle "sonsuz" niteliğini XIII. yüzyıldan sonra almıştır. Hükümdar bunun elçisi ve kimi zaman da oğludur. Ona benzemektedir, ondan gelmektedir ve onun gibi tektir. Türkler ve Moğollar sık sık, "Gökyüzünde tek bir tanrı olduğu gibi yerde de tek bir hükümdar vardır," derler.

Hükümdar göksel bir ışık huzmesinden ya da bir hayvandan –önce VI-VII yüzyıllarda Tu-kiu'ler, sonra Cengizhanlı Moğollar tarafından olağanüstü bir kutsallığa eriştirilen kurttan– ve yer tanrısından –kutsal su, ağaç ya da hayvandan– doğar. Yani her iki kozmik evrene de aittir ve bunlar arasında aracıdır ve bir biçimde dünyanın eksenini oluşturur. Gök ve Yer arasında iyi ilişkiler kurulmasını sağlar ve dünyaya düzen getirir. Hükümdar halkı oluşturur ve kutsallık mertebesine çıkarır. Onun aracılığıyla Gök Tanrı iradesini gösterir.

Gök Tanrı hükümdarın aracılığı olmadan da tek başına iradesini gösterebilir. Yunan-Roma tanrıları gibi doğrudan müdahale etmeden kimi zaman rüyalarla, kimi zaman Şamanın aracılığıyla (en azından Şamanların iddiaları buydu) ya da elçiler, yani şimşek, yıldırım, melek ya da kartal göndererek insanlara baskı yapar. Kanımca İslam ikonografisinde ve Avrupa armalarında yırtıcı kuşların ön sırada gelmelerinin kökeninde Orta Asya inançları vardır.

Gök Tanrı halkını koruyan bir savaşçıdır; halkına güç ve zafer verir; yeminleri,

ittifakları, anlaşmaları güvence altına alır ve bir suç işlendiğinde halkını her zaman ölümle cezalandırır.

Panteon

Daha önce sözünü ettiğimiz tanrılar dışında daha pek çok tanrı vardır; örneğin "zaman tanrısı" ya da "sazların ardında saklanan tanrı" (kaplan mı acaba?). Ateş mükemmel bir arındırıcıdır ve baba ocağını yöneten "ateş prensi" *otşigin* adını alan ailenin en genç erkek çocuğu gibi rahipleri ve rahibeleri olan bir tanrıdır. Kuşkulu, yabancı, tehlikeli kabul edilen her şey iki ateş arasından geçirilir ya da kor bir ateş etrafında dolaştırılır. Hayatın kaynağı su, bir arınma simgesidir, ama kirlenebilir. Her damla kutsaldır, ama kutsallığı büyüdükçe, yani "göl, nehir, ırmak ve kaynak" oldukça artar. Aynı şekilde taş da yığınlar oluşturup *obo*'lar halini aldıkça kutsallığı artan bir güçtür. Her ağaç da bir güçtür ve orman, koru oldukça kutsallığı artar. Güçlerin çoğalması esası tekliği engellemez, kimi zaman çoğunluğun ötesine geçer; ağaç ormandan, taş *obo*'dan kıymetli olur. Mikrokozmos inancının etkisiyle her yerde evrenin, yani yurdun, kozmik ekseni temsil eden direk aracılığıyla yansıtan bir ayna ya da daha önce gördüğümüz gibi Çin'in Hindistan'dan aldığı kaplumbağa olduğu inancı hakimdir.

Her halkın kutsal bir dağı vardır ve bir halkın kutsal dağı eğer aynı yerde yaşamaya devam ederse kendinden sonraki halka miras kalır. Örneğin Moğolların Burkan Kaldun'u kutlu görmelerine karşın Kuzey Moğolistan'daki ormanlı tepe Ötüken kutsallaşmıştır. Bu dağlarda ana karnının imgesi mağaralar vardır ve buraları genelde ataların doğduğu ve sonraki kuşakların kutsanmak için her seferinde geri döndükleri, ruhların (ya da en azından ruhlardan birinin) ölümden sonra gittikleri yerlerdir.

Ruh

Ruh, tanrılar gibi hem tektir hem de çoğuldur. Yaşayan her şeyin –madenler de dahil olmak üzere, çünkü her şey yaşar– bir ruhu vardır. Bu ruh, insanın ruhu gibi hayvan biçimli, genellikle de kuş biçimlidir ve değişik öğelerden oluşur; bunlar arasında tanrısal bir güç, yani İran'da *kvaranah*, Türkçede *kut*, Moğolcada *su*, Tibetçede *byen* adını alan ateş ya da kora benzeyen yaşam gücü yer alır.

İnsanın ve hayvanın ruhu kanda bulunur ve hanedan üyelerinin, bir şamanın ya da bir hayvanın, özellikle de kutsalsa, kanını dökmek uygun değildir. Ayrıca ke-

mikler de kutsaldır, kemikler cenazenin toprak üstünde varlığını devam ettirmesini ve yeniden dirilmesini sağladıkları için kırılmamalıdırlar. Ruh nefeste de yer alır, tabii bedenin başka organlarında gezinmediği zamanlarda. Ölüm anında ruh uçar; eğer ölen sıradan bir varlıksa sinek olur, güçlü birine aitse akdoğana dönüşür. Her şeyin aynı yeryüzündeki gibi olduğu gökyüzüne ve ataların totemler diyarına gider, ama bu, ruhun bayrakta, cenaze heykellerinde, öldürülen düşmanların ruhlarının bulunduğuna inanılan şekilsiz taşlarda (*balbal*) yeniden canlanmasını engellemez.

Yaşayan her şey toplumlar, aileler, kavimler, topluluklar, imparatorluklar halinde örgütlenmiştir; her grup ötekilerle ilişkiye girer, bu ilişkiler kimi zaman vasallık, kimi zaman ittifak, kimi zaman da çatışma biçimini alır ve belirli kurallara bağlıdır ve bu kurallara uyulmadığı zaman dünya kaosa düşer.

Tapınç

Toplumun temelini oluşturan aile, iki kişi arasında kan bağıyla gerçekleşen babalık ve evlatlık kurumu aracılığıyla yapay, ama derin ilişkiler kurar. Bu nedenle kardeşler yalnızca bir tek yaşama sahip olabilirler. Aynı ittifak hayvanlarla ya da bizim çok iyi tanımadığımız başka güçlerle de kurulur.

Keçeden ve başka malzemelerden yapılan putlar, *ongon*'lar ruh taşıyıcılar olarak kullanılırlar. Evde, küçük arabalarda, eğer varsa bir tapınakta saklanırlar. Çok yönlü ve görevli bu putlar şifa dağıtırlar; totemlerin, hayvan sürülerinin, ölülerin ya da tanrıların tasvirlerinden oluşurlar. Bunlara her gün yemek ve su verilir.

Bu sunaklar tapıncın temelini oluşturur. Her şeye adak adanır; bayraklara, önemli kişilere, yere ve elbette tanrılara. En önemli adak Göğe sunulan adaktır. Her tür hayvan gök için kurban edilebilir, ama at kurban etmenin özel bir anlamı vardır; at eğik biçimde yerleştirilen bir kazığa oturtularak kurban edilir ya da bu kazığa atın derisi asılır. İnsan adamaya en azından muhafazakâr toplumlarda rastlanmaz.

Göçebeler dua ederler miydi? Pek çok gözlemci, kuşkusuz göçebelerin evrensel kabul edilen kitaplı dinlerin kabul ettiği biçimlerde dua etmemeleri nedeniyle bunu yadsımıştır. Kendilerini kısa süreli neşe, üzüntü ya da endişe dışavurumlarına bırakırlar. Göğe şükreder ya da ondan koruma isterler. Moğollar sefere çıktıkları ya da savaşa gittikleri zamanlarda bir dağa çıkar, şapkalarını ve kemerlerini çıkarır ve güneş yönünde yere kapanırlardı. Kumandan ve ordusu kimi zaman günlerce dua ederdi. Tanrı'dan lütuf dileyerek her sabah aynı duayı tekrar ederlerdi. Moğol ege-

menliği dönemlerinde hükümdar, dinleri ne olursa olsun din adamlarından kendisine uzun bir yaşam dilemeleri için dua etmelerini isterdi.

Cenaze Törenleri

Büyük biri öldüğünde cenaze bir çadıra koyulur, yedi kez çadırın etrafında atla dönülür ve ağlanıp yakarılırdı. Cenaze törenine yabancı kavimler ya da halklar çağırılırdı. Misafirler çok uzaktan geldiği için cenazenin gömülmesi geciktirilirdi.

Ortaçağda Türkler cenazelerini yılda iki kez gömerlerdi; ilkbaharda ve sonbaharda, ağaçlar yapraklarını döktüğünde ya da yapraklar yeniden yeşerdiğinde, uygun bir günde, örneğin Moğolistan'da yazın bitki örtüsünün canlandığı gündönümünde ya da Boğa takımyıldızının ortaya çıktığı gün yapılırdı. Louis Bazin iki Türk prensinin, Kültigin ve Bilge Kağan'ın ölüm ve cenaze tarihlerini belirleyebilmiştir, Kültigin 27 Şubatta ölmüş ve 1 Kasım 731'de gömülmüştür. Bilge Kağan ise 25 Kasım 734'te ölmüş ve 22 Haziran 735'te gömülmüştür. 1 Kasım 731 de, 22 Haziran 734'te olduğu gibi ayın yirmiyedinci günüdür, yani ayın kaybolmadan hemen önce hilal durumunda olduğu gündür. Görüldüğü gibi cenazenin çok uzun süre bekletilmesi gerekir. Kimi zaman ölü mumyalanır. Genelde bir ağaç ya da bir sıra üzerine konulur, sonra yalnızca iskelet kaldığında gömülür. Bu gelenek nedeniyle, bir destanda, İslam döneminde İran'da ölülerin gömülmeden önce kubbenin hemen altına asıldıkları yüksek kuleler olduğu anlatılır.

Bozkır halkları ölüyü kimi zaman yakar, kimi zaman da gömerlerdi. Ölünün yakılması âdeti Andronovo döneminin sonunda (1300'e doğru) ortaya çıkmıştır; bu âdet Karasuk (1300-700) ve Tagar (700-300) dönemlerinde sıkça uygulanırdı, sonra 300'e doğru (Taşlık döneminde), hatta biraz daha önce, ölülerin gömülmesi âdetiyle birlikte uygulanır olmuştu. Ama Çin kaynaklarına göre ölülerin yakılması âdetine Türklerde VII. yüzyılın başından önce çok sık rastlanmaz: "Kimi kavimlerin ölülerini yakarken, kimilerinin gömdüğünü görüyoruz." Ama ölüler yakılsa da gömülse de cenaze törenleri değişmezdi. Uygun bir yer, Pazırık'ta görüldüğü ya da Moğol prenslerinde olduğu gibi bir dağ seçilirdi. Bu yer kimi zaman saklı tutulurdu (mezar hırsızlarından çok saygısızlardan çekinildiği için). Kimi zaman da cenaze bir tapınağa gömüldüğünde mezar yeri her yıl ziyaret edilen kutsal bir yer halini alırdı. Mezarın üzerinde ağlayıp dövünürler, yüzlerini gözlerini çizer, bedenlerini tırmalarlardı. Saçlar kesilir ve ölüye övgüler düzülürdü.

Cenaze yemeği ölünün gömüldüğü gün ya da daha sonra üçüncü, yedinci ya da

kırkıncı gün düzenlenirdi. Ölüyle birlikte pek çok eşya, yiyecek ve içecek de gömülürdü, çünkü Rubrouck'a göre, "ölünün bu dünyada kullandığı her şeyin öteki dünyada da işine yarayacağına inanılırdı." Bu nedenle ölüyle birlikte atlar, köleler, metresler ve çok eskiden ölünün eşi de gömülürdü. Dul eş, eşinin kardeşlerinden ya da üvey oğullarından biriyle evlenip bundan korunmaya çalışırdı. Bu tür evliliklere Hiyong-nu'lar, Vusunlar, Eftalitler, Tu-kiu'ler ve Moğollarda vb. rastlıyoruz, ama tarihsel örneklerinden yoksunuz. Bu kanunun günlük hayatta pek uygulanmadığı söylenebilir. Ölünün ölüm yıldönümlerinde ve doğum günlerinde düzenlenen yeni törenlerde büyük sığır sürüleri kurban edilirdi.

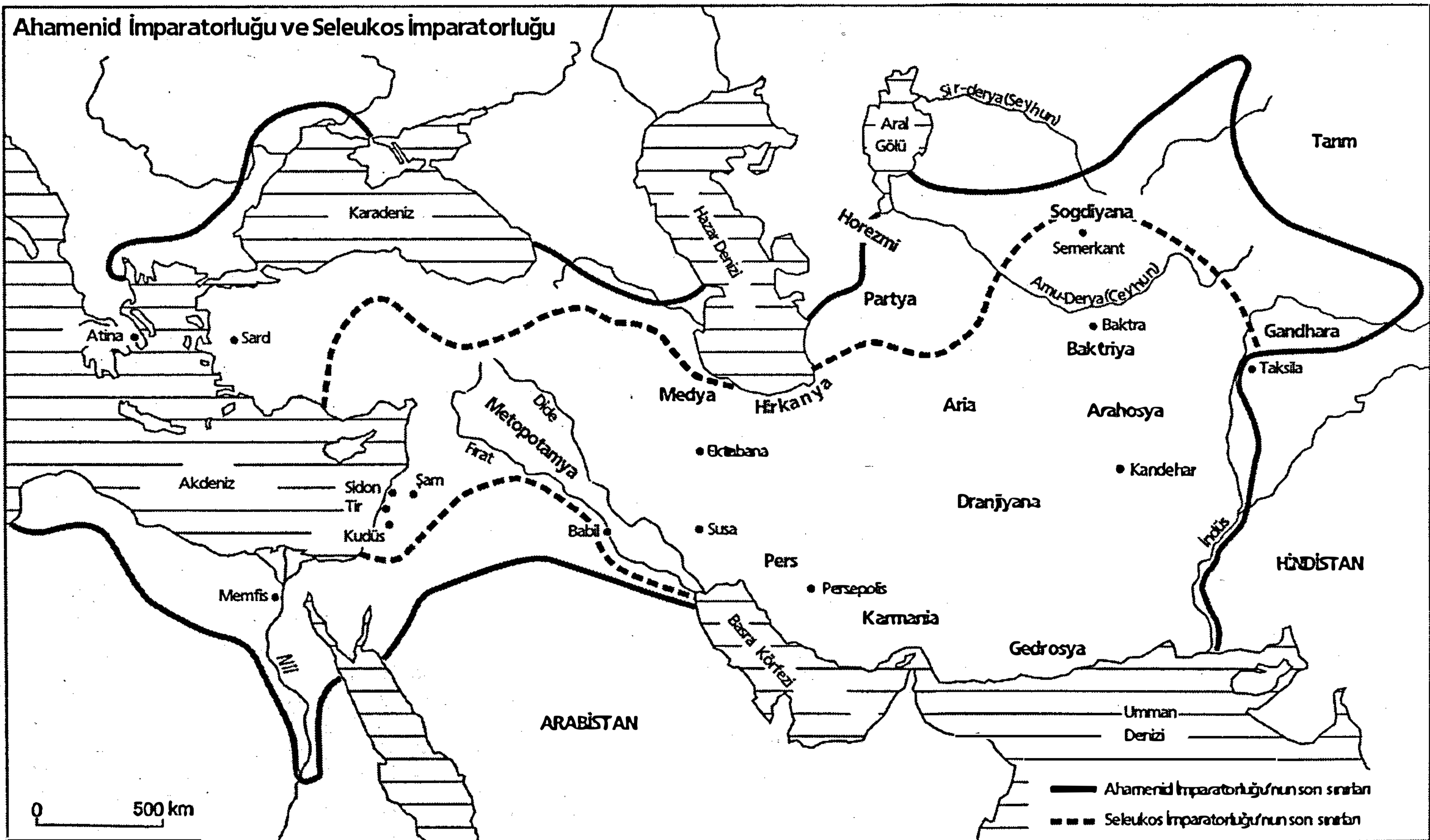
4. BÖLÜM

DOĞUYLA BATININ KARŞILAŞMASI

Orta Asya'nın tarihi Ahamenidlerle başlar. Daha sonra Partların, Sakaların, Harezmlilerin, Sogdların, Baktralıların, sonradan ilgi alanımıza girecek, o dönemde daha sonra Afganistan ve Rus Türkistanı olacak Doğu İran'da yaşayan bazı halkların sahneye çıktığı görülür. Çin ve Hindistan doğulu ya da kuzeyli komşularıyla henüz ilgilenmemektedirler; Çin yalnızca *Hu*'lar olarak adlandırdığı "Kuzeyli Barbarlar" konusunda endişelidir. Türkler ve Moğollar henüz Orta Asya'ya gelmemişlerdir; Sibirya'da ormanlarda ya da taygalarda, Pasifik kıyısında Mançurya'da yaşamaktadırlar. Tibetliler hâlâ cilalıtaş devrindedirler. Tarım Havzası sakinleri kendi içlerine dönük yaşamaktadır ve kimse onların ne yaptığıyla ilgilenmemektedir. Orta Asya'da her şey doğuma hazırlanmaktadır. Bu insanların seslerini duyurabilmeleri için büyük bir uygarlığın doğması gerekecektir. Persler bu uygarlığın yaratıcıları olurlar.

Ne kadar dikkate değer olursa olsun Perslerin doğuya yayılmaları ne en büyük eserleri ne de en önemli sonuçları doğuran eylemleridir. Doğu İran'ın neredeyse tamamını fethederek ancak birbirine yakın halkları birleştirmişler, ki bu oldukça kolay olmuştur, Orta Asya'nın etnik dokusunu değiştirmemişler, esas olarak zaten uzun süredir İranlılaşmış toprakları aynı şekilde korumuşlardır. Perslerin Asya bozkır halklarından göçebe Sakaları egemenliği altına almış olması bizi şaşırtmamalıdır. En şaşırtıcı olanı Avrupalı İskit bozkır göçebelerini egemenlikleri altına alamamış olmalarıdır.

Sonuçta Persler Mısır'ı, Ortadoğu Suriye'yi ya da Anadolu'yu, Yunan dünyasını ele geçirerek kültürleri birbirine olağanüstü biçimde karıştırmışlardır. Persler halkları itelemişlerdir ve bu, pek çok halk için, özellikle de İsrail için ve bizi doğrudan ilgilendiren Yunanlılar için önemli sonuçlar doğurmuştur; Yunanlılar, Perslerle Asya kıtasının içlerine girmiş ve Doğuyla Batıyı karşılaştırmışlardır.

Ahamenid İmparatorluğu ve Seleukos İmparatorluğu
Karadeniz
Hazar Denizi
Aral Gölü
Sir-derya (Seyhun)
Tarım
Horezmi
Sogdiyana
Semerkant
Amu-Derya (Ceyhun)
Partya
Baktra
Baktriya
Gandhara
Taksila
Atina
Sard
Medya
Hirkanya
Aria
Arahosya
Dide
Metopotamya
Ekbatana
Kandehar
Akdeniz
Sidon
Şam
Tir
Kudüs
Fırat
Babil
Susa
Dranjiyana
İndüs
Pers
Persepolis
HİNDİSTAN
Memfis
Karmania
Gedrosya
Basra Körfezi
Nil
ARABİSTAN
Umman Denizi
0 500 km
Ahamenid İmparatorluğu'nun son sınırları
Seleukos İmparatorluğu'nun son sınırları

Ahamenidler

MÖ 700'lere doğru bir grup İranlı halk, Persler, batıdan gelip Basra Körfezi'nin kuzeyine yerleştiler ve olağanüstü sonuçlar doğuran bir imparatorluğun temellerini attılar, İran ulusunu oluşturdular ve o güne kadar ayrı olan halkları birleştirdiler.

Ahamenidlere adını veren ataları, Ahamenid'in oğlu ve ardılı Teispes (675-640'a doğru), Aushan şehrinin kralı olarak Fars'ı işgal etmiş, ama İran İmparatorluğu'nun ilk sahipleri Medlerle karşılaşınca egemenliğini daha fazla yayamayacağını anlamıştır. Ama tamamladığı eser, ardıllarından büyük deha sahibi II. Büyük Keyhüsrev (559-530) egemenliğinde tüm haşmetiyle meyvelerini vermekte gecikmemiştir. Medler yenilince II. Keyhüsrev'in egemenliği altına girmişler, daha doğrusu Perslerle birleşmişlerdir. Doğal olarak imparatorluklarının yerine yeni gelenlerin, Ahamenidlerin imparatorluğu geçmiştir.

547'de, Keyhüsrev Lidyalı zengin kral Kroisos'un krallığını fetheder. 539'da büyük, ihtişamlı ve çılgın bir şehir olan Babil'e girer. Birkaç yıl sonra doğuya döner, Baktriya, Sogdiyana ve Harezm'i egemenliği altına alır ve kuzey bölgelerdeki bozkırlara yönelir ve Sakalar ya da Saslar adıyla bilinen Doğulu İskitlerle savaşırken ölür. 539'daki bu fetihle Orta Asya uluslar arenasına girer.

İranlı halklarla birleşip onların desteğini alarak güçlenen II. Kambiz (530-522) binyıllık Mısır'ı tüm mirasıyla fethedecektir, böylece Keyhüsrev'in mirasına kattığı antik Mezopotamya'yla Mısır'ı Pers kotasında birleştirecektir. Sonra mirasına Libyalıları, Sirenlileri, Etiyopyalıları eklemiştir.

I. Darius (522-486) daha fazla ne yapabilirdi? O da Hindistan ve göçebelerle ilgilenmiştir. Göçebelerin imparatorluğunun sınırlarında yaratacakları istikrarsızlıktan endişelenerek, Yaksart'ı (Sirderya, Seyhun) geçerek Sakaları egemenliğini kabul etmeye zorlar ve onları da egemenliği altına alarak, İndüs Vadisi'ni işgal eder. Bu imparatorluk çatısı altında Hindistan'la Orta Asya'yı birleştirir: bu başarısının yaşamsal önemi vardır. Böylece Mohenko Daro ve Thebai arasında bir köprü kurar.

Bu arada Batıyla da ilgilenmektedir. Ön Asya'da huzursuzluk çıkaran Yunan sitelerini sakinleştirmekte zorlanmaktadır. Avrupa'da Thrakları ve Makedonyalıları egemenliği altına alır. İlk Medler Savaşı sırasında Atinalılara karşı onu mutlu eden bir sonuç elde edemez ve İskitleri bozkırlara kadar boşuna takip eder. Aşılması olanaksız sınırlar her zaman insanın karşısına dikilebilir, ama Keyhüsrev, Kambiz ve Darius'la bu sınırlar çoktan aşılmıştır. İmparatorluğun güç gösterisi olarak Persepolis'te kurdukları başkentlerindeki kabartmalarda egemenlikleri altındaki "büyük halklar" vergilerini sunarken tasvir edilir: Susalılar, Ermeniler, Suriyeliler, Hintli-

ler, Babilliler, Sogdlar, Baktralılar, Sakalar, Harezmliler, yani imparatorluğa bağlı yirmiüç ulus (ama taht yirmisekiz ulus üzerinde yükselir). Ve Krallar Kralı bunu bir yazıtta anlatır: "Sogdiyana tarafında uzanan Sakalar ülkesinden Kuş'a, Hindistan'dan Sard'a uzanan bu krallık benimdir. İşte en büyük tanrı Ahura Mazda'nın bana bahşettiği budur."

Eğer bir tanrının büyüklüğü insanlar ölçüsünde belirlenebilirse, Ahura, Darius'un dediği gibi en büyük tanrıdır. Bundan o ya da halkları nasıl kuşku duyabilir? Böyle bir imparatorluk tarihte daha önce görülmemiştir: İlk defa Doğu, Nil'den Sirderya'ya, Yunanistan'dan Hindistan'a tek bir krallık asası altında birleşmiştir. İlk defa antikçağın en büyük uygarlıkları, firavun döneminin Mısır uygarlığı, Asur-Babil Mezopotamya uygarlığı, Hititler, Anadolu Yunan uygarlığı, bağrında İsrail uygarlığını da barındıran Suriye uygarlıkları, Mohenko Daro ve Taksila'yı yaratan İndüs uygarlığı aynı yönetim altında birleşirler; bu yönetimi, bir imparatorlukta barınan halkların haklarına, dillerine, dinlerine, sanatlarına ve kurumlarına saygı gösterilmesi gerektiğini anlamış hükümdarların, aydın despotların yönetimi olarak adlandırabiliriz. Bu, çağdaş dönemden önce görülecek en olağanüstü karşılaşmaya bir davettir. Bu davete karşılık gelir: Orta Asya'da Mısır topraklarına 3.600 km uzaklıkta Begram'da bulunan, üzerinde İskenderiye Feneri'nin bir tasviri olan gümüş maşrapa bunun bir kanıtıdır.

Her ırktan insanlar, yalnızca uzak ülkeleri görmek ya da vergilerini ödemek için değil, yerleşmek için doğdukları toprakları terk edip bu uzak ülkelere gelmiştir. En maceracı ruha sahip olan Yunanlılar her yere kolonilerini kurarlar: İskender'in fethini kolaylaştırmışlardır. Makedonyalı'dan önce, Darius ve Artakserkses Doğuyla Batının birleşmesinin gerçek müjdecileri olurlar ve bu birleşimin en parlak ürünü Yunan-Buda sanatıdır. Ksenophon ve eseri *Anabasis* bir istisna değildir. Darius'un bastırdığı, yalnızca Anadolu'da geçerli olan altın sikkelerle rekabet eden gümüş Yunan paraları imparatorluğun para birimi olur. Resmi üç dili vardır ve yalnızca Aramca, evrensel olarak Mısır'dan Hindistan'a kadar tüm resmi kurumlarda kullanılır. İsa'nın ve Aramilerin dilini Sogdlar, Baktralılar ve belki Sakalar da konuşur.

Orta Asya'nın büyük bir bölümü iki yüzyıl boyunca Ahamenid İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalır. Ve bu imparatorluğa tam olarak katılır. Herodotos, Darius'un Saka askerleri olduğundan söz eder. Bunlara Persepolis'te de rastlarız. Maraton'da da (490), Thermopyles'te de (480). Doğu İranlıların ve fatihlerin dillerinin birbirine çok yakın olması yenilenle yenen arasındaki alışverişi kolaylaştırır. Orta Asya büyük Batı başkentlerinden, Susa ve Persepolis'ten çok şey alır, ama aldı-

ğı kadarını da vermiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi her ne kadar Zerdüştçülük Ahamenidlerce kabul edilmese de, topraklarında yayılmıştır ve burada zaferini hazırlamıştır. Kuşkusuz batı düşüncesine etkisi olmuş ve rahipleri beşyüz yıl sonra İsa'nın beşiğini vazgeçilmez kılacak özelliklerle donatmıştır.

İmparatorluktaki öteki halklar gibi Orta Asya halkları da Ahamenidlerin egemenliği altına girerseler de kimliklerini kaybetmemişlerdir. Persepolis'teki kabartmalar her bir halkı kendine özgü özellikleriyle tasvir eder: Baktralılar uzun sakallarıyla, ince ve uzun burunlarıyla, alınlarına düşen saçlarıyla, başlarında taçları ve kısa mızraklarıyla; Harezmliler uzun sakalları, şeflerinin başında uzun sivri şapkasıyla; imparatorluğa atlar, mücevherler, giysiler getiren Sakalar yanaklarını ve kafalarını örten uzun sivri başlıklarıyla, geniş poturlu pantolonlarıyla, okları, hançerleri ve baltalarıyla betimlenirler.

Mimarileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz, bildiğimiz kadarıyla ön-Yunan sanatı izlerini taşır ve Batı etkisini açığa vurur ama oldukça eski bir gelenekten gelen ve bu geleneğe sadık kalan ve kimliğini kesinlikle belirten anıtsal, bağımsız bir okulun etkilerini taşır. Ahamenidler Orta Asya'da yeni bir uygarlık yaratmazlar. Oradaki uygarlığı gün ışığına çıkarır belki de pekiştirirler. Bu görüşü doğrulayan kanıtlarımız vardır: Ünlü Oxus Hazinesi ya da Baktra Vahası'nda, Ahamenidler zamanında inşa edilen, bir koridorla büyük bir merkez oda çevresinde örgütlenen ev örneği gibi. Mimarideki bu kültürel özelliğe daha sonra da rastlayacağız.

Oxus Hazinesi

Ahamenid İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında ya da Oxus (Ceyhun) Irmağı'nın sağ kıyısında, Maveraünnehir'de, Oxus Hazinesi adıyla bilinen paha biçilmez değerde bir hazine bulunmuştur. Bugün British Museum'da bulunmaktadır. Yalnızca bu hazineye ait parçaların güzelliğinden ötürü değil, temsil ettikleri uygarlığın tarihi ve özellikle de bizim ilgi alanımıza giren bölgelerin tarihi açısından paha biçilmez değerde bir hazinedir. Envanterinden bu hazinenin uzun süredir VI. yüzyılda, hatta V. ve belki de IV. yüzyılda çok uzaklardan ziyaretçi akınına uğrayan büyük bir hac merkezi olduğu ve Pers İmparatorluğu'nun farklı bölgeleri ve kuşkusuz bu imparatorluğun kurulmasından önce İran'ın farklı bölgeleri arasında yakın ilişkiler kurulduğu anlaşılmaktadır.

Hazine bir tepe üzerinde Taht-ı Kobad'da (Kobad Tahtı) bulunur, ama Roman Ghirshman bu hazinenin tanrıça Anahita'nın Baktra'daki büyük Baktra Tapınağı'ndan

geldiğini ve bir işgal sırasında, büyük olasılıkla İskender'in işgali sırasında, nehrin öteki yakasında korumaya alınmak istenmiş olacağını ileri sürmüştür. En eski tarihli paralar VII. yüzyıla, yani Ahamenid uygarlığından öncesine aittir. Bu parçalarda Urartu, Doğu Anadolu ve Luristan sanatlarının etkisini, ayrıca Batı İran etkisini gözlemliyoruz, bu da bize İran kültürünün eski çağlarda gerçek bir bütünlük gösterdiğini kanıtlamaktadır. Buna karşın Herodotos ve Persepolis kabartmalarının şahitliğiyle pek çok insan figürünün Medlerin taşıdığı başlıkları taktıklarını, atlıların da Medler gibi giyinmiş olduklarını görüyoruz; Medler gibi ata binmektedirler ve koşum takımları aynıdır. Bunlardan hareketle belli bir egemenlik altında olduğunu ve modalar sınırların ötesine geçmese de bu halkın egemenliğinin Baktra'ya kadar uzandığını –hiçbir belge bunu doğrulamasa da– çıkarabiliriz.

Hazinede bulunan eşyalar çok çeşitlidir ve çoğu, özellikle Suriye'de yapılanlar, tanrıdan zafer, çocuk, hastalığın iyileşmesi, sürülerin çoğalmasını istemek için ya da tanrıya şükretmek için adak olarak yapılmıştır. Parçalar arasında kimi küçük boyutlarda (5, 6 ve 11 cm) ve alçakgönüllü bir biçimde yapılmış olanlar kadar, büyük boyutlarda ve değerli madenlerden yapılmış bilezikler, maden gerdanlıklar, silahlar, küçük heykeller ve levhalar vardır, giysilerde, giyim biçimlerinde ve aksesuarlardaki bu çeşitlilik bu hac yerinin toplumun her sınıfından ziyaretçi kabul ettiğini gösterir. Altından yapılan en görkemli parçaların sayısı on ya da yirmi kadardır ve çoğunlukla üzerlerinde bir *barsom*,* uzun bir kargı ya da vazo tutan figürler bulunur. Figürler çelik kalemle yapılmıştır ve basit çocuksu çizgiler taşır: Pek çok figürün kafası çok ayrıntılı olmayan kaya kabartması biçimindedir. Yalnızca bir tane kafa figürü çekiçle ve özenle ayrıntılı olarak işlenmiştir ve kuşkusuz önemli birine aittir. En azından Ahamenidler döneminde adak adayan kadın ve erkeklerin gümüş ya da altın küçük heykellerinde yüzleri kesin bir gerçekçilik taşır, ırklara ait çizgiler kolaylıkla ayırt edilebilmektedir, aksesuar ve saç kesimleri kişiselleştirilmiştir (taçlar, boneler ve takkeler), ama gövdeler birbirine benzemektedir ve sola dönüktür. Mücevherlerde ya da vazo kulplarında hayvanbiçimci sanat yoğun olarak kullanılmaktadır, bu sanatta Susa sanatından çok –her ne kadar kasların "noktası virgülüne" kadar işlenişi bu sanattan alınmış olsa da– bozkır sanatının izlerini görürüz. En ilgi çekici parçalardan biri dört atın çektiği banklı, altından yapılmış küçük arabadır, arabanın üstünde iki İranlı vardır ve giyimleriyle ve takılarıyla tanınmaktadırlar. At koşumları Pazırık'ta gördüklerimize çok yakındır, ama bütünde tam bir klasik Ahamenid eseridir. Dikkat çekici başka bir parça (VII. yy'dan?) mızrak ve

* *Barsom*: Doğayı simgeleyen demet halindeki saplar.

yaylarla aslan avlayan kraliyet atlılarının betimlendiği ve Med, İskit, Asur, Urartu ve Yunan etkilerinin ilgi çekici bir biçimde harmanlandığı parçadır.

Asya'da Yunanlılar

334 yılının bahar aylarında Makedonyalı İskender Çanakkale Boğazı'nı geçti ve Asya'ya girdi. Ahamenidlerin Yunanlılara layık gördükleri aşağılamaların öcünü almak ve Helen şehirlerini ellerinden kurtarmak istiyordu. 330 Temmuzunda en son krallar kralı III. Darius Kondoman, üç kere, İssos, Gaugamela ve Hemedan'da yenilmiş olmasından dolayı onu affedemeyenlerce öldürülmüştü. Bunun mirasçısı da İskender'di.

Perslerin İskender'in önünü açmış olduğunu söylersek İskender'in zaferini küçümsemiş ya da alçaltmış olmayız sanırım. Halklar bir imparatorluğun boyunduruğu altında yaşamaya alışmışlardı, şimdi yalnızca unvanlar değişiyordu. Herkes istediği gibi olmasa da kendi kanuna göre yaşıyordu; kimse yeni hükümdarın kim olacağı konusunda endişelenmiyordu.

Yunanlılar ise hemen her yerdeydi. Büyük Krala hizmet ettikten sonra Cunaxa'dan Trabzon'a –Thalassa! Thalassa! [Deniz]– çekilen Ksenophon ve Onbinleri Asya'ya giren tek Yunanlılar değildi. İskender'in biyograflarından Paul Faure bu halkın varlığının İran Platosu'nun işgalini kolaylaştırdığının altını çizmiştir. Buradan geçenlerin, burada aile ocaklarını kuranların, bu ülkenin masalsı zenginliklerinin peşine düşenlerin, cömert toprakların büyüsüne kapılanların, tam bir patlama dönemi yaşayan ticaretten hatırı sayılır kazançlar elde edeceklerini düşünenlerin, her yerde açılan büyük pazarların peşinden gelenlerin sayısı hiç de az değildir. Darius'un Susa'da kurulan sarayının şartnamesinde İyonyalıların malzeme getirdiğinden, İyonya ve Lidya'dan heykeltraşlar geldiğinden söz edilmektedir. Makedonyalılar ilerleyişleri sırasında bu kadar çok Yunanlıyla karşılaşmaktan dolayı çok şaşkındır. Çoğu burada büyük aileler kurmuştu ya da sürgün edilmişti, örneğin Kserkses tarafından Baktra'ya, Termiz (Tarmita) petrol yataklarının yanına sürülen Miletliler gibi. Yunanlı gibi düşünüyor, ikidilli olmalarına karşın Yunanca konuşuyorlar ve başlarında defne dallarından taçlar taşıyan kardeşlerini kollarını açarak karşılıyorlardı.

İskender'in Seferleri

330 Ağustosunda İskender, Baktra satrabı Bessos'un Darius Kondoman'ın ardılı olduğunu ve hükümdarlığını ilan ettiğini öğrenir. Bunu kabul edemez. Her ne kadar

çok genç olsa da tek efendi olmalıdır, Krallar Kralı'nın tek ardılı kendisidir. Tüm dünyayı fethetmek ve dünyanın sonuna kadar gitmek, yani gidilebilecek en uzak noktaya kadar ulaşmak istemektedir. Mısır'ı fethetmemiş midir? Sivah'taki Amon-Ra Tapınağı'nda yaşayan tanrı unvanını almamış mıdır? Bu arada ordu huzursuzlanmaktadır. Onlar için hedefe ulaşılmıştı: Yunanlıların onuru kurtulmuştu. Ama böyle bir şefin emri altında çok fazla şikayetçi olunamazdı. İskender onları tekrar yüreklendirmeyi bildi. Ordu sağlam adımlarla doğuya doğru ilerledi. Ekim sonunda Phrada (Farah), Dranjiyana'ya kadar geldi. Her şeyin çok iyi olduğunu söylersek abartmış oluruz. Askerler yorgun, generaller komplocuydu ve tüm bunlara mecusilerin işgalcileri kötülük tanrısı Ahriman'ın temsilcileri olarak tanıtmasıyla halk arasında yaratılan hoşnutsuzluk havası eklenmişti. Ama yine de İskender ilerliyordu.

Yunan ordusu Kandehar'ın şehirlerinden Arahosya'yı geçti. Kabil bölgesine Kapisa'ya geldi. Üç ayda yaklaşık 2000 metre yükseklikte bin kilometre yol katetmişti. Aralık ayıydı. Acı bir soğuk vardı. Ordu çok yıpranmıştı, aynı şekilde orduyla yürüyen tüccarlar, köle satıcıları, takasçılar, bilim adamları, pezevenkler, orospular, yaklaşık yüz bin kişi de yorgunluktan bitap haldeydi.

Mola vermesi gerekiyordu. İskender bu moladan yararlanarak geçtiği her yerde yaptığı gibi bir şehir kurdu; Begram ya da bunun çok yakınına fazla tanınmayan bir şehir olan İkinci İskenderiye'yi, Kafkasya'daki İskenderiye'yi kurdu. Öncelikle şehri Zeus'a, Athena'ya, rakibi kabul ettiği yarı tanrı Herakles'e adadı, çünkü bu şehrin Hindistan yolunda önemli bir üs görevi göreceğini düşünüyordu. Dünyanın öteki ucunda Kafkasya'nın dibinde olduğunu, rakibi olarak gördüğü Herakles'in Prometheus'u her gün ciğerini yemeye gelen akbabayı öldürüp zincirlerinden kurtardığı yerde olduğunu sanıyordu. İskender tarih yazmıyor, tarihi yaşıyordu. Bir süre sonra Kandehar'da Hintliler kendisine mitolojilerindeki bir kahramanın mitolojik kuş Simurgh'u öldürdüğü dağı gösterdiklerinde şaşırmamıştır; Svat Vadisi'nde ona Krişna'nın doğum yerini gösterirler, İskender Krişna'nın Dionysos, Herakles'in Siva olduğunu düşünüyordu. Böylelikle Yunan düşüncesiyle Hint düşüncesi arasında bağlar kurulmaya başlanmış ve bu birleşimden müthiş yaratıcı bir kültür doğmuştur.

329 Nisanında, toprak hâlâ buz altındayken, kar üstünde ilerlemek zorunda kalarak –İskender de adamları gibi yürümüştür– ordu onaltı ya da onyedi günde Pancir Vadisi'nden ve 3500 metre yüksekliğindeki Khawak Geçidi'nden geçerek Hindukuş Dağları'nı aşar. Görülmemiş bu çaba kış molasında toplanılan gücü tamamen alıp götürür. O sıralarda Drajsaka adıyla bilinen Kunduz'da bitkinlik had safhadadır.

Bessos kaçar, ama düşmanlarının moralini bozmak ve onlara hiçbir şey bırakmamak için ardında yıkıntılar bırakır. Oxus 72 km uzunluğundadır; bu, Baktra ve Termiz arasındaki mesafeyle aynıdır. Yunanlılar durmaz. Ordudan ayrılan bir grup, kaçağın peşine düşer ve büyük Marakanda-Semerkant şehrinin güneybatısına 80 km uzaklıktaki Karşi'de ulaşır. Bu arada ordu nehri geçmiştir. Nehir diyoruz, ama deniz mi deseydik acaba? Oxus bir kilometreden fazla genişliğiyle bir okyanusu andırıyordu. Sallar yetersizdi ve İskender yüzme bilmiyordu.

Semerkant alındığında Sogdiyana henüz düşmemişti. Şehir kahramanlara yaraşır müthiş bir direniş gösteriyordu: Yalnızca şöyle bir toparlanmak için geri çekiliyordu; her şövalye bir kahramana, her köylü bir şövalyeye dönüşmüştü. Tüm halk sefere katılıyordu. Büyük şehri kuşatarak riske giriyordu. İskender büyük bir hızla gelip gözü pek askerleri yendi ve Buhara'ya kadar kovaladı, yakaladığında öldürdü, yaktı yıktı ve tüm işgallerinde olduğu gibi toprakları kana buladi.

İskender'in bu hareketinin nedeni kendisine karşı durulmasına dayanamamasının yanı sıra Sogdiyana'ya ihtiyacı olmasıydı. Bu şehir ona, göçebelerin getirdiği ve Batılıların vazgeçemediği altını ve değerli taşları sunacaktı. Şehir, azık ve araç gereç sağlaması, atlarını çiftleştirmesi, gemileri kalafatlaması, evleri sıvamak ve ocakları yakmak için kullanılan nefti hidrokarbürleri sağlaması için vazgeçilmez önemdeydi. Daha çok ölülerin gömülmesini ya da yakılmasını yasaklayan Zerdüştçülüğe dayanarak bunun aksini iddia eden Strabon'a karşın, en azından VI. yüzyıldan beri şehirler büyük bir refah içindeydi. Strabon'un deyişiyle, "Antikçağda Sogdlar ve Baktralıların yaşam biçimleri ve gelenekleri göçebelerin yaşam biçimlerinden ya da geleneklerinden çok farklı değildi. Örneğin her ne kadar başkenti çeviren dış duvarların çevresi temiz olsa da içerisi insan iskeletleriyle doluydu." Bu İskender'i dehşete düşürmüş ve Strabon'un bir tanığın anlattığına dayanarak söylediğine göre, "bu geleneğe bir son vermek"te gecikmemiştir.

Dizanteriye yakalanmasına karşın Makedonyalı vazgeçmiyordu. Bir kaleyi kuşatırken okla bacağından, taşla da ensesinden yaralanmıştı. Üstelik Ahamenidlerin bir süre için sindirdiği, ama her fırsatta ayaklanıp başkaldıran Sakalarla savaşmak zorunda kalmıştı. Yaksart'ı (Sirderya) geçmiş, Taşkent civarlarına kadar gitmiş ve Sakaları kendilerine çekidüzen vermek zorunda bırakmıştı: Sakalar Altay'dan altın tozu ve Tarım vahalarından tarım ürünleri getirecek ve karşılığında Yunanlılardan gümüş ya da bronz kap kacak alacaklardı. Kazılarda bulunan eşyalar bu ticareti doğrulamaktadır. Ama İskender gücünün sonuna geliyordu. Savaş alanında birden yere yığılıp sayıklamaya başlamıştı. Ama sonuca ulaşmıştı. Kuzeyliler yenilince fatihe

armağanlar ve kadınlar sunmakta zaman kaybetmemişlerdi. Temkinli olduğu için İskender sınırlarını yeni bir şehir inşa ederek korumaya karar verdi: Hoçent. Bugün şehrin yıkıntılarını bulamadığımız için Leninabad'ın surlarının altında kaldığını sanmaktayız.

Ahamenidlerin çöküşünden sonra bağımsızlığını tam olarak kazanan Harezm İskender'i övgülere boğarak bunu koruyabileceğini düşünür. Kral Farasmones İskender'i ziyaret eder, amaç gönlünü çelmektir. Oysa İskender, Aral'dan Karadeniz kıyısındaki zenginlikler ülkesi Cholchide'e kadar tüm bozkır topraklarına hakim olmak istemektedir ve bunu gerçekleştirdiğinde de böbürlenmeyecek olgunluktadır. Yunanlı'ya İskitleri fethetmeyi önerir, Amazonların baştan çıkarıcı güzellikleriyle prensi etkilemeye çalışır. Fatihi, kendini kaybedeceğini bildiği bu ıssız güzelliklere dalmaya iten bir ittifak önerisi mi, yoksa bir kurnazlık eseri midir? İskender yine de nezaketle bu önerileri geri çevirmiştir, ama bu, bir göğüslerini dağlayarak dişiliklerini dışlayan bu savaşçı kadınların kraliçesi Tholestris ile arasında bir aşk söylentisi doğmasını engelleyememiştir.

Kış bastırdığında İskender Baktra'ya çekilir. Bu sırada Sogdiyana, çiftçileri silah altına alıp var güçleriyle örgütleyerek bir gerilla ordusu kurmaya çalışan Septimanes'in önderliğindeki ayaklanmayla uğraşmaktadır. Bu tür savaşlarda deneyimli olmayan Yunan ordusu da bu saldırıları karşılamak için çeşitli yöntemler bulmaya çalışmaktadır. Asilerin şefi ellerine düşünce savaşın bittiğini sanırlar. Ama aslında savaşı bitiren İskender'in asla bırakmayacağını gören soyluların ittifak kurmayı kabul etmeleridir. 327 Haziranında Yunanlılar Hindistan'a sefere çıkarlar. Sogdiyana yenilmiştir, ama boyun eğmemiştir. Ülkenin yarısı hâlâ Yunanlıların egemenliğini kabul etmeye yanaşmamaktadır.

Roxane

328 Martında seçkin askerlerden oluşan bir birlik kralın emriyle bugünkü Özbekistan'da, Derbent'in doğusuna 20 km uzaklıkta bulunan yenilmez Bajsun-tau Kalesi'ni ele geçirir: Esirler arasında güzelliğiyle ışıl ışıl parlayan bir kadın vardır, Roxane. Ve hareminde üçyüz altmışbeş genç kızın bulunduğu söylenen –savaşçılar böyledir– ama o güne kadar kadınlara dokunmayan, daha çok oğlanları ve harem ağalarını tercih eden bu çekingen genç adam birden aşık olur. Haklarında pek çok öykü ve söylence anlatılmasına neden olan ve bu çifti söylencelerdeki çiftler kadar meşhur eden bu tutku değil midir?

Ama gerçeklerle söylenceleri ayırt etmek bazen olanaksızdır. Baktra'da 328-327 kışında Pers geleneklerine göre düzenlenen bu evlilik kuşkusuz siyasal bir evlilik, yani bir mantık evliliği değildi. Bu prenses siyasal açıdan pek evlenilmeye uygun bir konuma sahip değildi; oysa o sıralarda hemen hemen tüm krallar kızlarını İskender'e sunmuşlardı ve sunmaya devam ediyorlardı, zaten İskender daha sonra birkaçıyla evlenir. İskender'in kalbinde ya da biyograflarının hayalinde bu sıradan evliliği masalsı bir evliliğe dönüştüren yalnızca Roxane'nın eşsiz güzelliği mi olmuştur? Bu konuda en fazla güvenebileceğimiz Quinte Curce: "Bu sıradan küçük kızın güzelliğine o kadar kapılmıştı ki (...) İranlılar ile Makedonyalılar arasındaki evliliklerin gücünü pekiştirdiğini söylemiştir," der. 324 Martında Batı İran'a geri dönen İskender tarihe Susa Düğünleri olarak geçecek büyük bir törenle on bin Batılı erkeği Doğulu kadınlarla evlendirmiştir. Bu, Asya'yla Yunanistan'ın birleşmesinin simgesi olur. Ya Quinte Curce haklıysa, bunu borçlu olduğumuz İskender'in Roxane'a olan aşkıysa?

Bir Destanın Sonu

Büyük İskender'in Mısır'ı fethettiğinde Sivah'ta tanrı olması gibi İran'ı dize getirdiği Baktra'da aynı biçimde kendini tanrı ilan ettirmek isteyip istemediği çok tartışılmıştır. Ama burada dinsel bağlam farklıdır. Firavun Tanrı'nın oğludur, oysa Doğu İran'da merkezi bir yönetim yoktur; kral, kutsal olarak görülmesine karşın, tanrısal bir kişilik olduğunu iddia etmez, kralın hüküm sürmesi için tanrı olmasına gerek yoktur. Tarn'a göre Makedonya sarayına *proskynesis* (kralı yerlere kapanarak karşılama) töreninin sokulmasının nedeni, kralın tanrılaştırılmasına bir tür ön hazırlıktır; çünkü ancak bir tanrının önünde yerlere kapanılır, bir ölümlünün önünde değil. Bu düşünceden yola çıkan Eliade yalnızca Yunanlıların bu hareketi yapmayı reddetmeleri yüzünden İskender'in tanrısallaştırılmayı reddettiğini ileri sürer. Visser'e göre Yunanlıların hükümdarlarını tanrısallaştırmayı istememeleri için hiçbir nedenleri yoktur. Yalnızca barbarlar gibi yerlere kapanmak istemezler ve *proskynesis* yerlere kapanarak yapılan bir karşılama değil, yalnızca elle yapılan basit bir selamdır. İskender yaşarken İran'da tanrısallaştırılmaz, ama ölümünden sonra tapıncı gelişince buna inanılır.

327 Haziranında İskender Hindistan'a sefere çıkar, korumaları Sogdlu soylulardır: Bu Yunanlıların hoşuna gitmez. Baktra'dan Kabil'e, 4800 m yükseklikteki Hindukuş'tan geçerek dörtyüz kilometre yol gider. Bu yolu tam on günde katetmiştir.

Bu, kaynaklardan kuşkuya düşülmesine neden olacak kadar büyük bir başarıdır. Ordunun büyük bir bölümü daha kolay bir yoldan, Khawak Geçidi'yle Pancir Vadisi'nden geçen Kunduz yolundan gider ve bir buçuk ayda altıyüz kilometre yol kateder, bu İskender'in katettiğinden ikiyüz kilometre daha fazladır, ama harcanan zaman İskender'in harcadığı zamanın dört katıdır. Herkes için bu büyük bir çabadır, ama son olacağı da açıktır. Herkes, her ne kadar bundan kuşkulanan birkaç kişi varsa da, İndüs'ün ötesinde dünyanın son bulduğuna inanıyordu ya da bunu umut ediyordu. Fakat İndüs'ün son sınır olmadığını fark ettiklerinde korkunç bir düş kırıklığı yaşarlar. Hintlilerden gerçeği öğrenince İskender üç gün çadırından dışarı adım atmamış ve sonra da geri dönmeye karar vermiştir. Ne düşündüğünü bilmek isterdik. Ama sonunda vardığı düşünce açıktır: Dünyanın efendisi olamayacaktır. Ahamenid İmparatorluğu'nu genişletmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu kadar çabaya değmiş midir? Bunca övgüye layık mıdır? İskender İran'a döndükten kısa bir süre sonra ölür.

İskender Orta Asya'da yalnızca beş yıl kalır, ama efsanesi binlerce yıl bu topraklar üzerinde yaşamaya devam eder. Firdevsi'nin onunla ilgili bir roman yazması, XV. yüzyılda Herat'ın büyük sanatçısı Behzat'ın resmini yapması (*İskender'in Bir Çileciyi Ziyareti*, 1494), Nizami'nin *İskendername*'yi yazması, İslamiyetin adını Çift Boynuzlu olarak yüceltmesinin yanı sıra, İskender, halkların anılarında ve sıradan insanlarda sanki dün Orta Asya'daymış gibi canlı olarak yaşamaya devam etmektedir. Bizi şaşırtan asıl budur. Afganistan'ın kuzeyinde hangi yöne gideceğime karar veremediğim bir gün çiftçilerin: "Her iki yoldan da gidebilirsin, ama İskender'in gittiği yol şuydu," diyerek bana yol gösterdiklerinde tanık olduğum da budur.

Helenizm

Bu uygarlık yalnızca zenginlere atfedilir. Şehir kurmaktan hoşlandığı için pek çoğu İskender'e atfedilmiştir. Plutarkhos İskender'in yetmiş şehir kurduğunu anlatır. Oysa bunların çoğu İskender tarafından değil, ardılları tarafından kurulmuştur. Yalnızca yedi tanesinin –hepsinin de adı İskenderiye'dir– temellerinin İskender tarafından atıldığından eminiz: Mısır'da bir tane, Hindistan'da iki tane, Susiana'da bir tane, Orta Asya'da üç tane bulunmaktadır. Bu, İskender'in bu bölgeye verdiği önemi göstermektedir. İlki, 330-329 yılının kışında ilk Begram'da ya da bugünkü Begram'ın çok yakınında kurulan şehirdir. Sonra 329 Mayısında Termiz ya da Termiz'e çok yakın bir yerde kurulan ilk Termiz, XIII. yüzyıla ve Cengiz Han'ın işgaline ka-

dar uluslararası ticaretin en önemli merkezlerinden biri olacaktır; üçüncü olarak da bugünkü Tacikistan'da, Sogdiyana'nın kuzeyinde Termiz'e dörtyüz kilometre uzaklıkta kurulan Hoçent'tir (Leninabad).

Yerli halk ve askerler bu şehirlerin kuruluşunda hep birlikte çalışmışlardır: Azat edilen esirler, Sogdlardan alınan köleler, İyonya ya da Avrupa'dan gelen paralı Yunanlı askerler ve birkaç Makedonyalı bu şehirlerin sakinlerini oluşturuyordu. Diodoros, "Termiz'de yedibin barbar, ordunun peşinden gelen üçbin sivil ve burada kalmayı isteyen gönüllü paralı askerler bırakmıştır," demektedir. Hemen hemen geçtiği her yerde karşısına çıkan Yunan kolonilerini güçlendirip sayılarını arttıran İskender maiyetinden insanları zorla ya da isteyerek, vaatlerle kandırarak buralarda kalmaya ikna ediyordu. Böylece tüccarlar ve sanatçılar büyük şehirlere Herat, Farah, Kandehar, Merv ve Buhara'ya yerleştiler...

Ahamenidler zamanında bir biçimde dengeye oturtulan ekonomi altüst olmuştu. Pek çok bölgede hâlâ varlığını sürdüren takas usulü yok olmuştu. Devasa servetler edinilmeye başlanmıştı, ama hâlâ en az pay yoksullara düşüyordu. Kâğıt para sürümü yoğunlaştı. Makedonyalı bir atlı yılda 6000 altın frank kazanırken, bir işçi, iş bulabildiği zaman ancak 600 frank kazanabiliyordu. Asker olmanın pek çok avantajı vardı: Askerler savaş ganimetlerinden pay, katıldıkları seferlerden prim alıyorlardı. Maaşları altın sikkeler halinde ödendiğinden bölgedeki gümüş sikkelerle altın sikkeleri değiştiriyorlardı, yani döviz bozduruyorlardı.

Makedonya İmparatorluğu'nun çeşitli bölgeleri arasında yeni kurulan ulaşım yolları sayesinde kolaylıkla ilişki kurulur olmuştu. Ahamenidler zamanında yoğunlaşmaya başlayan ilişkiler giderek artmıştı. İskender son yıllarında mal akışının ve yolculukların kolaylaştırılması için çok uğraşmıştır, çünkü bağlantı noktaları oluşturan şehirlerinin karma bir özellik taşıdığını bildiği ve bir bütün halinde tutmak istediği imparatorluktan ayrılma eğilimi gösterdiklerini görmüştü. Yerel özellikleri yok edip halkları kendi kültürüne katma isteği Ahamenidlerden daha fazla olmamıştır – bunu istemiş olsa bile yapamayacağı oldukça açıktır.

Yunanlıların ülkelerine ne kadar bağlı olduğunu, denize yaşamsal bir tutkuyla bağlanışlarını düşününce, Asya topraklarına yerleştirilmelerini dayanılmaz bir sürgün, çektikleri onca çileye ve kazanılan başarılara karşı bir ceza olarak yorumlayabilirsiniz. Ama Yunanlıların tutkuyla bağlı oldukları başka şeyler de vardı; altın, değerli kumaşlar, kokular, oyuncaklar, kadınlar; Asya topraklarında bunlardan bolca bulunuyordu. Neftin ve ticaretin kendilerine getirebileceklerinin bilincindeydiler ve bunun için en doğru yerde bulunuyorlardı. Tüm bunlar, başka bir ülkeye yerleş-

meleri ve alışık olmadıkları hava koşullarına dayanmaları için yeterliydi. Çok kurnaz sömürgeciler oldukları için aslında ele geçirdikleri ülkeyi olabildiğince sömürürken buralara uygarlık getirdiklerini söylüyorlardı. Aslında bu dediklerinde samimi olmalılar, çünkü Yunanlılara göre tek gerçek uygarlık onların uygarlığıydı. Ahenkli dillerini konuşmayanları barbar olarak nitelendiren onlar değil miydi? Bu ülkelere pek çok şey getirmişlerdir, öncelikle de ortak Yunanca dedikleri dilleri *koyine*'yi. Bu dil, Hint-Baktra krallıklarının resmi dillerinden biri ve bir yandan Hindistan'ı, öte yandan tüm Orta Asya'yı etkileyen Yunan düşüncesinin aracı olmuştur.

Orta Asya'ya Yunan tohumlarını atan yalnızca Yunan kolonileri olmamıştır. Doğu aydınları büyük Batı şehirlerine, Babil, Susa, İyon sitelerine davet edilmişlerdir; mimarlar, oyuncular, sporcular ülkelerine geri döndüklerinde Helen uygarlığını yaymışlardır. Makedonya ve Ahamenid imparatorluklarının birleşmesiyle oluşan barış ortamı sayesinde büyük gezginler ortaya çıkmıştır, bundan sonra aynı dolaşım serbestliği ancak Sasaniler döneminde, ama daha kısıtlı biçimde gerçekleşebilecektir.

Her ne kadar gittikleri yerlerden onlardan önce, hatta onlarla aynı zamanda pek çok insan geçip gitmiş olsa da bu yalnız gezginlere önem vermek gereklidir. Ay Hanım'da eğitim vermeye giden Soloylu Kleon, Hintli kral Çandragupta'nın sarayını ziyaret eden Megasthene, Proconèse Aristeas ya da Aziz Thomas –Hintlileri Hıristiyanlığa döndürmede belli bir başarı elde etmiştir– ve adı sanı duyulmayan pek çok gezgin, Yunan düşüncesini binlerce altın frank kazanıp yemekten içmekten ve kadından başka bir şey düşünmeyen askerlerden çok daha etkili bir biçimde yaymamış mıdır?

Askerlerin Helen uygarlığının yayılmasında başrolü almaları İskender'in Asya'ya geçişinden sonra olmuştur. Böyle bakınca bu yayılmanın yavaşlığını görebiliyoruz Önceleri bir Yunan ve askerlerin beraberlerinde getirdikleri Akdenizlilik etkisi –o dönem annesi babası belirsiz pek çok çocuğun olduğu da düşünülürse– olmuşsa da, Helenizm önce Batı İran'da kendini göstermiş, daha sonra Doğu İran'a geçmiş ve sonra hemen her yerde hatırı sayılır bir yayılma göstermiştir. Helen uygarlığının Asoka zamanında kazanılan başarılardan üç yüzyıl sonra MS 1. yüzyılda Kanişa zamanında gösterdiği başarı, bu iki prensin, hatta Hindistan'ın büyük Yunanlı prensi Menandros'un Budist oluşlarına bağlı olarak Budizmin başarısı olarak görülmüştür.

Uzun süre bu uygarlığın yayılışının etki tepki sonucu olduğu düşünülmüştür. Hindistan'da yayılan Helen uygarlığının Orta Asya'da Budizmle başarıya ulaştığı sanılmıştır. Hatta klasik antik kültürünün Roma egemenliği döneminde deniz yoluyla

Hint kıyılarına geldiği ve sonra da İndüs Vadisi'ne çıktığı ileri sürülür. Aslında her zaman olduğu gibi kültür akışı batıdan doğuya doğru gerçekleşmiş ve elbette ters yönden gelen akıntılarla, yani Budizm ve Hint kültürüyle karışmıştır. 50'li yıllardan sonra bulunan yakın zamanlı arkeolojik buluntular bize gerçek kanıtlar sunmuştur: Ay Hanım ve Surh Kotal siteleri sırasıyla bize Baktra Yunan kültürü ve Baktra Kuçan kültürü hakkında değerli bilgiler vermiştir.

Ay Hanım

Kuçanların tarihlerinden söz ettiğimde daha ayrıntılı anlatacağım Surkh Kotal'dan söz etmek için oldukça erken. Buna karşın, yine biraz erken olsa da, Helen uygarlığına ait Ay Hanım'dan söz etmenin tam sırası sanırım.

Ay Hanım Afgan Özbekistanı'nda, Kakşa ve Ceyhun kıyısında IV. ve II. yüzyıl arasında –Yunanistan'dan getirilen bir şemaya göre I. yüzyıl başında– kurulmuştur. Tüm Yunan siteleri gibi alçak bir şehirden ve bir akropolden oluşur; şehir kare bir plan üstüne kurulmuştur ve şehirde o güne kadar Orta Asya'da bilinmeyen Yunan anıtları vardır; örneğin beden eğitimi salonu, tiyatro, jimnastik salonu; bunlar belki birkaç ayrıntı dışında Attika mimari tarzına sadık kalınarak inşa edilmiştir; anıtların yanında Helenistik tarzda yapılmış heykellerle süslü anıtmezarlar yer almaktadır. Bu binaların hemen hepsi tuğladan yapılmıştır; İranlıların en çok kullandıkları inşaat malzemesi olan tuğlanın bu binalarda kullanımı yerel etkileri ortaya koymaktadır. Yalnızca İyon, Dor ve Korinth tarzı sütunlar ve kapaklık döşemelerde taş kullanılmıştır: Bunun yeni bir Yunan etkisi olduğu söylenebilir, çünkü yerel gelenekte destekler öteki yapılar gibi, Baktra ve Dolvezin Tepe'dekilerle aynı şekilde pişmiş topraktan ya da tahtadan yapılmaktadır.

Yunan mahallelerindeki yerleşim yerlerinde, özellikle hamamlarda ve Batı ikonografisiyle süslenmiş yassı çakıl taşlarından oluşan mozaik süslemede Akdeniz kültürünün açık bir etkisi vardır. Çömlekler Helenistik çömleklere çok benzer, paralar, yazıtlar –bunlardan biri şehre ders vermeye gelen düşünür Soloylu Kleon'un kopya ettiği Delphoi Tapınağı özdeyişlerinin bir derlemesidir– ve tanrıça Kibele'nin tasvir edildiği parlak gümüş bir levha Yunan etkisini açıkça ortaya koyar.

Tapınaklar ve saraylar yerel geleneklere ve Ahamenidlerin mimari tarzına sadık kalan öteki anıtlardan tamamen ayrıdır. Saray, alçak şehrin merkezinde kurulan oldukça eski bir yapıdır, ama MÖ 150'lilerde elden geçirilmiştir ve bir kenarı 250 m olan kare bir yapıya sahiptir. 100 metrelik büyük bir giriş avlusu vardır, kuzeyde

bir avlu ve güneyde büyük salona açılan on sekiz sütun üzerinde yükselen bir sundurma bulunmaktadır. Bu binaya girdiğinizde kendinizi hâlâ Yunanistan'da sanabilirsiniz. Ama avludan çıktığınızda bu duyguyu kaybedersiniz, çünkü avlu bir geçiş yeri, öteki odalara geçmek için kullanılan bir hol değil, özel bir inziva alanıdır. İdari yapılara gelince, yerleşim yerlerinin yanındadırlar. Bu özelliğin altını daha önce Baktra evinin tasvirinde çizmiştik ve buna Ay Hanım'da pek çok özel yapıda rastlıyoruz: Yapıların karakteristik özelliğini oluşturur.

Sitede Yunan etkisinden uzak iki tapınak vardır. III. yy'da bir teras üzerinde kurulan ilk tapınak, bir kenarı 20 metre gelen küçük bir yapıdır. Öteki, üç aşamalı bir podyum üzerinde yükselmektedir, ama ilk boyutlarının daha küçük olduğunu sanıyoruz, çünkü sonradan büyütülmüş olduğu açıktır.

Yerel etkilerin de göze çarpmasına karşın Ay Hanım MÖ ilk yüzyıllarda, Budizmin ön etkilerinin bu bölgeye ulaşmasından çok önce Yunan kültürünün Orta Asya'da nasıl büyük bir etki gösterdiğinin açık bir kanıtıdır. Bu nedenle Orta Asya'ya Yunan kültürünü getirenin Yunan-Buda kültürünün etkisindeki Hint uygarlığı olduğu iddia edilemez. Bu görüşü destekleyen bir başka örnek de Surkh Kotal'dır.

Seleukoslar

Makedonya İmparatorluğu çok büyük bir imparatorluktu. İskender bir yabancıydı ve bu imparatorluğu uzun süre yönetemedi. Öldüğünde imparatorluk parçalandı. Asya onun komutanlarından birine, Makedonyalı "Fatih" I. Seleukos Nikator'a kaldı. Bu prens İran kültürünü özümsemiş biri olarak efendisi gibi Baktra'da, o bölgede hüküm süren yerel yöneticilerden birinin kızı Apamea'yla bir aşk evliliği yapmıştı. Genç kadın Batıya belli bir Doğu tadı getirmiştir, ama adını taşıyan Apamea şehrinde hiçbir Doğu izine rastlamayız.

Seleukos hanedanının kurucusu 305'te kendini kral ilan eder ve başkent olarak Antakya'yı seçer. Akdeniz kıyısında kurulan bu krallık koruması altına aldığı ve refahı için vazgeçilmez olan doğu bölgelerinden oldukça uzakta kalmıştı. Asıl servetini Hindistan, bozkır göçebeleri ve belki de Tarım Havzası'yla kurdukları ticari ilişkiler nedeniyle bu şehirler sayesinde yapmıştır. Her zaman her yerde olmasının imkânsızlığını bildiğinden özerk sitelerin kurulmasını teşvik etmiştir; bazıları krallığın hayat verdiği antik şehirlerdir: Marjiyana İskenderiye'si, Merv ve Baktra. Aslında amaç birkaç maceraperestle, krallıktan kopmaya cesaret edemeyecek yarı bağımsız küçük krallıklar kurmaktı. Bu arada Seleukos ve ardılları ordularıyla Hindis-

tan'a seferler düzenlemekten geri durmuyordu.

Hindistan'da büyük bir hükümdar başa geçmişti Maurya hanedanının kurucusu Çandragupta (320). Yunanlıların o sıralarda zayıf durumlarından yararlanarak 317'de Çandragupta, bugünkü Pakistan'ın büyük bir bölümünü oluşturan Pencap ve Sind bölgelerini ele geçirmişti. Seleukos bu hükümdarın yoluna çıkmaya çekinerek çatışmaya girmemeyi tercih etmiştir. 305-304'e doğru Hint sınırlarındayken rakibiyle karşılaşmış ve onunla dost olmuştur. Çandragupta'ya –dostluğun bir bedeli vardır– Afganistan'ın doğu bölgelerini, Arahosya ve Gedrosie'yi, bir eş ve Apamea şehrinde beslediği, ordusuna güç ve saygınlık kazandıran üç yüz fil karşılığında vermek zorunda kalmıştır. İkisi arasındaki dostluk ilişkileri uzun yıllar devam etmiş ve birbirlerine elçiler göndermişlerdir. Bu elçilerden en ünlüsü Mégasthène (300'e doğru) Maurya'nın başkentini anlatmıştır.

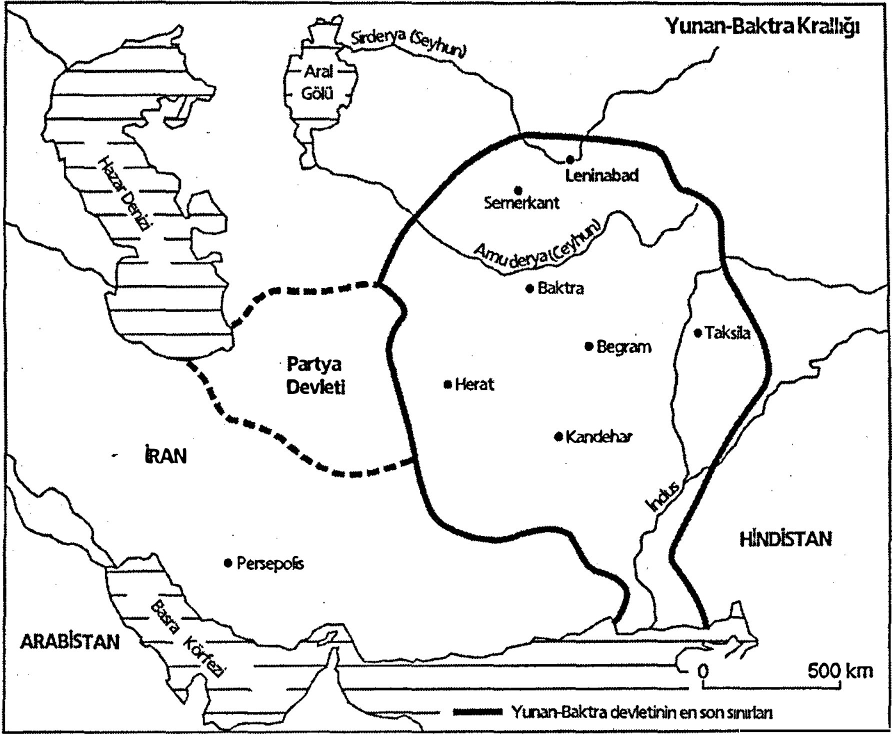
Yunan kültürü cilası altında pek çok farklı yerli etkinin kendini gösterdiği ve varlığını sürdürdüğü Seleukos uygarlığı döneminde Akdeniz uygarlığı ve Hindistan ve Orta Asya uygarlıkları arasındaki ilişkiler devam etmiş ve gelişmiştir. İmparatorluğun İran'da ulusal bir devlet kurmak isteyen Partların ilerleyişiyle çökmesi, daha doğrusu Mezopotamya'ya çekilerek küçük bir Ortadoğu krallığına dönüşmesiyle pek çok yüzyılın mirasını taşıyan bu gelenek son bulmuştur. Batı'yla Doğu arasındaki bağları koparan İslamiyet değil, MÖ 129 ve MS VII. yüzyıl başları arasında kurulan İran krallıklarıdır.

Partlar ve Yunan-Baktra Krallığı

Seleukosların egemenliği altında kurulan bağımsız ya da yarı bağımsız devletlerden en önemlisi 1. Diodotos'un Baktra'da kurduğu devlettir (y. 250-235). Tarihteki adı Baktra ya da Yunan-Baktra krallığıdır. 100 yıldan daha az süre hüküm sürmesi nedeniyle geçici bir egemenlik kuran bu devlet yine de Helenistik kültüre tamamen bağlı kalarak İran ve Hint uygarlıklarının etkisine siyasal ve kültürel açıdan uzun süre direnebilmiştir.

İlk yılları zor geçmiştir. Seleukosların bunları ardılları olmaya zorlaması ve giderek kendini göstermeye başlayan, gelecek vaat eden bir halkla, Partlarla uğraşması nedeniyle zorlanmıştır.

Partlar, İskender ve ardıllarının tarım bölgeleri sınırlarında tuttuğu İran göçebelerindendir. Pek çok kez oraya buraya göç etmiş olmalarına karşın vatanlarının Aral Gölü'nün doğusunda bulunduğu düşünülmektedir. Zamanla Horasan'ın kuzey bölge-

lerindeki bozkırlarda, Ceyhun ve Hazar Denizi arasında ilerledikleri görülmüştür. 250'ye doğru savaşçı soylu sınıflarından bir Arsakidli İran İmparatorluğu'ndan –tabii İran İmparatorluğu'nun egemenliği altındaysa– bağımsızlığını ilan etmiş, Merv'in etrafında daha sonra Part ülkesi ya da Partya adını alacak olan bölgeleri ve Hirkani'yi işgal etmiş ve başkent olarak Nisa'yı seçmiştir.

Yunan-Baktra krallığı bu sırada kurulmuştur. I. Diodotos ve oğlu II. Diodotos (y. 235-225) kendilerini Arsakid hanedanlığı altında birleşen ve İran'ın yeni efendileri olma iddiasındaki tutkulu Partlarla karşı karşıya bulmuşlardır. Göçebelerle yerleşikler arasında kurulanlar gibi, biraz garip bir ittifak kurarak, Seleukoslara karşı onlarla anlaşmışlardır.

Partların İran Platosu'nda hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca Baktra krallığı serbestçe gelişmeye devam etmiş ve topraklarını genişletmiştir. Yaşadıkları en büyük krizler III. yüzyılda II. Diodotos'un basileus [kral] unvanını alan Euthydème (Euthudémos) (y. 225-190) tarafından tahttan indirilişi, 212 ve 204 yılları arasında imparatorluğunu tekrar kurmak isteyen büyük Seleukos prensi III. Antiokhos'un yürüttüğü seferdir. Kendilerini tehlikede gören Baktralılar, Partlara yaptıklarını yapıp,

Seleukoslara ittifak ve dostluk önermişlerdir. İki halk arasında kardeş ilişkiler kurulmuştur.

Euthudémos ve oğlu Demetrios (y. 189-167) artık huzura kavuştukları için onlardan önce başlatılan genişleme hareketini devam ettirip krallığa en parlak günlerini yaşatmışlardır. 170'e doğru Baktra krallığı Arya, Arahosya, Sogdiyana, Seistan, Kandehar ve İndüs Vadisi'ne kadar uzanıyordu. Tüm doğu İran tek bir hükümranlık, Helen hükümranlığı altında birleşmişti. Ahamenidler ve İskender zamanında olduğu gibi İndüs ve Zeravşan'ın büyük uygarlıkları yine sıkı ilişki içindeydiler. Taksila ve Marakanda (Semerkant) aynı prenslerin yönetimi altındaydı ve aynı yasalarla yönetiliyordu. O gün kurulan ilişkiler günümüzde hâlâ devam etmektedir.

Hindistan'a yerleşen Demetrios bu ülkeyi ele geçirmek istemiştir. Kardeşi Apollodotos ve Menandros'un emrine bir ordu verir. Apollodotos Katiavar, Gücerat, Malva, Udyana ve Broach'ın yakınlarındaki önemli bir limanı ele geçirir. Menandros, Matura'yı ele geçirir ve Maurya'nın Ganj üstündeki eski başkenti Pataliputra'yı kuşatır. Bu tarihten sonra Demetrios *rex Indorum* [Hint kralı] unvanını alır.

Euthudémos ve oğlu Demetrios kuşkusuz III. yy ortalarından, Asoka hanedanın egemenliğinden, yani yetmiş ya da yüz yıldan bu yana Kandehar, Pencap ve Udyana'da bir numaralı din olan Budizmle karşılaşmıştır. Ama ikisi de bu dinden hiç etkilenmemiştir. Yine de bu Hint dini onların Orta Asya'daki topraklarında belli faaliyetler göstermiştir. Baktra'da bulacağımızı düşündüğümüz bilgiler – çünkü Budizm imparatorlukta bir yerlerde varlığını sürdürüyorsa bu yer başkent olmalıdır– bizi hayal kırıklığına uğratmıştır, çünkü Yunan etkisi taşıyan her şey sel baskınlarıyla kaybolmuştur: Kuçan şehri artık yalnızca bir savunma hattı ve para merkezidir. Ama krallıkta II. yüzyıla ait hiçbir Budist metnin bulunmamış olması bu dinin bölgedeki yayılış tarihi konusunda belli bir iddiada bulunmamızı engelliyor.

Demetrios'un ölümüyle 167'de krallıkta ciddi taht kavgaları başladı ve imparatorluk dağılma noktasına geldi. Seleukoslar bu devleti krallıklarına bağlamak için bunun uygun bir fırsat olduğunu düşündüler. Bu sıralarda hanedanın dikkat çeken en son krallarından Epiphane IV. Antiokhos (173-163) baştaydı. İmparatorluk ordusunu yöneten general Eucratides'in (164-158) hemen başa geçmekten daha önemli bir işi yoktu. Tüm Baktra toprağını koruyamadı, ama Hint topraklarını kaybetse de İran topraklarını, Baktra'yı ve tabii Arya, Arahosya, Seistan ve Sogdiyana'yı alabildi. Eucratides ve ardılları bu toprakları Partların Büyük Mithridate yönetiminde (129-86) muhteşem dönüşüne kadar ellerinde tutabildiler.

Bir yıl sonra Matura ve Pataliputra zaferleriyle taçlanan Menandros kendini Do-

ğu Yunan, yani Hindistan kralı ilan etti ve başkent olarak Singala'yı (Sialkot) seçti.

Menandros (163-150), Hint dilinde Milinda, ilgi çekici biriydi. Kapisa'da Yunanlı bir babadan ve Hintli bir anneden doğmuştu, iki farklı ırka ve kültüre aitti ve bunları birbirleriyle uyumlu bir biçimde harmanlamada bazı zorluklar yaşıyordu. Euthudémos ve Demetrios'un aksine Budizmin çekiciliğine kapılmış belki de Budist olmuştu; en azından bu dini koruduğu kesindir. Klasik bir eser olan *Milindapandra, Menandros'un Soruları*'nda Budist bir rahiple yaptığı konuşma Çinceye ve Brahmancaya çevrilmiştir ve Budist din kitaplarına girmiştir. Bu bir bakıma son büyük eserdir. Oğlu I. Strabon parlak hükümdarlığın parçalanışını seyretmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu arada Partlar Eucratides'in krallığını yıkarak Yunanlılara bir sıkıntı daha yaşatmışlardır. Asya'da Athenalar, Spartaküsler ve Korintler yaratmak isteyen yurtseverlik, Balkan güçlerinin bahanelerini tekrarlayan savaşlar ve kişisel çatışmalar Doğuya yerleşmiş bu Avrupalıları çok yıpratmıştır.

Asoka

320'de Maurya İmparatorluğu'nun kuruluşu, Çandragupta Seleukos'tan Hint şehirlerini anlaşarak alınca bu imparatorluğun asıl gücü iyice hissedilmişti, bir ölçüde İskender'in seferlerine bir tepki hareketiydi. İskender'in Hindistan'a gelişiyle Mauryaların en başarılı hükümdarları Asoka'yla en parlak dönemlerine girmeleri arasında yalnızca altmış yıl vardır. Afganistan'da 1958'de Kandehar yakınlarında bulunan büyük ferman 260 yıllarında yazılmıştır. Ahamenid krallığının resmi dili Aramca (demek unutulmamış) ve Farsça sözcüklerle dolu olarak Yunanca yazılan bu muhteşem eser Orta Asya'da İran kültürüyle Helen kültürünün hangi oranda kaynaştığına çok güzel bir örnektir. 5 yıl sonra yine Kandehar'da bulunan, biri Arami dilinde yazılmış olan iki belge ve daha önceki yıllarda Taksila yakınlarında Kabil ile Celalabad arasındaki bir yerleşim yerinde bulunan başka iki belge ve Asoka'nın fermanı elimizdeki en eski tarihli Budist belgelerdir.

Çandragupta'nın torunu Asoka'nın kökenleri ve hangi tarihler arasında hükümranlık yaptığı konusundaki bilgilerden yoksunuz: Hükümranlığının 273 ve 262 yıllarından birinde başlayıp 236 ve 233 arasında bir yerde son bulduğunu düşünüyoruz. En azından XVII. yüzyıldan ve büyük Moğol imparatoru Ekber'den önce Hindistan'ın başına geçen en büyük hükümdar olarak kabul edildiğini düşününce bu tarihlerin kesin olarak bilinmemesi oldukça ilginçtir.

Asoka tarihe öncelikle Sezar ya da Napolyon gibi yenilmez bir savaşçı olarak

geçmiştir. Bu deha sahibi hükümdar ülkesinin topraklarını sürekli genişletmiş, neredeyse tüm Hindistan'ı ele geçirmiş ve buna Afganistan'da elde ettiği toprakları, Yunan azınlıklarla karışmış yerli nüfusuyla en güzel parçayı oluşturan Arahosya da dahil olmak üzere, eklemiştir. Döktüğü kanlardan, neden olduğu şiddetten etkilenerek bir tür ruhsal bunalım geçirince –Yunanlılara göre bir *metanoia* geçirmiştir– fetihleri durdurmuş, Budist olmuş ve şiddet karşıtlığının (*ahimsa*) ateşli bir taraftarı olarak ölüm cezasını kaldırmış ve her yere yalnızca insanlar için değil, hayvanlar için de hastaneler açmıştır. Budist olması ve bu dini örgütleme çabası nedeniyle Budizmin Konstantin'i olarak adlandırılmıştır. Tüm imparatorluğunda ve başka ülkelerde bu dini yaymaya çalışması ve İran ya da Ceylan gibi ülkelere misyonerler göndermesiyle de havari Aziz Paulos'la kıyaslanmıştır.

Buda

Asoka'dan önce Budizm hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu garip sessizlik şaşırtıcı. Biz her ne kadar Buda'nın hayatı konusunda en eski tarihleri kabul etsek de bu sessizlik oldukça uzun sürmüştür. Ama yine de bu tarihler konusunda derin ayrılıklar vardır. Küçük Taşıt, *Theravada* inancına sahip olanlar için prens Sidarta Gautama, "Çakya yalnızı" anlamına gelen Çakyamuni adını alan Aydınlanmış, Uyarılmış, Buda'dır ve 624 yılında doğmuş, 543 yılında ölmüştür. Çin inanışına göre yaşamı elli, yüz, hatta yüz elli yıl sürmüştür. Bilimsel olarak doğumu ve *nirvana*'ya ulaşışı –bize göre ölümü– için 566 ve 480 tarihleri verilmiştir.

Bu kadar yenilikçi ve büyük gelecek vaat eden böyle bir din ve düşünce hareketi hakkında hiçbir kesin belge sunmayan bu tarihler konusunda bazı kuşkuların olması doğaldır. Bu konuda Santçi tarzından önceki yıllarda, IV. yy sonundan başlayan ve MS III. yy başlarına kadar uzanmış olması gereken sanat akımı da bir bilgi vermez. Kuşkusuz Budizm çok yavaş ilerleyen bir dindir; örneğin Kandehar'dan Çin'e geçmesi hayli zaman almıştır, bu topraklarda kendisini gösterişi MÖ II. yıldan önce olmaz; kendine yeni inanlar bulmaktansa kendisine inanmış olanların ruhlarının en derin noktalarına kadar girmeyi tercih etmiştir. Yine de bu, inananların nasıl olup da yeni bir dine girmenin verdiği coşkuyla V. yy ortaları ve IV. yy sonu arasında yaklaşık bir buçuk yüzyıl boyunca anlamlı izler bırakmamış olmalarını açıklamıyor. Bu noktada Buda'yı, çok açıkça söylemese de, Sokrates (469-399), hatta Platon'la (428-347) aynı dönemde yaşatarak –çünkü Budizmde Yunanistan'ı çağrıştıran pek çok tema bulmuştur– gençleştiren Schlumberger'in düşüncesine varıyoruz. Yine de Schlumberger bile hâlâ Buda'nın yaşadığı dönemin tam olarak saptanamadığına

dikkat çekmiştir.

Budizmin Yayılışı

Budizm doğduğu ülkede yok olmuş, ama yabancı topraklarda uzun yıllar varlığını sürdürmüştür; deniz yoluyla güneydoğuya, karayoluyla batıya ve kuzeye doğru yayılmıştır. Pencap ve Keşmir'e yerleşerek İran'a iki yoldan ulaşmıştır: Gilgit'ten çıkarak Karakurum'dan geçen yol ve Hayber'den geçerek Kapisa, Hindukuş, Baktra'ya varan ve buradan Sogdiyana'ya ve biraz çabayla da Tarım'a ulaşan yolla. Budizm ülkelere bu iki yolla ulaşır. En önemli yol Hayber yoludur, bunun üzerindeki stratejik bir noktada en önemli durak Bamiyan kurulmuştur. MÖ II. yüzyıldan beri Sin-kiang ve Doğu Afganistan'a girmiştir, ama henüz sağlam bir konumda değildir.

Buna karşın Budizm, Barthold'a göre en başından beri ve Sasaniler döneminde Zerdüşçülüğün güçlü direnişi yüzünden Sogdiyana'da sınırlı ve geçici başarılar kazanmıştır. VIII. yüzyılda Hiuan Tsang, bu bölgede Zerdüşçülüğün çok yaygın olduğunu, Budizmin bu dinin etkisiyle ciddi bir yenilgiye düştüğünü ve neredeyse kaybolmak üzere olduğunu anlatır.

Her ne kadar Hindistan dışında yayılmaya başladığı andan itibaren Budizm üzerinde Helenizmin belli bir etkisi olsa da, Helenistik etki altında kalmadan önce Budizm İran etkisi altına girmiştir. Sogdca misyonerlerinin dili olmuş ve bu dine çok emek vermiş Yueçiler ya da Hint-İskitler bu dini kucakladığında, İran etkisi altında kalarak İranlılaşmış ve "kendini Helenistik sanatın modelleriyle ve gelenekleriyle ifade eden" (Pelliot) bir Budizmi kucaklamışlardır.

Budizmin İran'a girişini giderek daha iyi anlıyoruz. Daha önceleri Foucher bu dinin izlediği yolla ve vardığı en son noktayla ilgili doğru bir tanım yapmıştı: Kandehar'dan Baktra'ya. Ama günümüzdeki buluntular bu sınırı ortadan kaldırmaktadır. 1965'te Merv Vahası'nda Baktra'nın dört yüz kilometre uzağında, çapı altı metre ve yüksekliği dört metre olan bir *stupa*, küçük Buda heykelcikleri ve içinde 543 tarihli Sasani paraları bulunan bir küp bulunmuştur. Bu tarihten sonra buluntular çoğalmış ve Budizmin Tacikistan'daki, Kırgızistan'daki ve Fergana'daki varlığı doğrulanmıştır. Bu nedenle, arkeolojik buluntuların olmamasına karşın orta İran'da başka Budizm merkezlerinin olmadığını ve misyonerlerin Akdeniz şehirlerine, hatta İskenderiye'ye kadar ulaşmadıklarını kimse söyleyemez. Bu tarihten sonra Budizm artık büyük bir uygarlığın yaratıcısı olarak ortaya çıkmaya hazırdır.

5. BÖLÜM

ÇİNLİLER VE KUZEY BARBARLARI

Persliler, Yunanlılar, Hintliler Orta Asya sahnesinde rollerini belirlemeye çalışırken İranlı göçebeler, Altaylılar ve Çinliler de sahneye çıkmaya hazırlanıyorlardı. Moğolistan'da Hiong-nü İmparatorluğu'nun kurulmasıyla bu halklar bekledikleri fırsatı yakaladılar.

Çin Şi Huang Ti

Çinlilerin Kuzeyli Barbarlar dedikleri *Hu*'lar güneydeki yerleşik ülkelere öteden beri her fırsatta saldırmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Çin bu barbarları durdurmak için stratejik noktalara küçük kaleler dikti. Bu kaleler, barbarlar dağınık boylar halinde dolaştıkları, sürekli birbirleriyle savaştıkları için Çin üzerinde güçlü bir baskı uygulayamadıkları sürece işe yaradı. Bu durum MÖ III. yüzyılın son yıllarında gerek bozkırda nüfusun artmasıyla gerek göçebeleri göçmeye zorlayan kötü hava koşulları yüzünden değişmeye başladı. İşte bu zamanlarda Çin tahtına olağanüstü yeteneklere sahip bir hükümdar geçti. Çin Şi Huang Ti (Çe Huang Ti) (221-210) Çin'in gerçek gücünü oluşturan, hatta tarihi Çin'i yaratan kişi olacaktı.

Giderek büyüyen göçebe saldırılarına bir çözüm getirmek için Çin Şi Huang Ti ondan önceki hükümdarların çeşitli yerlere dikmiş olduğu kaleleri birleştirir, böylece Çin Seddi kurulur. Kuşkusuz yaklaşık 7 ile 8 metre yüksekliğinde olup kule ve burçlarla kenetlenen, yüksek dağlarla doruklara çıkıp vadilerle kıvrılıp bükülerek her tür coğrafi şarta uyum sağlayan 6000 km uzunluğundaki Çin Seddi, bugün antikçağdaki halinden çok farklıdır. Tarihi, Ming dönemine, hatta eğer J-L. Mullie'nin iddiasını kabul edersek MS 556 ve sonrasına kadar uzanır, ama asıl ününü antikçağdaki mimarisine borçludur. İşgalleri hiçbir zaman tam olarak engelleyememiş olmasına karşın, Çin Seddi olmasaydı, Çin'in maruz kalacağı saldırıların sayısını ve şiddetini tahmin etmek güçtür.

Hiong-nu'lar

Çin Şi Huang Ti'nin Çin'i birleştirdiği ve imparatorluğunu güçlendirip yükseltmeye başladığı sıralarda, Hiong-nu'lar adıyla tanınan Kuzey'deki barbar kavimler de enerjik ve karizmatik bir şefin, Çin yazıtlarından bildiğimiz kadarıyla Teoman'ın yönetimi altında birleşmeye başlamışlardı. Bu iki liderin ortaya çıkışı 210'lu yıllarda olur. Teoman *şan-yu* unvanını ya da daha doğrusu *çen-li ku-tu şan-yu* unvanını taşımaktaydı. *Şan-yu* "imparator" ya da "kral" anlamına gelmektedir ve kuşkusuz Sogdlardan alınan bir unvandır ve bu, Hiong-nu'ların [Hunlar] Sogdlardan etkilendiklerine dair tek kanıt değildir. *Çen-li*, *tengri*'nin Çince yazılışıdır, *tengri* Türk-Moğolca bir sözcük olup Gök-Tanrı anlamına gelmektedir. *Ku-tu*'nun anlamı ise daha kapalıdır: Hükümdar ve Gök-Tanrı kavramlarını birleştirir, ama tam olarak anlamı çıkarmak güçtür; "kutsanmış," "mutluluk" anlamlarına gelebilir; bunlar kutsal özelliklerdir ya da "oğul," "türeyiş" anlamlarına da gelebilir, Hiong-nu'ların kralı Çinlilerin kralları gibi Göğün Oğlu'dur; daha sonra hemen hemen bütün Moğol ve Türk prensleri de Göğün Oğlu olarak kabul edileceklerdir. Her biçimde bu unvan krallık ile tanrı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ortaya koyar.

Hiong-nu'lar Altaylılar soyundan gelmektedir ve Çinliler de yaptıkları tasvirlerle bu kökenin altını çizerler. Yuvarlak koca kafalı, kısık gözlü, elmacık kemikleri çıkık, geniş burunlu, gür bıyıklı, sivri küçük sakallı, kısa boylu, tıknaz adamlardır ve saçlarını tepeden at kuyruğu yaparlar. Ata binmeyi kolaylaştırmak için kenarları kıvrık kısa bir tünik giyerler, pantolonlarını sadaklarını astıkları bir kemerle sıkarlar. Genelde keçeden çadırlarda yaşarlar, temel besinlerini ve bütün temel gereksinimlerini sağladıkları sürüleri yetiştirerek geçinirler.

Ama ne bu tasvirler ne de dillerinden tanıyabildiğimiz sözcükler Hiong-nu'ların hangi kökene ait oldukları ya da şivelerinin ne olduğu konusunda bize net bilgiler verir. XVIII. yüzyıldan beri de Guignes gibi bilim adamları bu konu üzerinde kafa yormuşlardır. Ligeti'ye göre İlk-Asyalılardır, Shiratori için proto-Moğollardır; ve Pelliot, Hambis gibi (daha sonra Shiratori de onlara katılacaktır) pek çok bilim adamına göre proto-Türklerdir. Bu son görüş akla en yakın olanıdır, ama bu, proto-Türklerin imparatorluktaki tek göçebe topluluk olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, sayıları en kalabalık olan topluluğun Türkler olduğu anlamına da gelmez. Hiong-nu imparatorluğu için de, bozkırda doğan ve bozkırda ölen diğer tüm imparatorluklar için de aynı şey geçerlidir: Değişik soylardan pek çok ulus belli bir süre için bunların boyundurukları altına girerler, zorla ya da gönüllü olarak bunlarla birleşirler, başlarındaki şef güçlü olduğu sürece kökenlerinin ne olduğunu unutmaya hazırdır-

lar, ama şef gücünü kaybetmeye başlayınca her an kimliklerini yeniden hatırlayabilirler.*

Tarihteki ilk Türkler, Tu-kiu'ler de Hiong-nu'lardan geldiklerini, onların ataları olduğunu ve eserlerini devam ettirdiklerini ileri sürerler. Aslında Türklerin, birinci ve ikinci Tu-kiu imparatorlukları sırasındaki, yani VI. ve VIII. yüzyıllardaki büyük ilerleyişlerinin uzun bir hazırlık dönemi geçirmiş olması gereklidir. Eğer Türkler Hiong-nu'ların konfederasyonunda azınlıkta olup bunların egemenlikleri altına girmiş olsalardı dilleri bu kadar yayılır mıydı ve bu kadar çok dili etkileyebilir miydi? Oysa Hiong-nu'ların egemenliği, Hint-Avrupalıların dağlara ve ovalara geri çekildikleri ve Türklerin yavaş yavaş daha sonra Türkistan adını alacak yerlere sızdıkları sıralarda başlamıştır.

Teoman ve Mete

Teoman ve oğlu Mete (210-174) kendilerine katılan kavimleri örgütler. Daha sonra âdet olduğu üzere bunları ikiye ayıracaklardır: Doğu kanadının yönetimi "Solun Bilge Kralı"na, yani doğunun kralına, veliahta verilir, çünkü güneş ülkeye doğudan doğar, doğunun güneşin battığı batı üzerinde hükmü vardır – doğu bölgeleri yaklaşık olarak yukarı Kerülen bölgeleridir. Batı kavimlerinin, yani Kangay ülkelerinin yönetimi "Sağın Bilge Kralı"na, yani batının kralına verilir. Ordularını da Ahamenidlerin örgütlenme yapısına göre düzenlerler; birliklerini binlik, yüzlük ve onluk bölüklere ayırırlar, daha sonra ardılları da aynı düzeni uygulayacaktır. Artık Çinlilere karşı büyük bir saldırı başlatmak için her yönden hazırdırlar.

Bunun için daha uygun bir zaman olamaz. Ts'inlerin (Kinler) kısa süreli hanedanları son bulmuştur ve Hanlar (MÖ 209-MS 230) egemenliklerini henüz yeni kurmuşlardır. 201'de Mete Şan-si'ye (Shanxi) girer ve T'ai-yuan'ı (Tayuan) kuşatır. Tehlike had safhadadır. Uzlaşılmalıdır. Anlaşma gereği Çinli imparator, kızlarından birini *şan-yu*'ya vermeyi kabul eder. Oldukça garip bir anlaşma olduğu doğrudur, fakat bu garip evlilikler yüzyıllar boyunca devam eder, barbarları hiçbir şey "imparatorluk damadı" olmaktan daha fazla mutlu edemez görünmektedir – Çin impara-

* Hiong-nu'ların Türk olduklarıyla ilgili iddiaları desteklemek için eskiden ülkelerinin merkezinin Moğolistan'ın kuzeyindeki nehirler bölgesi, "Ötüken kutsal bölgesi" olduğu ve daha sonra Türkler, Tu-kiu'ler, Uygurlar ve Kırgızların ülkesinin de burası olduğu iddialarına dayanmıştım. Artık bundan o kadar emin değilim, çünkü aynı bölge, her ikisi de Moğol kökenli olan Huan-huanlar (Avarlar) ve Cengiz Han'ın imparatorluklarının da kalbi olmuştur.

torları birkaç haremliği ya da köleyi prenses kılığına sokarak hediye etmediği zamanlarda hiç çekinmeden kendi kızlarını barbarlara vermiştir. Şairler Göğün Oğlu'nun çocuğundan, "küçük keklik Moğolistan'ın vahşi kuşuna teslim edildi" şeklinde söz ederler. Mete'nin Sarı Irmak deltasında günümüzde Ordos ülkesi olarak bilinen topraklarda egemenlik kurma hakkını aldığı ve buranın ona, gelecek işgallerinde mükemmel bir çıkış noktası olduğu doğrudur. Ne Mete ne de ardılı Lao-çang (174-161) bu üssü kullanmaktan kaçınacaktır. Bu toprakları fethetmeyi imparatorun kızının kalbini fethetmeye tercih edip etmediğinden emin değiliz, ne de olsa bir erkek için bu tür fetihler de gurur vericidir.

Hiong-nu'lar Çin'e girmeme bedeli olarak her yıl vergi alırlar. Çinliler bu vergiyi vermeyi unutur ya da geciktirirlerse, Hiong-nu'lar hemen bu haklarını kullanmaya hazırdırlar. Ama daha öncelikli başka kaygıları da vardır. Yerleşiklerin ülkelerine saldırmadan önce bozkırın efendisi olmaları gerekir. İlk rakipleri, haklarında hemen hemen hiçbir şey bilmediğimiz Doğuya yeni gelmiş barbar Tang-Hu'lardır; tarih sahnesine 454'te çıkarlar, kuşkusuz yaklaşık ikibin yıldır Çin sınırında yaşamış Çang-Hung'ların ya da dağlı Hungların ardılları oldukları düşünülür, 541 yılında aniden ortadan kaybolmuşlardır. Tang-Hu'lar çok çabuk egemenlik altına girer (201). Yue-çi'ler daha inatçıdır.

Yue-çi'ler ve Hiong-nu'lar

Bozkır bölgesinin doğu ucunda bulunan vahaların çevresinde, Kansu'da (Gansu), Çin sınırında, Çinlilerin Yue-çi'ler (Yuezhi) ve Batılıların daha sonra belirsiz bir tanımla Hint-İskitler olarak adlandırdıkları oldukça gizemli bir halk yaşamıştır. Genel bir kanıya göre bunlar bozkırların uzakdoğusunda yaşayan Hint-Avrupalılardır, kimisine göre antikçağda yaşamış Tokharlardır (*Tokharoi*). Bazı hayalperestler de proto-Türkler olduklarını iddia etmişlerdir, ileri sürdükleri sav da bazı geleneklerinin Türklerin geleneklerine benzemesidir – bunun çok önemi yoktur, çünkü bütün göçebelerin gelenekleri birbirine benzer.

Yaklaşık olarak 177-176'ya doğru Hiong-nu'lar ilk kez Yue-çi'lerle karşılaşır ve denetim altına almayı başarır. Ama daha öteye gidemezler. Lao-çang egemenliği döneminde, 170'lere doğru bunları köleleştirme amacıyla harekete geçerler. Hint-Avrupalılar rövanş alma umudunu yitirip krallarının cesedini bile savaş meydanında bırakarak geri çekilir. İnanışa göre *şan-yu* hükümdarın kafatasından şarap içmiştir. Bu hükümdara yapılmış bir övgüdür, bu gelenek daha sonra yeniden ortaya çıkacak-

tır, 811 yılında Bulgar Türkleri de Bizanslı imparator 1. Nikeferos'un kellesini uçurur. Herodotos bu tür âdetlerden İskitlerde de söz eder; Tu-kiu'lerin de böyle âdetleri vardır ve günümüzde Budizmin Tantra kolunun bazı ayinlerinde bu tür bir kupa kullanılır.

Yue-çi'ler darmadağın kaçarlar. Krallarını, ruhlarını, silahlarını savaş meydanında bırakarak kaçmışlardır ve iki gruba ayrılırlar. Çinlilerin "Küçükler" (*Siao*) olarak adlandırdıkları Nan-şan'ın güneyine Tibetlilere sığınırlar ve iki yüzyıl sonra bu halk arasında eriyip giderler. "Büyükler" dedikleri (*Ta*) batıya doğru kaçarlar, izlerini bulmak güçleşir. Tarım Havzası'na sel gibi aktıkları, buralarda terör estirdikleri ve bazılarının da kendi dillerini ya da buna yakın bir dil konuşan halklara katıldıkları sanılıyor. Sonra Sin-kiang'da bulunmayan otlakların arayışında, bir geçitten Turfan'ın kuzeyine geçerler ve oradan Çungarya'ya varırlar, buradan İli Havzası'na yerleşmek amacıyla batıya doğru ilerlerler.

Burada mavi gözlü ve kızıl sakallı Vusunlarla karşılaşırlar. Kötü muamele görürler ve yeniden yola koyulurlar. 160'lara doğru Açlık (Bek Pak Dala) bozkırlarına gelirler, ama adından anlaşıldığı gibi pek konuksever bir ülke değildir; o dönemlerde doğulu İskitler, Sakalar (Saslar) buranın sakinleridir. Bu sefer yerleşebildikleri iddia edilmektedir, çünkü görünen o ki Sakalar ülkelerini bunlara bırakmak zorunda kalmıştır. Ama bu çok güvenilir bir iddia değildir. Tarihlere bakarsak (hiçbir çekince olmadan bunlara güvenebilir miyiz?) Sakalar ancak 20 yıl sonra, yani yaklaşık 138'te ülkelerini terk eder, korkuyla kaçışmak için yirmi yıl oldukça uzun bir süredir.

Pazırık

Yue-çi'lerin Hiong-nu'lara yenilmeden önce egemenliklerinin tadını çıkardıkları doğrudur. Geniş topraklara sahip olmuşlar ve bozkırdaki öteki kavimleri Hint-Avrupalılar da içinde olmak üzere boyundurukları altına almışlardır. Griaznov'un 1929'da Altay'da, Novosibirsk'in 600 km güneydoğusunda bulduğu büyük kral mezarlarının sahiplerinin Yue-çi'ler olduğunu söylersek çok yanılmış sayılmayız. Genel olarak V-I. yüzyıllara, daha kesin olarak söylersek IV-II. yüzyıllara ait bu mezarlar Yue-çi'lerle yakın bağları olan halklara da ait olabilir; kuşkusuz bu mezarların yurtlarından hayli uzakta olduğu doğrudur, ama bu mezarlarda bulunan ölülerin son mekânlarına gelmeden önce uzun bir yolculuk yaptıkları da kanıtlanmıştır.

Pazırık'ın 1600 metre yükseklikte kurulmuş beş tümülüsü aynı zamanlara ait de-

ğildir ve aynı hanedandan birbiri ardına tahta geçen hükümdarların mezarları güneyden kuzeye doğru uzun bir eksen boyunca sıralanmıştır. Buz tabakasıyla kaplandıkları için dayanıksız eşyalar ve insan kalıntıları çok iyi biçimde korunmuştur, mezarda gövdesinde, birbirinin içine geçmiş hayvan figürleri dövmeleri bulunan bir erkek cesediyle, oldukça sağlıklı görünen diş iltihabı dışında başka hiçbir rahatsızlık izine rastlanmayan –herhalde öldürülmüş– bir kadın cesedine rastlanmıştır.

En büyüğü aşağı yukarı 48 metre çapa sahip ve 2.20 metre yüksekliğindeki bu mezarların İskit ve Sarmatların mezarlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Aynı derin mağara biçimine sahip oldukları gibi bunlarda da büyük gömütler bir tümsek üzerine yerleştirilmişlerdir. Bu mezarlarda da pek çok eşya ve "hazine" bulunmuştur: kimi gözlemcilerin İskitlere özgü bulduğu IV. yüzyıl Çin işçiliğinden çıkma bronz aynalar, süs olarak kullanılan tahta maskeler, daha önce sözünü ettiğim büyük araba, ölüye öteki dünyada eşlik eden insan ve hayvan iskeletleri. Tek fark bu mezarlarda daha az sayıda –7 ile 13– at iskeletine rastlanmasıdır. Deriden maskelerle rengeyiği kılığına sokulan bu atlar, sahiplerinin rengeyiği kullandığını ve bunları ölülerle gömme alışkanlıkları olduğunu göstermektedir, yani çok daha kuzeyden, taygalardan gelen, olağan binek hayvanı olarak atın değil de rengeyiğinin kullanıldığı bir uygarlıktan geldikleri anlamına gelmektedir.*

Pazırık'ta bulunan en değerli ve en görkemli eşyalar tekstil eşyalarıdır; kumaşlar, el halıları (bir tanesinde bir ateş tapınağının önünde adak adayan kraliçeler tasvir edilmiştir), eyer altına serilen halılar (aslan desenli kıvırcık yünlü kumaştan) ve halılar bulunmuştur. 1949'da 5. tümülüste, Rudenko bunlardan iki tane daha bulmuştur, bunlar olağanüstü eserlerdir ve gerçek kanıtlardır, çünkü dünyanın en eski halılarıdır. Bunlardan biri keçedendir ve 6.50 metreye 4.50 metre boyutlarındadır ve pek çok kez tekrarlanan bir unvan verme törenini betimler. Oturur haldeki bir tanrıçanın önünde bir atlı elinde hayat ağacını tutmaktadır. Yünden örülmüş ikinci halı düğümlü dokumadır ve şaşırtıcı bir kaliteye ve güzelliğe sahiptir. 2 metreye 1.90 metre ölçüsüyle neredeyse karedir ve desimetrekareye 4000 düğüm vardır; bu, günümüzdeki en iyi örneklerle eş bir yoğunluktur. İkisi geniş, üçü dar beş kenarlığın ortasında Aziz Andreas haçı biçiminde desenlenmiş ondört kareden oluşan bir motif bulunmaktadır. Geniş dış kenarın iki yanında kimisi ata binmiş, kimisi de atının yanında yürür vaziyette yedi atlı deseni vardır. İç geniş kenarda ise birbiri ardına dizilmiş rengeyiği motifleri bulunmaktadır. Dar kenarların birinde aynı ka-

* Yue-çi'ler Kansu'dan önce taygaya yerleşmiş olmalılar.

ro motifler, diğer ikisinde fantastik küçük hayvan figürleri vardır (grifonlar?). Stil tartışmasız biçimde Ahamenid etkisindedir, bu da halının İran'da dokunduğunu düşündürüyor. Ama kanımca böyle değil. Bu durumda ren geyikleri motifleri açıklanamaz ve halı, bilindiği kadarıyla, özellikle göçebe halklarına özgü bir eşyadır. Birkaç yıl sonra Rudenko, Basadar'da bir "İskit" mezarı bulur, bu mezarda bu son örneklerden çok daha ince dokunmuş (desimetrekareye 4900 düğüm) halı kalıntılarına rastlar, bunun anlamı Pazırık'ta bulunanlar belli bir yerden getirilmiş tek örnekler değildir aksine çok yaygın bir geleneğin üretimleridir. Ayrıca mezarlarda, mutfak gereci olmadığı kesin olan iki dişli bir çatal bulunmuştur; bunun bir halı dokuma aracı olduğunu düşünüyoruz.

Pazırık'ta bulunanlarla daha güneylerde, Altay'da bulunanlar arasındaki yakınlık özellikle Çibe, Katanda, ayrıca Karakol, Oirotin'de bulunanlar Yue-çi'lerin sanatıyla benzerlikler taşıdığına inandığımız bu sanatın bunların egemenlikleri döneminde de varlığını sürdürdüğünü kanıtlıyor. Çibe sitesi MÖ 1. yüzyıla ait bir Çinli lakeyle tarihlenmiştir, Katanda'da bulunan daha yakın zamanlıdır. Buradan özel sonuçlar çıkarmamak gerekir, Moğolistan'daki Noyin Ula'yla Yenisey vadilerindeki arasında da büyük benzerlik vardır. Tüm bu ürünler, İskit sanatının büyük bir okulunun ürünüdür. Ayrıca Altay'ın yalıtılmış ve uygarlıktan uzak bir ülke olmayıp büyük bir kültür merkezi ve Çin'le olduğu kadar Yakındoğu'yla da yakın ilişkiler kuran bir bölge olduğu sonucu da kolaylıkla çıkarılabilir.

Partlar ve Seleukoslar

Arsakidler hanedanının kuruluş tarihi 250'den 140-135 tarihine kadar, Partlar İran Platosu'na iyice yerleşmişlerdir. Bu ülkeyi Seleukosların elinden alarak kaderini değiştirmişler ve bu aileyi tarihten silmişlerdir. VII. Antiokhos (138-129) Yunan mirasını, en azından İran'la Akdeniz arasındaki son bağı kurtarmak için son bir hamlede bulunur ve tarihin akışını değiştirmek ister.

Böylece Seleukoslar saldırır. Arsakidler gerçekten tehdit altında mıdır? Sakaları çağırmalarına bakılırsa öyle olmalı, ama olayların sonradan aldıkları durum bundan kuşku duymamıza neden oluyor. Antiokhos 129'da öldüğünde ardıllarına bıraktığı krallığın sınırları ancak Fırat'a dayanmıştır. İran artık tamamen İran yurdu olmuştur. Arsakid II. Büyük Mitridate (y. 129-86) Ermeni kralı Tigrane'ı yenip sınırları Oxus'a kadar genişlettiğinde parlak dönem başlamış olur.

Sakaların Gelişi

Doğulu İskitlerin, Sakaların ya da Sasların Baktra'yı işgali konusunda fazla bilgimiz yoktur. Bu işgalin nedeni, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Yue-çi'lerin göçebelerin topraklarından Açlık bozkırlarına (Bek Pak Dala) gelişi mi ya da Seleukosların işgali altında kalan Part kralı II. Phrato'nun yardım çağrısı mı (137-128) bilmiyoruz. Artık egemenliklerinde olmayan vatanlarını terk edip etmeme konusunda kararsız kaldıkları sırada Part ittifakının önlerine açacağı yeni ufuklar düşüncesiyle cesaretlenmiş olabilirler. Göçleriyle ilgili tek ciddi kaynağımız Strabon'dur; Strabon 140-130 yılları arasında Yaksart'ın kuzeyinden gelen göçebelerin Baktra'yı Yunan kralların elinden aldığını söyler.

Seleukoslar yenilip Mezopotamya'dan atılınca, Sakalar İran'da Partların yerini almak üzereydi. Phrato'ya yaptıkları yardımın yeterince ödüllendirilmediğini düşündüklerinden mi –bu, her zaman kendilerine verilenden fazlasını isteyen ve hiçbir zaman memnun olmayan göçebelere çok uygun bir davranıştır– yoksa durumdan faydalanmak istediklerinden mi bilinmez, ama tüm İran Platosu'nu işgal ederler. Başlarında daha önce sözünü ettiğimiz büyük kral II. Mithridate olmasaydı sanırız Partlar bu işgal karşısında gerilemek ve yerlerini Sakalara bırakmak zorunda kalacaktı. Tüm girişimleri engellenen, tüm siperlerinde saldırıya uğrayan Sakalar geri çekilmek zorunda kalır. Hilment Nehri boyunca inip Afganistan'ın güneyine, antik Dranjiyana'ya sığınırlar. Bu toprakları o kadar benimserler ki bu tarihten sonra buraları Sakaların yurdu anlamında *Saka-istan* olarak adlandırılır, bu ad daha sonra değişime uğrayarak Seistan ya da Sistan olacaktır.

Mithridate'e yenilen Sakalar güçlerinden ve saldırganlıklarından bir şey kaybetmezler. Yeni yurtlarına henüz alışmışken tekrar macera aramaya çıkarlar. 110'lara doğru Arahosya ve Sind'in efendisi olurlar. Kendi hesaplarına mı, yoksa Partlar için ve onların emirleriyle mi hareket ettiklerini kanıtlayan hiçbir bilgiye sahip değiliz; Partların korumasına girmiş olsalar bile, bu korumadan kurtulmakta ve en azından MS ilk yüzyılda büyük prenslerinden Gondophares (19-45) Hz. İsa zamanlarında doğulu prenslerin unvanlarından etkilenerek Sautor (Kurtarıcı) unvanıyla hüküm sürüp, soylu Partlar Arsakidlerle aynı "Büyük Krallar Kralı" unvanını alarak onlarla eşit konumda olduğunu iddia ettiğinde, bağımsız hükümdarlar olarak hareket etmekte gecikmezler. Arsakidlerse o sıralarda Romalılara karşı yürüttükleri savaşla çok meşgul olduklarından bütün bu olanlardan kuşkulanmamış ve bunları mantıklı davranma konusunda uyarma gereği duymamışlardır. Doğu sınırlarında sağlanan huzurdan memnun görünmektedirler.

Sakalar Hindistan seferine kalkıştıklarında hâlâ bağımlıydılar ya da bağımsızlıklarını henüz kazanmışlardı. Maues'in hükümranlığında (90-53) Pencap, Kandehar ve bir olasılıkla Kapisa'yı işgal ederler, sonra Azes'in hükümranlığında (30-10) Matura'ya kadar yayılırlar. Hindistan kralları olan Sakalar, İran prensleri, hatta Helen uygarlığıyla bütünleşmiş İran prensleri olarak kalmayı sürdürmüşlerdir. İran ve Yunan kültüründen etkilenirler ve paralarının üzerine Yunan tanrı ve tanrıçalarının tasvirlerini bastırırlar. Genel inanışa göre Aziz Thomas, Gondophares'in sarayında (19-45) yaşar ve onu Hıristiyan olmaya ikna eder.

Hiong-nu'ların ve Çinlilerin Çarpışması

Yue-çi'lerin egemenliğinden kurtulan Kansu, Hiong-nu'ların egemenliğine girer ve Hiong-nu'lar Kansu'yla birlikte daha batıda bulunan toprakların bir kısmının, Balkaş Gölü'ne, belki de Aral Gölü'nün kuzeyine kadar uzanan tüm bozkırların, hakimi olurlar. Böylece Hiong-nu'lar Tarım Havzası, hatta Sogdiyana'ın kuzeyindeki büyük vahaların sınırlarına dayanmışlardır ve bu topraklara girme isteğine daha fazla karşı koyamazlar. Askerlerini bu topraklara sürerken hiçbir yardıma ihtiyaç duymazlar. Yalnızca varlıkları korku salmaya yeter ve Turfanlılar ve Kuçanlar boyundurukları altına girer. Böylece Hiong-nu'ların saygınlıkları artar, hatta bu durumdan yararlanırlar. Bu topraklarda refahlarının gerçek kaynaklarını buldukları açıktır ve Çin bunu fark etmekte gecikmez.

Barış dönemi artık geride kalmıştır. Yeniden savaş başlar. II. yüzyılın ortalarından I. yüzyılın başlarına kadar sürekli savaşılır. Hiong-nu'lar önceleri saldıran taraftır. 167'de Şansi'ye (Shaanxi) girerler; 158'de Şang'an'a (Tch'ang-ngan, Singan, Xian) saldırırlar; 144'le 142'de Ta-t'ong (Datong) yakınlarında Çin Seddi'ne saldırırlar; 129'da Pekin'in kuzeyindeki bölgeye girerler. Bu son büyük zaferleri olur.

129 yılında Barbarlar son seferlerini yaparlar ve Çinliler savaşta üstün duruma geçmeye başlarlar. Vu-ti (Vudi) (140-87) Barbarların yenilmez rakibi olacaktır ve büyük bir sefer düzenleyerek Gobi'yi geçer, Orhon'a varır ve *şan-yu*'nun ülkesinin kalbine iner. On yıl sonra bu kez iki orduyla yola çıkar. Bir tanesi Şan-si'nin kuzeyinden yola çıkar ve Ongin'e varır; öteki Pekin'den yola çıkar, Orhon ve Selenga ırmaklarına varır. Kıskaca alınan Hiong-nu'lar büyük bir yenilgiye uğrar ve savaş alanında ordu komutanlarından pek çoğunu bırakarak geri çekilirler. Kansu'yu terk etmek zorunda kalırlar. Dertler hep üst üste geldiğinden savaşlar sırasında zaten çok yıpranan sürüleri, doğal afetler ya da salgın hastalıklar sonucunda telef olur

(105).

Çin zaferini kutlayabilir artık. Zaferinden kısa bir sonra ölen fatihlerinin şerefine bir barbarı ayakları atına almış at figürünün tasvir edildiği bir heykel dikerler. Ho K'iu-ping adı destanlara geçer.

İpek Yolu'nun Açılışı

Çin Şi Huang Ti (Çe Huang Ti) büyük Çin'i kurduğunda Çin toprakları henüz bugünkü Çin sınırlarına ulaşmamıştı. Hoang-ho Irmağı'na ve bu ırmağın kolu Vey Vadisi'ne merkezlenen Çin "Batı Ülkeleri" denilen, özellikle de Orta Asya'yı içine alan topraklarla hiç ilgilenmiyordu.

Hiong-nu'lara karşı yürüttüğü saldırı politikasında yandaş bulmak için Vu-ti elverişli ittifaklar aramaya başlar. Ama etrafında yalnızca Barbar imparatorluğun egemenliğine girmiş kavimlerle, bana dokunmayan yılan bin yaşasın politikası güden kavimler vardır. Yardım almak istiyorsa daha uzaklara gitmek zorundadır. Vu-ti, yenilgilerinin rövanşını almak isteyeceklerini düşündüğü Yue-çi'lere bir elçi göndermeye karar verir. 138'de Çang K'ien (Zhang Qian) tam yetkilerle donatılır ve Batı ülkelerine doğru yola çıkar.

Rastgele kendi yolunda ilerlerken, Çang K'ien Hiong-nu'ların bir kolunun eline düşer. Esir olur ve özgürlüğüne on yıl sonra kavuşur. Başkası olsa Çin'e geri dönerdi. Ama Çang K'ien dönmez; bir görevi vardır ve bu görevi tamamlayacaktır. Yola koyulur, Fergana'ya varır, Kral tarafından ağırlanır ve yeniden yola koyulur, Sogdiyana'nın bir yerinde Yue-çi'lerin hükümdarıyla karşılaşır. Ona imparatorunun projelerini anlatır, ama Yue-çi'lerin aklı başlarına gelmiştir ve bulundukları yerden hoşnutturlar ve bu planları dinlemek istemezler. Çang K'ien süklüm püklüm geri döner ve yeniden Hiong-nu'lara yakalanır, bir yıl ellerinde kalır, sonra kaçar ve oniki yıl sonra 126'da Çin sarayına geri döner.

Elçi kuşkusuz çok güzel bir keşif yapmıştır. Ama bu tam bir yenilgidir de aynı zamanda. Neden bundan hiç söz edilmez? Ama batı sınırları hakkında pek çok bilgi edinmiş, zenginliklerini görmüştür ve bu topraklarla ilişkileri sürdürmenin yararını anlatır. Yolculuğu tarihin önemli olayları arasında yer alır. Çinliler ve tabii biz de bu elçinin İpek Yolu'nu bulan kişi olduğunu ileri sürmekteyiz. Bu savın doğruluğundan kuşku duyulabilir. Kesin olan, Çang K'ien'in Çin'in Orta Asya politikasını başlatan kişi oluşudur. XX. yüzyılda hâlâ Çin'in önde gelen kaygılarından biridir Orta Asya.

Çang K'ien'e çok da haksızlık yapmamak gerekir. Dönemin yeni ufuklara yönelme ve batıya açılma politikasının simgesi olur. Bu politikaları somutlaştırır, hatta hayata geçirir. Gelecek yıllarda Çin Tarım Havzası'na yerleşecek ve Sogdiyana'yı işgal etmeye çalışacak, uluslararası ilişkiler önemli ölçüde artacaktır. Her ne kadar Çinliler bu konuda çok girişken olmasalar da yolun öteki ucunda ticareti onlar kadar seven başka halklar oldukça –öncelikle Sogdlar, Yunanlılar, daha uzakta imparatorluklarını yeni yeni kuran ve doğu sınırlarına dayanan Romenler– Çinliler en azından bu alışverişe aktif olarak katılırlar. Çinliler Roma'ya ulaşmaya çalışırlar. 97'de bir elçi gönderirler, ama anlatıldığına göre Partların kötü ününden korkan elçi yarı yoldan geri döner.

Batılıların daha mı fazla cesareti vardı? Ptolemeus, Surlu Marin'den alıntı yaparak, Maes Titianos adlı bir Makedonyalının ajanlar göndererek Uzakdoğu'ya varan yolun aşamalarını ve duraklarını birer birer öğrendiğini anlatır. Ve Plinius, çeşitli kokularla çekiciliklerini artırmak isteyen Romalı kadınların tüccarlara dünyayı bir uçtan bir uca dolaştırdıklarını anlatır.

Çang K'ien ise en azıdan her zaman İpek Yolu'nun simgesi olarak kalacaktır.

Çin Serinde'de

Çang K'ien'in geri döndüğü yıl (126) Vu-ti Kansu'ya ordularını gönderir, burayı işgal eder ve pek çok şehre garnizon kurar. Buradan çok büyük kayıplar vermeden Tarım'ı işgal edip Pamir'e geçebilir ve Fergana'ya girebilir. Yeni ülke adı verilen toprakların, Sin-kiang'ın işgali ve tabii bundan ayrı düşünülmeyen Hiong-nu'larla aralarındaki savaş iki yüzyıl boyunca Çin dış politikasının en önemli konusu olur.

Fakat bu işgal büyük fedakârlıklar sonucunda, uzun ve zorlu bir süreçten sonra gerçekleşir, kahramanlıklar ve ender görülen bir direniş gerektirir, çünkü her şey yolunda gitmez ve işgal popüler olmaz. Bilinen idealist barışçı yaklaşımlarıyla pek çok Çinli aydın ve gerçekleri görmezden gelen pek çok entelektüel bu işgale karşı düşmanca tavır sergiler. Bu işgalin para ve insan hayatı açısından pahalıya patlayacağını boşuna anlatmaya çalışırlar. Bağırıp çağırırlar, dilekçeler verirler, protesto ederler ve çağrıları kimi zaman saraya kadar ulaşır. Ama Çin'in yayılmacı politikasının gerçek zanaatkârları askerlerin iradelerini sarsmayı başaramaz; askerler büyük imparatorluk idealini düşünmektedir, zararlı bulduklarında ve eserlerini tehlikeye düşüreceğini düşündüklerinde emirlere karşı gelmekten çekinmezler. Çin ordusunda aynı zamanda çok iyi politikacılar olan büyük komutanlar, Çin'in daha önce hiç

görmediği yiğitlikte ve yetenekte askerler vardır. Bunlardan Pan Ç'ao (Ban,Chao) yetenekleriyle ve ömrünü imparatorluğun uğruna harcayan gerçek asker tipine çok uyduğundan ötekilerin arasından sıyrılır. MS 73'te Orta Asya'ya geldiğinde ilk kumandanlık görevini alır ve tanınır, iyice yaşlanıp güçten düşene kadar Orta Asya'da kalacaktır, 102'de Orta Asya'yı terk eder ve ölmek için evine döner (103).

Böyle bir kumandanı, Vu-ti ve ardıllarını bu maceraya sürükleyen nedenleri bulmak gereklidir. Pek çok neden vardır ve en önemli neden olarak karşımıza çıkan, tek gerçek neden olmayabilir. Hanların, Hiong-nu'lara karşı yürüttükleri zorlu mücadelede süvari birliklerinden, yani atlardan yoksun oldukları doğrudur. Fergana ve Sogdiyana'da yetiştirilen büyük ve güçlü savaş atlarının ününden söz edildiğini duyan Çinliler –"orada güzel atlar vardır" diye yazar Çin Yıllıkları– bu kuvvetli hayvanların düşmanlarının midillilerinden daha üstün olduklarını ve bunlardan edinmenin yararlı olacağını düşünürler. Bu nedenle elçilerini Fergana'ya gönderirler. At satışları bir süre normal seyrinde gider, fakat MÖ 105'e doğru bilinmeyen nedenlerden ötürü Ferganalılar hayvanlarını satmayı reddederler ve Çinli arabulucuyu öldürürler. Bunun üzerine Çinliler kendilerine güzellikle verilmeyeni zorla almaya karar verirler. 102'de 60.000 askerden oluşan güçlü bir orduyu Tarım Havzası'na gönderirler. Ordu daha yoldayken askerlerin yarısını kaybeder ve Çin'e yalnızca 3000 damızlık getirebilir, bu sayı azdır, ama getirilen damızlıklar Çinlilerin dişi atlarıyla çiftleştirilir. Buna karşın bu seferden edinilen sonuç buna ödenen bedele değmez. Ama Çinliler her zaman Batının büyük atlarına sahip olmak istemişlerdir. XIV. yüzyılda, Avrupa'dan Cengiz Hanlı kağanın sarayına getirilerek Huanların hükümdarına sunulan atın güzelliği karşısında kendilerinden geçmişlerdir.

Yayılmacılık politikalarında Çinlilerin İpek Yolu'nu kontrol etme isteği atlara sahip olma isteğinden daha fazla belirleyici olmuştur. Tarım Havzası'nın kuzey ve güney yollarının işler hale getirilmesini çok istedikleri konusunda hiç kuşkumuz yoktur. MÖ son yüzyıllarda ve MS ilk yüzyıllarda vahalar çetin ve kanlı savaşlara, göçebelerin akınlarına, Çinlilerin baskısına ve yayılmacılık girişimlerine karşın büyük bir zenginliğe sahip olurlar ve bu zenginlik daha sonra büyük Çin uygarlığının doğmasına yol açar. O dönemlerde yaşanan yoksulluk, buzdağının yalnızca görünen kısmıdır. Çinliler ülkeyi kontrol ederek uluslararası ticaret anlaşmalarından faydalanmışlardır. Bu arada Hiong-nu'ların bu anlaşmalardan çıkar sağlamalarını engellerler. Hükümdarına gönderdiği bir mesajında Pan Ç'ao: "Serinde'deki otuzaltı krallığı işgal etmek, Hiong-nu'ların sağ kolunu kesmek demektir" demiştir.

Ülkenin gerçek anlamda işgali MÖ 70 ile 60'lı yıllar arasında gerçekleşir, ama

yeniden ele geçirilişi birkaç yüzyıl sonra olur. 67'de Çinliler Turfan'daki eski krallığı yıkar ve bunu sekiz devlete bölerler, bunlardan altısı Tienşan'ın (Tanrı Dağları) kuzeyinde, Çungarya'da kurulur ve Altı Krallık adını alır. General Çang K'ien genel vasi, yani yardımcı kral, vekil kral unvanını alır. Bu tarihten sonra Turfan Çinlilerin Tarım Havzası'ndaki merkez üssü olur. Bunun iki nedeni vardır; batı ve kuzeybatıya yönelen yolların kavşağında, göçebe Hiong-nu'ların toprakların yakınında bulunan vahanın stratejik önemi ve verimliliği: "Bu topraklardan yılda iki kez buğday ve tahıl hasatı alınırdı. Buraya ayrıca çiçeğinden dokuma yapılan pamuk da ekilirdi." Turfan azık sağlama ve iki ülke arasında sürgü rolü oynama görevini her zaman yerine getirecektir. Sürekli saldırıya uğrayıp işgal altında kalan bu topraklar –MS 108'de Pan Ç'ao'nun oğlu General Pan Yang burayı ele geçirmek için yirmi yıl uğraşır– 230'da tarih sahnesinden çekilene kadar Hanların elinde kalır, sonra Vey ve Tsin hanedanının himayesine geçer.

Söz konusu olan nasıl bir boyun eğiş, nasıl bir himayedir? Özellikle Turfan'da, genel olarak Serinde'de belli bir bağımlılık anlayışı vardır, bağımlılık elçilerin gönderilmesi ve vergi ödenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Örneğin 250 ile 330 yılları arasında ülkeyi gözetlemek için Lobnor'a yerleşen Çin garnizonu bu toprakların gerçekten imparatorluğa bağlanmasını istememiştir.

Çin'in Orta Asya'ya yayılma politikası oldukça zorlu bir politikadır ve sonunda da başarısızlığa uğrar. Burada Çin nüfusu artmazken, en ufak bir Çinlileşme eğilimi de görülmez. Kültürel etkileşimlere gelince, çok önemsiz olmasalar da zayıf oldukları kabul edilmelidir. Bu etkilerin güçlenmesi için Tang dönemini ve ikinci imparatorluk girişimlerini beklemek gereklir.

Generaller ordularının bu topraklarda tutunabilmesi amacıyla ulusal direnişi hafifletmek ve aydınların hoşnutsuzluğunu gidermek için her yolu dener. Orta Asya oldukça verimlidir ve işgalcilerini kolaylıkla besler. Pan Ç'ao: "Yarkent ve Kaşgar'a uzanan topraklar verimli ve geniştir. Buralara yerleştirilen askerler asla imparatorluğa yük olmaz," demiştir. Bir prens isyan ettiğinde yola getirilir ve hatırı sayılır bir ganimet elde edilir. 94'te Karaşar isyanını bastıran Pan Ç'ao, evet yine o, kuzeyden, hayvancılık yapmaya uygun olmayan Serinde'den gelen, 300.000'den fazla at, sığır ve koyundan oluşan bir sürüye el koyar. Bununla birlikte 15.000 insan da köle edilir. Ayrıca, işgal edilen topraklara "gönüllüler" yerleştirilir, bu gönüllüler Avrupa sömürge güçlerini çok iyi tanımaktaydı ve bir zamanlar başka egemenliklerin altında oldukları gibi Çinlilere de sadık kalırlar ve onlar için çalışırlar.

Her şeye karşın bu tarih cesur seferlerle, zorla ya da yıldırmayla boyun eğdiri-

len halklarla, kimi zaman başarılı olan, ama genelde büyük acımasızlıkla bastırılan isyanlarla, işgal edilen ve sonra da kaybolup giden, kimi zaman bağımsızlıklarını ilan eden ne zaman bağımsız ne zaman bağımlı oldukları bilinmeyen, çünkü ne zaman vergi verdikleri ne zaman elçiler gönderdikleri konusunda hiçbir bilgimiz olmayan şehirlerle dolu bir tarihtir. Kimi dönemlerde, Pan Ç'ao'nun sözünü ettiği 36 krallık tam bir hareket özgürlüğüne sahip olur ve bu durumdan faydalanıp savaş başlatırlar: Çinliler doğal yetenekleriyle, zayıf olanları güçlü olanlara karşı tutarken, güçlülerin zafer kazanacakları kesinleşince güçlülere yardım ederler. Kimi zaman da, güçlü bir hükümdar başa geçince Çinliler bu hükümdarın çöllerle vahalar arasında uzun mesafeler olan bu ülkede büyük bir devlet kurmak için komşularının akıllarını çelmemesi için tetikte beklerler.

Bu tarihi tüm ayrıntılarıyla anlatmak gerekli midir? Kimi zaman büyük olaylar genelde sürekli tekrar eden küçük olaylar. Belli olgulara gelince bunlar konusunda da bazı belirsizlikler var. İsyanlar ve baskılar? MS 75 böyle bir dönem olur, Kaşgar ve Kuça'da isyan çıkaran şefleri ve kendi adamlarından birkaçını öldürürler; 78'de Aksu'da 100 kişi kılıçtan geçirilir, anlatıldığına göre Turfan'da 3800 kişi öldürülür, 88'de Yarkent'te isyan kurbanlarının sayısı 5000'i bulur; 94'te Karaşar'da yine 5000 kişi öldürülür. 74'e doğru Lobnor'da, yıllıklarda anlatılana göre tüm barbarlar öldürülürler.

Büyük olaylara gelince, 75-76 isyanı Pan Ç'ao'ya uzun süredir beklediği fırsatı verir. Çinlilerin Hien adını verdiği (33-61) Yarkent kralı, Tarım prenslerini Çin'e karşı birleştirmeye çalışır. Kuça şehrini ele geçirir (46), sonra Hoten ve Fergana'yı işgal eder. Özgürlük aşkı ona karşı halkların ve hükümdarların birleşmesine neden olur ve hedeflerini gerçekleştirmeyi başaramaz. Bu arada, biri güneyde Yarkent ve Hoten civarında, öbürü kuzeyde Kuça ve Kaşgar civarında olmak üzere iki büyük devlet kurulur – her ikisi de birbirine düşmandır, ama her ikisi de casuslarını gönderen Hiong-nu'larca desteklenir. Hükümdar Ming-ti tarafından batı Serinde'deki işleri yola koymakla görevlendirilen Pan Ç'ao önce Hoten'e gider, burada büyük bir gözü peklikle kralın danışmanı büyücüyü öldürtür; bu gözdağı kralı yeterince korkutur ve Çin egemenliğini kabul eder. Sonra Kaşgar'a gider ve burada Hien'in yıktığı eski hanedanlığı yeniden kurar (74). Fakat burası bir süre sonra Kuça ve Aksu halkları tarafından kuşatma altına alınır. Teslim olmayı ya da Çin'e geri dönmesi konusunda aldığı emirlere uymayı reddederek çok korkunç koşullarda bir yıl direnir. Bu sıralarda başka bir Çinli general, Keng Kong adamlarıyla bir kalede kısılıp kalmıştır, adamları açlıktan koşum takımlarını yiyecek noktaya gelmişken Hiong-

nu'ların saldırılarına karşı direnmeye devam etmektedir.

Başka bir olayda da Pan Ç'ao aynı kararlılığı gösterir. 90'da birleşen Kuça ve Karaşar her yerden destek aramaktadır, Kuçanların kralına, büyük bir olasılıkla Kadfises'e çağrıda bulunurlar ve Serinde'ye girmesi için ikna ederler. Bunun haberlerini alan Pan Ç'ao tüm iletişim yollarını keser, sonra arkasında büyük bir boşluk bırakarak geri çekilir, öyle ki düşmanları hiçbir biçimde azık sağlayamayacak duruma düşerler: Büyük bir felaketten kıl payı kurtulurlar. Böylece koloni kurtulmuştur. Pan Ç'ao genel hami ilan edilir ve hükümetini Kuça yakınlarında kurar.

II. yüzyıl başından itibaren durum giderek hassaslaşmaya başlar. Yıl 107, Çinliler açısından oldukça cesaret kırıcı olur ve Tarım'daki bütün garnizonlarını geri çağırırlar ve ülkeyi Tibetli eşkıyalara bırakmış görünürler. Çinlilerin durumu ancak 12 yıl sonra iyileşmeye başlar. Koloniler 119'da Lobnor'a, 123'te Turfan'a yerleşirler. 124'te Kuça kralı Çinlilere bağlanır. 127'de Karaşar alınır. 168-170'e doğru, Çinliler hâlâ bölgedeki kavgalarda hakim rolünü üstlenecek güçtedirler. Han'ların düşüşü, IV. yüzyılda barbarların büyük istilası yayılma politikasının ikinci plana atılmasına neden olur.

Arsakidler

II. Mithridate'ın zaferi Part egemenliğindeki İran'ın sınırlarını Oxus'a kadar ulaştırır, Sakaları durdurur ve Yue-çilerin batıya genişleme umutlarını yıkar. Böylece Arsakidler Doğu'daki en büyük zaferlerini kazanırlar. Ama kendilerini büyük İran hayaline fazlasıyla kaptıran, Helenizme ve Seleukosların kozmopolitizmine düşman olan Arsakidler, kendinde her şeyi yapma gücü bulan despot bir feodaliteye karşı mücadelenin doğurduğu iç ayaklanmalar, İskender'in tüm mirasını sahiplenen Roma İmparatorluğu'nun Sezarlarına karşı yürüttükleri uzun ve güç mücadele sonucunda parçalandılar. Tüm bu engeller yenilgilerini getirdi. MS 224'te, yeni bir hanedan egemenliklerine son verir; Sasanilerin hanedanlığı daha merkezidir ve İran'ı Ahamenidler zamanındaki parlaklığını yeniden kavuşturur. Her şeye rağmen Arsakidler Yunanistan üzerinden eskinin büyük uygarlığını gelecekteki uygarlığa bağlayan köprü olmuştur.

Partlar, oradan geldikleri için yalnızca Orta Asya'yla ilgilenmemişlerdir. Kültürel etkinliklerinin özellikle ülkenin batı bölgelerinde görülmesine karşın, doğuya pek çok kültürel miras taşımışlardır ve Doğu'da, Merv ve Nisa'da derin izler bırakmışlardır.

Eski Marjiyana İskenderiye'si Merv, Harezm'le bir yandan Sogdiyana, bir yandan da batı arasındaki en önemli aşamadır. Burası bozkır adamlarının istilasına sık sık uğramış, bu nedenle de önemli bir stratejik nokta olmuştur. Şehrin bir kalesi vardır. Yükseliş döneminde Arsakidler ikinci bir kale daha inşa eder, bu ikinci kale ilk kaleden daha uzaktadır ve şehre daha dayanıklı bir görünüş verir ve öbürüyle birlikte bir daire oluşturur. Dairesel plana uygun kurulmuş bir şehir, hem gökyüzünün izdüşümü hem de arabalarının arkasına siperlenmiş göçebe kampı imgesi kazanarak yeni bir olgu yaratır. Daha önce duyulmadık bir başarı kazanır. İmparatorluğun tüm şehirleri, din hanedanın başkenti Ktesifon [Medain], Hatra, Shish (Taht-ı Süleyman) göksel şehirler olmak, yeryüzünde cennet olmak isterler ve sonunda gerçekleşen rüyaları yüzyılları etkiler. Abbasi halifeleri Irak, Bağdat'ta metropollerini kurduklarında Medain'in planını alacaklar, Diyarbakır, Rakka vb. şehirleri de aynı şekilde inşa edeceklerdir.

Türkmenistan'da, günümüzde Akhabad denilen bölgenin kuzeybatısına onsekiz kilometre uzaklıkta kurulu Nisa, Merv'le aynı etkiyi yaratmaz, ama arkeologlara önemli pek çok anıt kalıntısının (MÖ III-II. yüzyılda güçlendirilen bir kral sarayı ve soylu kişilerin yeraltı gömütlüğü olabilecek bir revak) yanı sıra mimari tarih açısından bir başeser sayılacak "Kare Ev" kalıntılarını hediye eder.

Nisa'da bulunan "Kare Ev," Horasan'da ünlenen dört *eyvan*'lı mimarisiyle haç biçimli planın ilk örneğidir; bu plan daha sonra, binli yıllarda İslam sanatına girecek, önce sarayların, sonra *medrese*'lerin ve sonra da en azından İran'da camilerin inşasında kullanılacaktır. Saraya gelince, MS I. yüzyılda düzenlenen orta salonunda Harezm ve Toprakkale'de bulunanların ayrıntılarına yakın ayrıntılarla betimlenmiş kutsal kral heykellerinin bulunduğu bir dizi niş bulunur.

Dairesel şehir ve haç biçimli plan Partların İran kültürüne ve İslama tek katkısı değildir. Çok yaratıcı olduğu kesin olan bu halk, Türkmenistan'da anıtları süslemek için daha dayanıksız ve kolay sertleşmeyen pişmiş topraktan sütunlar yerine yalancı mermer kullanmayı da akıl etmiştir. Yalancı mermer başka bölgelerde de biliniyordu, ama İran'da hiç kullanılmamıştı; İran yalancı mermeri Partlarla keşfetti ve heyecanla bağrına bastı. Yaklaşık iki bin yıl boyunca da kullandı.

6. BÖLÜM

KUÇANLAR VE BUDİZMİN ZAFERİ

Sakalar gidince Yue-çiler (Yuezhi), İran'ı fethe çıkanlar için mükemmel bir sıçrama tahtası olan –daha sonra Selçukluların fetihlerine başlayacağı nokta olacak– Çu bozkırlarının ve Seyhun batı bölgelerinin efendisi oldular. Belli bir süre bu bölgede umut içinde beklediler, sonra 140-70 arasında Fergana ve Sogdiyana'ya saldırdılar, 128'de Çinli General Çang K'ien'le burada karşılaştılar.

İki üç yıl sonra Yue-çiler Oxus'u geçmiş ve Baktra'yı işgal etmişti. Bu tarihten sonra Sogdiyana'yı egemenlikleri altına almışlar mıdır? En azından MS I. yüzyılda belli bir süre burada etkili olmuşlardır. Çinli General Pan Ç'ao'nun buraya seferi sırasında uyarılarını dinleyecek bir Sogd kralından söz etmesi, bölgenin iki ayrı devlete (hatta belki de daha fazla) bölündüğünü göstermektedir.

Kansu'da Çinlilerin etkisinde kaldıklarına göre tam barbar sayamayacağımız Yue-çiler Baktra'da eski Yunan-Baktra uygarlığıyla karşılaşınca barbar özelliklerinden iyice sıyrılırlar. Burada para basmayı, okumayı, yazmayı öğrendikleri gibi mevsimlerin değişimi, dişilerin üreme dönemleri, hatta belirsiz astronomik gözlemler üzerine kurulu takvimlerinden daha karmaşık bir takvim kullanmaya başladılar ve Yunanca unvanlar kullandılar ki bu da devlet örgütü anlamına gelmekteydi. Yüz ya da yüzelli yıl sonra dağılmış halkları tek bir yönetim altında birleştirmeye ve yalnızca büyük bir Asya gücünün değil, parlak bir krallığın da başına geçmeye, kısaca Kuçanlar olmaya hazırdılar artık.

Kuçan İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Beş ya da daha fazla kavime bölünmüş Yue-çiler MS 25'e doğru tek bir şef, Kuçan (Kusan) İmparatorluğu'nun kurucusu Kujula Kadfises etrafında birleşir. Önemli bir güce ve mutlak bir otoriteye sahip Kadfises Hindukuş Dağları'nı aşar ve bir kez Kapisa'ya yerleşince (50'ye doğru Kabil'i alır) Hindistan'a doğru inmeye başlar. 60'a doğru Pencap'ı ve pek çok kez el değiştirmiş ve çok acı çekmiş başkent Taksila'yı

işgal eder. Krallığı böylece Merv'den İndüs'e kadar uzanır.

Oğlu Vima fetihlere devam eder, ama hakkında yeterli bilgimiz olmadığından fetihlerinin nereye kadar uzandığını çıkarmakta zorlanıyoruz. Herat, Seistan ve Arahosya'yı aldığı sanılmaktadır; Batı Afganistan'da tutunup tutunamadığını bilmiyoruz, belki bu bölgeyi Partlara bırakmıştır. Hindistan'da Şakaların Matura'ya kadar kontrol ettiği tüm toprakları alır.

Sonra tahta büyük bir prens çıkar. Kanişka tarihe mal olduğu kadar destanlara da geçmiştir, özellikle Budizm geleneğinde, Kanişka yasanın koruyucularındandır ve tahta geçiş tarihinde yarım yüzyıllık bir belirsizlik vardır. Uzmanların çoğu tahta geçiş tarihi olarak 78'i vermektedir, bunun nedeni Hint tarihyazımında bu yılın Saka döneminin başlangıcı olarak seçilmiş olmasıdır.

Kanişka Dönemi

Kanişka döneminde Kuçan İmparatorluğu doruğa ulaşır. Merv'den Hoten ve Sarnath'a, Sirderya'dan Sogdiyana ve Keşmir de dahil olmak üzere Umman Denizi'ne kadar uzanır. Ondan sonra Huvişka gibi iki üç prens imparatorluğu genişletir, ama bu devirde Budizm çok etkilidir, Sasanilerin yönetimindeki İran'ın baskısı giderek artmaktadır. Kuçan Krallığı büyük bir kargaşanın içine düşer. IV. yüzyıl başlarında, giderek parçalanan devletin son hükümdarları batıda İran şahlarını, doğuda Hindistan'da Gupta hanedanı krallarını tanımak zorunda kalmışlardır.

Kuçan İmparatorluğu, tarihte yerini siyasal gücüyle değil, doruğa varan refah dönemine bağlı entelektüel gelişimiyle alır. Kuçanlar dönemi her açıdan doruğa ulaşılan büyük bir refah dönemidir. Karmaşa dolu ilk fetih günlerinden sonra Kuçanlar kültürlerin, düşünsel alışverişin ve çok çeşitli yetenek ve zekânın bir araya gelmesinden oluşan bir istikrar, bereket ve zenginlik dönemine girer. Krallıklarının nüfuzu Tarım Havzası'ndan Gücerat ve Maharashan'a kadar uzanır. Bu dönem, Çinlilerin ve Yunan-Roma kültürlerinin girişimlerinin de katkılarıyla, Batı, Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin en yoğun olduğu dönemdir.

Etkileyici miktardaki çeşitli para örneklerine Hindistan'ın güneydoğusuna, Ganj Irmağı deltasına kadar hemen hemen her yerde rastlarız. Koşinşin'de bulunan taş kazıtlar ve gömütlerden çıkarılan eşyalar MÖ ilk yüzyıl ile MS ilk iki yüzyıl tarihlidir.

Bu dönemde Budizm Afganistan'ı fetheder, Hindistan'da Mazdeizmin etkisi görülür, Büyük Taşıt *Mahayana*'nın ilk büyük *sutra*'ları yazılır; yine aynı dönemde tarih

Afganistan: Kavşak Noktaları ve Arkeolojik Alanlar

sahnesinden çoktan silinmiş olan Sanskritçe yeniden canlanır, eski Hindistan ve İran sınırının her iki yanında da aynı anda Yunan-Buda sanatı doğar, iki büyük Hint destanı *Mahabharata* ve *Ramayana* yazılır, en azından Baktra'da sulama yapılan bölgeler çoğalır ve bu konudaki uzman Yunan Krallığı'nda bile kazanmadıkları önemi bu dönemde kazanırlar.

Kuçanca, başlangıçta Saka dilinin bir türevi olduğu düşünülmesine karşın aslında eski bir Baktra şivesinden gelmektedir. Uluslararası bir dil olarak kabul edilen Kuçanca, Sogdcayı tahtından indirmeyi başaramaz, çünkü doğduğu imparatorluğun merkezi Baktra'da bile Sogdca kullanılır. Ama Kuçanca resmi dil olarak kabul edilir ve paraların üstüne basılır.

Kuçan sanatı Yunan, Hint ve İran sanatının bir sentezidir, fakat bu üç kültür bu sanat içinde öyle ustaca harmanlanmıştır ki, uzmanlar hangisinin daha etkili olduğu konusunda bir türlü bir anlaşamamıştır. Pek çok göçebe geleneğini hâlâ koruyan göçebe kökenli bu toplumda bozkır sanatının çok az bir etkisinin olması gerçek bir gizemdir. Bu sanatın izlerini *stupa* adlı başanıtta aramak gereklidir; *stupa* çana benzeyen ve girişi olmayan bir anıttır, kimi zaman devasa boyutlardadır; Buda'nın kalıntılarını saklamak için yapılmıştır. Kuşkusuz bu yapıtta yarı çan biçimindeki yurtlardan etkilenerek yapılmış cenaze çadırının etkisini görürüz.

Aslında Kuçanlar geçmişin gelenek ve göreneklerine uzun süre sadık kalır. Atların üzerinde yaşadıkları ve sürülerini gözettikleri zamanlardaki gibi giyinmeye devam ederler. Paralardan ve Kanişka'nın Matura ve Surh Kotal'da bulunan heykellerinden gözlemlediğimiz giysilerinden öğrendiğimiz kadarıyla göğüslerinin üstünden kopçalanan, ama ata binmelerini kolaylaştırmak için aşağıya doğru açılan geniş paltolar giyerlerdi. Başlarına İskitlerin sivri şapkalarını geçirirlerdi. Kanişka'nın sakalı ve saçları İskitler gibi diken dikendi.

Kuçanların hükümdara evrensel bir güç veren krallık ideolojilerine gelince, bu ideolojinin kaynağı Hindistan değildir. Bu, Yue-çilerin komşusu göçebe Altay haklarının ve hatta Yue-çilerin krallık ideolojisidir. Sonuçta sistemlerinin olağanüstü bir özgünlüğü yoktur. Krallarını Göğün Oğlu ya da Tanrı'nın Oğlu olarak adlandırmaları bile Kuçanlara özgü değildir. Buna karşın prensin Kral-Tanrı Kanişka unvanıyla tahta geçişi ve Afganistan'da Surh Kotal'da ya da Özbekistan'da Halçayan'da onun adına diktikleri sunaklarda kutsanan tapıncı öteki uygarlıklara göre daha uzaklara yayılır.

Ne bu kadar sıklıkla vurgulanan kutsal kral soyu ne hanedan sunakları ne büyük bir kent olan Begram'dan edinilen belgeler Kanişka'nın Budizmi seçişini doğrular.

Prens paraların üstüne Buda tasvirlerinin yanı sıra İran tanrılarının tasvirlerini de bastırmıştır. Cayna geleneği dinlerine karşı gösterdikleri hoşgörüyle ilgili pek çok özellik taşır. Kanişka tüm dinlerle ilgilenen, özel bir tercih yapmadan tüm tanrılara saygı duyan kaynaştırmacı Orta Asya adamlarındandır. Ve büyük bir şans eseri pek çok seçenek arasından iyiyi ve doğruyu seçmeye çalışan kozmopolit bir dönemde yaşamıştır. Budistlerin ona bir tapınç adamasının nedeni yalnızca bu dine sağladığı sayısız ayrıcalık değil, imparatorluğunda Budist inancın kuzeybatıya doğru yayılması çabaları karşısında gösterdiği derin hoşgörüdür de. Kanişka tapıncının temelini de bu hoşgörü oluşturur.

Surh Kotal ve Toprakkale

Surh Kotal "Kızıl Geçit" sitesinin önemi, arkeologların ilk kez Budist olmayan bir anıtta Yunan geleneklerinin izine rastlamış olmalarıdır: Bu sitenin varlığı Ay Hanım'dan sonra, Helen uygarlığının Orta Asya'ya Budizmden önce geldiğine ve Hindistan'a Yunan geleneklerini getirenin Budizm olmadığına en kesin kanıttır.

Surh Kotal, MS I. ve II. yüzyıllarda kurulmuş büyük bir tapınaktır; Kabil'in kuzeyinde Baktra yolunda 70 metreden vadiye hakim bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Merkeze odaklanmış yontma taştan bir merdivenle ulaşılan bir plan içindedir ve 35 metre uzunluğundadır, üç kapısı vardır ve ortasında bir kenarı 4,65 metre gelen kare bir salon bulunur, salona üç basamaklı bir merdivenden çıkılmaktadır ve içeride sütunlarla çevrili bir ateş tapınağı vardır (burada küller bulunmuştur). Site oldukça harap bir haldedir, ama yine de durumundan sunağın belli bir süre hizmet verdikten sonra terk edildiğini, sonra yeniden hizmete açıldığını çıkarabiliriz. İlk bakışta bu büyük yapıda bir ateş tapınağının söz konusu olamayacağı anlaşılır. 1957'de bulunan büyük Kanişka yazıtı (yirmibeş satır) bu sunağın bir hanedan sunağı olduğunu ve kutsal kral tapıncı için inşa edildiğini kanıtlar. Surh Kotal'daki dinlerden biri de Mazdeizm olduğundan, daha klasik bir yapıt olan ikinci tapınak bir ateş tapınağıdır.

Çok daha kuzeyde Harezm'de bulunan başka bir büyük arkeolojik sitede de Budizmle ilgili bir ize rastlayamayız; Sovyetlerin 1945 ve 1950 yıllarında kazılar yaptığı Toprakkale (kazıyı Tolstov yapmıştır) 583 metre uzunluğunda 420 metre genişliğindedir. Bu sitenin Kuçanlar tarafından kurulduğu konusunda bir kanıtımız yoktur, ama sitenin en iyi zamanına bunların yok oluşlarından çok kısa bir süre sonra ulaştığı da doğrudur. Bu sitenin en görkemli yapıtı 3. yüzyıl tarihli bir saraydır;

bu saray bize çok zengin eserler sunar, Tolstov bu eserlerde en ufak bir Yunan ve İran etkisine rastlamadığını söylemiştir. Ona kalırsa yapılarda İskit-Sarmat olarak adlandırdığı Harezm tarzı egemendir.

Şehrin kuzeybatısında bulunan saray, kabartmalı ve desenli yalancı mermerlerle ve duvar resimleriyle bezenmiştir; süslemeler çok yıpranmış olmalarına karşın renkleri canlılıklarından hiçbir şey kaybetmemiştir ve hâlâ çok güzeldir. Daha iyi korundukları için heykeller bize bugün en fazla bilgiyi veren eserlerdir; yalancı mermerle kaplı kilden yapılanları gerçek başyapıtlardır; daha ufak tefek olanlar, özellikle gövdesi kaybolmuş olup yalnızca kafası bulunanlar ender görülen bir ifade zenginliği taşımaktadırlar. Taht salonunda nişlere yerleştirilmiş pek çok kral ve kraliçe heykeli vardır. Hayvanbiçimci sanat çok canlıdır ve kimi zaman oldukça yoğun bir gerçekçilikle işlenmiştir, geyikler salonunda mavi fon üzerinde çok açık bir biçimde ayırt edilen hayvan figürlerinde de aynı tarza rastlarız. Bu figürlerin ilginç bir özelliği vardır: Resmedildiklerinde normal hallerinden daha küçük boyutlarda işlenirken, yontulduklarında normal boyutlarından daha büyük boyutlarda işlenirler. Bizim anlamını çözemediğimiz dinsel bir nedenden ötürü bu biçimde işlendiklerini düşünüyoruz.

Begram

Yılda iki kez göç etme alışkanlığını kaybetmeyen Kuçanların yazlık ve kışlık olmak üzere iki başkenti vardır. İlki Kabil'in kuzeyine 60 km uzaklıktaki, bizim daha çok Begram adıyla tanıdığımız Kapisa olmalı. Hayber Geçiti'nin Hint çıkışında bulunan Peşavar ikinci başkent olmalı; şehrin Kanişka tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Kandehar'ın ve Yunan-Buda sanatının merkezinde bulunan Peşavar bize henüz hiçbir geçerli bilgi sunmuş değildir. Buna karşın 1936'dan bu yana Fransızlar tarafından kazılan Begram bize çok zengin bilgiler vermiştir.

Miletli Hippodamos'un ızgara planı üzerine kurulan Begram'ın Ahamenidler tarafından kurulduğunu sanıyoruz, ama ününü iki odada bulunmuş Kuçan döneminden kalma hazineye borçludur. Çok çeşitli eşyalar arasında bronz eşyalar, camlar, Mısır sanatından miras balık biçiminde parfüm şişeleri, Yunan-Roma sanatından alınan alçı heykeller, Çin lakeleri, Hint fildişleri, Suriye işi kaymaktaşları ve hepsi 3. yüzyıl öncesine ait paralar yer almaktadır. Sayıları yaklaşık olarak elliyi bulan alçılar, Yunan mücevherlerinden ya da gümüş eşyalardan çıkarılmış kalıplardan oluşmaktadır ve MS 1. yüzyılda İskenderiye kökenli eşyaların üretilmesinde kullanılır-

lar. Aynı döneme ait Helenistik bronzlar atlı barbar figürlerinin yanı sıra büyük mitoloji kahramanları Serapis, Herakles, Merkür ve çok güzel bir maske taşıyan Silenos'un tasvirlerinden oluşmaktadır. Yunan-Roma tarzında yirmi kadar farklı parçadan oluşan cam eşyalar eşsiz bir koleksiyondur, çünkü başka yerlerde rastlamadığımız bir teknikle işlenmişlerdir.

Tüm bu bilgilere karşın bu parçalar hem güzellik hem de önem açısından fildişi eserlerin gölgesinde kalırlar, çünkü eski Hint fildişlerinden elimizde çok az sayıda örnek var. Bunlar, motifin yüzeyden çokça yükseltildiği kabartmalardan ve genelde düşünülenin aksine çekmecelerin değil, tabure ve sandalyelerin kaplamasında kullanılan levhalardan oluşmaktadır. Tartışmasız başyapıttırlar! Bu canavar motifleri, dekoratif bitkiler, özellikle de yalnızca mücevher takmış büyük ve sarkık göğüslü, dolgun kalçalı çıplak kadın figürleri karşısında hayranlıktan diliniz tutulabilir. Çizgiler usta bir elden çıkma net, kesin çizgilerdir; desenler siyah ya da canlı kırmızı renktedir.

Budizmin, saray ve kadın yaşamını tanımlamaya çalışan ve o dönem için özgün bir birlik oluşturan bu bütünde yeri nedir? Budizm etkisine ancak bir ya da iki parçada rastlarız. II. yüzyılda Budizm Afganistan'da henüz ilk adımlarını atmaktadır.

Afganistan'da Budizm

Afganistan'daki Budist yerleşimlerini çok eski bir tarihe bağlamamak lazımdır. Her ne kadar Budizmin ülkeye Serinde'yle (Doğu Türkistan) aynı zamanda MÖ II. yüzyılda girdiğini söylesek de yayılışı çok yavaş olur, bunu Surh Kotal kadar Begram da kanıtlar. MS ilk yüzyıllardan önce – hatta II. yüzyıl öncesine kadar– hiçbir Budist anıta rastlanmaz, III. ve VII. yüzyıllar arasında Hint dini, Sasanilerin desteklediği Zerdüştçülüğün muhalefetine karşın gerçek bir atılım yapar. Hıristiyanlığın orada burada dağınık bir biçimde başarılar göstermesi gibi, İran egemenliğindeki doğu bölgelerinde başarılar gösteren Zerdüştçülük sonunda İran'da devlet dini olmuştur. Budizm yaratıcı kimliğiyle Afganistan'da ortaya çıkmadan önce etkisini Kandehar'da Peşavar bölgesinde, sonra Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde, Kanişka'nın egemenliği dönemine yakın bir dönemde, yani aşağı yukarı MS ilk yüzyılda gösterir – bu sıralarda Yunan-Buda sanatı henüz ilk adımlarını atmaktadır.

Yunan-Buda sanatının ayrıntısına girmek istemiyorum, çünkü bu konu bu kitabın sınırlarını aşar, ama daha insancıl çizgiler taşıyan, Hint duyarlılığının Yunan çizgilerine eklediği sımsıkı kapalı ince dudaklı ağzı ve göz kapakları ağırlaşmış

gözleri, biraz toparlak bir surat ifadesiyle, alından inen uzun, ince ve sivri burunlu, yakışıklı, genç, Apollonvari Budalarda Yunan sanatının etkisi nasıl görülmez? Ya da Helenistik etkinin bu kadar hissedildiği süsleme motiflerinde, kıvrımlı kumaşlar, palmetler, üzüm salkımları, kanatlı Atlas figürleri ve taçlar taşıyan aşıklarda bu etkiyi görmemek olanaklı mıdır?

Budizmin müthiş gelişimiyle katettiği yolda kimisi görkemli, kimisi daha alçakgönüllü kilometre taşları vardır. En önemlileri arasında, Hayber Geçiti'ne birkaç kilometre uzaklıktaki Hadde'yi (Celalabad şehrinin güneyine 8 km uzaklıktadır); Kabil'in güneyine 12 km uzaklıktaki Guldara'yı; Kabil'in kuzeyinde Begram'ın yanındaki Şorotak'ı; Baktra yakınlarındaki Nevbahar'ı (buradaki tapınak Müslümanlar arasında ünlüdür); Mezar-ı Şerif'in yanındaki Celvarcin'i (bize VI-VII. yüzyıllardan resimler sunmuştur) sayabiliriz. Ayrıca Hindukuş'un merkezinde bulunan en büyük şehir Bamiyan'ı ve buna açılan küçük bir vadide kurulu komşu şehirler Foladi ve Kerak'ı, Kabil'in kuzeybatısına 117 km uzaklıktaki farklı bölgelere dağılmış Fundukistan'ı, Hulm Vadisi'nde Haibak'ı, Bamiyan'ın kuzeyine 130 km uzaklıktaki Dohtar-ı Nuşirvan'ı saymalıyız.

Bu kentler üzerinde çok fazla durmayacağız. Haibak'ta çevresi 80 metre olan büyük bir *stupa* bulunmaktadır, tamamlanmamış bu eserin yanı sıra V. yüzyıldan kalma birkaç mağara vardır. Foladi'deki manastırlar kayalar içine oyulmuşlardır ve V. ve VI. yüzyıllara atfedebileceğimiz süslemeleri çok iyi durumdadır. Kerak, büyük bir *Bodhisatva* heykelinin bulunduğu kubbeli iki mağaradan oluşan büyük bir sunaktan oluşmaktadır, bu sunaktaki farklı Buda heykelleri arasında çok iyi tanımadığımız başka birinin de tasvirleri bulunmaktadır; elinde bir yay taşımaktadır, Sasani stiline uygun bir biçimde başında üç hilal bulunmaktadır ve "rüzgârda dalgalanan kurdeleler" taşıyan bu "avcı kral" oldukça gizemli bir kişiliktir. İran imparatorluk sanatının taklidi, Dohtar-ı Nuşirvan'da en ufak ayrıntılarıyla alıntılamaya kadar varmıştır, burada tasvir edilen Baktra yöneticisi Sasani prens, oturur biçimde önden tasvir edilmiştir, bacakları biraz ayrıktır, tahtı iki at tarafından taşınmaktadır ve "Süleyman'ın Kupası" da denilen ünlü Keyhüsrev Kupasında tasvir edilen kral figürüne çok benzemektedir. Guldara'da yalnızca kayalık duvarların tepesine kurulmuş II-III. yüzyıl tarihli çok yıpranmış bir manastırla aynı tarihlerde Logar Vadisi'nde Şevaki'de kurulan *stupa*'lara çok benzeyen iki *stupa* kalmıştır. Ortasında bir *stupa* bulunan büyük bir salonun etrafına dizilmiş oniki niş gibi en güzel eserler, Fundukistan'daki bir manastırdan kalmıştır. Bu nişlerin kenarları fresklerle ve daha geç bir tarihe ait olduğunu sandığımız (VI.-VII. yüzyıllar) işlenmemiş topraktan çok-

renkli bir kabartmayla bezelidir. Ayrıca her biri başyapıt değerinde, yine topraktan yapılma küçük heykellerin gövdeleri uzun ve ince, kafaları küçüktür; bunlarda ince, özenli ve bilinçli bir sanat zevki vardır, bu sanat biçemi daha sonra Sogdiyana'yı ve Serinde'de Tumşuk gibi yerleşim birimlerini etkilemiştir.

Şotorak ve Hadde

Şotorak, Begram yakınında bulunan bir manastırdır; dehlizler oluşturan sütunlardan meydana gelen bir galerinin çevrelediği dikdörtgen büyük bir avlunun etrafında kurulmuştur ve büyük bir *stupa*'yla dört küçük *stupa*'dan oluşmaktadır. Bir koridor bu avluyu ikinci bir avluya bağlar. Yunan-Buda tarzında, biraz yeşilimtırak, yaprak katmanlı kayalardan yapılma pek çok Buda heykelinin yanı sıra Budist sanat dağarcığının klasik konularını işleyen Büyük Çıkış, Saygı, *parinirvana* (ya da Buda'nın ölümü), Buda'nın Budizminden önceki yaşamından kesitler, *cataka* konularını tasvir eden tasvirler bulunmaktadır.

Şotorak ve Kandehar'daki kentlerde kullanılan dayanıklı malzemeler Hadde'de, bu büyük kültür merkezinde kullanılmamıştır. Burada genelde işlenmemiş toprak üzerinde yalancı mermer kullanılmıştır ve büyük miktarlarda üretim yapılmıştır. Bu çabuk ve kolay, neredeyse seri bir üretimdir, ama yine de belli bir güzelliğe sahiptir. Konuların seçiminde çok fazla hayal gücüne rastlayamıyoruz: Dönemin klasik tasvirleri ve klasik Helen kuralları kullanılmıştır. Pek çok parça, örneklerine daha önce de rastladığımız kalıplarla yapılmıştır, ama daha sonra kesici aletlerle düzeltilmiş oldukları görülmektedir. Sahnelerin betimlenmesinde de aynı kolaycılığa rastlıyoruz, ayrıntılar özellikle en aza indirilmiştir; Buda'nın gidişi, uyuyan kraliçe, kasketi taşıyan çırak ve kraliyet yatağının yanına oturmuş Gautama ile tasvir edilir. Bu kolaycılıktan yine de bir başyapıt çıkmıştır: Olayın gerilimi yalnızca yüz ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte daha özenle işlenmiş birkaç parça vardır; sanatçının özen gösterdiği bellidir ve öteki parçalardan ayrılan özgün yapıtlardır.

Hadde büyük ve önemli bir şehir ve Budizmin önemli bir merkezi olmalı. Burada pek çok manastır, *stupa*, üç yüzden fazla heykel bulunmuştur; kimisi büyük boyutlardadır ve şehirde tarihi II, III ve IV. yüzyıllara dayanan alçak kabartmalar da bulunmuştur. Duvar resmi örneklerine az rastlamaktayız, ama kabartmalarda çokrenkli kalıntılara rastlıyoruz. Buda'nın etrafında tasvir edilen maiyeti çok kalabalıktır: askerler, keşişler, keşiş çömezleri, adak sunanlar, çileciler ve tabii krallar, şey-

tanlar ve gerçek ya da canavar görünüşlü hayvanlar. Sanırım *ushsnisha*, Buda'nın kafatasındaki çeşitli yumrular ilk defa burada canlandırılmamıştır, ama yavaş yavaş bir topuza dönüşen dalga dalga saçların bu etkiyi nasıl yarattığı en iyi ilk kez burada görülür.

Bamiyan

Dünyanın ilk Budist sitelerinden Bamiyan kuşkusuz Afganistan'ın en büyük Budist kentidir. Burası yüksek dağlarla çevrili, plato olarak adlandıramasak da bir hayli yüksek bir vahadır. Vahaya güneyden kan kırmızısı renginde bir dizi kayalığı aşarak ulaşırsınız. Sonbahar renklerini taşıyan ve yumuşak topraktan yüksek bir yalıyarın eteğinde bulunan kavakları sulayan nehir vahanın kaynağını oluşturmaktadır. Buraya girer girmez derin kaya oyuklarının içinde dev boyutlarda çok etkileyici iki Buda heykeliyle karşılaşırsınız, yaklaşık 35 ve 53 metre yüksekliğindedirler, oldukça büyük kafalarda incelikten uzak, kaba saba, bozuk bir yüz ifadesi vardır, sol bacaklar şişman gövdede eğreti durmaktadır, ama bu heykellerdeki teknik yenilikler çok etkileyicidir. Aralarında yaklaşık 400 metre bulunmaktadır. Sunak olarak kullanılan sayısız küçük mağara bir dantel gibi bunları çevrelemektedir.

Burada I. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar Küçük Taşıt, *Theravada* ya da *Hinayana*'nın yandaşı inanmış Budistler yaşamıştır. Dehalarıyla besledikleri bu bölgeden IX. yüzyıl başında İslamiyetin baskısıyla ayrılmak zorunda kalmışlardır. İki Buda heykeli İslam dünyasında çok ünlenmiştir, belki Gazneli Mahmud'un tanınmaz hale getirilmelerindeki ısrarının nedeni de bu ündür – her ne kadar bu suç ona kalmış olsa da ben bundan çok emin değilim. Yakut ve anonim coğrafya eseri *Hudut el-Alem* bu heykellere "kızıl put" ve "siyah put" adını vermiştir. Bunlar boyalı mıdır? Küçük olan IV. yüzyıl, büyük olan V. ya da VI. yüzyıl tarihlidir, mağaralar II. yy'dan VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. En eskiler II.-III. yüzyıl tarihlerini taşıyanlar küçük Buda'nın doğusunda bulunmaktadır, yer kaymasından ötürü harap durumda ve çok basittirler. Dikdörtgen giriş holleri bulunan kubbeli kare salonlardan oluşmaktadırlar. Duvarlar *Bodhisatva*'nın, cinlerin, bağış verenlerin tasvirleriyle ve Helenistik tarzda stilize edilmiş çiçeklerle süslüdür. Sasani etkisi III. yüzyıldan itibaren başlamıştır ve IV. ve V. yüzyıllarda ise kendisini iyice hissettirir. Bir kadın betiminde, genç bir adamın Buda'ya çiçekler sunmak üzere elini içine daldırdığı çiçeklerle dolu bir tepsiyi taşıyan kanatlı cin figürünü Yunan çizgilerine sokan da Sasani sanatıdır.

V. yüzyıldan itibaren mağaralar daha da büyümüştür ve bir sunaktan, toplantı odalarından, bir ya da birkaç odadan ve yalıyara açılan hollerden oluşmaktadır. Birkaçının tavanı kaya içine cumba biçiminde yerleştirilmiş yalancı kirişlerden oluşmaktadır. Bu modaya daha sonra Tarım Havzası, Kızıl, Kansu ve Bezeklik'te de rastlayacağız. Daha büyük öteki mağaralar Buda ve yardımcılarının mavi rengin baskın olduğu figürleriyle donanmıştır. Tamamen Sasani etkisini ortaya koyan kıvrımlı uzun kurdeleler İran-Buda sanatının kullanımının tek kanıtıdır. Yaban domuzu, kanatlı atlar, sırt sırta vermiş başları dik iki güvercin (bu figürü daha sonra İslam sanatı da kullanacaktır), gagalarında inci kolyeler tutan kuşlarda (bunlara da Kızıl, Astena ve Toyuk Mezar anıtlarında rastlayacağız) bu etki kendini daha ilk bakışta ortaya koymaktadır. İkonografi ise tamamen İran etkisindedir: 35 metrelik Buda heykelinin bulunduğu kaya oyuğunun tavanındaki ay tanrısının sanki rüzgârla dalgalanan kabarmış peleriniyle Tak-i Bostan'ın bir kopyası olduğu açık değil midir?

VII. yüzyılın ikinci yarısında İran etkisi zayıflamıştır ve keşişler Hindistan'dan etkilenmeye başlamıştır, bunun nedeni belki de Bamiyan'a Mahayanacıların (Büyük Taşıt inananları) gelmesi, İran'ın Müslüman olmasıdır. Figürler daha insancıl bir hal alır, daha önceki dönemin aristokrat havasından çıkarlar. Bunu 53 metrelik Buda heykelinin bulunduğu kaya oyuğunun tonoz süslemesinde fark ediyoruz; tavan Hint işi komposizyonlarla süslüdür, ama bugün harap haldedir; bu komposizyonlarda *Bodhisatva*'ların kendini bırakmış serbest bir duruşu vardır ve yandaşlarının ifadelerinde duygusal bir sıkıntı sezinlenmektedir: Bu ifade Hindistan'da Ajanta'da bulunan güzel çıplak figürlerdeki ifade olmasa bile bir olasılıkla Begram'ın fildişlerindeki ifadedir.

7. BÖLÜM

GÖÇEBELER DÖNEMİ

Li ling

MÖ 100. yılın karmaşa döneminde uğradıkları büyük yenilgilerden sonra ve Tarım'da süren savaşa karşın Hiong-nu'lar güçlerini toplamaya ve Çin'i tehdit etmeye başladılar. Göçebelerin saldırılarını karşılayabilmek için, 99'da Çinliler Moğolistan'a doğru yeni bir sefer başlattılar. Bu seferin kumandanlığı Kansu ve Sin-kiang'da ünlenen generallerden Li Kuang-li'ye verilmiştir.

Çin seferi iyi sonuçlanmaz. Baştaki generalin torunu Li ling çok genç askerlerden oluşan bir birliğin başındayken, abartılı bir alçakgönüllük ve propaganda endişesiyle yalnızca 5000 adamla çatışmaya katılmış ve kendini 80.000 Hiong-nu'yla sarılmış bulmuştur ve bu kuşatmadan kurtulmakta çok zorlanmıştır. Moğolistan'ın ıssız bölgelerine geri çekilir, burada göçebe atlılarca iyice hırpalanır: "Çin ordusu bir günde 500.000 ok atar." Çok güçsüz bir durumdayken sınıra 50 km kala dar bir boğazda sıkışıp kalır. Tepelere üslenen barbarlar kaya ve taş atarak Çinlileri ezerler: Çinliler daha sonra, "İlerlemek imkânsızdı," diyeceklerdir. Yalnızca dörtyüz Çinli asker yurduna ulaşabilir. Bu büyük bir dramdır, ama aynı zamanda bir efsane yaratır; Li ling'den Çinliler kadar kuzey halkları da uzun süre söz ederler. Kırgızlar onun ataları olduğunu ileri sürer ve T'ang Yıllıkları'nda da kara gözlü tüm barbarların onun soyundan geldiği söylenir.

Bu yenilgi bir süre için Çin seferlerine son verir. Bu tarihten itibaren Çinliler savaş yerine diplomasi yoluna başvururlar. Bu politikadan anladıkları kimini şımartarak kimini tehdit ederek *şan-yu*'ya karşı gelen kimi asileri kışkırtarak Hiong-nu'lar arasına fitne sokmaktır. Bu arada askeri seferlere başlamakta gecikmezler. Ama bu seferler çok ender olarak başarıya ulaşır.

Vuhuanların Başkaldırısı

87'de Vu-ti'nin ölümünden sonra, Hiong-nu'lar Vuhuanların isyanına karşı dur-

mak zorunda kalırlar.

Vuhuanlar 201'de Mete tarafından yenilgiye uğratılan Tang-hu'nun soyundan gelmektedir ya da böyle olduğunu iddia etmektedirler. Bu tarihten itibaren Çinlilerden edindiğimiz bilgilere göre zayıf düşerler ve yalnız kalırlar, "genelde yenildikleri için (fatihlerine) her yıl sığır, at, koyun ve deri verirler." *Heu han çu* çadırlarda yaşadıklarını, et yiyip, *kımız* içtiklerini, altın ve demir işlediklerini, hintdarısı ektiklerini ve genelde kafalarını kazıttıklarını anlatır. 119'da Wu-ti'nin kazandığı büyük zaferlerden sonra Hiong-nu'ların egemenliğinden Çin egemenliğine geçerler. Yeni efendileri tarafından yerleri değiştirilir ve Hiong-nu'ları kollamakla görevlendirirler. Hükümdarları yılda bir kere Çin sarayına rapor verir.

Barış havasından yavaş yavaş yararlanarak, Vuhuanlar yeniden güç toplarlar, ama Hiong-nu'lara karşı kin gütmekten de vazgeçmezler. Bu nefretle, İmparator Çao döneminde, eski *şan-yu*'ların mezarlarına saldırma kararı verirler; ataların mezarlarına saygısızlık etmek göçebelere verilecek en büyük zarardır: Eskiden İskitler aynı şeyi Ahamenidlere söylemişlerdir. Dikkatsizlikleri yenilgilerine neden olacaktır ve Hiong-nu'lar onları yok edeceklerine ant içeceklerdir. Son anda kurtuluşlarını savunmalarında destek olmak için ikiyüz bin –kimine göre otuzbin– asker gönderen Çinlilere borçludurlar.

Göğün Oğlu'nun emirlerine hiç olmadıkları kadar saygılı olan Vuhuanlar bu sıralarda yönetimlerinde neredeyse tamamen bağımsızdırlar; belki Siuan-ti (Xuandi, 73-49) dönemini bunun dışında tutmak gerekir, çünkü bu dönemde hareketleri kısıtlanır. Yıllıklar, daha sonra olduğu gibi bu dönemde de, Vuhuanlardan sadık halklar ve sınırların fedakâr koruyucuları olarak söz ederler. Vuhuanlar Hiong-nu'lar zayıfladığında eski düşmanlıklarını yeniden hatırlarlar ve onlara saldırırlar, MÖ 46'da onlara korkunç bir darbe vurarak en büyük başarılarını kazanırlar. Çin sarayına düşmanlarından edindikleri ganimetleri, kızları, sığırları, atları, kaplan, leopar ve samur kürklerini sunmaktan da büyük bir onur duyarlar.

Hiong-nu'ların Bölünüşü

Hiong-nu'ların tüm hayvanlarını kaybetmelerinin nedeni Çinlilerin ve Vuhuanların 80'li yıllarda onlara karşı yürüttükleri seferler mi ya da kötü hava koşulları mıdır? Bu soruya bir cevabımız yok henüz. Cevap olarak ancak 68'e kadar göçebe halkının giderek sefalete sürüklendiğini söylemekle yetinebiliriz. 127'de, oldukça zengin bir kavimde kişi başına düşen hayvan sayısı üçyüz dolaylarındayken 70'te 25 ile

15 dolaylarına, 68'de bunun yarısına düşer. Bu korkunç bir felakettir.

Vuhuanların başkaldırısı ve Çinlilerin istilası öteki halkların da Kao-kiu Ting-ling'lerin ve Vusunların gerek aynı dönemlerde gerek farklı zamanlarda bölünüşünü getirir. Giderek büyüyen bu anarşi Göğün Oğullarının Tarım'da 70 ile 60'larda kazandıkları büyük zaferleri ve 51'de patlak veren büyük taht krizini de açıklar. İki şef, Hu-han-ye ve Çi-çi ölen *şan-yu*'nun yerini almak için kıyasıya mücadeleye girişirler. Çi-çi'nin daha fazla şansı olduğu düşünüldüğünden, Hu-han-ye Çinlilerin desteğini alır ve saraya gider. 48'de rakibini saf dışı eder. 43'te Tola ve Orhon bölgelerine yerleşir ve böylece kendini resmi olarak hükümdar ilan eder.

Çi-çi, hükümranlığını tanıyan ve kendisine sadık kalanlarla batıya çekilir. Yolda Vusunları yener, Çu ve Talas bölgelerine yerleşir. Bölge krallarına karşı parlak zaferler kazanır, Sogdiyana'ya girer ve batıda bir Hiong-nu imparatorluğu kuracakken 36'da Çinlilerin ellerine düşer, hapsedilir ve idam edilir. Kavimlerin ne olduğu konusunda bir bilgimiz yok. Kimisi, batıya göçe devam ettiklerini ve Hunların ataları olduklarını düşünmektedir. Bu halklar dörtyüz yıl sonra, 374'te Balamir Han komutasında tarih sahnesine çıkacaktır, Don ve Tuna Irmağı'nı geçecekler, Gotları ve Alanları sıkıştırarak Batıda büyük Kavimler Göçü'ne neden olacaklardır. Bununla birlikte Hiong-nu adıyla Hun adının benzemesi tesadüf değildir. Ama Attila'nın Hunlarının Hun adını, Batılı Avarların gerçek Avarlardan, Huan-huanlardan Avar adını almaları gibi, başka bir halktan almadıklarını göstermek gereklidir.

Hiong-nu Uygarlığı

O dönemde bile çok kalabalık olan büyük Çin, kendi nüfusundan elli kat küçük olan bir halk karşısında titremiştir. III. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda, Moğolistan'da yaklaşık bir buçuk milyon kişinin yaşadığı sanılmaktadır. Etkinlikleri sanki bu sözcük her şeyi anlatmaya yetermiş gibi barbarlıklarıyla açıklanır. Kuşkusuz Hiong-nu'lar barbardılar, ama bu uygar olmadıkları anlamına gelmez. Toplumsal yapıları sağlamdır, yirmidört kavimden oluşurlar, sağ ve sol olmak üzere iki kanada ayrılmışlardır. Orduları Ahamenidlerin örneğine göre karmaşık bir dinsel bir düzenlemeyle örgütlenmiştir. Dış politika ve uluslararası ticaret sorunlarından habersiz değildirler ve ekonomi ve siyaset alanında yaptıkları girişimler de etkisiz değildir. Hayvancılıkla geçinmelerine karşın, Çin ya da Tarım'daki kölelerle yürüttükleri küçük çaplı tarım yaparlar: En azından Çin Yıllıkları'nda sözü edildiği üzere ve arkeoloji kazıları sonucunda ortaya çıkarılan ender buluntu alanlarından edinilen

kanıtlara göre darı yetiştirmektedirler. Tüm bozkır insanları gibi gerçek zanaatkârlardır; Ordos'ta bulunan çok sayıdaki yüksük ve levha bu dehayı kanıtlamaktadır. Tüm bu hayvan dövüş figürlerini ve temalarını, taşkın bir fanteziyle ve yüksek kabartma tekniğiyle yoğun bir canlılıkla işlenen geyik ve koç figürlerini ilk kullananlar olmasalar bile bunları kendilerine uydurmayı, yeniden üretmeyi ve canlandırmayı başarmışlardır. Seçkin sanatçılar olmakla kalmayıp her ne kadar Çin okulunu taklit etmiş olsalar ve özellikle de evleri, binaları için Çinli yapımcılar getirtmiş olsalar da mimardırlar.

İmparatorluğun kuruluş döneminde, nehir bölgelerini Sibiryalı halkların istilasından kurtarmak için kuzey sınırlarını koruma amaçlı savunma siperlerinin inşa edilmesi Mete'ye atfedilir. Bu sistemin büyük bir bölümü Selenga Irmağı üzerinde Ulan Ude'de bulunmuştur, ırmak siperlerin büyük bir bölümünü sular altında bırakmış olsa da siperler 72.000 km^2'lik bir alana yayılmıştır. İki büyük bina ve bir düzine kadar küçük yapı 2,5 metre yüksekliğinde bir duvarla çevrelenmiştir ve duvar önünde dört büyük çukur vardır. Yerleşim bölgelerinin içine ve dışına açılan bu çukurlar yiyecek ve içecekleri korumak için açılırlar ve en büyüklerinin boyutları 9 metreye 8 metre boyutlarındadır, 1 metreden kalın duvarlarla ve bugün hâlâ Moğolistan'da gördüğümüz ahşap sütunlara benzer sütunlardan oluşan bir iskeleyle çevrilidirler.

Sistemli bir biçimde kazılarak ortaya çıkarılan ilk Hiong-nu sitesi Ulan Ude örgütlenmesi ve yaşam biçimi hakkında değerli kanıtlar getirerek ilk bozkır göçebe imparatorluğunun tarihini aydınlatmakla kalmaz, Türkleri bozkırlara iten Sibirya halklarının ilerleyişinin tamamlanmadığını da gösterir. Çünkü bu ilerleyişten korunmak için göçebeler işçiliklerini geliştirmeye devam etmişlerdir.

Sanatsal açıdan öteki Hiong-nu kentleri bizim için daha önemlidirler. Orhon, Jehol, Kalgan'ın kuzeyi ve güneyi, İç Moğolistan ve tabii Ordos'ta çok sayıda yerleşim yeri bulunmuştur. Khiakhta'nın kuzeyinde bulunan Derestoninsk mezarlarının tarihini MÖ 118'de basılan Çin paralarından çıkarıyoruz; Çita'da, Transbaykal'daki öteki mezarlar kuşkusuz çağdaştırlar.

Büyük arkeolojik yerleşim yeri Noyin Ula, Ulan Batur yakınlarındadır. Bu kentin önemi yalnızca kral mezarlarını ortaya çıkarmış olmasından değil, keçe ve kürk gibi dayanıksız eşyaların buz tabakası içinde bugüne kadar saklanmış olmasından gelmektedir. Bunlar MS ilk yüzyılda yazılan iki Çin yazıtıyla aynı tarihi paylaşan göz kamaştırıcı mezarlardır. Hayvan figürlü bronz kabartmaların yanı sıra, birbiriyle dövüşen grifon, kedi ve tibetsığırı figürleriyle süslenen yünden yerli kumaş-

lar, ithal bir dizi eşya kuzey Moğolistan'la bir yandan Çin, bir yandan da Akdeniz bölgesi arasında kurulan ilişkilerin kanıtlarıdır. Burada Çin lakeleri, yeşim taşları ve İran etkisiyle dokunmuş ipekler ve Pelliot'un, "Helen uygarlığı etkisi öylesine belirgindir ki, Karadeniz'in kıyısından getirilmiş olmalılar," dediği kumaşlar bulunur. Tüm bu parçalardan en ünlüsü bir rengeyiğine saldıran grifon figürünün dokunduğu bir kumaştır, bu motifin kompozisyonu "hem kesin bir gerçekçilik hem de büyük bir biçemçilik" örneğidir.

Hiong-nu'ların Çöküşü

Çi-çi'nin tahta geçişi Hiong-nu İmparatorluğu'nun çöküşünün ilk habercisidir. İlk Han hanedanının yok oluşuyla Çin'de patlak veren iç savaşlar bu çöküşü geciktirir ve barbarlara yeniden güçlenme fırsatı verir. Serinde'ye girer, Turfan'ı ele geçirir ve Çin sınırlarında baskınlar düzenlerler. Ama ikinci Han hanedanının başa geçişiyle Çin'de durum düzelmeye başlar. Hiong-nu'ların parçalanma süreci yeniden hızlanır. MS 48'de, konfederasyonun daha çok güney sınırında yerleşik sekiz kavmi *şan-yu*'ya karşı başkaldırır ve Çin'in egemenliğine girmekten başka çareleri kalmaz. Çin bunları federe devletler olarak Şan-si (Shanxi) ve Kansu (Gansu) sınırlarına kuzey uç beyliklerini koruma göreviyle yerleştirir. Böylece Güney Hiong-nu devleti kurulmuş olur; bu, Çin güçlü olduğu sürece Çin'e bağlı ve sadık kalacak bir uydu devlet olarak varlığını sürdürecektir.

Moğolistan'daki kuzey Hiong-nu'lar artık çok etkili değildirler. Çin bunları yok etmek için kendi ordularını göndermeye gerek duymaz ve üstlerine eski düşmanları Vuhuanları ve henüz tanınmayan bir halkı, Kingan dolaylarında dolaşan (49'a doğru) Sienpileri gönderir. Yine de Hiong-nu'lara karşı girişilen saldırının boyutlarını tam olarak bilemiyoruz. Saldırı ne olursa olsun bunu yenilemek gerekir; bu kez bunu 88-90, 91 ve 93'te pek çok kere Sienpilerin yardımıyla yenileyen Çinliler olur. Ama bütün bunlar geçici önlemlerdir, çünkü Hiong-nu'lar artık büyük bir güç değildirler. Kuzey göçebeleri II. yüzyılda yok edilirler; kimisi Yukarı Asya'nın en iç taraflarındaki bölgelere geri çekilirler; ötekiler Çinlilerin ve Sienpilerin kurallarına uymaktansa batıya doğru kaçarlar ve Çi-çi'nin ardıllarına katılırlar. İrtiş ve Aral Gölü'nün güneyine yerleşen kavimler Ostiakları ve Vogulları kuzey taraflarına doğru iterler. Güney bölgelerinden gelen göçebeler Sarı Irmak kıvrımına ve Alaşan bölgesine yerleşirler, güney Hiong-nu İmparatorluğu'nu güçlendirerek ya da anarşiye olan eğilimlerinden dolayı bu imparatorluğu zayıflatarak Çin'e akın etmek için

uygun zamanı beklerler (220-265).

Sienpiler

Sienpiler Hiong-nu'ların doğal ardıllarıdır, ama onların büyüklüğüne erişemezler. Onlar kadar güçlü olmadıkları için Çin İmparatorluğu'nu hiçbir zaman ciddi olarak tehdit etmezler. Sonunda bozkırlara itilirler ve onlardan giderek daha az söz edilmeye başlanır.

Bilim adamlarının çoğunluğu Sienpilerin Tunguzların ataları olduklarını söyler; ama Barthold, sonra da Hambis Sienpilerin proto-Türkler olduklarını, diğer bazı bilim adamları da proto-Moğollar olduklarını ileri sürer.

Sienpilerin tarihi konusunda çok bilgili değiliz. MS ilk yüzyılda Moğolistan'a doğudan girdiler, II. yüzyıl ortalarına doğru ülkeyi egemenlikleri altına almışlardı. Böylece İli ülkeleri üzerinde baskı uygularlar. Mançurya'dan Balkaş Gölü'ne tüm Asya'ya hakim oldukları ileri sürülür ki bu biraz abartılmıştır. Batı Türkistan'da yaşayan Vusunları yendikleri doğrudur. Vuhuanların müttefiki olsun ya da olmasınlar Çin'e sık sık saldırırlar ve vasat başarılarla yetinirler. Avar İmparatorluğu içinde eriyip gitmeden önce, imparatorluğu zayıflatarak kısmen hazırladıkları IV. yüzyılın büyük istilalarına ikinci planda katılırlar.

IV. Yüzyılın Büyük İstilaları

IV. yüzyıl büyük istilalar yüzyılı olur. Alaşan ve Ordos'a, Sarı Irmak kıvrımına yerleşen barbar kavimler Çin federasyonu içinde aşağı yukarı Cermenlerin Roma İmparatorluğu sınırında üstlendiklerine yakın bir görev üstlenmişlerdi. Çin federasyonu için sürekli istikrarsızlığa neden olmaktaydılar ve yönetimi bir ele geçiriyor bir kaybediyorlardı. Sienpiler, Vuhuanlar, Hiong-nu'lar ve başka kavimler sık sık bu federasyona katılıyorlardı. Hepsi de şehirleri önce yağmalamaktan, sonra buralara yerleşmekten ve bu şehirlerde Çinli olduklarını iddia ettikleri, ama genelde böyle olmayan krallıklar kurup başına geçmekten zevk alıyorlardı.

Bu korkunç bir dönemdi. Kapana kısılan Çin sürekli aşağılanmakta ve bu eski uygarlık her şeye tek kelime söylemeden boyun eğmekteydi. Eskinin gururlu prensleri yeni efendilerine uşaklık etmek ve "çizmelerini parlatmak" zorunda kalıyorlardı. Milliyetçi Çinliler fırtınaya karşı gelmenin bir faydası olmayacağını anlamış ve güneye Nankin'e göç etmişlerdi (317). Grousset'nin de dikkatimizi çektiği

gibi Batı'da da aynı zamanda ve neredeyse aynı nedenlerle Bizans Roma'nın yerini alıyordu.

308'de bir Hiong-nu şefi, *şan-yu* Lieo Yuan –artık Çince adlar taşımaktaydılar– ellibin adamın başına geçerek Tayuan'da kendini imparator ve Han'ların varisi ilan etmişti. Hanedanlığı Pei-Han (Bei Han), Kuzey Hanları ya da Çao (Zhao) adıyla tanınır. Üç yıl sonra oğlu Lieu Ts'ong (310-318) Lo-yang'ı (Luoyang) ele geçirir.

260'tan sonra, yeni bir halk Tabgaçlar –Çin Yıllıkları'nda To-pa (Toba) adıyla anılırlar– Şensi'ye (Shanxi) yerleşirler. Bu halk giderek güçlenecek ve gelecekte egemenliği ele geçirecektir. Öncüyken ardıl duruma düşen (yaklaşık 330-350) Çao hanedanlığındaki değişimlerden yararlanarak, gelecekte büyük bir güç olacak imparatorluğun temellerini atarlar. Güçleri Şansi ve Ho-pei'yi (Hebei) fetheden To-pa Kuei'yle (386-409) doğrulanır ve To-pa Kuei'nin 432'de Lo-yang'ı ele geçiren ardılıyla durumlarını iyice sağlamlaştırırlar. Vey hanedanı olarak Göğün Oğulları ve gerçek Çin imparatorları olan Tabgaçlar tüm Çin mirası üzerinde ve tabii ki Doğu Türkistan vahalarının korunmasında hak iddia ederler. 442'de Turfan'ı, 445'te Lobnor'u, 448'de Kuça ve Karaşar'ı, 456'da Hami'yi işgal ederler. Buna karşın Güney Çin'deki milliyetçilerin direnişini kıramazlar.

Veyler kültürel açıdan önemli bir rol oynarlar. Pek çok barbar geleneğini sürdürdükleri uzun bir dönemin ardından Çinlileşirler ve To-pa Siun (452-465) yönetimi altında Budizmi kabul ederler; Lo-yang'da en az 1300 tapınak kurulur; Jong-ti (471-499) ünlü Longmen Mağaraları'nı yaptırarak az bulunur bir başarı kazanır.

Huan-huanlar [Avarlar]

Hiong-nu'ların yok oluşu, kavimlerin Çin'e göçü, Sienpilerin yetersizliği sonucunda bozkırlarda kimsenin hakim olmadığı bir dönem başladı. Ama bu durum çok uzun sürmedi. Bozkır halklarının kurduğu federasyon ya da daha doğrusu 402'den sonra Çinlilerin küçümsemeyle Huan-huanlar (Rhuanrhuan ya da Ruanruan) "kaynaşan böcekler" olarak adlandırdıkları halkın kurduğu imparatorluk bu boşluğu doldurdu. Ama bu imparatorluk korku salmasına ve büyük güç kazanmasına rağmen tarihte çok az iz bırakmak gibi bir ikilemi yaşadı. Bunların tarih açısından önem kazanması yapılacak arkeolojik buluntular sayesinde oldu.

Onlar hakkında ne biliyoruz? Gerçek adlarının Avarlar olduğunu, ama bu adın bu adı Batıya taşıyanlarca onlardan çalındığını, çünkü bu iki halkın da aynı halk olduğu konusunda haklı kuşkular olduğunu biliyoruz. Moğolca konuşan kavimlerden

oluşmaktadırlar, bunu dillerindeki pek çok Moğolca sözcük de doğrular. Başlarındaki hükümdar artık *şan-yu* olarak değil, *kağan* ya da *han* olarak adlandırılmaktadır; *han*, *kağan* sözcüğünün bir türevidir, *kağan*'dan daha düşük bir konumda bulunan hükümdarı nitelemek için kullanılmaktadır.

Bu halkın egemenliği, Şö-luen (394-409) Kobdo bölgesinde Kao-kiu Ting-ling'leri yendiğinde başlar, bir anda Semipalatinsk ve Tarbagatay'daki bütün halkların hakimi durumuna gelirler.

Kao-kiu Ting-ling'ler daha doğrusu Ting-ling'ler –çünkü *kao-kiu* Çincede "yüksek araba" anlamına gelmektedir– oldukça önemli ve gizemli bir halktır. Bu halkla daha önce Vuhuanlarla müttefik olduklarında karşılaşmıştık. Hiong-nu konfederasyonundan ayrılıp Kuzey Moğolistan'a göç ettiler ve MÖ III. yüzyıldan beri Talas ve Hazar Denizi arasında göç edip duran Türk nüfusuna katıldılar. Türkçenin bir lehçesini konuşmaktaydılar, bu da çoktan Türkleşmiş ortama kolayca ayak uydurmalarını sağlamıştır. Çinliler doğal olarak bu halkı *tielo* ya da *çie-lo* adıyla anmaktaydılar, bu sözcükler Türkçede *tegrek* ya da *töleş* sözcükleriyle karşılanmaktaydı, *töleş* büyük olasılıkla genel olarak bozkır imparatorluklarının batı kanadına verilen addı.

Huan-huanlar Ting-ling zaferinden sonra güçlenirler, ama Hiong-nu İmparatorluğu'nu yeniden bir bütün olarak kurmayı başaramadıkları gibi, etraflarına onlar kadar korku salmazlar. Bununla birlikte, topraklarını yukarı İrtiş ve Karaşar'dan Kuzey Kore'ye kadar genişletirler. Eftalitlere çok bağlıdırlar, bu güçlü halkı daha sonra inceleyeceğiz. Eftalitler on ya da yirmi yıl kadar Huan-huanların egemenliği altında kalırlar ve aralarında evlilik ilişkilerinden doğan yakın bağlar kurulur. En ünlü Avar kağanı A-na-kuei, Eftalitlerin hanının yeğenidir.

Bu halkın ilerleyişini durduran iç savaşlardan çok Veylerin kararlılığı olur. Unutmayalım ki bu Veyler kuzey göçebeleri Tabgaçlardır ve Huan-huanlar gibi barbardırlar ve Çin'in etki alanına girmenin riskini ve bunun sonucunda doğan tehlikeleri çok iyi hatırlamaktadırlar. Huan-huan İmparatorluğu'nun daha kurulduğu yıl, onlara karşı güçlü bir saldırı başlattılar. Bu ülkeye gerekli gördükleri her seferinde, yani sık sık saldırmaktan geri durmamışlardır; tabii imparatorluğu yıkmayı başaramamışlardı, ama en azından sınırda tutmayı başarmışlardır. 402'de bu halkı Ordos'tan uzaklaştırmayı başarırlar. 425'te Gobi Çölü'nü geçerler ve Moğolistan'ın kuzeyine doğru ilerler, kağanları burada oturmaktadır. Huan-huanlara 429 ve 439'da yeniden saldırırlar ve Kansu'yu kendilerine bağlarlar, buradaki birkaç Hiong-nu kavmini Turfan'a kovalarlar, Kansu'da 460'a kadar kalırlar. Sonunda 458'de Huan-huanlara o kadar güçlü bir darbe indirirler ki artık bu kavim onlara karşı gelemez.

VI. yüzyıl başlarında patlak veren Töleş – belki de öç almaya hevesli Ting-ling-isyanlarına neden olanlar Veyler midir? Bunu yapmaya güçleri vardı. Adları Türkçe olmayan, ama kendileri Türk olan Töleşlerin artık Moğol egemenliğinde kalmaya dayanamadıkları ve bir süre sonra her yere dal budak sarmalarına yol açacak o özsuyun damarlarında dolaşmaya başladığını duyumsadıkları da düşünülebilir. İmparatorluğun iki kanadının, Hiong-nu'ların gerekli gördüğü, daha sonra Tu-kiu'lerin ve daha pek çok kavmin de gerekli göreceği, iki kanadın 519'a doğru birbirine düştüğü kavganın kökeninde onlar mı vardır? Ama Veyler de ikiye bölünürler (534) ve böylece düşmanlarının zayıflamasıyla Huan-huanların önü açılır. Ama Huan-huanlar bu tarihten sonra birden tarih sahnesinin dışına itilirler (552) ve hayal kırıklığına uğrayan kağanları intihar eder.

Eftalitlerin Ortaya Çıkışı

Orta Asya tarihinde rol oynamış halkların içinde bize sorun çıkaracak bir halk varsa bu da Eftalitlerdir, bu halktan daha önce Huan-huanlarla kurdukları dostlukla ilgili olarak söz etmiştik. Tarihte bu kadar önemli bir rol oynamış olmasalar haklarında Huan-huanlardan daha fazla bilgili olmayışımız bu kadar şaşırtıcı olmayacaktı.

Adları nereden geliyor? Eftalit adı V. yüzyıl sonuna doğru çok geç bir dönemde ortaya çıkar; bu ad, Eftal ya da Hathaileh gibi hanedan adlarının bir biçimde çarpıtılmış olmasıyla türemiştir ya da *kheşevan* gibi "kral" anlamına gelen bir sözcükten türemiştir. Eskiden Çinliler bu halka Hoa adını vermişlerdir, daha sonra Eftal'ın fonetik karşılığı olan Ye-ta adını vereceklerdir. Sorunu daha da karmaşıklaştırmak istersek Bizanslıların da Akhun, Hintlilerin de Hunalar adını verdiklerini söyleyebiliriz. Bu iki ad birbirine çok yakındır.

Dilleri? Kimileri için Moğolca grubuna ya da proto-Moğolca lehçelerine aittir, bunu da Avarlarla olan ilişkilerinden çıkarıyoruz. Daha az olmakla birlikte kimisi için Türkçe dil grubuna ya da proto-Türkçe lehçelerine aittir, bunun kanıtı da bilinen ilk yerleşim bölgelerinin Türk kavimlerinin genel olarak yerleştiği bölge olan Altay Dağları, yani Tu-kiu'lerin anavatanı olmasıdır. Çok güvenilir olmayan kanıtlar ileri sürerek dillerini Hint-Avrupa dil ailesi içinde de gösterebiliriz.

Tarihleri ne zaman başlar? Bu dağlı kavmin nasıl ve ne zaman yayılmaya başladığı konusunda hiçbir bilgi yok elimizde. IV. yüzyılın son yirmi otuz yılında varlıklarıyla yoklukları birken V. yüzyıl başlarında çoktan büyük bir güce erişmiş ol-

duklarını biliyoruz. İli, Balkaş Gölü güneyi, Isık Köl kıyıları, Çu ve Talas havzaları, hatta Sirderya'nın [Ceyhun] batı kıyısıyla Aral Gölü'ne kadar çok geniş bir bölgenin egemenliğini kazanırlar. 440'tan önce Sogdiyana ve Baktra'yı işgal ederler ve korkutucu bir siyasal güç halini alırlar. Önceleri Huan-huanların yönetimi altına girmiş olmaları da olanaklıdır. Orta Asya fetihleri tamamlanınca bunların yönetiminden kurtulmuş olmaları da akla yatkındır. Bununla birlikte Huan-huanlarla dostluk ilişkilerini sürdürürler. Bozkır çobanlarının dünyasında bu iki halkın birbiriyle çatışmadan dostluklarını sürdürmüş olmaları ender görünen bir olaydır.

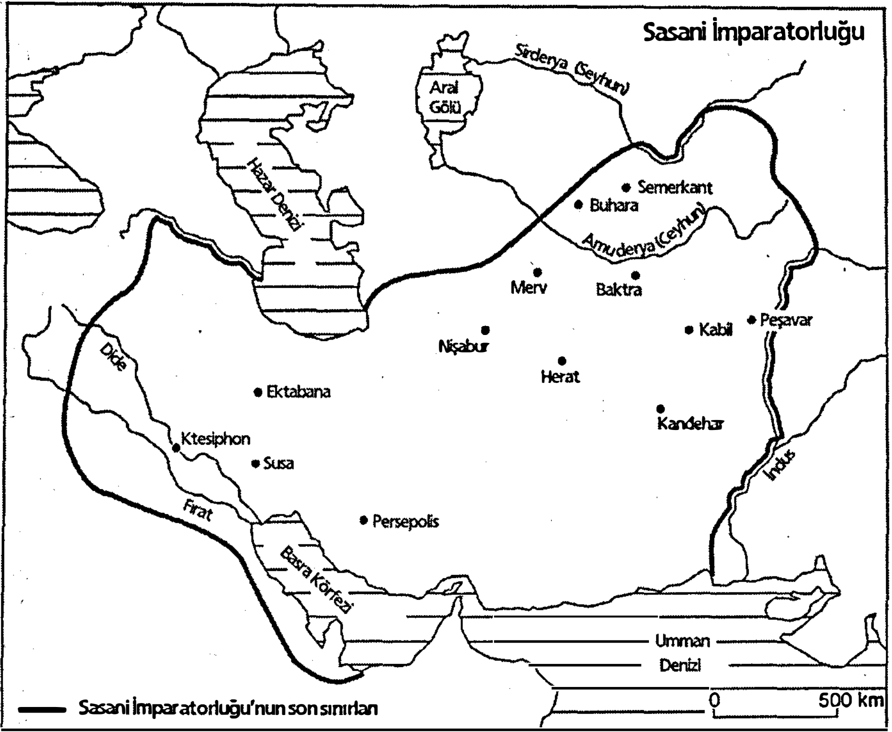
Sasaniler

Sogdiyana ve Baktra'da Eftalitler İran İmparatorluğu'yla karşı karşıya gelirler. Bir süre sonra da karşılarında İran'ı bulurlar.

224'te İran'a hükmeden Part Arsakid hanedanlığı bir savaşla tahtından indirilir; Sasani'nin Papek'ten torunu Ardeşir uzun süredir bu zafere hazırlanmıştır. İki yıl sonra 226'da Ardeşir Ktesifon'a (Medain) girer ve kendini Büyük Kral ve Pers İmparatorluğu'nun yasal varisi ilan ederek Sasani hanedanlığını kurar.

Sasani İmparatorluğu Pers İmparatorluğu'nun varisi olduğunu iddia etmektedir ve güçlü komşusu Roma İmparatorluğu'ndan etkilenmesine karşın bu imparatorluğun varisi olduğu doğrudur. Partlardan başka çok eski bir geleneğe, Ahamenidlerin geleneğine bağlıdır ve halkın kendilerine Tanrı aracılığıyla sunduğu tacı olabildiği kadar yükseltir. Darius ve Kserkses'in torunu olarak Ardeşir tüm gücü ve bütün toprakların egemenliğini ister. Yönetimi boyunca Bizanslılara karşı yürüttüğü uzun ve yorucu savaş yüzünden doğuya yayılma planını gerçekleştiremez, hatta kimi zaman sınırlarını koruma konusunda bile esnek davranır. Eftalitlerle karşılaştığında da farklı davranmaz. O sıralarda Ardeşir Baktra'yı işgal eder ve Kuçanların egemenliğini ele geçirir. Ardılı I. Şapur (241-272) ordularıyla Oxus'ü geçer, Semerkant'a girer, Sogdiyana'yı kendisine bağlar, sonra Sirderya'yı geçer, Taşkent'e kadar ilerler; böylece bozkırları denetimi altına alır. Daha doğuda Peşavar'ı alarak Hayber Geçiti'nin denetimini de ele geçirir. Nakş-i Rüstem Tapınağı'nın duvarlarına zaferinin öyküsünü yazdırır. Kuçanları imparatorluğa bağlamak ve yönetimine Baktra'dan bir Sasani prensini getirmek II. Şapur'a (309-379) kalır. Bu egemenlik 5. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürer.

İranlıların doğuya yayılışlarının etkilerinden birinin de sanatlarının Orta Asya'da bıraktığı izler olduğu söylenir. Eğer bir Sasani sanatı söz konusuysa bu sana-

tın onlar olmadan yayılmayacağı da açıktır. Sonuçta Orta Asya'nın batı bölgesinin bir İran ülkesi olduğu ve sürekli olarak batıdan gelen etkilere maruz kaldığını unutmamalıyız. "İran-Buda sanatı" deyiminin Sasani etkisindeki Buda sanatını tanımlamada yeterli olduğu kesin değildir, öyle ki I. Şapur'un yönetimi altında yaşanan düşünsel büyük açılımların ardından büyük İran Krallığı devlet dini olarak Zerdüştçülüğü seçer ve Budizme karşı, öteki yabancı dinlere olduğu gibi düşmanca bir politika izler. III. yüzyılın ikinci yarısında, Mazdeist Kilisesi'nin en büyük din adamlarından Krater yazıtlarda tüm Hıristiyanları, Manicileri ve Budistleri yok etmekle böbürlenir.

Mezopotamya'dan Sirderya'ya neredeyse bütün İran'ın birleşmesi çok kısa sürer, ama bu dönemin Orta Asya'da kültürün gelişmesi açısından, satraplara bölünmüş imparatorluğun merkezi bir yönetime ve bir bürokrasiye sahip olmasıyla dikkate değer bir önemi vardır. Önemlidir, çünkü Sasaniler imparatorluk içindeki halkları iterler ve sınırlarına çok uzaklardan gelen, bu nedenle heterojen, dolayısıyla tehlikeli kabul ettikleri halkları, özellikle de Hıristiyanları yerleştirdikleri askeri kolo-

niler kurarlar.

Ava ve savaşa, eğlenceye, şölenlere ve satranç oyunlarına, poloya, top oyunlarına, müziğe ve şarkıya boğulmuş kalabalık ve gösterişli aristokrat yaşam tarzı elbette Sogdiyana'daki, hatta Serinde'deki halkları etkilemiştir. Bu yaşam tarzından sahnelere bu ülkelerin bir süredir üretmeye başladığı sanat ürünlerinde de rastlıyoruz.

Eftalitlerin İlerleyişi

Sasani Peroz (459-484) Eftalitler saldırıya geçtiğinde İran tahtındaydı. Eftalitlerin kralı Aksunvar, Peroz'u yenmiş ve esir almıştır; Peroz özgürlüğünü ancak henüz bebek olan oğlunu rehin bırakarak kazanmış ve çetin bir dövüş sırasında ölmüştür (484). Yaklaşık elli yıl kadar, *şahların şahı*, yani İran'ın Krallar Kralları barbarlara haraç ödemek zorunda kalırlar, bu çok aşağılayıcı bir durumdur. Kazandıkları zafer Eftalitlere Kabil, Gazne, Kandehar ve tüm Horasan olmasa bile en azından Merv ve Herat'ı ele geçirme olanağı verir. Zafer kazanan göçebelerle yenilgiye uğrayan yerleşikler arasında belirsiz ilişkiler kurulur. Göçebeler İran Platosu'nda kazandıkları avantajdan yararlanmaz ya da yararlanamazlar ve Sasanilerin iç kavgalarına karışmakla yetinirler. Bir gün taht hakkından mahrum bırakıldığını ileri süren Kavadh'ı ağırlar, ona tahtını ele geçirmesi için bir ordu ve bir eş verirken başka bir gün Keyhüsrev'e (Chosroes) danışman Anuşirvan'ı gönderirler.

Bu durumun en elle tutulur sonucu İran'ın, Eftalitlerin batıya doğru ilerlemesini engelleyerek, daha önce Sakaların ilerleyişini durdurdukları gibi, Hindistan ve Akdeniz, yani Budizm ve Hıristiyanlık arasına bir sınır koyması, daha doğrusu önceki yüzyıllarda bu kadar çok yakınlaşan iki evreni birbirinden ayırmasıdır. Buna karşın Eftalitler ünlerinden bir şey yitirmezler. Bizanslı Theophane, Menandros, Procope tarafından Yunanistan ve Çin'de tanınırlar, bu ülkelere elçilerini gönderirler.

Eftalitler kendi hayat tarzlarına çok bağlı güçlü bir barbar kavimdi. İki ayrı başkentleri –biri Herat yakınlarında (Çinlilere göre Badhagis'te ya da yakınlarında, Müslümanlara göre Bamyin'de) öteki Baktra'da– olmasına karşın, imparatorluğun kuruluşundan sonra 520'de bu ülkeye gelen Çinli hacı Song Yun, Eftaliter'in zenginliğinden ve gösterişli yaşam tarzlarından söz ederken, "şehirlerde yaşamadıklarını, hükümetlerinin merkezinin hareketli kamplar olduğunu, evlerinin keçeden yapıldığını, su ve otlak peşinde yer değiştirdiklerini, yazın serin yerlere kışın için ılık iklimi olan bölgelere göç ettiklerini" anlatır.

Batıya doğru genişlemeleri yasak olduğundan Eftalitler doğuya doğru genişler.

VI. yüzyılın ilk yıllarında krallıklarını Tarım Havzası, Karaşar, Kuça, Hoten ve Kaşgar'a kadar genişletirler. Garip olan, bu şehirlerin barbarlara, daha sonra Cengiz Han'a olacakları gibi, kolayca teslim olmalarıdır; Eftalitler her yerde korkunç yıkıcılar olarak ün yaparken bu şehirler onlardan çekinmemişlerdir. Tam tersine, en güzel dönemlerini onların egemenliğinde yaşarlar.

Hindistan'daki seferleri korkunçtur. Eftalitler, Sovyetlerin işgalinden önce hâlâ kalıntıları duran, duvarları iyice sağlamlaştırılan Kabil'den kolayca Ganj Platosu'na inerler. O sıralarda bu plato her zaman olduğu gibi çok cazip bir avdır, ama zor bir avdır; çünkü Ganj Havzası, Malva, Gücerat ve Dekkan'ın kuzey bölümü o sıralarda yükselişinin doruğundaki Gupta hanedanının (y. 390-635) ellerindedir. Kağanın kendisinin böyle bir maceraya girişmemesinin nedeni bu olabilir mi? Seferi kendi adına yönetmesi için Kabil *tigin*'ini (prens) gönderir.

Seferler tahminen 455 yılında başlarlar. Bu seferler Büyük Kumara Gupta'nın (414-455) ya da oğlu Skanda'nın (455-470) sağlam direnişi karşısında sürekli kesintiye uğrar, sonra tekrar tekrar başlar. Sonuçta Hindistan büyük bir kahramanlık gösterir ve teslim olmaz. Fakat Skanda Gupta'nın ölümü ve bunu izleyen karmaşa dönemi sonucunda Hindistan da boyun eğecektir. Artık Kabil *tigin*'i Torama'nın (502'de ölür) karşısında tek ve kararlı bir güç yoktur. Her zaman olduğu gibi Hintliler kendilerini iç kavgalara kaptırıp giderler ve ülkeleri işgalcilerin eline düşer. Tüm İndüs Havzası Eftalit İmparatorluğu'na bağlanır ve geçici olarak Malva'nın bir kısmını da ele geçirirler. Torama'nın oğlu Mihirakula, bugün Sialkot'a karşılık gelen Pencap'ı başkent ilan eder ve sonuç alamasa da Ganj Irmağı Platosu'na korkunç saldırılarda bulunur. Hatta kimi kaynaklara göre ciddi yenilgilere de uğrarlar.

Hintlilerin, Eftalit egemenliğiyle ilgili korkunç anıları vardır ve Çinli hacı Hiuan Tsang bu anıları doğrulayan hikayeler anlatır. Hiuan Tsang'a göre Kandehar nüfusunun üçte biri boğazlanır, diğer kısmı da korkunç şartlarda köle yapılır, Budistler kovalanır ve tapınakları sistemli bir biçimde yakılır, yıkılır.

Bu tür yakıp yıkma öyküleri belli çekinceler olmadan hemen kabul edilmemelidir. Katliamlar ve yakıp yıkmak işgallerin olağan, daha doğrusu göçebe işgallerinin sıradan sonuçlarıdır. Buna karşın belli bir dine bağlı olanların sistemli olarak yok etmek daha az görülen bir davranıştır; öyle ki Altay Türkleri doğaları gereği hoşgörülüdür ve tüm dinleri korumaya özen gösterirler. Bu nedenle Budistlerin Budist oldukları için mi, yoksa direniş gösteren milliyetçi Hintliler olarak mı öldürüldüklerini kendimize sormalıyız. Belki de Kandehar tamamen Budist bir ülke olduğundan, kendilerine karşı yapılan her şeyi aynı zamanda Budistlere karşı alınan önlem-

ler olarak kabul etmişlerdir.

Budistler öçlerini almakta gecikmezler. Sasanilerin ve Türklerin kurduğu ittifak on yirmi yıl sonra Eftalitlerin tamamen yok olmasını sağlayacaktır (565'e doğru). Pencap'a yerleşmiş olanları birkaç yüzyıl burada tutunmayı başarırlar; VII. yüzyılın ilk yarısında Hintli hükümdarlar hâlâ bunlara karşı kazandıkları zaferlerle böbürlenmektedir. VII. yüzyıl sonunda ve VIII. yüzyıl başında Eftalitler buranın yerlileri tarafından yok edilir ve içlerinde erirler. Şeflerinden kimisi Radjpoutes aristokrasisinde önemli konumlara yükselirken, kimisi de Hıristiyan olsun ya da olmasın doğu Afganistan'da yerel bölgelerin soylu sınıflarına katılır.

Türk halkı Kalaçlar (Qalatch) Orta Asya tarihinde çok önemli bir rol oynamasalar da XIV. yüzyılda *Oğuzname*'de söz edilecek kadar belleklerde yer tutarlar (burada adlarıyla ilgili pek hoş olmayan bir köken verilir: "aç kalmışlar"). Kalaçlar El Harezmi tarafından Eftalitlerin ardılları olarak kabul edilirler ve pek çok Arap kaynağı Kabil'deki varlıklarını kabul eder. Ben kendi adıma Eftalitlerin izine Afgan Nuristan bölgesinde, eski Kafiristan'da, kafirlerin ülkesinde ve kuzey Pencap'ta ve daha içlerde rastlanıp rastlanmayacağı sorusunu uzun süre sordum. Hâlâ puta tapan ya da çok kısa süre önce belirli bir dini kabul eden bu insanlar özgün bir topluluk oluşturmuşlar ve kendisini tahta işçiliğinde gösteren –bugün de kendisini belli ölçülerde ifade eden– ince bir sanat zevki geliştirmişlerdir: kapılar, pencereler, kasalar ve çeşitli mobilyalar (kamyon şoförleri arabalarını süslemek için kullanırlar), tüm bu hayranlık verici muhteşem eserler barbarların putlarıyla tamamlanır ve uzun süredir müzelerde sergilenmektedir.

8. BÖLÜM

TÜRK EGEMENLİĞİ

Tu-kiu'lerin Yeniden Dirilişi

458'de Veylerin onlara karşı yürüttükleri seferler sonucunda güçten düşen Huan-huanlar (Avarlar) bağımsızlıklarını her fırsatta –503, 516 ve 521'de– elde etmek isteyen atılımcı Töleş Türkleriyle uğraşmak zorunda kalırlar. Her seferinde boyun eğmek zorunda bırakılan bu Türkler isteklerinden hiç vazgeçmezler. Boyunduruğu tek başlarına kıramayınca komşu halkları başkaldırmaları için kışkırtırlar. Ama daha sonra desteklerini kazanmak umuduyla, uzun süredir Altay'da bulunan önemli bir kavimle ilişki kurmaları sonucunda Töleşlerin niyetlerini sezinlerler, bu Altay kavmi, Avarları Töleşlerin planlarından haberdar eder. Yılanın başı küçükken ezilir.

Bu kavmi Çin yazıtlarından Tu-kiu (tu-jüe) adıyla tanıyoruz. Bu adın kökeninde kuşkusuz tekil *türk* adı ya da daha doğrusu eski ve çoğul bir ad *türük* (daha çok *türküt* adı) bulunmaktadır. "Güçlü" ya da "güçlüler" anlamına gelen bu ad önceleri belli bir etnik kavmi ya da boyu değil, siyasal bir örgütlenmeyi adlandırmak için kullanılıyordu; tarih sahnesine sonraları yerleşecek "Türk" adı ilk olarak Müslümanlar tarafından Tu-kiu dilini konuşan tüm kavimler için kullanılmıştır ve bu ad tarihte büyük izler bırakacaktır. Tu-kiu'lerin kendilerine gelince, onlar kendilerine yalnızca "Türk" adını vermişlerdir ve her fırsatta *kök*, yani "mavi" (*Kök Türk*), yani göksel ve kutsal olduklarını dile getirmişlerdir.

Çinlilerin Tümen adıyla tanıdıkları, ama tarihe Bumin Kağan olarak geçen Tu-kiu'lerin şefi Bumin, Avar (Huan-huan) kağanına sunduğu hizmetin öneminden emin olarak ondan kızlarından birini ister. Aşağılandığını düşünen Avar Kağanı bu isteği reddeder ve küçümseyerek Bumin'e, "Siz Altay'da demir döverek bize silah yapan kölemiz değil misiniz!" der. Buna sinirlenen Bumin Çin sarayına bir elçi gönderir ve Vey ailesinden Çinli bir prensesle evlenmek ister. Bumin'e göre bu bir Avar prensesidir ve kendisine yapılan davranışı protesto etmesini sağlayacağı ve Gök İmparatorluğu'na iyi imkânlar sunacağı çok açıktır.

Görüşmeler uzun sürer ve oldukça çetin geçer ve büyük bir gizlilik içinde yürütülür, ama sonunda bir anlaşmaya varılır. Barbarlar için her zaman önemli olmuş en yüksek unvana erişen, yani imparatorun damadı olan bu Türk böylece öcünü alacak ve başkaldırabilecektir. Bumin'in ordularıyla Avar ordusunun daha ilk karşı karşıya gelişinde Türkler o kadar kesin bir zafer kazanırlar ki Avar kağanı düş kırıklığıyla intihar edecek ve imparatorluğu bir anda çökecektir (552). Kağanın oğlu, soylular ve maiyetleri hayatlarını kurtarmak için Şang'an'a sığınmak zorunda kalacaklardır. Üç yıl sonra Çinliler tarafından Tu-kiu'lere çok aşağılayıcı bir biçimde teslim edilecekler ve Tu-kiu'ler de onları başkentin kapılarının önünde idam edeceklerdir.

Söylencelere Göre Tu-kiu'lerin Kökeni

Bumin, kardeşi İstemi ve kavimleri hayvan yetiştiricisi ve göçebedir, aynı zamanda Avarların onları aşağılarken söyledikleri gibi demircidirler. Onlara göre soyları Hiong-nu'lara dayanmaktadır, Çinliler de bunu kabul eder, ayrıca kendilerini tüm insanların üstünde bir yere, bir biçimde dünyanın varoluşuna yerleştiren göksel bir kökenleri olduğunu ileri sürerler. Çok sonraları ardıllarından biri, VIII. yüzyıl başında, ünlü bir yazıtta: "Yukarıda mavi Gök, aşağıda karanlık Yer var olduğunda (ya da "var edildiklerinde") ikisi arasında insanoğlu yaratıldı (ya da "insanoğulları"). Bu insanoğulları üzerinde atalarım Bumin ve İstemi Kağan hüküm sürdüler," diyecektir.

Çinliler de, yalnızca ufak tefek ayrıntılarda farklılaşan pek çok anlatılarında bunların destansı kökenlerini anlatırlar. Bu, başka bir Türk yazıtı olan Bugut Yazıtı'nın tepesinde bulunan ve atayı dişi bir kurt tarafından emzirilen bir insan olarak tasvir eden kabartmada da doğrulanmıştır: "Tu-kiu'ler Hiong-nu'ların özel bir koludur. Soyadları Asena'dır (Ashina). Özel bir göçebe topluluğudur, ama bir süre sonra komşu bir devlet tarafından yenilgiye uğratılırlar ve on yaşında bir oğlan çocuğu dışında tüm kavim öldürülür. Hiçbir asker bu küçük çocuğu öldürmek istemez. Çözümü, ayaklarını kesip sazlarla örtülü bir bataklığa atmakta bulurlar. Bu bataklıkta çocuğu bulan bir dişi kurt onu etlerle besler. Çocuk böylece büyür ve dişi kurtla birleşir. Kurt hamile kalır. Çocuğun hâlâ yaşadığını öğrenen kral adamlarını çocuğu öldürmeleri için gönderir. Çocuğun yanında bir kurt olduğunu gören askerler kurdu da öldürmek isterler. Ama kurt Turfan'ın kuzeyinde bulunan bir dağa kaçar. Bu dağda bir mağaraya sığınır, mağarada etrafı yüzlerce *li* ve yüksek zirvelerle çev-

rili, sık otlarla örtülü dümdüz bir ova bulunmaktadır. Burada kurdun on tane erkek çocuğu olur. Bu çocuklar büyüyence dışarıdan kızlarla evlenirler, böylece soyları çoğalır. Bunların çocukları birer soyadı seçer ve biri de Asena'dır."

Bu yazıtta anlatılan öykünün önemli bir simgeselliği vardır, çünkü Türklere daha en başından, hiç unutmayacakları üstün bir soy imgesi kazandırır. Bu söylencenin Çince versiyonu da oldukça ilginçtir. Bazı ortak noktalar olmasına karşın Tu-kiu'lerin Hint-Avrupalı olduklarını sanmıyoruz. Sayıca çok fazla oldukları bu dönemde, öteki bozkır halklarıyla kolayca kaynaşmalarından Altay halklarından olduklarını çıkarabiliyoruz. Bununla birlikte, Hint-Avrupalılardan çok etkilendiklerini ve kültürlerinin bir bölümünü aldıklarını da söyleyebiliriz.

Kavmin, hanedanın gerçek adı olan Asena aslında Türkçe kökenden gelmemektedir; her ne kadar Boodberg Asena'nın *as*'tan, "dağı aşmak"tan türediğini ileri sürse de, ilk hükümdarların adları daha çok İran adlarını çağrıştırmaktadır. Köken söylencesinde bu kavim açık gözlü ve kızıl sakallı olarak betimlendiğine göre bu ad ne proto-Türklerden ne proto-Moğollardan olan Vusunlardan alınmıştır. Ana tema, yani suya bırakılan bir oğlan çocuğu ve onu kurtaran bir kadın, bir erkek ya da bir hayvan teması evrensel bir temadır. Bu temayı Nil'e bırakılan ve sonra firavunun kızı tarafından kurtarılan Musa'nın, Tiber Irmağı'na bırakilan ve dişi bir kurt tarafından büyütülen Romulus ve Romus'un öyküsünden tanıyoruz. XX. yüzyılda kimi Türk milliyetçileri "etrüsk" ve "türk" seslerinin yakınlığından yola çıkarak Tu-kiu ve Etrüsk-Roma söylencelerinin benzerliğini kullanarak, atalarının bir bölümünün Roma halkının soyundan geldiğini ileri sürerler. Ata kurda gelince, halkın ve hükümdarın koruyucusu –belki de putudur, her ne kadar putataparlık burada ortaya çıkmayan bazı yapılar gerektirse de– olacaktır. Altından bir kurt başı bayrak ve sancakları süslemede kullanılır ve kurdun ordunun başında yürüdüğü söylencesinden dolayı, ordunun ön saflarında yürüyen birliklere "kurtlar" adı verilir. Kağan her yıl ata mağarasında adaklarda bulunur ve imparatorluğun bir ucundan ötekine tüm kavimler dişi kurdu yüceltir ve över, neredeyse tanrısallaştırır. Yaklaşık beşyüz yıl belleklerden silinmez ve her zaman gönderme yapılan kaynak olarak varlığını korurlar, öyle ki Moğol İmparatorluğu döneminde bu imge yeniden ortaya çıkar. Cengiz Han mitolojisini inceleyenler tarafından bu kurt "ata" ilan edilerek eski ihtişamını yeniden kazanır ve kuşkusuz bu sefer zaferi daha büyük olur.

Tu-kiu kurdunun sığındığı "Turfan'ın kuzeyindeki dağ" teması ve çocukların "dışarıdan kadınlarla" evliliği, yani egzogami uygulaması bizi Aryan kültürüne götürmektedir. Hanedanın zaferi dolayısıyla yazılan ilk Türk yazıtı Bugut da Türkçe

değil, Sogdca yazılmıştır; bu da Hint-Avrupa etkisinin kesin kanıtlarındandır.

Dikkatimizi çeken başka bir konu da Tu-kiu'lerin yalnızca göçebe hayvan yetiştiricisi değil, aynı zamanda demirci olmalarıdır. Aslına bakarsanız bozkır halklarında madenciliğin önemini hatırlayınca bu bizi şaşırtmamalıdır. Sanattaki ustalıkları yalnızca Çinlilerin tanıklıklarıyla değil, on ya da yirmi yıl sonra Tu-kiu'ler Bizanslılara demir işlemeyi öğretmeyi teklif ettiklerinde de kanıtlanmıştır. Orta Asya ünlü söylencesi Ergenekon efsanesi (Ergenekon Reşidüddin'e göre Moğolların kapatıldığı söylenen vadinin adıdır) Tu-kiu'lerin dişi kurdun onları doğurduğu dağdan yollarını kapatan demir madenini eriterek çıktıkları efsanesinden doğmuştur. Hiveli ünlü tarihçi Ebul Gazi Bahadır Han XVII. yüzyılda hâlâ bu tarihi kabul edecektir. Oysa demirci teması Sibirya'daki Yakut Türklerinin de söylediği gibi Şamanizme çok bağlı bir temadır: "Demirciler ve Şamanlar aynı ocaktandır." Bu tema tüm Türk-Moğol tarihi boyunca varlığını sürdürür. Aynı temaya, Cengiz Han'ı demirci yapan gelenekte de (bu gelenek öyle yerleşmiştir ki, Fransisken papazı Guillaume de Rubrouck, Ermeni Hayton ve Faslı İbn Batuta bundan söz eder) ya da Timur, yani Timurlenk adını "Aksak-Demir" ya da "Demir Aksağı" olarak açıklayan gelenekte de rastlıyoruz.

Bugut Yazıtı

1956 yılında keşfedilen Bugut Yazıtı birkaç yıl sonra 1968'de incelenmiştir. Bu yazıtta yazılanlar Tu-kiu'ler için öteden beri yazılan pek çok incelemeyi geçersiz kılmıştır.

Bu yazıtın bulunduğu anıt Moğolistan'da, Selenga Irmağı'nın bir kolu üzerinde, daha sonra Orhon ya da Koşa Çaydam anıtlarının dikileceği bölgeye 170 km uzaklıkta dikilmiştir. Her ne kadar üzerinde bir tarih bulunmasa da yaklaşık 581 yılı civarlarında yazıldığı söylenebilir. Bu, bir kaplumbağa üzerine konulmuş yüksek bir dikilitaştır, üç tarafında Sogdca yazılmış 1.20 metre yüksekliğinde yazıtlar bulunmaktadır, bu yazıtlar bugün aşınmış durumda olan 29 satırdan oluşmaktadır ve deneyimli olduğu anlaşılan biri tarafından büyük bir itinayla yazılmıştır. Dördüncü tarafında Sanskritçe yazılmış Brahman bir yazıt vardır, bugün harap durumdadır. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi tepesinde bir insanı emziren dişi bir kurt tasviri bulunmaktadır. Türk adı burada *tr'wk* (trük) biçiminde yazılmıştır, bu yazılış Sogdcanın fonetiğine uygundur.

Bu anıtın pek çok yararı olmuştur. VIII. yüzyıldan öncesine ait siyasal ve epik

bir Türk edebiyatının varlığını kuşku götürmez bir biçimde ortaya koyar ve bu edebiyatın yayımlanmasında kaplumbağa üzerine konulmuş bir dikilitaş kullanılması Çin söylencelerinden alınmış dünya imgesine işaret eder, Çin de bu imgeyi Sanskrit Hindistan'dan almıştır. Çinlilerden etkilenildiği muhakkak olan Sanskritçe yazılmış kısa metin daha çok büyük bir Güney Asya uygarlığının doğrudan etkisini ortaya koymaktadır. Bu yazıt ayrıca bize Sogdca yazılmış bilinen en eski metni sunmuştur ve bu, Türklerde Sogdcanın resmi dil olduğunun göstergesidir. Son olarak VI. yüzyılın sonunda büyük dinlerin Orta Asya'da oynadığı rolü açığa çıkarır.

İşbara Kağan (581-587) döneminin ilk yıllarında yazılan bu yazıtlar Mu-kan (Mugan) Kağan'ın (553-572) mezar yazısıdır. İlk bakışta Budist bir metin sanılabilir. Okunabildiği kadarıyla buradaki anlatı, Budizm inancının kabul edilmesiyle ilgili olarak tanrıların yaptığı bir sorgulamadan ibarettir, burada "Budist" Bumin Kağan'ın ruhunun çağrılışı, bu hükümdarın verdiği emirle yeni bir büyük *samga* kurulması, Tu-kiu'lerin bu dine sağladığı "yararlar" anlatılır. VI. yüzyılda Türklerin Budist olduklarını çok önceden biliyorduk; bu şaşırtıcı bir bilgi değil, çünkü Çinliler 556 ve 572 arasında Şang'an'da (Xian) Türkler için bir tapınak inşa ettirmişlerdir. Ama ölümünden sonra bir anda Bumin Kağan'ı Budist yapmak başka bir konudur. "Yararlar"a gelince kuşkusuz Türk ve Moğol prenslerinin daha sonraki zamanlarda da örneklerini gösterecekleri, her zamanki "hoşgörülerinden," vergi ve angaryalardan Budistleri muaf tutmalarından söz edilmektedir.

Türklerin Budistliği Bugut yazıtlarının doğrulamak istediği bir söylencedir. Fakat bu yazıtlar ne kompozisyonlarıyla ne üsluplarıyla ne de cümle kuruluşlarıyla Budist bir metnin özelliklerini taşımaktadır; ne de sonraki yüzyıllarda Uygur Türklerinin yazacağı anıtların üslubuna yaklaşmaktadır. Söz dağarcığı çok açık biçimde Mazdeist söz dağarcığıdır; bu da, boş gürültü koparan çeşitli bildirgelerden ve kanıt metinlerinden çok daha açık biçimde, eğer Tu-kiu'ler bir dinin etkisi altında kaldıysa bunun Mazdeizm olması gerektiğini ortaya koyar. Fakat bu son sav yine de kuşku götürür. Yazıtın bulunduğu mezar anıtı tamamen Türk çoktanrıcılığının izlerini taşımaktadır. Önünde 270 *balbal* bulunmaktadır, bunlar savaşta öldürülen ya da mezar başında ölen kişinin anısına boğdurulan düşmanları temsil eden, belli bir biçimi olmayan taşlardır; bu âdet tamamen Mazdeizm ve Budist dinlerinin ilkelerine aykırıdır. Buradan şu sonuç rahatlıkla çıkarılabilir; bu yazıtlar Tu-kiu'lerde bir Budist etkisi olduğunu açık biçimde ortaya koymak şöyle dursun bunun yapay ya da yüzeysel yönünün altını çizerek bu etkinin zayıflığını gösterir. Eğer bu din Türkleri kendi inancına bağlamak üzere olsaydı, bu topraklarda yerleşmek için Budizm

Çinlilerin anlattığı bunca çabayı gösterir miydi? Örneğin Türklere Budizmi öğretmek için, Budist keşiş Cinagupta maiyetiyle birlikte gelerek on yılını (574-584) aralarında geçirir miydi? Zaten bu sıralarda Budizm, Nesturi Hıristiyanlıkla ve varlığı VIII. yüzyıl tarihli bir yazıtla kanıtlanan Taoculukla çekişmektedir. Yalnızca Mugan'dan sonra tahta geçen Taspar (572-581) Budizmi kabul eder. Bu dinin "ateşli bir inananı" olmakla ünlenmiştir, bir tapınak inşa ettirir, *sutra*'lar getirtir, vejetaryanlığı kabul eder, dünya zevklerinden el ayak çekmeyi, inzivayı yüceltir ve bir "pagoda" (bir *stupa* mı?) ve bir Buda heykeli etrafında dönerek tavaf eder. Taspar, 574'ten ve Çinlilerin yabancı dinlere karşı uyguladığı kıyımlardan sonra, sığınma isteyen "kaçakları" hoşgörüyle karşılamış ve onları korumuştur.

Bugut yazıtlarını ilk kez inceleyen Rus bilim adamları haklı olarak 570-590 yılları arasında Türklerin dinsel yaşamlarının çok karmaşık olduğunu ve bu sırada tam bir patlama yaşayan Budizmin Türkler tarafından bozkır halkları arasında birliği sağlayacak ya da yeniden kuracak bir güç olarak kabul edildiğini, ama 574-581 krizinin bunu engellediğini düşünmüşlerdir. Türklerin bu dini kabul etmemelerindeki gerçek neden daha sonra imparatorluğun yeniden kurulduğu dönemde ortaya çıkacaktır.

Sogdların Etkisi

Her tür din ideolojisinin dışında Tu-kiu'lerin Sogdcayı kullanmaları, Sogdların çok geniş boyutlu kültürel çevresine ne ölçüde ve ne kadar uzun zamandır dahil olduklarının bir göstergesidir. VI. yüzyılda, daha önce Aramcanın olduğu gibi Sogdca tüm Orta Asya'nın ortak dili olmuştur, sonra yerini Uygurcaya bırakacaktır. Türklerin Sogd kültürünü benimsemeleriyle, daha dikkatli bir tabirle, bunlar üzerindeki Sogd etkisiyle ilgili elimizde arkeolojik bulgular ve kanıt metinler bulunmaktadır.

Bir kanıt metinde, 609-615 civarlarında Çinli bir üst düzey memur imparatoruna: "Türkler, doğaları gereği, basit ve art niyetsiz insanlar, aralarına nifak tohumları rahatlıkla ekilebilir. Ama ne yazık ki aralarında pek çok *Hu* (Sogd) yaşamakta, bunlar üçkâğıtçı ve kurnazlar, Türkleri etkiliyor ve yönetiyorlar," demektedir. Arkeolojik bulgu, Ermitaj Müzesi'nde sergilenen ve tahtında oturan bir Türk kralı tasvir eden gümüş levhadır: Bu, Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde korunan ünlü Keyhüsrev Kupasına (Süleyman'ın Kupası) o kadar çok benzemektedir ki, neredeyse bir taklit olduğunu söyleyebiliriz. Oysa bu ikonografi bozkır sanatında bu tür konuları betimlemede kullanılan stereotipe hiç uymamaktadır.

İmparatorluğu yöneten, bürokrat kadroları oluşturan ve bunu gerçek bir devlet haline, yani prenslerin sık sık sözünü ettiği gibi "oluşmak" ve "örgütlenmek" kaygısı üzerine kurulu bir devlet haline getiren Sogdlar olmalı. Ticarete iyi işleyen kafalarıyla ve uluslararası ilişkileriyle Türklerin dünyanın büyüklüğü hakkında bir fikir edinmelerini ve ekonomi için ticaretin önemini anlamalarını sağlarlar. Bunun fazlasıyla farkında olan Sogdlar da, bu kültürlü, ince ve zevkli İran halkı, kaba ve cahil Türk kartını oynamaktan hiç çekinmemiştir. Türkleri, bir biçimde uygarlıklarına dahil olmuş ve kendi dillerini konuşan halkların toprakları üzerine salmaktan geri durmamışlardır.

İmparatorluğun Kuruluşu

Bumin Avarları yendikten sonra, bu imparatorluğun yerine sahip olur, Kağan unvanını alır ve hemen (552) Kuzey Moğolistan'da nehirler bölgesine, tam olarak Ötüken dağının kutsal ormanına yerleşir. Bu yer değiştirme Tu-kiu'lerin bozkır imparatorlukları geleneğini kabul etme, Hiong-nu'ların ve Avarların ardılı olma, bunların yerleştikleri topraklara yerleşme isteklerinin göstergesidir.

Aslında Ötüken önemli bir stratejik noktadır ve bundan sık sık söz edeceklerdir: "Ötüken ormanından daha yüce bir yer yoktur. (...) İmparatorluğun birliğini sağlayan toprak Ötüken ormanıdır. (...) Ötüken ormanında oturuyorsan, Ey Türk halkı, sonsuz imparatorluğun hakimi sensindir."

Zaferinden bir yıl sonra Bumin ölür ve yerine oğlu Mugan (553-572) geçer, Bizanslılar Mugan'a Dilzibul ya da Silzihul adını vermektedir.* Mugan da kendisini batıda temsil etmesi için amcası İstemi'yi seçer ve sonradan kağan unvanını alsa da İstemi daha alçakgönüllü bir unvanı, daha çok yardımcı kral anlamına gelen *yabgu* unvanını kullanmayı yeğler. Birlik gibi görünmesine karşın aslında iki imparatorluk vardır, Batı Tu-kiu İmparatorluğu ve Doğu ya da Kuzey Tu-kiu İmparatorluğu. Beraber ya da ayrı çok parlak diplomatik ve askeri başarılar kazanırlar.

Tu-kiu'ler Avarları yenerek Eftalitlerle komşu olurlar. Bunlara saldırmakta gecikmezler. Savaş uzun sürer, ama kesin sonuç verir. Menandros'a göre, İstemi 562'de Eftalitlerle işini bitirir bitirmez Avarlara ya da onlardan geriye ne kaldıysa ona saldıracağını söylemiştir. Onları kesin olarak 568'de ya da daha sonra göreceğimiz gibi 563 ya da 564'te yener.

Yeni bir göçebe konfederasyonuyla dönemin en büyük güçlerinden birini karşı

---

* Chavannes Dilzibul'un Mugan değil, İstemi olduğunu ileri sürmektedir.

karşıya getiren tartışmada Tu-kiu'ler bazı ittifaklara ihtiyaç duyarlar. Bu ittifakları İran'da bulurlar. İstemi kızını Sasani kralı II. Hüsrev'e (Hüsrev Anuşirvan) verir. Bu daha sonra pek çok örneğinin görüleceği şaşırtıcı evliliklerdendir. Görkemli bir sarayda yaşayan dünyanın en kültürlü prenslerinden biriyle çadırda yaşayan bir inek çobanının kızının evliliğidir. Fakat genç kadın sarayda yaşayan, yatağını ve yerini kendinden daha gösterişli olanlara rahatlıkla bırakan öteki eşler gibi olmaz. Belli bir otorite kurar, Hüsrev'le ülkeyi yönetir ve Hüsrev'e varis verir, oğlu IV. Hürmüz (579-590) Türkzade (Türk Oğlu) olarak çağrılır. Ayrıca Tu-kiu'ler İran ordusuna paralı askerler sağlar. Böyle bir ittifak tarihte ilk kez gerçekleşmektedir, ama bu son olmaz; Modern zamanlara kadar Türkler İran'a her zaman hizmet edeceklerdir.

Müslüman tarihçiler için İran, Eftalit İmparatorluğu'nun parçalanmasında aslan payını kapar; Sogd ülkesini, Fergana'yı ele geçirir ve topraklarını Keşmir'e, hatta daha da uzağa Hindistan'a kadar yayar. Kimi kaynaklara göre İstemi Kaş, Fergana, Semerkant, Buhara, Keş ve Nesef'i alacaktır. En azından belli bir süre Oxus'ün iki devlet arasında sınır olduğunu düşünebiliriz. Türkler böylece Maveraünnehir'e girmeye başlarlar. Tabii buraya yerleşmezler ve bu bölge üzerinde çok fazla etkileri olmaz; yalnızca arkalarında birkaç kavim bırakırlar. Ama bu yine de çok kesin değildir.

Tu-kiu'lerin ve İranlıların ittifakları çok uzun sürmez. Komşu, ama düşman olurlar. İpek Yolu üzerinde belli bir egemenlikleri olan Sogdlar ham ya da işlenmiş haliyle bu değerli kumaşın ticaretinin tekelini ele geçirmeye çalışırlar. İranlılar daha çekingen davranırlar ve Semerkant ve Buhara'dan gelen ithal malları durdurmaya çalışırlar. Sogdlar, çok doğal olarak koruyucuları Tu-kiu'lerden, ortakları Sasanilerden ticaret lisanslarını alabilmek için arabuluculuk yapmalarını isterler. İstemi 563, 564 ya da 565 yıllarında Hüsrev'e Sogd Maniaş başkanlığında bir elçi heyeti gönderir. Hüsrev ipeği satın alır, ama yaktırır. İstemi fazla başarıya ulaşmadan yeni elçiler gönderir. Gönderilen bu elçilerin çoğu zehirlenir, İranlı yetkililer ülkelerinin havasının bozkır adamlarına yaramadığı söylentisini yayarlar. İranlılar ve Türkler arasındaki anlaşmazlık son duruma gelir.

İranlılar, Türkler ve Bizanslılar

Kuşkusuz Maniaş'ın teşvikiyle İstemi İranlıların eski düşmanlarıyla Bizanslılarla dialog kurmaya karar verir. Bu, İstemi'nin uzak görüşlülüğünü gösteriyor. Tu-kiu

imparatorluğu batı yönünde en azından Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktaydı ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Türk ya da değil tüm halklar üzerinde etkiliydi. İmparatorluk Hindistan'ın kuzeyine, Keşmir ve Kandehar'a yerleşmişti, bu bölgede kurulan pek çok Tu-kiu tapınağı bunu göstermektedir – bunlardan birini Kağan'ın oğlu ötekini de İmparatoriçe *hatun* diker. İmparatorluk en parlak döneminde tüm bozkırları topraklarına dahil ettiği gibi sınırlarını Kore ve Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzatır ve hemen hemen yerleşik bütün komşu ülkelerin topraklarına girer. Dünyanın en büyük güçleriyle eşitlenir: Çin, İran ve Bizans. Oysa Avarların köle olarak gördükleri Tu-kiu'lerin ayaklanışının üzerinden yalnızca yirmi yıl geçmiştir.

567'de Maniaş Kafkasya'yı geçer ve Konstantinopolis'e gelir. "İskit alfabesiyle" yazılan bir mektup taşımaktadır; Bizans kralını selamlar ve ona armağanlar sunar, dört hükümranlığa bölünmüş Tu-kiu'lerin hepsinin İstemi'ye bağlı olduğunu bildirir. Ayrıca Tu-kiu'lerin elinden kurtulan ve Avrupa'ya sığınan Avarlardan da söz eder. Maniaş 568 Ağustosuna kadar imparatorun yanında kalır, sonra Zemark'ın yönetiminde pek çok Yunanlı elçi eşliğinde ülkesine geri döner. Türklerin ülkesine gelince Bizanslı iki ateş arasından geçerek arındırılır, daha sonra İstemi'nin bulunduğu "Altın Dağı"na götürülür, bu dağın adından anlaşıldığı üzere Altay Dağı olması gerekir, ama olmayabilir de; Tu-kiu şefinin belirli bir konutu yoktur, genelde İli Havzası civarlarında oturmaktadır.

Zemark'ın, tavrını koruma çabasına karşın gözleri kamaşır; kağan her an bir atın çekebileceği iki tekerlekli, altın bir tahtta oturmaktadır ve çadırı dünyanın en güzel renkleriyle dokunmuş ipeklerle süslenmiştir. Her yerden zenginlik akmaktadır; orada burada heykeller, hükümdarın altın yatağı, kavanozlar, ibrikler ve üstü açık iki tekerlekli altın arabalar; altın kaplamalı ahşap sütunlar, altın dört tavuskuşu heykeli üzerinde yükselen altın yaldızlı bir yatak bulunmaktadır. Arabalar gümüş kap kacakla ve yine gümüş "hayvan biblolarıyla" doludur. Theophylacte Simocatta, Türklerin Perslilerden aldıkları altınla koltuklar, kupalar, kürsüler, at süsleri ve silahlar yaptıklarını anlatır. Çinli hacı Hiuan Tsang (Xuan Zang) av partilerinden birinden söz ederken Tokmak'ın yanında gördüğü kağanı şu sözlerle anlatır: "Saçları açıktadır ve üzerinde yeşil saten bir pelerin vardır. (...) Saçları örgülü, hepsi de brokar pelerin giymiş yaklaşık ikiyüz subayla çevrilidir. Ordunun geri kalanı uzun mızraklar, bayraklar ve yaylar taşıyan, ince dokunmuş kaliteli yünlü kumaşlar ve kürkler giymiş atlı ya da develi süvarilerden oluşmaktadır. Sayıları o kadar fazladır ki, hükümdarın maiyeti göz alabildiğince uzanmaktadır" (çeviren S. Julien).

Zemark İran seferlerinden birinde barbar prense eşlik eder, daha sonra Aral Denizi ve Volga Irmağı üzerinden yüksek rütbeli bir Türkle, *tarkan*'la birlikte Bizans'a döner. Bizanslılar ve Türkler arasındaki dostluk onaylanmıştır. Elbette ilişkiler burada kalmaz, diplomatik ilişkiler 600'lü yıllara kadar ve büyük olasılıkla çok daha sonraki dönemlere kadar giderek çoğalır. Theophylacte Simocatta hükümdarı Maurice'e, 598 yılında Tu-kiu'lerin büyük kağanı –kuşkusuz İstemi'nin oğlu Tardu'dur– tarafından yazılan bir mektuptan söz eder ve Türkler hakkında çok önemli bilgiler vermek için bu fırsatı iyi değerlendirir. Tu-kiu sarayına dört Bizanslı diplomat gönderilir, bunlardan Valentinus sarayı iki kez ziyaret etmiştir.

Tekelin Sonu

Hiçbir şey Türkleri şaşırtamazdı: buna karşın Bizans kralı II. Justinus (565-578) onlara Bizans'ta ipekböceği yetiştirildiğini ve ipek üretildiğini gösterdiğinde oldukça şaşırırlar.

Çinliler ipekleri konusunda çok hassastırlar. İpek üretimi sırlarını ifşa etmek özellikle de ipekböceği kozalarını dışarı çıkartmak kesinlikle yasaktır. Aldıkları çok sıkı önlemlere karşın bir gün birinin bu sıkı kontrollerden sıvışmayı başardığı açıktır. Bunun Justinianus döneminde nasıl gerçekleştiğini anlatan iki hikaye vardır. Bu hikayelerden birinin yanıltıcı olup olmadığını bilmiyoruz, ama tesadüf eseri her iki girişim de aşağı yukarı aynı zamanda başarılı olmuştur; aynı şekilde bu hikayelerin doğru olup olmadığı konusunda da emin değiliz. İlk hikayeye göre Seres ülkesinden (Çin) ayrılan bir İranlı "bir sopanın içinde ipekböceği tohumu saklar." İkinci hikayeye göre Hintli bir din adamı uzun süre Serinde'de yaşamıştır; ipekböceği üretimi burada çoktan beri bilinmektedir, bu din adamı bir gün İstanbul'a gelir ve Bizans kralı ondan Tarım Havzası'na geri gidip ipekböceği kozası almasını ve Bizans'a getirmesini ister.

Bu işin doğrusu belki de çok farklıdır. 531 yılına doğru Justinianus artık İranlılarla ticaret yapmak istemez ve ipek kumaşını elde edebileceği başka yollar arar. Yemen ve Etopya'dan gelen Arap denizcilerle ilişki kurar, amacı Hindistan'a giden gemiler kiralamak ve buradan ipekböceği getirtmektir. Nasıl olursa olsun sonuçta bu muhteşem kumaş artık Bizans'ta üretilmektedir. Ama kalitesi nasıldır? İpek hangi kalitede üretilmiştir? Bunu bilmiyoruz. Yalnızca Bizanslıların Çinlilere ciddi anlamda rakip olamadıklarını ve üretimlerinin Çinlilerin ipek ticaretine zarar vermediğini biliyoruz.

Tu-kiu'lerin Gücü

Türkler ve Bizanslılar arasındaki diplomatik ilişkilerin esas amacı Yunanlıların İranlılara saldırmasını sağlamaktır. Sonunda istenilen sonuca ulaşılır. Bu konuda çok da zorlandıkları söylenemez doğrusu. Bizans doğu politikasını, yani savaş politikasını Roma'dan miras almıştır. Sonunda otuz yıllık bir savaş (602-630) başlar ve iki imparatorluğun da gücünü tüketir; böylece bu iki devlet daha sonra Araplara kolay lokma olacaktır. Bu arada Tu-kiu'ler Sasanilere saldırıyorlardı ya da kendilerine bağlı devletleri bunlara saldırmaya itiyorlardı. Aslında tam olarak kendilerini bu saldırılara vermiyorlardı. Seferlerinden büyük yararlar sağlayamamışlardır.

Bunu, bir Türk anneden doğan Hürmüz'ün yaklaşık üç yüz bin askerden oluşan büyük bir Türk ordusuyla karşı karşıya kaldığında iyice anlıyoruz – kuşkusuz bu ordu Maveraünnehir'e yerleşmiş birkaç asi şefin ordusudur. Aynı sıralarda Bizanslılar Suriye'ye, Hazarlara saldırırken Türkler de, daha doğrusu Türklere bağlı devletler de Hazar Denizi güneyindeki şehirlere saldırıyorlardı. Bununla birlikte Tu-kiu'ler bu savaşlarda ağır yenilgilere uğramışlardır ve savaş alanında şeflerini bırakmak zorunda kalmışlardır.

Bu tür bir koalisyon karşısında İran'ın kazandığı zafer Sasanilerin gücünü göstermesi açısından belirleyicidir. Ne Türklerin ne Bizanslıların İran'ı ele geçirememiş olması ilginç bir noktadır. Beşyüz yıl sonra Selçuklular burayı birkaç yılda ele geçireceklerdir, ötekilerin bunu başaramamış olması İran'ın o dönemde oldukça güçlü olduğunu göstermektedir – ya da Tu-kiu'ler, o sıralarda kazandıkları büyük başarılara karşın, sanıldığı kadar güçlü değildiler.

Bizanslılara gelince, zayıflıkları Türk ittifakına verdikleri önemden de anlaşılmaktadır. Bu ittifakı korumak için her şeyi kabullenmişlerdir: Daha önce sözünü ettiğimiz gibi arındırılmayı kabul ederler ya da Tu-kiu'lerin doğu sınırlarında sorun çıkaran Türk kavimlerine yardım etmelerine göz yummuşlardır. Hatta kimi zaman aşağılanmaya da katlanmışlardır. 576'da Valentinus, başkente bir görevle gelmiş yüzon Tu-kiu'yle (Türklerle? ya da Sogdlarla?) elçilik görevine çıkar, babası kısa bir süre önce ölmüş Türk yöneticisi Turzant'ı ziyaret edip cenaze törenine katıldığında yanaklarını kesici bir aletle çizmesi gerektiği söylenir. Valentinus hiç çekinmeden ev sahiplerinin isteğini yerine getirmiştir. Daha gururlu olan Çin elçisi dört yıl önce böyle bir istekle karşılaşınca Mugan'ın cenaze törenine katılmayı reddetmişti.

İmparatorluğun Parçalanması

Batıda gerçekleşen bu olayların yanı sıra doğulu Tu-kiu'ler Liao-ho bölgesinde Hitay proto-Moğollarını ve Yenisey Kırgızlarını yenmişlerdi. Bundan endişelenen Çinliler kuzeydeki bağlı halkları ayaklandırmayı ve İstemi ve Mugan'ın arasını açmayı denemişlerdir. Rakiplerinin arasını açmak her zaman için Çinlilerin en sevdikleri savunma yöntemi olmuştur. Türkler de bu durumun farkındaydılar ve bundan şikayetçiydiler: "Çinliler kurnazlar; arabozucular, nifak tohumları ekmeyi seviyorlar. Kardeşler arasına fesat sokuyorlar (...) *bey*'lerin ve halkın arasını iftiralarla açıyorlar."

Buna karşın Mugan'ın ardılı T'o-po (Taspar) Kağan (572-581) batıdaki kuzenleri tarafından saygıyla tanınır ve imparatorlukta birlik bozulmaz. Ama ölümünden sonra her şey değişir. Çinlilerin Şapo-lio dediği ardılı İşbara Kağan, (581-587) batılı Tu-kiu'lerce tanınmaz, bunlar İstemi'nin oğlu Tardu'yu (Ta-teu) desteklerler. Bu tarihten sonra doğuda ve batıda iki imparatorluk kurulur: Batıdakine On Oklar adı verilir, bunun nedeni kuşkusuz kendi aralarında on büyük kavime ayrılmış olmalarıdır. Sıkıntılar üst üste gelir ve Şapo-lio'nun iki akrabası da tahtta hak iddia ederler. Tardu bu kavgaya müdahale etmesi gerektiğine karar verir ve imparatorluğu yeniden birleştirmek için Moğolistan'ı işgal eder. Onun başarıya ulaşmasından korkan Çinliler İşbara Kağan'ı destekler. Tardu geri çekilmek zorunda kalır. VII. yüzyılda son bir çabayla geri dönecek, doğrudan Çin'e saldıracak, başkent kapılarına kadar ilerleyerek bir tür yıldırma harekatı düzenleyecektir, ama çabalar yine boş kalacaktır. Çin diplomasisi gücünü bir kere daha gösterecektir. Tardu'nun topraklarında Töleş isyanının çıkmasını sağlayacaktır. Zavallı prens yenilecek, kaçacak ve Kukunor'da saklanacaktır. Batı Tu-kiu İmparatorluğu yıkılmak üzeredir. Doğu Tu-kiu İmparatorluğu'ysa daha iyi durumda değildir.

Bu gelişmeler üzerine İmparator Yang-ti (605-616) Kore'yi işgal etmeye karar verir. Bu sefer acı biçimde sonuçlanır ve yıkıcı etkiler getirir (612-614). Doğulu Tu-kiu'ler toparlanmak için bu durumdan yararlanırlar. Suy hanedanının son dönemlerinde (581-618) ve Tang'ların tahta geçişinden kısa bir süre önce (618-907) Çin'de patlak veren kavgalar başkaldırılarını kolaylaştırır. Töleşleri ve Altay Sir-Tarduşlarını da etkileri altına alarak Oxus'u geçerler. Yeni hükümdarları El Kağan – Çinliler ona Hie-li (620-630) adını verirler– ordusuyla Çin'e hücum eder ve iki denemesinde de Şang'an'ı (Singan, Xian) tehdit eder. 626'da kayda değer bir orduyla başkent kapılarına dayanır, ama endişesini açığa vurmak gibi bir hata yapar: Savaşmaktansa anlaşmayı tercih eder. Böylece bir daha bulamayacağı bir fırsatı kaçırmış

olur.

Tang'lar hanedanı kurulunca Suy'un politikasına daha büyük bir hırsla sarılırlar: Yani Barbarlarla aktif diplomasi ve en ufak bir işgal şüphesinde karşı saldırı. Her yandan sıkıştırılan El Kağan Moğolistan'a geri çekilir. Çinliler onu izlerler ve 630'da onu teslim olmaya zorlarlar. Tüm Moğolistan Çin egemenliğine girer. Ve Türkler, "cahil kağanların (...) bilgelikten yoksun, değersiz ve kötü kağanların" başlarına geçtiğinden dem vururlar.

Çinlilerin Serinde'ye Dönüşü

El Kağan savaşı sırasında Çinliler, batılı Türkler On Oklar'la görüşürler, hatta onlarla bir ittifak kurmaya bile çalışırlar. Kuşkusuz Türkler artık bölündükleri için eskisi kadar güçlü değillerdir, ama belli bir saygınlıkları vardır – ve yeniden güçlenip güçlenmeyeceklerini kim bilebilir? Isık Köl'ün her iki yanında neredeyse birbirine eşit iki güç halinde örgütlenmiş bu topluluk önemli ve güçlü şefler başa geçtiğinde ortak bir cephe oluştururlar.

Moğolistan'da tam bir başarı kazanan Tang'lar (630) Türklerden kurtulmanın zamanının geldiğine karar verirler. Han'ların eski yayılmacı politikalarını uygulamaya başlarlar. Tarım'ın yöneticilerinin önyargılarıyla işleri kolaylaşır. 609'dan sonra Turfan kralı, Yang-ti'ye saygısını sunmak için saraya gider. 618'de Kuça kralı Tang'ları yeni hanedanları nedeniyle kutlamak için bir elçi gönderir. Bununla birlikte Serinde'deki krallıklar Türklerden ancak Çinlilerin pençesine düşerek kurtulabileceklerini anlayınca bu işi en az zararla nasıl halledebileceklerini düşünürler ve en sonunda kendilerini savunmaya karar verirler. Bunu yapabilecek gücü kendilerinde bulmaktaydılar. Askerleri oldukça gösterişliydi. Kahramanlık yapmayı seviyorlardı, abartılı bir onur anlayışları vardı, ama çok gururlu ve disiplinsizdiler, onlardan bir ordu kurulamazdı.

Hâlâ bazı yanılsamaları yaşayan Tu-kiu'ler etkili olmaya çalışıyorlar ve vahaların kendilerine güvenebileceklerini söylüyorlardı. 646'da kağan Şe-koei Çinli bir prensesle evlenmek istedi. Çin bu evliliğe ancak bunun elinde bulunan, en azından denetimi altında tuttuğu Hoten, Kaşgar, Kuça ve Taşkurgan'ı kendilerine vermesi karşılığında izin vereceğini bildirdi. Bu barbara, yatağına Çinli bir bayanı alma onurunu yaşamanın bedelinin çok fazla olacağını göstermek istemişlerdi. Tu-kiu'ler bu isteği reddettiler. Buna karşın zaten bu tarihlerde Turfan, Göğün Oğulları tarafından altı yıl önce ele geçirilmişti bile, Karaşar ise iki yıldır Çinlilerin elindeydi.

Kuça Karaşar'a yardım etmişti, şimdi kendisi tehlikedeydi. Tu-kiu'ler bunlara yardım etmediği gibi Çinlilerin davetine kulak verdiler ve Çin'den gelen zayıf birlikleri desteklemek için kendi güçlerini gönderdiler. Kuça onurlu bir boyun eğiş yaşamaya hazırlandı. Kraliyet ailesi Suvarna ya da Svarna uzun süredir Çin hayranıydı ve sık sık Çin hükümdarlarına saygılarını gönderirdi: Bu nedenle bunları pohpohlayıp gözlerine girebileceklerini düşünmüşlerdi! Çin ise anlaşmak istemiyordu. Kuça savaşmak zorundaydı. 647'de son bir çabayla Orta Asya'nın bu eski ve onurlu askerleri er meydanına bir kez daha çıktılar.

Kuça kralı bu karşılaşmadan canını zor kurtarabildi ve Aksu'ya kaçabildi. Çinliler şehri kuşattılar ve onu yakaladılar. On bin asker öldürüldü, beş büyük şehir yağma edildi ve burada yaşayanlar öldürüldü. Şaşkın ve korkmuş Serinde boyun eğdi. Kuça bir daha kendini toparlayamadı.

Batı Türkistan'da Çinliler

Artık Serinde'nin efendisi olan ve Dört Karargâh'a, yani Kuça, Kaşgar, Hoten ve Tokmak'a (Tokmak yerini 719'da Karaşar'a bırakacaktır) sırtını dayayan Çinliler artık batılı Tu-kiu'lere, On Oklara son darbeyi vurmaya hazırdılar. On Oklar 650'de kendilerine şef olarak Kağan Hu-lu'yu seçmişlerdi. Çinliler ona imparatorluğu düzenleme fırsatı vermediler. Henüz tanımadığımız, ama daha sonra fazlasıyla ilgileneceğimiz bir Türk halkı olan Uygurlarla birlikte Guçen yakınlarında (652) bunları yendiler. Dört yıl sonra Tarbagatay Yulduz bölgesindeki başka bir Türk halkı olan Karlukları egemenlikleri altına alacaklardır. 657'de İli yakınlarında Hu-lu'yu yeniden yendiler ve kağan, Taşkent hükümdarına sığınabileceğini umarak Talas'ın ötesine kaçtı. Ama bu hükümdar onu Çinlilere teslim etti. Bu, Batı Tu-kiu'lerin sonu oldu. İmparatorlukları en azından resmi olarak Çin'e bağlandı; ama Çin hiçbir zaman burada ne kendi yönetimini kurabildi ne de sözünü geçirebildi; bölgede anarşi hüküm sürdü.

Göçebelerin toprakları Çin koruması altında Çu'nun sınır olduğu iki ayrı devlete bölünür, bunlar da yakın ortaçağda Orta Asya'nın en önemli merkezlerinden biri olan Beşbalık'a bağlanır; burası en iyi anlatımla Guçen yakınlarında bulunmaktadır. Birincisi Tarbagatay, İli, Semireçi, Yulduz da dahil olmak üzere tüm Çungarya'yı kapsar. İkincisinin başlıca merkezi, artık Soie-şe olarak adlandırılan Tokmak ve Talas'tır. Yerleşiklerin topraklarıysa, bu konuda belgeler bölük pörçüktür, yerel yöneticilerin elinde kalır. Sogdiyana'daki yerel yönetimler Taşkent, Semerkant, Keş

(Şehr-i Sebz), Buhara ve "Fer-ha-na"dır (Fergana). Oxus ve İndüs arasında Çinli onaltı yönetim önceki onaltı yönetimin yerini alırlar, en önemlileri Kunduz, Badakşan, Herat (?), Gazne, Kapisa, Bamiyan, Baktra ve Merv arasındaki bölge, Vahan ve tabii Pers ve son olarak en son Sasani kralı Firuz'un sığındığı Seistan yönetimleridir.

Tang'ların Çin'i Moğolistan, tüm Orta Asya bozkırları, Tarım Havzası ve Sogdiyana, Baktra, günümüz Afganistan'ının tüm doğu bölgesi ve kuzey Hindistan'ın bir bölümünü ele geçirir. Dünyanın en büyük gücü olur ve tartışmasız bir saygınlık kazanır. Daha önce hiç bu kadar büyük bir güce erişmemiştir. Bununla birlikte kültürleriyle, dilleriyle, yaşam biçimleriyle kendisine yabancı tüm bu bölgelerde otorite kuramadığı da açıktır. Tu-kiu ülkelerinin işgal edilmesinden beş yıldan daha az bir süre sonra (661-666) Çin egemenliği zayıflamıştır bile ve Tibetliler her yerde kendisine kafa tutmaya başlamıştır. 670'te Tibetliler Çin'i yenecektir ve Batıyla ilişkilerini kesecektir. VII. yüzyılın son yıllarında, Tu-kiu'lerin güçlerini yeniden topladığı bir zamanda gerçek iktidar Türgeşlerin eline geçer.

Budist Hacılar

Toplumsal girişimler her zaman bireysel girişimlerle iç içedir. Sömürgecilik politikası kaçınılmaz olarak keşif yolculuklarını beraberinde getirir. Avrupa'da deniz aşırı imparatorluklar kurulmaya başlayınca pek çok maceraperest Afrika'yı keşfe çıkmıştır, aynı şekilde Çin'in Orta Asya'ya yerleşme sürecinde sayısız yolcu batı yollarına düşmüştür. Bunlara kaşifler diyebilir ve kutsal yerleri ziyaret etmek, üstatlarla karşılaşmak, kutsal metinleri götürmek için Hindistan'a gidenleri Brazza ya da Livingstone gibi adamlarla karşılaştırabiliriz, ama inançla hareket eden bu yolcular genelde Budist hacılar olarak adlandırılmaktadır. Sayıları çok fazladır, ama yalnızca birkaçının adı tarihe geçebilmiştir. Hepsi de belli bir karaktere sahiptirler, biraz Kudüs'ü ziyaret eden Latin hacılara benzemektedirler. Bezeklik'te bulunan IX. yüzyıl tarihli bir resimde bu hacılardan biri neredeyse karikatürize edilmiş bir halde, sırtında el yazmalarının asıldığı tahta bir levha taşırken resmedilmiştir.

Bu yolculuklar oldukça eskiye dayanmaktadır, tıpkı Çin'in bu konudaki istekleri gibi. Bizim tanıyabildiğimiz ilk hacı Fa-hien'dir (Fa Xian), 399'da Hoten ve Pamir'den yola çıkar, 412'de deniz yoluyla geri döner, bu arada anılarını yazmak için Ceylan ve Çinhindi'nde mola verir. Bu yolculukların doruğa ulaştığı dönem Song Yun'la başlar. Song Yun Eftalit İmparatorluğu'nu geçer ve 518-522'de Kandehar ve

Udyana'da kalır. Bir yüzyıl sonra Hiuan Tsang (Xuan Zang), Yi-tsing (Yijing) (635-713), Koreli Hae-ç'uen yola çıkarlar; Hae-ç'uen Hindistan'a deniz yoluyla ulaşır ve 721'de karayoluyla geri döner ve U-kong, Çinli bir elçilik heyetiyle geldiği Kandehar'da yakalandığı bir hastalık sonucu önce keşiş, ardından hacı olur. 751'de yola çıkar, 759'dan 764'e kadar Hindistan'da kalır ve yurduna ancak pek çok sıkıntı yaşadıktan sonra 790'da döner.

Bunların en ünlüsü Hiuan Tsang'ın (Xuan Zang) dönüşünde bir keşiş onun yolculuk notlarını birleştirerek çok önemli bir eser yazar: *Mémoires sur les contrées d'Occident* [*Batı Bölgesi Anıları*]; bu eser coğrafi, ekonomik, siyasal, dinsel, etnik ve dilsel bilgilerle doludur. Hiuan Tsang 629'da Şang'an'ı (Singan, Xian) terk eder, Kansu'yu geçer ve Hami'ye gelir, buradan Beşbalık'a gitmeyi planlarken Kao-çang (Turfan) kralının davetini alır; bu davet aslında örtülü bir emirdir. Bu emre uyar; ne yazık ki hükümdarı o kadar hoşnut eder ki hükümdar gitmesine izin vermez. Hükümdarı ancak ölüm orucuna girmekle tehdit ederek özgürlüğüne kavuşur. Ama hükümdara geri geleceğine ve üç yıl sarayında kalacağına dair söz vermesi gerekir. Yola çıktığında Tokmak yakınlarında Tu-kiu hanıyla karşılaşır, burada çok iyi ağırlanır, sonra Talas, Taşkent, Keş, "Tu-kiu'lerle sınırı oluşturan" Demirkapı, Kunduz, Baktra ve Kapisa'ya gider. Yarımadada on iki yıl kalır, bu kıtanın her yerini ziyaret eder ve Birmanya'ya kadar uzanır. 645'te sonunda vatanına döner, burada heyecanla karşılanır. Hiuan Tsang MS binli yıllarda Asya'nın çıkardığı en önemli adamlardandır.

Tu-kiu'lerin Yeniden Doğuşu

630'dan 680'e Moğolistan Tu-kiu'leri Çin egemenliği altında kalmıştır. Türk *bey*'ler büyük güney uygarlığının etkisinde kalmışlardır. Pek çoğu Çin'e gitmiş, bozkırda kalanlarsa az çok Çinlileşmiştir. Halk ise Türk kalmaya devam etmiş, gelenek ve göreneklerini korumuştur; bunun nedeni belki de yalnızca halkın yaşam biçimini değiştirememesi, yurtlarını, atlarını, sürülerini terk edememesi, engin alanları bırakıp özgürlüğünü kısıtlamak istememesiydi. Halk, devletin düşkünlüğünden ve bağımlı konumundan dolayı acı çekmekteydi. Beyken bağlaşık konumuna düşmüşlerdi: Efendiyken uşak olmuşlardı. Halkın doyasıya yediği de kuşkuludur. "Bir imparatorluk kurmuş bir halktım (...), bir kağanım vardı (...). Kağan elindekilerin alınmasına göz yumarak (halkını) oğullarını köle, kızlarını da Çinlilerin odalığı yaptı. Türk soylular Türk adlarını unuttular: Çinli olan soylular Çinli adlar aldı-

lar ve Çinli kağana boyun eğdiler," sözleriyle yakınmaktadır.

Zamanla halkta milliyetçi duygular güçlenmiştir; bu duyguları, her ne kadar kavme ve hanedanlığa bağlılıkla karıştırılsa da, tarihsel bir çelişki olarak görülse de oldukça gerçek bir duyguydu; milliyetçilik arada sırada bazı aksamalar yaşasa da (örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi) Türklerde hiç kaybolmayacaktır. Halk, *bey*'lerin de soyluların da milliyetçi olmalarını istiyordu ve onları ihanetle suçluyordu; eskinin görkemli günlerini yeniden yaşatacak bir kağan, bir şef bekliyorlardı; bu kağan gelmekte gecikmedi: Kurtarıcı, İlteriş Kağan'ın soyundan gelen Kutluğ Kağan'dı.

Bozkır tarihindeki tüm büyük şahsiyetler gibi kuşkusuz bu kağan da bir maceraperestti; Cengiz Han ve Timur gibi önce saklanmak, sonra bir avuç adamıyla çarpışmalara başlamak, ardından aşama aşama yüzlerce insanı kendisine katmak zorundaydı. Gelişimi genelde simgesel sayılar kullanarak bu biçimde anlatılır ve ilk yıllardaki sayılardan biraz küçümsemeyle söz edilir. Gölgeden çıktığında büyük bir halk hareketiyle desteklenir, tabii ihanet eden büyükler tarafından değil, sıradan sadık halk, birden dalgalanan "birleşmiş Türk halkı" tarafından ve Tanrı'nın iradesiyle desteklenir. Hükümdar "Gökten gelmiştir." "Gök tarafından görevlendirilmiştir," "Göğe benzemektedir." Hükümdar, Türklerin inandığı, ama zayıfladıklarında ve birbirleriyle kavgaya tutuştuklarında çok çabuk unuttukları yüce tanrı Tengri'ye benzemektedir. Kağan kendisinden ne istenirse verir: Anavatana, her zaman "imparatorluğu bir arada tutan" Ötüken ormanına, geleneklere dönüş, ulusal dinin ve dilin yeniden yapılanması. Türkçe ilk kez edebiyat dili olur.

Bu Çin'le tüm köprülerin atılması anlamına geliyordu, özellikle yatıştırıcı Budizm, buna bağlı Taoculuk vb. yabancı tüm dinler reddediliyordu. Büyük kumandan ve bakan Tonyukuk hâlâ bu dinlere bağlı gözüken prense: "Buda ve Lao-tseu insanlara yumuşaklığı ve alçakgönüllüğü salık veriyorlar. Bunlar savaşçılara uygun vasıflar değil," diyordu. Böylelikle şehirler terk edilerek göçebe yaşam biçimi yeniden düzenlendi. Ama aynı Tonyukuk bu kopuştan prensini caydırmaya çalışmıştır.

Büyük Bir Türk Beyi

Kraliyet geleneğinde tahtla halkın birleşmesinde büyük bir *bey* olan Tonyukuk'un büyük payı vardır. Bu muhafazakâr devlet adamı 645-650 arasında Çin'de doğar, ama Çinlilerden nefret etmektedir. Şen-si'nin kuzeyindeki bir kazanın idaresinde belli bir süre önemli bir görevde bulunan bir aileden gelmektedir; çok genç

yaşta İlteriş Kağan'a katılır ve kağanın yanında görev yaparken bunun iktidara gelmesinde etkin rol oynayacak kadar iyi bir konuma gelir. Daha sonra hükümdarın damadı olur ve kavgalı oldukları 705 ve 716 yılları dışında bir tür başbakanı, özel danışmanı, orduların kumandanı ve ardılı üç hükümdarın başkomutanı olur. Bununla birlikte bu ardılların sonuncusu, her bakımdan farklı olduğu Bilge Kağan'la anlaşamadığı doğrudur. 725 dolaylarında seksen yaşlarında ölür; ölürken uğruna bu kadar çabaladığı eserini çok da emin olmadığı ellere bıraktığı için gözü arkada kalır. Bu duygularını Türkçenin en eski anıtlarından biri olan zafer anıtına kazdırdığı sözlerle de ifade eder: "Artık ben de yaşlandım. Yaşlıyım. Eğer bir halkın başına yetersiz bir kağan gelirse, başına ne gelmez ki!"

İkinci Tu-kiu İmparatorluğu

İlteriş, imparatorluğu 680 ile 681 yılında kurmuştur. İmparatorluğun en azından 682'de kurulu olduğunu iddia edebiliriz. Aynı yıl Tu-kiu'lerin de bir parçası olduğu büyük Türk konfederasyonunu, Oğuzları kendine bağlar ve Ötüken ormanına yerleşir. İnekler Gölü savaşı (İnegek Köl) bunların ve küçük komşuların teslimiyetini getirir. Hemen ardından Çin seferleri başlar. Bu seferler Çinlilerin tepkilerini önceden karşılamak, siyasal sefaletten kurtulmak için ekonomik bir gerekliliktir, ama göçebelerin güçlerini nasıl bu kadar çabuk toparlayıp sonra nasıl bu kadar çabuk dağıldıklarını görunce şaşırıyoruz. 683'te İlteriş Şan-yu'dadır (Suy Yuan); 684'te Şen-si'nin kuzeyindedir; 685'te öncü birlikleri Tayuan'ın kapılarına dayanmıştır; 687'de Pekin'dedir, ama Çin Seddi onu engeller; yazıtların "Okyanus Nehir" adını verdikleri Peçilli Körfezi'nde okyanusa kadar ulaşır. On yılda halkını refaha kavuşturmuştur. 691'de ölür.

İlteriş'in yerine 665'te doğan küçük kardeşi Kapağan Han gelir (691-716). Adının anlamı "Yabandomuzu" ya da daha doğrusu "Yakalayan"dır, eskiden Bek Çor olarak çağrılmaktadır. Hükümranlığının ilk yılları sakin geçmiş olmalı, çünkü ancak iki seferden söz ediliyor: İlki Çin'e olur, ordu Ning-hia bölgesine kadar ulaşır (694); ötekini –yazıtlarda sözü geçmez– ama proto-Moğollar Hitaylara karşı gerçekleştirir (696-697). Bu seferlerden anladığımız kadarıyla Kapağan Han büyük bir komutan olmalı.

Hitaylarla savaşıldığı yıl kışın ortasında (696-697) Tu-kiu'ler Yenisey Kırgızlarına saldırmak için kuzeydeki dağlık bölgeyi aşarlar. Prens batıya büyük bir sefer düzenlemeden önce arkasını emniyete almak istemekteydi kuşkusuz. Birkaç ay sonra

kağanın genç oğlu (onüç yaşındadır) Bilge, Tarduşların *şad*'ı ilan edilir ve yurtluk olarak eskiden İstemi'ye verilen toprakları, tüm batı bölgelerini alır. Böylelikle imparatorluk yine âdet olduğu üzere kaçınılmaz olarak ikiye bölünür; sol kanat ve sağ kanat. Bununla birlikte hâlâ egemenlik altına alacak topraklar vardır. Kapağan Han Çin'e baskınlar düzenlerken Bilge ve Tonyukuk batıya doğru yürürler, Türgeşlerle karşılaşırlar, kağanlarını esir alırlar ve kendilerine bağlarlar (699 civarı).

İkinci Türk İmparatorluğu'nun batı macerası yeniden başlamak üzeredir. Tu-kiu'ler Sirderya'nın kuzeyindeki bozkırların efendisidirler. Yunan ve İran politikalarını çok iyi tanıdıklarını düşünmekte, Çin konusunda hiçbir kaygı duymamaktadırlar, Tibetlilerin de saygısını kazanmışlardır. Doğuda olduğu gibi batıda da eski güçlerine yeniden kavuşacaklarından kuşkuları yoktur. Ama kendilerini toparlayana kadar geçen elli yılda durum tamamen değişmiştir. Müthiş bir iştahla hareket eden ve bu davaya baş koymuş, yenilmez görünen dinamik yeni bir güç olan Araplar 651'de Horasan'a varmışlardır ve o tarihten sonra sürekli Sogdiyana'ya baskı yapmaktadırlar; işte bu yeni güç Tu-kiu'lerin tüm umutlarını suya düşürecektir.

700'de Sogdiyana üzerine yapılan ilk sefer iki yıl sürdü ve Demirkapı'ya kadar ulaşabildi ve başarıyla sonuçlandı. Tu-kiu'ler bu başarıyı kutladılar ve "ülkeyi düzenleyeceklerini" söylediler. Ama bu şehri 702'de terk etmek zorunda kalmışlar, ama beraberlerinde "bol bol sarı altın, beyaz gümüş, bakireler ve kadınlar, iki hörgüçlü deve (Baktra devesi) ve ipek" götürmüşlerdir. 707, 711 ve 713 seferleri başarısızlıkla sonuçlanır. Yazıtlarında, Arapların sıkıştırdığı Buharalıların çağrısıyla çıktıkları 707'deki seferle ilgili tek bir sözcüğe rastlanmaz ve 711 ve 713 seferlerini de birkaç satırla geçiştirirler.

Her şey kötüye gidiyor görünmektedir. Yalnızca Sogdların düş kırıklığı yaratması –Müslümanlardan çekindikleri ve uzun süredir tanıdıkları ve uygarlığı öğrettiklerini düşündükleri için Türklerden yana olmuşlardır– nedeniyle değil göçebelerin de nefret etmesi nedeniyle her şey ters gitmektedir. 711'de Tu-kiu'ler Karlukların güçlü konfederasyonunun isyanını bastırmak zorunda kalmışlar ve Türgeşlerin kağanını öldürtmüşlerdi. Beş yıl sonra 716'da kağanın ardılı Su-lu, atak bir prensti ve imparatorluktan koptuğunu ilan etti. Tu-kiu'lerin egemenliği bu tarihten sonra Altay'ın batısında son buldu.

İmparatorluğun doğu bölgelerinde de işler çok iyi gitmemektedir. 698'den 706'ya Kapağan Han Çin seferlerini çoğaltmıştır, yolunda ne var ne yoksa yağmalamıştır. 698'de Pekin'in batısına varmış, 699'da Hopei'nin (Hebei) merkezine ulaşmış, şehir üstüne şehir almıştır; 702'de yeniden Hopei'ye gelir ve Şen-si'nin kuzeyi-

ne ulaşır. 706'da Çinlileri Kansu'da (Gansu) Ming-şa savaşında ezer. Ama nedendir bilinmez 709 ve 711'de Tu-kiu'ler yeniden Kırgızlarla savaşmaya başlarlar. Bu tarihten sonra zaferlerinin hep yarım kaldığını, hatta iç işlerindeki büyük bozgunların yenilgilerini takip ettiğini düşünmeye başlarlar. Yazıtlar Kapağan Han'ın son yıllarını karartan olayları anmaktan kendilerini alamazlar: "İmparatorlukta sıkıntılar baş gösterince (...) hükümdarla ve halklar arasında ikilik çıkınca..."

716'da hükümdarın ölümü genel bir isyan dalgasına neden olur. Ardılı Bögü onun ayarında değildi kuşkusuz. Daha sonra ondan, "ödlek ve tabansız küçük kağan" olarak söz edilecek ve, "Gökte Tengri, aşağıda yer ve kutsal sular bu kağanın hükümdarlığını kabul etmiyor," diyeceklerdir. Kuzeni Kültigin, bunu, tüm Kapağan ailesini ve bunun danışmanlarının çoğunu öldürtecektir, bu kıyımdan yalnızca kardeşi Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk kurtulur. Kültigin başa da Bilge'yi getirir, artık unvanı Bilge Kağan'dır (716-734).

Durum kritiktir. İmparator Kapağan'ın ölümünden genel olarak "cahil ve kötü olan" Türk halkını sorumlu tutar. Oğuzlar yeniden doğmak üzeredir ve Otuz Tatarlar ve Uygurlar ya ayaklanmışlardır ya da ayaklanmak üzeredirler. Batıda Çinliler 714'te Tokmak'ta parlak bir zafer kazanmışlardır ve Çungarya'nın ve Karluk ülkesinin denetimini almışlar ve Batıyla tüm bağlantıyı kesmişlerdir. Uygurların ayrılışı, bunların egemenliğini hiçbir zaman kabul etmemelerine, Çinlilerle pek çok kez işbirliği yapmalarına karşın çok önemlidir, çünkü Uygurlar kuzeydoğu sınırlarını gözetmekle yükümlüydüler. Oğuzların başkaldırısı korkunç sonuçlar doğurur. 682'de boyunduruk altına alınmış olmaları imparatorluğun yeniden kurulmasını sağlamıştır, bu nedenle imparatorluğun önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar.

Bilge Kağan önce Oğuzlara karşı yürür. 717'de çetin çarpışmalar sonucunda iki kez yener, ama sürülerini vuran bir salgın hastalık sonucunda zayıflamalarına karşın yola getirmeyi başaramamıştır. Bozkırlardaki seferler de ender olarak net sonuçlar verir: Tu-kiu'lerinki en karmaşık olanlarıdır; Bilge Kağan'ınkileri çözmekse neredeyse imkânsızdır. Oğuzların Çin'e kaçışından, Tu-kiu'lerin Karluklara, Hitaylara, Çinlilere, Tibetlilere karşı seferlerinden söz edilir. Tu-kiu'ler kimi zaman başarılı olurlar, bu aklı yakın görünmektedir. 723'te onyedibin atlıdan oluşan Çin ordusunu yendiklerinden, 732'de yaklaşık kırkbin askerden oluşan tüm bir Çin ordusunu yok ettiklerinden kuşkulanılması için bir neden yoktur. Ama zaferler çok işe yaramazlar ve Tu-kiu'ler sınırlarını bilmektedirler ve eskisi gibi alınan sürülerden, ganimetle dolu arabalardan, köle edilen kadın ve çocuklardan söz etmezler. Bilge Kağan da en önemli iki desteğini, çocukluktan beri yanında yer alan Tonyukuk'u ve 731 Şubatın-

da ölen kardeşi Kültigin'i kaybetmiştir. Çin Yıllıkları'nın tanıklığına güvenirsek, bir süre sonra 734 Kasımında bakanlarından biri tarafından zehirlenerek öldürülür.

Yerini iki oğlu alacaktır. Yiyan birkaç ay başta kalır, sonra "Tengri Kağan" unvanını almaya cesaret eden oğlu da bunun yerini almak isteyen devlet adamlarından Özmiş tarafından tahttan indirilir (734-741). Özmiş Kağan'ın (741-744) darbesi Uygur İmparatorluğu'nu oluşturacak devrimin ilk adımı olur.

Tüm bu sarsıntılarına karşın Tu-kiu imparatorluğu, 546 ve 680'de kurulan iki imparatorluk da dünya tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu imparatorluktan Türk halkı doğmuştur. O güne kadar Hint-Avrupalı olan bozkırların Türkleşmesini büyük ölçüde sağlayan bu imparatorluktur. Sogdiyana, Serinde, hatta başka yerleşik ülkelere Türk olgusunu sokan ilk devlettir. Türkçe konuşulmasında kuşkusuz büyük payı olmuştur ve gelecekteki Türk egemenliklerinin tohumlarını atmıştır. Bu devlet var olmasaydı Selçuklular, Osmanlılar, Altınordu ve Özbekler, Timur İmparatorluğu ve Hindistan'daki Büyük Moğollar da var olamazlardı dersek yanılmış olmayız sanırım.

Tu-kiu'lerin Yazıtları

Tu-kiu İmparatorluğu'nun kuruluşu ya da daha doğrusu İkinci Tu-kiu İmparatorluğu'nun kuruluşu olduğundan farklı görünür. İlk başlardaki başarılarına ve Kapağan Han ve İlteriş Kağan dönemlerinde Çin üzerinde gerçek bir tehlike oluşturmalarına karşın ilkinin düzeyine hiçbir zaman erişememiştir. Ünü 681-706 yıllarındaki zaferlerinden çok büyük yazıtlarından kaynaklanmaktadır. Bu yazıtları Finli Thomsen ve Rus Radlov'un çözümlemeleri sayesinde, ancak XIX. yüzyıldan sonra tanıyabildik.

Yine de bu imparatorluğun hakkını yemeyelim. Döneminde gerçek bir güç oluşturmuştur. Gerçek bir güç olmasının yanı sıra saygı uyandıran bir devlet olmuştur. Kapağan Han korkunç Çinli imparatoriçe Vu (683-705) oğlu için ondan kızını isteyince bunu küçümseyerek reddetmiştir: Kızının çok daha büyük ve soylu bir halka layık olduğunu söylemiştir. Hangi halka? Türk halkına elbette, çünkü bir Türke ancak bir Türk layıktır. İhtişamlı Bilge Kağan döneminde, Kültigin'in cenaze törenleri için dünyanın dört bir yanından hediyelerle elçiler gelir: Hitaylar, Tibetler, Sogdlar, Persliler, Kırgızlar, Türgeşler, Çinliler. Çinliler beraberinde "onbin metre ipek kumaş, sınırsız altın ve para" getirmişlerdir. Ve aynı Çin, ölen kişinin mezar anıtını süslemek için sanatçılarını, Türk yazıtının yanına bir Çin yazıtı dikmek için de

kendi yazıtçılarını gönderir.

Tu-kiu yazıtları, Türk dilinin ilk eserleridir (Bugut'taki Sogdca yazılmıştı). Yalnızca ilk eserler olmakla kalmayıp bize verdikleri çok değerli bilgilerle her tür dikkati hak eden yapıtlar olmuşlardır. Sayıları fazla değildir. Yalnızca üçünde uzun metinler vardır: Bayan Tsokto yazıtı ve Koşa Çaydam yazıtları. İlki, Tola Irmağı'nın yukarı vadisinde bulunmuştur ve 725 dolaylarında dikilmiştir ve 62 satırdan oluşmaktadır. Tonyukuk'un yaşamöyküsü ve siyasal vasiyetini içerir. Koşa Çaydam yazıtları ise genelde Orhon yazıtları olarak bilinmektedir, çünkü bu ırmağın vadisinde bulunmuştur; 3,75 metre yüksekliğinde iki büyük dikilitaşa yazılmıştır. 732 tarihli olanı Kültigin, 734 tarihli olanı Bilge Kağan anısına dikilmiştir. Sırasıyla 72 ve 89 satırdan oluşmaktadırlar ve birbirlerini tekrar ederler.

Öteki yazıtlar daha kısadır ve tarihsel açıdan da daha az öneme sahiptirler. Tarihi belli olmayan, ama 719-720 arasında yazıldığı sanılan Ongin yazıtı içlerinde en eskisidir. Oldukça kısadır (12 büyük ve 7 küçük satır) ve yıpranmış durumdadır. Orta Moğolistan'da bulunan Ike Khuşotu (723-724 dolaylarında) daha uzundur (29 satır). Bundan başka iki kişiye daha adanmasına karşılık yazıta Kül İç Çor adı da verilmiştir. Ike Aşete 724 tarihlidir ve bir soylunun (*tarkan*) mezar taşıdır, en kısa olanıdır, yalnızca 10 satırdır. Talas Vadisi yakınlarında bulunanlar batılı Tu-kiu'lerin eseridirler; kazıklara ve sopalara yazılmışlardır, daha kısadırlar ve yerli halkın etkisini daha çok taşımaktadırlar.

Yanlış bir tanımla rünik olarak adlandırılan alfabe, belirsiz bir tarihte Sogdiyana'dan taşınan Part etkisindeki Aramcanın bir türevidir. Türk dilinin fonetik yapısına ve gereklerine çok iyi uyum sağlamış, mükemmel bir uyarlamadır; öyle ki bundan sonra başka hiçbir Türk alfabesi aynı başarıyı gösterememiştir. Uzun bir evrim geçirdiği dilinin eskiliğinden belli olan bir edebiyatla birdenbire ilk kez burada karşılaşmamız gibi, kusursuzluğu da sorun çıkarmaktadır. Bugün bile, eğitim görmüş bir Türkün bu yazıtları rahatlıkla okuyabildiğini görmek oldukça ilginçtir.

Bu yazıtlarda görülen milliyetçilik, Türkçeyi boyunduruğu altına girmiş olduğu Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırmaya çalışan Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçiliğini andırmaktadır ve kendini, yazıtlarda başka dillerden alıntılanan çok az sözcük olmasıyla gösterir. Bu yazıtlarda, Sogdcadan (*katun, yabgu, şad*) ve Çinceden (*tutuk, sengun*) alınan birkaç unvan dışında, başka dillerden alıntılanmış çok az sözcük bulunmuştur.

Yazıtların belli bir insancıl ve yazınsal değerleri vardır. Açık ve net bir dille, özenli bir biçemle yazılmışlardır. Ayrıntılara önem verilmiştir, örneğin bir atın

koşumlarının rengini belirtmek gerektiğinde, eğlenceli ve kısa cümleler kurmaya ve böylece anlatıma canlılık katmaya özen göstermişlerdir. Epik bir esinle yazıldıkları için mutluluklarını ("halkın midesi doluydu"), mutsuzluklarını ("ateş ve fırtına gibi geldiler"), üzüntülerini ("gören gözlerim görmez, bilen ve gören bilgeliğim bilgisiz kaldı") ve çabalarını ("bıraktım kanım aksın, bıraktım her yerimden ter aksın, pis pis koksun") basit ve gerçekçi imgelerle dile getirmişlerdir. Bu yazıtlara yapılabilecek tek eleştiri dövüş anlatılarındaki, şiir ve düzyazının yer değiştirdiği ritimli cümleleriyle aşmaya çalıştıkları, ama başarılı olamadıkları tek düzelikleridir. Burada dile getirilen çok soylu duygulardır: sadakat, cesaret, özgürlük aşkı... Siyasal ya da ahlaksal kaygılar daha çok dinsel kaygılarla açıklanır. Ve kaybedilen yakınlar için gerçekten kalplerinden kopan içten ağıtlar vardır: "Gözlerden yaş, ruhtan ve kalpten hıçkırıklar geliyorsa..."; "Yaz geldiğinde, gökte gökkuşağı belirdiğinde, dağlarda dişi geyikler kaçışmaya başladığında onu düşünürüm."

Tüm bu niteliklerine karşılık "rünik" alfabe, başka alfabelerin rekabeti nedeniyle uzun süre varlığını sürdüremez. Bununla birlikte, günümüz Tuva bölgesinin halkları, Kırgızlar ve egemenliklerinin ilk yıllarında Uygurlar tarafından kullanılır ve en azından X. yüzyıla kadar bazı mektuplarla ve kutsal yazılarla korunmayı başarır. Bunun en önemli kanıtları, bir görevli olduğunu düşündüğümüz Bögetay Şigri'nin Miran ya da Bezeklik'te bulunan mektubu, 930 tarihli ünlü kehanet kitabı *Irk Bitig*, Bezeklik'te bulunan 925 ile 1000 tarihli Çince-Türkçe bir el yazmasıdır.

9. BÖLÜM

TİBET'İN DOĞUŞU

MS ilk binyıl çoktan başlamıştı, ama Tibetliler henüz tarih sahnesine çıkmış değillerdi. Tibetlilerden ancak bir ya da iki kere, o da Çinliler söz konusu olduğunda söz edilmişti. Kendi içlerine dönük yaşayan Tibetlilerin hiçbir zaman tarihsel olaylarda etkin rol almayacaklarını düşünebilirdiniz. Buna karşın Tibetlilerin öteki toplumlardan soyutlanmış bir biçimde yaşadıkları bir söylenceden ibarettir. Tibet'in büyük bir bölümünü oluşturan yüksek dağlarla Afganistan, Serinde ya da Sogd ülkesi kadar sık ziyaret edilen bir ülke olmadığı gerçektir. Ama Tibet komşularıyla özellikle İran, Hindistan ve Çin'le sürekli ilişki içindedir; dolayısıyla bunlardan ve başka toplumlardan gelecek etkilere her zaman açık olmuştur.

Tarihi Öncesinde Tibet

Tibet toprağında yapılan arkeolojik araştırmaların azlığına ve yetersizliğine karşın, Balukshar bölgesinde MÖ 2000 tarihli mağaralar, MÖ 500'lü yıllara ait mezarlar (belki de daha da öncesine ait, çünkü tarihini saptamak olanaksızdır), taş anıtlar bulunmuştur. Düz bir sıra halinde ya da daire biçiminde sıralanmış menhirlere ve taşlara ülkenin merkezinde, büyük göllerin güneyinde sık sık rastlarız. Bunların yanı sıra aynı tarihe ait olup olmadıklarını saptayamadığımız bronz eşyalar da bulunmaktadır. Maden işçiliği antikçağda zaten biliniyordu, Çinlilerin bu işçilikte ileri gittikleri açıktır, çünkü Tibetlilere madenden silah sağlıyorlardı.

Taş anıt kültürü neredeyse evrenseldir. Tibet kültürü de Güneydoğu Asya'daki pek çok anıt kültürüyle aynı özelliklere sahiptir, hatta belli bir ölçüde Galya ülkesi ve İngiltere'deki anıt kültürüne yakın özellikleri de vardır. Bu açıdan Tibet bize tam bir bütünlük taşıyan eserler sunmuştur: Doğu-batı ekseninde birbirine paralel 18 sıra taş, bir kromlek [büyük bir taşın çevresinde dizilmiş daha küçük taşlardan oluşan anıt, –çn] ile son bulmaktadır, bunların ortasında iki menhir ve sunak sayabileceğimiz bir masa bulunmaktadır; masada yağ lekeleri görülmektedir. Bu anıtlardan

bazıları tepeler ya da geçitler üzerinde bulunmaktadır, üzerlerine hâlâ bayraklar asılmaktadır: Ötekiler, Budizmi kabul etmiş Tibetli kralların mezarlarının yanlarına dikilmişlerdir, bu da çağdaş olduklarını akla getirmektedir. Her ne kadar en eskilerinin tarih öncesine ait olduğu biliniyorsa da ötekilerin daha yakın tarihli, ortaçağ, hatta modern zamanlara ait olduğu hemen hemen kesindir. Hangi tarihte olurlarsa olsunlar hepsi *rdo-rin* adını taşımaktadır ve Tibet dinleri tapıncında Gcüg, Bon ve Budizmde kullanmışlardır ve hâlâ da kullanılmaktadırlar.

Tibet'in tarihi bir efsane ya da bir söylenceyle başlar. Genel inanışa göre, dünyanın kuruluşundan MS VI. yüzyıl sonuna kadar tanrıların tüm öteki ülkeler arasından saflığı ve göğe yakınlığıyla seçtiği Tibet aynı soydan 27 kral tarafından yönetilecektir. Bu krallardan ilki sonraları Budist bir imge kazanacaktır, bir dağın tepesine bir iple ya da bir merdivenle gökten iner. Yere indiğinde, yüksek dağlarda bir toprak tanrıçasıyla evlenir, yeryüzündeki görevini tamamlayınca aynı yoldan göğe geri döner. Böylece yerle göğü birbirine bağlayan bir yol açılmış olur ve altı kral da bu yolu kullanarak gök ve yer arasında gider gelirler. Bir gün ip kopar (ya da merdiven yıkılır). Kozmik iki dünya arasındaki bu yol kapanınca refah dönemi son bulur. Tibet bundan sonra anılarıyla ve kaybolmuş cennetin hayaliyle yaşamını sürdürür. Ülke bölünür. VII. yüzyılda Tibet tarihi başladığında, onyedi Tibet krallığının Lasa yakınlarındaki Yarlunglar etrafında birleştiği bir krallık yönetimi başlar.

O dönemde göçebe olan Tibetliler yabani insanlar ve eşkıyalar olarak görülüyorlardı. Çinliler mesafeli durdukları Tibetlileri: "Belli bir yerde konaklamadan sürülerinin peşinde otlaklarda gezerler, ama yine de sağlam şehirler kurarlar. En güçlü şehirleri Lo-so (Lasa) adını taşımaktadır. Yıl başında arpa tarımı yaparlar. Keçeden çadırlarda kalırlar," sözleriyle tanımlamaktadırlar.

Gcüg

Oldukça şaşırtıcı bir biçimde, Tibetliler aniden birbiriyle çelişen aşamalardan geçerler: Budizmi kabul ederler, imparatorluk kurarlar ve bir devlet dini yaratırlar.

Devlet dininin kökleri derindir. Mutlak yönetimin yaradılış destanı ve kralın ölümsüzlüğü inancı üzerine kuruludur. Krallar göğe geri dönmeyip yerde öldüklerinden beri onları gömmek gerekmiştir. Kral mezarları Brahmaputra'nın güneyinde, Yarlung Vadisi'nde, Phyon-rgyas yakınında, kimi zaman kare kimi zaman yuvarlak bir tümsekçiğin altında bulunurlar, mezarlar bir dağ biçimini taşımaktadırlar ve "dünyanın sihirli bir izdüşümü" olarak kabul edilirler. Mezarın ortasında yatan kral

hayatta olduğu gibi sonsuza kadar evrenin eksenini temsil eder. Kralın varlığı mezarını özel bir tapınma mekânı yapar, tabii ötekilerin mezarları da daha az olmakla birlikte dinsel bir öneme sahiptir. Cenaze törenleri, ölüm tapıncının, yeniden diriliş ve sonsuz yaşam inancı etrafında şekillendiğinin göstergesidir.

Hükümranlığı sırasında kral güç ve zafer simgesi *byin* ışığıyla hüküm sürer. Yaşamı, iktidarın istikrarı, bereketli ürün, hayvan sürülerinin üretkenliği, yaşam kaynağının dayanağı ve desteği birtakım tanrılara bağlıdır. Bu tanrıların lütfunu kazanmak için dinsel ayinler yaparak hoşnut bırakmak gereklidir. Eğer gerektiği gibi ibadet edilmezse kral ölür, iktidar çöker, ürünler ve sürüler telef olur.

Kral dinin merkezidir ve din ancak kral aracılığıyla uygulanır. Yakın ortaçağdaki Tibet imgesinden çok farklı bir Tibet imgesi çizen Bezeklik el yazmalarının bulunuşuna kadar Budist kaynaklar ve Bon dini, Bon'un Tibetlilerin ilk dini olduğunu söyleyerek büyük bir yanılgıya düşülmesine neden olmuşlardır. Artık Bon ve Budizmin yayılmasından çok önce Tibet'te Gcüg adlı bir dinin (insan dini) olduğunu biliyoruz, karmaşık, ama tutarlı bu din İran'ın etkisiyle olgunlaşmış, yeni yıl kutlamalarıyla kendini göstermiştir. Rakip dinlerin nefretiyle bu din yok edilmekle kalmamış, varlığı tamamen yadsınıp unutulmuştur.

A. MacDonald'ın çok yerinde olarak gözlemlediği gibi bu tıkanmanın nedeni, "bu dinin ibadet biçimlerinin ve ayinlerinin çok iyi yapılanmış bir sistemde kök salmış olması ve Budizmin ilkelerine tamamen zıt ilkeler üzerine kurulmuş olmasıydı." Ve Anne-Marie Blondeau Gcüg'ün esaslarını özetlerken bu nedenleri çok iyi açıklar: "Budizm eski zamanların görüşünü kabul edemezdi. Adak adamayı, evreni elinde tutan tanrı-kral imgesini, ölümsüzlük ve ölümden sonra mutlu yaşam inancını, dünya hayatını, toplumsal adalet ve mutluluk idealini yüceltip manen mükemmelliğe erişmeyi göz ardı eden görüşü reddetmiştir."

Bon'a gelince, bu din, XI. yüzyıldan önce var olmaz, ortaya çıkışı Budizmle aynı döneme denk gelir. Bu dinin çok daha eski zamanlara dayandığı inancı, kuşkusuz bunun başarılı propagandasından olduğu kadar dinsel konularda ve büyü tekniklerinde uzman büyük olasılıkla yabancı *bon-po*'lardan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bunların İranlı ya da Keşmirli olduğunu ileri süren inanışlara çok değer verilmemelidir, çünkü daha sonra Bon'un, Budizm gibi Tibet dışında bir uygarlığın ürünü olduğu iddiasını sürdürmek isteyeceklerdir.

Budizmin Tibet'e Girişi

Tibet tarihi ancak kral Srong-btsan Sgampo (610-649) ile bir söylenceyle başlar.

Srong biri Hintli, daha doğrusu Nepalli, öbürü Han Hanedanının kurucusu Tai-tsong'un (Taizong) öz yeğeni Çinli bir prenses olmak üzere iki kadınla evlenir. Her ikisi de Budisttir ve Budistlerce Ak Tara ve Yeşil Tara adıyla ölümsüzleştirilmiş ve tanrısallaştırılmışlardır. Bu prenseslerden biri hayatta yapılan iyiliklerle ve bir varlıktan ötekine geçişle aydınlanmaya ve teslimiyete varan aşamalı yolu salık veren Hindu Budizmini yayarken, öteki prenses fiziksel ve mantıksal etkinliğin insanın kendi doğasında Buda'yı bulmasını engellediğini ve bu etkinliklerin tamamen terk edilmesi ve yaşamsal her tür eser ve faaliyetin ortadan kaldırılışıyla aydınlanmaya ulaşıldığını ileri sürer.

Her ne kadar eski metinlerde yalnızca Çinli prensesten söz edilse de bu iki hanımın varlığı inkâr edilemez. Eğer bu Çinli prenses Tibet'e bir şey katmışsa, 730'da başka bir Tibet kralının daha iyi tanınan yeni Çinli eşinin yaptığı gibi, Tibet Budizmine Konfüçyüsçülük, hatta Taoculuk anlayışını sokmuş olmasıdır. Bu iki simgesel figürün ardında Tibet'in yeni diniyle ilgili VIII. yüzyıl sonuna kadar süren tartışmayı yönlendiren iki düşünce akımı bulunmaktadır. Bu iki prensesin Budizmin Tibet'e yayılışıyla hiçbir ilgisi olmamıştır; zaten Budizmin Tibet'e girişi, merkezde olmasa bile sınırlarda, Srong'dan önceki zamanlara rastlar, bu gelişme gözlerden uzak kalmıştır, çünkü o dönemde yazı bilinmediğinden yazılı kaynaklardan yoksunuz.

Budizmin Tibet'teki zorlu ilk yıllarıyla ilgili hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Bu dinin yayılışında Srong'un rolü Budistlerin abarttıkları kadar değildir, bu krala bu kadar çok önem vermelerinin nedeni onda *Bodhisatva*'nın, Avalokitesvara'nın yeniden dirildiğini görmeleridir. Kesin olan bir şey Srong'un Tibet'te ülkenin en eski *stupa*'larını, Tibetçe *şöte*'ler kurmuş olduğudur. Srong'un din konusunda oldukça ilgisiz olduğunu ve tesadüfen Budist olduysa da bu dönüşün kendine özgü bir biçimi olduğunu söylersek çok yanılmış olmayız. Çakyamuni'nin ateşli bir hayranı olan bu prens, bakanlarından birine onun mezarı üzerinde yüz at kurban edeceğini söylemiştir.

Devletin Kuruluşu

Dinsel özelliklerinin kişiliğinin gerçek yanlarını gölgede bıraktığı Srong'un büyüklüğü daha çok politika alanındaki belirgin katkıları olan eserlerinden kaynaklanmaktadır; derebeylerinin boyunduruk altına alınışı, derebeylik kurumunun yok edilişi, ülkede birliğin sağlanması, yazılı bir dille bir Devletin kuruluşu, merkezi hükümet, düzenli yönetim, hepsi Srong'un eseridir. Bu görevinde kendisine olağanüs-

tü yetenekte bir yardımcı eşlik eder; Mgar, Srong'un her tür yetkiyle donattığı bakanıdır. Bu bakanın yeteneği ve takdire değer özellikleri kral üzerindeki etkisiyle olduğu kadar itibarı ile de kendini gösterir. Srong'un ardılları eserini yaşatmayı sürdürecekler ve kraliyet hanedanının yanı sıra bir tür bakanlık hanedanlığı kuracaklardır; yıllar geçtikçe bu hanedan güçlenir ve sonunda bir tür hükümdarlık naipliği halini alır. Mgar'a gelince popüler bir anlatı olan *Moni-bko-bum*'la ölümsüzleştirilir.

Nepal'e yerleşmeyi tercih etmiş olsa da Srong, Lasa'da ulusun simgesi olacak anıt Potala'nın çekirdeğini oluşturan yapıyı inşa ettirir ve çok önemli olduğunu düşündüğü bürokrasiyi kurmak için gerekli kadroları oluşturur. Bu kadrolara gerekli nitelikleri taşıyan tüm Tibetliler alınır, ama sayıları yeterli değildir. Bu nedenle Çinlilere, Nepallilere ve Hotenlilere bu kadrolarda yer verilir. Bu biçimde oluşturulan kamu görevi çok geçmeden ağırlaşır ve zorlaşır. Bu görev her ne kadar ayrıcalıklı olsa da çok çaba isteyen, zor bir görevdir ve kamu görevlileri oldukça müşkülpesenttir. Elimizde sekiz ya da on yıl önce kamu görevlileri yararına yürürlüğe giren bir kararnamenin uygulanmadığını gören görevlilerin bununla ilgili koşullarını ve isteklerini dile getirdikleri bir metin vardır.

Saraya hizmet eden yabancılar arasında Çinlilerin özel bir yeri vardır. Hükümdarlar Hintlilerden çok Çinlilere önem verirler. Halkının kültür düzeyini yükseltmek isteyen Srong soyluların oğullarını Orta İmparatorluğu'nun okullarına gönderir ve onlardan da kendi aydınlarını göndermelerini ister. Aynı zamanda o güne kadar bilinmeyen ürünler ülkeye girer ve Tibetlilerin gelenek ve göreneklerine yerleşir; bu ürünler arasında, yazmayı öğrendiklerine göre kâğıt ve mürekkebi, bira, şarap ve ipeği sayabiliriz. Tibetliler Çinlilerden sulama yöntemlerini öğrenirler ve bu yöntemleri kullanmaya dikkat ederler; böylece zayıf da olsa tarım canlanmaya başlar. Tüm bu katkıların sonucunda Tibet üzerinde güçlü bir Çin etkisi oluşur, Çin dinsel ve siyasal ideolojinin oluşmasında büyük bir rol oynamaya başlar ve etkisi her geçen gün daha da artar.

Buna karşın Srong alfabeyi Hintlilerden alır ve Tibetliler alfabeyi sökünce, Sanskritçe metinleri çevirmelerini ister ve kraliyet yıllıklarını yazdırmaya başlar. Tibet böylece tarih öncesi dönemden çıkar.

Ülkesinin dışa açılarak büyüyebileceğini anlayan Srong ülkenin coğrafyasının geçit vermediğinin de farkındaydı. Çin'e giden bir yol hep açıktı. Buna karşın Kansu'ya ulaşmak çok güçtü, Serinde ya da Hindistan'a ulaşmaksa neredeyse olanaksızdı. Buralara ulaşmak için Keşmir ve yukarı Pencap'tan geçen, Gilgit'in anayol ya da

kavşak görevini gördüğü bir yoldan uzun bir dönüş yapmak gerekliydi. Kral bu geçit vermez topraklarda Hint yarımadasından Nepal'e giden bir yol açtı; bu yol hâlâ işlemektedir. Böylece Çin'den Hindistan'a gitmek ve Tibet üzerinden tekrar geri dönmek mümkün oldu. Bu yolun işlediğinden ve yararlı olduğundan çok emin değiliz.

Srong 649'da ölür ve yerine Mgar geçer. Mgar ve sonraki yedi hükümdar da Srong'un eserini tamamlamaya çalışır. Ticaret Nepal, Keşmir, Ladakh ve Serinde yönünde gelişir, ama Çin'le ilişkiler Tibetliler yayılmaya başlayınca bozulur. Çok geçmeden birbiriyle savaşmaya başlarlar.

VII. yüzyıl sonlarında ve tüm VIII. yüzyıl boyunca çelişkili bir biçimde askeri çatışmalar yoğunlaştıkça Budizm güçlenir – bunun nedeni belki de Tibet ordusunun Tarım Havzası'na girişiyle Tibetlilerin Budistlerle yakın ilişkiler kurmasıdır. En büyük Tibet prenslerinden Khri-Srong Ide-tsen (755-797) döneminde resmi belgelerde Budizmden söz edilmeye başlanır, böylece bir kez daha krallara aslında üstlenmedikleri bir rol atfedilir. Yaşayan tanrılar, ulusal dinin temel direkleri olan hükümdarlar, Gcüg'ü reddetmekle aslında kendi kimliklerini reddederler. Budizmi gerçekten kabul etseler de, gerçek bir fedakârlık yaptıklarını söyleyerek gösteriş yaparlar ve bu inançlarıyla her zaman böbürlenirler. Onlara inanmakta zorlanıyoruz. Gcüg hâlâ direnmektedir ve ılımlı edebiyatları da yeni dine karşı yapılan sert eleştirileri susturmayı beceremez. Halkın hoşnutsuzluğu öyle bir noktaya gelir ki Bsamyas Tapınağı'nı inşa etmekle görevli Hintli bilge Santaraksita gelince kral bilgeyi ülkesine geri göndermek ve inşaatı durdurmak zorunda kalır. Tibet'in Budizmi gerçek anlamda kabul edişi başka bir bilgeye, çok önemli güçlerle donanmış bir büyücü ve gizemci olan Padmaşambhava'ya atfedilir. Padmaşambhava yeni Buda olarak kabul edilir ve hakkında efsaneler yaratılır. Bu eserleri ne yazık ki ancak XIV. yüzyılda tanırız, daha önceki dönemlere ait bir eser bulunamamıştır.

Budizm Khri'nin zamanında giderek daha çok yayılır. İnşaatı durdurulan büyük tapınak tamamlanır. Buraya keşişler davet edilir. Ve büyük bir bölümü hâlâ Gcüg'e inanan halka Budizme sadakat yemini ettirilir. Böylece Budizmin devlet dini olmakla sonuçlanacağı süreç başlamış olur. Budizm 779'da devlet dini olur. Daha sonra yenilemek gerektiğine göre Tibetliler üzerinde bu kararnamenin çok etkisi olmamışa benziyor. İkinci denemenin birincisinden daha etkili olduğu da kuşkuludur. Tapınaklara toprak verilmesinin ve kaynak sağlanmasının kuşkusuz daha fazla katkısı olmuştur, çünkü böylece din sınıfının gelecekte kazanacağı ekonomik gücün temelleri atılmış olur.

Lasa Konsili

Tibet kralları kendi dinlerini ve tanrılarını Budizm uğruna kurban etmişlerse de bunu belli bir ideal uğruna yapmış olmalılar. Bu dinin ülkede birliği sağlayacağına ve artık evrensel bir dine sahip olan ülkenin uluslararası arenada yerini alacağına inanıyorlardı. Ama bu hareketin belli bir yoruma ihtiyacı vardı. Böylece bir konsil toplamaya karar verdiler. Bu konsil, Lasa Konsili olarak tanınıyor. Biz de, bu konsilin tek bir oturumu bile Lasa'da gerçekleşmediği halde bu adı korumayı yeğledik. Aslında bu toplantıya Tibet Konsili demek daha doğru olacaktır.

Genel inanışa göre Lasa Konsili, 775'te kurulan Bsam-yas Tapınağı'nda Tibet kralı başkanlığında 792-794 yılları arasında toplanır. Hintli keşiş Kamalasila ve Çinli keşiş Mahayana bu toplantıda birbirlerine girer. Çin tezinin uygun bulunmamasının nedeninin o sıralarda Çin'le bazı sorunlar olmasından mı kaynaklandığı konusunda bir fikir yürütemiyoruz. Daha bilimsel bir görüşe göre, tartışmalar konsile verilen iki yıllık süreden daha uzun sürmüştür ve iki döneme ayrılmaktadır ve ilk dönem Çin tezlerinin zaferiyle, ikinci dönemse Hint tezlerinin kesin zaferiyle sonuçlanır. Ama Paul Demiévile'e göre konsil hiç olmamıştır. Bunun yerine gerek kralın başkanlığında gerek onun yokluğunda çeşitli tapınaklarda sürdürülen, ama kralın sürekli ilgisinin üzerinde olduğu bir dizi tartışmanın gerçekleştiğini söyler. Bezeklik el yazmaları bu büyük fikir tartışmalarında kralın rolünü açığa çıkarır, hatta Budizmin kabul edilişinde, Hint öğretisinin benimsenmesinde ve bunun ardından Çinli keşişlerin ülke dışına çıkarılmasında kralın çok etkiliği olduğunun altını çizerler.

Tibet İmparatorluğu

Budizm barışı övüyordu, ama Tibetliler savaştılar. Çünkü din kadar fetihler de gerekiyordu. Tibetliler en başından beri birbirleriyle çatışıyorlardı ve VI. yüzyılda derebeylik kurumu dar çerçeveli kısır tartışmaları artırdı. Her ne kadar ülkenin birliği kralın egemenliğinde garanti altına alınmış olsa da aşırı hırs ve istekler hiç kaybolmadı ve bunları belli bir yöne yönlendirmek kaçınılmaz oldu. Bu isteği geniş çaplı bir yayılma hareketine yöneltmek kuşkusuz herkesi belli bir düşmana karşı ortak bir amaç uğrunda birleştirerek ulusal birlik duygusunun güçlendirilmesini sağlayacaktı.

Srong barışsever bir kraldı; bu nedenle hiç savaşa girmedi. Ama onun yerine tahta geçen torunu Khri-mang Srong-mang (654-663) oldukça güçlü bir hükümdar-

dı. Tibetliler iyi dövüşüyorlardı ve kaliteli çelikten kılıçlarıyla ve iyi hazırlanmış yaylarıyla korku salan silahlara sahiptiler. Bu silahlarla Kansu'da oturan Tu-yu-huenlere saldırdılar.

Tu-yu-huen'ler Sienpilerin bir koludur, Moğolca konuşurlar ve Kansu'ya 400'lü yıllarda Ordos ve Ala Şan'dan gelmişlerdir; Kansu'da oturan eski Tibet topluluklarını yavaşça bu toprakların dışına itmişlerdir. Bildiğimiz kadarıyla, Çin-Tibet sınırında ortaya çıkan ilk Altaylılardır ve bunlara karşı yürütülen savaşta kurbanlarının öcünün alındığının düşünülmüş olması olanaklıdır. Çok büyük bir dehaya sahip olmayan bu halk ülkeye yerleştiğinden bu yana büyük başarılara imza atamamıştır. Yalnızca Bezeklik'i yıllarca işgal etmişlerdir, aslında bu bile büyük bir başarıdır. Çinliler sürekli olarak bunlara ağır cezalar uygulamıştır. Çinlilere karşı büyük bir direniş gösterdikleri de söylenemez.

Tu-yu-huen'leri alt ettikten sonra Tibet korkulan bir güç haline gelir. İmparatorluk Kuzey Hindistan'da Gilgit bölgesine, batıda Tu-kiu'lerin topraklarına kadar Sseu-tch'ouen'daki (Seçuan) tüm şehirlere, Long-gan, Mao ve Ninyen'e yayılır. Tu-kiu'lerin, Hintli racaların işlerine burnunu sokar, Araplarla görüşür, hatta Bağdat'a elçiler gönderir. Prensler kızlarını yabancılarla evlendirirken kendilerine eş olarak, 703 ve 717 yıllarında aldıkları Çinli küçük kızlar da aralarında olmak üzere yabancı ülkelerden kızlar seçerler. Böylece Tibet büyük bir güç görünümünü alır, yalnızca görünümünü almakla kalmaz, büyük bir güç olur.

Çinliler eski Han hanedanlığından miras aldıkları batı politikalarını yıkabilecek Tibetlileri serbest bırakmayı elbette ki kabul etmediler. 679'da öçlerini almak için harekete geçerler, ama sonra çok tehlikeli olduğunu düşünerek vazgeçerler. Sonunda 692'de harekete geçerek güçlü bir Türk ordusunun yardımıyla Tibetlileri yenerler ve "Dört Karargâh"ı, yani Kuça, Kaşgar, Hoten ve Karaşar'ı ele geçirirler.

697'de Tibet hükümeti barış görüşmeleri için yeşil ışık yakar. Çinlilere Dört Karargâh'ı kendilerine geri vermelerini ve Tu-kiu'lerin batıdaki topraklarını paylaşmalarını önerir. Çok akıllı ve iyi müzakereci olan Çinliler bu önerilere karşı öneriler getirirler: Dört Karargâh'ı geri vermeyecekler, ama Tibetlilerin Tu-kiu topraklarını işgal etmesine izin verecekler, bunun karşılığında da Kuku Nor'u (Gök Göl) alacaklardır. Bu işten sorumlu Çinli raportörün imparatorla yaptığı görüşme çok açıklayıcıdır: "Görüşmeleri uzatacak bir yol bulmalı ve Tibetlilere iştahlarını kabartacak öneriler sunmalı. Böylece bir anlaşmaya varılacağı umudunu hiç yitirmezler."

Tibetliler böylece zaman kaybederler. Çinliler bu süreden faydalanırlar. Ordula-

rını güçlendirirler ve Tibetlilerin denetimindeki bölgelerde kargaşa çıkarırlar. Sonunda Tibetliler dayanamaz ve yeniden Çin'e savaş açarlar, fakat çok başarılı olamazlar. 714'te Çin'e karşı giriştikleri saldırı büyük bir direnişle karşılanır ve onlara çok pahalıya mal olur. 725 ve 727 yenilgileri Tibetlileri bir barış anlaşması imzalamaya zorlar. Ama her iki taraf da bu anlaşmaya uymayacaktır.

Bununla birlikte çok sık ateşkes anlaşmaları imzalanır,* Tibetliler zorla elde edemediklerini diplomasi yoluyla edinebilecekleri umudunu hiç yitirmezler. Çok erken yaşta kutsanan azınlık krallarının (*Kieou Tang-çu*, yedi yaşında tahta geçen bir prensten söz eder) isyanlarıyla ya da tahta kavgalarıyla uğraşmadıklarında halk isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Çinlilere karşı genelde alçakgönüllü davranırlar. 703'teki Çin düğünü sırasında saraya "bin at ve iki bin ons altın" hediye ederler. Çinliler de kurnazlıkta aşağı kalmazlar: "Eğer Tu-polar (Tibetlilere bu adı veriyorlardı) bizi işgal etmiyor ya da bize kötü davranmıyorlarsa (...) bunun nedeni yalnızca onlara bağlı Nepalli, Brahman (Hintli) şeflerin onlara karşı düşmanca tavır alması (...) ve krallıklarının içten içe kaynıyor olmasındandır. Kralın ilk eşinden olan oğluyla öteki eşlerinden olan oğulları iktidar için kavga ediyorlar, generaller ve danışmanlar yönetimi tanımıyorlar. Sürekli olarak birbirlerini kırıyorlar. (...) Yani bizimle iyi geçinmelerinin nedeni On Oklar ve Dört Karargâh'la ilgili kavgalarını gerçekten unutmuş olmaları değildir."

Gerçekten de unutmazlar. Kaşgar'a giden en düzgün yol Gilgit ve Vahan'dan geçtiğinden buradan serbest geçiş hakkı almak istemekteydiler. Gilgit krallığına, başarılı olsun ya da olmasın, pek çok saldırıda bulunurlar, 722'de Çinlilerin gönderdiği yardıma karşın "dokuz şehri" ele geçirebilirler. Hintlilerle görüşmelerinde: "Sizin kralınıza karşı değiliz, ama Dört Karargâh'a saldırmak için sizin topraklarınızdan geçmek zorundayız," diyerek kendilerini savunmuşlardır. Böylece Karakurum ve Pamir bölgesi bir çatışmanın içine girer. 737'de Tibetliler Keşmir ve Kandehar'a karşı öyle büyük bir saldırı başlatırlar ki Çinliler Tibetlileri sakinleştirmek için Gök Göl'e saldırarak bir ikinci cephe daha açarlar.

Tibet diplomasisi Gilgit kralını Tibet'in koruması altına girmeye zorlayarak ve bunun karşılığında bir Tibet prensesini krala vererek büyük bir başarı kazanır. Tibet bu durumdan yararlanarak şehrin kuzeyindeki yirmi küçük krallığı topraklarına ekler. Çin bu duruma doğrudan müdahalede bulunur. Kore asıllı general Kao Siyen Çe'nin kumandası altında bir sefer başlatırlar ve bu sefer Çinlilerin zaferiyle sonuç-

---

* 706-822 yılları arasında Tibetliler ve Çinliler arasında yedi ateşkes antlaşması imzalanmıştır.

lanır ve Gilgit'e kadar inmelerini sağlar. Tibetliler, Çinliler için tarihlerinin en karanlık günleri başladığında bunun intikamını alacaklardır; İmparatorluğun tüm doğu bölgelerini talan ederler, Şang'an'a (Xian) girerler, ama burada kalmazlar (763). Yirmibeş yıl sonra Bezeklik'i ele geçirecek ve burada 848 yılına kadar kalacaklardır.

10. BÖLÜM

VAHA UYGARLIĞI

Tarih yalnızca savaşlardan, çatışmalardan ve fetihlerden oluşmaz, ama barışın huzur dolu sessizliği silahların gürültüsüne karışır, dünyayı değiştiren askerler bu fetihlerin sonuçlarına katlanan halkların sesini bastırır. Ahamenidler, Makedonyalılar, Çinliler, Sasaniler, Yue-çiler, Tu-kiu'ler ve Tibetlilerin iki Türkistan'a, yani Çin Türkistanı ve Rus Türkistanı'na ve Orta Asya vahalarına gelişini anlattık, ama buranın yerleşiklerinden söz etmedik. Bu halklar sanki hiç var olmamışlardı ya da hep başkalarının güdümünde hareket etmiş, kendi başlarına bir varlık gösterememişlerdi. Bu ülkelerin zenginliğinden ve verimli topraklarından, şehirlerin çıkardığı ayaklanmalardan çok ender olarak söz etsek de Yarkent hükümdarının bir imparatorluk yaratma girişiminden yalnızca bir öykü olarak söz edilir. Tüm bu gürültü arasında yalnızca Sogd dili ve kültürü kendini gösterebilmiştir, ama bu da ancak bu kültürü ve dili paylaşanların tarihleri aracılığıyla olur.

Oysa VIII. yüzyılda, Sogd ve Doğu Türkistan (Serinde) uygarlığı doruğa ulaşmıştı. Barbarların ve uygarların tüm işgallerine dayanmış, kimliklerini kaybetmemiş, hatta gelişmeye devam etmişlerdir. Başta Sogdca olmak üzere dillerini uluslararası alana yaymayı başarmış ve böylece ticaret ilişkilerinin olağanüstü düzeyde gelişmesini sağlamışlardır ya da ticaretteki başarıları dillerinin her yana yayılmasını sağlamıştır. Hemen hemen her yere pazarlar açmışlar ve her zaman etkili olmuşlardır. Tarımda o kadar ileriye gitmişlerdir ki dünyanın en verimli tarım yöntemlerini uygulamışlardır. Zenginleşmişler ve bu zenginlik onlarda yüksek düzeyde ince ve özenli bir yaşam biçimi ve yaşama bağlılık geliştirmiştir ki, aslında yaşam sevinci zaten bu halkların doğalarının bir parçasıdır. Orta Asya'da yayılan tüm dinlerle ilgilenmiş ve bunlara belli başlı destekler sağlamışlardır. Bugün bile dorukta parlayan büyük sanat okulları yaratmışlardır.

Bir yönü batıya öteki yönü doğuya bakan büyük bir dağ sırasıyla ayrılan Sogd ülkesi ve Doğu Türkistan farklı iklim koşullarına sahip farklı ülkeler olsalar da bunca farklılığın ve çeşitliliğin yanı sıra bu iki uygarlığın birlikteliğini sağlayan

kimi ortak özellikler vardır.

Bu ortak özellikler arasında iki nokta dikkat çekicidir: Bu ülkelerin ikisi de vahadır ve bu vahalar sürekli göçebe saldırısı altındadır. René Grousset toprakla uğraşan bu toplulukların olağanüstü canlılığının ve kırılmadan eğilme kapasitelerinin altını özellikle çizmiştir: "Bu ince ve özenli toplumun, Orta Asya ari kültürünün nadide çiçeğinin Moğol-Türk kavimlerinin yalnızca birkaç metre uzağında açtığını düşününce bunun bir rüya olduğunu sanabiliriz. (...) Bozkırların sınırında, çölün himayesinde ve göçebelerin korkunç akınlarının sürekli tehdidi altında bu kadar uzun süre varlığını korumayı başarmış olmasının bir mucize olduğunu düşünebiliriz."

Dil

Sogd ve Doğu Türkistan (Serinde) dilleri İran dil grubuna aittir ve Latin grubuna ait Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca dilleri birbiriyle ne kadar örtüşüyorsa onlar da o kadar örtüşür. Bu dillerden birini konuşanın öteki dilleri öğrenmesi çok kolay olduğu için, Sogdcanın Doğu Türkistan'da anlaşıldığı yolundaki iddialar bize çok da yanlış gelmemektedir. Buna karşın, Budizmi seçen Doğu Türkistanlılar Sanskritçe dilini ayrı bir yerde tutarlar ve Hiuan Tsang'a göre Sanskritçe dinsel ayin dilleri olur. Hiuan Tsang'ın görüşü uzun bir kanun metninin Hoten'de bulunan iki bölümüyle doğrulanır (bunlar Paris ve Saint Petersburg müzelerindedir); bu metin Asoka zamanında kullanılan ve eğer metin bizim düşündüğümüz gibi MS II. yüzyıl tarihliyse yaklaşık beşyüz yıl varlığını sürdüren Hint yazısı *kharosthi*'yle [haroşi] yazılmıştır.

Tu-kiu'lerin Bugut yazıtıyla gördüğümüz gibi Sogdcanın etkisi evrenseldir: Sogdca en azından VI. yüzyıl dolaylarında Orta Asya'nın *lingua franca*'sıdır. Moğolistan'da yayılan Sogdca Uygurlar döneminde de, yazıtlarda da kanıtlandığı gibi önceliğini sürdürür. VI. ve VII. yüzyıllarda burada Kuçancanın resmi dil olmasına karşın Baktra ve başka bölgelerde de bu dil konuşulur. Sogdca Sogd yazısıyla, Mani yazısıyla, hatta Süryani-Hıristiyan yazısıyla yazılır; bu üç yazıya pek çok belgede rastlanır.

Sogdlar pek çok ülkede yerleşmiş ve dillerini yaymışlardır. Lobnor'da yerleşim bölgeleri kurmuşlar –buralarda VI. yüzyıl boyunca, hatta gölün kurumasına karşın VII. yüzyılda da etkin olmuşlardır– Tang döneminden önce de Çin'e yerleşmişlerdir. Çinliler bu yerleşim yerleri arasında Çu ve Isık Köl'dekileri ve Seyhun, Cent, Havarnah, Yengi Kent şehirlerini saymaktadırlar. Bu şehirlerden yalnızca Arapların

Türk egemenliği altında yaşadığı Yengi Kent sınırlandırılmıştır. Tu-kiu prenslerinin danışmanlığını yapan ve bunların yerleştikleri her yerde, özellikle de Moğolistan'da etkinlik gösteren Sogdlardan daha önce de söz etmiştik. Yetkinliklerinin ve dillerinin etkisiyle Tu-kiu'lerde olduğu gibi yöneticilik görevlerine gelmiş ve üst düzeyde memuriyetlerde bulunmuşlardır; örneğin Bezeklik'te VIII. yüzyılda resmi pazar iki Sogdlu bürokrat tarafından denetlenmekteydi.

Doğu Türkistan'da konuşulan dile Tohar dili adı verilmektedir. Bu adlandırmanın yeterli olduğunu söylemek oldukça güçtür, çünkü Toharca, tam olarak yeri yurdu belli olmayan çok az tanınan Toharların dilidir (Yunanca *tokharoi*, Sanskritçe *tuhara*, Çince *tu-ho-lo*). Tohar dilinden ilk kez Hiuan Tsang söz eder, hatta bu dilin üretiminin Sogdcanın üretimini geçmek üzere olduğunu söyler.

Dilbilimciler de kendi yaklaşımlarını belirtmişlerdir. Önce iki Tohar dilini A ve B dili olarak birbirinden ayırırlar. Karaşar, Turfan, Bezeklik ve Murtuk'ta konuşulan dili Agnice (Agni, Karaşar'ın eski adıdır) olarak adlandırırken (A Tohar dili), B Tohar dili için Kuçen adını yeğlerler, çünkü bu dil daha çok Kuça'da konuşulmaktadır. Daha sonra Tarım Havzası'nın güneyindeki dile Hotence adını verirler; bu dil Kuzey dilleri, özellikle de Budist söz dağarcığının üzerinde etkili olur.

Bu diller çok üretken dillerdir, özellikle de Stein, Le Coq ve Pelliot misyonerler grubunun bize tanıttığı, V. ve VII. yüzyıllarda gerçekleştirilen önemli kutsal kitap çeviri çalışmalarının yansıması ile büyük bir Budist edebiyatı oluşturan Kuçence. Çince, Tibetçe daha sonra da Uygurcayla birlikte bu diller, özel ve resmi yüzlerce belge sayesinde yalnızca Doğu Türkistan'daki dinsel hayatı değil, ekonomik ve sosyal hayatı da ortaya koymuştur.

Ticaret

Doğu Türkistanlılarla Sogdların ticaret etkinlikleri dillerinin yaygınlık alanlarıyla yakından ilgilidir. Sogdca evrensel bir dil olduğundan Sogdlar da dönemin ilk tüccarları olurlar. Sogdların İran'la ticari ilişkiler kurmak için çaba gösterdiklerini daha önce görmüştük.

Bu dönem hakkında bize bilgi verenlerin sürekli vahaların zenginliğinden dem vururken anlaşmalar hakkında bir şey söylememeleri ilgi çekicidir. Bu sessizlik malların tüccar kervanlarından çok Çinlilerin askeri konvoylarıyla taşınıp taşınmadığı sorusunu getiriyor.* Eğer bu doğruysa, doğulu İranlıların kervancı olmaktan

* 1995 yılında Paris'te düzenlenen bir kolokyumda Éric Trobert tarafından gösterildiği gibi.

çok banker ya da simsar rolü üstlendikleri görülüyor. Cevabımız ne olursa olsun Sogdların ticaret ağlarının yoğunluğu Acuma Tepe'de bulunan bakır sikkelerle ve Sogdiyana'dan çok uzakta bulunan bölük pörçük metinlerle ispatlanmaktadır.

Bunlar arasından uzun yolculukları göze alan tüccarlar ve işportacılar çıkar. Bazı belgelerde mal satmak ve almak için evlerinden çok uzaklara giden insanlardan söz edilmektedir. Ama genel olarak İpek Yolu'nda kullanılan sıradan ve basit yöntemler karşısında şaşırıyoruz. Sin-kiang'da, Astana'da bir mezarda bulunan el yazmasında 732-733 yıllarında Ganzu'dan Demirkapı'ya giden ve iki Sogdlu görevliyle bir köle, on katır ve bir at pazarlığı yapan tüccara pasaport verilmesinden söz edilir. Kuça'da kervanlar için yüzden fazla yazılı geçiş izni bulunmuştur; bu yazılı izinler birbirinin üzerine gelen iki tahta parçasından oluşur, bu parçalar (her aşamada değiştirilmeleri gereken) mühürlü iplerle birbirine bağlanmışlardır, bu tahta parçalarının üzerinde kervanı oluşturan hayvan ve insan sayısını veren kısa metinler vardır – ama bu metinlerde taşınan malların niteliği söylenmez. İstisnasız hepsi kervanların zayıflığını gözler önüne serer; bunlara birkaç adamın, ki bunlar "işçilerdir," hizmetçilerin, birkaç kadının, hayvanın, özellikle katır,[†] at ve sığırın adı geçer, ama hiçbir zaman deve adı geçmez. 633 tarihli bir metin yirmi adamdan, üç katırdan, bir attan söz eder. Daha sonra adlarını duyacağımız beşyüz deveden, dörtyüz adamdan ya da üçbin deveden ve beşbin görevliden oluşan büyük kervanların henüz çok uzağındayız; bu büyük kervanlar bozkırlarda yolculuk ederler, vahalar yolu üzerinde değil.

Tarım

Ticaret konusunda ağzı çok sıkı olan kaynaklar tarım söz konusu olunca oldukça gevezedirler. Özellikle Doğu Türkistan'daki vahaları birbirinden ayıran büyük, çorak bozkırlara ve çöllere hayat veren su dağlardan inen nehirlerden, çok akıllıca kullanılan yeraltı kuyularından ya da yeraltı kaynaklarından gelen sudur. Sogdiyana'da vadileriyle nehirler büyük verimli ovalar oluştururlar. En eski zamanlardan beri, bu bölgelerde sulama en iyi yöntemlerle yapılır ve bu yöntemler çok verimli sonuçlar elde edilmesini sağlar. Turfan bölgesinde olduğu gibi çok yoğun buharlaşmanın olduğu yerlerde kanallar (*kerez*) yeraltında bulunur ve zaman zaman üzerlerinde delikler açılır. Böylece sıcaklık ve nemin ayarlanmasıyla bitki örtüsü yeşerir; olağanüstü verimlilikteki tarlalardan kimi zaman yılda iki kez hasat alınır.

[†] 1935'te Ella Maillard herkes gibi katır sırtında yolculuk etmiştir.

Üretim o kadar boldur ki, kalabalık bölge nüfusunu doyurmakla kalmaz, üretim fazlası, her zaman istekli olan göçebelere ve Doğu Türkistan'dan (Serinde) Çin'e, Sogdiyana'dan Horasan'a ve belki de İran'ın belli bölgelerine satılır. İran'ı 733 ve 815-817 yıllarında sarsan iki açlık salgını da Sogd ülkesinden ithalatın durduğu zamanlara denk gelir – ilk açlık salgını Maveraünnehir'de ender olarak görülen açlık salgınlarından birinin ardından Türklerin yağmaları sonucunda oluşur.

Çin kaynaklarının, kimi zaman da Müslüman kaynaklarının belirttiği gibi her vahanın kendine özgü nitelikleri vardır, ama hepsi de çoklu tarıma elverişlidir. Bir yerde buğday ve öteki tahıllara; Karaşar, Kuça ve Hoçent'te Turfan'ın ününü oluşturan bağ tarımına rastlanır. Başka yerlerde kenevir, yün, pirinç ve darı tarımı yapılır. Semerkant tahıl ürünlerinin, Buhara meyvelerinin kalitesi ve bolluğuyla ünlüdür. MS ilk yüzyıllarda Batı Asya'dan ithal edilen pamuk tarımı özellikle Turfan'da giderek yaygınlaşır; Çin'in kuzey bölgelerinde pamuk tarımının yapılmaya başlanmasından önce, hatta kenevirin ipeğe rağmen hâlâ en çok kullanılan tekstil malzemesi olduğu Tang döneminde, pamuk, pamuklu kumaşlar Çin'e ihraç edilmektedir. Bizanslıların ipeğin üretimini kaptıkları kurnazlığa yakın bir kurnazlıkla Çinlilerden ipeğin üretiminin sırrını çaldıktan sonra pek çok yerde dut ağacı tarımına başlanmıştır. Bir prenses başörtüsünün altına dut ağacı tohumlarını ve ipekböceği kozalarını saklayarak sınırdan geçirmiştir. Bu hikaye çok bilinir ve ipek pazarlarda bu kadar prim yapmaya devam ettiği sürece de ünü devam edecektir. Bu prenses VI. yüzyılda çok güzel bir Dandan-Oilik (Hoten Vahası) tablosuyla tasvir edilir; bu tabloda ilk kez zülüflü sçlarıyla tasvir edilir; daha sonra bu tema Samerra'daki Abbasi resim sanatında ve Palermo'daki saray kilisesinde kullanılacaktır. İranlıların yaratıcı dehası ipekle öyle bir noktaya varır ki özgün dokuma teknikleri ve yeni dekoratif motifler yaratarak ipekli kumaşları Orta İmparatorluk da dahil olmak üzere pek çok yabancı ülkeye ihraç ederler.

Neredeyse sanayi ürünü sayılabilecek bu ürünlerin satışına yine oldukça önemli maden satışı eklenir; bunlar arasında Sogdiyana nefti, Karaşar tuzu, Kuça altını, Taşkent turkuazları, lacivert taşı, kaya kristalleri ve özellikle de Çin'de çok sevilen ve öteden beri "Batı ülkeleri"nden ithal edilen yeşim taşı vardır.

Nüfus

Doğal olarak nüfus hakkında elimizde kesin hiçbir bilgi yok. Kaynakları okuyunca nüfusun çok kalabalık olduğunu, hatta aşırı nüfus sorunu olduğunu çıkarabi-

liyoruz. Belki de bu kaynaklara, etrafları surlarla çevrili olmasına karşın aslında yalnızca büyük kasabalar olan şehirlerden söz ettiklerinde çok da güvenmemek gerekiyor. Ama yine de bu kasabalar çok etkileyicidirler. Doğrudan bilgilere dayanan Çin Yıllıkları, yalnızca Kao-çang (Turfan) Vahası'nda yirmibir, Semerkant krallığında otuz "büyük" ve üç yüz "küçük" şehir, Buhara'da kırk "güvenli bölge" ve bin "konak" olduğundan söz ederler. Araplar, Keş krallığında (Taşkent) olduğu kadar Fergana krallığında da siperlerle çevrili beş yüz şehirden söz ettiklerinde çok daha fazla abartıyorlardı kuşkusuz.

Nüfusla ilgili birkaç değerlendirme yapılmıştır. II. yüzyılda Yen-ki'de (Karaşar) onbeş bin ocak etrafında toplanmış elliiki bin kişinin bulunduğundan söz edilir, kuşkusuz bunlar üç dört kişiden oluşan küçük ailelerdir: Çocuklarla kölelerin sayılmadığını düşünüyoruz. VII. yüzyılda aynı şehirde ocakların sayısı dört binden fazla değildir ve askerlerin sayısı yirmi binden iki bine düşmüştür. Ama Hiuan Tsang on manastırda iki bin keşiş olduğundan söz eder: Budist keşişlerin bekâr yaşantısı nüfusta gerilemeye neden olmuştur, ama bu gerilemenin nedenlerinden biri de bölgedeki karışıklıklardır. MS 75 yılında çıkan karışıklıklar, Yen-ki'de beş bin kişinin ölümüne ve onbeş bin kişinin göç etmesine neden olmuştur.

Ordu

Askerlerin sayımlarından daha yanıltıcı bir şey olamaz: Sogdluların ve Doğu Türkistanlıların yaşamlarını sürdürme potansiyelleri askeri fetihlerden çok toprağa bağımlı yaşayan soyların sağlamlığından gelmektedir. Tabii bu ordularının olmadığı anlamına gelmemelidir, kimi zaman bir anda sefere çıkan yüz bin askerden söz edilir ve İslamiyet döneminde *Hudut el-Alem* gibi bir eserde Sogdların askeri yetenekleri övülür. Firdevsi *Şehname*'de kadın askerlerden söz ettiğinde uydurmuyordu: Pencikent'teki resimler, Amazonların dövüşlerini ya da iki ağzı keskin bir kılıç taşıyan kadın figürünü tasvir ederek bunu doğrularlar. Göçebelerin geleneklerinin yerleşikler üzerinde etkili oldukları ortaya çıkarsa, bu çok ilginç olacaktır.

Ama her iki Türkistan'da da büyük merkezi devletler kurulamamıştır, uçsuz bucaksız çöller bunların kuruluşunu kolaylaştırmadığı gibi büyük askeri harekatlar düzenlemeye de elverişli değildir. Sogdiyana'yı 603 ve 643 yıllarında ziyaret eden Hiuan Tsang bölgede yerleşik yirmiyedi krallık olduğundan söz eder ve bunların Tu-kiu'lerin hükümranlığı altında bulunduklarını söyler (fakat bu başka bir konudur). Başka yerlerde ve başka zamanlarda da durum aynıdır. Buna karşın savaştan

çok hoşlanırlar ve savaşçıları tutkuyla severler. Ressamlar bu kahramanların resimleri büyük boyutlarda (bir tanesi 2.50 metre yüksekliğinde olup tüm bir duvarı kaplamaktadır) çizer ya da halk söylencelerini ya da kahramanlık öykülerini anlatan komposizyonlarda resmedilirler. Kendisini kalbinden vuran okçuya mızrağını saplayan süvari temasına gümüş bir kupada da rastlanır, bu da bu temanın sanatçılar tarafından sıkça kullanılan bir çizim şekli olduğunu gösterir.

Sevilen ve övülen bu asker, gerçekten yaşamış olduğuna inanılan tek askerdir ve bir şövalye, bir soylu, bir *dihkan*'dır ve bu adı taşımaya layıktır, çünkü şövalye ruhunu taşımaktadır. Ortaçağ Avrupası sövalyelerine çok benzer, maceraperesttir, keşfetmek ve zafer peşinde koşar, gururludur, onu çabucak disiplinsizliğe götüren bir bağımsızlık anlayışı vardır. Ortaçağda Avrupa'da olduğu gibi vaha şövalyeleri de turnuvalarda karşılaşırlar ve zafer kazananlar cesaretlerinden dolayı övgüler alırlar. Bununla birlikte soylu sınıf Batıda olduğundan çok daha açıktır; *dihkan*'lar, yani soylular, kralları ve ailelerini, toprak soylularını, askeri şefleri ve bir tür sonradan görme sınıf olan zengin tüccarları kapsar. Doğal olarak soyluların sayısı bu nedenle çok fazladır: Pencikent gibi küçük bir Sogd şehrinde soylu sınıf nüfusun en azından yüzde on beşini oluşturur.

Yaşama Sevinci

Serinde ve Sogd şövalyeleri Avrupa ortaçağ şövalyelerinden düzeyli kültürleriyle ayrılırlar. Eğer Sogdiyana'daki kadar Doğu Türkistan'daki tasvirler de bize bu konuda yardım etmeseydi *dihkan*'lar hakkında hiç bilgi sahibi olamayacaktık; üstünkörü değil, ince bir zevkle giyinmiş, soylu bir duruşa ve şaşırtıcı incelikte bileklere sahip, ince ve narin parmaklı bu adamlar Afganistan, Fundukistan'da bulunan hayranlık verici küçük heykelciklerde tasvir edilen figürlerle benzer özellikler taşımaktadırlar.

Dihkan'ların kibarlığına ince, özenli zevkler ve yaşama sevinci katılır. Din adamları da yaşama sevinciyle doludur ve manastır mimarileri de bunun kanıtıdır. Yazılı kaynaklar ve duvar resimleri bu zevki ve sevinci bize iletmek için neredeyse yarışırlar. Kuça'daki Budistlerin ateşli inançlarından kuşku duyulamaz. Buna karşın devlete vergi ödeyen kapalı "evler" gibi, şehrin dansözlerinin, müzisyenlerinin, kibar fahişelerinin ünü Çin'e varır. Dine daha az bağlı öteki yerleşim yerlerinde de durum böyle midir? Çin Yıllıkları Semerkant'tan söz ederken, "Buranın sakinleri içkiyi, dansı ve şarkıyı severler," demekten geri durmamıştır ve Çin sarayına gönde-

rilen Sogd elçilerinin, aslan ve devekuşunun yanı sıra dansöz hediye ettikleri de bilinmektedir. Sogdlu müzisyenlere gelince, Göğün Oğlu'nun ülkesinde mandarinler kadar ünlü olan bu müzisyenler, Kuçanlar vasıtasıyla Çin'e yedi müzik notasını götürmüşlerdir.

Huzur dolu bir sakinlikle birleşen ölçülü zevke düşkünlük, bedenleri yıkayan ışıkla aydınlanır; Kızıl ve Budist Doğu Türkistan'da ince kıvrımlı gölgeleriyle çıplak figürlerde kendi gösterir. Bunda Hint etkisi olduğu söylenir, ama bu hiçbir biçimde doğrulanmaz, oysa daha çok etraftaki ülkelerin eğlence düşünlüğünün etkisi vardır. Bu etki Sogd ülkesinde neredeyse bire birdir. Pencikent'te sanatçıların en çok kullandıkları temalar: şölenler, zevkli sahneler, neşeli konuşmalar ve başka hafif konulardır. Termiz'in kuzeyinde, Balalık Tepe'deki VI. ve VII. yüzyıl resimlerinde, bağış verenler sevinçlerini yansıtan renk cümbüşleri içinde zengin konuklarıyla birlikte kadeh kaldırırken resmedilmişlerdir.

Dinsel Hayat

Neredeyse sefahate varan başıboş bir sevinç içinde yaşayan bu insanları din nasıl yola getirebiliyordu? Keşişlerin fedakâr, laiklerinse zevklerine düşkün olduğunu söylemek kolay olduğu kadar yanıltıcı bir cevaptır. Bu insanların kendilerini ibadete verdiklerini ve her ne kadar gerektiğinde kendilerini tutmayı bilseler de dünya zevklerine sırt çevirdiklerini söylemek güçtür. Hint usulü zevkine düşkünlüğün bunda belli bir payı olduğu muhakkak. Ama Doğu Türkistan'ın hakim dini Budizmin; Sogdiyana'nın baskın dini Mazdeizmin halkın daha önceki dönemlerinden kalan gelenek ve görenekleri unutturamadığı da büyük ölçüde doğrudur.

Doğu Türkistan'daki (Serinde) büyük kültür atılımını olduğu gibi Budizme atfetmek doğru değildir: Budizm yalnızca bu ortamdan yararlanmıştır, Budizm olsa da olmasa da bu kültürel atılım olacaktı. Bunun kanıtı bu dinin Sogdiyana'daki yeri ve bu bölgenin aynı biçimde serpilip gelişmesidir.

Şöyle bir inceleyip gözlemlediğinizde Doğu Türkistan'ın sanatsal açıdan Sogdiyana'yı geride bıraktığı düşünülebilir. Bu kesinlikle doğru değildir. Doğu Türkistan (Serinde) sanatı, Sogd sanatına kıyasla çok daha az zorlukla karşılaşmış, daha az güçlük çekmiştir; bu sanattan daha fazla sayıda örneğe sahibiz ve daha fazla tanınmıştır. Serinde sanatının Sogd sanatına kıyasla daha eski bir geçmişe sahip olduğu söylenir, ama bu da doğru bir saptama değildir. Aslında İskender zamanında, hatta daha da önce Sogd ülkesi çok yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmıştı bile. Bunun

kanıtı güçlü ve güvenli şehirleri ve sulama yöntemleriydi. Müslümanların istilaları sonucunda bu uygarlığın izleri silinmiştir; aynı akıbete Kaşgar da uğramıştır, oysa İslamiyetin daha geç geldiği doğudaki bölgeler gelenek ve göreneklerini uzun süre muhafaza edebilmişlerdir. Ama Buhara ve Semerkant şehirlerinin refahını sağlayan her şey iz bırakmadan yok olup gitmez. İslam kültürünün tohumunu, ağacın dal budak salmasını sağlayan öz suyu, hatta en güzel meyveleri veren aşıyı oluşturan bu uygarlıktır.

Doğu Türkistan (Serinde) Budizme bulanmıştır ve sanat da bu dinin egemenliği altına girer. (Uygurlar bölümünde de sözünü edeceğimiz) başka inançların da olabileceğini unutan aklı bir karış havada bir gözlemci burayı kolayca Buda'nın vatanı olarak adlandırabilir.

Sogd ülkesi ise daha çok Mazdeisttir, ama fanatizme varmayan bir Mazdeizm, hatta biraz yüzeysel, yalnızca işin sanat yönüyle ilgilenen bir dindarlık da diyebiliriz. Sogdiyana'nın Zerdüşt'ün devriminden etkilenmediğini söylemek güçtür. Pencikent'in birkaç salonunda ve Varakşa'da (Buhara) bir saray odasında, VII. ve VIII. yüzyıl başlarına ait resimlerde içinde ateş yakılan lahitler resmedilmiştir. Devletin dini olmadığı gibi yüksek bir din adamı sınıfı ya da iktidara ortak başka bir sınıf bulunmamaktadır, böylece soyluların egemenliğine karşı gelecek hiçbir sınıf yoktur. Din özel bir alana, site ve aile tanrılarının alanına girer, bu nedenle bu dinin Mazdeist tanrılarıyla ilgisini kurmakta güçlük çekiyoruz.

Hintli Siva'yla benzer bu tanrının, önceleri Siva'nın kendisi olduğu söylenmiştir, Ahura Mazda'yı temsil ettiğine inanmak güçtür. *Sui-şu*'nun Buhara tanrısı olduğunu söylediği, deve biçiminde bir tahta oturmuş ve pişmiş topraktan pek çok küçük heykel bulunan bu adamla ne yapacağımızı bilemiyoruz. "Ulusal" olarak kabul edebileceğimiz bu tanrıların yanı sıra çeşitli soylu ailelere ait tanrılar da bulunmaktadır. Pencikent'teki pek çok konutta sunağı bulunan bir *mihrap* vardır, girişte genelde bir niş içinde, etrafında bağış sunanların diz çöktüğü ya da ayakta durduğu, komşu evinkinden farklı bir tanrı heykelciği bulunur. Ayrıca dört kollu tanrıça heykelcikleri de bulunmaktadır; bu tanrıçaların eski tasvirleri gümüş kupalarda yer almıştır ve aynı kupalar üzerinde güneş ve ay imgeleri bulunmuştur. Bu tasvirler Selçuklu döneminde İslam sanatı ürünlerini ve kimi kabartmalarda bulunanları hatırlatmaktadır. Dört kol ise Siva'yı hatırlatmaktadır, Hintlilerden esinlendikleri açıktır, ama bunun doğrudan bir öncülü yoktur.

Budizmden az etkilenmelerine karşın Sogdlar, bu dinin yayılması konusunda Hintlilerden ve Doğu Türkistanlılardan aşağı kalmamışlardır, ama bunun nedeni

büyük olasılıkla Sogdcanın her yere yayılmış olmasıdır. Bu Sogdlardan en aktifi K'ang Sang-kuei'dir; Tonkin'de (uzun süre Hindistan'da yaşadıktan sonra) tüccarlık yaptığı söylenmiştir. K'ang Sang-kuei 247 yılında bir gün, güney Çin'deki bir Budist yerleşim biriminin başsanatçısı olmak üzere Nankin'e gelir.

İki büyük Hintli vaiz VI. yüzyılda Cinagupta ve VII. yüzyılda Prabharamitra'dır ve Doğu Türkistanlı (Serindeli) eşitlikçi rahiplerdir. Serinde'de Kuça ve Hoten, Afganistan'da Bamiyan'ın oynadığı konak rolünü üstlenmiştir. Çin'e geçmeden önce farklı yerlerden gelen pek çok insan burada konaklar ve bir süre kalırdı. İki Part misyoner Ngan Şe-kao' (An Shigao) ve daha çok adının çevirisiyle "Gizemli Arsakid" olarak tanınan Ngan Hiuan da (An Hiuan) burada konaklar ve Lo-yang'a 148'de gelirler. Yue-çi Da-fu 230'lu yıllarda kuşaklar boyu Bezeklik'te yerleşmiş bir ailede doğmuştur; çok çalışkan bir çevirmen, dikkate değer yeteneklere sahip çok dilli bir aydındır, pekçok eser bırakmıştır ve Çinbilimcilere göre çok yetenekli bir yazardır. Başka bir misyoner de Kuça'da yerleşmiş bir Brahmanın ve Kuçalı bir prensesin oğlu, Çin'in en büyük Budist propagandacılardan Kumaradjiva'dır (344-413). Çömezliğini Keşmir'de geçirmiştir ve Kaşgar'da kalmıştır; sonra Çin İmparatorluğu'nun kuzeyine yerleşmiş, oradan da Şang'an'a gönderilmiştir. Burada övgülerle karşılanır ve kendisini Sanskritçe metinleri akıcı ve ince olarak nitelenen bir dille çevirmeye adar.

Çin'den Budist kültürün ocağı olarak ünlenen Hoten'e geçilir, buradan Budist metinler alınır. Burada, bu şehrin ziyaretçileri arasında önemli rol oynayan Çu Şe-king'in adını anmalıyız. Ho-nan'dan (Henan) Hoten'e 260'lı yıllarda gelir ve imparatoriçe Vu'nun büyük çevirmen Cikohanavda'yı getirmeleri için gönderdiği ekipte yer alır. Ayrıca Hoten'den Çin'e pek çok Hotenli yola çıkar, başkalarıyla karışırlar; örneğin Çu Şe-king'in bir ardılı, başka bir Hotenli tarafından 295 ve 303 arasında çevrilen bir el yazması getirir.

Sogd Resim Okulu

Serinde resim ekolünden daha az tanınan Sogd resim sanatı –aslında söz konusu olan bir resim okuludur– gerçekten çok güzel sanat eserleri yaratmıştır. Bizi daha fazla etkilemesinin nedeni belki de dinin etkisinde çok kalmamış olması, daha insancıl olması ve bize çok yabancı gelen Budizmden çok az etkilenmiş olmasıdır. Daha esnek ve ince bir sanat yaratmak adına ve komposizyonda denge sağlanması için Sasani etkisi belirgindir, ama bu etki Sogd'u İran'ın basit bir ili durumuna düşür-

mez. Sodg ülkesi özgün, canlı ve üretken bir resim sanatı merkezidir ve oldukça uzaktaki bölgeleri, Afganistan'ı dahi etkileyecek sanatsal güce sahiptir.

Pek çok Sogd resmine sahibiz, belli başlıları Varakşa'dan (Buhara) gelmiştir ve VI. ve VII. yüzyıllarda yapılmışlardır; kimisi eski Semerkant'ta Efrasiyab'da bulunmuştur, bu resimlerdeki renkler öyle iyi korunmuştur ki sanki daha dün yapılmış gibidirler ve özellikle Pencikent'te bulunanlar (ne yazık ki buradan gelen eserler çok iyi korunamamıştır) bu küçük şehrin gerçek bir sanat merkezi olduğunu kanıtlamıştır. Çoğunlukla VII. yüzyıl sonuna ve VIII. yüzyıl başına, kimisi de VI. yüzyıla ait resimler dinsel konuların yanı sıra pek çok dindışı sahnelere de yer verir, bu resimlerde ender rastlanan ince bir zevkle koyu mavi ya da lâl kırmızısı fon üzerinde kırmızı, kahverengi ve siyah aşıboyaları kullanılmıştır. Resmedilen bedenler genel durumlarıyla olduğu kadar parmakların özenli çizimleriyle de Fundukistan'daki örnekleri bilenlerde daha önce görmüşlük duygusu uyandırır. Tipik insan figürlerinin fazlaca etkisinde kalan İslam minyatür sanatı eserlerine benzemektedir: uzun boyunlar, yarı açık gözler, ağırlaşmış göz kapakları, yana kaymış bakışlar, ince ve etkileyici bıyıklar... Bu minyatürlerin uzun yüzleri iki örgüyle çevrelenmiştir. İnce becerikli parmaklarıyla narin eller resmedilir.

İslam sanatının Sogd sanatı üzerinde etkisi bununla sınırlı kalmaz. Örneğin Selçuklu ortaçağ sanatından alınmış yabani aslan figürü, kuyruğu sırtından kafasına doğru uzanan, bir pençesini "saldırmak" ya da "dua etmek" için kaldırmış aslan figürü tanıdıktır. Aynı şekilde sivri dişleri ve yukarıya doğru kıvrılan hortumlarıyla ejderha figürleri de tanıdıktır; bunları Selçuklu döneminde Anadolu, Suriye ve Irak'a kadar özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkılan Bağdat Nazarlık Kapısı'na kadar bütün Mezopotamya bölgesinde yayılan heykellerden ayırmak çok güçtür. Ayrıca XIII. yüzyılda doruğa varan Bağdat okulunun eserlerinde ve Müslüman minyatür eserlerinde Pencikent hayvan figürlerine ve edebiyat temalarına rastlarız. Özellikle keçi figürü çok belirgindir: aynı hayat, aynı canlılık, aynı saflık ve aynı genel hava. Her iki durumda da Hint fabl temalarından alıntılanmış figürleri görüyoruz; bunları önce Ezop kullanır, sonra tüm Avrupa'ya yayılır: aslan ve keçi, karga ve tilki, altın yumurtlayan kaz. Daha az belirgin olmasına karşın yine de emin olduğumuz bir başka konu da Sogd sanat ürünleri ve Müslüman eserleri ve Pencikent'teki temalar arasında benzerlik kurulabileceğidir: Türk mitolojisinin de kullandığı ağaç kabuğundan doğan orman perisi, bugün Türkiye'de hâlâ kullanılan güreş oyununda güreşçinin rakibini belinden kollarını dolayarak yere yatırması sahneleri gibi.

Üç Büyük Sogd Şehri

Ne Buhara ne eski Semerkant, yani Efrasiyab bize tüm sırlarını açıklamıştır; yalnızca küçük Pencikent bu büyük sanat merkezi hakkında kesin bir fikir edinmemize olanak verir.

Bugünkü Buhara'nın batısında bulunan Varakşa duvarlarının Türkler tarafından VI. yüzyılda inşa edildiği söylenmektedir, buradaki kaleyi de Türklerin inşa ettiği sanılmaktadır, ama bugünkü haliyle ortaçağdan daha önce inşa edilmiş olması olasılığı azdır. Kaldırımlı geniş caddeleriyle olduğu kadar tanrılar yoluyla da çok ilgi çeker; bu yol Samaniler döneminde de açıktır ve Arapça kaynaklara göre heykeller çok pahalıya mal olmuştur, bu özellikleriyle en büyük Mazdeist sunağıdır ve Efrasiyab'ın mutsuz rakibi Siyavuş'un bugün kaybolan mezarıdır. 800'lü yıllara kadar, Müslümanların hoşnutsuzluğuna karşın burada "mecusilerin ağıtları" adı altında ağıtlar yakılırdı.

Buhara'da çok az eser bulunmuştur. Kraliyet sarayında birkaç eser tespit edilmiştir, büyük salonu süsleyen ve iki aslanın bir file saldırısını tasvir eden büyük resim bu hayranlık verici eserlerden biridir. Eski Buhara gibi eski Semerkant, Efrasiyab da klasik sitenin sınırında, eski adını koruyan tepenin üzerinde kuruludur ve bu tepenin eteklerinde Yaşayan Kral'ın (Şah-ı Zinde) yeraltı gömütlüğü bulunmaktadır. Mozoleler, 676'da şehrin surları altında öldürülen, peygamberin akrabalarından Kasım Bin Abbas'ın mezarının altında dar bir yol boyunca uzanır, Kasım'ın toprağa gömülmeden önce kafasını almaya geldiği ve bu toprak altında kıyameti beklediği anlatılır. Buranın Müslümanlar tarafından kullanılan çok eski bir sunak olduğu açıktır.

Siteden elde edilen en dikkat çekici resimler (1965'te keşfedilen) Serinde'de bulunanlar gibi çok farklı esin kaynakları olmasına karşın iki tip insan figürünü açığa çıkarır; biri kırmızıya çalan tene, öbürü de beyaz bir tene sahiptir. Burada etnik, toplumsal, yoksa dinsel bir ayrım mı söz konusu bunu bilemiyoruz. Sogd yazıtları ve harap olmuş Kuçan-Baktra yazıtları resimlere karışır.* En güzel ve en ilginç kompozisyonlardan biri de beyaz kaz ve kuğuların resmedildiği tasvirdir, naturalist bir kaygıyla resimlenmiştir ve kuzey ülkelerinin bir efsanesinin ana temalarından biridir; daha sonra Türk-Moğollar bunu kendilerine mal edecekler ve evrensel bir efsane haline getireceklerdir – Çaykovski bunu ünlü bir operasında kullanacaktır.

---

* R. N. Frye metinlerin ve figürlerin aynı döneme ait olduğunu idda eder, ama başka bilim adamları bunu kabul etmemektedir.

Pencikent öteki iki büyük Sogd şehrine göre daha küçük bir şehirdir. Farsçada "Beş Şehir" anlamına gelen adının kökeni bilinmemektedir. Şehirleri bu biçimde adlandırmak moda olmalı. Yine ünlü başka bir şehir Beşbalık Türkçede aynı anlama gelir: bu iki şehrin beş şehrin birleşmesinden oluştuğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Semerkant'ın doğusunun altmış sekiz km uzağına V. yüzyılda kurulan bu şehir en iyi zamanlarını VII. ve VIII. yüzyıllarda yaşamıştır, bu zamanda büyüklük hastalığına yakalanan Kral Devaştitiş bütün Maveraünnehir'i ele geçirmeye çalışmıştır. Arapların şiddetli saldırısına maruz kalan şehir 770 ve 780 yıllarında yok olmuş, sonra ilk kurulduğu yerin ancak birkaç kilometre uzağında yeniden, ama sönük bir biçimde doğmuştur. 13,5 hektarlık bir alana kurulan şehirde on bin erkek nüfusu bulunmaktadır ki bu yaklaşık otuz ile elli bin nüfusa denk gelir, tabii genç erkekler bu sayının içinde değildir. Birbirine bitişik üç ya da dört katlı evlerin oluşturduğu mahallelere bölünmüştür, bu evlerin kimisi taş binalardır. Aslında bu Sogd ülkesinde enderdir, çünkü Serinde'de olduğu gibi sert yapı malzemeleri bu ülkelerde zor bulunur. Şehirde iki tapınak, bir kraliyet sarayı ve her biri küçük bir şato sayılabilecek pek çok soylu evi bulunmaktadır. Bu evlerin her biri resim ve heykel müzesidir: bütün duvarlar fresklerle, gölgelik için kullanılan işlenmiş tahtalarla ve yontusütunlarla kaplıdır. Plastik sanatlar açısından olduğu kadar Sanskritçe, Arapça ve Sogdca yazılı metinlerle edebi açıdan da çok zengin olan bu şehir gerçek bir kültür ocağıdır, Asya'nın bir tür ortaçağ Floransası'dır.

Serinde Sanatı

Serinde'de bulunan malzeme Sogd'da bulunanlardan çok daha zengin ve çeşitlidir. Bu şehirde, tüm öteki şehirlerde olduğu gibi, taş malzemenin ender bulunması ve bulunanların da pütürlü yapısı üretimi çok etkilemiştir. Pek çok siteye sahiptir ve çoğunluğu tanınır. Kansu'da olduğu gibi (Bezeklik) öncelikle nehirlerin dış kenarlarındaki yalıyarlar içinde oyulan pek çok mağara ve kovuk bulunmuştur, bu mağaraların süslemeleri ya da heykelleri İslamın resim yasağından ve hoşgörüsüzlüğünden çok çekmiştir. Açık havada kurulan binalar (bunlar ikinci anıt topluluklarıdır), kumlar altında kaldıklarından korunabilmişlerdir, saldırılardan kurtulmuşlar ve eserleri iyi korunmuştur; son olarak da birkaç mezar üçüncü arkeoloji topluluğunu oluşturur.

Serinde vahalarında birbirinden farklı sanat okulları vardır, ama farkları uzman olmayanlarca zor anlaşılır. Amatör bir gözlemci özellikle Serinde sanatıyla Bamiyan

sanatı arasındaki benzerliği ve Budizmin boğucu tekdüzeliğini fark edecektir.

Hindistan, İran, Uzakbatı ve Çin etkileriyle bir süre oyalanıp en sonunda Tarım Havzası güneyindeki vahalarının daha çok Yunan, kuzey vahalarının da İran etkisinde olduğunu ve Tang hanedanı döneminde Çin fetihlerinden sonra Hint ve Akdeniz etkilerinin azaldığını ve buna karşın İran etkisinin daha da arttığını kabul edebiliriz. Bu arada Avrupa'dan söz etmenin zamanı geldi; etkisini Sogd sanatında yadsıdık, oysa örneğin VII. ve VIII. yüzyıllarda pişmiş topraktan bir kemik gömütlüğünde kemer altlarındaki figürlerde –olasılıkla Mazdeist tanrılarıydı– Helen etkisi açık biçimde görülüyordu. Bu etki Türkistan'ın doğu bölgelerinde daha açıktır. Hoten ve Kara Hoça'da (Turfan) bulunan iki heykelin, Serapis'in ve İsis'ten olan oğlu Harpokrat'ın heykellerinin buraya tüccarlar tarafından getirilip getirilmediğini bilmiyoruz. Bunun mümkün olduğunu biliyoruz, çünkü Serapis Hades, Dionysos, Osiris ve Asklepios karışımıdır ve MS III. yüzyılda hemen hemen her yerde inananları vardır; öyle ki Kuçan kralı Huvishka Kuçan sikkelerinin üzerine resmini bastırmıştır ve Taksila, Begram ve Fergana'da Harpokrat heykelcikleri bulunmuştur. Hoten'de Valens adıyla (364-378) basılan paralar da bulunmuştur. Miran'da her açıdan ya da Sir Aurel Stein'in dediği gibi "bir tür Romalı Avrasyalı" olan Romalı ünlü bir ressam Titus çalışmıştır.

Miran

Miran Serinde'nin en eski kentidir. Milattan önce Lobnor'un bölgeyi suladığı dönemde Lulan Krallığı'nın başkentiydi. Çinlilerin dört büyük nehrin, Ganj, İndüs, Oxus ve Hoang-ho'nun kaynağı olduğunu söylediği Lobnor, kendini besleyen Tarım'ın yatağının değişmesiyle kurumuş ve Çinlilerin verdiği önemi kaybetmiştir. İki nehirdeki bu değişikliklerle şehir ve krallık 330'dan sonra, belki de V. yüzyılda harabe haline döner. 1900'de Sven Hedin'in, 1906 ve 1914'te Sir Aurel Stein'ın antik kenti keşfettikleri yer yalnızca terk edilmiş arazi, bir çöldür. Bu kentte II. ya da III. yüzyıl tarihli bir Çin kalesi (Çinliler bu bölgeye 108'de gelmişlerdir) bulunmuştur, bunun dallardan oluşan toprak bir merkezi vardır; 380 x 320 metre büyüklüğündedir ve ham topraktan pek çok yapıyı içinde barındırmaktadır. Çinlilerin elinden çıkma bir belgeler tomarı bulunmuştur burada; 263 ile 270 tarihleri arasında tahta levhalar ya da kâğıt üzerine yazılmış idari metinler ve vatanlarından ceza olarak ya da sürgün edilerek uzak kalmış yalnız insanların heyecan verici duygularının ifade edildiği birkaç kişisel mektup da bulunmuştur. Bu mektuplarda ayrılık

acısı ve geride kalan yakınlara karşı duyulan özlem ve sevgi duyguları ifade edilmiştir: "Buraya çok az haber geliyor ve burada sizden bir mektup bekleyerek acı çekiyorum. Bu kadar uzaktayken mutlu olabilir misiniz?"

Lulan Krallığı'nın çöküşünden sonra da ayakta kalan kent dört kasabayı kapsamaktadır. Hedin'e göre aralarında yaklaşık 4 ile 5 km vardır ve nehrin eski kıyısı boyunca uzanarak bir yay oluştururlar. Budizm henüz en büyük atılımını göstermeden önce burada en iyi günlerini yaşamıştır ve buradaki nüfusun Hintlileşmesi IV. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür. Fahien, "Burada genelde Hintçe kitaplar okunmaktaydı ve Hintçe konuşulmaktaydı," demiştir. Bu kasabalarda *stupa* kalıntıları, nişlerde tahtadan oyulmuş Buda heykelleri ve üç dişli çatallı garip tanrı figürleri; Persepolis stiline benzeyen tahta başlıklı kolonlarla büyük bir tapınak; bir *stupa* çevresinde inşa edilmiş, yalancı mermerle sıvalı ve resimlerle bezenmiş dış duvarlarıyla kuşkusuz Sin-kiang'ın en eski yuvarlak planlı anıtları olan yapılar bulunmuştur. Bu eserlerde batı etkisi oldukça belirgindir ve bize Fırat üzerindeki Dura-Europos'u düşündürmektedir, ama defne yapraklarında taçlar taşıyan aşıklar, plili hafif elbiseler giymiş kısa ve kıvırcık saçlı insanlar daha çok Kandehar, özellikle de Hadde etkisini çağrıştırmaktadır. Niya'da bulunan büyük Buda, keşiş, kanatlı cin heykelleri ise Helenistik üslubu ortaya koymaktadır.

Hoten

Mazdeizm Hoten'i çok etkilemiş olmalı, çünkü Hoten sanatı Budizmin yörüngesine girdiğinde bile hâlâ İran geçmişinden bazı şeyleri bünyesinde saklamıştır.

Aşağı yukarı Hindistan ve Afganistan yolu, Karakurum Anayolu'nun sonuna doğru kurulan Hoten Krallığı Kapisa'ya bağlıydı ve bunun dışında başka şehirlerle de kraliyetin ejderha Zohhak'tan doğan tapıncını paylaşırdı: Zerdüştçü metinlerde bu tanrı, suların koruyucu tanrısı üç ağızlı bir canavar olarak tasvir edilir; Firdevsi bu canavara çok farklı bir imge verecektir. Her ne kadar Dandan-Oilik kasabasında, şehrin kuzeydoğusunda, ayaklarında Sasani prensi botları olan, uzun bir başlık taşıyan, kabarık bir pantolon giymiş sakallı *Bodhisatva*'da Sivacılığın izine ve Ajanta'dakilere çok benzer çıplak erkek figüründe Hint etkisine rastlıyorsak da sanatsal üretim daha çok İran etkisinde kalmıştır.

Site bize belli bir ölçüde Gupta sanatını yansıtan süsleme ve heykelleriyle birkaç Budist tapınak ve VII. yüzyıl sonlarında terk edilmiş bir ev kalıntısı sunmuştur. Buda heykelciklerinin ve Karakurum Anayolu boyunca uzanan küçük yerleşim yerleri-

nin kanıtladığı gibi Keşmir ve Gilgit'ten gelen sürekli bir Hint etkisinin varlığından söz edilebilir. Şehrin kuzeyindeki Ravak'ta heykeller çok açık olarak Moğollara benzemektedir ve bu da bize daha geç dönemlerin etkilerini düşündürüyor.

Turfan

Turfan'ın çöküntü arazisinde bulunan birbirine komşu çeşitli kentler bize değişken, zengin ve büyük bir evrenin kapılarını açar. Bu değişkenliklerine karşın tutarlı ve uyumlu oldukları söylenir, öyledir de biraz, taşra kimliğiyle, ilk binyılın büyük dinsel akımlarına karşı çekincesiyle, ilk zamanlarda da kendini çok kaptırmadığı, sonraları da uyuşamadığı Çin etkisiyle belli bir tutarlılığı vardır. Fakat bu kentlerde gözümüze çarpan olağanüstü bir çeşitliliktir! Astena'nın doğudaki görkemli büyük mezarlıklar, sonraları Hindistan ve İran'ın taklit edeceği Bezeklik'teki açık tapınaklar, Murtuk Nehri'ne hakim dağdaki mağaralar. Hoço'da (Gao çanı) 2,3 km uzunluğunda, 15 ile 20 metre yüksekliğinde bir kale dizi dizi sokaklarıyla, tapınaklarıyla ve mezarlarıyla koca bir şehir saklar. Başka yerlerde olduğu gibi burada da Budizme, freskleri ve minyatürleriyle Maniciliğe rastlarız (Bezeklik). Kuşkusuz Murtuk'ta resimlerdeki renkler oldukça fakir, kimi zaman da kabadır, ama önünde bir deri bir kemik bir çilekeşin diz çöktüğü, Avrupai bir tarzda oturmuş Buda figüründeki güzelliği reddetmek mümkün müdür?

Daha yakın zamanlı VII.-IX. yüzyıl tarihli (ama bazı mezarların tarihi IV. yüzyıla kadar dayanmaktadır) Astena mezarlığı olağanüstü güzellikte bir hazine sunmuştur bize: doğudan ve batıdan getirilen eşyalar, ipek ve kâğıt üzerine resimler, kumaşlar, heykelcikler, beden ve uzuvlarının gerçeğe oldukça yakın büyük ve kabartmalı tasvirleriyle yüksek at figürü kabartmalar sunar. Bu at figürlerinde, İran Müslüman minyatür sanatıyla İran okullarının etkisini taşıyan küçük kafalar ile büyük ve abartılı gövdeler çarpıcı bir tezat oluşturur. Bu komposizyonlar içinde bir tanesi dikkatimizi çekmekte: Çin'in mistik çifti, su tanrıları Fuxi ve Nuva'nın figürleri; bu birbirine aşık kız ve erkek kardeşin birleşmeleri o kadar yakın bir komposizyonda çizilir ki, gövdelerinin alt bölümü yılansı bir biçimde kıvrılmış ve gövdeleri bir düğüm oluşturmuştur; bu tür kompozisyonlara İslami sanatta şeytan çiftlerinin tasvirlerinde de rastlayacağız.

Kuça

Kızıl ve Kumtura adlı iki büyük kentiyle ve Duldur Aqur gibi daha az önemli

birkaç sitesiyle Kuça sanatı tüm kuzey ve Serinde yollarına hükmeder. Serinde sanatını derinden etkiler, örneğin Sorçuk'ta Karaşar yolunda, Karaşar'da Ming-oi'lerde (Bin Ev) eserler, heykelciklerdeki figürler dondurulmuş olsa da, yoğunluk ve derinlik kaygısı taşıyan resimlerde Çin okulu etkisi hissedilse de Kuçan üslubunu taşımaktadır.

Kızıl mağaraları V. yüzyıldan beri Kuçalılarındır ve burada yaşayanların yaratıcı etkinlikleri 705 yılı civarına kadar sürekli olarak devam eder. Yine de son on ya da yirmi yılda biçimlerdeki ve renklerdeki muhteşem uyum Çin etkisi altında yumuşar ve gelenekleri sarsar, ama bunları yeterince besleyemez; desen giderek belirsizleşir ve yeşiller canlılıklarını yitirir. Kumtura'da *apsara*'ların stilize bulutlarda uçmalarında ya da Buda'yı *nirvana*'da gösteren komposizyonlarda Çin etkisini görüyoruz. Kumtura'da kendini göstermeyen İran etkisi Kızıl'daki Yüz Mağara'da belirgindir, rüzgârda uçuşan ünlü kurdeleleriyle bize Bamiyan'ı hatırlatan bir bütün oluştururlar. Heykellerin arkasına kazınmış gezgin sunakları heykeller ve resimlerle bezenmiştir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu kazılarda ortaya çıkmıştır.

En güzel eserler Berlin ve Saint-Petersburg müzelerinde saklanmaktadır. Repertuar din etkisinden uzaktır. Sanatçılar dindışı konular kullanırlar; askerler sivri başlıklarla demirden zırhlar ve ilmikli tulumlar giymişlerdir ve uzun mızraklar taşırlar; bağış verenler Budist inanışlarından daha çok saray yaşamını çağrıştırırlar; adamlar uzun tünikler giymişlerdir ve hançer ve kılıç taşırlar; kısa korselerle sıkılan ince belleriyle kadınlar göğüslerini sere serpe sergilerken resmedilirler. Kraliçe Çandraprabha'nın dansı Ajanta'nın nü figürlerini hatırlatmaktadır, bu da bizi açıkça İran etkisini taşıyan eserlere götürmektedir. Her eserin anlatacak belli bir öyküsü vardır; sanatçılar Buda'nın yaşamını ve *cataka*'ları anlatmaktan hoşlanırlar; bunun otoportresini genç bir İran beyi olarak çizerler. Yüzlerde eğik bakışlı büyük gözler vardır: Kimi gözler "dolunay gibi" yuvarlaktır, Müslümanlar bunları güzelliğin ölçütleri olarak belirlediklerinden beri bu ifadeleri kullanırlar. Model açık seçiktir ve renkler, çok ince figürlere belli bir sakinlik ve derin bir duyarlılık katan bilinçli gölgelerle ve yaygın bir ışıkla kendini belli eder.

Tumşuk

Kuzey yolunun en batı ucunda bulunan site, Kaşgar (300 km uzaklığında) ve Kuça'nın (400 km uzaklığında) neredeyse tam ortasında bulunan Tumşuk'tur. Bir geçidin üzerindeki kayalık bir burnun üstünde kurulan ham topraktan yapılma sunakla-

rı yıkık dökük bir haldedir. Eserlerin tarihini belirlemekte zorlanıyoruz ve her tür parasal bulgunun eksikliği işimizi daha da zorlaştırıyor, ama yine de IV.-VI. yüzyıllar arasında olduklarını söyleyebiliriz. Bir manastır etrafında birleşmiş pek çok tapınak burada kompleks bir bütün oluşturur, ama biçimsiz bir yığın meydan getirmez. Bunlardan yalnızca yüksek kabartma ve rölyefler, pek çok heykel ve birkaç fresk kalıntısı kalmıştır. Tumşuk heykelleri 5, 12, 18 cm gibi küçük boyutlarda boyutlarında olmalarına karşın tüm Orta Asya heykel sanatının en güzel eserlerindendir. Geniş ve anlamlı ifadeleriyle altın yaldızlı ve boyalı alçıdan oluşan tüm bu figürler geçmişten fırlayarak neredeyse korkutucu bir ifade taşırlar. Yerli halkın ifadelerinden çok farklı yüz ifadeleri, çok iyi gözlemlenmiş gerçekçi ifadelerle Helenistik, Bizans ideallerini ve Hadde okullarını çok uyumlu biçimde harmanlar. Bu kadar farklı etkinin bir arada bu kadar güzel bir uyum içinde beraberce ifade edilmesi ender görülen bir olaydır.

Resimler ve heykeller Serinde'nin zaferleridir. Ama bunlar el yapımı eşyaları, genelde altın yaldızlı arkaik küçük bronz heykellerini (British Museum'da saklanan III. ya da IV. yüzyıl tarihli Buda başı), pek çoğu Kuça'da (Tokyo Ulusal Müzesi, Guimet Müzesi), bir tanesi de Kızıl'da (Berlin Müzesi) bulunan, kutsal eşyaları saklamak için kullanılan, altın yapraklarla süslü olan ya da olmayan çok güzel ahşap sandıkları, Hoten ve Tumşuk vazolarını, ibriklerini ya da Kuça kadar eski kentlerinden gelen pek çok ölü külü vazosunu unutturmamalıdır.

11. BÖLÜM

ARAP İŞGALİ

Hz. Muhammed Mekke'den Medine'ye göç edişinden, yani Hicret'ten on yıl sonra 632'de ölür. Yüz yıl sonra Araplar kendilerini, Charles Martel'in onları Poitiers'te durdurduğu Galya ülkesinin göbeğinde ve Çinlilerle her an savaşmaya hazır olarak bekledikleri Orta Asya'nın merkezinde bulurlar. Sözlük anlamı Allah'a itaat olan bu yeni dinin, İslamiyetin kurduğu imparatorluk şaşırtıcı ve baş döndürücü bir hızla kurulmuş ve büyümüştür. Peygamberin ardılı dört halife, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali tarafından geliştirilmiştir. Bu dört halifenin Mekke yönetiminden sonra, başkent olarak Bizans kültürüyle kaynaşmış Suriye'deki bir şehri, Şam'ı kabul eden Emevi hanedanlığı hüküm sürmektedir.

İki büyük savaş –Kasidiye 637, Nihavend 643– İranlıların kaderinde büyük rol oynar, Bizanslılara karşı çok uzun süreli bir savaş yürüten İranlılar en sonunda Bizanslılar kadar yorgun düşerler. Sasanilerin son hükümdarı Çin'e kaçar; desteklerini istediği Türklerin bir oyunu sonucunda devletlerinin doğu sınırında Merv'de 651 ya da 652 yılında idam edilir. Toharistan'a sığınan oğlu Firuz Çinliler tarafından İran imparatoru olarak tanınır. Fakat bu imparatorun bir imparatorluğu yoktur. 658'de Çinliler T'u-kiulere karşı zafer kazanınca kendisine bir "İran hükümeti," yani Seistan ülkesinin yalnızca bir bölümünü verirler. Yirmi yıl sonra elinde hiçbir şey kalmayan Firuz Çin sarayına geri döner (674). Sarayda çok iyi karşılanır ve Şang'an'da bir ateş tapınağı kurmasına izin verilir.*

Arapların Orta Asya'ya Gelişi

Araplar 651'de Herat'a, 652'de de Baktra'ya girerler, bu tarihten sonra bu şehrin adı Belh olur. Ceyhun (Oxus) Irmağı'na ulaşırlar. Emevi hanedanlığının kuruluşu sırasında bu hanedanlığın kurucusu Muaviye (657-661) ve kendisinden önceki halife

* 679'da ölen Firuz'un bir heykeli hâlâ Gaozang'da korunmaktadır.

Ömer'in (656) katillerinin bulunmasında ağır davranmakla suçladığı Hazreti Ali arasında patlak veren iç savaş ve halife Yezid'in ölümüyle çıkan isyanlar sonucunda Araplar ilerleyişlerini durdurmak zorunda kalırlar ve bu savaşların yankıları Arapların ulaştığı en uzak bölgelerde bile hissedilir. İlerleyişlerini hiçbir şeyin durduramayacağı sanılırken Araplar kendi kendilerini durdururlar.

Uzakdoğu'daki savaşların nasıl yürütüldüğü konusunda çok az bilgiye sahibiz. Destanlardan türetilen efsaneler, fantastik hikayeler burada tarihin yerini alırlar. Doğru dürüst hiçbir tarihe sahip değiliz, örneğin Ceyhun Irmağı'nın ne zaman geçildiği gibi. Ya da 657 ve 683 yıllarından önce Maveraünnehir'e saldırılıp saldırılmadığını bilmiyoruz; oysa bu tarihlerden sonra bu bölgede işgallerin olduğu kesindir. Bu işgallerden hiç söz edilmemesi kuşkulu görünmektedir. 705'e kadar Sogdiyana'nın biraz olsun sakin bir dönem yaşadığını biliyoruz. Termiz'in 689 ve 704 yıllarında işgal edildiği ve Horasan hükümdarının oğlunun kendisini hükümdar ilan ederek burada hüküm sürdüğü de biliniyor. Bir general nehrin kuzeyindeki kışlık bölgeleri 681 ve 683 yılında ele geçirir; bunun anlamı baskınların yazın olduğu ve Arapların buraya Marjiana ve Baktra'da kışı geçirmek için geldikleridir. Daha önce sözünü ettiğimiz Şah-ı Zinde'nin ermiş kişisi Kasım Bin Abbas bu saldırılardan birinde "inancı uğruna can verir," *şehit* olur.

Harezm ve Sogd ülkesi prensleri Müslüman egemenliğini tanımak (buna İslamiyet dün olduğu gibi bugün de büyük önem vermektedir) ve vergi vermek zorundaydılar, ki bu aslında İslamiyet için çok büyük önem taşımamaktadır. Bununla birlikte prenslerin bu egemenliği tanıdıklarına dair elimizde bir kanıt yoktur. Tibetlilerin, Çinlilerin ve Tu-kiu'lerin çok da uzakta olmadıklarını ve Araplarla aynı istekleri paylaştıklarını da bu arada söylemeliyiz. Tabari'ye inanırsak, Sogdlar her yıl bir araya gelip işgalcilere karşı güçlerini birleştirmek için yemin ederlerdi; görülüyor ki Sogdların bu tür toplantılar yapma özgürlükleri vardı. Barthold'un dikkatimizi çektiği gibi bu yeminin her yıl yenilenmesi aslında tutulmadığı anlamına da gelmektedir. En fazla tehdit altında oldukları bir zamanda özgürlük için duydukları tutkulu isteği unutmaları olanaklı mıdır? Bu tehdidin çok da bilincinde olmadıkları doğrudur. Kendilerini çok fazla tehlikede hissettikleri zaman, o sıralarda Sogd ülkesinde yerleşim bölgeleri olan ve buraya kolayca girip çıkabilen Türklerden yardım istemektedirler. Sogdlu soylularla, *dihkan* ve Arap soyluları arasındaki ilişkiler din meseleleri ya da savaşlar dışında iyi gitmektedir, aynı maceracı ruha sahiptirler.

Görülüyor ki Arapların karşısında birleşip tek bir cephe oluşturmaktan uzak küçük prenslikler vardır. Araplar da birbiriyle anlaşmaktan bu kadar uzak olunca, bu

şartlarda kavganın nasıl sonuçlanacağını tahmin etmek güç olmasa gerek: Bu kadar uzun süre dayanabilme onuru Sogdlara aittir. Araplar tüm çabayı göstermişler midir? Büyük bir olasılıkla göstermemişlerdir. Yakındoğu ve Ortadoğu arasında gidip gelmekten yorgun düşmüş olmalılar. Doğaları gereği hiçbir zaman zafere ve ganimete doymuş olmasalar da bu sefer bıkmış olduklarını ve kendilerine verilen verginin –geçici olarak– yeterli geldiğini düşünebiliriz. İçlerinden en iyileri ya da en yeteneklileri yüksek mevkilere gelmiştir ve kendi dertleriyle uğraşmaktadırlar. Ama savaşmak için yalnızca savaşlarda bir araya gelen ayaktakımından ve kahramanlardan başka kimse kalmadığını söylersek ileri gitmiş oluruz sanırım. Arapların önlerinde kolayca ilerleyebilecekleri bozkırlar kadar aşmakta zorlanabilecekleri ve direnişçilerin kolayca saklanabileceği dağlar da uzanmaktadır. Acelelerinin olmadığı da bir gerçektir. Bu arada Arapların aynı dönemde Hintlilerle, Bizanslılarla ve Batı Avrupa'yla savaştıklarını ve sayılarının çok da fazla olmadığını aklımızdan çıkarmamalıyız.

Kuteybe

Emeviler 705 yılında Horasan'a yeni bir general, Kuteybe Bin Müslim'i atadıklarında her şey değişir. Kuteybe, kuruntulara kendini kaptırmayan ve İslam İmparatorluğu'nu yaymak söz konusu olduğunda her yolu mubah sayan ve başarıyı arayan bir generaldir. Çok akıllı ve kurnaz olan bu general, Sogd prensleri arasındaki rekabeti kullanmasını çok iyi bilmiş, onları birbirlerine düşürmüş, gerektiğinde ödüller dağıtmış övgüler yağdırmış, gerektiğinde korku salmış ve amacına katkıda bulunmak için en ufak bir isteği olmayanları dahi ikna etmeyi başarmıştır. Bir gün kardeşi ve *dihkan*'ları kendisine karşı ayaklanan bir Harezm şahının koruyucusu olur. Başka bir gün Semerkant'a saldırmak için Buhara, Keş, Nesef ve Harezm'i kendisine yirmi bin asker vermeye zorlamıştır, böylece Hz. Ömer'in Müslüman olmayanların askere alınmaması şeklindeki emrine karşı gelmekten çekinmemiştir. Aynı dönemde Araplar İndüs Irmağı'na kadar ulaşır ve Sint Vadisi'ni ele geçirirler. Kimsenin bir süre sonra Çin'in efendileri olacaklarından şüphesi yoktur: Burayı fethedecek olana iktidarı vaat ederler ve uzun süredir hayallerini süsleyen ve dünyanın öbür ucunda bulunan bu ülkeye sahip olma düşleri kurmaya başlarlar.

Kuteybe'nin ilk seferi 705'te, komşularıyla dalaşan küçük Baktra krallığının yardım çağrısıyla gerçekleşir. Fetih böylece başlar. Buhara'yı ele geçirmesi iki yılını alır. Kuteybe İslamiyeti kabul etmesi şartıyla tahtı yörenin hakimi Tarhan'a (719-

739) bırakmayı kabul eder. Semerkant prensi İslam egemenliğini tanımayı ve vergi vermeyi zorla da olsa kabul eder. Bu zaferi pekiştirmek için tanrılar tapınağı bölgesine kale içine bir cami inşa ettirir; bu Oxus Irmağı ötesine inşa edilen ilk camidir. Buradaki bir kilisenin de 715 yılında bir camiye dönüştürülmüş olması gerekiyor: Büyük bir bölümü şu anda toprak altında olan eski bir Buhara camisi, sitenin en eski anıtıdır, eskiden büyük olasılıkla bir kiliseydi. Sundurma süslemeleri cami mimarisini hatırlatmaktadır, ama yapının planı Müslüman mimariye değil, kilise mimarisine uymaktadır. Aynı zamanda Semerkant ve öteki şehirlerde* başka camilerin de inşa edildiği ve burada oturanların evlerini Araplara bırakmak zorunda kaldıkları söylenmektedir, ama bu akla pek yatkın değildir.

Zafer içinde Merv'e dönen Kuteybe, Tu-kiu'lerin baskınlarıyla uğraşmak zorunda kalır. Tu-kiu'lerin kumandanı büyük olasılıkla Kuzey Moğolistan'dan gelen genç prens Kültigin'dir. Aynı dönemlerde kardeşi Bilge Kağan'ın geniş imparatorluğunun batı bölgelerini yönetmektedir. Türk yazıtları Arapların bu "kolay" kazanılan zaferleri hakkında suskun kalmaktadır, ama sonuçta bu pek övünebilecekleri bir olay değildir doğrusu. Bu tarihi bir karşılaşmadır. Türkler ve Araplar aynı ilerleme ve büyüme arzusuyla yanıp tutuşmaktadırlar, ama ilerlemeleri ters yönlerde olur ve sonunda karşı karşıya gelirler. İpek Yolu, Sogdiyana ve Harezm'in zengin vahaları iştahlarını kabartmış olmalı. Bu yöreler kimin eline geçecektir?

Kuteybe Semerkant'ı alınca (712) Fergana'yı ele geçirir ve buranın prensini ülkesinden kovar ve onu Kuça'ya sığınmak zorunda bırakır, bu arada Tu-kiu'ler Sogdiyana'ya, Demirkapı'nın kuzeyine uzanan bölgelere saldırırlar. Tüm kapılar önlerinde açılır, yalnızca Arap egemenliğindeki Semerkant direnmektedir. Araplar burada bir yıl kadar kalırlar ve tam bir egemenlik kurarlar, sonra da burayı terk eder ve ülkelerine geri dönerler. Müslümanlar 713'te durumlarını oldukça sağlamlaştırmışlar ve 714'te Seyhun'u aşıp Keş'i (Taşkent) alacak güce ulaşmışlardır. Kaşgar'a kadar gitmişler midir? Bu oldukça kuşkulu. En azından Maveraünnehir tamamen Horasan hükümetine bağlanır ve bunun egemenliği altına girer. Buna karşın konumu yine de belirsizdir. Yerli prenslerin müdahale serbestliklerine bakılırsa bu bölgelere yerleştirilen Arap yöneticileri yalnızca vergi toplayıcıları olarak görülmektedir. Daha sonraki olayların da kanıtlayacağı gibi, işgal kuvvetleri bu bölgede çok etkili olamamışlardır.

Kuteybe'nin sonu, kazandığı tüm başarılara, Arapların kasasına akıttığı onca zen-

* 8. yüzyıl başında camiler pek inanılır değil. Bkz. s.285.

ginliğe rağmen iyi olmaz. 715 yılında öldürüldüğünde tam olarak on yıldır Arapların hizmetinde durmaksızın çalışmaktaydı. Büyük devlet adamlarının bu biçimde öldürülmesi İslam imparatorluğunda sıkça görülen olağan olaylardandır. Kuteybe'nin ölümünden bir yıl sonra Fergana ve Seyhun Havzası Arapların elinden çıkar. İhtiyatlı davranıp kendi istekleriyle terk etmedikleri hemen hemen her yerden kovulurlar. İşgal kuvvetleri yalnızca büyük şehirlerde tutunabilirler. Müslüman kaynaklar Maveraünnehir'deki büyük yenilgiden söz ettiklerinde, başka bir kaynakta izine rastlamadığımız bu yenilgiyle kastettikleri belki de belli bir olay değil, 715-720 yılları arasındaki bir dizi geri çekilme harekatıdır.

Çin İşgali

692'den bu yana, Çinliler Tibetlilerden "Dört Karargâh"ı, yani Tarım Havzası'nın büyük bir bölümünü aldılar. Kaşgar ve Hoten kralları bu yeni devletleri tanıdılar. 744'ten bu yana Tu-kiu'lere ve tımar toprağı olarak verilen küçük prensliklere karşı kazandıkları zaferlerden sonra, yeniden İli vadilerine, Isık Gölü bölgesine ve yukarı Çu Irmağı bölgesine yerleşirler. Nüfuz alanlarını Hazar Denizi bölgelerine ve Kuzey Hindistan'a kadar genişletirler. Orta Asya'nın en büyük gücü olurlar ve Sogdiyana'ya ulaşırlar. *Dihkan*'lar Arapların özellikle de Kuteybe'nin seferleri nedeniyle Çinlilerle görüşmüşlerdir: Arapların ülkesinden kovduğu ve Kuça'ya sığınan Fergana kralının Çinlilerden devletin başına geçebilmek için yardım istediği biliniyor.

Müslümanların büyük generallerinin ölümünden sonra Çinliler atılımlarını hızlandırırlar. Hemen ardından Çinliler Fergana kralına (715) tahtını geri verirler. 718-719'da Buhara kralı Tarhan, Araplar tarafından da tanınmıştır, hemen Çinlilerin koruması altına girer ve kardeşi Arslan'ı yardım istemek için T'ang sarayına gönderir. Semerkant kralı Ghurek (719-731), Araplara bağlı olmasına karşın, bu çok güçlü koruyucularına karşı, yaklaşık otuz yıldır onlarla savaştıklarını ileri sürerek Çinlilerden yardım ister. 719 ve 727 yıllarında Çin'in yardımını isteyen Baktra kralına kadar herkes o devirde Çinlilerden yardım ister. Çinlilerin ve Arapların krallıkları karşı karşıya gelmiştir, sınırları artık ortaktır. Çin büyük bir imparatorluk olduğundan yenilmez görünmektedir. Buna rağmen Çin doğrudan müdahaleden kaçınmış, entrika ve dolap döndürmeyi yüz yüze çarpışmaya tercih etmiştir. Yense bile –genelde yenmektedir– Müslümanlarla çatışmayı nereye kadar sürdürecektir?

Emevilere Karşı Ayaklanmalar

Araplar, İran'ın doğu bölgelerinde ve bunun ötesinde çok etkili olamamışlardır. Emevi halifelerinin atadığı yöneticiler çok ender olarak görevlerinin hakkını verebilmişlerdir, çünkü yeterli değildirler, hatta yerleri daha az vasıflı başka yöneticilerle kolaylıkla doldurulabilir. Çok uzun süre görevde kalamayacaklarını düşündüklerinden olabildiğince çabuk zenginleşmeye bakmışlardır. En çok önem verdikleri, yurttaşları ve vergi toplayıcılar üzerinde iktidar kurmaktır. Hâlâ eski saygınlıklarını ve güçlerini koruyan *dihkan*'larla iyi geçinmek gerektiğinden, daha çok küçük yöneticilerle uğraşırlar ve onları vergilerle bunaltırlar. Müslüman olmayanlara karşı eşit davranmadıkları gibi Arapların onlarla İslamiyeti yeni seçenler arasında yaptıkları ayrıma da karşı gelmezler; aslında bu, dinlerinin ilkelerine de aykırıdır. Sınıf atlamak için Müslüman olmak da yetmez.

Bu durum zamanla halk arasında hoşnutsuzluk yaratmaya başlamış ve Abdülmelik (692-705) ve Velid (705-715) dönemlerinde doruğa ulaşmıştır. Haksız kazançlar öyle bir noktaya ulaşmıştır ki Horasan uzun süre bu dönemi unutamaz. Halk öykülerinde fatihlerin zenginliği kadar vergilerin haksızlığı uzun yıllar boyunca anlatılmış, kimi zaman da abartılmıştır. Biruni, Kuteybe'nin eski yazılarını kullanmaya devam eden ve eski gelenek ve göreneklerini koruyan tüm Harezmlileri öldürttüğünü, böylece bu büyük uygarlığın tüm izlerini silmek istediğini anlatır. Ona inanmakta zorlanıyoruz. Ama neredeyse tamamen unutulmasına karşın çok parlak bir kültür olduğundan kuşku duymadığımız bu kültürün bu biçimde kaybolup gitmesini daha iyi açıklayabilecek başka bir neden var mıdır?

Ve isyan başlar. Araplar bölünmeseydi belki de hiç olmayacaktı. Oysa Araplar için birleşmek uzak bir hayaldi. Yemenliler öteden beri Kuzey Bedevileri ile kavgalılardı; kavimler eski hınçlarını sürdürüyorlardı; halifeliğin sonunu getiren dramlardan bu yana süren eski kan davaları, uzak bölgelerde her geçen gün pekişerek sürdürülüyordu.

Emevilere bağlı kavimlerin yanı sıra *ümmet*'le arasına belli bir mesafe koyan ilk topluluk Hariciler ve ayrıca peygamberin damadı Ali'nin yandaşları, yani Ali'nin *şia*'sı olarak adlandırdıkları büyük bir siyasal parti kuran Şiiler vardı. Şiiler de Hariciler gibi Emevilerin hilekâr olduklarını söylüyor ve Haricilerden farklı olarak halifenin Muhammed'in soyundan gelmesini, yani Hz. Ali'nin evli olduğu peygamberin kızı Fatma'nın çocuklarının soyundan gelmesi gerektiğini iddia ediyorlardı; halife Yezid'in askerlerince peygamberin torunu Hüseyin'in Kerbela'da (680) öldürülmesinden sonra intikam almaktan ve ayaklanmaktan başka bir şey düşünmez olmuş-

lardı. Bütün bu ayrı sınıflardan başka Abbasiler vardı, Emevilerin eski düşmanları Abbasilere göre halife İslamiyetin kurucularının aileleri arasından seçilmeliydi, ama ille de Peygamber soyundan gelmesi gerekmiyordu. Onların düşündüğü Peygamber'in amcası Abbas'tı. Ama çok yerinde olarak bu niyetlerini belli etmiyorlardı; onlara göre en önemli görevleri Emevileri yıkmaktı; ancak bundan sonra yapılması gerekenler yapılacaktı.

Abbasilerin yandaşları imparatorluğun doğu bölgelerine yayılmış durumdaydı. Geri kalan yerlerde de çok iyi örgütlenmişlerdi. Her bölgeye uygun söylevler hazırlayıp buralara çalışkan ve yetenekli ajanlar gönderiyorlardı; Şiilere Hüseyin'in intikamının alınması gerektiğini söylerken İslamiyeti yeni seçmiş İranlılara İslamın müminler arasında tam bir eşitlik öngördüğünü ve buna uyulmasını sağlayacaklarını söylüyorlardı; Müslüman olmayanlara da hoşgörüden, toplumsal adaletten, özgürlükten söz ediyorlardı.

Özellikle Müslüman olmayanların kaybedecek hiçbir şeyleri yoktu. Durumları daha kötü olamazdı – ayrıca kim bilebilir, belki de bir ayaklanma onları özgürlüklerine kavuşturabilirdi. Farklı dinsel topluluklar da Arapların haksız vergilerinden ve İslamcı baskılardan şikayetçiydiler. Bu kavimler de örgütlenmişlerdi ve kendi çaplarında planlar yapıp uygulamaktaydılar. Varlıklı ve nüfuzlu Museviler kendi entrikalarını döndürüp işlerini yürütmekteydiler, bunların etkili olduklarını görüyoruz; epik edebiyatta iz bırakan ve Ebu Müslim ve ayaklanmanın en ateşli taraftarı olan Mahyar'ın anısı bunun en iyi kanıtıdır. Hıristiyanlar da Abbasilere katılmışlardı ve onlar için çalışmaktaydılar. O kadar etkili olmasalar da Zerdüştler tetikte bekliyorlardı. Mani dininin çok katı kurallı başka bir kolu olan Mazdekçilik de yoğun propaganda yapıyordu. Bu mezhep, dinde reform yapılmasını, suyun ve hayatın tadını oluşturan kadınların da dahil olmak üzere her şeyin paylaşılmasını söyleyen ve bu nedenle Sasaniler tarafından 529'a doğru idam edilen bir Manici olan Mazdak tarafından kurulmuştu.

Ebu Müslim ve Abbasilerin İsyanı

Abbasilerin propagandalarını yapmak için şehirlere gönderilen bir misyoner olan Ebu Müslim hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Özellikle Orta Asya Türk dünyasında bir efsane olmuştur, efsanesi Ön Asya'ya göç eden Türkler arasında da yaygınlaşmış ve Osmanlı İmparatorluğu'na kadar sürmüştür ayrıca daha az etkili olmakla birlikte İran dünyasında da ünü sürmüş, onunla ilgili her şey değiştirilmiş,

şiirleştirilmiş ve efsaneleştirilmiştir. Onunla ilgili tarihi tek bir belgeye sahip değiliz; bu biraz da Charlemagne hakkında yalnızca halk ozanlarının manilerinden bilgi edinmeye benziyor.

Türk müdür? Öyle olduğu söyleniyor. Özbekler ve Türkmenler onun Türk olduğunu, Harezm ve Maveraünnehir Türklerini Abbasi bayrağı altında birleştirdiğini ileri sürmektedirler. M. F. Köprülü gibi bir üstat da buna inanmıştır; bunun nedeni belki de Türk dünyasının bu konudaki heyecanına kendini kaptırmış olmasıdır, ama bunu kanıtlayan belgeler çok zayıftır. Arap olduğu da söylenmektedir; o dönemde eğer Arap değilseniz çok başarılı olmanız hemen hemen imkânsız gibidir. Ebu Müslim'in Peygamber'in ailesinden geldiği öne sürülmüştür: Bu kabul edilebilir bir iddiadır. Ama yine hangi iddianın doğru olduğu açık değildir.

Ebu Müslim İslamiyeti yeni seçmiştir ya da yeni seçmiş birinin oğludur. Ailesi burada bulunduğu bir sırada Isfahan'da, 718 ya da 719 yılında doğmuştur. Ailesi aslında Horasan'da, Merv'e komşu Mahan şehrinde yaşamaktadır; Isfahan'da belli bir süre bulunmuşlardır. Mahan ilerde Türkler için çok önemli bir şehir olacaktır, sonraki yüzyıllarda Selçuklular ve Osmanlılar bu şehrin ata şehirleri olduğunu iddia edeceklerdir. Ebu Müslim'in ailesi Mazdeizm temeli üzerine biraz İslam biraz Manicilik ekleyerek yeni bir mezhep oluşturan Mazdeistlerdir. Bu tür kaynaştırmacılık o dönemde oldukça yaygındır ve aşırı Şii ortamlarında uzun süre geçerliliğini koruyacaktır. Bu inançta ikiciliğin yanı sıra, tenasüh [ruhgöçü] inancıyla, özellikle Türkler söz konusu olduğunda genelde Şamanlıktan geldiği düşünülen belirsiz köklere sahip bir çoktanrıcılıktan pek çok özellik taşıyan bir inancın birleştiğini görüyoruz.

Merv, Abbasilerin Horasan ve buraya yakın Maveraünnehir'deki propaganda merkeziydi. Tüm ayaklanma hareketlerinin şefleri bu şehirde oturuyorlardı. Başındaki adam vahalarda pek çok şehre sahip varlıklı bir toprak ağasıydı; buna karşın yandaşları sıradan insanlardan, tüccarlardan, sanatçılardan ve köylülerden oluşuyordu. Bunlar siyasal sorunlarla çok az ilgiliydiler, ama toplumsal sorunları çözmeye istekliydiler; doğrudan Mazdekçilikten ve onun bir tür komünizm ideolojisine bağlı bir mezhebi olan Hürremlilerden çok etkilenmişlerdi. Abbasilerin ilk özel görevlisi Hiralı bir Hıristiyan olan Hidaş'tı, bu öğretiden çok uzak olmayan bir öğretiyi yaymaya çalışmıştı. 736 yılında işkenceyle öldürüldü.

719, 720-721 ve 727'de Sogd ülkesinde genelde Türklerin başını çektiği ayaklanmalar patlak veriyordu. Bu ayaklanmalar çok acımasız biçimde bastırılıyordu. Araplar bu ayaklanmalardan korunabilmek için Zeravşan vadilerinde ve Kaşka-Der-

ya'da (Demirkapı) kalelerden oluşan bir savunma sistemi kurmuş ve İslamiyeti yaymak için büyük bir uğraş vermişlerdir. 728'de İslamiyete dönüşlerin yavaşlığından ve zorluğundan sinirlenerek atağa kalkarlar: İslamiyeti kabul etmiş herkesin vergiden muaf tutulacağını ilan ederler ve kendi misyonerlerini de dine girenlerin kayıtlarını tutmakla görevlendirirler. Gerçek bir başarı elde ederler. Herkes Müslüman olduğunu söylemeye başlar. Artık kimse vergi ödememektedir. Fakat bu işin sonu felaket olur. Hazine boşalır, yöneticiler yoksullaşır. Vergi kaldırılır. Bu sevinçle karşılanır ve Hıristiyanlar birer birer İslamiyeti seçmeye başlarlar. Misyonerler büyük bir cesaretle daha önce kandırılanlarla işbirliği yaparlar. Genel bir canlanma başlar. Tüm şehirler bağımsızlıklarını ilan ederler, yalnızca Semerkant Emevilere bağlı kalmaya devam eder. Yeniden fetihlere başlanır. Tam bu sırada, belki de koşullar çok uygun olduğundan, Tu-kiu'ler 730 ya da 731 ve 733'te Sogdiyana'ya girerler. Bu savaşlar sonucunda korkunç bir açlık salgını başlar. Araplar ülkeyi yeniden ele geçirdiklerinde ülke harap durumdadır. Dertler birbiri ardına gelir. Durum gittikçe kötüleşir.

734'te Hariç bin Saraylı Emevilere karşı ayaklanma bayrağını kaldırır, aynı zamanda Yemenliler kuzeyli Araplarla savaşmaya başlamışlardır. Horasan ve Maveraünnehir'in yöneticisi Nasır, akıllı bir yöneticidir ve Hariç'e Maveraünnehir'in yönetimini devretmekten başka bir yol kalmadığını görür. Hariç bunu reddeder; din kuralları, *şeriat* adına Müslüman olanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen anlaşmaya uyulmadığı sürece silahları bırakmayacaklarını açıklar; kararının kesin olduğunu göstermek için de Merv'e yürür. Nasır Nişapur'a kaçmak zorunda kalır. Hariç bir dövüş sırasında öldürülünce ayaklanmanın bastırıldığı sanılır. Nasır başkente geri döner.

9 Haziran 747'de Ebu Müslim Merv'e Abbasilerin başının kendisine verdiği kara bayraklarla girdi. Hitap sanatını iyi bilen karizmatik bir liderdi ve insanların hangi dine mensup olup olmadıkları kendisini ilgilendirmezmiş gibi davranıyordu. Bir gün sadık hizmetkârı Musevi Mahyar için, "Bir insan için ölçü alınabilecek tek özellik ruhunun soyluluğudur. Müslüman ya da Musevi, önemli olan iyiliktir," demiştir. Tabii ki bu sözler herkesin hoşuna gitmiştir. Kalabalıkları peşinden sürüklemiştir. Tabari'ye göre bir günde altmış şehir ona bağlanmıştır. Ebu Müslim Merv dışında kamp kurmuş ve beklemeye başlamıştır. Nasır bu durumdan endişelenmektedir, çünkü tehlikenin farkındadır. Kendisini aşağılayan asiye saldıracak yeterli gücü yoktur ve onun kendisine saldırmasından korkarak Şam'dan kendisine takviye kuvvetleri göndermesini istemiştir. Halife verdiği cevapta bu durumu kendisi çöz-

mesi gerektiğini söyler.

Yedi ay sonra asilerin bu hareketsizlikten sıkıldıkları düşünülebilir, tam aksine Mazdeistlerin büyük önem verdiği bir yeteneğe sahip, ruhlardaki ateşe hükmedebilen bir şefleri vardır; Ebu Müslim'in gönüllüleri her geçen gün artmaktadır. Yüz bin gönüllüye sahip olduğu sanılmaktadır. 748 Ocağında Arap kabileleri arasındaki yeni kavgaları fırsat bilen Ebu Müslim birden yola koyulur ve Merv'e girer. Nasır yeniden kaçar. Ebu Müslim Nasır'ın peşine düşer, Nişapur'u alır ve İran'ın ortalarına doğru ilerlemeye başlar. Uzun süredir beklenen takviye kuvvetleri ancak gelirler. Ama Suriye'den gelen ordu bu uzun yürüyüşten yorgun düşmüştür; Ebu Müslim'in ordularının kuvveti yerindedir, heyecanlıdırlar ve zafere kilitlenmişlerdir; ilk saldırıda halifenin ordusu bozguna uğrar. Artık imparatorluğun başkentine giden yolda hiçbir engel yoktur. Ebu Müslim Irak'a girdiğinde halife Mısır'a kaçar. Burada öldürülür. Halifenin ölümüyle Emevi hanedanı son bulur (750).

Sevilmeyen hanedana son veren Şiiler değil, Abbasiler oldu; bundan böyle artık Müslüman dünyasını yönetecek olan da Abbasilerdi. Başarılarını onları davalarında destekleyen İranlılara borçluydular ve İranlılar bu borcun ödenmesini bekliyorlardı. Abbasiler İslamiyeti kabul eden Araplar ve sonradan İslamiyeti seçenler arasında tam bir eşitlik sağlamakla kalmadılar, dostlarını ve yandaşlarını İranlılar arasından seçtiler ve imparatorluğun merkezini bu tarihten sonra İranlılaşan başka bir yere, Irak'a, Bağdat'a taşıdılar.

Bu davranışlarıyla ılımlıları ve nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan sıradan halk kitlelerini etraflarında topladılar. Buna karşın Şiiler kendilerini kandırılmış hissediyorlardı ve komploya kurban gittiklerini her yerde söylüyorlardı ve pek çok Mazdeist ve Hıristiyan da onlara katıldı. İsteklerinde sonuna kadar gitmek istiyorlardı, Şiiler yönetimin Ali'nin soyundan gelenlere bırakılmasını, Hıristiyanlar ve Mazdeistler de Araplardan kurtulmak istiyorlardı. Her zaman olduğu gibi devrim en yeteneklilerin tekeline girmiş ve en samimi olanlara da masrafları karşılamak düşmüştü.

Abbasilerin zaferinin mimarı Ebu Müslim Horasan'ın yöneticisi olmuştu. Bu ödül bir taraftan oldukça tatmin edici, bir taraftan da yetersiz bir ödüldü. Yetersizdi, çünkü ona daha fazlasını borçluydular; fazlasıyla tatmin ediciydi, çünkü Ebu Müslim tüm Doğu İran'ın efendisi olmuştu. Merv'e döndüğünde buranın tam bir anarşi içine girdiğini ve kolay düzene sokulmayacak durumda olduğunu gördü. Yeni düzeni kabul ettirmeye çalıştı, ama halk ona direndi. Sert bir lider olarak ayaklanmaları kaba güçle bastırdı ve kafa tutan Arapları, İranlıları, Müslümanları ve

Müslüman olmayanları öldürttü. Devrimci bir Zerdüşt olan Bih Afrid Mazdeizm dinini ilk günkü durumuyla yeniden kurmak isteyince Nişapur'daki halkı ayaklandırdı. Öteki Zerdüşt mecusiler ondan kesinlikle hoşlanmıyorlardı, Bih Afrid'in de onlardan hoşlandığı söylenemezdi. Böylece öteki rahipler onu yetkililere dinsiz biri olarak ihbar ettiler ve onun İslamı ve kendi dinini karıştırıp garip bir din kurmak istediğini söylediler. Mazdeistlerin desteğine ihtiyacı olan Ebu Müslim onu idam ettirdi (748-749). Ali'nin yandaşlarından Şii Şarik bin Saik el-Mukri Buhara halkının desteğini arkasına alarak ve otuz bin asker toplayarak 750'de ayaklandı. Ebu Müslim onun üzerine de tüm güçleriyle saldırdı ve ordusunu yok etti ve onu izleyen herkesi de acımasızca cezalandırdı. Buhara ateşe verildi ve silahlanan asiler de şehrin duvarlarına asıldılar.

Genç şefin ünü bu ayaklanmadan yara almadı. Ondan korkuluyordu, ayrıca ona büyük bir hayranlık besliyorlardı. Beklenmedik bir olay ününü daha da pekiştirmesini sağlamıştır. Komutanlarından Ziya bin Salih, Talas savaşında Çin ordusunu yendiğinde (Temmuz 751) Ebu Müslim'e büyük bir onur kazandırmıştı. Artık yenilmez bir kahraman olarak görülüyordu. Fakat imparatorluğun başındakiler Ebu Müslim'in ününden çekinmeye başlamışlardı. Halkın gözünde giderek büyüyordu ve yenilmez olduğu düşünülüyordu. Belki de bu nedenle İslam tarihi kaynaklarında tarihteki önemli dönüm noktalarından birini oluşturan bu savaşa hak ettiği önem verilmemiştir.

Talas Savaşı

Bir süredir Ortadoğu'ya müdahale etmekte kararsız kalan Çin sonunda müdahale kararı alır. Bu görev çok cesur ve atak bir kumandan olan Kao Siyen Çe'ye verilir: Kao Siyen Çe cesaretini Pamir seferi sırasında Çin ordularını Gilgit'e götürerek kanıtlamıştır. Oldukça kurnaz ve hırslı olan bu kumandan uzağı görebiliyordu. Kuça'nın genel kumandanı olarak Batı ülkelerindeki Çin topraklarının tek efendisiydi. Taşkent kralı kumandanın sadık bir hizmetkârıydı ve her fırsatta onu övgüye boğuyordu, 740'ta ona "adaletli kral," 742'de de "ilerlemeyi sağlayan kral" unvanını vermişti.

750'de Kao Siyen Çe, Taşkent kralını sınır koruma görevini yeterince yerine getirmediği için uyardı. Eğer Çin'le arasındaki dostluğu ve korumasını kaybetmek istemiyorsa hatasını kabul etmesini istedi. Kral bu isteğe boyun eğerek hatasını kabul ettiğini bildirdi. Kao itiraf ettiği bu suçun cezalandırılması gerektiğini söyleyerek

kralı yakalattı ve idama mahkûm ettirdi. Bu onursuzca bir hareketti, çünkü Kao krala söz vermişti. İğrençti, çünkü kralın tüm mal varlığına el koymuş ve şehri yağmalatmıştı. Ayrıca oldukça riskli bir davranıştı, çünkü Çin'in uzun süredir korktuğu çatışmaların başlamasına neden olabilirdi. Kuşkusuz Kao böyle bir şeye hazırlıklıydı, hatta böyle bir bahane istiyordu: Savaşı seven bir kumandan olarak kuşkusuz bunun en uygun zaman olduğunu düşünüyordu. Tu-kiu'ler yok edilmişdi, Sogdiyana başkaldırıyordu, Araplar kendi aralarında bölünmeye başlamışlardı; Çin hiç bu kadar güçlü olmamıştı.

Taşkent kralının oğlu kaçmayı başarmıştı. Çinlilerin içten pazarlıklı oluşlarını öne sürerek yardım istedi. Çağrısına kulak veren insanlar bulmakta gecikmedi. Çin'in şansızlığı Ebu Müslim ve Karlukların da bu çağrıya kulak verenler arasında olmasıydı. Ziya bin Salih'in komutasında güneyden inen Araplarla kuzeyden gelen Karluklar, Çinlilerle Talas Nehri yakınında Atlaş'ta 751 Temmuzunda karşılaştılar ve Çin ordusunu ağır yenilgiye uğrattılar. Savaş beş gün sürdü ve "hemen hemen bütün (Çinli) askerler ya kayboldular ya da öldüler." Bu öyle büyük bir bozgundur ki zavallı general kaçanlar arasından "ancak büyük sopalarla bunlara vurarak" kendine bir yol açabilmiştir. Araplar düşmanlarının 50.000 kayıp verdiğini ve ellerinde 20.000 esir olduğunu söylerler. Çinliler ise askerlerinin sayısının ancak 30.000 olduğunu söylemektedir. Bu tür rakamların kaynaklara göre değiştiğini biliyoruz; bu, artık bilinen bir olgudur.

Arapların eline esir düşenler arasında kâğıt imalatçıları da vardı. Araplar bunları Semerkant'a götürdüler ve bir imalathane açtılar ve kâğıt Müslüman dünyasına girmiş oldu.* Semerkant uzun süre bu olayı bir sır olarak sakladı. Fakat bundan düşünsel ve ekonomik alanda sonuna kadar yararlanmıştır. Bu, Talas savaşının önemli sonuçlarındandır. En önemli sonuç Orta Asya'da tam bir egemenlik kurmak üzere olan Çinlilerin yok edilmesidir. Han ve Tang hanedanlarının hayalleri yıkılmıştır. Bin yıl boyunca bir daha bu düşten hiç söz edilmeyecektir. Orta Asya Çinlileşmek üzereyken Müslümanların eline geçmiştir. Ama rüyalar ölmez. Çinliler geri döneceklerdir. Bugün Orta Asya'da yine Müslümanlarla karşı karşıya gelmişlerdir ve koşullar çok da farklı değildir.

Çinliler riske girdiklerinde koşullar sandıkları kadar onların lehine değildi. Doğu sınırlarında büyük güçlüklerle karşı karşıyaydılar. Yunnan'daki Nan-Çao hanedanlığının Tai dilini konuşan kralları 738'den beri güçlü bir devlet kurmuşlardı,

---

* Bunun bir efsane olduğunu sanıyorum. Kâğıt üretimi Semerkant'ta ancak on ya da yirmi yıl sonra bir tekel haline dönüştü.

Seçuan Çinlilerinin Tonkin'e inmesini engellemek istiyorlardı. Çinliler yolu zorla açmak istemişler ve Talas savaşından iki ay önce korkunç bir karşılaşmada 60.000 askerini kaybetmişlerdi. Doğuda olduğu gibi batıda da karşı saldırıya geçmek zorundaydılar. Yunnan'dan başlamanın daha doğru olacağını düşündüler. Büyük bir ordu oluşturmak Çin'in iki yılını aldı. Ordu 754'te hazır olduğunda bundan önceki ordu gibi büyük bir bozguna uğratıldı. Savaş meydanında iki yüz bin ölü bıraktı.

Bu büyük yenilgiler çok ciddi yenilgilerdi, ama her şeyin sonu değildiler. İşte bu sırada Ngan Lu-şan (An-lu-şan) isyanı patlak verdi ve Çin'i dönem dönem yaşamaya çok alışık olduğu o çetin iç savaşlardan birine sürükledi. Çin'in Batıyla ilgilenmesi artık söz konusu değildi. Böylece Türkler ve Araplar meydanı boş buldular.

İntikam Ayaklanmaları

Talas savaşı halifeyi sevindirmiş miydi? Ebu Müslim'in kazandığı bu zaferle güçlenişinden ve ününden duyduğu endişeye bakılırsa bu şüphelidir. Ebu Müslim'e çok şey borçludur, ama halife nankörlük etmektedir: Vefa borcu ne kadar çok olursa nankörlük kendini o kadar çabuk gösterir. Zafer kazanan kumandan Ziya bin Salih'in Ebu Müslim'in emirlerini dinlememesi için Bağdat tarafından yönlendirildiğini kanıtlayan hiçbir şey yoktur. Belki de aşırı gururlandı ve zaferinin yeterince ödüllendirilmediğini düşündü, ama şunu da kabul etmeliyiz ki bu başkaldırısı halife yönetiminin hoşuna gitmedi değil, çünkü Ebu Müslim'i oldukça sarstı.

Fakat Horasan yöneticisinin gücü küçümsenmişti. Ziya bin Salih tüm Baktra'yı Seyhun Irmağı'na kadar yakıp yıkmışken (752-753) Ebu Müslim onu teslim olmaya zorladı ve öldürttü. Bu sınavı da başarıyla atlattı. Yine de Arapların düzenbazlığı ve tuzakları ya da kendine duyduğu aşırı güven Ebu Müslim'in sonu olacaktı. Övgülerden şımardığı için ya da cesaretini kanıtlamak için kendini olayların akışına bıraktığından halifelik sarayına gitti. Burada tutuklandı ve 13 Şubat 755'te boğuldu, cesedi Dicle Irmağı'na atıldı. Henüz otuz beş yaşındaydı.

Ebu Müslim'in öldürülüşü başkaldırmak için iyi bir bahanedir. Ebu Müslim hayattayken Sogdiyana, Harezm, Baktra ve Horasan her yönden canlanmaya başlamıştı. Şimdi hayatta değildi, ne olacaktı? Seviliyordu, yandaşları ve ona saygı duyan halkı vardı. Ebu Müslim'in ölümünden sonra yüz yıl boyunca intikam çığlıkları atılacak ve "Horasan'ın Baltası" adıyla bir destan doğacak ve her yere yayılacak, Ebu Müslim neredeyse ölümsüzleştirilecektir. Yüz yıl boyunca Doğu İran iç savaş yaşa-

yacaktır ve bu savaştan da, anarşiden de çok çekecektir.

Ebu Müslim öldürüldükten bir süre sonra Nişapurlu bir Mazdeist mecusi Simbad, Ebu Müslim'in sadık hizmetkârlarındandı ve Maliye bakanıydı, dindaşlarını ayağa kaldırdı ve Şiilere durumdan yararlanılması gerektiğini söyleyerek Hemedan'a saldırdı. Bu çılgın macera ancak yetmiş gün sürdü (Nisan-Haziran 755). Yenildi ve öldürüldü. Hangi nedenle başkaldırdığını bilemiyoruz; arkadaşının intikamını mı almak istedi, yoksa Ebu Müslim'in öldürülüşünden sonra dinsel hoşgörüsüzlüğün yeniden baş göstereceğinden mi korktu. Ama bu delice serüven iyi sonuçlanmadı elbette. Kendini Baktra, Sogdiyana, Horasan kralı ilan ederek bunları birleştirip imparatorluktan ayrılsaydı daha iyi olurdu. Belki de Simbad Mazdeist olduğu için tüm İran'ı kendine bağlayabilirdi.

Kötü günlerinde bozkır halklarına sığındığı için "Türk" lakabını alan İshak da kendi çapında ayaklanır. Zerdüşt'ün ardılı olduğunu ve bu yaşlı bilgenin ölmediğini ve dinini yeniden kurmak için geri geleceğini iddia eder. Mazdeistlerin, Şiilerin, Haricilerin ve çok iyi tanıdığı Türklerin desteğini ister, ama bu girişim de yenilgiyle sonuçlanır (755-757). Mazdeizm boyun eğmez yine de. Başka bir Zerdüşt Ostad Sis, yüzbinlerce dindaşını etrafında toplar ve büyük başarılar kazanır, 767'de bölgedeki pek çok şehri işgal eder. Fakat tam umutlanmaya başlandığı sıralarda Araplar harekete geçer, güçlerini dağıtırlar, onu yakalarlar, halifenin karşısına çıkarırlar ve halife bu Zerdüştü işkenceyle öldürtür.

En büyük ayaklanma Haşim bin Hakim'in, yani El-Mukanna (Peçeli) olarak adlandırılan kişinin eseridir. Yüzünün nurunun çok parlak olduğunu ve bu nuru görenlerin yandıklarını ileri sürmekteydi. Düşmanları ise peçeyle korkunç yüzünü sakladığını söylemeyi tercih ediyorlardı. Belli bir noktaya kadar gizemli İran kültürünü iyi bildiğinden, Zerdüşt geleneğinde gerçek bir ışık teolojisi yaratmayı bilmiştir ve Tanrı'nın kimi zaman peygamberlerde, şimdi de Ebu Müslim ve onda göründüğünü söylemiştir. Makdisi bu dinde ikicilik olduğunu söylemiştir, bu da bazı araştırmacıları bunun Mani dini olduğunu söylemeye itmiştir, ama bu arada Mazdeizmin payını da yadsımazlar. Merv bölgesindeki meslek örgütlerine çok aşinadır, Merv onun vatanı sayılır, çünkü bu bölgede bir kasabada doğmuştur, aynı bölgede kumandanlık yapmış bir askerdir ve güçlü Türk komşularına güvenmektedir. Ona göre eğer saldırılan Müslümanlarsa cinayet de, yağmacılık da mubahtır. Bu sefer bütün umutları canlandırmayı bilmiştir. Yetenekleri gibi ona koşan yığınlar da başarılarını artırmıştır. İki yıl sonra Zeravşan Vadisi, Semerkant ve Buhara şehirleri onun eline geçmiştir. Ama sonunda bozguna uğratılmış ve yenilmiş, Keş (Şehr-i

Sebz) yakınlarındaki dağlara sığınmak zorunda kalmış; teslim olmaktansa en yakın yandaşlarıyla kendini bir ateş ocağına atmayı tercih etmiştir (783).

Bu son yenilgiyle "Ebu Müslim'in arkadaşlarının" başlattığı büyük isyanlar son bulur, daha doğrusu köle edilmiş halkların ve İranlıların din şeflerinin sonu olur bu. Mazdeizm kesin olarak yenilir. Çok iyi direnmiştir. Yavaş yavaş sönecektir, ama daha sonra birkaç kıvılcım çıkarmaktan da geri kalmayacaktır. Örneğin 806'da Horasan'ın eski yöneticisi Nasır'ın torunu, bir neden olmaksızın ayaklanır, Semerkant yöneticisini öldürür ve şehri işgal eder. Fergana, Hoçent, Buhara, Harezm, Oğuz Türkleri ve Karlukların desteğini alır; Tibetliler ona asker gönderirler. 810'da Türk dostlarından ayrılınca sonunu hazırlar.

Bugün artık Mazdeist yok. Bu eski dini bugün yaşatanların sayısı bir elin parmaklarını geçmiyor. İran'da Farisiler, pek çoğunun İslamiyetten kaçarak sığındığı Hindistan'da Parsiler olarak adlandırılıyorlar. Ateşin sonsuza kadar yanacağı tapınakları hâlâ yaşatıyorlar. Üçbin yıllık bu eski dinin son mirasçılarının tapınaklarına girerken derin bir heyecan duymaktan kendinizi alamazsınız. Bombay'da, Parsiler hâlâ ölülerini Sessizlik Kuleleri'ne götürüyorlar ve cesetleri burada parçalamaları için akbabalara bırakıyorlar. Bu İran, Yazd ve Kirman'da sağlık nedeniyle yasaklanmıştır; toprağı, suyu ve ateşi kirletmemeleri için cesetleri beton bloklar içine gömmektedirler.

Tarihçinin olaylar farklı olsaydı bugünkü durum nasıl olurdu merakından kendini kurtarması gerekmektedir. Ama rüyalara her an direnmek mümkün müdür? Hele çok az bir değişiklikle her şeyin değişebilmesi olanaklıysa. Eğer Çinli bir general bir Hanı rahatsız etmeseydi; Ebu Müslim dört yıl önce ölseydi; yalnızca varlığıyla bile büyük ayaklanmaları birkaç yıl daha geciktirmeseydi; bu ayaklanmalar daha iyi örgütlenselerdi ve Orta Asya'da, ona çok şey borçlu olan İslamiyet uygarlığı ve inancı yayılmasaydı, bu dinin ışığı hiçbir zaman sönmeyecekti ve belki de başka diyarlara kadar ulaşacaktı.

Bermekiler ve Doğu İran

Abbasi halifeleri Sasanilerin eski yönetiminde mükemmel bir mutlakıyet sistemi örneği gördüler ve her şeyiyle bu sistemi taklit etmeye karar verdiler. Onlara bir başbakan, yani *vezir* gerekmekteydi. Bu görev El-Mansur'a (754-775) ve ünlü Persli aile Bermekilere verildi. Bu ailenin, kökleri eski İran'ın destan kahramanlarına dayanan çok soylu bir aile olduğu söylenmektedir. Harun er-Reşit döneminde trajik

bir biçimde son bulsalar da İslam tarihinde çok önemli bir yere sahiptirler. Selçuklular zamanının büyük veziri Nizamülmülk etki alanlarına girer ve tarihçi Kandemir büyük bir heyecanla bunların Sasanilerin ardılları olduğunu söylemiştir.

Bermekiler, Sasanilerden gelmemektedir. Budist bir tapınak yöneticisi anlamına gelen adlarının doğruladığı gibi aile, büyük olasılıkla Baktra'nın nüfuzlu Budist din adamlarından olup Baktrian'da çok iyi bir konumdaydırlar. Emeviler döneminde İslamiyeti kabul eden Bermekiler (730-750'ye doğru) Abbasilerin ayaklanmasına katılmışlardır, ama belirleyici bir rol oynamamışlardır. Fakat buna rağmen El-Mehdi (775-785) zamanında devlet makamlarına atanmışlar, sonra da vezirlik makamına yükselmişlerdir. Bu makamın bürokratik bir kurum olduğunu düşünerek, neredeyse tamamen İranlılardan oluşan –bir kısmı Orta Asya kökenlidir– bir sekreterlik kurmuşlar ve Bağdat'a çok önemli Doğu, Baktra ve Sogd etkileri taşımışlardır. Bu katkılar, Horasanlılardan oluşan ordu tarafından pekiştirilir, bu ordu yönetimin en büyük güvencesidir ve paralı Türk askerler de buraya bozkır göçebe uygarlığının etkilerini taşımışlardır.

Doğu şehirlerine verilen önem giderek artar; bir noktada bu bölgelerin Bağdat'tan ayrılmaları gerekir, çünkü artık öncelikli bir önem kazanmışlardır. Emevi yöneticilerinin olumsuz etkilerinden korunmak için bu bölgelerin başına geçirilecekler özenle seçilmiş, özellikle de halifenin ailesinden olanlara öncelik tanınmıştır. Prenslerle bunlar arasında kurulan ilişkiler yararlı olmuştur. Ama Harun er-Reşit'in ölümünden (808) sonra iki oğlu Amin ve Memun kavga etmeye başladıklarında Memun Amin'i yener, çünkü Horasanlıların, Sogdların ve daha genel anlamda İranlıların desteğini alır. Memun'un iktidara yükselişi zaten yakın olan ilişkileri daha da güçlendirmiştir. Artık Horasan'daki yöneticilik kadrolarına Arapların değil, İranlıların, özellikle de yerli İranlıların getirilmesi bir gelenek halini almıştır. El-Memun'un ordularını yöneten Tahir böylece Irak yönetimine, sonra da Horasan yönetimine getirilir (821). Ama bir yıl sonra aniden ölür (822); zehirlendiği söylentileri çıkartılır, cuma günü camide okutulan *hutbe*'de halifenin adını söyletmeyi unuttuğu için olduğu da eklenir. Bu, bağımsızlık isteğini açığa çıkarmaktadır, çünkü *hutbe*'de egemenliğini tanıdığın hükümdarın adını anmak zorundasındır. Memun veliaht olarak oğlunu göstermekten geri durmamıştır. Böylece bir tür bağlı hanedan oluşur ve sanki bağımsızmış gibi hareket eder.

Abbasiler döneminde başka bir aile daha öne çıkar. Baktra'daki bir şehirden Saman'dan gelen Samaniler, Sasanilerin soyundan geldiklerini söylemektedirler; sanırım bu bir tür modaydı. Şehrin adını taşıyan Saman, yönetici Esad'ın koruması al-

tındaydı ve ona yaranmak için oğluna Esad adını vermişti. Hakkında hiçbir bilgimizin olmadığı bu Samani Esad'ın, Memun ve Tahir zamanında görev yapan dört oğlu olmuştur. 820'ye doğru Ahmet Fergana'nın, Nuh Semerkant'ın, Yahya Keş'in (Taşkent) ve İlyas da Herat'ın yöneticisi olur. İlyas 856 ya da 857'de ölmüştür ve varisi olmadığı için Herat ailenin elinden çıkar. Ötekiler Maveraünnehir'de bir yönetici kuşağının öncüleri olurlar.

Haklarında hemen hemen hiç bilgimizin olmadığı Samanilerin yönetiminin en önemli olayları, 839 yılındaki çok yıkıcı sonuçlar getiren bölünme ve bundan aşağı kalmayan 851 ayaklanmasıdır. Bu ailenin asıl başarısı 875'te Nasır bin Ahmet, tüm Maveraünnehir'in genel yöneticisi ilan edilince başlar. Böylece bir krallık doğar.

12. BÖLÜM

UYGURLAR VE KIRGIZLAR

Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonraTu-kiu İmparatorluğu'nun zayıflaması sonucunda buna bağlı topluluklar ve konfederasyonlar boyunduruklarından kurtulmak istediler. Bozkırlarda oturan sayısız kavmi bir arada tutmak için bozkır imparatorluklarının zaferden zafere koşmaları, güçlü kalmaları gerekliydi. Bir kağan seçmedikleri gibi, yenilmiş kavmin özgürlük hakkını da reddetmemişlerdir. İmparatorluk zenginlik getirmeliydi.

Tu-kiu'lerin Çöküşü

Sanırız Tu-kiu kağanı Usu-mi-şi'yi (Özmiş) öldürüp kafasını Çin'in başkenti Şang'an'a göndererek (744) isyan bayrağını ilk kaldıran Basmil Kağanlığı olmuştu. Karluklar ve Uygurlar da onları takip edecekti.

Karlukları (Karlılar) daha önceden tanıyoruz. Bu bölümde Uygurları tanımaya çalışacağız. Basmil Kağanlığı'na gelince, onlar hakkında tüm bilebildiğimiz Orhon yazıtlarında adı geçen eski bir halk olduğudur; Tanrı Dağlarıyla Turfan bölgesinden ayrılan Çungarya şehri Ku-çeng (Güçen-Beşbalık) bölgesinde yerleşmişlerdir. Şefleri *İdi Kut* unvanını taşıyordu. Barthold'a göre bu "Kutsal Selamet" ve "Kutsal Efendi" anlamına gelmektedir; bu unvandan anlaşılması gereken "özgür bir ruha sahip olan" ya da "bağımsız bir gücü olan"dır.

Basmil Kağanlığının ve Karlukların başkaldırısının gerçek nedenlerini bilmiyoruz. Uygurların nedenleri daha açıktır ve sonraki hareketleri de bunları ortaya koyar. Kuşkusuz imparatorluğun koruyucusu olmak ve öldürülen kağanın intikamını almak istiyorlardı; bu nedenler gerçek nedenleriyse de bağlaşıklarını boyunduruklarıı altına almaktan başka bir yol yoktu. Gerçekten de Uygurlar yönetimi ele geçirdiklerinde artık Basmil Kağanlığından söz edilmez.

Karluklar Basmiller kadar kolay ortadan kaybolmazlar, çünkü imparatorluğun merkezinden uzakta Balkaş bölgesinde yerleşmişlerdir ve bu savaşta elde edebildik-

leriyle, yani bağımsızlıklarını kazanmakla yetinmişlerdir. Tu-kiu'lerin çöküşünü getiren olayların bir parçası olarak kazandıkları zafere birkaç yıl sonra Talas savaşına katılma başarısını da eklerler. Tüm kazandıkları bununla kalmaz. Tarihte oynadıkları önemli bir rol daha vardır, Uygurların baskısıyla VIII. yüzyılda Karlukların topraklarına giren Peçenekleri Aral Gölü'ne sürmüşlerdir. Daha sonra Peçenekler batıya doğru ilerleyişlerini sürdürür ve IX. yüzyılın son yıllarında Karadeniz'in kuzeyinde Don Irmağı'yla Moldavya arasında uzanan bütün ovalara hakim olurlar. XI. yüzyılda bu bölgede Bizanslılara ecel terleri döktürürler.

Uygur İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Ayaklanmalardan kazançlı çıkan bozkırın yeni efendileri Uygurlar az tanınan bir ulus değildi. Tarihleri oldukça eski zamanlara dayanıyordu ve önlerinde umut vaat eden bir gelecek uzanmaktaydı. Tabii ki Kuzey Moğolistan'da soylu sınıfı oluşturan halkın yerleştiği bir bölgede bulunan Tes yazıtlarında yaşlı imparatorluklarının iki ya da üç yüzyıl öncesine dayandığını söylerken abartıyorlardı – Klajstornij bu bölgede VI-VIII. yüzyıllara ait iki Türk mezarlığı bulmuştur. Aslında böylece Tu-kiu'lerin yasal mirasçıları ve ardılları olduklarını kanıtlamak istemişlerdir.

Aslında Uygurlar, Kao-kiu Ting-ling'lerden (Tielo, Çe-lo ya da Tegrek), bunların da Hiong-nu'lardan geldikleri söylenmektedir. Öteden beri iyi geçindikleri Çin'in de teşvik ettiği ayaklanma eğilimlerine karşın Tu-kiu'ler tarafından "Kuzey'in ıssız bölgelerini" denetlemekle görevlendirilmişlerdir, yani o dönemde hâlâ korku salmaya devam eden Hiong-nu'ların ardıllarıyla olduğu gibi Sibiryalıların ardıllarıyla çatışmaları istenmiştir. Selenga Irmağı'nın kıyısında yerleşik oldukları için, imparatorluğun merkezi Ötüken'den çok uzakta değildiler.

Çinliler bunları küçük, gururlu ve acımasız bozkır adamları olarak tasvir etmişler; mükemmel binici ve okçu olduklarını söylemişler, ama "tüm bozkır halklarının en acımasız ve en vahşileri" olduklarını da eklemişlerdir. On kavime bölünmüşlerdir; On Uygur adını almışlardır, bu, "On Urug" ya da "On [Uygur] Birliği" anlamına gelmekteydi ve kuşkusuz Dokuz Urug ("Dokuz Boy") kavminden biriydiler ya da daha sonra modern kökenbilimin "oğuz" ile "urug"u karıştırarak iddia edeceği gibi Dokuz Oğuzların (Dokuz Boğa) ya da kısaca Oğuzların içinde yer almaktaydılar. Başlarında Yaglakar kavmi bulunmaktaydı ve yeni kağanlar bu kavimden çıkmaktaydı.

Ayaklanmadan önce, Çinlilerin desteğini kazanmak ve bağlılıklarını göstermek

için Uygurlar imparatora elçilerini göndererek onların oniki hayvan takvimini kullanmak –Çinlilerin dediğini göre kabul etmek– istediklerini söylerler. "Takvimi kabul etmek" bu takvimin sahiplerinin gözünde boyun eğmek ve tek uygarlığa, Çin uygarlığına doğru bir adım atmak demektir.

Uygurlar başarılarından birkaç yıl sonra Türk (Tu-kiu) halkını öldürmek zorunda kaldıklarını söyleyerek bunların mirasçıları olduklarını açıkça ifade ederler. Yazıtlarından ikisinde –Terkin adıyla da bilinen Taryat (753 ve 759'da yazılmıştır) ve Şine-Su (757 ya da 760'ta yazılmıştır)– imparatorluklarının kurucuları Bumin Kağan'dan, yer yer eksik olan bir bölümde İstemi Kağan ve geleneklerinden söz etmiş ve "atalarının eserini yeniden kuracaklarını" ilan etmişlerdir.

Ardıl olduklarını belirtmek için devletlerinin merkezini "Ötüken'in merkezine," eski zamanların kağanlarının oturduğu Türklerin kutsal bölgesine taşırlar ve halk onları: "Sen hükümdar Göğün gücüsün" diyerek çağırır. Tu-kiu'ler gibi imparatorluklarını doğu ve batı olmak üzere ikiye bölerler ve "sağın *yabgu*'su (prens)" unvanını yakından bağlı oldukları Karluklara verirken kendileri "solun *yabgu*'su" unvanını alırlar; böylece Uygurlar doğu Tu-kiu'lerin yerini alırken, daha az perstijli olan batı Tu-kiu'lerin yerini Karluklara bırakırlar. Eski Cermen ve İskandinav alfabelerine benzer bir alfabeyi kabul etmişler ve Tu-kiu'lerin yazıtlarına benzer yazıtlar dikmişlerdir: Daha önce sözünü ettiğimiz iki yazıtın yanı sıra Orhon yazıtlarından onbeş kilometre uzakta bulunan, kimilerine göre 810'da, kimilerine göre de 821'de yazılmış olan üç dilli –Çince, Sogdca, Türkçe– Karabalasagun; IX. yüzyılın başında yazılan Mani metni *Gurbalcin*, 1976'da ancak bir bölümü bulunan 750'de yazılan Tes yazıtları. 753 ve 760 yıllarında 1700 metre yükseklikteki bir dar geçitte bulunan, çini mürekkep ve resim fırçasıyla büyük bir taş blok üzerine yazılmış otuz kısa metinde yalnızca tehlikeli bir yerden geçerken yapılması gerekenler açıklanmaktadır, bunlar Uygur İmparatorluğu'nun yazılı metin koleksiyonunun son parçalarıdır.

Her ne kadar Sine-Su ikinci Uygur kağanının mezar anıtıysa öteki yazıtlar, örneğin Tonyukuk yazıtı, zafer yazıtlarıdır. Tuva zaferini kutlamak için kumandan Bayan Çor bir yazıt dikmiştir ve bir taş üzerine "alfabe ve yazıyı" kazıtmıştır ve Tatarları yenilgiye uğratınca "düz bir taş" üzerine "ebediyete kadar yaşayacak metinler" yazdırmıştır.

İmparatorluğun kurucusu Kutluğ Bilge Kül Kağan (744-747) zaferinden bir süre sonra ölür. Varisinin adını bir Çin metninden öğreniyoruz: Moyen-çor; aslında bu ad Bayan Çor'un tahta geçişinden sonra aldığı ad ve unvandır. Tahta çıkınca Tengri

Bolmiş İlteriş Bilge Kağan, "Gökten gelen bilge imparator, imparatorluğun kurucusu" unvanını alır (747-754). Karmaşık unvanlar verme geleneği, matematiksel bir kesinliğe ve netliğe sahip Türk zihniyetinde bir yeniliktir. Bu geleneğin nereden kaynaklandığını öğrenmek yararlı olurdu. Bu kökenin İran, hatta Sogdlar olduğuna inanmamız için yeterli nedenimiz var. Aynı şekilde karmaşık ve abartılı unvanlar verme alışkanlığına sahip Osmanlı padişahlarında da aynı geleneği görüyoruz. Bu unvanlar kimi zaman Uygur kağanlarının kimliklerini belirlemede güçlükler çıkarmaktadır, çünkü hepsi "bilge," "kutsal," "kurucu" unvanlarını taşımaktadır, hatta bu unvanların hepsini ya da birkaçını birden taşıyan da vardır. Hükümdarlardan çoğu öldürülmüştür: 779, 790, 832 yıllarında hükümdarların katledildiğinden söz edilmektedir, 839'da (zorla?) gerçekleştirilen bir intihar eylemi de vardır.

An-lu-şan

755'te Sogd ve Türk melezi ya da Sogdlaşmış bir Türk, yani İranlı bir Türk olan ünlü bir asker An-lu-şan (Anluşan), tamamen paralı Türk askerlerden oluşan bir orduyla Fan-yang'da Tang'lara karşı ayaklanır. Karizmatik bir kumandan olan An-lu-şan görkemli başarılar elde eder ve iki önemli başkenti, Lo-yang ve Şang'an'ı ele geçirir. İmparator Hiuan Tsong (Xuanzong) (712-756) Seçuan'a kaçmak zorunda kalır. Kaçak imparatorun oğlu Su-tsung (756-762) savaşmaya karar verip ülkesinin eski bağlaşığı Uygurlardan yardım isteyinceye kadar Tang'lar kaybettiklerini düşünmüşlerdir.

Bayan Çor (747-759) ya da ona verilen unvanla İlteriş, ordusunu deneme ve kendisinin üstün niteliklerini ortaya koyma fırsatı bulur (757). Çin kuvvetleriyle yan yana çarpışan Uygurlar Lo-yang'ı alırlar. İmparator Bayan Çor ve *beg*'lerini (günümüz Türkçesiyle *bey*) övgüye, hediyeye ve unvana boğar. Kağana küçük bir Çinli kız hediye eder ve her yıl yirmibin parça ipek kumaş hediye edeceği sözünü verir. Bu arada Uygurlar, Kırgızlarla kuzey sınırlarında çıkan bir çatışmanın ardından ülkeyi terk ederler (758). Aynı yıl An-lu-şan öldürülür; kısa bir süre sonra oğlu da öldürülür.

Çinlilerle Türkler arasında ne geçti bilmiyoruz, ama Ngan Lu-şan'ı yenen Bayan Çor'un büyük oğlu ihanetle suçlanır ve zavallı rakibi gibi katillerin eline düşer. Hem bağlaşıklarını hem de düşmanlarını yok eden Çinliler huzuru bulduklarını düşünürler. Ama yanılıyorlardı. 761'de öldürülen Sogdlu kumandanın yandaşı kahraman bir Sodglu ayaklananların başına geçer ve kendi tarafına çekmek için Uygurlar-

la ilişki kurar. Ne sadakat ne beceriklilik? Öldürülen prensin ardılı, kardeşi Meu-yu ya da Bögü Kağan (759-779) kendisine yapılan önerileri geri çevirir. Çin, kendini yeniden tehlikede bulunca tekrar Uygurlara döner; daha önce yaptıklarını yine yapacaklarını düşünürler. Gerçekten de kağan, 762'de dört bin savaşçıdan ve on bin takviye kuvvetinden oluşan düzenli bir ordunun başında Çin ordusuna katılır, çok daha büyük kuvvetlere alışkın kulaklar için oldukça alçakgönüllü bir sayı. Kasım ayında ayaklanma bastırılır: Birkaç ay sonra, 763 başında, ayaklanmanın şefi işkenceyle öldürülür.

Ama bu kez Uygurlar daha sonra bu yenilginin öcünü alacak düşmanın üstüne yürümek istemezler. Çinlilerin ikiyüzlülüğünden çekinir ve gitmezler. Tabii ki Çinliler onları göndermek isterler. Bu kez sinirlenip Lo-yang'ı yağmalar ve taş üstünde taş bırakmazlar, ganimetlerle ülkelerine geri dönerler. 765'te son ayaklanmaları bastırmak için geri dönerler, 790'da Tibetlileri bir olasılıkla Çungarya'dan atarlar. Çin yeniden huzur bulur. Ama Tang'lar, Talas yenilgisinden ve Yun-nan'daki yenilgilerinden ve sekiz yıllık iç savaştan sonra artık bir gölge hanedandır.

Manicilik

Lo-yang'da Meu-yu Kağan Sogdlu Manicilerle karşılaşır ve onlara hayran kalır. 763 Nisanında anlaşma gereği Çin'i terk ettiğinde, bu Manicileri de Orhon yakınlarındaki başkentine, günümüzdeki Karabalasagun'a, Tu-kiu'lerin o kadar çok istedikleri duvarlarla çevrili şehre Ordu Balık'a (Ordu Şehri) götürür. Dönüş yolunda, Sevrey'de, dağ sıralarının arasındaki bir geçitte zafer anıtı diktirir. Bu anıtta iki yazıt bulunmaktadır; biri Türkçe, öbürü Sogdcadır. Böylece Bumin Kağan'dan bu yana Türkler tarafından kullanılmayan Sogdca imparatorluğun ikinci dili olarak görkemli bir dönüş yapar. Sevrey bir zafer anıt olmanın ötesinde Uygurların Mani dinini kabul ettiğini ve bunun devlet dini olduğunu kanıtlayan çok önemli bir belgedir.

Maniciliğin kurucusu olan Mani Mezopotamya'da 215 ya da 216 yılında Hıristiyan olarak doğmuştur. Halkın inanışına çok yakın gnostik düşüncelerle eğitilerek dinsel bir arınma isteğini dile getirir. Kendini Hakikat Tanrısı'nın peygamberi ve evrensel dinin kurucusu ilan eder; kuşkusuz bu din, ikicilik özelliğine sahip, toplumsal sınıfların koruyucusu aristokrat Mazdeizme bir tepki hareketi olarak doğmuştur. Batıda bu kadar büyük bir başarı kazanan (Aziz Augustin Hıristiyan olmadan önce Maniciydi) Manicilik yok olmuş, ardından Bogomiller olarak önce Balkanlarda sonra Arnavutlarda ve Fransa'da Katharlarda ortaya çıkmıştır.

Eserlerini çevirten ve yakınlarından biri olmasını sağlayacak kadar ona bağlanan Krallar Kralı Sasani I. Şapur'un (241-272) desteğiyle yüreklenen Mani bir süre sonra iktidarla çatışmaya düşer, canlı canlı derisi yüzülür ve 274 Martında kafası kesilerek idam edilir. Pek çok yazı bırakmıştır, büyük çoğunluğu Süryani dilinde yazılmıştır, kısa bir süre içinde Pehlevi diline (orta İran) çevrilir; ama bu yazılar sistemli olarak yok edildikleri için geriye hemen hiçbir şey kalmamıştır. Böylece çok yakın bir zamana kadar Manicilik yalnızca bu dinin aleyhine çalışan Müslümanlarca ve Hıristiyanlarca bilinir.

Manicilik doğuda daha başarılı olur. Sogdiyana'ya sağlam temellerle yerleşir, buradan Serinde'ye geçer, burada pek çok Mani topluluğu oluşur, sonra Çin'e yayılır. Genel inanışa göre 719 yılında Şang'an'a Tokharistan'dan bir elçi gelir, yanında Tu-mu-çe adında bir Manici vardır; Tu-mu-çe "Mani dinini" Çin'e ilk sokan kişidir. Aslında Turfan'da bulunan bir metne göre Mani dini Çin'e 675 yılında girer ve 694'te başka bir görevlinin geldiği söylenir. 731'de İmparatorluk emriyle Manici bir rahip tarafından yazılan "Işık Buda'nın Din Kitabı" başlıklı bir metin Bezeklik'te bulunmuştur; bu, yetkililere Manicilik üzerine bilgi vermeyi ve Taoculuğu, Budizmi ve özgün Maniciliği birbirine ustaca karıştırıp bir sentez yaratarak bu dinin kolay kabul edilmesini amaçlayan derlemedir. Bu amaca, resmen tanındığı, yani hareket özgürlüğüne kavuştuğu 739 yılında ulaşılır.

Manicilik bozkırda Türk halkları arasında yaygınlaşır. 820'de Araplar tarafından Uygurlara elçi olarak gönderilen Tamin ibn Bahr'ın Isık Köl'den, Tanrı Dağlarının kuzeyinden geçen yolculuğu sırasında gördüğü gibi, Karlukların doğusunda, özellikle de başkentte yerleşik Dokuz Oğuz boyu, Manicilik ve Zerdüştçülüğü biliyor ve uyguluyordu. 869'da ölen Cahiz, Dokuz Oğuz boyunun, en büyük talanı Karluklarla giriştikleri savaşlarda toplayan yiğit ve savaşçı bir ulus olduğunu, ama Maniciliği seçmekle bu özelliklerini yitirdiklerini anlatır. Daha geç bir tarihte Mesudi, Oğuzlarda Mazdeizmden söz etmez ve yalnızca Manicilikten söz eder ki, bu da biraz abartıdır. Sonra Manicilik için ani ve kesin bir çöküş dönemi başlar, kuşkusuz bunun başlıca nedenleri Budizmin, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin yoğun propagandasıdır.

Manicilik başarısını kısmen halkın kolay anlayabildiği basit diline borçludur, Manicilik bilimsel bir dil kullanmaz, oysa o sıralarda İran'da el yazmalarında Pehlevi dilini ve Hıristiyan dilinin etkisindeki Farsçayı kullanmak modaydı. En ünlü eseri *Khuastuanift*, "Günahkârların Mani Usulü Günah Çıkarmaları" metni bu dinin en dikkat çekici eseridir. Başarısının başka bir nedeni de kültür kaynaştırmacılığına

olan eğilimidir. Hint-Avrupa geleneğinin İran'a mirası kast sistemine –bu sistem bugün hâlâ Hindistan'da uygulanmaktadır– karşı savaşını kararlılıkla sürdüren bu din, bir arada yaşamaya, iyilik ve ışık ilkesinin kötülük ve karanlık ilkesine sonsuza kadar karşıt olduğuna, (sonunda iyiliğin kazanacağına inanan Mazdeizmin aksine) bunların da kendilerine ait alanları ve yaratıları olduğu inanmaktadır. Böylece kimi noktalarda Budist öğretiye yaklaşır, öyle ki Müslümanlar bu iki dini sürekli birbirine karıştırmıştır ve bu konuda çok hata yapmışlardır.

Uygurlarda Manicilik

Her ne kadar Orta Asya'nın batı bölgelerinde Maniciliğin kaderi Sogdların eline kalmışsa da doğu bölgelerinde Uygurların eline kalır. Uygurlar Mani dinini hiçbir çekince olmadan kabul ederler, en azından resmi olarak bu böyledir, çünkü Uygurların bu dini kabul etmelerine karşın eski geleneklerini de korudukları açıktır. Mani dinini seçişlerinin daha çok siyasal olduğunu söylemekle Uygurların bu konudaki içtenliklerini sorgulamıyoruz. Sogdların desteğine ihtiyaçları vardı ve bu desteği elde etmenin en iyi yolu da başlıca dinlerini kucaklamaktı. Uygurlar ülkelerinin Mani dininin merkezi olmasını ve bu dinin en büyük din adamlarının burada yaşamasını istemişlerdi. Kısmen başarılı olurlar. Bezeklik'te bulunan bir belgeye göre 795'e doğru Ötüken'de, yani Kuzey Moğolistan'daki başkentte bir "öğreti üstadı" yaşamaktadır. Turfan'da bulunan daha geç tarihli bir metinde Bögü Kağan'dan "Mani'nin ardılı" ya da "Mani'nin soyu" olarak söz edilir. 807 ve 821 arasında el yazmalarında Kağan'ın ailesinde, imparatorluğun yüksek mevkilerinde ve Orta Asya'nın pek çok büyük şehrinde, Beşbalık, Koço, Karaşar, Kuça, vb. şehirlerde pek çok Mani olduğundan söz edilir. Çinliler "Uygurların hükümet işlerinde Manicilerle sürekli görüş alışverişinde bulunduklarını" bilirler. Yine de Mani dininin en önemli görevlisi Mozak, Uygurların ülkesinde değil, Koço'da yaşar; 803'te kağan fikrini almak için Mozak'ı burada ziyaret eder. Uygurlar Mani merkezlerine yakın olmak için 800'lerde Çungarya ve Serinde'de (Karaşar, Beşbalık, Turfan) yerleşim bölgeleri kurarlar; bu gelecek için çok önemli bir gelişmedir.

Manicilikle Sogd kültürü Uygurları etkisi altına almaya başlar. Pek çok Uygur putatapar ya da totemcilik benzeri dinlerinden kalma adlarını ya da annelerinin doğumdan sonra ilk gördükleri eşyanın adını taşır (altun, altın; kün, güneş; timur, demir; tugh, bayrak; ashuk, iskelet vb.). Bunun yanı sıra çok sayıda Uygur da dinin etkisiyle ya da özentililiklerinden Sogd adlarını, özellikle de iyilik tanrısı Hür-

müz'ün adını taşır.

Hâlâ yabani bu halk Sogdlar sayesinde İran'ın ince ve arıtılmış düşüncesiyle yakın ilişkiye girer ve bu sayede Akdeniz dünyasını tanır. Karabalasagun yazıtında yazılanlar kuşkusuz abartılıdır: "Barbar geleneklerle iç içe, kan ve dumanla dolu bu ülke artık sebze yetiştirilen bir ülke oldu; ölüm kokan bu ülke artık iyiliğin öğrenildiği bir ülke oldu." Oysa şiddet ve cinayetler de, savaşlar da sürüyordu. Ama meditasyon ve dinsel hayat nüfusun bir kısmını saldırganlıktan uzaklaştırmış ve doğal bir yeteneklerinin olduğu ticarete ve tarıma yöneltmişti.

Aynı zamanda Tu-kiu'lerin rünik eski alfabelerinin yerini, Türkçe yazı karakterlerine daha az uygun, ama yazıya çok daha elverişli yeni bir yazı almıştır. Sogd yazısından türetilen bu yeni yazı oldukça yaygınlaşacaktır ve yüzyıllar boyunca Türklerin ilk büyük ulusal edebiyatının dili olacaktır. Daha sonra bu yazı Uygur alfabesi olarak adlandırılacak ve Moğollar tarafından da kabul edilecektir; Mançurlar da bu yazıyı Moğollardan alacaklardır.

Bu arada Şamanizm varlığını sürdürür, çünkü Şamanizm bir din değil, daha çok bir büyü sanatıdır ve bu, ona bozkırlarda eşlik eden din için de böyledir. Manicilikle ilişkileri gizemlidir; ama ikisi arasında bir hoşgörü ve işbirliği ilişkisi olduğu açıktır. Maniciler iki öğretiyi birleştiren noktaları çok iyi açığa vurur: Türklerde de gök-yer, gündüz-gece, yaz-kış, erkek-dişi, doğu-batı, siyah-beyaz gibi karşıtlıklarla aynı ikicilik vardır. Belki de Mani dini Şamanizmin yapısını etkilemiştir; bu, daha sonraki dönemlerde Şamanizmde iyi ve kötü arasında kurulan karşıtlık ilişkisinde görülmektedir. Bu karşıtlık bugün Ak Şamanların –iyi şamanlar– ve Kara Şamanların –kötü şamanlar– varlığını açıklar ki, aslında bu tür bir karşıtlık ilişkisi Şamanizmin temel ilkelerine aykırıdır.

X. yüzyılda, hâlâ korunan rünik karakterlerle Türkçe yazılan ünlü *Irk Bitig* bir Mani manastırında yazılmıştır; bu küçük kehanet kitabında göçebe gelenek ve göreneklerinden söz edilir. Daha sonra 1300'lere doğru Turfan Uygurcasıyla batı Türklerinin en güzel destanı yazılır: *Oğuzname*. Bugün Paris'teki Ulusal Kütüphane'de korunan bu destanda Türk çoktanrıcılığı ve paganizmi övülürken, kendi olaylarıyla Cengiz Han döneminin en önemli olayları bağdaştırılır. Bir Mani ortamında oluşan bu büyük Uygur destanının bu kadar yayılıp, yankılarının Müslümanlara, Çinlilere, hatta Marko Polo'ya kadar ulaşması hiç de küçümsenecek bir olgu değildir. Bu destan Oğuz, Nayman, Öngüt, Kalmuk, Oyrat ve daha pek çok halkın destanlarını etkileyecektir. Buna göre Bögü Kağan bir ışık huzmesiyle birleşen bir ağaçtan doğmuştur: Bu *sine concubitu* [kendi kendine çoğalma, –çn] üreme şekli Türk geleneğinde

yaygındır, destanın yapısı da bu geleneğe uygundur, ama daha sonra Cengiz Han destanında karşımıza daha gizemli bir biçimde çıkacak "kutsal ışık" olgusu Mazdeizm ya da Manicilik etkisini gözler önüne sermektedir.

Mani dininin ulusun büyük çoğunluğunca coşkuyla kabul edilmesine karşın, bazı muhafazakâr çevreler imparatorluktaki Sogd etkisini reddettikleri gibi bu dini de reddetmişlerdir. *Irk Bitig*'de altını çizdiğimiz gibi, "rünik, yani eski Cermen ve İskandinav harfleri biçimindeki" yazı karakterlerinin varlıklarını sürdürmeleri bunlar sayesinde olmuştur, bu harfler daha sonra Tarım'daki başka el yazmalarında da kullanılacaktır. 778'de Çin tarafından desteklenen bazı Mani karşıtlarının başlattığı isyan hareketini de destekleyen bu muhafazakârlardır; bu isyan sonucunda Kağan ve iki oğlu öldürülmüş ve Sogdlara karşı bir tür soykırım yapılmıştır.

Uygurların Çöküşü

Uygurları zayıflatmak için her yolu denemek Çin'in genel politikasıydı. Bu politika o sıralarda hiç olmadığı kadar uygulanmıştır, çünkü Çin Uygur'un koruması altındaki küçük bir ülke konumuna düşmüştür. 762-770 seferlerinin sonunda, Uygurlar Çin'e çok sert davranıyorlar ve en acımasız önlemleri alıyorlardı. Çinlilerin sürekli Çinli gelinler göndermesini ve Manicilerin imparatorluk içinde serbestçe vaaz vermelerine, Mani dinine yandaş toplamalarına ve tapınaklarını dikmelerine göz yummaları istiyorlardı: bu tapınaklar yalnızca Lo-yang'da değil, dört beş Çin şehrinde de kurulmuştu. Bunlara ipek kumaşlar karşılığında at sürüleri gönderiliyordu, ki bu örtülü bir vergi alma yöntemiydi, çünkü atlar değerlerinin üstünde satılıyorlardı ve otlakları az olan Çin'in bu sürülere ihtiyacı olmadığı gibi, besleyecek gücü de yoktu. Maliye bakanları buna karşı çıkıyordu, ama Çin imparatoru Uygurların yağmalarından kurtulmak ve Tibetlilere karşı onların korumasını kazanmak için Uygurların sert kanunlarını uygulamak gerektiğini biliyordu: "Çin'de hiçbir zaman yeterli at sürüsü olmamıştır" diyordu.

789'da Alp Kutluğ Bilge Kağan'ın öldürülüşü Yaglakar hanedanının sonu oldu. Ediz hanedanı yerini aldı. Ama yeni prensler seleflerine göre çok daha niteliksizdiler. Halk bunu biliyordu ve yeteneksizliklerini görmek için çok uzun süre de beklemedi: Bunlar tahta geçtikten kısa bir süre sonra birer birer tahttan indirildiler; bir prensi tahta çıktıktan bir yıl, öbürünü de üç ya da beş yıl sonra indirdiler. İktidarda on yıl kalan kağanların sayısı çok azdı. 832'de başıbozukluk anarşiyi getirdi. Herkes kendi çıkarına göre hareket ediyordu. 840'ta başkaldıran bir şef Yenisey Kır-

gızlarından destek istedi. Kırgızlar yüz bin atlıdan oluşan bir orduyla tüm ülkeyi yakıp yıkarak geldiler, Ordu Balık'ı yaktılar ve Kağanı öldürdüler. Soykırımdan kurtulabilen Uygurlar kaçtılar. Kırgızlar böylece Moğol İmparatorluğu'nu işgal ettiler ve Çinliler hiç kuşkusuz bu işe çok sevindiler.

Kırgızlar

Uygurları alt eden Kırgızlar eski çağlardan beri Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerindeki vadiden güney Sibirya'ya uzanan, bugünün Minusinsk ve Abakan bölgelerinde yaşayan çok eski bir Türk halkıdır. Han hanedanı döneminden beri, MS ilk yüzyıllardan az önce Çinliler bu halkı tanımakta ve kuzey ırklarının özelliğini taşıyan "mavi gözlü sarışın adamlar" olarak tarif etmektedirler. Daha sonra Arap yazar Gardizi, bilinmeyen eski kaynaklara dayanarak Kırgızların kızıl saçlı ve açık tenli olduklarını, bu nedenle Slav olabileceklerini söylemiştir.

Yazınsal metinler, Avrupa ırkına ait olabilecek bu adamların mezarlarını ortaya çıkaran arkeoloji bilimiyle doğrulanmıştır. Bu kanıt, Türklerin genelde "sarı ırk"tan olduğu şeklindeki yargıya gölge düşürmektedir. Bu durumda iki seçeneğimiz vardır: ya Kırgızlar Türkçe konuşan Türkleşmiş Hint-Avrupalılar ya da ilk Asyalılardır ya da Türk olgusu ırksal değil, dilsel bir olgudur ki, tarihin akışı da bu olguyu geniş ölçüde doğrulamıştır. Bugün Kırgızların Moğol ırkının özelliklerini en fazla taşıyan Türk halkı olduğunu görmek çok ilgi çekicidir; bunun nedeni bu halkın uzun yıllar boyunca Moğollarla birleşmiş olmasıdır sanırım.

Kırgızların Türkçe konuştuğu bıraktıkları yazıtlarla tartışmasız biçimde kanıtlanmıştır. Bu yazıtların ötekilerine kıyasla daha yakın tarihli oldukları açıktır, bunu, Çinlilerin alıntıladıkları ve onlara ad vermede kullandıkları söz dağarcıkları da kanıtlar. Kırgızlar sözcüğü bilimsel olarak "Kırklar" anlamına gelen kırk-ız sözcüğünden, genel inanışa göre de "Kırk Kız"dan türemiştir. Bu ikinci inanıştan doğuş destanları türetilmiştir.

Eski bir söylenceye göre kırk genç kız, bir gezintiden döndüklerinde kamplarının yakılıp yıkılmış, tüm sakinlerin de öldürülmüş olduğunu görürler. Radlov'a göre yalnız kalmamak için köpeklerle birleşirler: "Bir eş olmadığı durumlarda elindekilerle yetinmişlerdir." Bu birleşmeden Kırgızlar doğarlar. Çok yaygın olan bu inanış –daha sonra başka bir destanda da köpeklerin yerine inekler geçecektir– çok değiştirilerek de olsa Kırgızlar İslamiyeti kabul ettikten sonra bile sürer. Büyük Müslüman gizemci Hallaç ve kızkardeşi öldürülür ve yakılır, külleri nehre atılır,

bu küllerden bir köpük oluşur, nehirde oyun oynayan kırk kız bu köpüğü içerler ve "bir süre sonra, kırk oğlan," yani ermişin çocuklarını doğururlar.

Fazla yer değiştirmeyen ender Türk kavimlerinden olan Kırgızlar, ülkelerine derinden bağlıdırlar ve Moğolistan'daki maceraları dışında, ülkelerinde XVI. yüzyıl sonuna kadar kalırlar. Rusların gelişiyle burayı terk etmeye karar verirler. Bunun üzerine bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti topraklarına, yani Fergana'nın doğusundaki Semireçi'nin güneyine göç ederler. Ruslar Orta Asya'nın bir bölümünü ele geçirince birkaç Kırgız boyu yeniden göç eder ve Pamir'e, Afgan bölgesindeki Vahan Vadisi'ne yerleşirler. Buradan yine Sovyet istilasıyla kovulurlar. Önce Pakistan'a sığınırlar. Bugün Doğu Türkistan'da yerleşmiş durumdadırlar.

Kırgız Kültürü?

Genel inanışa göre Kırgızlar çok kaba insanlardır; Barthold, "çok düşük bir uygarlık düzeyini" ifade ederler demektedir. Ben de bu düşüncenin, Moğolistan'ın onların egemenliğine girdiğinde gerilemesiyle kısmen, ama yalnızca kısmen doğrulandığını düşünüyorum.

Yine de bu sonuç kesin değildir. Yenisey Vadisi çok eski bir sanat kültürüne sahiptir. Burada MÖ 1000 yılından çok daha önce büyük Karasuk tarihöncesi sanat okulu (1300-1700) gelişmiştir; bu okul daha sonra yerini Tagar sanat okuluna bırakır (700-300), her iki okul da bozkır sanatına çok yakından bağlıdır. Burada yerleşen sağlam gelenek iz bırakmanın ötesine geçmiş ve Kırgızlar imparatorluklarını kurduklarında sanatları ne zayıflamış ne de bir gerileme dönemine girmiştir. Minusinsk yakınlarındaki Kopeny sitesinde bir dizi levha ve koşum takımı bulunmuştur, bu takımlarda atlayan zıplayan vahşi hayvanlar, sırtlarında geri dönmüş, meşhur yaylarıyla Partra okunu atan binicileriyle dörtnala koşarak uçan at desenleri bulunmaktadır. Bu kent tek kent değildir. Bir dizi kasabada, nehir boyunca rastlanan pek çok merkezde ve bozkırda bu sanatın göstergesi çok sayıda eser bulunmuştur, bu eşyalar hayranlık verici bir gerçekçilikle hayvanbiçimci sanatın net bir biçemcilik etkisinde birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Bu eserlerle birlikte bulunan VII. yüzyıla ait Çin paraları sayesinde tarihlerini saptayabiliyoruz. Üzengiler, eyerler, kemer tokaları, kalkanlar, silahlar, süsler, yani pek çoğu binicilikle ilgili bu eşyalar nedeniyle bu sanat için "göçebe biniciler okulu" adı kullanılır olmuştur.

Ama kazılara karşın, göçebe biniciler referansı tatmin edici değildir. Hayvan yetiştiriciliği Kırgızların başlıca uğraşı olsa da verimli olmasıyla ünlü bu zengin top-

raklarda tarım da çok ilerlemiştir ve tam bir sulama sisteminden yararlanılmıştır. Darı, arpa çeşitleri ve buğday ekimi yapılmış, tahta ve demir sabanlar kullanılmıştır. Sanat ürünlerinin de gösterdiği gibi maden, demir, kalay ve altın işçiliği çok gelişmiştir. Refah, yaratıcı bir kültürün doğup gelişmesini sağlamıştır. Çinliler Kırgızların müzik ve sirk sevgilerinden söz ederler; Kırgızlar, akrobatlar ve eğitilmiş hayvanlarla sirkler kurmuş ve burada av sahneleri oynamaktan hoşlanmışlardır. Çinliler hiçbir orman boyunun onlar kadar gelişmediğini de anlatırlar. Onları yalnızca takvim –yani Çinlilerin takvimini– kullanmadıkları için küçümserler, bu da Kırgızların kültürel bağımsızlıklarına düşkünlüklerini kanıtlar.

Fakat tüm bunlara bakarak Kırgızların yerleşik bir toplum ya da şehirli olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmemeliyiz. Bir tek Kırgız şehrinden söz edilir, ama VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında sayıları artacaktır; bu şehirlerin varlığını Reşidüddin ortaya çıkarır. Kırgızlar, her an Moğolistan'ın kuzey ovalarını istila etmeye hazır, korku salan atlılar ve askerlerdi. Hiong-nular zamanından beri bu bölgelerin sakinlerinin en önemli uğraşlarının kendilerini istilacıların saldırılarına karşı güçlendirmek olduğu görülmüştür.

Genelde düşünülenin aksine Kırgızlar kapalı bir toplum değildi. Aralarında büyük Gobi Çölü'nün bulunduğu Çin'le olan ilişkileri yalnızca yıllıklarla değil, Kırgız ülkesinde bulunan paraların yanı sıra, VII. yüzyıla ait kentlerdeki Budist tapınaklardan çıkarılan Çin yazıtları taşıyan çanlarla ya da Abakan'da bulunan ve seramikleri Türk *tamga*'ları (aidiyet etiketi) taşıyan Çin tipi köşkle kanıtlanır. Bu arada bozkır halklarıyla da yakın ilişki içindedirler. Örneğin 568'de batılı Tu-kiu'lerin kağanı, Bizanslı Zemark'a Kırgız bir kadın köle armağan eder. Bu kadar uzak bir ülkede bir Kırgız kadının bulunması bize onun tek olmadığını düşündürüyor: ayrıca armağan olarak sunulduklarına göre bu kadınlar beğeniliyor olmalı.

Kırgızlar ayrıca batılı Tu-kiu'lerle, yani Türgeşlerle siyasal ilişkiler kurmuşlardır – 747 ve 756 yılları arasında bu iki halkın yoğun siyasal ilişkiler içine girdikleri doğrulanmıştır. 840 ve 848 yılları arasında da Kırgızlılar Tibetlilere Uygur İmparatorluğu'na karşı kurdukları ittifakı güçlendirmek için elçi gönderirler. Aynı biçimde Kırgızlar Araplarla da ilişki kurmuşlardır. Çin kaynakları, Karluk ülkelerinin Müslüman kervanlarının VII. yüzyıldan beri yukarı Yenisey ve Kırgız ülkesine dönemin en değerli malından, yani misk almak için gittiklerinden söz ederler; çok kesin olmasa da İslam kaynakları da bu mal akışını doğrular. Bununla birlikte uzak Asya'nın öteki halkları hakkında daha az bilgiye sahip olmalarına karşın çok iyi tanıdıkları belli olan Kırgızlar hakkında daha rahat bilgi vermektedirler.

Lehçeleriyle Tu-kiu'lerin dillerinden ayrılan Kırgızcayı yazıya dökmek için Kırgızlar bunların alfabesini kullanırlar. Yazıtlarının Orhon yazıtlarından öncesine ait olduğu sanılmıştır, ama Louis Bazin bu yazıtların daha önceki zamanlara ait oluşunun, bu yazıtlardaki lehçe farkından kaynaklandığını göstermiştir. Bu yazıtların kesin tarihleri belli değildir, ama en eski yazıtın VIII. yüzyıla ait I. Uybat Yazıtı, en yakın tarihli olanlarının IX. yüzyıla ya da X. yüzyıl başlarına ait II. Altın Köl, Suci ve III. Uybat yazıtları olduğu söylenebilir. Bu yazıtlar, Tuva bölgesindeki yukarı Yenisey halklarının yazıtlarından farklı değildir, hatta türdeş bir bütün oluştururlar. Oldukça fazla sayıda olmalarına karşın –1983'te Vasiliev'in kataloğunda yüzkırktan fazladır, oysa yüzyıl ortasında yalnızca elli tanesi bilinmekteydi– kısa yazılardır, genelde bozulmuşlardır ve zor okunurlar. Kırgızların Uygurlara karşı kazandığı zaferi anlatan Suci Yazıtı sanıldığı gibi Uygurca değildir.

Öteki tüm yazıtlar cenaze ağıtlarıdır, bize yönetici sınıfın kaygıları ve yaşamları hakkında ilginç bilgiler verirler. Genelde ölünün yaşı söylenir. Böylece ortalama yaşam süresi hakkında fikir sahibi oluruz (çocuk ölümleri dışında elbette). Abakan grubunda 39, Tuva grubunda 48, genelde 45 yaş ortalaması vardır – insanlar genel olarak 61 ile 67 yaşlarında ölmektedir. Bu yazıtlarda verilen başka bir bilgi de evlilik yaşıdır. Çok erken yaşlarda, 15 ya da 16 yaşında evlenildiği görülmektedir. Çok ender olarak ölünün, babasının öldüğü sırada kaç yaşında olduğu söylenir; eğer çocuk denilecek yaşlardaysa ciddi bir olay, büyükse ve bu ölümün kayda değer bir sonucu varsa çok önemli bir olaydır. Yalnızca tek bir yazıtta anne öldüğünde kaç yaşında olduğu yazılıdır.

Hepsi birinci ağızdan yazılan bu yazıtlar, ölü tarafından öteki tarafta kaleme alınmış gibi yazılmıştır. Kurgusal olarak bu doğrudur. Gerçekten de ölü, ölümü aklına gelince ya da öldüğü anda ne hissettiğini anlatır. Yukarıda sözü edilen yaşamöyküsel bilgiler dışında metinlerde öteki tarafa göçenlerin üzüntülerinden ve neye önem verdiklerinden söz edilir. Ölümden sonra yaşama inanmalarına karşın hemen hepsinin aynı yakarışla, "Çok yazık," "Yararlanamadım!" "Karımdan, çocuklarımdan, tarlalardan, samurlardan, güneşten, aydan, sanımdan (erginliğe erince verilen addan) ayrıldım" diye ağlaştığını görürüz. Gözlerini kaparken ölünün aklına gelen ülkesi, toprağı, suları, hükümdarı, halkı, arkadaşları, çocukları, eşleri (her zaman prensesler olarak söz edilirler), kimi zaman altı bin attan oluşan devasa at sürüleridir. Son olarak da avda ya da savaşta kazanılan birkaç zaferden söz edilir, ama bize anlaşılmaz görünen bazı başarısızlıklardan da söz edilir: "Yedi kurt öldürdüm," "panter ve sibirya panteri öldürmedim." Ruhlarının "kaçtığından," "kaçırıldığın-

dan," "yittiğinden," "kaybolduğundan," "kopup gittiğinden" yakınırlar. Ölümden sonra göğe gidileceğine inanıldığı halde metinlerde ölümden sonra gidilen başka yerlerden de *post mortem* [ölümden sonra, –çn] söz edilir: "Kara burun," "altın bozkır," "altın orman" – buralarda "av hayvanları çoğalır ve büyürler." Yaşayanlardan ağızlarına tek lokma koymamışlarken "erkeklik erdemlerinden" söz etmelerini isterler.

Her ne kadar Kırgız ülkesinde Budizm yayılsa da Manicilik bir etkinlik gösteremez; bu görüşe Suci yazıtının yanlış bir biçimde yorumlanması neden olmuştur. Hıristiyanlık bu ülkede yayılmış olabilir ve Araplarla ticaret sayesinde İslamiyetle tanışmış olmaları da mümkündür.*

Tu-kiu'lerde çok zor saptanan, ama oldukça etkili olduğunu görülen Şamanizm Kırgızlarda da çok etkili olduğu gibi, çok daha belirgindi. Şaman adı *kam* ilk defa Tang Yıllıkları'nda bu halkla ilgili kullanılmıştır (bunu *vou*, "büyücü" olarak çevirmişlerdir). Gardizi ve Marvazi'nin bu sözcük hakkında biraz bilgilerinin olması da bu çeviri sayesindedir (bu sözcüğü *faginun* –"Allah'ın peygamberi" anlamına gelen Sogdca bir sözcüğün değiştirilmiş hali– olarak çevireceklerdir). Şamanizm Orta Asya'dan çok Sibirya'ya özgü olduğu için bu bizi şaşırtmamalıdır. Metinlerden bazılarında ölünün Şamanist yükselişinden ve kozmik yolculuğundan söz edilir. *Erklik* adlı ölüm tanrısından söz edilir, bu tanrıya daha sonra modern Şamanizmde rastlarız, bu bir olasılıkla Venüs gezegenidir, çünkü eski Türkçedeki köken anlamı "Yiğit" ve "Güçlü" olan *Erklik* sözcüğü, korku salan bir savaşçı olarak kabul edilen Venüs gezegenine gönderme yapar.

Nasıl yönlendireceğini bilmezsen, biraz eğitilmiş olmanın, okuma ve yazma biliyor olmanın ve duygularını ifade etmenin ne anlamı vardır? Kırgızlar imparatorluk kurduklarında hangi yöne gideceklerini bilemediler. Ne bir devlet kurmayı başarabildiler ne de kavimler arasında bir birlik sağlayabildiler. Moğolistan'ın efendisi olunca bu ülkeyi anarşi ve çöküşe sürüklediler. 924 yılında Hitaylar tarafından buradan atıldılar ve nehirlerinin vadisine geri çekildiler, bu bölgede modern zamanların hemen öncesine kadar bilinmeyen, kapalı bir yaşam sürdüler.

* Çok tanınan Tengri Kulu, "Tanrı Kulu" adının çok bilinen Arapça Abdullah isminin Türkçe çevirisi olduğunu redderken yanılmış olabilirim.

13. BÖLÜM

UYGURLARIN YÜKSELİŞİ

Hitaylar

Hitaylar Çinlilerin V. yüzyıl başlarında sözünü ettiği bir Türk-Moğol halkıdır. 696'da Çinlilere karşı onlara çok pahalıya mal olan bir saldırı girişiminde bulunmaları dışında Orta Asya tarihinde çok önemli bir rol oynanamamışlardır. Tukiu'lu imparatorluklar ve sonra da Uygurlar bu halkı kendi ülkelerinde, Jehol ve batı Mançurya'da tutmuştur. Kırgızlar zayıflayınca bu halka kendini gösterme fırsatı doğmuştur.

907'de şeflerinden biri Ye-liu A-pao-ki halkını oluşturan kavimlere hakim olmayı başarır. Böylece başka ülkelere fethe kalkışabilir. Hitaylar Kırgızları yok etmekle işe başlarlar. 924 yılında Kırgızlara saldırıp kuzey Moğolistan'ı işgal eder ve Ordu Balık'a (Karabalasagun) girerler. Serbest kalınca Çin'e yönelip Kuzey Kore'yi işgal ederler, Tunguz halklarından Cücenleri bozguna uğratıp boyundurukları altına alırlar. A-pao-ki'nin ardılı Tö-kuang (926-947), hükümdarlığının ilk yıllarında annesinin –annesi Orta Asya'nın çok yakından tanıdığı yönetici kadınlardandır– etkisi altında kalır. Çinlilerden Ho-pei (Hebei) ve Şan-si'nin (Shanxi) kuzeyini alır sonra da Sarı Irmak'ın kuzeyindeki tüm toprakları işgal eder. Orta İmparatorluğu'nun topraklarına yerleşir, böylece ötekiler gibi Göğün Oğlu olur ve hanedanlığı Çin hanedanlıkları içinde Leao (Liao) adıyla yerini alır.

Hitaylar Moğolistan'la çok az ilgilenirler ve Uygurlara, onların gözünde yalnızca yoksul bir taşra bölgesi olan bu bölgeyi kendileri adına yönetmeleri için Moğolistan'a geri dönmeyi önerirler. Uygurlar bu öneriyi reddeder. Tarihinde çok büyük imparatorluklar kurulan Moğolistan böylece bir köşeye itilir; yeni efendileri tarafından yalnızca Kansu'ya girmek ve Kaşgar'a saldırmak için bir sıçrama tahtası olarak görülür. Hitaylar 1009'da Kan-çu ve Su-çu'yu (Suzhu) ele geçirirler, ama burada kalmazlar; 1017 civarlarında Sin-kiang'a sefer düzenlerler.

Önceleri Uygurların öğrencisi olan Hitaylar, geleneklerine uzun süre sadık ka-

lır, sonra yirmi otuz yıl içinde Çinlileşirler ve Budizmi kabul ederler; giderek zayıflamaya başlarlar, öyle ki daha önce yenmiş oldukları Cücenlere karşı duramazlar. 1125 de Cücenler, Kin adı altında Çin'de Hitayların yerini alırlar.

Hitaylara karşı alçakgönüllü davranılmıştır. Oysa bu halkın sanıldığından daha başarılı olduğunu görüyoruz, çünkü miras bıraktıkları adları yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür, öyle ki Marko Polo ve tüm ortaçağ Avrupa'sı Çin'i anlatırken Hitay adını kullanmıştır. Hatay ya da Hitay (Hitan'ın çoğulu) uzun süre Batının rüyalarını süslemiştir.

Uygurların Başka Diyarlara Göçü

Uygurlar Hitayların Moğolistan'a dönme önerilerini bir süre sonra kabul ederler, çünkü imparatorluklarının yıkılışından sonra yaşadıkları dramatik olaylar Uygurları kalabilecekleri başka yurtlar aramaya itmişti; böylece kendilerine kalmak istedikleri uygun bir yurt buldular. Sonuç olarak yüksek dağlarda ve platolarda yaşamaya alışmış bu halk, Sin-kiang'ın aşağı platolarına ve boğucu Turfan çöküntü ovasına yerleşir: Göçebeler yerleşik olmuştur artık.

Kırgızlar büyük gürültü patırtı kopartarak geldiklerinde Uygurların korkusu paniğe dönüşür. Bozguna uğrarlar. 840'ta "kağanın yakın çevresinden" onüç kavim Gobi Çölü'nü geçer ve bir yuva bulmayı umdukları Çin'e girer. Fakat Çinlilerin bu ebedi dostları için uzun yıllardır biriktirdikleri kini hesaba katmamışlardı: Çinliler dostluklarını pahalıya ödetirler. Tam sekiz yıl boyunca bir yerden başka bir yere itilir, sürülür, kovalanırlar, öyle ki son şefleri –şeften çok maceracının biridir– halkını terk eder ve Altay'ın bir yerlerinde ölmeye gider.

Öteki onbeş kavim –Uygurların yarısından çoğu– Karlukların ülkesine yönelir. Buraya vardıklarında Altay'da iki gruba ayrılırlar; bir kol Tibet'e öteki Doğu Türkistan'a yönelir. Birinci kol Bezeklik'ten Kan-çu'ya kadar Doğu Kansu'ya sahip olurken, ikinci kol Kuça'dan Beşbalık'a uzanan bölgeye yerleşir.

Kansu Uygurları

Uygurlar Kansu'ya sistemli bir biçimde yerleşirler. 848 dolaylarında Bezeklik'i işgal ederler, aynı dönemde Çinliler Tibetlilere karşı ayaklanır, avantajlı durumlarını Hami'den Turfan'a yaymadan önce (850) bunları geri püskürtürler ve "göreve bağlılık ordusu" adı altında bir ordu oluştururlar. Uygurlar Kan-çu'ya sanıldığı gibi 860 yılında değil, 868 ve 872 yıllarında girerler. Henüz bir krallık kurmamış-

lardır, ama giderek genişlemektedirler. Geç Liang (Hu Liang) (907-923) döneminde Çin'in zayıflamasıyla zemin hazırlanır. 924 yılında krallıklarını kurarlar ve Geç Tang'lar Uygurları tanımakta acele eder. X. yüzyıl boyunca giderek güçlenirler ve giderek artan bir öneme sahip olurlar. 1009 yılında Hitayların saldırısına uğrarlar ve 1028 yılında Tangutlar tarafından yıkılırlar.

Çinlilerin, Tibetlilerin, Hotenlilerin ve bozkır göçebelerinin bazen dost bazen düşman olduğu o dönemde tüm Orta Asya tarihi gibi Kansu Uygur İmparatorluğu tarihi de son derece karmaşıktı. Örneğin 928'de Tibetliler ve Uygurlar Çin başkentine ortak bir elçi gönderdiklerine göre iyi anlaşıyor olmalılar, ama 931'de Tibetliler Kansu koridorundan geçen kervanlara el koyarlar, böylece bu iki ulus arasındaki ilişkiler kötüleşir. Aynı şekilde ender olarak çatıştıkları dönemler dışında Uygurlar genelde Çinlilere sadık kalmış, egemenliklerini kabul etmiş ve düzenli olarak vergi göndererek Çinlileri onurlandırmışlardır. Tang'ları kurtarmaya çalışmış ve yerlerine kurulan yeni hanedanı tanımayı reddetmişlerdir. Bununla birlikte görkemlerinden hiçbir şey kaybetmeden, bir kağan yönetiminde gerçek bir özerklikten yararlanmışlardır.

Yine de devletler arasında kurulan iyi diplomatik ilişkiler Çinli halk, yerli halk ve Uygur göçerlerinin uyum içinde yaşadıklarını göstermez. Bu halkların kaynaşması ve Bezeklik'te uyum için yaşamlarını sürdürmeleri için belli bir süre geçmesi gerekir. 938 ve 942 yıllarında Hoten'den geçen Han'lı bir elçi, şehri bir Çin şehri olarak betimlerken, daha sonraki yıllarda Uygurlar şehir hayatına daha çok nüfuz ederler ve toplum içinde yükselmeye başlarlar. Çin yıllıklarında kağanlardan sık sık söz edilir; bu, J. R. Hamilton'un dikkat çektiği gibi, "Çin yönetimi perdesi altında bir Türk egemenliğinin göstergesidir."

Tangutlar Kansu Krallığı'nı yıktıktan sonra Uygurların bir kısmı bunların yönetimi altına girmeyi reddeder ve Nan-şan'a yerleşip bir prenslik kurar. Ardılları, kimi zaman denildiği gibi Sarı Uygurlar adı altında burada varlıklarını sürdürürler.

Sin-kiang Uygurları

Kansu Uygurlarının tarihi karmaşıktır, ama Sin-kiang'daki kardeşlerinin tarihi neredeyse hiç bilinmez, çünkü Çin'in çok uzağında kalmışlardır ve Çinliler onlardan çok az söz eder. Bize ulaşan tek bir elçilik görevi vardır, bununla birlikte bu görev çok önemlidir, çünkü 951 tarihinde Çin'e giden bu heyette Mani din adamları yer alır. Bu heyetin tek heyet olduğunu sanmıyoruz, çünkü aksini kanıtlayan belge-

ler henüz ortaya çıkmadı.

Uygurlar, Kansu'da olduğu gibi, vahalara bir günde yerleşip sonra bir günde yerleşik düzene geçmezler. Buraya yerleşmeye başladıklarında yalnızca sürülerine otlak bulma zorunluluğuyla hareket ederler, aradıkları otlakları bulamayınca yine zorunlu olarak yalnızlıktan vazgeçip şehir hayatına ayak uydurmaya çalışırlar. Turfan, Beşbalık, Hami ve Kuça'ya tamamen yerleşmeleri için onbeş yıl geçmesi gerekir, hatta buralara tam olarak yerleşmelerinin ancak Bezeklik ayaklanmasıyla buralardan kovulan Tibetlilerin gidişinden sonra olduğunu söylenebilir. Sonunda genelde Hoço adıyla tanınan istikrarlı bir devlet kurarlar ve Tarım Havzası'nın kuzey bölgesini Türkleştirirler. Hükümdarları İdikut adını taşımaktadır, bu unvan Basmillerden alınmıştır; bu alıntıdan, ülkeleri buralardan çok uzakta olmayan pek çok Basmilin Uygurlarla yaşadığı sonucu çıkarılabilir. İki başkentleri vardır: biri kuzeydeki bozkırlarda Beşbalık; öteki Turfan Vahası'nın batısında Müslümanların İdikut şehri adını verdikleri Karahoço. Buna karşın Sin-kiang'ın güneyinde Türk nüfusu çok daha azdır. Uygurların yerleştiği Hoten şehri X. yüzyılda büyük ölçüde Çinlileşmiştir. Kaynaklara göre hükümdar Çinliler gibi giyinmekteydi – tabii ki bu şartlarda ünlü deyişteki gibi "sarık sarmayla hoca olunacaktı." Maniciliğe önem vermezler, ama Hotenlilerin ruh tapıncına sahip oldukları, yani Mazdeist oldukları ve Buda'yı sevdikleri anlatılır.

Tarım'da Uygur Uygarlığı

Tarım ve Kansu'da gelişen Uygur kültürü çok parlak ve verimlidir, Moğol İmparatorluğu'nu büyük ölçüde etkilemiştir. Türk, Çin, İran, Hint ve yerel dindışı geleneklerin mükemmel bir sentezidir.

Kuşkusuz Uygurlar eski zamanlardaki gibi savaşçı bir ulus değildir, ancak bütün askerlik yeteneklerini de kaybetmemişlerdir ve ilerde Sin-kiang olarak adlandırılacak bölgede İslamiyeti kabul eden ilk şehir olan Kaşgar'dan yola çıkan Müslümanların saldırılarına karşı güçlü bir engel oluşturmuşlardır. XI. yüzyıl ortalarında Türkçe metinleri toplayan Kaşgarlı Mahmud Müslümanların Uygurlara karşı yürüttüğü kutsal savaştan söz eden şiirlerden alıntılar yapar. Yine XI. yüzyılda Uygurlardan iyi askerler, korku salan iyi okçular olarak söz eden Müslüman kaynakların yanı sıra, Uygurların barışçıl insanlar olduklarını ve savaşçı yetenekleri olmadığını anlatan başka kaynaklar da vardır. İslamiyetin Uygurların yerleştiği Sin-kiang'ın kuzeyinde nasıl emeklediğini, buna karşın Uygarların daha az yerleştiği güneyde

nasıl ilerlediğini görünce Uygurların iyi savaşçı olduğunu anlatan kaynaklara daha fazla inanıyoruz.

Hoten kendini iyi savunur. 950'den 1000'e kadar elli yıl boyunca Budizme ilk korkunç darbelerini vuran İslamın *cihat* saldırılarına oldukça iyi dayanır. Hoten şehrinin savunması çökünce Müslümanlar önce Çerçen'e kadar (XI. yüzyıl) ilerler, sonra XII. yüzyılda Lobnor'a kadar giderler. Tam aksine kuzeyde Kuça bölgesindeki sınırlar yaklaşık iki yüzyıl sabit kalır.

Budizmin yoğun etkisindeki bu ülkelere geldiklerinde Uygurlar Budizmden fazla etkilenmeyecek bir dine inanmaktaydılar: Manicilik. Burada karşılaştıkları ve bir biçimde kaynaşmak zorunda oldukları yüksek ve eski uygarlık iki öğretinin kaynaşmasını zorlaştırıyordu, özellikle Manicilik için bu oldukça zordu. Bu dönüş, dini tartışmaktan hoşlanan ve dinsel konulara karşı büyük bir hoşgörü gösteren, dinsel sorunlara özel bir ilgi duyan tüm öteki Türkler gibi, Uygurlar için de oldukça zordu. Yine de kararsızlığın çok doğal karşılandığını ve dinden dönüşlerin çok sık olduğunu ekleyelim, çünkü bu dönüşler eski geleneklerden dönmeyi gerektirmiyordu; dulların yeniden evlenmesi ya da yaşlıların ölüme terk edilmesi gibi gelenekler varlıklarını sürdürebilmişti.

Ama Hıristiyanlığın fazlasıyla kendisine doğru çektiği Manicilik, daha sonra da göreceğimiz gibi, Budizmin de çekim alanına fazlasıyla girer ve inananlarından pek çoğunu bu yeni dine kaptırır. Kimi zaman, daha önce de söz ettiğimiz gibi Budist-Manicilik türünde bir sentezin doğduğu da olur. Pek çok Maninin Budistlerin bulunduğu ya da bir zamanlar bulundukları manastırlarda yaşadıkları da söylenebilir. Türklerin Buda'ya taktıkları Burhan adı, Maniciler tarafından tanrılarını adlandırmak üzere alıntılanır ve Budistler kutsal kitaplarına Manice *nom* adını verirler.

Buna karşın Maniciliğin giderek çöktüğü açıktır, çünkü Kaşgarlı Mahmud gibi çok iyi bilgilenmiş bir bilim adamı bu dinden söz etmez (XI. yüzyıl). Bununla birlikte bu dönemde Budizm gerçek bir atılım gösterir – tabii başrakibinin gerileyişi olmasaydı bu düzeye ulaşamayacağı açıktır. 932, 1008 ve 1019'da yeni manastırlar inşa eder ve Hintçe ya da Çince metinlerin çeviri çalışmalarına büyük bir hırsla devam ederler. Duraklamayı belirten hiçbir kanıt yoktur; tam tersine, Sin-kiang'daki Uygur İmparatorluğu İslamiyetin ilerleyişi karşısında büyük bir tehlike içinde olmasına karşın her şey ikinci baharı işaret etmektedir.

Orta Asya'da Hıristiyanlık

Tüm bu gelişmelere karşın kendi cephesinde oldukça güzel bir gelişim gösteren

Hıristiyanlıktan henüz söz etmedik. Bu noktada oldukça geriye gitmek, doğumundan olmasa bile Ortadoğu'ya yayılışından başlamak gerekiyor.

Hıristiyanlık, sanırız Mezopotamya'daki merkezlerden ve İran Platosu'ndan çıkarak Orta Asya'yı fethetmiştir. Genel inanışa göre bu ülkelerin Hıristiyanlaşması Aziz Thomas'a atfedilir; İsa'nın bu havarisi, kilise tarafından kabul edilen kuşkuculuğuyla, İsa'nın yaralarına dokunma ayrıcalığına sahip olmuştur ve Aziz Thomas'la birlikte kimisi tanınan bazı arkadaşları da Hindistan'a gitmeden önce Orta Asya'da vaaz verir. Bu genel kanıyı doğrulayan hiçbir kanı olmadığı gibi, tersini ispatlayacak kanıtımız da yoktur.

Ne olursa olsun, Hıristiyanlık başka yerlerde olduğu gibi, Yunan kolonilerinin, Babil'e sürülen sonra da Titüs tarafından Kudüs'ün işgal edilmesiyle (70) Asya'ya yayılan ve Sasaniler döneminde de güçlerini hâlâ koruyan Musevi toplulukların ve İsa'nın dili Arami dilinin, yani Aramcanın ve Yunancanın bu kıtaya yayılmış olmasından çok yararlanmıştır. Her ne kadar Mezopotamya ve İran Hıristiyanları, Kapadokya ve İskenderiye kiliselerinin yarattıkları ayarda ustalar yaratmasalar da rolleri hiç de yadsınacak durumda değildir. İznik Konsili'nde (325) temsil edilmelerini sağlarlar ve başlarında, gerçeği söylemek gerekirse yalnızca bir tanesinin adını verebileceğimiz pek çok papaz vardır. Türkiye'nin güneydoğusundaki Urfa, yani Edessa'ye bağlı olduklarına inanılır. Urfa kültürel bağımsızlığını korumayı başarmış bir şehirdir ve burada başka yerlerde olduğu gibi Yunanca değil Süryanice konuşulmaktadır. Doğu etkisindeki Hıristiyanlığın kabul ettiği bu dil Asyalı Hıristiyanlar için batıdaki Latincenin değerindedir, tabii bu arada yerli dillerin etkisini de yadsımamalıyız.

226'da Sasani İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce bir tek Hıristiyan topluluğuna rastlayamayız. Güçlü ve merkezi bir yönetimin kuruluşu ve Mazdeizmin devlet dini konumuna yükselişi Hıristiyanları teşvik etmiştir, ama çok kısa süre sonra, III. yüzyılın ikinci yarısından sonra Manicilikle rekabet etmek zorunda kalır. IV. ve V. yüzyıllarda Hıristiyanlığın gösterdiği gelişimin dolaylı kanıtları II. Şapur (310-379) ve II. Yazdeyirt (438-457) tarafından gerçekleştirilen kıyımlardır. Özellikle II. Şapur'un kıyımları 338'de Hıristiyanlığa can alıcı darbeler indirir. Belki de şu anda Dürer'in Viyana Müzesi'nde korunan ünlü *Persli Hıristiyanların Katledilişi* tablosunu bu katliamın anısına borçluyuz. Hıristiyanlığın kendi örgütlenmesi de gelişimine doğrudan kanıtlar getirir: Metropolitler olarak ayrılan piskoposluklar Antakya Patrik'ini temsil eden katholikosun yönetimi altındaydılar.

Nesturilik

İznik Konsili, İsa'nın tanrısal doğayla insan doğasını bünyesinde birleştirdiğinden söz etmeden İsa'nın Tanrı ve insan olduğunu iddia eder. Bizans Patriği Nestorius (380-454) bu iki doğanın ayrı ve bağımsız olduğunu ileri sürer ve Kutsal Bakire böylece Tanrı'nın annesi niteliğinden arındırılıp yalnızca insan İsa'nın annesi sıfatını alır. Bu öğreti 431'de Efes Konsili'nde yargılanır ve Nesturiler bu tarihten sonra sapkın mezhep olarak kabul edilir. Roma İmparatorluğu Nesturilere saldırır ve neredeyse tümüyle yok etmeyi başarır. Ama Roma İmparatorluğu'nun elinin ulaşamadığı yerlerde, özellikle Sasanilerin egemenliği altındaki topraklarda Nesturilik tüm Hıristiyanlarca olmasa bile pek çoğu tarafından kabul edilmiştir.

Aslında Roma ve Nesturiler arasındaki ayrılığın asıl nedeni öğreti farklılığı değil, siyasal kaygılardı. Roma ve İran imparatorlukları arasındaki bildik düşmanlık zamanla şiddetli ve sürekli bir savaşa dönüştü. Roma İmparatorluğu Milano Fermanı'yla (313) Hıristiyan bir imparatorluk, daha doğrusu Hıristiyan İmparatorluğu olmuştu ve dinle milliyetçiliği birbirine kavuşturan doğulu bakış açısıyla Sasani yönetimi Hıristiyan yurttaşlarını yabancı, hatta casus ya da hain olarak kabul ediyordu. Çok tehlikeli buldukları bu toplulukları pek çok kez oradan oraya sürmüşlerdi: Melkitler, yani Ortodokslar, Taşkent yakınındaki Romagyri'ye yerleşmişlerdi; başka bir sapkın mezhep olan ve monofizizme, yani İsa'da, tanrı ve insan varlığının bir arada bulunduğu tek bir doğa olduğuna inanan Jakobenler Sin-kiang'da Yarkent'e yerleşmişlerdi.

Acı verici sürgünler Hıristiyanları belki de hiçbir zaman gitmeyecekleri bölgelere göç etmeye zorladı. Fakat buralarda dinlerini geliştirdiler: Marko Polo Yarkent'te Jakobenler olduğunun altını çizer. Bu kiliseye duyulan güvensizlik doğal olarak İran Kilisesi'nin ulusal bir kilise olmasına neden olur, öyle ki bu kilisenin artık yabancıyla işbirliği yaptığından kuşkulanılmaz. Aynı zamanda Roma'ya sırt çevirmesine yol açar. Son kopuş 424'te oldu, Seleukos-Ktesiphon'un Nesturi katholikosu Antakya'dan kopar ve kendinden üstün başka bir yönetim tanımadığını açıklar. Bu kopuştan büyük yararlar sağlar: Hıristiyanlık parlak bir döneme girer, Çinliler VII. ve VIII. yüzyıllarda Hıristiyan tapınaklarını "Pers Tapınakları" olarak adlandırılırlar, hatta Mazdeizm bile Çinliler için bir İran dinidir.*

Siyasal kopuş, ideolojik kopuştan çok sonra, kısmen Narsay'ın (507'ye doğru ölür) ateşli vaazları sayesinde gerçekleşir. Nesturiler, kilisenin tek ruh inancına

* Çin'deki Hıristiyan tapınakları 638 ve 745 yılları arasında "Pers" olarak adlandırılır.

bağlı kalmaya devam ettikleri ve inanç sorunları üzerinde büyük tartışmalara girişmekten yana tavır koydukları halde, Bizans ve İran arasındaki savaş, Arap istilası ve Müslüman İmparatorlukların kuruluşu –ki bu Hıristiyan dünyaya temelden zıt bir oluşumdu– Nesturilerin önüne ardında kısılıp kaldıkları bir duvar çekti ve Nesturiler kendi dünyalarında kapalı yaşamaya devam etmek zorunda kaldılar.

Arap istilası ve Mazdeist iktidarın yerini Müslümanların alması İran Hıristiyanlarının durumunu ağırlaştırmaz, hatta belli bir süre durumları iyileşir. Nesturilerin İlam uygarlığının doğuşuna katkıları, özellikle güneybatı İran'daki Cundişapur okuluyla tıp alanına getirdikleri yenilikler ve daha genel anlamda eski metinlerin Arapçaya çevrilmesindeki katkıları onları imrenilecek bir konuma yükseltir. Halife ve ruhban sınıfı arasında çok yakın ilişkiler kurulur, öyle ki Abbasilerin başa geçişiyle (750) Katholikos, Seleukos-Ktesiphon'u terk eder ve Bağdat'a yerleşir.

Orta Asya'da İlk Hıristiyanlar

Hıristiyanlık doğuya doğru genişlemek ve yoğun misyoner etkinliklerine girişmek için Arapların gelişini beklemez. V. yüzyıldan sonra Seistan, Baktra, Arya ve Marjiyana'ya girer. 498'de Eftalitler Hıristiyanlara kapılarını açarlar. İçlerinden Hıristiyanlığı kabul edenler için katholikostan bir piskoposluk kurulmasını isterler (549).

İlk Nesturi merkezi büyük olasılıkla Merv şehridir. Burada uzun süreden beri bir piskoposluk kurulmuş durumdadır. Sogdiyana ve göçebe ülkelerdeki misyoner etkinlikleri buraya bağlı gözükmektedir. Burada da katkılarını yanlış değerlendirdiğimiz kimi sonuçlar elde edilir. Türkler Hıristiyanlıkla öteki halklardan daha fazla ilgilenirler. 560'tan sonra bu din Türkler arasında yayılmaya başlar. Bu gelişimi tahmin edebiliyoruz ve bu konuda bazı kanıtlarımız da var, örneğin 591'de Sasani Bahram'ın hizmetinde çalışan ve alınlarında haç işareti taşıyan paralı Türk askerler, bu haçı alınlarına annelerinin büyük bir açlık salgını sırasında Hıristiyanların önerisiyle yaptığını anlatırlar.

624'te Merv Piskoposu Elie bir Türk şefinin ve tüm kavminin Hıristiyanlığı kabul ettiğini duyurur. Aynı şekilde 781'de de bir din değiştirme olayından söz edilir. VII. ya da VIII. yüzyılda Çu üzerinde XIV. yüzyıla kadar varlığını koruyacak bir topluluk için –belki de bunlar, kimilerinin Hıristiyan sandıkları Karluklardır*– bir

* "Hıristiyan Karluk Devleti" fikri Saint-Petersbourg'daki Ermitaj Müzesi'nin müdürü Boris Marshak ve başkaları tarafından ortaya atılmıştır.

kilise inşa ettirilir. VIII. yüzyılda "Türklerin ülkesi" için bir piskoposluk kurulur, ama bununla aynı dönemde Semerkant'ta kurulan piskoposluk karıştırılmamalıdır. Başka bir tane de bilinmeyen bir yörede, Nihavend civarında kurulur. 893'te Talas'ta Araplar bir kiliseyi camiye çevirirler. Özellikle Sogdiyana'da camiye çevrilen tek kilise bu olmasa gerek. Daha önce de söylediğimiz gibi Buhara'nın en eski camisi büyük olasılıkla bir zamanlar kiliseydi.

895'te komşu Harezm Krallığı'nda Hıristiyanlık çok yaygınlaşır ve birinci din haline gelir. Hazar Denizi Hazarlarının bir kısmını Hıristiyanlaştıran (858) misyonerler Harezm'den yola çıkmış olmalılar. İslamiyet de yönetici sınıfı Musevi olan Hazarlar arasına adamlarını sokmaya çalışmıştır, çünkü bu zengin ülkenin Hazar nehir havzaları ve Karadeniz havzalarıyla eskiye dayanan sıkı ilişkileri vardı. Üstelik Bizanslılar da bunlarla ilgilenmiş ve misyonerlerini göndermişlerdi. En ünlüsü Aziz Kiril'dir. XII. yüzyılda Harezm'in *darülislam* ülkelerine girişiyle İslamiyetin bu halk arasında yayılmasına karşın Hıristiyanlık hâlâ yaygındır. XIII. yüzyılda Hayton Hıristiyanlığın buradaki varlığından söz eder, aynı biçimde El-Biruni buranın Melkit olduğunu ve Konstantinopolis'le ilişkide bulunduğunu söylemiştir.

MS 1000'in ikinci yarısında Hıristiyanlar daha doğuda Kaşgar, Hoten, Yarkent ve Tibet'in batı bölgelerinde yaşıyorlardı, 795'te bu bölgeler için bir piskoposluk kurulmuştur. Aynı dönem, III. Mar Yaballaha'nın (1245-1317) daha sonra övgüler düzeceği Si-hia'ların yaşadığı dönemdir. Marko Polo yalnızca Ning-hia'da üç kilise bulunduğunu söyler. Uygurların zamanında VIII. yy'dan XIII. yy'a varan dönemde Hıristiyan topluluklar Kansu vahalarında, özellikle de Sin-kiang vahalarında çok etkindirler. O dönemde Uygurlar arasında Hıristiyanların tam oranını belirlemek olanaksız görünmektedir, ama XIII. yüzyılda Avfi, Uygurların Hıristiyanlığı benimsediğini söylemekte hiçbir sakınca görmemiştir ve Barthold'u da bu konuda inandırmış görünmektedir. Plan Carpin daha temkinli davranır, yalnızca Hıristiyanlığın Uygurlarda belli başlı dinlerden biri olduğunu söylemekle yetinir.

Kan-çu'da en az üç kilise vardır; Sin-kiang'da daha da fazladır. Oysa Gardizi, Hoten'de yalnızca bir kilise olduğunu ve İslam ordularının işgalinden önce de bir mezarlık bulunduğunu söylemektedir. Vahanın doğusundaki Buyalik şehri Turfan Nesturilerinin merkezidir; burada Süryanice olduğu kadar Sogdca ve Türkçe de yazılmış bölük pörçük Hıristiyan metinleri bulunmuştur. Daha iyi korunmuş başka metinler, İnciller, Saint Georges Akitleri, büyük papaz Evargre'nin yazıları, din üzerine metinler vb. Süryani dilinde yazılmış asıllarına çok benzemektedirler, hatta bu dil tanındığından beri saptadığımız üzere bunların kelimesi kelimesine çevirile-

rinden oluşmaktadırlar. XIII. yüzyılda Kaşgar ve Hami'de hâlâ piskoposluklar vardır.

VII. yüzyıldan itibaren Sin-kiang'da Hıristiyanlık çok sağlam bir biçimde yayılır; burası böylece Çin'in Hıristiyanlaşmasında bir çıkış noktası olur. Ama A-lo-pen yönetiminde "ışıltılı dinin" temsilcisi Baktralı din adamlarından oluşan bir grup din adamı buradan değil, Tarım Havzası'ndan yola çıkar. 635'te Şang'an'a gelir ve imparatorluk kararnamesiyle burada bir kilise kurma izni elde ederler. Şehrin 781 tarihli ünlü Si-ngan-fou dikilitaşının iki tarafında bulunan Çince ve Süryanice yazılmış iki yazıtta bu misyonerler grubundan ve kuruluşundan bu yana Çin kilisesinden söz edilir. Bu yazıtların yazarı, Pelliot'un Bezeklik'te bulduğu *Kutsal Teslise Övgü* başlıklı el yazmasında anlatıldığı üzere 35 Hıristiyanlık eseri çeviren King-sing'den (Adem) başkası olamaz. Özellikle Uygur Maniciliği olmak üzere tüm yabancı dinlerin 845'te yasaklanmasıyla kesintiye uğrayan refah döneminden sonra, bu bölgeye zaten çok güç yerleşmiş olan Çin Nesturi Kilisesi kısa zamanda yok olur.*

Bezeklik

Bezeklik'in Orta Asya doğu sınır uygarlıkları içinde daha sonradan bulacağımız sanatsal ve yazınsal belgeleri verişiyle özel bir yeri vardır.

Sir Aurel Stein 1907'de bugünkü şehrin 14 km güneybatısında, XI. yüzyılda duvarla örülmüş Magas mağaralarından birinde, özellikle Çince ve Tibetçe olmak üzere çeşitli dillerde –Uygurca, Hotence, Sogdca vb.– binlerce el yazmasından oluşan büyük bir arşiv bulmuştur. Daha sonra bu yerde Paul Pelliot'unki de dahil olmak üzere pek çok bilimsel çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu el yazmalarından çoğu bugün Fransa, Rusya, İngiltere, Almanya, Japonya ve Kore'deki enstitülerde korunmaktadır. Yalnızca Pelliot Paris'e 3700'ü Çince ve 2200'ü Tibetçe olmak üzere 5000'den fazla metin getirmiştir. Henüz tamamlanmamakla birlikte bu eserlerin yayımlanmasıyla çoğu bilgilerimizi tazeleme olanağına kavuştuk. Bu metinlerden yalnızca birinin, Budist bir masalın Uygurca versiyonu olan *İyi ve Kötü Prens*'in (80 sayfalık bir el yazmasıdır), 1914'de Huart sonra Pelliot, 1916'da Bang, 1940'ta H. N. Orkun ve 1971'de J. R. Hamilton tarafından incelendiğini söylediğimizde önemlerini daha iyi kavrarız sanırım. Bu metinleri bu kadar ilgi çekici kılan, tarihsel değerlerinin yanı sıra geniş bir yelpaze oluşuturan çeşitlilikleridir. Bunlar sayesinde MS 1000'in ikinci yarısında Kansu'daki günlük yaşamı o dönemde yaşayan pek

* Çin'de yasaklanan İran etkisi de bu tarihten sonra azalmaya başlar.

çok toplumun günlük yaşamından çok daha iyi tanıyoruz. Bu metinlerde her konudan söz edilmiştir; metinler sanki sonraki yüzyıllara, o dönemin gerçeğe en yakın ve en eksiksiz bilgisini bırakmak amacıyla seçilmişlerdir. Bilimsel bilgileri, IX. yüzyıl tarihli Çince matematik kitabından, ilaç yapımıyla ilgili Hintçe pek çok incelemeden, VII. yüzyıl tarihli Çince bir tıp kitabından, VIII. ya da IX. yüzyıl tarihli Hoten dilinde yazılmış ya da IX. yüzyıl tarihli Tibetçe bir kitaptan ve anatomi levhalarından edinilmiştir. Ekonomik hayatla ilgili bilgileri kadastro kayıtlarından, X. yüzyıl tarihli bir vekaletnameden, muhasebe belgelerinden ve sözleşmelerden ediniyoruz. İdari yapı, pek çok resmi ve özel belge aracılığıyla olduğu kadar bürokratik belgeler aracılığıyla da gün ışığına çıkarılır. Toplumsal yaşam, örneğin dernekle-rin, üyelerini 969'daki bahar şölenleri giderlerine katılmak için kendi paylarını darı, yağ ve unla ödemeye davet eden genelgeleriyle ve mektuplar, fermanlar, atamalar, dilekçelerle öğrenilmektedir. Bu metinler arasında ayrıca bir tapınağa bağlı köylülerin sayımı (X. yy), bir açık artırma belgesi (936), borç belgesi (942-944), bir cenazeye davet yazısı (969) bulunmuştur. Mağarada bulunan bu el yazmaları genelde eksiksizdir, hatta desenlerle, kâğıt ya da ipek üzerine yapılan resimlerle süslenmişlerdir. Birkaç metin gözenekli ya da yıpranmış kâğıt üzerine mürekkeple yazılmıştır, nereden geldiklerini tahmin etmek güçtür.

Dua metinleri de az değildir.* Bunlar arasında Tibetli bir kervancının, bir Uygur prensinin duaları, İbranice bir bağışlanma duası, Kutsal Teslise övgü düzen bir Nesturi marşı, bize doğu bölgelerinde bu dinin neredeyse unuttuğumuz varlığını hatırlatan Taocu bir metin, Lao-tseu'nun *Gerçeğin ve Doğru Yolun Kutsal Kitabı* vardır. Bu arada Mani metinlerinin keşfiyle, ki bu metinler hiç de az sayıda değildir, ilk kez Mani dini hakkında bu dinin aleyhine konuşulanlar dışında bir kaynaktan bilgi sahibi olduğumuzu da söyleyelim.[Δ]

Bezeklik'te, ayrıca Turfan'da, Farsça kozmoloji ve ahret bilimi metinleri bulunmuştur; bunların yanı sıra Mani'nin eserleri, Part diliyle karışık Farsça ayin kitabı, iki uzun ilahi, iki günah çıkarma formülü –biri Sogdca, öbürü Uygurcadır (daha önce sözünü ettiğimiz *Khuastuanift*)– Çinceden çevrilen bir din kuralları kitabı, "Işığın Budası" (Mani) din kitabı, Londra'da oldukları için *Hymniaire de Londres* adını taşıyan Çince ilahiler derlemesi bulunmuştur.

Mani metinlerine ve başka din metinlerine karşın Bezeklik'te hüküm süren din Budizmdir. Budizm çok erken zamanda, MS 68'de gelir bu bölgeye ve 366'dan sonra

* Hayvanlar için edilen dualar arasında, eşekler için esprili ve sürükleyici bir dua vardır.
Δ Bu tarihten sonra Mısır'da da Manicilik metinleri bulunmuştur.

en verimli ve en canlı dönemine girer; X. yüzyıla kadar da etkiliğinde bir azalma olmadan varlığını sürdürür. Merkez Magas yavaş yavaş büyük bir hac yeri olur, bunun sonucunda burada yaşayan keşişlerin sayısı artar ve Budizm daha da gelişir. Eğer VIII. yüzyıl sonunda Çin'le ilişkiler durmasaydı, sanırım Budizmin ilerleyişi hiç son bulmayacaktı. Bu duraklamanın ardından gelen yalıtım süreci sonunda sanatçılar verimsizleşmiş ve kendilerini tekrar etmeye başlamışlardır.

Bu büyük arkeoloji alanı dört bölüme ayrılmıştır, en önemlisi Magas'tır. Genelde Lian-fo-dang (Pelliot'un yazılarında Tsien-fo-tong) olarak adlandırılır ya da Fransızcada Bin Buda adını alır; buraya hükmeden vadi de aynı adı taşır. Heykel ve resimlerle bezenen yüzlerce mağara görebileceğimiz en olağanüstü müzelerden biridir (ama turistlerin yoğun istilasına uğrayınca büyük bir bölümü kapatılmıştır).

IV. yüzyılda kurulan 496 Magas mağarası 1600 metreye uzanmaktadır. Bu mağaralarda iki binden fazla heykel bulunmaktadır ve 45.000 m^2'lik alan resimlerle bezenmiştir. Eserler tamamen Budizm etkisindedir, ama dindışı sanat da çok çeşitli konuları işleyen günlük yaşam sahneleriyle kendini gösterir. Örneğin av sahneleri, tarım çalışmaları, ters akıntıya karşı bir gemiyi çeken yedekçiler, çok katlı bir anıtın inşaatı, çiftlik işleri; bu tasvirlerin tarihleri VI. yüzyıldan X. yüzyıla uzanır (22, 61, 322, 419. vb. mağaralar). Dinsel sanatta da manzara resimleri, günlük hayattan sahneler kullanılır. Örneğin cennet tasvirleri: Uzun saçaklı Orta Asya halılarına oturmuş müzisyenler simbal, gong, çan, tambur, ut, flüt, mühre boncuğu, deniz kabukları çalmaktadırlar (118, 220, 283. vb. mağaralar); bu tasvir bize Çinlilerin çok övdüğü mükemmel Orta Asya müziğini hatırlatmaktadır. İçinde ördeklerin yüzdüğü, lotus çiçekleriyle bezeli havuzların çevresinde orkestranın müziği eşliğinde dansözlerin dans ettiği bahçelerde (172. mağara) tasvir edilen *Bodhisatva*'lar da tahtta oturan bir Buda etrafında dört dönmektedirler.

VII. yüzyıl ve X. yüzyıl tarihli Uygur ya da Uygur öncesi döneme ait manzaralarda derine inen bir perspektif vardır; derinlik izlenimi veren arka arkaya dizilmiş planlarda neredeyse siluetler halinde hayvan figürleri, uzun kafalı ince bacaklı atlar, develer, mandalar vardır (67, 172, 323. mağaralar). Bunların yanı sıra başka hayvanlar da rulolar üzerine resmedilmiştir; örneğin Fransa Ulusal Kütüphanesi'ndeki VIII. yy tarihli *İyi Şans Getiren Varlıklar Üzerine Kitap* başlıklı rulo gibi rulolarda tasvir edilen kaplumbağalar, ejderhalar, anka kuşları, kaplanlar doğrudan Çin repertuarından gelmektedir; desenleriyle olduğu kadar renkleriyle de başyapıttırlar. Hint işi koyu renkli *deva* ve *apsara*'lar mücevherlerle donanmışlar ve güney kökenlerini belirten drapeli uzun pantalonlar giymişlerdir (58, 121, 321. mağaraları).

Bezeklik'te bizi en çok hayrete düşüren, bu kadar farklı uygarlığın bir araya gelmesi ve sonunda mükemmel bir uyumla kaynaşmasıdır. Bana göre en güzel eserlerden biri, konumuz açısından en anlamlı olanı, IX. yüzyıl tarihli *Sariputra et les six maitres d'erreurs* [*Sariputra ve Başlıca Altı Hata Efendisi*] adlı rulodur; burada Çinliler gibi giyinmiş adamlar, Hintliler gibi giyinmiş müzisyenler, Sasani zırhı giymiş askerler, saçlarda boynuzlar ya da Şaman tüyleri ve tüm bu komposizyonun ortasında sapkınlar üzerinde dinin zaferini tasvir eden aslanla boğanın dövüş sahnesi bulunmaktadır.

Tarım'daki Uygur Kültürü

Uygurca el yazmaları en çok Hoço krallığının merkezinde, Turfan Vahası'nda bulunmuştur. Bunlarda Bezeklik'tekiler gibi çok çeşitli konular işlenmiştir ve aralarında dinsel olduğu kadar dindışı konular da yer almaktadır: İş mektupları, kişisel notlar, yazı örnekleri. 795 tarihli bir Manicilik eseri Mani'nin tartışmalı ölüm tarihini belirleme olanağı sunar: 2 Mart 274. Ayrıca "Öğretinin Efendisi"sinin, "Bilge efendi ve kutsal efendi, yeni Mani"nin Ötüken'deki varlığını ortaya koyar.

Pek çok metin eski zamanlara aittir, bazıları daha yakın tarihlidir, eski ortaçağ tarihini taşır. 1003 ile 1202 arasında hiçbir metne rastlayamıyoruz, bunun nedeni rastlantısal olmaktan çok Karahitayların istilasına bağlı toplumsal ve politik güçlüklerdir. XIII. yüzyılda astrolojik ve takvimsel pek çok metin Türklerin o güne kadar bilinmeyen ilgi alanlarını ortaya koyar. XIV. yüzyılda Çin modellerine uygun çok ilginç bir dizi kehanet metni vardır; saçların kesiminden ya da tırnakların uzunluğundan çıkarılan kehanetler ya da dahası "avuç içi" kehanetleridir.

Çok az edebiyat eseri vardır. Uygurlar komşularının eserlerinden faydalanmaktan sıkılmazlar ve eserlerini dikkate değer bir çabayla çevirirler. Bu kitaplık fareleri arasında en ünlüsü Shingka Shali Tutung'dur, Türkleşmiş bir Çinli ya da Beşbalıklı bir melez olduğu sanılmaktadır. A von Gabain'e göre X. yüzyılda, yani 950'den önce yaşamıştır, ama J. P. Hamilton'a göre XI. yüzyıl başlarında yaşamıştır. Bu yazarın en önemli eseri *Sekiz Yukmek Yarık Nom* (*Sekiz Işık Tapınağı*) çevirisidir. Budist Uygur eserlerinin en ünlüsüdür.

Uygurların sanatsal üretimi Serinde sanatının devamı niteliğindedir ve Çin'in giderek artan etkisine karşın İran'a bağımlı kalır. Ghirshman, duvar resimlerinde ve Mani minyatürlerinde İran etkisinin yeniden doğduğunu keşfetmiştir. Bu sanat Bizans-Roma kültür akımına bağlıdır ve kendini Hoço'da bulunan IX. yüzyıl tarihli,

Hıristiyanlık etkisindeki bir resimde *Le Dimanche des Rameaux* [*Pazar Kolları*] gösterir (Berlin Müzesi'nde sergilenmektedir). Yavaş bir gelişimle biçemde bir yenilenme oluşur. Resimdeki çizgiler yalındır, ama canlı kırmızılardan, zümrüt yeşillerinden oluşan çarpıcı renkleri vardır. Seri çalışma olduğu görülmektedir, ama biçemde çok gelişmiş bir bireyselcilik ve gerçekçilik kaygısı göze çarpar. Tokyo Müzesi'nde bulunan, komalı flüt, simbal, tambur, telli çalgılar çalan müzisyenlerin oluşturduğu halk orkestrasının göz alıcılığı ve canlılığı bu resim sanatının mükemmel örneklerindendir. Müzisyenlerin aşağı sınıftan oldukları yüzlerindeki kaba saba ifadeyle vurgulanmaktadır.

Uygurların kültürel etkinliği, ticarette tekel oluşturmaları onlardan önce Sogdların geldiği yere ulaşmalarını sağladı. Moğol İmparatorluğu zamanında tüm Asya'nın ortak dili olmadan önce Uygurca Orta Asya'nın ekonomik, diplomatik ve düşünsel alışverişinin başlıca aracı oldu. XIII. yüzyılda Cüveyni bu dili bilmenin "eğitimin ve bilginin zirvesi olarak" kabul edildiğini anlatır. Yine aynı dönemde İspanyol Fransisken papazı Pascal de Vittoria göçebeleri Hıristiyanlaştırmak için yola çıkmaya hazırlanırken Uygurcayı incelemek için Volga üzerindeki Saray'a gelir, Batı Türklerinin büyük destanı *Oğuzname* Turfan Uygurcasıyla yazılır (bilinen tek el yazması Fransa Ulusal Kütüphanesi'ndedir).

14. BÖLÜM

EVRENSEL DİNLERİN GELİŞİMİ

Tibet'te Budizme Tepki

Lasa Konsili dindeki genel geçer yargılarla ilgili tartışmaları düzenlemişti. Böylece Tibet Budizminin önünde bir refah dönemi açılmıştı, ama sonra kendi hoşgörüsüzlüğünün, görkeme düşkünlüğünün ve ulusal yapıları değiştirmekteki sabırsızlığının kurbanı oldu. Bu kadar önemli bir devrim sarsıntısız gerçekleşemezdi ve başarıyla sonuçlanacağı çok da açık değildi.

Başarısızlığın asıl sorumlusu, en azından geçici olarak Kral Sad-nalegs'tir (804-819). Tibet Kilisesi'ni örgütlerken bir kararnameyle rahiplerin toplumsal sınıflamada üst sırada yer aldıklarını açıklayıp sayısız ayrıcalık tanıdı ve danışma kurulunda iki rahibe görev verdi, bulabildiği tüm Hintli bilge Brahmanları davet etti. Böylece tüm aşırılıklara yol açmış oldu; bunların etkileri kendilerini göstermekte gecikmedi; örneğin veliaht prens tarikatlara girmek için tahtı reddetti. Olumlu yanı çevirmen çalışma gruplarının kurulmasıdır; bu çalışma grupları çok kesin kurallara uyarak Sanskritçe metinleri Tibetçeye çevirmekle görevliydiler.

Sad-nalegs ölünce yerine oğlu Bla-der-ne'nin geçmesi gerekir, ama ailesinin öteki üyelerinin aksine bu veliaht prens Budizme karşı çok çekinceli durmaktadır. Bu da prensi tahta geçirmemek için yeterli bir nedendir. Onun yerine kardeşi Ralpaşan (815-838) geçer. Bu kral babasının yaptıklarından daha fazlasını yapmak isteyen ateşli bir Budisttir.

Din eksenli bir politika gütmeye karar vererek rahiplerin hizmetine girmiş, onları ödüllendirmek için her şeyi yapmış, bir manastıra giren herkesin laik ailelerce bakılması emrini vermiştir. Laikler bu karardan dolayı sıkıntı çekmiş ve nüfusun tüm muhafazakâr kesimlerinde, özellikle de soylu sınıfta hoşnutsuzluk uyanmıştır.

Büyük derebeylerinin bağımsızlığından uzun süre yararlanan ve krallık güçlendiğinden beri kendilerinden gerektiği zamanlarda yardım istenen ve eski dine, Gcüg'e sadık kalan soylular artık devlet işlerinden koparılmışlardı ve en ağır so-

rumluluklar altında ezilmekteydiler. Bir darbe yapıp kralı öldürmekten başka çareleri kalmamıştı. Her ne kadar kralların öldürülmesi ender görülen bir olay olmasa da –yıllıkların belirsiz iddialarına göre üç ya da beş hükümdar öldürülmüştür– bu seferki gerçek bir devrim olur. Suikastçiler yeni bir kral seçerler ve bundan kesin güvenceler alırlar; Glandarma (838-842) Budizme düşmandır. Daha başa geçer geçmez Budistleri ve rahipleri acımasızca katlettirerek bu düşmanlığı en açık biçimiyle kanıtlar. Her ne kadar daha sonra yıllıkların bu kralı özellikle karaladıklarından ve zalimliğini abarttıklarından kuşkulanılsa da Budizme esaslı bir darbe vurulduğu kesindir. Politikanın bu kadar ani altüst oluşu her şeyi sarsar. Kavimler arası anlaşmazlıklar yeniden baş gösterir, ekonomik çıkarlar çatışmaya başlar. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi için kaçınılmaz koşullardan biri olan ideal savaşçı figürüne sahip askerler öteden beri barışçıl öğretiye ters düşmektedirler ve politikaya müdahale etmek isterler. Tahta çıkışından 4 yıl sonra Glandarma bir görüşme esnasında kendisine ok atan bir rahip tarafından öldürülür.

Kraliyet bu cinayetle çöker – bu da muhafazakârların ilericiler (ya da kendilerine bu adın verenler) kadar zararlı devrimler yapabileceklerinin kanıtıdır. Tekrar anarşi dönemine ve Tibet'i bölen derebeylik sürecine girilir. Büyük soylular iktidarı paylaşırken birbirinden bağımsız prenslikler de ülkeyi paylaşırlar. Aslında anarşiden çok kaostan söz edilmesi yerinde olur ve bu kaos birkaç yüzyıl sürecektir. Prensler yaşadıkları kötü olaylardan krallığı sorumlu tutmakla kalmayacaklar, bu krallığın himaye ettiği Budizmi de sorumlu tutacaklardır. Buna karşı ayaklanırlar ve biriktirdikleri tüm nefretle bu dine yüklenirler. Kütüphaneler yakılır, manastırlar kapanır, yerli rahipler sürülür. Rahipler dinden dönmek zorunda kaldıkları gibi, başka Budistlerin peşine düşüp, yaşama onca saygı duydukları halde başkalarını öldürmeye, evlenmeye ve Gcüg dinine dönmeye zorlanırlar. Reddettiklerinde de ölmekten başka çareleri kalmaz. Kralların yaymaya çalıştıkları Budizm, Tibet'e zararlı yabancı bir din olarak tanıtılır. Bu dinin ortadan kaldırılmasına çalışılır. Bu dönem Budizmin çöktüğü dönem olur. Fakat bu yine de temkinle yaklaşılması gereken bir görüştür.

Kuşkusuz dini örgütlenme parçalanmış ve Budizm giderek daha fazla yeraltına inmeye başlamıştır. Ama kaybolup gitmez, çünkü halkın gelenekleri içine çok fazla girmiş ve halk inanışlarına kök salmıştır. Dünyadan el etek çekmiş rahipler her yerde gezinmektedirler ve inzivaya çekildikleri için onları bulmak da güçtür. Yüksek dağlık bölgelerdeki eşsiz manastırlar hâlâ ayaktadır. Kimi mümin grupları her ne kadar görüntü değiştirseler de kalplerinde Budizme bağlı kalmışlardır. Batı ve doğu yollarındaki yerleşim yerleri ve merkezden uzak bölgelerde Budizmin ülkede

gördüğü muameleden kurtulmuşlardır. Budizm yeniden doğuşa büyük bir sessizlik içinde hazırlanmaktadır.

Tibet İmparatorluğu'nun Çöküşü

840'ta Glandarma hükümranlığında Tibet, bu adı taşıyan büyük topraklara yayılmakla kalmayıp Sin-kiang'ın güneydoğu bölgesinin yarısına ve doğu bölgeleri dışında hemen hemen tüm Kansu'ya uzanmıştır. Çin'le savaşa giren etkin bir ordusu vardır; bir gün Şang'an'ı işgal ederler, Uygurlarla savaşta başarı gösterir, aynı şekilde bozkır göçebeleri ve Hindistan göçebeleriyle savaşa girerler. Kırgız ya da Bağdat ülkesine uzanan çok etkili bir diplomasileri vardır. Bir yandan giderek daha da fazla "şiddet karşıtı" bir siyaset uygulayamaya çalışan, ama uygulamada bu öğüde hiç uymayan, öte yandan Budizm ve yayılmacılığı uzlaştırmayı deneyen bu ülke bir ikilem içindeydi.

Tibet birleştiği için büyük bir güçtür. Birleşmiştir, çünkü bir kralı vardır, hatta bir kral olmadığı zamanlarda bile ne yapıp edip birleşmenin bir yolu bulunmuştur. Bir anda Kansu ve Sin-kiang'ı kaybetmesine yol açan Bezeklik isyanı hükümdarın ölümünden 6 yıl sonra 848'de meydan geldiyse bu bir rastlantı değildir. Duraklama dönemi olduğu söylenebilir, çünkü en son savaşçı kral Ralpaşan ideolojisini ve eylemlerini bağdaştırmak için iki kez, 821 ve 822'de Çin'le görüşmeye kalkar. Ama bu görüşmelerde her zaman güçlü tarafı oynamıştır ve barışı gerçekleştirmek için hiçbir fedakârlıkta bulunmamıştır. 842'den sonra her şey son bulur. Tibetliler bir daha çıkmamak üzere yüksek dağlarla çevrili ülkelerine geri dönerler. Tibetlilerden bir süre daha söz edilir. Bunlardan savaş meydanlarında, elçilik salonlarında, geçici egemenliklerinin anısı depreştikçe ve müdahale edebilecekleri düşünüldükçe bir süre daha söz edilir. Ama savaşçılar eşkıyalardan başka bir şey değildir artık, seferler de baskınlara dönüşür (özellikle 931 ve sonraki yıllardaki kervan baskınları) ve büyük projelerden ve ütopyalardan öteye geçmezler (örneğin 911'deki ortak bir iş için Uygurlarla ittifak kurarlar). Askeri zaferler yüzyılı Tibet tarihinden silinmez ve anılara kazınır. Bu yüzyılın anısı hâlâ kaybolmamıştır. Toplum psikolojisinde yer etmiş kraliyet idealini ve Tibet kimliğini belirlemiştir. İfadesini edebiyatta bulan büyük epik geleneği doğurmuştur; bu edebiyat, dünyayı fetheden bir kralın edebiyatıdır; ikinci kez yükseleceği beklenen bu kral, Gesar'da hayat bulacaktır. Sonunda mutlak yönetim ve eski Budizm arasındaki bağlar, daha sonra Dalay Lama'ları yaratacak dinsel yönetim fikrinin tohumlarının atılmasını sağlar.

Tangutlar

Her ne kadar Tibetlilerden artık Orta Asya siyasal tarihinde büyük bir rol oynamaları beklenmezse de çok yakın kuzenleri sayılabilecek biraz gizemli bir halk Tangutlar bu göreve talip olurlar.

Seçuan'ın güneybatısına ve Kansu'nun güneyine yerleşen Tangutlar, Si-hia'lar (Xixia'lar) 799'da –yükseliş dönemindeki– Tibet İmparatorluğu'nun egemenliğini kabul etmek zorunda kalırlar. Tangutlar çok uzun bir süredir Tu-yuhua'ları bozguna uğratıp güçlenen Tibet İmparatorluğu'nun saldırılarına maruz kalmıştılar. Bu durumda Tangutlara çok temkinli davrandıkları Çinlilerden yardım istemekten başka yol kalmaz. Aşağı yukarı aynı dönemde gerek Tibetliler yüzünden gerek Çinliler yüzünden Tangutların bir kolu daha sonra başkentleri olacak Ning-hia (Ningxia) bölgesine yerleşmek üzere göç etmek zorunda kalır. Ötekiler yurtlarında kalırlar ve boyunduruğu kabul eder ya da bu boyunduruktan kurtulurlar. Çin'le ilişkilerinde her zaman barışçıl bir hava esmez ve Tangutlar güçlü komşularına karşı sefere gitmek zorunda kalırlar. Ama Tang hanedanı döneminde ülke genelinde bir *modus vivendi* yaşanmıştır ve Chou (Shu) döneminde (951-980) her iki ülke arasındaki ilişkiler çok samimidir. 967'de İmparator Song dostluklarını güçlendirmek için, Tangut şeflerine onursal unvanlar dağıtır ve onlara "vang-kral" adını verir. Bu, Tangutları tanımaya, bağımsızlıklarına ve özerk yönetime doğru atılmış bir adımdır. Tangut krallığı bu tarihten sonra somutlaşır; 1032'de de tanınır.

Tangutlar devletini kuran Çao Pao-li'dir, 1003 yılında ölür ve Çinlilerden onlar için önemi olan ve başkentleri olacak Ning-hia'yı alır. Genelde Kachin ya da Minyak olarak adlandırılan krallık giderek gelişir ve doğudaki komşuları için gerçek bir tehdit oluşturur. Çokça Çin etkisinde kalırlar; öyle ki Si-hia adıyla anılan yazıları, her ne kadar Çinceden farklı olsa da bundan türetilmiş özel bir yazıdır; Tangut krallığı, ülkenin büyük bir bölümünü egemenliği altına alan Song krallığının ve kuzeydoğuda hüküm süren Hitaylar Liao krallığının yanı sıra neredeyse bir üçüncü Çin olur.

XI. yüzyılda Hitay ve Tangut krallıkları arasındaki rekabet giderek canlanır, her ikisi de İpek Yolu'nu, en azından Kansu'yu ele geçirmek istemektedir. 1009'da Hitaylar Kan-çu ve Su-çu'yu ele geçirirler ve 1017'de Kaşgar'a karşı bir harekatta bulunurlar, ama zar zor ele geçirdikleri bu yerlerde tutunamazlar. Geri çekilişler Tangutlara müdahale etme fırsatı verir. 1028'de Kan-çu'yu, 1036'da Su-çu ve Bezeklik'i alırlar, kuşkusuz daha önce sözünü ettiğimiz el yazmalarının mağaraya gömülme nedeni de ilerleyişleridir. Hitaylar 1044'te Ordos'ta bunlara saldırarak bu boyundu-

ruğu boşuna kırmak isterler. Tangut krallığı ulaştığı sınırlarda XIII. yüzyıl başına kadar kalır, sonra büyük Cengiz Han istilasıyla farklı yerlere savrulur.

Tibet'le Budizmin İkinci Doğuşu

Tibet krallığının çöküşü büyük derebeylerinin eseridir, bunda da şaşılacak bir şey yoktur; soylular sürekli krallarını kıskanırlar, destek olurken aynı zamanda en saldırgan rakipleri olarak kalırlar. Bu çöküş, doğal olarak kralı, Budist olsun olmasın tutan halkın iradesi dışında gerçekleşir, çünkü Gcüg inancının temeli evrenin dayanağı kutsal kral tahtına dayanmaktadır. Bağımsız prenslikler bir bir ayrılırlar ve imparatorluğu savunacak durumda olmadıkları gibi, kendi beyliklerinin içinde de düzeni sağlamaktan aciz kalırlar. Ekonomik refahın hüküm sürdüğü bölgeler yalnızca batıda Spirag ve Guya krallıklarıdır.

Bu durumda Çin'in Tibetlilerden yana kaygı duyacak bir nedeni kalmadığı gibi, Tibetlilerin Çinlilerden beklentisi artmıştır. İki ülke arasındaki eski dostluk ilişkileri yeniden canlanır. IX. yüzyılda Tibetliler imparatorluğa gönderdikleri elçilerin sayısını artırırlar. Çin Yıllıkları bu ziyaretlerden 908, 911, 927, 928, 932, 933... tarihlerinde söz ederler, böylece Göğün Oğlu da hoşnutluğunu gösterir. Alışkanlıklarına bağlı olarak yeni arkadaşlarına onursal unvanlar vermenin yanı sıra onları hediyelere, ipek, altın, kaplan postuna boğarlar. Böylece Çin etkisi, genel kültürden düşünsel ve sanatsal kültüre kadar her yerde kendini gösterir. Bezeklik bölgeleri Tibet tarihinde hazırlanmış en eski belgeleri sunar bize, bunlar Çin Yıllıkları tarzında hazırlanmışlardır; bu belgelerin bulunmasından önce eski Tibet tarihini daha çok efsanelerden ve yanlı yorumlamalardan oluşan daha eski tarihli eserlerden tanıyorduk.

Hudut el-Alem'in anonim yazarına inanacak olursak, Müslümanlarla Hindistan arasındaki ticaret Tibet üzerinden geçmektedir ve burada Müslümanlar oldukça etkili olurlar, öyle ki Lasa'da bir cami inşa ettirilir. (Buna ne kadar inanılır bilmem?) Tibetliler de bu ticarete kervanlarını göndererek katılırlar. Pelliot Bezeklik'te bulduğu bir duayı aktarır bize; bu, Kabil'den Hindistan'ın kuzeyine giden "kuzu kürklü uzun elbiseli" kervancıların duasıdır.*

Tüm zorlamalara karşın Budizm hâlâ canlılığını korumaktadır. Çektiği onca zorluk bu dinin yok olmasını sağlamaz, belli bir süre duraklamasına neden olur yal-

* Bu kervanın Gilgit'ten geçmediği, ama Kansu, Sin-kiang'dan geçip Sogdiyana ya da Karakurum Otoyolu'na yöneldiği söylenebilir.

nızca ve birkaç prens sadık kalmaya devam eder. Laikliğe geçen pek çok rahip bu dini yaymayı sürdürür. Laikleşen topluluklar azımsanacak sayıda değillerdir, en azından sınır bölgede oldukça fazla sayıdadırlar. Öğretinin saflığının bozulduğundan kimsenin kuşkusu yoktur. Din kendi içine kapanarak donar kalır. Ayrıca geleneksel çevrenin etkisine maruz kalır. Tantra bilgileri baştan sona incelenir, böylece büyüsel ayinler ve Bakhos tapıncı canlanır. Ama kimilerinde, Hint ruhani kaynaklarına dönme eğilimi olduğu da açıktır. Keşmir yakında bulunduğundan ve Budist düşüncenin en büyük ocaklarından biri olduğundan genelde feyz almak için inananlar Keşmir'e yönelir.

970'e doğru batı Tibet'teki küçük bir hükümdar, incelemelerde bulunmaları, kitaplar getirmeleri ve ustaları davet etmeleri için Keşmir'e 25 genç adamın refakatinde Rin-chan bzan-po'yu (958-1065) gönderir. Oldukça çalışkan biri olduğu düşünülen Rin-chan'ın Tibet tarihinde özel bir yeri vardır. En önemli eseri çevirmenler okulunu kurmasıdır: Bu okul yüzyıllarca Tibetçede Budist eserler oluşturur; Buda'nın söylevlerinden oluşan 100 *Kanjur* cildi, Hint yorum ve incelemelerini birleştiren 125 *Tanjur* cildi bunlar arasında yer alır. X. yüzyılda başlayan çeviri çalışması XIV. yüzyıla kadar devam edecektir ve örnek bir çalışmadır. Sanskrit felsefenin çok karmaşık terimcesini Tibetçe terimlerle ifade etmek çabası Budizm dinine tam egemenlik ve bu dinin tam kabulünü, hatta bir yerde Budizmin ulusallaştırılmasını getirir.

Budizmin Tibet'te yeniden canlanması sürecinde ikinci adım da Tibet'e 1042 yılında Hintli ya da Benagalli din adamı Atişa'nın gelişiyle atılır. Atişa bir düzenle hareket eder. Artık çok yaşlanmış olan Rin-chan'la karşılaşır, bir okul açar ve Brom-ston gibi ustalar yetiştirir; Brom-ston, bunun ardılı olacak ve geleneği koruyacaktır. *Tantra*'larla birlikte *Mahayana*, Büyük Taşıt öğretisini anlatacak, bu öğretinin ilkelerini önemli eseri *Uyanış Yolunun Işığı*'nda toplayacaktır. Bu öğretisi daha sonra, bizim "sarı tarikat" adını verdiğimiz Erdemliler, Gelugpa (Dga-lugs-pa) okulu olacaktır. Katı ahlak kuralları, manastırda cinsel perhiz ideali ve dünya zevklerinden el etek çekme erdemi birleştirilerek zihinlerde bu dinin yeni modeli biçimlendirilir.

Lamalar ve Manastırlar

Tibetçe *bLa-man* olarak adlandırılan bizim "lama" adını verdiğimiz *guru*'nun rolü giderek önem kazanmaktadır. En ünlüleri Mar-pa (1012-1096) ve öğrencisi Mi-la-re-pa'dır (1040-1123). Bu lamalar büyücü, gizemci ve şair nitelikleri taşımakta-

dırlar. Mi-la-re-pa yaşam öyküsüyle ünlenecektir. 1925'te gerçekleştirilen Fransızca çeviriler batıya Tibet dehasını tanıtacak ve daha sonra bu dine duyulacak büyük hayranlığın oluşumunda büyük pay sahibi olacaktır.

Meditasyonda, ardıl efendisiyle bütünleşir ve ulu efendiyle bütünleşecek tek kişi de efendidir. Efendi kimi zaman ardıllarını çok zor sınavlardan geçirir; bu sınavlar o kadar zorlaşır ki kimi zaman öğrenciler ailelerinden ayrılacak duruma gelirler, ama efendi için bu sınamalar, öğrencinin inancını ve sınırlarını sınaması ve onlara uygun yolu bulması için gereklidir. Efendi ve öğrenci arasında baba-oğul ilişkisi vardır, ama bu çok özel bir ilişkidir; kimi zaman kan bağı olanlardan bile daha yakın ve daha sıkı bir ilişkidir. Ayrıca, efendi, öğretimiyle bilgilerini öğrencisine aktarırken söze kitaplarla aynı önemi verir, hatta bazen söz kitapların önüne geçer. Efendi için metinlerin mi, yazıların mı, yoksa öğretimin mi önde geldiğini soran birine Atişa: "Efendinin doğrudan öğretimi hepsinin temelidir," cevabını vermiştir.

XI. yüzyılın başında, büyük manastırlar kurulur (Saskua 1013) ve giderek sayıları artar (Za-lu 1040, Brom-stron'un yerleştiği Rvasgran 1057) sonra XII. yüzyılda (Tell 1158) ekonomik koşullardaki ani ve kesin değişimler Atişa'nın ahlaki koşulları da değiştirmesini getirir.

Dünyanın hiçbir yerinde olmadığı sayıda, genişlikte ve etkide manastırlar kurulur ve Tibet tamamen bir manastır toplumu haline gelir. Bunlar yalnızca ruhsal ve dinsel ocaklar olmakla kalmayıp eskinin güçlü toprak aristokrasisiyle baş edecek etkinlikte ticaret merkezleri haline gelirler. Çinliler daha fazla toprak sahibi olmaya ya da alanı denetlemeye başlayınca nüfusun bir kısmı bunlar için çalışır.

Böylece Lamalar, dinsel iktidarın yanı sıra ekonomik güce erişirler ve siyasal iktidar üzerindeki etkilerini artırırlar ve devlet giderek dinsel bir kimliğe bürünür. Her manastırın bir efendisi, özel bir öğretisi vardır, bu öğreti kurucunun düşüncelerinin ve eğilimlerinin eseridir, ama hepsi ortak Budizm çatısı altında birleşmişlerdir. Böylece okullar arasındaki rekabete, gerilimler yaşanmasına neden olan ekonomik, ideolojik ya da siyasal çatışmalara karşın, hatta belki de bu canlı ve gerilimli ortam sayesinde Tibet'te gerçek bir birlik kurulur ve pekişir.

Artık ülkenin tarihini yazan rahiplerdir. Büyük toprak sahipleri kendilerini tehdit altında hissetmektedir. Varlıklarını sürdürmek için manastır rahiplerinin emri altına girmekten başka çareleri kalmaz. Manastırlar kurar, hatta maddi açıdan destek olurlar; Giuseppe Tucci'nin, "(Manastırların) üzerine titrerler (...) çıkarları manastır topluluklarının çıkarlarıyla ayrılmaz bir bütün içinde birleşir" dediği gibi, dünyadan el ayak çekmek ve cinsel perhiz gerekleriyle ekonomik ve siyasal güce sa-

hip olmanın yarattığı ikilem böylece kendiliğinden çözülür ve aşılır.

Eskiler ve Bon

Tüm Tibetliler Atişa'nın ve ardıllarının yeniliklerini kabul etmez. Hatta Budizmin içinde bile bir gizemcilik süreci yaratan Padmaşambhava'ya sadık bazı karşıt sesler yükselmektedir. Bu muhafazakâr grup Eskiler (Rninmapa) adını alacak ve Erdemlilere, Gelugpa'ya muhalif olacaktır. Bunun dışında da oldukça sert muhalif akımlar vardır. Halkın eski dine bağlı önemli bir bölümü Bon'da birleşir, bu din gcüg'den farklıdır, ama bir ölçüde geçmişten ne kaldıysa kurtarmak için büyük çaba gösterir.

Bon-po'lar (Bon "rahipleri" ya da yalnızca inananları) geleneğe yeniden bağlanmak için dinlerine aslında olmayan eski bir hava verirler. Budist kralların bu eski dini yok ettiğini ve kutsal metinlerin ise saklandıkları için bu yok oluştan kurtulduklarını ileri sürerler. Aslında Bon Budizmden sonra doğar; ancak XI. yüzyılda yapılanır ve daha ilk günlerinde Budizmle çatışır. Gerçekte bu dinden çok etkilenmediği gibi üzerinde bir etkisi de olmaz. Gcüg geleneklerinden, inanışlarından ve ibadet biçimlerinden oluşur. Gcüg öğretisinin, teknik sözlükçesinin ve belli kurumlarının bir bölümünü benimser. Yüksek felsefe verileriyle bize kaba görünen büyüsel ayinlerden oluşan karmaşık bir bütün olan kutsal kitapları XV. yüzyılda tamamlanır ve Budist kutsal kitaplarının adını taşır: *Kanjur* ve *Tanjur*.

Bon'un kurucusu sayılan, aslında yalnızca öğretinin düzenleyicisi olan Shinra-ni-po (Gçeb-rab mi-po) efsanevi bir kişiliktir, ama başka efsanevi kişiliklerin etkilerini de üzerinde taşır. Hayatı, özellikle de doğumu Sidarta Gautama'yı çağrıştırmaktan geri kalmaz. Geleneğe göre "yabancı bir ülkede," "batıda" dünyaya gözünü açmıştır; bu, bu kişiliği Buda'ya benzetme isteğiyle açıklanabileceği gibi, Bon üzerinde çok açık İran etkileri olduğuyla da açıklanabilir. Bununla birlikte Bon Budizme saygı duymaz. Her ne kadar ışık ve Tanrı'yla bütünleşme ideolojisi Tibet yaratısı olduğu kadar Budist yaratılarıysa da, Bon'da oluğu kadar Lamacılıkta da bu teolojinin özel bir yeri olmasının bir nedeni kuşkusuz İran olmalıdır; çünkü bu ideolojiye başka Budist ülkelerde, hatta Hindistan'da bile rastlayamıyoruz. Bu ideolojinin Tibet din düşüncesinin temel özelliği olduğu söylenebilir.

İran bu etkilerle Akdeniz Havzası'ndan getirdiklerini birleştirmiştir. Kulaklıklı *bon-po* takkeleri kimine göre eşek kulaklarını saklamak isteyen kurucularının buluşudur; bu da bize Anadolu kralı Midas'ı düşündürüyor. Aynı şekilde büyük Gesar

destanında da Akdeniz etkisine rastlıyoruz; bu destanda vasat ve köle birinin, yüz denemeden geçerek muhteşem bir kahramana ve evrensel bir krala dönüşü anlatılır. Kuşkusuz Gesar (Sezar?) destanı son halini XIV. yüzyıl sonunda alacaktır, ama çekirdeği (düşüncelerin muhteşem bir potada kaynaştığı) XI yüzyılda biçimlenmiştir.

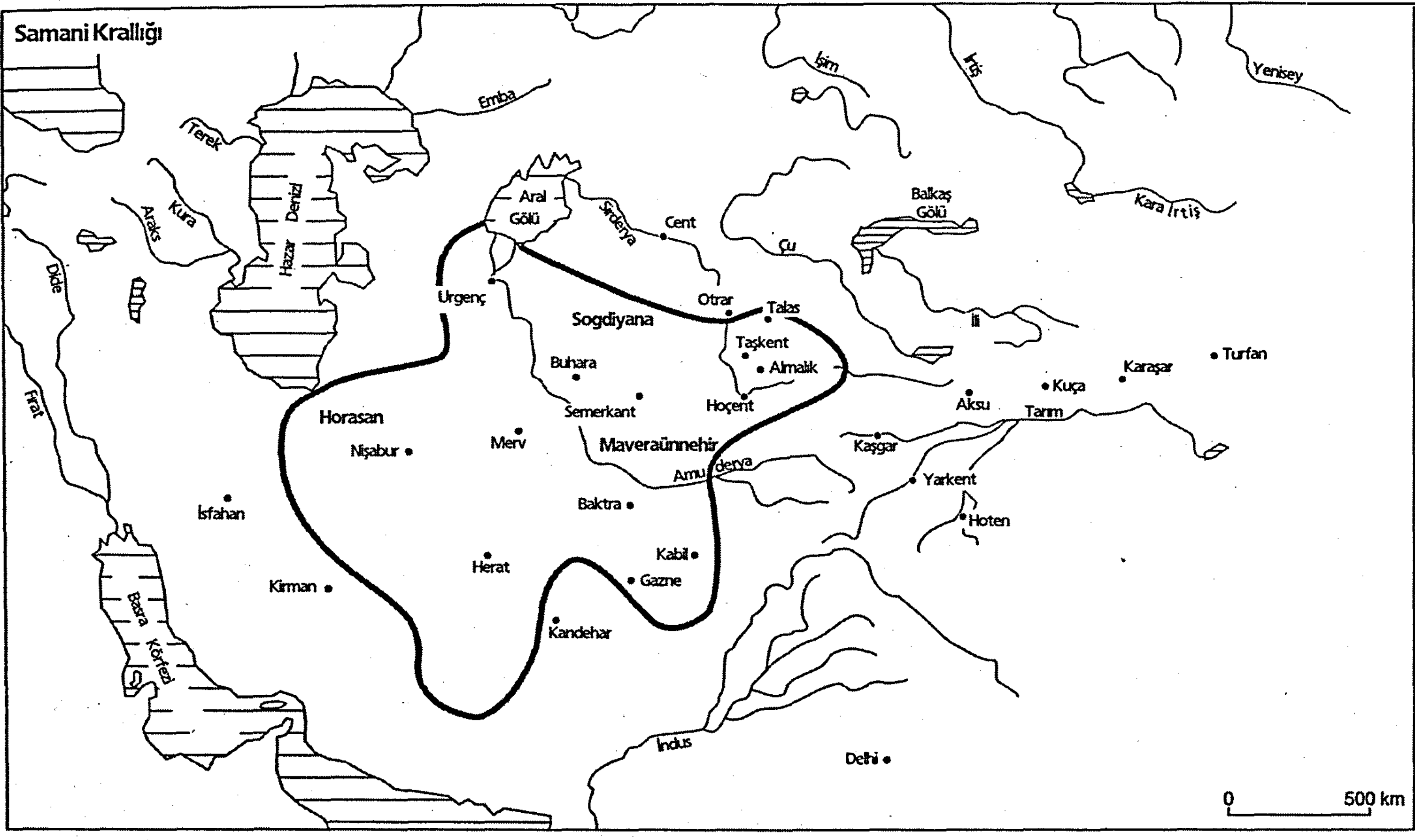
Samaniler

Maveraünnehir'i, Horasan'da pek çok şehrin ve Herat'ın dört Samani kardeşe verildiği dönemde bırakmıştık. Bağdat için bunlar yalnızca emir, şef, hatta vergi toplayıcılarıydı (*ameh*). Samanilerin Abbasi halifelerine bağlı olmalarının nedeni kuşkusuz unvanlarını onların ellerinden alışlarıydı, ama büyük, hatta tam bir özerkliğe sahiptiler ve gerçekten güçlü oldukları için bazı Arap yazarlar bu kardeşlerden "İnananların Kumandanları" olarak söz etmişlerdir ki, bu unvanı ancak halife taşıyabiliyordu. İlk kez 23 Haziran 874'te bu kardeşler kendi adlarına *hutbe* okuttular.

Samaniler ülkeye sağlam bağlarla yerleşmişlerdi; ülkenin güvenini kazanmış, onunla özdeşleşmiş, böylece kral olmuşlardı. Ayrıca 875'te bu kardeşlerden Nasır bin Ahmet'e halife tarafından tüm Maveraünnehir kumandanı unvanı verildi; monarşi rejimi kurulmuş oluyordu böylece. Artık Abbasilere yalnızca kurgusal bir bağla ve gönderdikleri vergiyle bağlıydılar. Halifeye değil, yalnızca Tanrı'ya karşı sorumluydular. Böylece tarihte ilk kez Sogdiyana'da bir devlet kuruldu.

Samani yönetimi yalnızca bağımsız değil, aynı zamanda güçlü ve otoriter bir devletti; hatta bu rejimin aydın despot rejimi olduğu da söylenebilir. Gelenek ve görenekten, göz önünde bulundurmak zorunda olduğu geçmişten miras alınan sağlam yapılardan ve çok zorlayıcı İslam kanunu *şeriat*'tan başka sınır tanımaz. Sırtını gizli polise, dallı budaklı bilgi ağına ve personelin kaynadığı gerçek bakanlıklarıyla ve on ofisle başkent Buhara'ya bağlı geniş bir bürokrasiye dayamıştır. Gösterişli bahçeleri ve kuzeye yığılan halk mahalleleriyle Buhara büyük bir şehirdir. Nüfusunun çöküşte olduğu dönemde 100.000 aileyi kapsadığı göz önüne alınırsa en azından yarım milyon olduğu düşünülebilir.

Samaniler dikkate değer bir posta teşkilatı kurmuşlardır, ama bu, doğu alışkanlıklarıyla yalnızca hükümete hizmet etmektedir. Taşra yöneticilerinin birbirleriyle doğrudan ilişkiye girmelerini engellemek için bu teşkilatı kullanmaları yasaklanmıştır. Her şey devlet içindir. Gerek gerçekten ilgilendiği için gerek büyük iktidara karşı savaşmak için hükümdar halktan destek görür, halkın yanında olmanın yollarını arar ve kendini onların koruyucuları olarak görür. Halkın kalbini kazanır, çün-

Samani Krallığı
Yenisey
İrtiş
İşim
Kara İrtiş
Emba
Terek
Kura
Araks
Dide
Fırat
Hazar Denizi
Aral Gölü
Sirderya
Cent
Çu
Balkaş Gölü
İli
Ürgenç
Otrar
Talas
Sogdiyana
Taşkent
Almalık
Buhara
Semerkant
Hoçent
Horasan
Nişabur
Merv
Maveraünnehir
Amu derya
Aksu
Kuça
Karaşar
Turfan
Tarım
Kaşgar
Yarkent
Hoten
İsfahan
Baktra
Kabil
Gazne
Herat
Kirman
Kandehar
Basra Körfezi
İndus
Delhi
0
500 km

kü bu kadar yıl savaştıktan sonra her şeyden çok istedikleri barışı sağlayan odur ve halkı boş vaatlerle ve güzel sözlerle kandırmaya çalışmadan eğitimden tarıma pek çok alanda halk yararına çalışır. Bilginin zenginlerin olduğu kadar fakirlerin de emrinde olması gerektiğini söyler. Olabildiği ölçüde en fakir çiftçi çocuklarını, eğer kasabalarında usta yoksa şehre, okula gönderirler. Tamamen dinsel bir yapılanma içinde olan bu toplumda öğretim yalnızca din içerikli değildir, iktidara karşın güçlü akılcı akım vardır. Tarım için bir kanun kitabı çıkarılır: *Kitab el-Kuniy* (*Kanallar Kitabı*) iki yüzyıl yürürlükte kalır. Suyun paylaşımında çıkan kavgalar göz önüne alınınca bu kadar süre yürürlükte kalmaları şaşırtıcı değildir. Ama bu duyulmadık bir uygulamadır, çünkü Kuran dışında yazılı bir kanun uygular.

Devletin ve halkın zenginliği –bu refah olmadan başarılamazdı– önceki yüzyılların refah dönemlerinin, ticari, tarımsal, düşünsel ve sanatsal faaliyetleriyle hazırladığı ekonomik ve kültürel bir ilerleme dönemini getirdi. Devlet çok önemli gelirlere sahipti: 45 milyon *dirhem*, bunun neredeyse yarıya yakını 20 milyonu orduya harcanıyordu, ordu kısmen paralı Türk askerlerden oluşuyordu. Bu vergilerin ölçüsüne bir örnek vermek gerekirse Oxus üzerindeki gümrük vergileri, deve başına iki *dirhem*'di, erkek Türk kölelerin ithalat lisansı 70 ile 100 *dirhem* arasındaydı.

Ticaret de hareketlidir. İthal ürünler genelde Çin'den (ipek ve porselenler), kısmen de Hindistan'dan gelmektedir, ama *Hudut el-Alem*'de, "büyük ve güzel şehir" Semerkant'a dünyanın her yanından satıcılar geldiği söylenir. İhracat dikkate değer miktarlarda gerçekleşmektedir, çünkü Sogdiyana her şeyden o kadar çok üretmektedir ki, kendi kendine yetmektedir; yalnızca et ve hayvan ürünleri dışardan gelmektedir; bu ürünleri göçebeler sınır bölgelerine getirmektedirler –özellikle de koyun kurban edilen *Id el-Kebir* (Türkçede *kurban bayramı* olarak geçer) kutlamaları döneminde– ve göçebeler getirdikleri bu ürünler karşılığında giysi ve tohum alırlar. Zenginliğin başlıca kaynaklarından biri de köle ticaretidir; köleler bozkırlarda kuzeyden satın alınırlar. Ve tüm Müslüman dünyaya gönderilirler, ki bu ülkeler ordularını genelde Türklerden ve memluklerden (beyaz kölelerden) oluşturmaktadır. İstahri, Harezm'deki olağanüstü ekonomik atılımı göçebe ticaretine bağlar.

El yapımı ürünler ihracatın önemli bir bölümünü oluşturur. Semerkant uzun süre kâğıt üretiminin tekelini elinde tutar; kâğıt II. yüzyılda Çin'de keşfedilmiştir ve Talas savaşından sonra da Araplar bunun üretimini Çinlilerden öğrenmiştir. Horasan'daki Nişapur okullarına bağlı seramik okulları, Çin porselenlerin ithalatıyla canlandırılır. Pamuk ve ipek kültürüne dayanan tekstil endüstrisi de çok gelişmiştir. Meyveleri ve sebzeleri ünlüdür.

İran Etkisi

Samaniler İran etkisinde en fazla kalan halktır. Müslüman dünyada yalnızca işgalcilerin dili olmakla kalmayıp Allah'ın sözlerini indirdiği kutsal dil olan Arapçanın boyunduruğunu kırmak oldukça zordur. Samaniler iktidarı sırasında da Arapça resmi belgelerin dili ve bir ölçüde kültür dili olarak kabul edilmiştir. Buhara'nın tarihi X. yüzyılda Arapça yazılmıştır. İki yüzyıl sonra Arapça kaybolur, hatta Buhara tarihi Farsçaya çevrilir, çünkü "artık insanlar Arapça kitaplar okumamaktadır." İsmail'in oğlu Ahmet, krallığındaki Arap vatandaşlara çok fazla ayrıcalık tanıdığı için öldürülür. İslamiyetin gelişinden beri yadsınan Farsça giderek özentilerin konuştuğu zarif bir dil halini alır.

Batılı İranlıların –yani Farsilerin, Perslerin– anne ve babaları İslamiyet işgalinden kaçmışlar ve özlemle doğum yerlerinin diline bağlı kalmışlardı ve her şeyi yitirmelerine neden olan işgalcilere karşı her zaman temkinli ve uzak durmuş ve İran dilini konuşan iktidarı güçlendirmişlerdi. Dilsel devrim Horasan'da aynı süreçlerden geçtiği için Farsça Müslüman dünyanın ikinci klasik dili olmaya başlamıştı.

Bu eski ve yaygın dilin direnişi bizi şaşırtmalıdır. Bu dili hakkıyla değerlendirmek için direnen tek dil olduğunu söylemek gereklidir (Berberice tek başına bunun kanıtıdır). Araplar, bu ülkeye sonradan gelmiş olmalarına karşın, imparatorluğun öteki ülkelerinde varlıklarını sürdüren öteki dillere –antik Mısır'ın Kıpti dili, Yunanca, Süryanice ya da Latince– karşı kendi dillerini dayatmışlardır. Bu dayatmanın sonucunda yerel şiveler ve güçlü Sogdca giderek kaybolur, Fars ya da Pers dili *Farsça* içinde erir, bu dil *Acemce* olarak da adlandırılır; fakat bu ikisi karıştırılmamalıdır, şivesel düzeyde bazı farklılıklar gösterirler. Bu Orta Asya "Farsça"sı ortaçağda *dari* olarak adlandırılır, ama bu sözcük zamanla düşer ve bu dili konuşanlara Tacik adı verilir.

Tacik, *taç* adından ya da bir Arap kavminin adından türemiştir. Önce Çinliler, sonra İranlılar ve Türkler Arapları bu adla çağırmışlardır. Ama XI. yüzyılda anlamı genişler; Tacik adı mutlak bir biçimde Arap olmayan Müslümanları tanımlamada kullanılır olur; Türkler ise bu adı, İslamiyeti kabul etmiş İranlıları tanımlamada kullanmaya başlarlar. Bugün anlamı daha da belirginleşmiş olup Orta Asya İran dilini ve bu dili konuşanları, Tacikistan Cumhuriyeti ve başka ülkelerde, Afganistan ve Özbekistan'da yaşayan İran asıllıları tanımlamada kullanılır.

Samani devletinde Arap karşıtı bir hareket oluştuğu kesindir, ama bu hiçbir biçimde İslam karşıtlığına dönüşmemiştir. Ulusal dil için dövüş zamanı kesinlikle geride kalmıştır artık. Bununla birlikte Farsçanın yeniden doğuşunun, bu dil için

önlemler alan ve bu dili korumaları altına alan kralların çabaları sonucunda meydana geldiği de kesindir. Artık öyle bir noktaya gelinir ki, camilerde Kuran daha önce duyulmamış bir biçimde yerli dilde okunur. Yine kraliyet himayesi altında İran dilinin ilk büyük yazarları ortaya çıkar, Fars şiirinin kurucusu Rudaki ve klasik düzyazıyı oluşturan Belami en güzel eserlerini verirler.

Samaniler Sogdiyana'nın İslamlaştırılmasını tamamlarlar. Camilerin personeli, dervişler ve Allah adına konuşanların hepsi aydınlar gibi ayrıcalıklıdır ve hükümdarın önünde yeri öpmek zorunda değillerdir. Kuşkusuz Mazdeistler, Maniciler ve Hıristiyanlar vardır, ama rejim farklı dinden olanlara karşı hoşgörülü değildir. Böylece Talas'ta 893'te İsmail'in yürüttüğü bir sefer sırasında kral şehrin en önemli kilisesini camiye çevirir. Bu arada Mazdeistler vergi ödemekten muaf tutulmuşlardır, ama bu gerçek bir lütuf değildir, çünkü sulama için kullanılan bentlerin bakımı gibi çetin bir görevleri vardır. *Hudut el-Alem* Semerkant'ta Nighushah adlı bir Mani manastırı olduğundan söz eder ve Fihrist, El Muktedir zamanında (903-932) Manicilerin hayatlarından endişe ederek, Sogdiyana'ya sığınmak için Horasan'ı terk etmek zorunda kaldıklarını anlatır. Varlıklarından rahatsız olan hükümdar onları öldürmeye karar verince beş bin Mani Semerkant'a yerleşir. Fihrist, bir "Çin hükümdarı"nın, yani bir bozkır Türk prensinin ya da Serinde prensinin kendi ülkesindeki Müslümanlara aynı muamelede bulunacağı tehdidini savurunca Samanilerin de kötü muamelelerine son vermek zorunda kaldıklarını anlatır.

Samanilerin dinsel duyguları siyasal kariyerlerini zedelemiş olabilir ve pek çok saldırıya maruz kalırlar. Tarihleri sakin bir tarih değildir. Aynı yıl Semerkant'ta oturan Nasır kendi adına *hutbe* okutur (874) ve oğlunu kendini temsil etmesi için Buhara'ya gönderir. 849'da Fergana'da doğan İsmail (892-907) önemli bir kişiliktir ve iktidarı kimseyle paylaşmak istememektedir. Babasının 892'de ölümünden sonra, Semerkant'ı koruyan ve üstünlüğünü ileri süren kardeşiyle çatışır: Ölene kadar şehrin yönetimini ona bırakır, ama kendine sıkı bağlarla bağlamaktan da geri durmaz.

Ardıllarla birlikte dertler de başlar. Çok dindar olan Ahmet (907-914) daha çok ibadet ve tapınmayla ilgilenir ve buna dayanamayan Türk muhafız birliği ona karşı ayaklanır ve onu öldürür. Memluklerin –Abbasi halifeliği döneminde ordunun büyük bir bölümünü oluşturan köleler– hakları konusunda efendileriyle anlaştığı dönem bu dönemdir. Ahmet'in oğlu II. Nasır (914-943) sekiz yaşındaydı ve tahta çıktığında, soylular ayaklanmak için gençliğinden faydalanmışlardı. İyi bir bakan düzeni sağlanmış ve Semerkant'ta Samanilerin ve kimi Şii gruplarının ayaklanmalarına karşın krallık en iyi dönemine ulaşmıştı. Çok dindar olan bakan da sonunda er-

miş olmak için iktidardan el çekmişti. Kimi dedikodulara göre de Haşhaşilerin suikastine kurban gitmiştir – Müslümanlar gerçeği öğrenemedikleri zaman "Allah bilir" deyip geçerler. Nuh (943-954) dindarlığını sınayarak hayatını kurtarır, ama ilk çöküş belirtileri onun egemenliği döneminde ortaya çıkar. Abdülmelik (954-961) üzerinde durulur oysa Makdisi çok açık olgulara karşın Abdülmelik'e büyük saygı duyar. Artık ülkeyi yöneten prens değil, Türk muhafız birliğinin şefleridir; öldüğünde olaylar öyle gelişir ki asiler sarayını yakarlar ve Türk Alp Tegin ve vezir Belami tarafından tahta geçirilen ardılı yalnızca bir gün tahtta kalır. Samaniler artık fazla olgunlaşmışlardır ve ağaçtan düşmeye başlarlar. 999'da kaybolurlar.

Sogdiyana, Samaniler zamanında hiç olmadığı kadar güçlü bir orduya sahip olur. Sağlam bir Türk ordusu vardı; durumlarından memnun olmayan herkes bu orduya girebilir, "inanç savaşçılarına" katılabilir, gönüllü olabilirdi, ama bu ayaklanmalarına engel olmazdı, çünkü mevcut düzen karşıtı hareketlerin belli bir eğilimi yoktu.

İsmail döneminde, Horasan prensleri Saffarilere karşı Baktra yakınlarında kazanılan zafer Baktra'yı ülkeye katmış ve kimi tarihçilere göre ülkenin tamamen bağımsız olmasını sağlamıştır. İki yıl sonra İsmail Rey ve Kazvin'e kadar İran'ın tüm kuzeyine egemen olur. Birkaç yıl sonra Kazvin'i kaybeder. Batıda hüküm süren ve Şiiliği benimseyen başka bir İran ailesi olan Buriyatların tahta çıkışı fetihlerini durdurur; yavaş yavaş yapılanmakta olan İran'ın birleşmesi projesi henüz tamamlanmadan kalır.

Samanilerin bozkır halklarıyla ilgili siyaseti selefleriyle aynıdır, daha çok savunmaya yöneliktir. Çin inanışına ve İskender'e göre Samaniler çok şaşırtıcı biçimde, çok etkili, işe yarar bir duvar dikerler, can çekişme günlerinden önce, yalnızca bir tek Türk işgalinden söz edilir; 904'te gerçekleşen bu baskın çok zarar verse de sonuca ulaşmaz. Bunun dışında, Ceyhun ötesine birkaç küçük sefere çıkıp zafer kazananları (*gazi*) ve ölenleriyle (*şehit*) kutsal savaşlar (*cihat*) olarak ilan ederler; buralardan insan ve hayvan sürüleri getirirler. Bu zaferler Taşkent'i topraklarına katmalarını ve Talas'a kadar uzanan bölgeleri almalarını sağlamıştır. Aslına bakılırsa bu az bir ganimettir. Böylece olağanüstü atılımının ardından İslam duraklama dönemine girer. Türkler ve İranlılar karşı karşıyadır artık.

Samaniler Oxus ötesindeki son Aryan egemenliğidir. Onlardan sonra tüm Sogdiyana Türklerin kontrolüne geçmiştir. Ama kültürel etkileri sonucunda Tacikce 1918 yılına kadar ülkenin resmi dili olmuş ve o tarihten sonra yerini Özbekçeye bırakmıştır.

Bin Yıla Yaklaşırken

Durum saptaması yapmak için biraz soluklanalım. MÖ bin yıla girmeden hemen önce kuzeydoğu Çin'e yerleşen proto-Moğollar, Hitayların biraz uzak ve ilgisiz boyunduruğu altındaki Moğolistan yeniden kavim örgütlenmesine geçti ve artık belli bir rolü yoktu. Seyhun'un kuzeyindeki bozkırlarda kavimler Moğolistan'daki kadar iyi örgütlenmemişti ve bir birlik oluşturmaktan uzaktılar. Orta Asya'dan atılan Çin buradan Turfan Uygurlarının araya girmesiyle ayrılmıştı ve artık Orta Asya'yla ilgilenmiyordu. Yalnızca Kansu konusunda Hitay ve Tangutlarla çatıştı. Tibetliler bir imparatorluk kurmak istemediler. Batı Türkistan'da Samaniler tam çöküş dönemindeydi; bu arada Müslüman Türk devletleri Karahanlılar ve Gazneliler oluşmaya başlıyordu, uzun süredir iki ayrı devlete bölünmüş bulunan Harezm birleşiyordu ve Oğuzların büyük konfederasyonu bağrından bir süre sonra Selçuklular adını alacak oluşumu çıkarıyordu.

O ya da bu nedenden ötürü Budizm göçebe topluluklarına fazla nüfuz edememişti. Müslümanlardan ağır darbeler yiyen Budizm doğu İran'daki büyük merkezlerini kaybetmiş, Sin-kiang'da savunmada kalmıştır; ülkeyi paylaşan öteki dinlere karşı başarı kazanmasına karşın Budizmin atağa çıkacağına dair belirti yoktur. Zenginliğine rağmen Şamanizm ve bu öğretinin doğurduğu din, "ilkel" olarak nitelenen tüm kavim dinleri gibi evrensel büyük öğretilere kafa tutacak düzeye erişemez. İran dinleri Mazdeizm ve Manicilik, özellikle Maniciliğin evrensel başarısına rağmen can çekişmektedirler. Böylece İslam gelecek vaat eden tek dinsel gücü olur; ki bunun en büyük nedeni de emrindeki ordudur. Ama beklenmedik bir rakip çıkar karşısına, neredeyse kendisine üstün gelebilecek korkutucu bir rakip: Hıristiyanlık.

Hıristiyanlığın Yükselişi

İkinci binyılın ilk yüzyıllarında, bozkırların büyük göçebe halklarını ele geçirmek konusunda Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında acımasız bir rekabet başlar, çünkü her iki din de geleceklerinin bu halklara bağlı olduğunun farkındadır. Hıristiyanların bu savaşta önemli bir kusurları vardır, çünkü tüm batı Asya İslam toprağıdır ve bu topraklarda yaşayan Müslüman olmayanlara ancak sakin durdukları ve aşağılanmaya boyun eğdikleri sürece hoşgörü gösterilmektedir. Aynı şekilde bu topraklarda yaşayan uygarlık batıda kendini gösteren tüm öteki uygarlıklardan daha üstün bir uygarlıktır, Çin ve Hindistan'da da bir eşi yoktur.

Hıristiyan devletler genelde batılı devletlerdir ve çoğu Avrupa'da hüküm sür-

mektedir. Yalnızca Bizans İmparatorluğu ve Gürcistan ve Ermenistan'daki Hıristiyan devletleri Ortadoğu'ya uzanıyordu. Hıristiyanlar *darülislam*'da çok sayıda olmalarına karşın Müslümanların boyunduruğu altında kalmışlardı ve bu saygınlıklarını sarsıyordu. İslam kültürü merkezleriyle misyonerlik toprakları arasında çok az mesafe vardı. Ama misyonerlik topraklarıyla Hıristiyan düşüncesinin ve ruhaniliğin büyük merkezleri arasında, özellikle de dilenci mezheplerinin kuruluşuyla biçimlenen Hıristiyan düşünce merkezleri arasında büyük mesafe vardı. Sogdiyana ve başka bölgelerde Nesturiliğin yayılışı kuşkusuz çok sağlam temellere dayanıyordu, yoksa Nesturiliğin başarıları başka biçimde açıklanamazdı.

Ama en canlı olduğu yerde bile Hıristiyanlık yayılmaktan çok savunmayı düşünmek zorundaydı. Örgütlenmesi de Hıristiyanlığın işini koylaştırmıyordu. Tüm rahipler de, psikoposlar da harfi harfine talimatlarına uymak zorunda oldukları Bağdat katholikosuna bağlıydılar. Uzak ülkelerde yeni kiliseler kuruldukça bu merkezle ilişkilerini sürdürmekte, Müslüman, yani düşman topraklarda kurulan kiliseler kadar, hatta bunlardan da fazla zorlanıyorlardı. Tehlike büyüktü, sapkın merkezler ortaya çıkacaktı ve yerel özellikler giderek artacaktı. Birlik arzusu ve katholikosa saygı bu tehlikeleri bertaraf etmeye yetiyordu. Bunun nedeni büyük ölçüde kutsal metinler ve ayin dili Süryaniceydi, bu dil kutsal metinlere saygıyı getirmiş ve her şeyiyle aynı adamları birbirine bağlamıştı. Aynı kavram için aynı sözcükleri kullandıklarında insanlar birbirlerine bağlanıyorlardı. İslam bu olgunun çabuk farkına vararak Arapçayı ibadet dili yapmıştı ve Katolikler de Latinceyi terk etmeden önce bu avantajdan yararlanmışlardı.

XI. yüzyılın başında Nesturiliğin başarısı heyecan uyandırıcıdır, ama yankıları çok zayıf kalır. Moğol döneminin Süryani tarihçisi Bar Hebraeus ya da Ebul Fereç, 1009'da Merv rahibi Abdisho'nun yazdığı bir mektubu saklar, mektubunda rahip Başpiskopos VI. Jean'a büyük bir Türk halkının Kereyitlerin Hıristiyanlığı kabul edişini müjdeler, bu halkın şefi daha sonra ong han unvanını alacaktır (*ong*, Çince *wang*, "kral" sözcüğünün bozulmuş biçimidir). Bu şef, Cengiz Han'ın hayatında büyük bir rol oynar ve onun hatırını sayarak –Nesturi kilisesinin nasıl esnek kurallarla hareket ettiğinin iyi bir örneği olarak– ondan Karem (büyük perhiz) kurallarına esneklik getirmesini ister, çünkü yeni Hıristiyanlar yalnızca etle beslenmektedirler. Kereyitler Kuzey Moğolistan'da Tola ve Orhon kıyısında, Merv'in çok uzağına, büyük bozkır imparatorluklarının merkezine yerleşirler.

Yine XI. yüzyılın başında başka bir göçebe topluluk, Selenga'nın kaynağından Tarbagatay ve İrtiş Vadisi'ne kadar uzanan geniş topraklara, Kereyitlerin batısına

yerleşen Naymanlar da Hıristiyanlaşmaya başlarlar. Bir yüz ya da yüz elli yıl sonra neredeyse tamamen Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir, fakat aşamalarını bilmiyoruz. İnançlarının niteliği kuşkuludur, çünkü Şamanizm XII. yüzyılda hâlâ etkisini sürdürmektedir ve hükümdarları ünlü Küçlüg, Buda dinini kucaklamakta oldukça oynak davranır; kötü bir Hıristiyan olduğu gibi kötü bir Budisttir de.

Kereyitlerin ve üçüncü bir halkın, Öngütlerin aşağı yukarı aynı anda Hıristiyanlığı kabul edişi kuşkuya yer bırakmaz. İsimlerinin Jean, Paul, Simon, Luc, Jacques, Jesus ve Georges olması, Ordos'ta bulunan yüzlerce bronz haç din değiştirdiklerinin kanıtıdır. Öngütler, Tang döneminde (618-907) Ordos ülkesinde Sarı Irmak'ın kıvrımının kuzeydoğusunda yaşamaktadır. Ya sürgün ya da göç nedeniyle Kin (Jin) hükümranlığı altında, ilk yurtlarından kuzey Mançurya'ya uzanan geniş topraklara yayılmışlar ve Kerülen Vadisi'nde yaşayan vahşi Tatarlarla temasa geçmişlerdir. Bu halka da yeni dinlerini öğretmişler midir ya da havarilik görevi batılı misyonerlerce mi yürütülmüştür? Bu halkın derin Hıristiyan inancı dinlerinin onlara sağladığı başarıları hanelerine yazmasını sağlamıştır, 1089-1100 yıllarını anlatan Çin kaynakları da iki Tatar şefi Marc ve Jean'dan söz ederek bunu doğrular.

Sonuç olarak, arkadan gelen kimi küçük halklar –içlerinde henüz tanınmayan Moğollar da vardır– dışında Orta Asya tüm büyük göçebe ulusları Hıristiyanlığı kabul etmiştir ya da kabul etmek üzeredirler. Bu oldukça şaşırtıcı bir çıkarsamadır.

Hıristiyan topraklarına daha yakın batı bozkırlarında da Hıristiyan dini az başarı kazanmaz, bunların hayal ürünü olduğunu sanmıyoruz. Bizans bu konuda çok aktiftir. Gürcistan ve Ermenistan devletleri de Bizans'tan aşağı kalmazlar. En azından haçlı seferlerinden sonra Roma Asya'yla ciddi olarak ilgilenmeye başlamıştır. Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan halklar arasında en ilginci Ukrayna ovalarında yaşayan Kıpçaklardır, Ruslar bu halka Polovtses ya da Koman Yunanlıları demişlerdir.

Kafkasya'da Arapların önünü kesmeye karar veren Kıpçaklar onları Hıristiyanlığı seçmeleri için yüreklendiren Gürcülerle birleşirler. Büyük bir kısmı Gürcü kralı II. David'in isteğiyle vaftiz edilirler. En azından 1120'den sonra ulusal bir kilise ve önemli bir Kıpçak papaz sınıfı oluşturulmuştur, Kıpçakça ya da genelde denildiği gibi Komanca uluslararası bir dil olur ve yakın olduğu Uygurca gibi Karadeniz'den Çin sınırlarına uzanan bölgede konuşulur. Bu kilise sayesinde, Moğol dönemi öncesi Orta Asya ve Uzakdoğu'daki çok canlı, ama bir o kadar da yalıtılmış Hıristiyan topluluklar batıyla ilişki kurabilirler. 1300'lü yıllarda yazılan başeser *Codex Comanicus* Hıristiyanlığın Asya'da elde ettiği büyük başarılardan biraz geç de olsa söz eder. Petrarca Kütüphanesi'nde bulunan bu eserde Latince, Farsça ve Türk-Komanca

bir sözlük ve Hıristiyanlık metinlerinin bir derlemesi bulunur.

Türkçe ve Süryanice dillerinde toplam 550 yazıt sunan –yalnızca yarısının tarihi bellidir– iki Hıristiyan mezarlığı, Çu ve Pişpek mezarlığından daha önce söz edilmiştir. Bu metinlerden, en eski mezarların Karahitayların gelişinden öncesine (1130-1211), en yakın tarihli olanlarınınsa Moğol İmparatorluğu'yla aynı döneme denk geldiklerini öğreniyoruz. Ötekilerse, ki çok sayıda vardır, Karahitay dönemine aittirler ve bu da Hıristiyanlığın imparatorluklarındaki ve kuzey ve doğu sınır bölgelerindeki gelişimini açıkça ortaya koymaktadır. İslama düşman olduklarından Karahitaylar Hıristiyanlığa yakınlaşmış ve kimisi bu dini seçmiştir. Örneğin şeflerinden biri oğlunu İltiş (Elie) adıyla vaftiz ettirmiştir.

Selçukların en azından kısmen Hıristiyanlığa geçişlerindeki sorun Hıristiyanlığın yayılma sürecindeki gelgit bağlamında değerlendirilmelidir. Bazı yazarlar* İsrail, Mikail, Musa adını taşıyan prenslerden söz eder. Lev Gumulyev bozkır halklarında Hıristiyan değerlerinin sağlam biçimde yerleştiğini ve Türklere soyut dinsel kavramları aşılayanların yalnızca Nesturiler olduğunu açık biçimde göstermiştir.

Müslüman Propagandası

Bu arada İslamiyet de boş durmuyordu. *Şeyh*'ler, Müslüman satıcılar, yolcular, ceplerinde Kuran tüm Orta Asya'da misyonerlik yapıyorlardı. Çince ve Arapça kaynaklar bize onlardan söz ederler ve VII. yüzyıldan sonra Orta Asya'nın dört bir yanına dağıldıkları anlatılır. Genel inanışa göre VIII. yüzyılda Şang'an (Xian) Camisi'ni dikenler Çin'in hizmetindeki Arap askerleridir. Bu cami eski başkentte hâlâ ayakta kalan en güzel anıtlardan biridir, daha sonra özgün Çin biçemiyle yeniden onarılmıştır. Yine de orada burada İslamiyetin yayıldığından söz edilse de sonuçları uzun süre hayal kırıklığı olur.

İslamiyet, ilk büyük zaferini X. yüzyıl başlarında Volga'nın orta bölgelerinde Türkçe konuşan Bulgarlarda kazanır. Bu halk, Balkanlara göç eden ve burada Slavlaşıp Hıristiyanlaşan Bulgar konfederasyonundan ayrılan bir daldır. Volga ve Kama ırmakları kavşağına yerleşen bu Bulgarlar bir devlet kurarlar, refahları kısmen kürk, deri ve tahıl ürünleri ticaretine bağlıdır. Ne zaman Müslüman olmaya karar verdiklerini bilmiyoruz, ama 921'de halife El Muktedir'e bir elçi gönderirler, yeni kararlarından onu haberdar etmek ve kaleler kurmak için uzmanlar ve yeni dinlerini kendilerine öğretmesi için bilim adamları göndermesini isterler. Bu isteklerinin

* Bugüne kadar yanlış olarak karşı çıktığım varsayımlarına şimdi ben de katılıyorum.

karşılığında elçi olarak İbn Fadlan gönderilir. İbn Fadlan yolculuğunun nedenini yazdığı için övgüyü hak eder.

Bir süre sonra İslam Orta Asya'da ikinci büyük başarısını kazanır. Genel inanışa göre, 960'ta Satuk Buğra Han adlı bir Türk şefinin İslamı kabul ettiği ve beraberinde iki yüz bin çadırı da getirdiği söylenir. Bu din değiştirme olaylarına başka örneklerimiz de vardır: Clovis ve Franklar ya da 989'da tüm savaşçılarıyla kendisini de vaftiz ettiren Kievli Vladimir. Buna rağmen tarihler belirsizdir. Özel adlar biliminin de buna bir yararı olmaz ve kimi inanılır kaynaklara göre Satuk Buğra Han 955'e doğru ölür. Doğrulanan tek tarih, X. yüzyıl sırasında Çu ve Talas vadileri de Kaşgar bölgesi gibi tamamen İslamlaşır ve İslam kültürü XI. yüzyılda kesin ve açık olarak ortaya çıkar.

İkinci kez, *darülislam* dışında Müslüman bir krallık kurulur. İkinci kez bütün bir Türk halkı olduğu gibi İslamı seçer. Karahanlılar adı altında önemli bir rol oynarlar. Hıristiyanlar için bu çok yaralayıcı bir darbe olur. Faaliyet gösterdikleri bu Türk kavimlerinde, onlara bu kadar yakın bu halklar içinde Müslümanlara ideolojik (ya da politik?) olarak yenilirler. Kesin bir partiyi kaybederler böylece.

15. BÖLÜM

MÜSLÜMAN TÜRK İMPARATORLUKLARININ DOĞUŞU

Karahanlılar

Karahanlılar adıyla anılan halkın –aslında bu nedendir bilmiyoruz yalnız hükümdarları "Kara Han" adını taşıyordu– Yağma Türk boyları konfederasyonunun bir üyesi olduğu kesindir. Bu son Oğuz Türkleri Altay'ın güney eteklerinden inmişler ve belirsiz bir tarihte hakimleri olacakları iki şehir, Satuk Buğra Han'ın başkent yapacağı Kaşgar ve tam olarak yeri belirlenemeyen, ama Çu'nun kuzeyinde yer alan, Buğra Han Harun'un ele geçireceği Sogdiyana ve Balasagun arasında göçebelik yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Hoten ya da Uygur uygarlığının beşiği büyük ülkelere komşu olan Karahanlılar da barbardırlar; etnik, dil ve kültür açısından, Hıristiyanlığı kabul ettiklerine dair bilgiler olmasına karşın, hâlâ Şaman olan Karluklar ve Isık Köl'ün batısındaki Çiıllere yakındırlar. Moğollar gibi küçük gözlü, basık burunlu insanlar olarak betimlenirler. İslamı kabul etmeden önce Manicilikten ve Nesturilikten etkilenmiş olmaları gerekmektedir, ama çoğunlukla eski bozkır dinine sadık kalmışlardır; örneğin hâlâ putlarına verilen adları kullanmaktadırlar: Buğra "damızlık-deve," Arslan "aslan." Din değiştirme öyküleri de rehber hayvan ve düşsel öğeler gibi temalar üzerine kuruludur.

Karahanlıların İslamı kabul ediş nedenlerinden biri de İslam topraklarına ve Sogdiyana'ya yayılmaktı. Buğra Han Harun saldırıya Isficap'tan (Sayram) başladı, burası bir Türk beyinin egemenliğindeki küçük bir hanlıktı. 992'de Semerkant ve Buhara seferlerine çıktı. Mayısta Samanilerin başkentine girdi ve burayı boşalttı. Daha sonra göreceğimiz gibi 7 yıl sonra başka bir İslam Türk İmparatorluğu'nun hakimleri Gazneliler de Samanilere saldıracaklar ve Oxus'ün güneyindeki tüm toprakları ele geçireceklerdir. Hanlık ele geçmiştir. Geriye buranın hakiminin kim ola-

cağı sorusu kalmıştı. Buğra Han Gaznelilere başarılarından faydalanma olanağı vermez. 999 Ekiminde Sogdiyana'yı işgal eder, emiri tutuklar ve hanedanlığa son verir. Tüm Maveraünnehir'e hakim olur.

Bu olay önemlidir, çünkü eski İran topraklarında İran egemenliği son bulmuş ve bugün hâlâ devam eden Türk egemenliği başlamıştır. Efendi konumundan tımar konumuna düşen Tacikler kendi içlerine kapanmışlardır. Tüm güçlerini Türkleşmeye karşı durarak harcamış ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bin yıl sonra bile bu çabaları devam etmektedir. Zarar gören değerlerini; milliyetçiliği ve bağımsızlık aşkını kültürle, gizemcilikle, teolojiyle ifade etmektedirler ve bunu olağanüstü bir çabayla sürdürmektedirler.

Böylece Taciklerin üzerine büyük bir sis bulutu çöker. Yaşamlarının ne yönde geliştiğini bilmiyoruz, yabancı oldukları ve büyük olasılıkla nefret ettikleri bir egemenliğe nasıl dayandılar. Karahanlıların ne olduğu ve yönetimlerinin nasıl olduğu konusunda da fazla bilgimizin olmadığı doğrudur. İdrisi, *bey*'ler ve halk arasında çok büyük farklar olduğunun altını çizer ve beylere övgüler düzerken: "Diğerlerinden yetenekleri ve iyi huylarıyla ayrılan adaletli yöneticilerdi;" halk için küçümseme dolu ifadeler kullanmıştır: "Cahil, vahşi ve kaba sabaydılar." Barthold en azından şeflerin iyi Müslümanlar olması gerektiğinin altını çizer ve kimi şeflerin İslamın etkisiyle ve tüm samimiyetleriyle "iyi kral idealini gerçekleştirmek" istediklerini belirtir.

Açıklıkla ortaya çıkan tek bilgi Karahan devletinin tek bir hükümdarın değil, bunun reislik yaptığı bir ailenin egemenliğinde olduğu ve Samanilerin düşüşünden büyük ölçüde sorumlu olan *dihkan* etkisinin azaldığı ve toprak sahibi olmaya giderek daha az önem verildiğidir. Devletin göçebelerin açgözlülüğünü frenleme ve çiftçileri koruma çabalarına karşın tarım, sürekli yeni otlaklar arayışında olan göçebelerin istilaları sonucunda gerilemiştir. Göçebe kavimlerden gelenler prens ve devlet büyükleri göçebe yaşam idealini korumuşlar, doğdukları ve onlara hizmet eden kavimlere bağlı kalmışlardır. Kimi Karahan hükümdarlarının, yaşamlarından öğrendiğimiz kadarıyla en azından yılın belli bir bölümünde, yani kışın, Buhara yakınlarında, halkın içinde çadırda yaşadıkları, ama bu göçebe çobanların kamp yerlerini bırakıp şehre inmemelerine ve İranlıları bunaltmamalarına dikkat ettikleridir.

Karahanlıların Uygur ülkelerinin sınırlarına yerleşmesinin iki sonucu olur. İlki, Kaşgar'ın efendisi Müslümanların kilit bir konuma geçmeleri ve Serinde'ye *cihat*'a gitmek için mükemmel bir üsse sahip olmalarıdır. Hoten'e çok çabuk sahip olduklarını söylemiştik. İbn Esir'e göre, şehir XI. yüzyıl başında Kara Han Yusuf tarafın-

dan ele geçirilir, bu hükümdar 1010'a doğru Kaşgar'da adına para bastırmasıyla ve Gaznelilere karşı akrabalarına yardım etmesiyle (bu ender rastlanan bir olaydır) tanınır. İkinci sonuç, Karahanlıların en azından yüzeysel olarak Uygur ve aynı dönemde hüküm süren öteki Türk devletlerinin, Harezmşahların, Gaznelilerin ve Selçukluların uzak kalmayı başardıkları Çin etkisinde kalmalarıdır.

Gazneliler

Karahanlıların yumruğu altında yok olmadan önce Samaniler ikinci bir Türk devletinin, Gaznelilerin doğuşunu da engelleyemezler.

Hükümdarların koruyucusu Türk muhafız birliğinin şefi Alp Tegin bir memluktur ya da Farsçada denildiği gibi *gulam*, yani "köle"dir, ama Horasan'ın yöneticisi olur (961). Taşraların yönetimini Memluklere vermek öteden beri Müslüman halkların bir alışkanlığıdır. Bu yöneticilerden bazıları çok geçmeden bağımsızlıklarını ilan eder: örneğin Mısır'da görkemli bir devlet kuran büyük İbn Talun (868-905). Bu, geleneğin kötü yanıdır. Samaniler Memluklerin başa getirilmesinden memnundurlar, çünkü sefaletten çekip çıkarılan, İslam tarafından eğitilen bu köleleri yüksek görevlere ya da iktidara getirildiklerinde kariyerleriyle ve yaşamlarıyla efendilerine sadık kaldıklarını düşünmektedirler, oysa orduya asker sağlayan soylu sınıf, hâlâ Mazdeist geleneklerini sürdürdükleri ve karışıklık çıkarmaya eğilimli oldukları için Samanilerde kuşku uyandırmaktadır.

Samaniler Alp Tegin'i görevden almak istediklerinde Alp Tegin boyun eğmeyi reddeder ve Belh'e (Baktra) sığınır. Samaniler onu izler ve buradan atarlar. Alp Tegin Hindukuş'u geçer ve Gazne'ye yerleşir (962). Samaniler ona karşı sefere çıkma macerasına girişmektense, egemenliklerini kabul etmesi karşılığında onu rahat bırakma kararı alırlar.

997'de öldüğünde yerini bir başka *gulam* olan Sebük Tegin alır. Sebük Tegin köle olarak doğmamıştır, ama tüccarlara ya da Samanilere esir düşmüş ve Nişapur pazarında Alp Tegin tarafından satın alınmıştır. Efsaneye göre İran'ın eski krallarının soyundan gelmektedir. *Gulam*'ların belli bir hiyerarşisi olmasına karşın Sebük Tegin'in nitelikleri basamakları çabuk tırmanmasını sağlar. Alp Tegin'in son yıllarında en üst görevlere gelir ve 20 Nisan 997'de emir ilan edilir. Dikkatleri üzerine toplayan bir savaş kumandanıdır. Kabul, Baktra, Kunduz ve Kandehar'ı ele geçirerek Afganistan'da gerçek bir krallık kurmakla kalmaz, Samani kralı Nuh'un davetiyle Horasan ve Maveraünnehir'e girer ve 994'teki zaferle Nuh'un övgülerini kazanır.

Gazneli Mahmud

Sebük Tegin'in oğlu Gazneli Mahmud 999'da, daha o zamandan korkulan bir güç halini almış güçlü bir devlet miras aldı. Gazneli Mahmud, İslamın büyük prenslerindendi, fetihlerinin de gösterdiği gibi Timur ya da Babur'le boy ölçüşebilecek güçteydi. Onun kadar tartışılan az kişi vardır. Kimilerine göre bir canavar, kimilerine göre bir kahramandır. Her ikisidir de. Ayağını bastığı yerden efsaneler doğmuştur, ama hiçbir tohum boy vermemiştir. Belki de bu efsaneler dehasından olduğu kadar aşırılıklarından kaynaklanıyordu. Bilim adamlarını ve sanatçıları korur, aydın kitleyi çeker; ama sinirlendiği bir gün El-Biruni'yi pencereden attığı ve daveti üzerine yanına gelen İbn Sina'nın Buhara'yı terk ettiği ve böyle bir diktatörün sarayında yaşamaktansa çöle kaçmayı tercih ettiği anlatılır.

Gazneli Mahmud kesinlikle iktidarı seven zeki bir yöneticidir: Kendisini eleştirdiğini düşünmediği sürece mizaha hoşgörüyle bakmıştır; ahlak konusunda çok titizdir: Ahlak polisi (*muhtasab*) sokakta devriye gezer ve kurallara uymayanları cezalandırırdı. O ise kendini kaybedene kadar içiyor ve küçük kızlarla gönül eğlendiriyordu. Ona göre bunlar küçük günahlardı, çünkü ününden bu derece kaygı duyan bir hükümdar olarak şairlerin bu alışkanlıklarına atıfta bulunmasını kendisine övgüler düzmeleri kaydıyla hoş karşılardı. Tüm kalbiyle *molla*'ları desteklemiştir, nedeniyse kimi dedikodulara göre molaların vaazlarında Gazneli Mahmud'un zaferlerini övmeleridir. Gazneli Mahmud'un tam bir Türk olarak bunların dinsel gücünden çekindiği söylenebilir, çünkü İslam Tanrı'sı olmasa da Tanrı'ya edilen duaların etkili olduğuna inanırdı.

Saray şairi Ferruhi'nin dediğine göre öldüğünde (1030) "kadınları iki gözü iki çeşme ağlamıştır." Bunlar belki de mutluluk gözyaşlarıydı! Kim bilebilir. Eylemleri, hatta kusurları bile güzelleştirilerek anlatılmıştır. Buna örnek olarak gizemcilerin Mahmud'un sevgisinden Tanrı sevgisine ulaşan ergin Ayaz'ı sürekli anmaları verilebilir.

Hindistan Seferleri

Mahmud'un en önemli başarısı Hindistan seferleri olur. Eskiden fetih aşkıyla yanıp tutuşan genç Araplar Hindistan'a ulaşmışlardır, ama saldırılarını daha ileri götürememişler ve hemen hemen her yerden geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Hindistan yarımadasını İslama açan Gazneli Mahmud'tur.

Kartal yuvası Kabil'den ülkeyi yöneten Gazneli Mahmud Hint-Ganj ovasına ve

bu toprağın bereketlerine hakimdir. Burası Türk atlıları için iştah kabartıcı bir yemdir ve Mahmud da bu isteğe karşı daha fazla direnmez. Buraya ilk kez 1001 yılında iner ve daha sonraki yıllarda seferleri tekrarlar ve toplam on yedi kez Hindistan'a gider. Yalnızca baskınlardan ibaret olan ve ülkenin olağanüstü güzelliklerini toplayıp ardında harabelerden başka bir şey bırakmayan birkaç seferden sonra burada egemenlik kurmaya karar verir. 1014'te Tanisar'ı alır: 1019'da Matura'yı ve ünlü tapınaklarını yerle bir eder. 1020'de Gwalior'u kuşatır. 1025'te tüm Sumnat'ı yakıp yıkar. Böylece egemenliği Ganj ve Malva'ya kadar uzanır.

Bu imparatorluk pek çok insanın hayatına mal olur. Binlerce adam, kadın, çocuk boğazlanmış, binlercesine işkence edilmiş, tecavüz edilmiş ve binlercesi de köleleştirilmiştir. Yıllıklarda bir gün elliüç bin Hintli esirin nasıl zincirlenip Gazne'ye götürüldüğü ve burada putların bulunduğu tapınakların harabeleri üstüne mermerden bir cami inşa etmeye nasıl zorlandıkları anlatılır.

Müslümanların gözünde bu seferler kutsal savaşlardır. Oysa durum farklıydı, "Allah yolunda savaşan" askerlerden değil, genelde paralı Türk askerlerden ve gönüllü olarak adlandırılan, ama ücretle çalıştırılanlardan oluşan bir ordusu vardı. İmparatorlukta yaşayan başka dinlere mensup insanların ve sapkınların öldürülmeleri mubah sayılıyordu. Bu seferlerin tek amacı, *cihat* ruhuna tamamen aykırı olarak iyi bir vurgun yapmaktı. Oysa tam aksine bu seferler, her ne kadar Mahmud ve paralı askerlerini zenginleştirse de imparatorlukta sefaletin çoğalmasına neden oldu.

Mahmud oldukça zengindi, ama gözü doymak bilmezdi ve savurgandı, ama savurganlığı cömertliğinden değil, gösteriş merakından ve eğlenceye düşkünlüğünden kaynaklanıyordu. Gazne'yi devasa bir şehre dönüştürdü, kalabalık nüfusuyla olduğu kadar gösterişi ve kültürel faaliyetleriyle Bağdat'la boy ölçüşen bir şehir yarattı. Küçük şehirleri büyük bölge şehirlerine dönüştürecek çalışmaları artırdı. Afganistan'da yaşadığı ikinci şehir Bust ticari bir gayya kuyusuydu. Hindistan'daki Lahor önemli bir düşünce merkezi ve İslam kültürünün yarımadadaki sağlam bir kalesiydi. Baktra bahçelerle bezenmişti.

Zevk ve sefa eğlenceleri, her yerde inşa ettirdiği yapıları, savaşları, doymak bilmez hırsı için hükümdara sürekli para gerekmekteydi. Bu parayı da yöneticilerinden istiyordu. Bu yöneticilerin şehirlerin kanını emip zenginleşmelerine göz yumuyordu, çünkü sonra tutuklattırarak mallarına mülklerine el koyması kolay oluyordu. Bunun için *mastahraç*, "cellat" görevini bulmuştur, bu kişinin görevi tutuklulara işkence altında saklı hazineleri söyletmekti. Ama racalar bu celladın eline düşmeden yakılarak öldürülüyorlardı. On tane maliye bakanı olmuştu, ama altısı kazığa

oturtularak öldürülmüştür. Parya olarak gördüğü halktan sürekli para isterdi. Giderek ağırlaşan vergi yükü altında ezilen, yalnızca para ödemeleri için hatırlarının sorulmasından bunalmış çiftçiler artık toprağı gerektiği gibi işlemez ve uzmanlar da sulama sistemine bakmayı reddeder olmuşlardı. Tarım yıkıma doğru gitmekteydi. 1011'de korkunç bir açlık salgını başladı.

Halkından istediği vergileri alabilmek ve isyan etmelerini engellemek için Mahmud korkunç bir diktatöre dönüşür. Ve bütün diktatörler gibi müthiş bir bilgi ağı kurar. Veliaht prens Mesud da içinde olmak üzere herkesi gözetim altına alır. En ufak bir şüphede herkesi tutuklattırır. Bu diktatörün az ölüm cezası verdiğine inansak da bunun nedeni ölüm cezası vermekten hoşlanmaması değildir. Bir kralın düşüncesini değiştirmekte serbest olması gerektiğini savunur ve bir gün önce bağışlanma dileğini reddettiği birinin ertesi gün bu dileğini kabul etmekten haz duyar.

Kuşkusuz Mahmud büyük bir adamdır, ama bazı karanlık yanları olan büyük bir adam. Onun mükemmel bir mümin olduğu söylenir, çünkü İslamiyeti Hindistan'a kadar yaymış, pek çok kâfiri öldürmüş ve tüm putları yıkmıştır. Aslında şeriat yasalarının hiçbirine uymayan, yıktığı söylenen putlardan daha çoğunu antika merakından koleksiyonuna katan, İslamın erdemlerinden çok azına sahip bir hükümdardı. Arapçanın idari dil olmasını sağlamasının nedeni milliyetçi bir Türk olarak Farsçanın kazandığı zaferin sinirine dokunmasıydı.

Mahmud'un ardılı Mesud (1030-1040) babasının dehasını değil, tüm kötü yanlarını fazlasıyla almıştır. Yönetimi, olabilecek en despot yönetimlerden biri olmuştur. Despotlukta o kadar ileriye gider ki, Horasan halkı "Maveraünnehir'in Türk şeflerinin" yardımından medet umar duruma gelmiştir. Ahlaksal açıdan da, fiziksel açıdan da ödlek bir adamdı. Sonunun kötü olması kaçınılmazdı.

Harezmşahlar

Eski Oxus Irmağı deltasında, yani verimli Ceyhun Irmağı deltasında yaşamış Harezmşahların ataları zamanın karanlığında kaybolup gitmişler ve efsanelerde yaşar olmuşlardı. Kuşkusuz Araplardan çok önce bu topraklara gelmiş, büyümüşlerdi, ama tarihleri hep karanlıkta kalmıştır. Öteki Orta Asya prenslikleri gibi Çin'e elçiler gönderip (751) yardım isteyerek uzun süre İslama karşı direnmişlerdi. Sonunda pes etmek zorunda kalınca Müslümanlar tahtlarında kalmalarına izin vermişler, ama başlarına yöneticiler getirmişlerdir. Sonuç olarak Harezmşahlar hep gölgede kalmışlardır.

Uzun süre İslamiyeti kabul etmek istememişlerdir, hükümdarları birkaç yüzyıl direnirken halk yüzyıllarca direnmiştir; XI. yüzyılda hâlâ varlığını sürdüren Mazdeizme bağlı kalmış, bu din giderek yok olmaya başlayınca da Hıristiyanlığın ipine sarılmışlardır. Samaniler zamanında kralların resmi olarak bunlara bağlı olduğu, ama isyancılara kucak açmadıkları zamanlar dışında huzur içinde ülkelerini yönetmeye devam ettikleri bilinmektedir. Buna karşın Harezmşahların neden ve ne zaman ikiye bölündüklerini bilmiyoruz; güneydeki topraklara sahip Harezmşahlar, deltanın en büyük şehirlerinden Kath'ı (Kat) kendilerine başkent seçmişler, kuzeydeki topraklarda hakim olan emirler ise Gürgenç'i (Urgenç) merkez seçmişlerdir ve bu tarihten sonra şehrin yıldızı giderek parlamıştır. Bu iki devlet arasındaki ilişkiler oldukça kötüdür, öyle ki 955 yılında Kuzey Şahı, Güney Harezm Şahı'nı yener, onun yerine emiri Memun'u getirir. Bu prensle Harezmşahların kısa süreli ikinci hanedanlığı başlar (995-1077).

Bu krallık on ya da yirmi yıl kadar bir refah dönemi yaşar, başkent bir kültür merkezi olur; İbn Sina, matematikçi Ebu Nasır el-Arsati, düşünür Nişapurlu El Talabi gibi bilim ve kültür adamlarını ağırlar. Ülke zengindir. Güçlü bir ordusu vardır. Ama çok kısa bir süre önce kurduğu birlik yumuşak karnıdır ve toprakları çok geniş değildir. Yararlı bir müttefik ya da tehlikeli bir düşman olabilir, ama büyük güçlerle boy ölçüşecek çapta değildir. Buna karşın pek çok kez bunlarla mücadele etmek zorunda kalır.

Selçuklular

Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra üçüncü büyük güç olan Türk devleti henüz yeni yeni biçimleniyordu. X. yüzyılda tüm kuzey bölgesi ve Balkaş Gölü'nün batı tarafı büyük bir göçebe topluluğunun, Oğuzların egemenliği altındaydı, bu Türk kavmi daha sonra belirsiz biçimde Batılı Türkler olarak adlandırılacaklardır. Eskiden dokuz kavimden oluşup Dokuz Oğuzlar adını taşıyan bu topluluk Uygurlar ve T'u-kiuler zamanında daha doğudaki topraklarda önemli bir rol oynamıştı; hatta Uygurlardan geldikleri söylenmektedir. Oğuz Kağan soyundan geldiğine inanılan bu kavim daha sonra yirmiiki ya da yirmidört kavme bölünmüştür.

Çok popüler bir kahraman olan Oğuz Kağan için destanlar yazılmıştır, ama biz onu *Oğuzname*'den ve tarihçilerin anlattıklarından tanıyoruz. *Oğuzname*'ye göre –bu konuda Reşidüddin'le aynı fikirdeyiz– Oğuz'un altı oğlu vardır –Kün (Güneş), Ay, Yıldız, Kök (Göl), Tag (Dağ), Tengiz (Deniz)– her biri dört kavim yönetmektedir,

bu dört kavim putatapar kavimlerdir, her grubun "kutsal" hayvanı (*ongon*) –örneğin yırtıcı bir kuş– özel bir yiyeceği, en eski zamanlardan bu yana Türklerde yaygın biçimde kullanılan, aidiyeti temsil eden soyut bir kavim simgesi, yani *tamga*'sı vardır. Daha sonra, bu olay Hive hükümdarı Ebul Gazi Bahadır Han tarafından anlatılır yalnızca, kavimlerin ayrılmasıyla bu altı yırtıcı kuş simgesi de alt-türlere ayrılır ve her kavmin ayrı bir simgesi olur. Tüm bu kuşların atalar olması akla yakın görünmektedir. Buna karşın Reşidüddin zamanında, hatta daha öncesinde Oğuz, boğa oğlu boğa olarak kabul edilir, ama bir kurdun ata olarak kabul edildiği doğuş destanı hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Tüm bu hayvan simgeleri ve destanlar Oğuzların bir ya da pek çok evrensel dinden, özellikle de Hıristiyanlıktan etkilendikleri halde hâlâ Şaman olduklarını ve geleneksel dinlerine sadık kaldıklarını göstermektedir.

950'ye doğru bu yirmiiki ya da yirmidört Oğuz kavminden birisi, kutsal kuşları erkek bir çakırdoğan olan Kinikler, Müslümanlar tarafından kurulduğu söylenen, ama Sovyetlerin yaptıkları kazılardan çıkan sonuçlara bakıldığında çok daha önceden kurulmuş olması gereken Cent (Perowsk yakını) bölgesinde Seyhun Irmağı'nın aşağı yakasının sağ kıyısına yerleşirler. O sıralarda bölge Samanilerin denetimi altındadır ya da çok yakın ilişkiler içindedirler.

Kiniklerin şefinin adı Selçuk ya da Salçuk'tur, "Küçük Sal" ya da "Küçük Sel" anlamına gelmektedir, çünkü bir nehri aşmayı başarmıştır (Sirderya mı?). Selçuk'un üç oğlu vardır, hepsinin ilk adı Arslan'dır, birinin ikinci adı İsrail, ötekinin Mikail, üçüncüsünün de Musa'dır; kimisi bu adların İncil ve Yahudilikten esinlenerek (çünkü Selçuk'un babası Dudak, Musevi Hazarların hizmetinde çalışmıştır) kimisi de Hıristiyanlık dininden esinlenerek koyulduğunu iddia etmektedir. Buna karşın bunların üzerinde tektanrılı İbrahim dinlerinin etkisinin çok az olduğu belirtilmelidir, çünkü kardeşler içinde en başarılı olan Arslan-Mikail oğullarına tamamen "putatapar" inanıştan gelen adlar verir; Tuğrul, "Doğan;" Çağrı, "Atmaca." Ye'cüc'ün oğlu bir Türkten geldiklerini ispatlamaya çalışan zorlama soyağaçlarına gelince bu çok daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır ve İslam etkisi altındadır. Kuşkusuz bu soyağacı, Türklerin soyunu daha önce Karahanlıların da sözünü ettiği Orta Asya kahramanı Efrasiyab'tan başlatan başka bir soyağacıyla çekişmektedir.

Seyhun Irmağı'na yerleşen Kinikler (Selçuklular da denilebilir) Harezm Hıristiyanlarıyla da Müslümanlarla da ilişki kurarlar. Ama onlara en fazla yaklaşan Müslümanlar olur ve Selçuk'un son günlerinde İslamiyeti kabul ettiği söylenir.

Yaşlı şef –yüz yaşlarında öldüğü söylenir– Cent şehrine gömülür. Oğulları daha

önceden "serbest bıraktıkları" bu şehrin Müslümanlarıyla kavga ederler ve burayı terk etmek zorunda kalırlar ve Sogdiyana'ya giderler. Kazvini'ye göre Samaniler tarafından konukseverlikle karşılanırlar ve Buhara'nın kuzeydoğusuna, Nur yakınlarına yerleştirilirler (985).

Çatışmaların Nedenleri

Türkler, saygınlığına karşın İran kültürünü kabul edip Farsça (ya da Tacik dili) konuşanları küçümsediklerini her fırsatta dile getirmişlerdir: Söz konusu olan her zamanki gibi göçebenin yerleşiği küçümseme âdetiydi. Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda derlediği Türk deyişleri de bunun kanıtıdır: "Türk köpek şehre girdiğinde Farsça havlar." Bir başka deyiş: "Eğer bir Türk bir Tacik'in karnına oturursa onu patlatır." Feodal ve soylu mirası, ince ve özenli kültürüyle İranlılar da, gelenek ve göreneklerini kaba saba bulduğu bu bozkır adamlarıyla mesafelerini korumuş ve despot, gösterişi seven Samani egemenliğine Türklere dayandıklarından daha kolay dayanmışlardır. Hiçbir İranlı, Sogd, Harezmli, Horasanlı ve Baktralı *gulam*'ların hayvanlar gibi pazarda alınıp satıldığını unutamamıştır.

Karahanlılar ve Gazneliler Türktü ve birbirleriyle daha iyi anlaşıyorlardı. İlk yıllarda ilişkileri çok iyi, hatta mükemmele yakındır. Birbirleriyle evlenirler. Buna karşın bu dostluğun geleceğini tehlikeye atan çok hassas noktalarda farklılıkları da yok değildir; bu arada ortak bir noktaları da evrende tek bir tanrı olduğu gibi, tüm toprakların özellikle de Türk topraklarının bir tek efendisi olması gerektiği inancıdır. Karahanlılar İslamiyeti inanarak ya da en azından seçerek kabul ederler ve tüm yeni inananlar gibi inançlarında çok ateşlidirler. Gazneliler ise bu dini seçerler, çünkü İslam kültürüyle eğitilmişlerdir ve daha alçakgönüllü Müslümanlar olarak tanınırlar. Karahanlılar yalnızca Türkçe konuşan, Türk kültürüyle yoğrulmuş göçebelerdir ve devletlerini henüz İslamiyetin ulaşmadığı *darülharp*'ta, yani "gayrimüslim topraklar"da kurmuşlardır. Gazneliler İran kültürünü yaşayan yerleşiklerdir ve Tacik dilini Türkçeden daha iyi konuşmaktadırlar ve İslamiyetin kabul edilmediği topraklara kadar yayılmış olsalar da devletlerini *darülislam*'da, yani "İslam topraklarında" kurmuşlardır. Karahanlılar özgür ataların özgür çocuklarıdır, Gazneliler ise kölelerden doğma köledir. Karahanlılar bu sonradan görmelere yukardan bakarken Gazneliler de barbar yoksullara yeni uygarlaşan zenginlerin küçümsemesiyle yaklaşırlar.

16. BÖLÜM

İMPARATORLUKLARIN İYİ VE KÖTÜ ZAMANLARI

Türklerin Savaşı

Samaniler yolun sonuna gelmişlerdi. Uzun süredir Sogdiyana'ya yerleşmiş Türkler ve sınırların ötesinde Türkler adına sanki beşinci bir yerleşim bölgesi olarak hareket etmeye hazır insanlar vardı. Daha önce de görüldüğü gibi çok güvenilmeyen *gulam*'lar, aynı şekilde güvenilmez *dihkan*'lar, Müslüman topraklara kabul edilmiş, topraklarını ancak Müslüman olmayan bir güç tarafından tehdit edildiğini görünce savunacak ve başka durumlarda çok da güvenilmemesi gereken halk –ki Samanilerin bunları çatışmaya çekme yolunda çok az çabası başarıya ulaşmıştır– Samanileri yolun sonunu getiren başlıca nedenlerdir.

999'da tahta geçer geçmez Gazneli Mahmud, ikiyüzlülüğüne yaraşır bir biçimde Abbasi halifesini tanımadıklarını ileri sürerek (müdahalesini haklı çıkartmak için halifeye bunu yazarak bildirir) Samanilere saldırır. 16 Mayısta, Samanileri tam bir yenilgiye uğratır ve Oxus Irmağı güneyindeki toprakların hakimi olur. Zaten can çekişmekte olan Samaniler için bu öldürücü darbe olur. Karahanlılar, eğer Gaznelilerin Sogdiyana'yı almalarını istemiyorlarsa, buraya hemen el koymak zorunda olduklarını çabuk fark ederler. Böylece daha önce de anlattığımız gibi aynı yılın ekiminde Sogdiyana'ya girerler. Artık Karahanlıların ve Gaznelilerin topraklarını birbirinden yalnızca uzun bir nehir ayırmaktadır.

1006'da, Gazneli Mahmud'un Hindistan'a sefere çıkıp uzaklaşmasından yararlanan Karahanlı Arslan İlek Nasır, Baktra ve Nişapur'a saldırdı. Mahmud bu saldırının anlamını çözdü. Geri döndüğünde tüm Karahanlılara karşı bir kini olmadığını, ama kendisine saldıranı affetmeyeceğini göstermek için Kaşgar'da hüküm süren Tongan Han'la birlik kurdu ve Arslan İlek Nasır'a saldırdı, 4 Ocak 1008'de Baktra yakınlarında yendi.

Harezmşahlı yurtseverler ülkelerinin Gaznelilere bağlı olmasını kabullenemediler ve hükümdarlarını sadakatsizlikle suçladılar. Daha fazla dayanamayarak da başkaldırdılar ve 1017'de kralı tahttan indirdiler. Oysa zavallı hükümdar oldukça güç bir siyaset izlemekteydi, çünkü ülkesi birbirinden korkunç ve saldırgan komşularla çevrelenmişti.

Bu hükümdar Gazneli Mahmud'un eniştesiydi: Gazneli'nin kız kardeşlerinden biriyle, kendinden önceki hükümdarın dul eşiyle evlenmişti. Gazneli fırsatı kaçırmadı. Akrabasının intikamını alacaktı. Kendini bilmeden Harezm'e saldırdı ve bir felaketten kıl payı kurtularak parlak bir zafer kazandı (1017). Yenilen ordunun başkumandalarını fillere çiğnetti ve askerlerini de ayaklarında prangalarla Gazne'ye götürüp Hindistan'daki kâfirlerle savaşmaya giderken "gönüllü" olmaları için zorladı. Kölesi Altıntaş'ı geleneksel Harezmşah unvanıyla onurlandırarak başa geçirdi.

Çok büyük bir imparatorluğun başındaki Mahmud gücünün doruğundaydı. Sogdiyana'da Karahanlıların varlığı onu çok rahatsız ediyordu, çünkü bu imparatorluğun gücüne gölge düşürüyorlardı ve ülkenin zenginliği bu gözü doymak bilmeyen hükümdarı çekiyordu. 1025'te Kaşgar hükümdarıyla birlik olarak gemilerle Ceyhun'u geçti, bu arada Harezmli yedek kuvvetler de Urgenç'ten Buhara'ya doğru yola çıkmıştı. Karahanlıların işi duaya kalmıştı. Müteffiklerin son anda kavga etmeleri sayesinde kurtuldular. Maveraünnehir'de anlaşmaya varacakları bir toprak bulamayınca burayı eski hükümdarına bırakmakla sorunu çözdüler. Topraklar Ali Tegin'e kalmıştı. Uzun süredir, belki de 1010'dan beri ülkeyi yöneten bu hükümdar ömrünün sonuna kadar (1034) görevde kalabildi, bu arada 1032'de Gazneliler bir girişimde daha bulunup, onu devirerek toprakları ardıllarına bırakma çabasına giriştilerse de başarılı olamadılar.

Sogdiyana'nın Karahanlıları, resmi olarak bağlı devlet olsalar da aslında bağımsız hareket etmekteydiler ve yönetimleriyle özerktiler. 1038'den beri Ebu İshak İbrahim adıyla önemli bir rol oynayan Böri Tegin ("Kurt Prens") (1041-1048) kendine iddialı unvanlar vermişti: "Devletin Desteği," "*Ümmet*'in Tacı," "Allah'ın Kılıcı." Hatta kendine Tamgaç Han, "Çin İmparatoru" unvanı bile vermiştir. Bu çok iddialı bir unvandır, ama sanırız bu unvanı alarak Tamgaçların, yani Vey adı altında Çin'de hüküm süren Türklerin, Tabgaçların soyundan geldiğini anlatmak istemiştir.

Selçuklu İmparatorluğu'nun Doğuşu

Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki kavgada Selçuklular tarafsız kalamamışlar-

dır, ama büyük bir dikkatle hareket etmişler ve yararını gördüklerinde taraf değiştirmekten ve yardımlarının karşılığını her zaman almaktan geri kalmamışlardır. Ama Selçuklu tarihi için önemli bir yılda, 1025 yılında Mahmud Sogdiyana'ya girdiği sırada Arslan İsrail yanlış taraftaydı ve tutuklanmıştı. Kavimleri göç etmiş ve Horasan'a yerleşmişlerdi. Kardeşi Mikail ve iki yeğeni Tuğrul ve Çağrı Beyler de Sogdiyana'yı terk etmek zorunda kalmışlar ve Harezm'e yerleşmişlerdi. Bu geri çekilişten bir imparatorluk doğacağını kim bilebilirdi?

İsrail'in adamları çok hareketliydiler, zor insanlardı ve Horasanlılar onlara dayanamıyordu. Azerbeycan'a, Kafkasya'nın güneyine yönelince her iki taraf da mutlu oldu. Horasanlılar gittiklerini görmekten çok mutlu oldular. İsrail'in torunu Süleyman Bin Kutalmış önderliğinde daha sonra Türkiye'yi kuracak Anadolu Selçuklularının ilk çekirdeğini oluşturdular. Tuğrul ve Çağrı, Mahmud'un oğlu Gazneli Mesud'dan (1030-1040) kuzenlerinin batıya, Horasan'a gitmeden önce yerleştiği topraklara yerleşmelerine ve burada bir yurtluk kurmalarına izin vermesini istemişlerdi. Mesud çok sert bir biçimde bu isteği reddetti. Tuğrul ve Çağrı buna kulak asmadılar ve harekete geçtiler: Tuğrul Bey Merv ve Nişapur'u aldı.

Mesud kendinden emindi. Dünyanın en iyi ordusu onun değil miydi? Tam kırk yıldır Hindistan'da zaferden zafere koşmuyor muydu? Merv'e yürüdü. Ordusu Selçukluların ordusundan kat kat güçlüydü, ama Hindistan'da savaşa savaşa bozkır savaşını unutmuştu ve çok ağır silahlarla donanmıştı. Buna karşın Tuğrul Bey göçebeydi ve hiçbir yükü olmayan hafif, çevik atlı bir orduya sahipti. 22 Mayıs 1040'ta Merv yakınlarında, Dandanakan'da Gazneliler çok ağır bir yenilgiye uğradılar ve tüm Horasan'ı Selçuklulara bırakmak zorunda kaldılar.

Her şey çok çabuk gelişti. Selçuklular eğer Müslüman dünyada önemli bir konuma gelmek istiyorlarsa İslamiyeti kabul etmeleri gerektiğini anladılar ve çok zekice bir hamleyle Şiiliğin giderek parladığı bir dönemde büyük kitlelerin bağlı olduğu Sünniliği seçtiler. Halife kartını oynadılar ve kendilerini halifenin kulu ve koruyucusu ilan ettiler. Halifeyi bunaltan Buriyatları yok ederek tüm Sünnilerin dostluğunu kazandılar.

Bu seçimler çok siyasi seçimlerdi. Selçuklular din konusuna o kadar da önem vermiyorlardı. Kalplerinde Şamandılar ve İslamiyet örtüsü altında uzun süre bu inanca bağlı kaldılar. Anadolu destanlarından elimizde kalan *Kitab-ı Dede Korkut* adlı el yazmaları sonraki dönemlere ait olsa da hâlâ çoktanrılı inancın temalarıyla doludur (kurt, su, ağaç tapıncı vb.) ve Dede Korkut örtülü biçimde aslında bir Şamandan başka bir şey değildir. Kuşkusuz bu eser Batılı Türklerin eseridir ve Ana-

dolu kültürünü taşımaktadır, ama burada anlatılan destan Orta Asya'da, Seyhun Irmağı kıyılarında Korkut Ata denilen ata kahramanın mezarının olduğu yerde geçmektedir.

İki devlet geleneğini koruyarak Çağrı Bey Horasan'da imparatorluğun doğu kanadının başında kalırken Tuğrul Bey İran seferine çıkar. 1059'da Isfahan önündedir. Savaş araçları olmadığı için şehri kıtlık sayesinde alır. Tüm ülkeyle birlikte Fars'ı da alır. Burayı başkent yapar. Dört yıl önce 1055'te artık kendi topraklarında egemenlik kuramayan halife onu yardıma çağırmıştır. Tuğrul Bey Bağdat'a girmiştir: Hizmetinin karşılığında, oldukça tanınmasına karşılık henüz "Doğunun ve Batının Kralı" anlamına gelmeyen sultan unvanıyla onurlandırılır ve İnananların Kumandanı'nın kızıyla evlenir. Yetmiş yaşında yaşlı bir barbarla uygar dünyanın en soylu kanından gelen ve bir haremde yetiştirilen genç prensesin Türk âdetlerine göre yapılan düğünü o güne kadar görülmemiş ve duyulmamış bir olaydır!

Böylece soydaşlarından hiçbir farklılığı olmayan barbar bir kavmin şefinin torunu yirmi yılda İslamın en büyük prensi oluverdi. Öyle ki bunun ardılları Pamir Yaylası'ndan Akdeniz'e tüm toprakların mutlak efendisi olacak ve İstanbul kapılarına dayanacak ve bu barbarların gelip kapılarına dayanmasıyla panikleyen Avrupa, yaşlı Müslüman düşmanlarına gelen bu taze kana şaşıracak ve haçlı seferlerini başlatacaktır. Selçuklular tarihin onlara verdiği Büyük Selçuklular adını hakkıyla taşımaktadırlar.

Tuğrul Bey 1063 yılında ölünce başa yeğeni Çağrı Bey'in oğlu Alparslan "Kahraman Aslan" geçti. Yırtıcı kuş adını taşıyan veliahtlardan sonra yırtıcı hayvan adını taşıyan veliahtların dönemi başlamış oldu böylece. İslamın koruyucusu, kutsal savaş kahramanları, bu iyi Müslümanlar yine de Müslüman adlarını tercih etmemekte, hâlâ eski geleneklerine bağlı kalarak ad koymaktaydılar. Bununla birlikte veliahtın "ateşli bir Hanefi"* olduğu da doğrudur (Barthold).

Selçuklular Sogdiyana'da

Tuğrul Bey'in İran ve Irak'ı fethettiği sıralarda kardeşi Çağrı Bey Horasan'daki yerini sağlamlaştırıyordu ve 1043'te Harezmşahları koruyuculuğu altına aldı. Oğlu Alparslan (1063-1073) Tuğrul Bey'in ardılı ve tüm Selçuklu İmparatorluğu'nun efendisi oldu. Batının Mustafa Kemal Atatürk zamanına, hatta bugüne kadar devam

* Hanefi mezhebi Sünni mezhebin dört meşru kolundan biridir; diğerleri Hanbelilik, Malikilik ve Şafilik'tir.

eden çağrısını her zamankinden daha fazla duyuyorken, Selçuklular Doğu'da yerlerini sağlamlaştırmanın önemli olduğunu duyumsuyorlardı.

1059'da Baktra'yı aldılar, 1064'te Ceyhun'u aştılar. Sogdiyana'da hiç beklemedikleri bir direnişle karşılaştılar. Alparslan, Romanos Diyojenes komutanlığındaki Bizans ordusuna karşı kazandığı ve kendisine Anadolu'nun kapılarını açan büyük Malazgirt zaferinden (1071) bir yıl sonra başlattığı işi tamamlamak için Sogdiyana'ya, kaynaklara göre iki yüz bin askerden oluşan büyük ve güçlü bir orduyla saldırdı. Zaferi kazanmışken bir savaş esiri tarafından öldürüldü (1073). Bu arada Karahanlı Şemsi el-Mülk Nasır yeniden toparlanmış, hatta Termiz ve Baktra'ya girmişti. Yeni Selçuklu sultanı Melikşah (1073-1092) hemen müdahale etti ve Baktra'yı aldı, ama Termiz önünde büyük bir yenilgiye uğradı ve ordusunun büyük bir bölümü nehirde boğuldu, yine de şehri ele geçirmeyi başarmıştı. Şemsi el-Mülk, bu gözü dönmüşlüğün farkına vararak sonunu görmediği bir kavgaya girmektense boyun eğmeyi tercih etti (1074).

Şemsi el-Mülk iyi bir beydi: Göçebe hayatına çok bağlı olduğu için bu hayat tarzını huzur içinde sürdürmekten başka bir şey istemiyordu. İkinci ardılı Ahmet ise daha dikkatsizdi. Bağımsız davranışları Melikşah'ı bir kez daha müdahale etmek zorunda bıraktı. Buhara düştü, sonra halkının ihanetine karşın oldukça iyi direnen Semerkant da düştü –İbn Esir halkın kuşatma ordusunu beslediğini anlatır– sonra Fergana'da, Karahanlı Kaşgar Beyi'nin temkinli davranarak sultanı övmesine karşın Uzgenç de düştü. Ahmet tutuklandı, tahttan indirildi ve yerine bir naip geçti, ama sonra tekrar başa geçirildi; bunun nedeni tam olarak belli değildir belki çok popüler olması nedeniyle Selçuklular halkın desteğini kazanmak istemişlerdir. Aynı sıralarda Melikşah Abbasi halifesinden Arabistan'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'nin koruyuculuğu görevini aldı.

Melikşah'ın ölümünün ardından kesin bir çöküş dönemi başlar. Fetihlerin durmasıyla zenginliklerin kaynağı tükenir. Orta Asya'dan kavimler akın akın gelmektedir: Selçuklular nicedir kapalı kalan ve göçebe halklarının zorlamaktan bıkmadığı İran kapısını açmıştır. Bu kavimleri durdurmak ve doğal göç etme haklarına karşı durmak kolay değildir. Bu kavimlerden kurtulmak için, o sıralarda Bizans'ın önünü tıkadığı çıkmaz bir sokak olan Ön Asya'ya yönlendirirler; kavimler böylece Ön Asya'ya yığılır ve burada çoğalırlar ve gelecekteki Türkiye'nin çekirdeğini oluştururlar, ama bu çözüm geçici bir çözümdür. Tahtından indirilen Şiilik alt edilememiş görülmektedir. Bunun İsmailiye kolu Avrupa'da Dağın Yaşlısı olarak adlandırılan büyük efendi Hasan Sabbah tarafından örgütlenir. Bu mezhep sırtını ulaşılmaz kale-

lere ve Alamut'un kartal yuvasına dayamıştır. Siyasal sisteme suikast kavramını sokar ve haşhaşla kendinden geçirdiği, bu nedenle "Haşhaşiler" adı verilen genç insanlarla terör estirir.

Selçuklu prensleri iktidarı paylaşamadılar ve bu kavgaya öğretmenleri *atabey*'ler karıştılar. İlkesel olarak kimse imparatorluğun yetkisini sorgulayamazdı: Aslında bu yetki, Mahmud (1092-1094) ve Barkyaruk'un (1094-1104) yönetimlerinden sonra I. Muhammed'in (1105-1118) imparatorluğu düzenleme çabalarına karşın sık sık zayıflamaktaydı. Bununla birlikte 1118'de tahta büyük bir prens Sencer (1118-1157) çıkar. Sencer bu ada layık son Büyük Selçuklu prensidir, bu unvan 1194'e kadar kullanılır.

Sogdiyana'da 1095'e kadar Ahmet naip olarak hüküm sürer. Pek çok prens onu izler. 1102'de Selçuklu sultanı Barkyaruk Arslan Han'ı tahta geçirir (1102-1130). Onun hüküm sürdüğü zamanlarda tüm Maveraünnehir ve özellikle de başkent Buhara altın dönemlerini yaşar. Arada sırada Karluklara karşı yürütülen seferler dışında –ki birinde hükümdarın oğlu öldürülür– kesintisiz süren yirmi yıllık barış bölgenin kalkınmasını sağlar. Samaniler ortadan kaybolduğundan beri yaklaşık yüz yıldır böyle bir gelişme görülmemiştir. Buhara'nın dört bir yanına sabır ve dehayla kurulan mimari harikaların anlatılarından (bugün yalnızca bir örnek vardır elimizde) burada bağlı bir beyliğin değil, büyük bir devletin hüküm sürdüğünü görüyoruz. Çok yetenekli bu prensin son zamanları, geçirdiği hastalık yüzünden gölgelenir. Felç geçiren Arslan oğlu Nasır'ı tahta geçirmek zorunda kalır. Ama din sınıfı bu veliahta karşıdır ve onu öldürürler. Ya umutsuzluğa düşen ve gücünü kaybeden Arslan'ın yardım çağrısını alarak ya da tamamen farklı bir nedenle Sultan Sencer Sogdiyana'ya girer, burayı kuşatır ve Semerkant'ı alır (Nisan 1130). Bir süre sonra, tedavi olmak için kızının yanına Merv'e giden Arslan da ölür. Büyük bir sanat aşığı olarak kendisi için yaptırdığı anıtmezara gömülür.

Karahitaylar

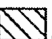
Tarih sahnesine beklenmedik bir başka oyuncu çıkmasaydı Selçukluların hiçbir derdi kalmayacaktı. 936'da Çin'in kuzeyini ele geçiren ve burada Liao hanedanlığını kuran Hitaylar, bu bölgeye 1123 yılında yeni gelen, Mançurların ataları Tunguzlardan Cücenler tarafından bu topraklardan sürüldüler. Bu topraklara birkaç mirasçı ve dünyaya da adlarını bırakarak sahneyi terk ettiler.

Uzun süre Çinliler arasında yaşadıklarından Hitayların Çinlilerden çok etkilen-

Karahitay ve Harezm imparatorlukları

Sınırlar

Harezmşahların 1206-1215 yılları arasında fethettikleri topraklar

0 500 km

dikleri ve atalarının erdemlerini kaybettikleri ileri sürülür. Oysa Çinliler gibi Göğün Oğulları olsalar da, Budizmi kabul etseler de geleneklerini unutmazlar. Kin'lere dönüşen Cücenlerin boyunduruğu altına girmeyi reddedip yeniden göçebe yaşamlarına döndüklerinde geleneklerine bağlılıklarını göstermişler ve yeni bir yurt arayışında Asya'yı boydan boya geçmişlerdir. Bu yurdu Tarım'ın kuzeyinde bulacaklarını sanırlar; burada Uygurlardan yardım alırlar, ama Kaşgar Hanı tarafından yok edilirler ve hanın bu zaferi habercilerin ağzında Abbasi halifelerinin ve İslamın *cihat* zaferine dönüşür. Ötekiler Çince ad taşıyan şef Yeliu Ta-şe'nin önderliği altında (1130-1142) daha uzağa gitmişler; Tarbagatay'da Balkaş Gölü'nün doğusunda İmil şehrini kurdukları bölgeye yerleşmişlerdir. Ama İli'deki Karluklar ve Aral'ın kuzeyindeki Kangliler tarafından tehdit edilen Balasagun Karahan Bey'i yardım istediği sıralarda durumları hâlâ çok hassastı. Yine de bu yardım çağrısına koşarlar. Ama mutsuz hükümdarı korumak şöyle dursun, tahtından indirip yerine geçerler. Ye-liu Ta-çe bir olasılıkla Köl Han, göl han adından türetilen Gur Han, evrensel han unvanını alır. Daha sonra Kaşgar ve Hoten'i ele geçirmekte zorlanmazlar, sonra da Orta Asya'da tarihte Karahitaylar olarak yerini alacak büyük bir imparatorluk kurar.

Hitaylar Budistti, tabii devletleri de. Uzun süredir İslamiyetin baskısı altında ezilen Uygurlar onların gelişinden mutlu oldu ve koruyuculukları altına girdi. Aslında düşmanları olan Kaşgar Hanlığı ortadan kaldırıldığından beri böyle bir korumaya ihtiyaçları kalmamıştı, ama gelecek için bazı tedbirler almak istemiş olmalılar. İslam için bu büyük bir felaketti. Henüz Asya'dan geri çekilmemişlerdi, ama işte Müslüman şehirler kâfirlerin egemenliği altına girmişti bile! Hatta kimileri Çin'in geri döndüğünü söylemeye başlar, oysa böyle bir şey söz konusu değildir. Çinliler bile buna inanırlar ya da inanır görünürler, çünkü yıllıklarında Karahitaylar İmparatorluğu'nu "Batılı Liao İmparatorluğu" olarak adlandırırlar. Böylece Çinliler görünenin aksine Orta Asya politikalarından vazgeçmediklerini hatırlatmak isterler.

Müslüman dünyanın en büyük prensi Sencer müdahale etmek zorunda kalır. Hem bağlı olduğu dinin onurunu kurtarmak hem de kendini savunmak için böyle bir müdahaleye gerek duymuştur sanırız. 1137'ün Mayıs-Haziran aylarında Karahitaylar Fergana'ya girerler ve Semerkant yöneticisinin onlara karşı gönderdiği güçleri bozguna uğratırlar. Sencer savaşa hazırlanır. Semerkant yakınlarında Katvan'da 9 Eylül 1141'de bozkırlarda korkunç bir savaş patlak verir. Türkler savaş alanında otuz bin asker bırakır, geri kalanlar da arkalarına bile bakmadan kaçarlarken buraya bir daha gelmemeye yemin ederler. Seyhun ve Ceyhun arasındaki topraklar Karathi-

tayların eline geçer. İslam en güzel topraklarından birini kaybetmiş olur böylece.

Bu olay dünyada yankılar uyandırır. Asya'da henüz İslamiyeti seçmemiş olanlar ve günün birinde bu dini seçmek zorunda kalmaktan korkanlar için Sencer'in yenilgisi Müslümanların sürekli galip çıktığı, yaklaşık dört yüzyıldır süren savaşlardan ve zaferlerden sonra beklenen rövanştır. Bu olayın söylentisi Haçlılara kadar ulaşır. Haçlılarda ve Avrupa'da gizemli bir doğu hükümdarının, Hıristiyan Rahip Jean'ın destanı doğmuştur bile. Bir gün İslamiyeti alt etmek için gelecektir. Bundan kimsenin kuşkusu yoktur.

Karahitayların korkusundan ya da uğradıkları felaketin ardından Selçukların çok zayıflamış olmasından ya da zafer hırsıyla yanıp tutuştuklarından Orta Asya Türkleri Oğuzlar Doğu İran'a akın etmeye başlarlar. Büyük buhranlara neden olurlar. Buraya yerleştirilen ve katı bir yönetim altında sakin kalmaya zorlanan kavimler kaynaşmaya başlarlar. Sencer nereye başvuracağını bilemez olmuştur. Dört bir tarafta patlak veren işgaller, isyanlar, eşkıyalıklar, anarşi ve tehlikeler yüzünden bir an nefes alamaz. 1153'te onu da ele geçirirler. Yokluğunda büyük şehirler yağma edilir. Üç yıl tutuklu kaldıktan sonra yeniden özgürlüğüne kavuştuğunda yerine getirmiş olduğu görevin büyüklüğünden ve maruz kaldığı tüm sıkıntılardan dolayı çok yıpranmıştır. Bir yıl sonra, 1157'de ölür.

Karahitayların Yönetimi

Karahitaylar işgal ettikleri yerlerin prenslerini tahttan indirmezler ve yöneticileri görevlerinden almazlar; kendilerine az çok bağlı olmaları koşuluyla, müteffiklerinden ve bağlaşıklarından vergi almak ve onurlandırılmak alışkanlığını sürdüren Çinliler gibi, vergi almak ve onurlandırılmakla yetinirler. Çince resmi dil olarak kabul edilirken Müslümanlara ait olmayan yerlere vergi koyarlar; örneğin taşınmaz mallardan vergi alırlar; bu vergi Barthold'un belirttiği üzere XX. yüzyıla kadar yürürlükte kalır.

Hıristiyanlık dinine karşı hoşgörülü davranmışlar ve bu dine daha önce olmadığı kadar yayılma fırsatı tanımışlardır. Budist oldukları için doğal olarak Budizmi korumuşlar ve Kayalık'ta XII. yüzyıl ortalarında manastır toplulukları ya da laik topluluklar kurmuşlardır. XIV. yüzyılda Kuzey Afganistan'da sözü edilen din toplulukları Moğol İmparatorluğu tarafından olduğu kadar bunlar tarafından da kurulmuş olabilir.

Müslümanların kaderi hakkında bize bilgi veren yeterli belgeye sahip değiliz.

Her ne kadar İslam karşıtı eylemlerin olduğunu biliyorsak da Müslümanların kırıldığı konusunda aynı kesinliğe sahip değiliz. Pek çok Müslüman üst düzey yönetici kadrolarına kadar yükselebilmiştir. Bununla birlikte Budistlere, Hıristiyanlara ve kalan Mazdeistlere her zamanki tavırlarını takınamaz, aşağılayıp ezemez olmuşlardır ve bu da İslamın kendisini aşağılanmış hissetmesi için yeterli olmuştur. Ayrıca kadınların imparatorlukta önemli rol oynadıklarını görüyoruz; aynı şekilde sevgililerin de önemli roller üstlendikleri söylenebilir; tabii bu bazı skandalların yaşanmasına da neden olmuştur. *Liao-çe* aracılığıyla oldukça iyi tanıdığımız Hitay geleneğine göre kadınlar ekonomik, siyasal, dinsel, hatta askeri hayatta etkin rol oynamaktadırlar; hatta savaşta orduları da yönettikleri olmuştur.

İslamiyete karşı saldırılar ancak Naymanlı bir Hıristiyan olan Küçlüg'ün, Cengiz Han dönemi başlarında Moğolistan'daki kötü maceralardan sonra, Kara Hitay Han'ın yanına sığınıp kızıyla evlenmesi ve yerini almasıyla başlar. Kendi yurdundan kovulan bu adam beklenmedik bir anda tahta sahip olur ve yaşadığı düş kırıklıklarının acısını halkından çıkarır. Tamamen İslam kültürüyle yoğrulan Kaşgar bu hükümdarı kabul edemez, Küçlüg ordularını bu şehre gönderir ve iki üç yıl boyunca burayı yerle bir eder. Hoten'in ilk *imam*'ı, haksızlıklara karşı sesini yükselttiği için bir *medrese*'nin kapısının önünde çarmıha gerilir. Tüm imparatorlukta korkudan titreyen Müslümanlar bir kurtarıcı bekler olmuşlardır. Bu kurtarıcı Cengiz Han'dır, ama kurtarılmaları onların beklediği gibi olmaz.

Peki ya Harezm?

Sencer'in 1141'de Karahitayların karşısında yenilgiye uğraması Harezmşah Atsız'ı galiplere katılmaya ikna eder. "Adsız" ya da "Atsz" adını taşıyan bu veliaht herhangi biri değildir; bir mirası taşımaktadır.

Gazneli Mahmud (1030) ve Altıntaş'ın (1032) ölümlerinden sonra Gazneli Mesud oğlunun şah unvanı almasını ve Altıntaş'ın oğlu Harun'a da basit bir yöneticilik görevi verilmesini ister. Bu büyük bir hata olacaktır. Harun, kardeşinin Gazne'de kazayla ölmesini bahane ederek (çatıdan düşerek ölür, Türklerde çatıdan düşerek ölmek alışılmış bir durumdur) Selçuklularla görüşür ve Gaznelilerden ayrıldığını ilan eder. 1034 yılında öldürülür. Kardeşi İsmail onun yerine başa geçer ve intikam almaya niyetlidir. O sıralarda Harezmliler, daha önce de gördüğümüz gibi, Selçukluların etki alanına girmiştir ve pek çok yöneticinin elinde karmaşık ve bunalımlı bir dönem geçirmektedir. 1097'de Sultan Barkyaruk, Kutab el-Din Muhammed'e Ha-

rezmşah unvanı verir. Yeni Harezmşah bir Selçuklu *beyi*'nin Türk kölesinin oğludur. Melikşah'ın sarayına gönderilir ve burada dikkatleri çeker ve imparatorun övgüsünü kazanır ve büyük bir onur alarak Horasan yöneticisi olmakla görevlendirilir. Kendisini 1127 ya da 1128'de Sencer'e kabul ettirdikten kısa bir süre sonra ölür. Sultan yerine oğlu Atsız'ı başa geçirir (1127/28-1156)

Harezmşah İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu olan Atsız, Selçuklulara tam bağlılık gösterecek ve en zor seferlerinde yardım edecektir; bununla birlikte bu bağlılıktan yararlanmayı bilir ve kişisel yetkisini sağlamlaştırır, özellikle de Seyhun'un aşağı bölgelerinde yaşayan göçebeleri iterek krallığını büyütür ve "Türkistan'ın en uzak bölgelerine" seferler düzenler. Ama 1138'de ikinci rollerde olmaktan sıkılır ve başkaldırır. Sencer onu cezalandırmak için sefere çıkar. Pek çok kâfir askerin bulunduğu ordusunu yener ve on bin asker öldürür, oğlunu rehin alır. Bir süre sonra veliahtı idam ettirir. Şah kaçar (15 Kasım), Sencer ondan af dileyen Harezmşahlı askerleri savaş meydanında sekiz gün boyunca huzuruna kabul eder ve affeder. Ülkenin başına yeni bir yönetici getirdikten sonra Merv'e geri döner (Şubat 1139).

Atsız, Sencer'in gidişinden hemen sonra geri döner ve halkı onu büyük bir sevinç içinde karşılar. Buhara'ya yürür, burayı ele geçirip yöneticiyi öldürür, kaleyi yıkar ve bu güvenceye tutunarak Sencer'e bağlılığını sunar ve öteki de bunu kabul eder. Sencer iki yıl sonra Karahitaylara yenilir. Atsız bu sefer de Karahitayların egemenliği altına girer ve Sencer'e saldırmak için onun bu güçsüz durumundan yararlanır. Başkenti Merv'e saldırır ve şehre girer. Sultanı aşağılamak için beraberinde monarşinin simgesi tahtı da götürür (Kasım 1141), sonra Nişapur'u alır (Mayıs 1142). 1143-1144'te Selçuklu sultanı kaybettiği şehirleri ve tahtı geri alır. Atsız'ı egemenliği altına girmeye zorlar. Onu 1147-1148'de yeniden cezalandırmak zorunda kalır.

Sencer'in ölümüyle (1156) Harezm Selçuklu egemenliğinden kurtulur, ancak bu kez Karahitayların egemenliğine girer. Atsız'ın ardılı İl-Arslan (1150-1172) Atsız gibi hayatı boyunca boyunduruk altında yaşar ve boşuna bu boyunduruktan kurtulmaya çabalar durur. Bununla birlikte Doğu Müslüman dünyasının en güçlü prenslerinden olur. Horasan'a hakim olur ve Maveraünnehir'e girer. Tek ciddi sorunu, belirsiz bir tarihte, 1165'te ya da 1169'da ya da 1171-1172 yılları arasında Baktra'yı altüst eden Karahanlılar olur. Öldüğünde iki oğlu, Takaş (1172-1200) ve Sultah Şah taht için çoğunu annelerinin yönlendirdiği pek çok saray entrikası içinde tam dokuz yıl kavga ederler. Ağabey önce bu kavgadan galip çıkar, sonra yenik duruma düşer,

ama sonra Budistler ondan yana tavır alırlar ve Karahitayların askeri desteğini de kazanınca kesin galip olur (1172). Kardeşi ölene kadar ona zorluk çıkarır: Merv, Tus ve Horasan'ın neredeyse tümünü alır. Öldüğünde sahip olduğu her şey yine saraya geri döner. Selçuklular hayaletten farksızdırlar ve İran'ı efendisiz bırakırlar. Takaş onların yerini almak ister. Selçukluların daha önce yaptıklarını o da yapabilir. Önce batıya doğru yürür ve Rey yakınlarında 1194'te III. Tuğrul'u yener. Selçuklu hanedanlığı yok olunca tüm kuzey İran Hemedan'a kadar eline geçer. 1200'de öldüğünde Harezmşah krallığı bir imparatorluk olmuştur. Oğlu Alaeddin Muhammed (1200-1220) bu imparatorluğu tarihe yazdıracak ve sonra da çöküşe götürecektir.

Muhammed Karahitayların boyunduruğu altında yaşamaya daha fazla dayanamaz. Semerkant'ın Karahanı, zafer elde edemese de, bu yeni beye tahammül edememektedir. Her iki prens kavga ederler. 1207'de Harezmşah birden Sogdiyana'yı işgal eder ve Karahitayları hem Fergana'da hem de Talas kıyılarında ezer (1210). Karahanlıların özgürlüklerini alacaklarını düşünmüş olmaları bir çılgınlıktır. Alaeddin bu ailenin son üyesini de tahttan indirir.

Böylece Harezmşahlar, yirmi yılda Doğu Müslüman dünyanın en güçlü iki hanedanına son verip yerlerini alırlar; bu hanedanların yok olmadan önce çok zayıflamış olmaları zaferlerine gölge düşürmez. İran fethinin tamamlanışı yanlış olarak bu fethin bir zafer yürüyüşü olduğuna inandırmışa benzer (1217).

1217'de Alaeddin Muhammed en parlak dönemini yaşarken Pekin'in çok korkunç bir Moğol şefinin, Cengiz Han'ın eline düştüğü (1215) haberini alır. Bir elçi göndermeye karar verir. Bu elçi çok iyi karşılanır. Ertesi yıl Cengiz Han da bir temsilcisini ona gönderir.

Gurlular

Gaznelileri 1040 yılında Selçuklular tarafından bozguna uğratıldıktan sonra sanki yok olmuşlar gibi bir köşede unuttuk. Oysa bir yüzyıl daha vasat hükümdarların yönetimi altında yaşamayı sürdürürler.

Bu arada Afganistan'ın ortalarındaki Gur Dağları'nda İslamiyetin ancak X. yüzyılda içlerine sokulabildiği barbar halklar yaşamaktaydı. Yalıtılmış olsalar da Orta Asya'daki kaynaşmanın etkilerinden uzak kalmamışlar, ama önemli bir rol de oynamamışlardı. Fakat bir gün karşılarına başrol oynama fırsatı çıktı ve iyi bir oyun çıkardılar. Ama oynadıkları oyun bir trajediydi.

1148'de Gurluların şefinin kardeşlerinden biri Gazne'ye rehin düşer ve hükümdarın emriyle öldürülür. Gurlular bunun intikamını almaya karar verirler. Başkente yürürler. Gazneli sultan Bahram Şah'ın ordusunun gelişiyle şaşkınlığa düşen Gurlular bölünürler, şefleri ve pek çok subayı tutsak düşer. Askerler kazığa oturtularak öldürülürler: Şef de yüzü zifte bulanmış bir şekilde bir öküzün üzerinde pazarda dolaştırıldıktan sonra kellesi vurularak idam edilir. Hayatta kalan tek kardeş Alaeddin Hüseyin –Spuler "İslamın bugüne kadar görmediği en korkunç canavarlardan biridir" diye tanımlar– deli bir öfkeye tutulur. Kim varsa, haydut, çulsuz çaputsuz herkesi toplar ve Gazne'ye yürür. Korkan Bahram Şah Hindistan'a kaçar. Hüseyin ailesinin onursuzca cezalandırıldığı görkemli ve zengin büyük şehre girer ve korkunç bir biçimde intikam alır (1150). Tüm erkekler öldürülür ve tüm kadınlara tecavüz edilir. Başkenti Gur'a kadar zincirleyerek sürüklediği *molla*'ların kanıyla binalarına harç yapar ve Bağdat'ın rakibi bu şehri, camileri, sarayları, üç yüz hamamı, Hindistan'dan getirilen hazineleriyle ateşe verir. Yangın yedi gün yedi gece sürer. "Dünyayı ateşe veririm" diye şarkı söyleyip dans eder. Cihansız lakabı takılır.

Dünya? Gazne dünyayı simgeliyordu elbette, ama dünya buradan daha büyüktü. Alaeddin Gaznelilerin kış başkentlerine, daha neşeli, daha sıcak ve daha az çamurlu bir şehir olan Bust'a saldırdı ve bu saldırı olabilecek en korkunç şekilde oldu. Alaeddin yağmalamak, tecavüz etmek, öldürmek ve yakmakla yetinmedi. Sulama kanallarını kumla doldurttu, ağaçları kestirdi ve kuyuları kapattı. Ülkeyi çöle çevirdi.

Belki de tüm bu kötülükleri ona atfetmememiz gerekli. Belki de şehre bugünkü ölü görünümünü verenler şehre ondan sonra gelenlerdir. Birkaç kerpiç yüksek duvar, fayans parçacıklarıyla süslü büyük bir kemer geçmişin tek tanıklarıdır. Belki de Alaeddin'i kısmen aklamalıyız.

Bu saldırı üzerine tüm İslam dünyası ayaklanır. Sencer atağa kalkar. Horasan Oğuzları intikam almaya soyunurlar; tepkiler kuşkusuz bu İranlının aşırı saldırganlığıyla kabaran Türk milliyetçiliğinden kaynaklanıyordu, ama bu, o sıralarda her tür milliyetçilik akımını reddedenleri bile rahatsız etmemişti. Gazneliler daha sonra yakıp yıkılmış başkentlerine geri dönerler. Burada uzun süre kalamazlar. 1162'de Alaeddin'in yeğenleri bunlardan kurtulmak için birleşirler. 1174'te Gurlu Gıyaseddin Gazne'ye girer ve yerleşir. Afganistan'a en parlak dönemlerini yaşatan Gazneliler bir daha dönmemek üzere burayı terk ederler ve Hindistan'daki yerleşim bölgelerine geri dönerler. Buraya kadar takip edilirler. 1186'da Gurlular Pencap'ın efendisi olmuşlardır; 1192 ve 1203'te tüm Ganj Havzası'nı işgal ederler. Hindistan'da Türk egemenliğinin yerini İran egemenliği alır. Babur'ün fethine kadar üç yüzyıl

boyunca da bu halkın egemenliği altında kalır; Türkler ve İranlılar –Afganlılar da sayılabilir– Hindistan'da Delhi sultanlığı altında birleşirler.

Gurlular yeniden toparlandılar. Çok çabuk uygarlaştılar. Ama Afganistan, bu güzel ülke, çok soylu bir halka sahip bu ülke bahtsız bir ülkeydi. Tüm Gur eserleri, sanki Gaznelilerin intikamını alırmış gibi, kendi çaplarında kaybolup gittiler. Yalnızca güzelliğiyle gözleri kamaştıran, oluklu bir giriş üzerinde yükselen, muhteşem bir iç mekân düzenlemesine sahip üç katlı Cem Minaresi kalır geriye. Hâlâ ayakta mıdır? Bu konuda çok kesin bilgimiz yok. Afganistan'dan aldığımız son haberler bu minarenin kaçınılmaz olarak yıkıldığından söz etmektedir. Ve uzun arkeolojik çabalar sonucunda ortaya çıkarılan ve Kabil'de olağanüstü güzellikteki bir müzede sergilenen, Kandehar sanatından, Gaznelilerin ve Gurluların sanatları da dahil olmak üzere Hıristiyan sanatına kadar uzanan çeşitlilikteki eserlere de Sovyet savaşı son darbeyi vurmuştur. Pakistan'da Peşavar pazarında buradan çalınan birkaç eşya satılmaktadır. Daha büyük boyutlardaki eserlerin bir köşede korunduğunu umut edebilir miyiz? Bu konuda fısıltı haberleri dolaşmaktadır.

Yalnızca Türklerin askerlik yaptığı bir dönemde bir İran devletinin doğuşunda tarihsel bir çelişki vardır. Bu devletin bir geleceğinin olması olanaksız gözükmektedir. Harezmşahlar ve Gurlular arasında savaş patlak verir. Gurlular önce Harezmşahları yenerler. Şah Karahitayları çağırır. Birleşen bu iki güç Gurlulara darbe üstüne darbe vurur ve 1204'te kazanılan iki zafer Gurluların Herat'a kadar kaçmasına neden olur. Bu arada Harezmli Muhammed, Gur şehrini ele geçirmek ve batı Afganistan'ı işgal etmek için Gurlu Muhammed'in ölümünü (1215) beklemek zorunda kalır.

17. BÖLÜM

İSLAM TOPRAKLARINDA TÜRKLER

İran Kültürünün Direnişi

Binli yıllarda tüm bozkırlar, Moğolistan'dan Karadeniz'e Türkleşmişti ve Türkler yerleşiklerin ülkesine akın akın akmaya başlamışlardı. Türklerin nüfusu, Karahanlılar ve Selçuklular zamanında artmaya devam etmişti. Bununla birlikte ne Horasan ne Afganistan ne Maveraünnehir, ne o dönemde ne de daha sonra bu akıma kendilerini bırakmış ve geleneklerini reddetmişlerdi.

Serinde ve Harezm için durum farklıydı. Doğu bölgelerinde Uygurların varlığı, Kaşgar'da Karahanlıların varlığı Doğu Türkistan'ın etnik ve dilsel kökeni derinden derine değiştirdi ve İslamiyetin kabul edilişiyle büyük bir sanat geleneği kayboldu, İslamiyet bunun yerini alabilecek bir sanat da geliştiremedi. Harezm'de şahların politikasının ve uluslararası ilişkilerin gereği olarak tam bir Türkleşme süreci başlamış ve neredeyse tamamlanmıştı, ama en azından yaratıcılığın önünü kesmemişti.

Gazneli ve Selçuklu imparatorluklarında, daha az ölçüde Karahanlılarda İran kültürü direniyordu. Bu gücü, dehasından, kültürünün etkisinden ve yerli kadroların oynadıkları rolden geliyordu. Sultanlar büyük savaşçılardı, ama yalnızca bununla kalıyorlardı. Düşünsel donanımları sıfırdı. Sencer gibi bir hükümdar bile ne yazmayı ne de okumayı biliyordu ve ondan önceki hükümdarlar da farklı değildiler. Okuma yazma bilmemeleri yüzünden idareyi ve bürokrasiyi denetleyemezlerdi –ki bu iki kurum büyük imparatorluklarda vazgeçilmezdir– bu kurumların denetimi için bakanlarına güvenmek zorunda kalıyorlardı.

Bu prenslere hizmet eden tüm İranlılar içinde hiçbiri Nizamülmülk kadar dikkat çekmez (1018-1091); bu vezir Büyük Selçukluların pek çok hükümdarının çalışkan ve sadık hizmetkârıdır. Ünü kendisinden sonra gelen vezirlerin, ardıllarının kariyerini de güvence altına alır. Tam bir İranlı olmasına ve bir İranlı olarak kalmasına karşın Türkleri anlamayı başarmıştır. Ordularının gücünü bilmiş ve efendilerinden daha militarist davranmıştır. Melikşah son yıllarında ordusunu 400.000 askerden

70.000 askere düşürmek, dolayısıyla askerlerinin çoğunu terhis etmek istediğinde Nizamülmülk büyük ülkenin büyük ordu gerektirdiğini ve 330.000 terhis edilmiş askerin 330.000 mutsuz adam demek olduğunu ileri sürmüştür. Ona kalırsa asker sayısı aksine 700.000'ne çıkarılmalıdır, ki bu dünyanın fethedilmesi demektir.

Harezm'in Türkleşmesi

Harezm, daha önce de gördüğümüz gibi, Seyhun göçebeleriyle ve Aral Gölü'nün batısında yaşayanlarla sürekli ilişki içindeydi, elinin ulaşamadığı çok uzak bölgelerde bile etkisini gösteriyordu. Hatta belli bir dönem yönetici sınıfın Musevi olduğu Hazarların başına bir Harezmli geçmiştir, Hazarlar Kafkasya'daki Müslüman topraklarına akınlar düzenlemişler, böylece İslamın yayılmasına karşı bir siper görevi görmüşlerdir. Ötekiler de Harezmlilerin çevresinde yaşamış, bunlara hizmet etmiş ve bazen de yüksek mevkilere gelmişlerdir. Kimi kaynaklara göre, daha sonraki bir dönemde Urgenç (Gürgenç) kralları, dinlerinden döndürmek için bunlara karşı *cihat* ilan etmişlerdir. Harezmliler Volga Bulgarlarıyla alışveriş yaparlar, buğday, kürk, köle, yani "Slav" satın alırlardı. İbn Fadlan Bağdat halifesi tarafından elçi olarak gönderildiğinde, Buhara ve Harezm'den geçerek yolunu bir hayli uzatmıştı, bu da bize bunun Volga'ya gitmek için kullanılan doğal yol olduğunu düşündürüyor.

X. yüzyılda, Barthold'un da belirttiği gibi coğrafyacılar Harezmliler ve Türkler arasındaki benzerliklerin altını çizmekten hoşlanmışlardır. Üç yüzyıl sonra da Türk olduklarını söylemeye başlamışlardır. Böylece Türkleşme süreci X. ve XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiştir ve başarıyla tamamlanmıştır. Bununla birlikte ülkenin resmi dili Farsça olarak kalmıştır; bu, Gaznelilerde de Selçuklularda da böyledir.

Belli bir dönem Türkleşmenin büyük Harezm kültürüne zarar verdiğini söylemek moda olmuştur: Alman şarkiyatçı Nödelke'nin belirttiğine göre Türklerin göçü "tarihteki en büyük felaket" olarak kabul edilmelidir. Bu yargıya dönülmüştür. Bununla birlikte Türk boyunduruğu altında bir çöküş ya da yükseliş olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur elimizde. 1219'da Harezm'de yaşayan Yakut, Moğol işgalinden az önce, bu ülkenin refahından ve büyük kültüründen söz eder. XI. yüzyılda görülen büyük çıkış ve sonra da akılcı Mutezile teoloji okulu özellikle her tür fanatizmin yok olduğu Türk geleneğinde dinsel tartışmalara olan ilginin, düşünsel merakın ve zihinlerin köhneleşmesine izin vermemiştir. Kuşkusuz bilim bir Biruni çıkartmamıştır, elbette her yüzyılda böyle bir bilim adamı çıkmak zorunda değildir, ama yine de uluslararası alanda ünlenen bilim adamları da yetiştirecektir. Gürgenç

Kütüphanesi ünlüdür ve çok sayıda bilim adamı tarafından ziyaret edilmektedir. Horasanlı tarihçi Nesavi, Cengiz Han şehri kuşattığında buradaydı.

Türk Edebiyatı

MS binli yılların ilk yüzyıllarında iki Türk İslam edebiyat akımı çıkar; biri Karahanlıların aydın edebiyatı, öteki de bozkırlardan çıkan halk edebiyatıdır. Aynı dönemde Karahanlı yazarların yazdıkları eserlerle Farsça eserler arasında bir kıyas yapmak söz konusu bile değildir: Hem nicelik hem nitelik açısından bu eserler Farsça eserlerden çok aşağıdadırlar. Bununla birlikte Müslüman bir ülkede Türkçenin ilk kez kültür aracı olmasını ve gelişimini sağlayacak sağlam temeller atarak Kaşgar ve Balasagun dilinin yayılmasını sağlamışlardır. Bugün Sin-kiang'da konuşulan dil söylenenlerin aksine Uygurca değil, biraz daha gelişmiş Karahancadır.

Karahanlıların en önemli eseri *Kutadgu Bilig*'dir, 1067-1070 yılları arasında Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış bu eserin adının anlamı "Mutlu Olma Bilimi"dir. Bu eserden elimizde Arapça harflerle, dil gereklerine zor uydurulmuş iki el yazması ve Uygur harfleriyle yazılmış bir el yazması kalmıştır. Ününe karşın öğretici ve eğretilemeli vasat bir eserdir, ama Türk dilinin yaygınlaşması açısından çok özel bir yeri vardır. Karahanlıların ikinci eseri Kaşgarlı Mahmud'tur; Isık Köl yakınlarındaki Bars Köl'de doğan Kaşgarlı Bağdat'a yerleştiğinde, Türkçe konuşulan yerlere yaptığı yolculuklar sırasında edindiği bilgiler ışığında, Eylül 1075'te (verdiği tarih birkaç yıl sapmayla da olsa çok kesin değildir) Arapça olarak Türk dili ve bunun pek çok şivesiyle ilgili bir sözlük hazırlar. Özdeyişlerle, şiir alıntılarıyla, kendi sözleriyle desteklenen, atasözleriyle dolu bu eser dönemin edebiyatına ilişkin çok önemli bir derleme olmasının yanı sıra, yazıldığı döneme ilişkin olağanüstü bilgiler sağlar.

Tanınan en önemli ilk Türk şairi gizemci bir akım olan Sufilik akımından gelmiştir. Ahmet Yesevi, Yassi'de (Türkistan) XII. yüzyıl başlarında doğmuştur. Halk arasından gelen Yesevi Müslüman bir din adamı olduğu söylenmekle birlikte bir Şaman olduğu sanılan Türk bir *şeyh* Arslan Baba tarafından yetiştirilir. Sonra Buhara'ya, Yusuf Hemedani'nin (1140'ta ölür) yanına eğitim görmeye gider; burada belli bir süre onun üçüncü ardılı (*halef*) olur. Hemedani aracılığıyla tanıştığı İran kültürünün üst sınıfı onu memnun etmez ve görevinin halkın arasına karışıp, kavim kavim dolaşarak vaaz vermek olduğuna ve "Türk *şeyh*'lerinin efendisi" olması gerektiğine inanır. Bu noktada, düşünsel açıdan çok yakın olmasına karşın, tüm dünyaya

yayılmış olsa da Buhara'dan doğduğuna inanılan ve daha sonra büyük gizemci Nakşibendi mezhebinin doğmasına yol açacak hareketten ayrılır.

Kendine özgü biçimde gizemci ve çok etkileyici bir bilge olan Ahmet Yesevi bizim ilgimizi bir Türk şair olarak çekmektedir. Herkese ulaşabilen, ukalalıktan uzak, çok etkileyici bir eser vermiştir ve başka eserlere kaynak olmuştur. Ne yazık ki bu eseri ilk haliyle tanıyamadık. Başarısının kurbanı olarak biçemsel açıdan sürekli yenilenmiştir, bize ancak XVII. yüzyıl el yazmalarıyla ulaşabilmiştir. Yesevi doğduğu şehirde ölür ve Timur burada adına muhteşem bir anıtmezar yaptırır. Ardında öğrenciler bırakır; örneğin Harezmli Hakim Ata basit bir dilde Türkçe düzyazı özdeyiş derlemeleri yapmıştır ve eseri büyük halk kitlelerine ulaşmıştır.

Sıradan insanlara dinsel düşünceler ve ahlaksal öğütler aktaran mesajlarda Türkçenin kullanımı çok önemli bir olgudur, çünkü Türk dilinde bir kültür geleneğinin oluşmasını sağlamıştır; bugün Türkiye'de Şii olduğu ileri sürülen, aslında daha çok milliyetçi ve "Şamanist" bir gelenek olan alevi geleneğine esin kaynağı olmuştur. Alevi hareketi hâlâ çok güçlüdür, kısmen Arapça ve Farsçanın boyunduruğundan kurtulmuş özgün Türkçeyi, genelde yapmacık ve şişirme bir dil yarattığı söylenen Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Atatürk'ün yürürlüğe koyduğu Türkçeyi korumuştur. Yesevi Aleviliğin kurucusu değildir, ama bu harekete kendini ifade etme ve Türk kişiliğindeki tüm özgün nitelikleri XI-XII. yüzyıllardan günümüze aktarma olanaklarını sunmuştur.

Türklere Özgü Nitelikler

İslamiyetin en büyük sorunu, özellikle Orta Asya ve doğudaki başka bölgelerde, çok çabuk egemenlik kurduğu için İslam çevrelerinin yönlendiremediği Türklerdir.

Resmi olarak Türkler Müslümandılar, ama her ne kadar kimi Türkler düşünür Farabi, sözlükbilimci Kaşgarlı Mahmud gibi gerçekten İslamiyeti kabul etmiş, İranlılaşmış ya da Araplaşmışsa da, doğrusunu söylemek gerekirse çoğu oldukça kötü Müslümanlardı. Yeni dinleri hakkında çok fazla şey bilmiyorlardı ve bundan dolayı hiç de kaygılanmıyorlardı.

Zaman içinde baskınlara uğrayıp harabeye dönen Orta Asya, İslamiyetin yayılma hareketinin zayıf noktalarını, eski çoktanrıcılığın gelenek ve göreneklerinin gücünü ölçüp biçmek için çok uygun bir toprak değildi. Buna karşın Türk halklarının beşiğinden çok uzakta kalan ve büyük bir İslam devleti olan Anadolu Selçukluları bunun için çok uygun bir devletti. Camileri, birkaç örnek dışında, çok süssüz, yoksul

görünümlü ve yaratıcı dehadan uzak yapılar olmasına karşın özellikle eğitim binaları (Arapça *madrasa*, Türkçe *medrese*) ve kervansarayların (*han*) mimarisinin çok zengin ve çok yaratıcı olması oldukça dikkat çekicidir. Buradan çıkarılacak en basit sonuç Selçukluların dine eğitimden ve ticaretten daha az önem verdikleridir.

Yazılı belgeler de bunu doğrulamaktadır. XIII. yüzyıl tarihli bir metinde –İslamiyetin kabul edilişinden iki yüzyıl sonra– her tür söylevin başlangıç cümlesi *Bismillahirrahmanirrahim*, "Bağışlayan ve esirgeyen Allah'ın adıyla" şu biçimde yorumlanmıştır: "Allah bizim Tengri adını verdiğimiz yüce Tanrı'dır, *Rahman* 'Bağışlayan' demektir." Okumayı bilen Müslüman bir Türkün hâlâ Tanrı'nın Arapça adını bilmiyor olması olanaklı mıdır! Daha önce de *Dede Korkut* destanının nasıl dindışı öğelerle bezendiğinden söz etmiştik. 20. yüzyılda, Sünni hayvan yetiştiricileri göçmen Yörükler, Türkiye'nin güneyindeki "Şii," yani Alevi göçebe ormancı Tahtacılar arasında yürüttüğüm araştırmalar sırasında İslamiyet öncesi inanışlarıyla ilgili pek çok özelliğin korunduğunu, en azından Tahtacılarda Müslüman olgulardan çok dindışı geleneklere rastlandığını gördüm.

Bir Müslüman için, Türklerin eski miraslarına ve etnik kökenlerine bu bağlılıkları –büyük Arap tarihçi Cahiz özellikle bunun altını çizer– çok dramatiktir, çünkü bu bağlılıktan vazgeçmelerini sağlayacak tek yol eğitimdir. Hiçbir biçimde baskıyı ya da zorlamayı kabul etmezler. Grunebaum'un da gösterdiği gibi Türklere, Müslümanların korumasından ancak sürekli bir aşağılanmaya boyun eğişle yararlanan bağlı, "himaye edilen" (*dimmi*) konumunda bulunan Mazdeistlere, Hıristiyanlara ya da Budistlere davrandığınız gibi davranamazsınız. Eğer gücünüz varsa Türkleri, bu kralları ya da emirleri aşağılayın bakalım!

Kimi konularda bir *modus vivendi* imzalanabilir sanırım. Tengri yerine Allah denilebilir, Türk tanrıları *cin*'ler olarak kabul edilebilir, Arapların tasvir düşmanlığı eğilimleriyle, İranlılar paylaşmayı kabul ettikçe, Türklerin minyatür tasvir eğilimleri uzlaştırılabilir.

İslam ölülerin, zaman kaybetmeden törensiz çölde yazısız bir mezar taşı altına gömülmesini gerektirir. Türkler farklı cenaze törenleri düzenlemeyi sevmektedirler; mezarı gösterişli bir biçimde düzenlemekte, yazıtlar yazmakta ve tapınaklar dikmektedirler. İslama göre hayvanların kanları akıtılır, ama bu kanların kullanılması yasaktır. Türklerse kanın bedende kalması gerektiğine inanırlar ve onların inançlarına göre bir tek damla bile boşuna akmamalıdır. İslamiyet şans oyunlarını yasaklarken Türkler kadınlarını ve çocuklarını tehlikeye atacak kadar bu tür oyunlara düşkündürler (*Irk Bitig*). İslamiyet gusül aptesini salık verirken, cinsel ilişkiden

sonra vücudun kirlendiğini öne sürerek gusül aptesi alınmasını ve tuvalet ihtiyaçları giderildikten sonra genital organların yıkanmasını zorunlu kılarken, Türkler suyun bedenden çıkan pisliklerle kirletilmesine karşıdır.

Bu çatışmalar kimi zaman Türkler, kimi zaman da İslamiyet lehine çözümlenmiştir. Cenaze törenleri İslam dünyasında bir gelenek olur. Türkler İslamiyet kurallarına göre kurban kesmeye başlarlar. Gusül aptesi alırlar ya da içlerinden en inatçıları alıyormuş gibi yaparlar. Aptes almaktan çekinen toplulukların hâlâ var olduğunu gördüm. Bunlar için Alevilik uygun bir sığınaktır, çünkü Alevilik gerekli olduğunda kendini gerçekte olduğundan farklı gösterme yolu olan *takiye*'yi kabul eder, hatta salık verir.

Kadınların Durumu

Türklerde kadınların konumu, İslamiyetin kabul ettiği biçimden çok farklıdır, Türklerle Müslümanları karşı karşıya getiren başlıca konulardan biri de budur. Bu karşıtlık saklanması en zor olanlardan biridir; zaten Türkler de bunu göz ardı etmek için en ufak bir istek göstermemiştir ve sonuç olarak bu karşıtlık saklanamamıştır. Türkler kadınların İslamiyete karşı konumunu desteklerler, bunu korumak için çok isteklidirler. Hatta kadınların kendi toplumlarındaki konumlarını örnek olarak sunmuşlardır. Bu İranlıları, en azından geleneklerin bu konuda daha özgür olduğu Sogdları rahatsız etmemiş olabilir.

Uzun süre Şamanizmin cinsler arasında ayrım yapmamayı yüceltişi yadsınmıştır. Örneğin erkek bir Şaman bir kadın yerine doğum yaptırabilir. Türkçede cinsiyet yoktur, yani erkek ya da dişi ayrımı yapmak gerektiğinde cinsiyeti söylemekle yetinirler. Bu olgular ve benzer örnekler, her iki cinsin eğitiminin aşağı yukarı aynı olduğunu, her cinsin kendine ait, karşı cinsin yerine getirmek zorunda olmadığı görevleri olmasına karşın –kadınlar için çocukları yetiştirmek, dikiş dikmek, iplik eğirmek, inek ve koyun sağmak, erkekler için kısrakları sağmak ve silahları temizlemek gibi– giyimde ve yaşam biçiminde aynı tarzla sahip olduklarını ortaya çıkarıyor. Cinsler arasında farklılıkların az olması kadınların dişiliklerini unuttuğu anlamına gelmez. Aksine kadınlara değer verilir ve erkekler her fırsatta bunu dile getirirler: "Siyah saçları topuklarını saran kadınım (...) yay kaşlı yarim (...) küçük ağızlı (...) sonbahar elmaları gibi yaldızlı gözlü....". Genelde, cinsiyetleri giysiler ardında saklandığından güzel bir kadının göğsüne dalgınlıkla dokunmak uyarıcı bir reflekstir: Bu hareket zmanla bir düğün âdeti olur.

Kadın, insan hak ve özgürlükleri sınırları içinde özgürlüklerinden yararlanır: Yurt içinde bir yeri vardır ve yerini bilir. Kadın için "kendini övmek bir utançtır": *Dede Korkut*'ta, "Kadın kendini överek adam olmaz," ama "güzel düşünür, güzel konuşur," "kocasına iyi öğütlerde bulunur," "kocası da onu dinler," demektedir. *Irk Bitig*'de babanın emirler, annenin öğütler verdiği görülmektedir, çocuk isteğine göre birine ya da ötekine uyar. Kadın örtünmez, haremde kalmaz, erkeklerden ayrı yaşamaz. Hatta aşırı serbest oldukları da söylenebilir. İbn Fadlan, Türk Volga Bulgarlarında bir gün ev sahibinin eşinin konuşmanın ortasında nasıl eteğini kaldırıp organını kaşıdığını anlatır. İbn Fadlan dehşet içinde kalır. Bulgar ev sahibi gülmeye başlar ve çevirmene dönüp açıklamasını ister: "Kadınım organını herkese gösterse de ona kimse ulaşamaz, dokunamaz. Bu, organını herkesten saklayıp önüne gelene elletmesinden iyidir."

Erkeklerle bayramlara, şölenlere ve içki alemlerine katılır; onlarla *kımız* ve şarap içerek sarhoş olurlar. Yalnızca katılmakla kalmaz, şölenleri, içki alemlerini bizzat düzenler ve davetler verir. Kocası evde olmadığında, hatta özellikle kocası evde olmadığı zamanlarda misafirini tüm ev sahibi görevlerini yerine getirerek bizzat ağırlar. Ata erkekler gibi biner, bu, Avrupalıları çok şaşırtır. Ok atar, öküz arabalarını kullanır ve Çinli kaynaklara göre kocaları dama oynarken onlar futbol oynarlar. Kendi işleriyle uğraşır, pazara gider ve kocası paketlerini taşır; öyle ki "onu hizmetkârlarından biri" sanabilirsiniz. Açık bir kibarlıkları vardır, bununla ilgili örnekler de az değildir. Pek alışılmış olmasa da ava ve savaşa katıldıkları da olur. Joinville ya da İbn Arabşah'ın anlattıklarından ve epik anlatılardan edindiğimiz bilgilere göre: "Erkekler gibi davranırlar. Kâfirlerin üzerine dörtnala at sürüyordu. (...) Onları öldürmeye başladı." Bozkırların bu eski gelenekleri, Amazonlar gibi efsanelerin yaratılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte kadınların, Kaşgarlı Mahmud'un çok daha hünerli olduklarını söylediği kurnazlık gibi daha dişi silahları kullanmaları tercih edilirdi.

Genç kızlar erkeklerle rekabet ederler, onlarla dövüşüp güreşmekten hiç çekinmezler. Kahraman bir genç kız, arkadaşına, "Dövüşelim" der. Ve yaka paça birbirlerine girerler, güreşirler. Arada sırada at yarışlarıyla yer değiştiren bu özgün dövüşler evlilik törenlerine de girmiştir. Türk metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, "genç insanlar, tanışır, anlaşır, birbirlerinin güzelliğine kapılır ve aşık olurlar." Bir güzel, "Arkamda çok aşık bıraktım," der; "Göze çarpan ve kalbi çalan güzellikler var," der genç delikanlı da. "Gözlerinin uzandığı ve kalbinin istediği güzeli alacağım sana," der bir baba. Bu tür durumlarda İbn Rüşt gibi IX. yüzyıl ve El-Bekri gi-

bi XI. yüzyıl Müslüman yazarları, kadınların eşlerini seçmede özgür olduklarından söz ederler ve Yakut, Karlukları anlatırken, gelenek ve göreneklerindeki serbestliğin altını çizer.

Buna karşın, her ne kadar aşk evlilikleri salık verilse de, evliliklerin genelde siyasal nedenlerle gerçekleştirildiklerini ya da anlaşmalı olduklarını ve babanın kızı üzerindeki etkisinin çok açık olduğunu görüyoruz, bu durumda seçimlerde tamamen bağımsız ve özgür olduklarına güvenmemiz zorlaşıyor. Belki de bu özgürlüğün derecesi kavimden kavime, halktan halka, hatta toplumsal sınıftan toplumsal sınıfa değişmekteydi. Bununla birlikte ahlak kurallarının ve cinsellikle ilgili hiçbir yaptırımın olmadığı sanılmamalıdır. Genç kızların iffetine her zaman saygı duyulur, evli kadınların iffeti zina ve aldatma gibi konulardaki katı kurallarla korunurdu. Yakut "sadakatsizlik edenin diri diri yakıldığını" anlatır. İbn Batuta, "Evli kadına tecavüz eden birinin bedeni ikiye bölünerek öldürüldüğünden" söz eder. Hemen hemen tüm bilgiler Türklerin erdeminden ve erkeklerin karşı cinse karşı saygılarından söz ederler. Çin Yıllıkları, Hiong-nu'larda "evli bir kadına tecavüz edenin" cezalandırıldığını ve öldürüldüğünü, Tu-kiu'lerde "bir kadına tecavüz edenin önce hadım edildiğini, sonra da ikiye kesildiğini" anlatırlar. Hemen hemen bütün kaynaklar kadının ayrıcalıklı konumunun ve ona verilen değerin altını çizerler. Hatta güzel lirik bir şiirde: "Kırk kahraman ve bir *bey* oğlu bir güzel için ölmüş, ne olmuş ki" denir.

Ortaçağdaki Türk kadınının konumu üzerinde bu kadar durmamızın nedeni, bunun Orta Asya'da İslam toplumlarının doğumunda önemli rol oynaması, çok ciddi sorunlara yol açması, Müslümanlar arasında çok şiddetli protestolara neden olmasıdır. Hemen hemen hepsi bu ideale karşıdır ve boşu boşuna İran kadınlarının yüksek erdemlerinden ve Türk kadınlarının kötü örnek oluşlarından sayfalarca söz edip dururlar. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk kadın düşmanları arasında en ateşli olanıdır. Türk kadınlarının hayat tarzlarının İslamiyet açısından tehlikesini gören ve kocaları üzerindeki etkilerinden çekinen vezir tüm ağırlığını koyarak bunu değiştirmeye çalışır ve onlara karşı her fırsatta köpürür: "Bir işin başarıyla sonuçlanmasını istiyorsan kadınların dediğinin tersini yap. (...) Zeki değildirler. (...) Verdikleri öğütler genelde kötü ve yanlış öğütlerdir. (...) Ne kadar kendi kabuklarında yaşarlarsa o kadar övgüyü hak ederler." Ve ilk erkek Adem'den bu yana kadınları dinlemekle erkeklerin düştüğü "zor durumlara," katlanmak zorunda kaldıkları "acılara ve mutsuzluklara" yüzlerce örnek verir. Kendini dinletmeyi başarabilmiş midir? Uzun süre sonra kuşkusuz. Ama bayağı zaman sonra. İki yüzyıl sonra, büyük bir

Fes burjuvası erdemli bir Müslüman olan İbn Batuta hâlâ "Türklerde kadınların erkeklerden daha üstün konumda" olmalarından şikayet eder.

Orta Asya'da Müslüman uygarlığın doğuşu ve yayılışı ve bu bölgenin klasik İslam kültürüne tüm katkıları incelendiğinde bu olgular göz önünde bulundurulmalıdır; bunların üzerinde sanıldığından çok daha fazla durulmalıdır. Doğal olarak tüm katkılar Türklerden gelmemiştir. Bu kültürün oluşmasında İran gelenekleri çok önemli rol oynamıştır, ama eğer Türklerin varlığı ve egemenlikleri olmasaydı İran, İslamiyeti bugün etkilediği biçiminde etkileyemezdi.

18. BÖLÜM

ORTA ASYA'DA KLASİK İSLAM UYGARLIĞI

Araplar 700'lü yıllarda Orta Asya'ya geldiklerinde henüz İslam uygarlığı oluşmamıştı. Yalnızca belli kurallar ve zorunluluklar getiren bir din ve beraberlerinde kendi zihniyetlerini ve gelenek göreneklerini taşıyan fatihler vardı. Henüz hiçbir cami inşa edilmemişti; ilk cami ancak Emeviler zamanında, 704 ve 716 yılları arasında Şam'da inşa edilir; planıyla olduğu kadar süslemeleriyle de hâlâ antik sanat etkisini göstermektedir. İdari ve hukuki dil Yunancaydı ve para olarak Roma *dinar*'ı ve Yunan *drahmi*'si (*dirhem*) kullanılıyordu. Suriye Çölü'nde inşa edilen saraylar *castra*'lara o kadar benziyordu ki, bunları inceleyen arkeologlar önceleri bu sarayları İslam sanatı ürünü olduğunu reddettiler. Eğer Arapların inancı bu kadar güçlü olmasaydı, başka toplumlara bu kadar zor uyum sağlamasalardı, sayıları çok az olduğundan egemenlik kurdukları halklar içinde her an eriyip gidebilirlerdi. Böylece Araplar beklenenin aksine birkaç yüzyılda özgün ve güçlü bir uygarlık kuracaklar ve bu uygarlık dünyanın en büyük uygarlıkları arasında yerini alacaktı.

Doğuş

Biraz yüzeysel ve basite inen bir inceleme sonucunda Arapların iki büyük etki altında kaldıklarını görebiliyoruz: Yunan ya da daha doğrusu Süryani-Bizans Yunan etkisiyle İran etkisi. Bununla birlikte başka uygarlıkların, özellikle de Kıpti ve Vizigot uygarlıklarının çok az etkisi altında kaldıkları görülüyor. İslam kültürünün en dikkat çekici özelliklerinden birisi de birbirinden farklı öğelerin olağanüstü birleşimi ve imparatorluğun bir ucundan ötekine etkilerin yayılışıdır, örneğin birkaç yerel özellik dışında, İran'da özellikle İspanyol etkilerine rastlarken, İspanya'da Suriye'ye özgü nitelikleri bulmak mümkündür. İslam uygarlığının en çarpıcı özelliği tüm bu farklılıkların ötesinde tartışılmaz bir birlik ve bütünlük oluşturabilmiş ol-

masıdır.

İslam uygarlığı belli bir merkezden doğmamıştır, başkent, hatta merkezi bir devlette tüm yetkileri toplayan halifelerin başkenti bile İslam uygarlığının doğum yeri olmamıştır. Doğu ve Batı İran, Mezopotamya, Suriye, Mısır, Afrikiye, yani Tunus'ta ve daha sonra İspanya'da yaratıcılığın doruğa ulaştığı ve sürekli olarak birbirini etkileyen pek çok ocaktan doğmuştur.

Bu durumda Orta Asya'ya çok da hak etmediği bir öncelik vermek doğru olmayacaktır. Ama tersini iddia etmek de ilk sıralarda yer alan, hatta belki de ilk sıralarda yer alanların öncüsü olan Orta Asya'ya haksızlık etmek olacaktır. Doğrusu bu topraklara borçlu olunan her şeyin bir bütün halinde ele alınmasıdır. Geleneksel din öğretileri derlemeleri olan *hadis*'lerin toparlanmasıyla Sünni mezhebinin oluşmasını sağlayan Orta Asya'dır. Müslüman dünyanın ilk matematikçisi ve Farsçanın ilk ve belki de en büyük şairi Orta Asya'nın bağrından çıkmıştır; İslamın en büyük ve en seçkin bilim adamı, en parlak dört beş düşünüründen ikisi, en iyi doktoru Orta Asyalıdır; en önemli ve en görkemli anıt tiplerinden ikisi, anıtmezarlar ve *medrese*'ler Orta Asya eserleridir. Ve bizim burada ele aldıklarımız yalnızca belli başlı eserler, en parlak yıldızlardır.

Büyükbabalarımızın bu toprakları yalnızca barbar topraklar olarak değerlendiğini düşününce tüm bu gerçekler karşısında şaşkınlıktan donakalmamız gerekiyor. Bugün İslam kültürünün doğuşunda Orta Asya'ya hak ettiği değer hâlâ verilemiyorsa bunun nedeni İslamın başkenti Bağdat'ın Orta Asya'nın en iyi çocuklarını kendine çekmesi, bir biçimde çalması ve kazandıkları başarıları sahiplenmesidir. Her yana elini atan bu şehre karşı bir süre sonra Gazne dikilir, ama atılımı bir havai fişek gibi olur, ardında parlak, ama geçici bir ışık bırakarak kaybolur gider.

Orta Asya aslında bağrından evrensel bir uygarlığı çıkarmaya çok uygun bir zemindi. Çok önemli ve saygın bir geçmişe ve büyük bir hazineye sahipti. Bağrında bir yandan Araplar, İranlar ve Türkler, öte yandan Mazdeizm, Budizm, Hıristiyanlık ve Manicilik, hatta Hindu dini ve Helen uygarlığından ne kaldıysa kaynaşır. Arapların en büyük başarısı bu malzemeleri kullanmayı bilmesi, bir potada eritip yaratıcılık potansiyelini tamamen ortaya çıkarabilmesidir.

Arap Bilimi

Arap bilimi olarak adlandırdığımız bilimin ortaçağ İslam dininin başarıyla yürüttüğü bilimsel çabanın ürünü olduğu ve İslamın etki alanına giren bütün halkların

bunun üretimine katkıda bulunduğu uzun süre söylenmiştir. Başlangıçta Emevi döneminin sonundan başlayıp X. yüzyıla uzanan dönemde eski eserlerin sistemli biçimde çevirisi üzerine kurulan İslam bilimi tüm kaynakları, Yunan, Mısır, Mezopotamya, İran, Hint, Çin kaynaklarını kullanmış, hiçbir katkıyı reddetmemiştir. Hıristiyan Nesturı merkezi Cundişapur'un tıp incelemeleri üzerinde kesin bir etkisi olduğundan daha önce söz etmiştik. Halife El-Memun'un (813-833) Beyit el-Hikmet'i [Bilim Evi] Bağdat'ta açışı bu bilim açısından itici gücü oluşturur. İmparatorluğun dört bir yanından her daldan bilim adamları Abbasi başkentine gelir. İlk yıldan beri buraya uğrayan ustalar arasında Horasanlı Ebu Mashar, Ferganalı El Fergani ve El Harezmi sayılabilir.

Ebu Mashar –ortaçağda Avrupa'da Albumasar olarak adlandırılır– 775-780 civarında doğmuştur ve neredeyse yüz yıl yaşadıktan sonra 886'da ölmüştür, Müslüman astrolog ya da astronomlardan biri olarak kabul edilir (astronomi o dönemlerde astrolojiden ayrı değerlendirilmiyordu). Zengin bir içeriğe ve kayda değer bir öneme sahip eseri, Bizans ve Latin çevrelerinde yüzyıllarca incelenmiştir. Başyapıtı *Introductorium in astrologiam* [*Astrolojiye Giriş*] 1449'da Augsburg'da ve 1495 ve 1506'da Viyana'da yayımlanmıştır.

Batı dünyasının Alfraganus olarak tanıdığı El-Fergani de [Ahmet bin Muhammet bin Kesir] gökyüzünü inceleyenlerdendir ve 861'den sonra Kahire'de ölmüştür. Başyapıtı *Gökcisimleri Bilimi Üzerine Temel Olgular Kitabı* XII. yüzyılda Jean de Séville ve Nicolas de Crémone tarafından Latinceye çevrilir; XV. ve XVI. yüzyıllarda pek çok kez yeniden basılır ve çok değer verilen bir eser olur: Dante bu eserden söz eder.

Batı dünyasının Alchoarismi'si El Harezmi* kuşkusuz İslamın en büyük matematikçisidir. 846-847 yıllarında öldüğünden başka hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz. Hint rakamlarını kullanmıştır, Batı dünyası bunları Araplardan aldığı için Arap rakamları olarak adlandırmıştır; bu rakamlar hesaplama sisteminde temel bir gelişime neden olmuştur. Cebirle uğraşan ilk bilim adamıdır, cebirin Fransızca karşılığı algèbre onun bir eserinin adından alınmıştır: *İlm-el Cebr vel Mukabele* [*Aktarma ve Kısaltma Bilimi*] Robert de Chester tarafından çevrilmiştir. Algoritma adı da [Fransızca Algorithme] bu bilim adamının adının biraz bozulmuş biçiminden başka bir şey değildir.

Bu dahi öncülerin ölümünden yüz yıl kadar sonra, 973'te Harezm'de Kat şehrin-

* Aynı adı taşıyan X. yüzyılda yaşamış bir bilim adamı ve Arap şair vardır.

de İslam dünyasının en büyük bilim adamı El-Biruni [Beyruni][*] doğar – Batı'da kendisine şaka yoluyla Aliboron [Eşek Hazretleri[†]] denir. Şahın hizmetinde diplomatlık görevi yapan El-Biruni çok fazla seyahat eder, Rey'de bir süre kalır ve Gazneli Mahmud'un fetihlerinden sonra bu hükümdarın peşinden başkente gelir (1017). Astroloji bilgisi ve yeteneğiyle prensin dikkatini çeker ve gözde adamı olur ve Gazneli Mahmud'a Hindistan seferlerinin çoğunda eşlik eder. Bu ülkenin tarihini yazar ve çok usta bir tarihçi olduğunu kanıtlar, aynı yeteneği *Eski Halkların Kronolojisi* kitabında da gösterir. Basit bir olay tarihçisi olmayan El-Biruni anlatmaktan çok açıklamayı yeğlemiştir; toplumlarla, göreneklerle, dinlerle, zihniyetleri dolayısıyla davranışları belirlediğini düşündüğü dillerle ilgilenir. Bugün "yeni tarih"in bir temsilcisi olduğu söylenebilir. Ama Biruni ününü astroloji ya da tarihteki yeteneklerine değil, matematik bilgisine borçludur. Bilim dünyasında büyük bir matematikçi olarak tanınır. Müslümanların çok değer verdiği evrensel bir akla sahiptir, coğrafyacı, madenbilimci ve fizikçidir (pek çok maddenin özgül ağırlığını bulmuştur). Son yıllarında yolculuk yapmaktan vazgeçer ve belli bir yere yerleşir, kendini incelemelerine adar. 1058 yılında 85 yaşında Gazne'de ölür.

Bu adlara 1050'de Nişapur'da doğan ve 1123'te yine aynı şehirde ölen Ömer Hayyam'ın adını da eklemeliyiz. Çağdaşları ve genel olarak İslam dünyası için öncelikle bir düşünür, bilim adamı, astronom ve iki bilinmeyenli denklemler üzerinden çalışan ve bunları sınıflandıran bir matematikçidir; ünü sayesinde Selçuklu sultanı Melikşah'ın hizmetine girer ve Isfahan gözlemevininin yöneticisi olur. Batıda ise Ömer Hayyam, Fitzgerald'ın hayattan zevk almayı salık veren, dine ve kutsallığa aykırı, kuşkucu ve karamsar dizelerini uyarladığı ve büyük bir başarı kazandığı XIX. yüzyıldan beri bir şair olarak tanınır.

Felsefe

İslam felsefesinin ilk ustaları arasında, özellikle de antik Yunan okulunda, büyük bir düşünürün, hâlâ çok uygar bir topluluk olarak kabul edilmeyen bir soydan gelen bir Türkün, Sogdlu El Farabi'nin yer alması çok garip görünebilir – bu da Orta Asya'da Yunan düşüncesinin yayılışının iyi bir göstergesidir. Buhara'nın güneybatı-

[*] Türk Tarih Kurumu'nun yaptığı araştırmaya göre El-Biruni aslında Beyruni olarak yazılmalı ve söylenmelidir. Ama Biruni yaygın olarak kullanıldığından metinde bu adın kullanılmasının daha uygun olacağını düşündük –çn.

[†] Bilgiçlik taslayan, ukala anlamına gelmektedir –çn.

sında Farab yakınlarında Vasij'de 870 yılında doğar, adını Farab'dan alır. El Farabi (Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed) bir Türk soylusunun, *tarkan*'ın oğludur ve öğrenimine Samanilerin başkentinde başlar ve Bağdat'a geçer, burada Nesturi olan İbn Haylan'ın öğrencisi olur ve başka bir Hıristiyan, Yunan düşüncesine yürekten bağlı bir Aristocu olan Matta bin Yunus'un etkisinde kalır. Bu etkilerden sonra Farabi'nin Hıristiyan bir aileden geldiğinin düşünülmesi çok doğaldır.

İran kültürünün içinde doğan Farabi tam bir İranlıdır ve büyük ustalar üzerinde kalıcı etkisi olmuştur: İbn Rüşt (Batı'da Averroès de Cordoue adıyla bilinir), İbn Bacce (Batı'daki adı Avempace'dır). Peygamberin vahiylerine özel bir önem vermesine karşın Farabi, bir mantıkçı olarak bu bilim dalının ikinci büyük ustası sayılır (birincisi Aristo'dur); düşünsel hakikatin, evrensel bir hakikat olduğundan yola çıkarak, dinsel inançtan üstün gelmesi gerektiği hükmüne varmıştır, çünkü hem felsefenin hem dinin ifade ettiği tek bir hakikat vardır. Platon'un Yunan okulundan gelen sadık bir öğrencisi olan bu bilim adamı Yunan düşüncesinin tüm sorunlara çözüm üretebileceğini, Müslümanların o sıralarda yaşadığı tüm sorunları çözebileceğini ve insanlığın her zaman için nihai hedefi olması gereken ideal mutluluğu getirebileceğini savunur. En büyük eserleri *Platon ve Aristo'nun Düşünceleri Arasındaki Uyum*; *Platon Kurallarının Yorumlanması* ve *Site'nin İdaresi*'dir. Bu kitaplar büyük bir etki yaratırlar ve en büyük düşün eserleri arasında yerlerini alırlar. Yetenekli bir matematikçi olan Farabi aynı zamanda bir müzisyen ve müzik kuramcısıdır, bu da bize Sogd müziğinin Çin'e varan etkisini hatırlatıyor. 950 yılında 80 yaşında Halep'te ölür.

Farabi'nin ölümünden birkaç yıl sonra, 980'de yine Sogdiyana, Afshana ve Buhara yakınlarında, Samanilerin ortadan kaybolmalarından hemen önce Şii bir ailede başka bir deha, ünü İslam çevreleriyle birlikte Avrupa'yı da saracak başka bir düşünür doğacaktır: Batı'da Avicenne adıyla tanınan İbn Sina. Eğer her kuşak kendinden önceki kuşağın ürünüyse, İbn Sina da Samani kültürünün bir ürünüdür. Gerçek bir dahi olan İbn Sina daha on yedi yaşında Buhara kralını yakalandığı amansız hastalıktan kurtararak büyük ün kazanır, ama bu ün ona her zaman şans getirmez. Samanilerin çöküşüyle İran'ı dolaşır, kimi zaman hapse düşer kimi zaman bakan olur, kaderi iniş çıkışlarla doludur. 1037'de Hemedan'da ölür.

En büyük usta olarak adlandırılmasına karşılık, öğrencisi olduğu ve çok etkilendiği hocası Farabi kadar özgün bir düşünür olmayan İbn Sina, öğrenmekten hiç bıkmayan zekâsıyla mantık ve metafizikle ilgilendiği kadar fizik, botanik, hayvanbilimle ilgilenmiş ve bu bilimlerle ilgili bilgilerini *Kitab-üş Şifa* adlı eserinde derle-

miştir. Böylece tüm dünyada doktor olarak tanınmıştır; özellikle de menenjit, zatülcenp gibi pek çok hastalığa getirdiği çok açıklayıcı ve kesin klinik tanımlamalarıyla ünlenmiştir. *Tıp Kanunu* adlı kitabı XVII. yüzyıla kadar Avrupalılar için başucu kitabı olmuştur. *Talimatlar ve Uyarılar Kitabı*'na ruhunu koymuştur, bütün eserlerinde kendini gösteren yeni Platoncu Aristoculuk düşüncesini burada da sergiler.

Edebiyat

Batı İran, Şii Buriyatların boyunduruğu altında Arapça ve Farsça ikidilliliği yaymaya çalışırken Samaniler kendilerini düşünsel faaliyetlere vermişler ve İran diline yeniden hayat vermek için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Hümanizm akımının doğuşu onlarla başlamış ve onlardan sonra da devam etmiştir, bu çabalar sonucunda yeşeren uygarlıktan, bilim ve felsefe alanında Biruni, İbn Sina ve edebiyat alanında Firdevsi, yani İslamın üç büyük ismi çıkmıştır.

II. Nasır'ın (913-943) resmi şairi Rudaki'ydi, 859 yılına doğru Semerkant yakınlarında bir kasabada doğan Rudaki 940'ta ölmüştür; İran şiir sanatının kurucusu olarak kabul edilir. Arap edebiyatından aldığı *kaside* türünün büyük ustası olmuş ve bu türü çok özel bir şiir türü haline getirmiştir. Bu iki kısımdan oluşan bir şiirdir: ilk bölüm liriktir; ikinci bölüm methiye bölümüdür, özel duygular bu bölümde ifade edilir, bilim ve sanatı himaye eden birine övgüler düzülür ve yüksek bir onurdan söz ettiğinde lirizme, hatta epik şiire varır. Bu büyük şaire *rubai*'ler de atfedilmek istenmiştir; *rubai*'ler dört yarım dizeden oluşan dörtlüklerdir, bunlar daha sonra Ömer Hayyam ve gizemci bir panteist yazar, *rubai* türünün ustası, hayli yetenekli Horasanlı Ebu Said tarafından kullanılacaktır (y. 967-1048). Bununla birlikte rubailerin daha önceki dönemlerde halk şiirlerinde kullanıldığı bilinmektedir. II. Nasır'ın sarayında, ayrıca çağdaşı Taberi'nin Arapça yazdığı *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*'ni Farsçaya uyarlayarak klasik düzyazıyı bulan Ebul Fadıl Belami de (974'te ölmüştür) vezir olarak hizmet etmiştir.

X. ve XI. yüzyıllarda Horasan, Tus'ta iki büyük siyaset adamı doğmuştur. Selçukluların büyük veziri Nizamülmülk *Siyasetname*'nin yazarıdır. Bu eser günün koşulları nedeniyle biraz da aceleye gelmiş bir eserdir; gözden kaçan kimi noktalar olmasına karşın dolaysız bir dille yazılmış oldukça çarpıcı bir eserdir. Ve Gazali (1058-1111), İslamda felsefenin, daha doğrusu Yunan düşüncesinin bir numaralı rakibi olarak kabul edilmek istenmesine karşın Avrupa'da düşünür olarak kabul edilen –gerçekten de düşüncelerini felsefe çerçevesinde geliştiren– bir din bilginidir.

1085'te Gazali, çağdaşı Nizamülmülk'ün yanına gelir, Nizamülmülk ona müderris unvanını verip Nizamiye Medresesi'nin başına getirir. Gazali Nizamülmülk'ün öldürülmesinden çok etkilenir (1092) ve içine kapanarak kendini derin düşüncelere ve sufiliğe verir. Hayranlık verici kitabında (*Hatadan Dönüş*) yaşamının en büyük macerasının gizemciliğe ulaşması olduğunu anlatır. Tam dokuz yıl tüm Suriye'yi dolaştıktan sonra doğduğu şehre döner ve burada öğrencileriyle birlikte bir zaviyeye kapanır. Burada Yunanlı düşünürleri eleştirmeye başlar özellikle Aristo'yu, yani İbn Sina'yı hedef alır. Olağanüstü bir kişiliğe sahip büyük bir düşünür olan bu din bilgini ardında tüm İslam uygarlıklarını etkileyen pek çok eser bırakmıştır. En önemlileri, teolojinin doruğu olan *Din Bilimlerinin Yeniden Canlanışı* ve 1145'te Latinceye çevrilen *Düşünürlerin Çöküşü*'dür.

Biruni'nin çalıştığı Gazne sarayında sanatçıların, yazarların, bilim adamlarının arasında Tus şehrine yakın Firdevs kasabasından bir Horasanlı olan Firdevsi de yaşamıştır; 932 ya da 933'te doğmuştur ve *Şehname, Kralların Kitabı*'nın yazarıdır; Firdevsi genelde Homeros'la karşılaştırılır, çünkü eseri çok önemli ve güzel bir destandır, hatta İslam dünyasında bu türün temeli olarak kabul edilmektedir.

Şehname İran'ın zaferine adanmış 70.000 beyitten oluşan çok uzun bir manzum eserdir; eserde İranlıların zaferi daha çok Türklere karşı kazanılan zaferlerle ifade edilir, belki de bu nedenle, bu şiirin adandığı İranlı Gazneli Mahmud kalbinin derinliklerinde kendini hâlâ Türk olarak kabul ettiği için, şairi ödüllendirmesini ağırdan almış ve büyük bir yoksulluk içinde ölmesine göz yummuştur (1020). Eseri canlandıran baştan sona esen epik hava olduğu kadar, insanoğlunun kaderi üzerine geliştirdiği derin ve çarpıcı düşüncelerdir. Sırasıyla dünyanın ilk krallarına adanmış altı lirik şiirden oluşur: Seistan prenslerinin destanı (bu bölümde ünlü Rüstem figürü ortaya çıkar), İranlıların ve Turanlıların savaşı, Kral Goştasp'ın Zerdüşt oluşu, oğlu İsfendiyar'ın önemli jesti, İskender'in romanı, Samanilerin tarihi.

Bu kitabın tüm kahramanları Odysseus, Hektor ya da Akhilleus gibi ölümsüzdür. Sürekli kopya edilmiş ve alıntılanmıştır. Firdevsi'nin ölümünden sonra pek çok kere taklit edilmiştir, örneğin 1071'de ölen, aynı zamanda Farsça ilk sözlüğün yazarı Tuslu Asadi tarafından, XI. yüzyılın sonunda İranşah tarafından ve daha pek çok yazar tarafından taklit edilmiştir.

Hadisler

Kuran hemen her konuyla ilgilenir, hemen her konuda hüküm içerir, ama her

şeyi söylemez. Müslümanlar için gerçek bir kaynaktır ve çözülmesi gereken her sorunda muhakkak bu kitaba başvurulur. Ama bu kadar karmaşık bir imparatorluk kurunca Müslümanlar kutsal kitapta her sorunun cevabını bulamaz olmuşlardır. Böylece aynı ya da benzer durumlarda peygamberin yapmış olduğu davranışlara ya da söylemiş olduğu sözlere başvurma alışkanlığı edinirler. Peygamberlerine duydukları sonsuz saygıdan ötürü bunun yaşamıyla ilgili en ufak ayrıntıları belleklerinde saklamakla kalmayıp yazıya da geçirmişlerdir. Ama zamanla bu ayrıntıları ve anıları aktaranların zinciri büyümüş ve giderek daha az güvenilir olmuş ve ilk kaynaktan uzaklaşılmıştır ve hatırlananların yazıya dökülüp saklanması gereği doğmuştur. IX. yüzyılda derlenen ve Kuran'a eklenen bu notlar zamanla geleneği, Sünniliği oluşturmuşlardır.

Aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış beş din bilgini, çok dikkatlice kontrol edilen (o günün koşullarında olabilenin en iyisiyle ve eleştirel düşünceyle) bir dizi aktarıcının peygamberin yaptıkları ve dedikleriyle ilgili, yani *hadis*'lerle ilgili söyledikleri her şeyi derlemiştir, ama bu beş din bilgininden yalnızca ikisi, El-Buhari ve El-Müslim *sahih*, "özgün" kabul edilirler.

El-Buhari adından da anlaşıldığı üzere Buharalıdır, 810 yılında doğmuştur ve 870'te Semerkant'ta ölmüştür ve yaklaşık altı yüz bin *hadis*'ten meydana gelen büyük bir derleme oluşturur. İkincisi Müslim daha az *hadis* derler; Nişapur'dan bir Horasanlıdır ve 817 ile 875 yılları arasında yaşar. Bu iki *hadis* bilgininin ve El Tirmizi (892'de ölür) ve El Haccac (875'te ölür) gibi *hadis* bilginlerinin genelde Horasanlı, Baktralı ve Sogdlu olmaları, yani Arap halkının çoğunlukta bulunduğu merkezlerden uzakta kalan ve Türklerle yakın ilişkileri olan ülkelerden gelmeleri tesadüf değildir. Bu din bilginlerini teşvik edenlerin Türklerin dine getirdiği yenilikler olduğuna inanıyorum. Bu yeniliklerin bir bölümünden daha önce söz etmiştik, ama Türklerin İslam toprağında daha etkin olduğu ve giderek çoğaldıkları IX. yüzyıldan sonra daha da artan başka yenilikleri ve katkıları da olmuştur, yine de bunlar daha geçici yeniliklerdir.

Gizemcilik

Gizemcilik (sufilik), İslamiyetin ilk yıllarında büyük bir olasılıkla Hıristiyanlığın da etkisiyle neredeyse bir moda haline gelen, ama daha sonra yine bu din tarafından reddedilen çilecilikten çıkarak yaygınlaşmıştır ve daha sonra VIII. yüzyılda büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu tarihten sonra da hiçbir zaman tam olarak

yok olmaz. Radikal Sünni mezhebine tamamen karşıt olan Gizemcilik İslamın insanlığa sunduğu en güzel eserlerdendir. Bu akımın iki büyük kaynağı Bağdat ve İran'ın kuzeydoğu bölgesidir. Örneğin İran bölgesinden İbrahim bin Adem çıkmıştır, kendisinin Baktra prensi olduğu sanılmıştır, aslında Arap soyundan gelen şımarık bir zengindir ve Allah yolunda yürümek için her şeyi reddetmiş ve Ermiş François d'Assise gibi ulvi bir yoksulluk içinde yaşamıştır. Ermişlerin yaşamını anlatan yazı ve tasvirlerde yaşamı ve kişiliği Buda'ya yakın niteliklerle anlatılmıştır. Arkadaşları arasında Horasanlı İbn İyac (803'te ölür) yer alır ve öğrencisi de Sakik el-Bekri'dir (809'da ölür) ve her ikisi de ermişler arasında sayılırlar. İbrahim Bizanslılara karşı yürütülen bir savaş sırasında "şehit" düşmüştür (776).

Merv bölgesi VIII. yüzyılda iki büyük Arap ermişi çıkarır, İbn el-Mübarek (796 yılında ölür) ve önceleri eşkıya olarak tanınan Fudhail (803'te ölür). Horasan IX. yüzyılda Sufilerin akınına uğrar: Bunlar arasında Ebu Turap el-Nakşi (860'ta ölür) ve İbn Karsam (885'te ölür), Yahya El-Razi (872'de ölür) ve Hamdun Kassar (868'de ölür) sayılabilir. Hayranlık verici duaların yazarı El-Razi'nin öğrencileri arasında Baktralı Mukhul el-Nasafi yer alır (927'de ölür); İbn Karsam, kurduğu manastırlardaki yaşamı anlatan rehber bir eser bırakmıştır ardında.

Özellikle Mağrip'te *murabıt*'lar, "keşiş-askerler" için güçlendirilen bir tür manastır olan *ribat*'ların (Sus ve Monastır *ribat*'ları hâlâ ayaktadır) daha önceki dönemlerde ortaya çıkmasına karşın İslam dergâh yaşamının ve din tarikatlarının Horasan ve Maveraünnehir'de doğduğuna inanmamız için geçerli nedenlerimiz vardır. Aynı İslam anlayışıyla hareket eden bazı müminler, özel bir mimari tarzı olmayan ortak evlerde buluşmaya başlarlar ve bir arada yaşamaya çalışırlar. Teorik olarak bu tür bir hareket her yerde aynı anda başlamış olabilir, ama pratikte önce Doğu İran'da doğduğu sanılmaktadır. Bu evlere verilen ad, *hankâh* (*hangâh*), batı dillerine genelde manastır olarak çevrilmiştir, ama bu karşılık "bu kurumların karmaşık yapısını belirtmekten çok uzaktır" (J. Chabri). *Hangâh* İran dillerinden türetilmiştir; *tekke* ya da *zaviye* gibi eşanlamlılarının varlığına karşın bu ad uzun yıllar kullanılmıştır (örneğin Kahire'de Sultan Barkuk *Hangâh*'ı). İlk olarak X. yüzyıl yazarları tarafından kullanılmıştır ve imparatorluğun doğu bölgelerinde kurulan yapılar genelde bu adla anılmıştır. Hemen hemen hepsi gizemci (sufi) merkezler olmasına karşın *hangâh*'lar, Batıya ancak yöneticilerin ve Selçuklu iktidarının ortaklığı sayesinde çok sonra yayılırlar. *Hudut el-Alem*'in anonim yazarı da 982'de bu kurumun Mani kökenli olduğunu ileri sürmüştür, çünkü *hangâh* adının, Semerkant Manicilerinin, dua ve din eğitim merkezi olan *hanegâh*'ı çağrıştırdığını söylemiştir. Başka hiçbir

belgede bunu doğrulayan bilgilere rastlamıyoruz, ama El Mukaddesi'nin *hangâh*'lar ve Orta Asya'daki din toplulukları arasında tartışılmaz bağlar olduğu yargısından bu iddianın doğru olduğu çıkarılabilir. XI. yüzyılın başında Meyhana'dan bir Horasanlı, Ebu Said (1048'de ölür) Fars dilinin ilk gizemcisidir ve tarikat üyelerinin uyması gereken kuralları ilk belirleyendir. Bu tarihten sonra bireysel bir hareket olan gizemcilik belli bir dinsel tarikat bünyesinde ve genelde bu tarikatı kuran şeyhin çizdiği yolda topluluk içinde yaşanabilecektir. Belki bir gün bu dönüşümün tam olarak nasıl gerçekleştiğini öğrenebileceğiz, ama İslamiyet dışı dinsel akımların etkisi altında Orta Asya'da gerçekleştiğinden kuşku yoktur.

Horasan ve Baktra uzun yıllar gizemciliğin derin etkisinde kalacaktır. Moğol işgalinden hemen önce, Nişapur'da Attar (y. 1142-1230) ve Baktra'da Celalettin Rumi (1207-1279) birer yüzyıl arayla doğduğunda yeni bir atılım gerçekleşecektir.

Attar evrensel edebiyatın en büyük gizemci yazarlarından biridir. Babası gibi eczacıdır, uyuşturucular ve kokular arasında yaşarken yüz binlerce mısra yazarak (hepsi ona mı aittir?) basit, saf, genelde lirik bir dilde Allah'a aşkını dile getirir. Ona atfedilen en ünlü eserinde *Mantik al-tayir* [*Kuşların Dili*] ruhun başdöndürücü keşfini anlatır. Bu manzum eserlerden en tanınanları *Pendname* [*Öğütler Kitabı*] ve *İlahiname* [*Kutsal Kitap*] ve yetmişiki "Allah dostunun" yaşamını anlatan bir derleme olan ve XV. yüzyılda büyük şair ve düşünür Mir Ali Şir Nevayi tarafından Türkçeye çevrilen *Tezkiret ül-Evliya*'dır.

Rumi'ye gelince, babası Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya yerleştiğinde (1219) henüz çocuktur. Mevlana, daha sonra "Yunan" (*Rum*) topraklarındaki Selçuklu devletinin başkenti Konya'da Efendimiz adını alacak ve ünlü Mevlevi ya da "dönen dervişler tarikatını" kuracaktır ve burada Attar'ın eserinden hiçbir biçimde aşağı kalmayan, kanımca bu eserden bile üstün olan *Mesnevi*'yi Farsça yazacaktır.

Mimari

Büyük zaferden sonra (742'de Baktra'da kazanılmıştır) Orta Asya'da camilerin kuruluşunu davul zurnayla duyuran Müslüman yazarlara karşın İslam mimarisi ancak VIII. yüzyıl ortalarında yeşerebilecektir, belki bu tarihten önce Arapların başkenti Merv'de bir oranda gelişebilmiştir, ama bu yine de kuşkuludur. Yer sarsıntıları, istilalar ve Cengiz Han işgali gibi olayların ardından yerle bir olan topraklarda bu eski eserlerin büyük çoğunluğu yok olmuştur ve bugüne kadar ayakta kalabilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez.

Övgüye değer bu anıtlar arasında Hiyve Camisi'ni saymamız gerekmektedir; cami pek çok kere yeniden inşa edilmiştir ve eski mimariden, tarihi çok zor belirlenen hayli yıpranmış süslemeyle birkaç ahşap sütundan başka bir şey kalmamıştır. Bu cami bazen camilere adını da veren *apadana* mimari tarzındadır; çatı, kemerler olmadan doğrudan sütunlar üzerinde yükselmektedir, tıpkı Ahamenidler döneminde İran'daki tavanları sütunlar üzerinde yükselen salonlar gibi, bu tarz mimarinin İslamdaki ilk örneği Irak'taki, bugün kayıp olan Küfe Camisi'dir. Bu caminin Arapların fetih döneminin ilk yüzyıllarına uzandığı düşünülebilir, çünkü plan bu tarihten kısa bir süre sonra terk edilmiştir. Daha sonra XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu topraklarında yeniden doğacaktır (Ankara'daki Arslanhane Camisi, Beyşehir Camisi vb.), büyük bir olasılıkla Selçuklular bu mimariyi Orta Asya'dan almış ve kullanmışlardır.

Baktra'da kısa süre önce bulunan ve çok iyi durumda olan küçük bir cami oldukça önemli bir yapıdır, ama pek çok soruyu da birlikte getirmektedir. IX. yüzyıla ait olduğu sanılan bina dönemin mimari tarzını taşır. Kare bir plan üzerine kurulan cami kubbelerle örtülü eşit dokuz kareden oluşan bir alanda inşa edilmiştir. Her bölüm dört kemer ayağıyla sınırlandırılmıştır ve bu dört kemer ayağı üzerinde dört kemer yükselmektedir ve kemerlerin her biri dört yöne uzanır, öyle ki nef, yatay ve dikey olarak, Mekke yönünü belirleyen (*kıble*) ve boş *mihrap* oyuğunun bulunduğu arka duvara yönelmez. Bu plan önceki dönemlerde görülmez, ama beşyüz yıl sonra yeniden ortaya çıkacaktır, Türkiye'deki Bursa Ulu Cami (1399) ve Edirne'deki Eski Cami (1403) bu tarzın örneklerindendir. Muhteşem güzellikteki kabartmalar Samerra tarzındadır, burada yine karşımıza Samerra (Irak) sanatının kökeninin neresi olduğu sorusu çıkıyor. Bu sanatın en parlak dönemini yaşadığı Mezopotamya'da, büyük olasılıkla doğu bölgelerinde doğduğu kabul edilmişti; bugün bu sanatın Baktra'da şekillendiği ve taşranın, alışılmış olanın aksine, başkenti etkilediği söylenebilir.

Üçüncü anıt, küçük boyutlarına karşın mimarisindeki mükemmeliyetçilikle evrensel başyapıtlar arasına yerleşen ve Samani dönemi Buhara'sından kalan tek eser olmanın yanı sıra en zengin ve en önemli eserlerden sayılan anıttır. Bu yapıtı hayranlıkla seyrettiğinizde elinizde olmadan, insanların yok etme hırsları yüzünden nice mükemmel yapıttan mahrum kaldığınızı düşünüp üzülüyorsunuz. Bu üçüncü yapıt Samani İsmail'in anıtmezarıdır (başka prenslere atfedildiği de olmuştur) 892'de yalınlık duygusuna, dengeye ve eşsiz bir zevke sahip bir sanatçı tarafından inşa edilmiştir. Tuğlalarla gerçek bir hasır işçiliği oluşturan bu yapıt kubbeli küp

şeklinde bir plana sahiptir, buradan dört büyük kemerle dört yana açılır. Bu da tarihçileri, bu mimarinin ilk örneğini Mazdeistlerin ateş tapınaklarında, *çahar tak*'larda ("dört kemer") aramaya itmiştir. Oldukça yalın bir tarzı olan kubbe bütün yapıyla uyum içindedir ve tavan işçiliği mükemmeldir. Yapının güzelliğine tarihsel değeri eklenir. Bildiğimiz kadarıyla İslam mimarisinin ikinci anıtmezarıdır. Hicretin ilk yıllarından sonra uygulanmaya başlanmış İslam kanununa göre ölü, çölde anıtmezar olmadan bir taş altına gömülmelidir. Bu uygulamaya yalnızca en muhafazakârların uyduğu, büyük çoğunluğun bu kuralı göz ardı ettiği anlaşılıyor, çünkü cenaze ve gömüt sanatının eserleri mimarinin en büyük eserleri arasında yer almaktadır.

Mezopotamya'da halife El Muntasır'ın ölümünden sonra (865'e doğru) bunun adına Kubbe el-Sülebiya anıtı dikilmiştir, bu İslam mimarisinde bir yeniliktir, bunun Hıristiyan annesinden ya da Türklerden oluşan çevresinden kaynaklandığı düşünülmektedir. İkincisinin, İsmail'in anıtmezarı, Orta Asya göçebelerinin etkisi altındaki bir şehirde inşa edilmiş olması da ikinci varsayımı doğrulamaktadır. Daha sonraki anıtlar da bu iddiayı doğrulayacaktır. Cenaze ve gömüt sanatı Türk egemenliği altındaki topraklarda doğacaktır. En büyük eserlerini de Türk imparatorluklarında verecektir (Semerkant'ta Timurlenk'in mezarı Guremir ve Agra'nın Tac Mahal'ı vb.); kuzey İran'ın yüksek ölü kuleleri dışında ikinci binyılın ilk yüzyıllarında inşa edilen anıtmezarlar kubbeli dairesel ya da çokgen küçük salon tarzlarını etkilemiştir, bu tarzın, bozkırlarda kullanılan mezar yurtlarından taklit edildiği kesindir.

Büyük Samani döneminden sonra Arslan'ın başa geçmesi Sogdiyana için yeni bir altın dönemin başlangıcı oldu. Arslan tam bir bilim ve sanat koruyucusuydu; duvarları yeniden inşa ettirmeye çalıştı, Buhara kilisesini (bugünkü halinde bu yeniden düzenlemenin izlerini taşıdığı söylenebilir) yeniden inşa ettirdi ve başkenti çarpıcı eserlerle donattı. Bu eserlerin hemen hepsi kaybolmuştur, yalnızca biri ayakta kalmıştır. Bu son yapıtı, eski caminin yanında yükselen devasa minare Kalyan'ı (günümüzdeki Kalyan Camisi XVI. yüzyıl tarihlidir) seyrettikçe öbür yapıtların nasıl olabileceğini hayal ediyorsunuz. Büyük bir kısmı yere gömülmüş olmasına karşın elli metre eninde, bezekli tuğlalardan yapılma büyük ve yüksek bir kuledir. Bu minarenin boyutları ancak zafer minareleri ve kuleleri, Delhi Kutb Minare ve Cem Minaresi tarafından aşılır. Kalyan'ın da bir zafer kulesi, hatta bir gözetim kulesi olduğunu sanmaktayız. Temelden tepeye gittikçe incelen silindir biçimindedir ve tepede büyük bir çiçek gibi açılır, köşk biçimini alır. Minarenin süslemeleri yükseldikçe daralan yazıtsal karakterlerden oluşmaktadır ve bu da minareye daha da yüksek bir hava vermektedir. Sarkıt ya da arı kovanı süsü *mukarnas*, tuğla süslemelerin en eski

ifadelerinden biridir ve bu süsleme minarenin bütün yapısıyla uyum içinde olduğu kadar, başarılı mimari bir tekniktir.

Birkaç önemsiz kalıntı dışında Gaznelilerin mimarisinden geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır: Mahmud'un mezarı, Bust kemeri ve Gazne'de olağanüstü güzel süslemeleri olan yıldız biçimindeki iki minarenin kaideleri bu ender eserlerden sayılabilir. Ama İtalyan bilim adamlarının yürüttüğü kazılar sonucunda eski başkentte dikkat çekici bir saray ortaya çıkarılmıştır. Aynı döneme ait hâlâ ayakta kalabilmiş başka yapılar (1000'li yıllar) Leşgeri Bazar'da Fransız Arkeoloji Heyeti (DAFA) tarafından incelenmiştir. Bunlar, süslemeleri pişmiş toprak tuğlalardan oluşan, ham tuğladan yapılma yapıların yıkıntılarıdır: Hilment nehir kollarından birine ve başka bir nehre hakim Bust akropolü üzerinde beşyüz metre boyunca uzanmaktadırlar. Sasaniler döneminde Ktesiphon ve Samerra'da benzeri bulunan büyük bir *eyvan* buraya geçişi sağlamaktadır. Bu *eyvan* önünde uzanan uzun geçit dükkân çevrilidir.

Mahmud'un başkentinin bu güzel ve görkemli eserlerini yalnızca yazılı kaynaklardan öğrenebiliyoruz. "Gökyüzünün Nişanlısı" adı verilen Ulu Cami'nin iç mekânı Hindistan'dan getirilen çeşitli değerli taşlarla ve mermerlerle bir peri masalına yakışır biçimde düzenlenmiştir, lacivert taşıyla döşenmiş altın bir *mihrab*'ı vardır. Bundan başka kuşkusuz Biruni ve Firdevsi'yi ağırlamış bulunan zengin kütüphanesiyle bir *medrese* bulunmaktadır.

Leşgeri Bazar'da olduğu gibi Gazne'de de binalar Horasan evleri için de kullanılmış olan dört *eyvan*'lı haç biçimli plana göre inşa edilmişlerdir ve aynı plana MÖ son yüzyıllarda Nisa'da da rastlıyoruz. İslam sanatının ilk tarihçileri, doğulu Müslümanların bu planı ilk kez *medrese* inşaatlarında kullandığını sanmışlardır. Ama Afganistan'da yapılan kazılar, planı öncelikle imparatorluk binaları için kullandıklarını ve bu planın kazandığı başarının asıl nedeninin saraylar olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Eyvan kırık beşikli büyük bir tonozdur, genelde geniş olmaktan çok yüksektir, üç tarafı kapalıdır, ama tüm yüksekliği ve eniyle dördüncü tarafı açıktır. Haç biçimli plan, dikdörtgen bir avlunun dört köşesinin her birinin üzerinde bir *eyvan* bulunmasıyla oluşur, öyle ki dört *eyvan* ikili olarak karşı karşıya gelir. Fazla yüksek olmayan binalar bunları birbirine bağlamaktadır ve ikincil bölümler olarak kullanılmaktadır. Her *eyvan* dört köşeden birine açılmaktadır ve burada oturana yıllık ya da günlük güneş yörüngesini ya da gölge boyunu takip etme olanağı verir.

Orta Asya Selçuklu mimarisi adına fazla bir şey kalmamıştır. En gözalıcı eser,

harap haldeki durumuna karşın, Sultan Sencer'in Merv'deki büyük türbesi (1156) anıtsal boyutlardaki ilk türbelerdendir.

Medrese Sorunu

Medrese, Kuzey Afrika'da *medersa* adını alır; bir yüksek okul, ayrıca bir araştırma ve öğrenim merkezidir. Bir ya da daha fazla usta tarafından kurulan küçük ya da büyük yapılardır; genelde sanıldığı gibi yalnızca teoloji ve din bilimleri öğretimi vermekle kalmaz, tüm bilimlerin öğreniminin yapıldığı merkez olma özelliğini taşır. Bu binaların haç biçimli plana göre yapıldıkları, çünkü dört Sünni mezhebinin her birine bir *eyvan*, yani öğrencilerini toparlayabilecek kendisine ait büyük bir bölme sağladığı şeklindeki tartışmaları yeniden açma amacında değilim (ben hâlâ buna inanmakta zorlanıyorum).

Bu binaların mimari değil, ama kuruluş ve kurumsal yönlerinin tartışmaya açılmasının daha yararlı ve ilginç olacağı inancındayım. Genelde *medrese*'nin* büyük vezir Nizamülmük'ün buluşu olduğu söylenir. Eğitime ayrı bir önem veren Nizamülmülk'ün gözünde bu, Şii "sapkınlarla" savaşmak için en iyi silahtır ve bu kuruma hayranlığı giderek büyüyen başka İslam çevreleri de bunu çabucak kabul ederler. Tüm İslam ülkelerinde, Fas'tan İspanya'ya kadar yayılmış olduğu doğrudur, ama bu kurumun ünlü vezir tarafından kurulmuş olduğu konusunda çok da emin değiliz.

Nizamülmülk'ün ilk *medrese*'leri XI. yüzyılın son on beş yılı içerisinde kurduğu anlaşılmaktadır. Isfahan'daki Mescid-i Cuma haç biçimli bir plana sahiptir ve 1088-1089 yılları arasında kurulduğu sanılan bu bina günümüzdeki haliyle *medrese* tarzında bir camidir. Godard da 1087'de Kharghird'de bir *medrese*'nin yıkıntılarını bulmuştur. Oysa önceki dönemlerde de Horasan ve Maveraünnehir'de *medrese*'ler vardı ve bir Horasanlı olan Nizamülmülk de bu *medrese*'leri tanıyor olmalıydı. Bu *medrese*'lerden geriye bir şey kalmamıştır, ama IX. yüzyıl tarihli metinlerde bu iki şehirde olduğu gibi Baktra'da da *medrese*'ler olduğundan söz edilmektedir. İlk kesin tarih, Semerkant'ta yaklaşık elli öğrencilik bir *medrese* kurulmasıyla ilgili bir kuruluş anlaşmasından edindiğimiz 1060 yılıdır. Bununla birlikte bunların örgütlenmeleriyle ilgili oldukça yeterli bilgiye sahibiz. Örneğin burslu bir öğrencinin otuz *dirhem*'den fazla para yardımı alamadığını ve bu miktarın bir hizmetlinin yarı maaşı

---

* *Medrese* XI. yüzyıl sonlarında görülür" (Papadopoulo). "Bu tamamen yeni bir tarzdır" (XI. yy) (Otto-Dorn).

olduğunu ve bir profesör maaşının üç yüz *dirhem*'e kadar çıkabileceğini biliyoruz.

Geriye *medrese*'nin nasıl doğduğu sorusu kalıyor. Kanımca ilk *medrese*'ler dönemin çok sayıda ve çok iyi örgütlenmiş Budist öğretim merkezlerinden etkilenmiş ve bunları taklit etmiştir. Müslümanların o kendinden çok emin havalarıyla taklit etmeyi akıllarından bile geçirmemiş oldukları iddiaları da çok gereksizdir. Aksine Budizmden, daha sonra Yunan ya da Roma uygarlığından olduğu gibi çok etkilendikleri açıktır. *Kutadgu Bilig*'in yazarı Müslüman ermiş tıpkı bir Budist gibi yaşamış, bir dağ kavuğunda oturmuş, yalnızca bir baston, bir çanak ve yün bir elbiseyle yaşamını sürdürmüştür. Baktra Şakik'i tüm samimiyetiyle, "Dünyadan el etek çekmemin nedeni bu (putatapar) Türkün öğütleridir," demiştir. Bu tek örnek değildir. Büyük Nakşibendi tarikatının *zikir*'inin (her din tarikatına özgü bedensel hareketler eşliğinde uzun duaların yüksek sesle okunması) incelenmesi sonucunda Budizmden nasıl etkilendiği ortaya çıkmaktadır.

Heykel ve Resim Sanatı

Gazne ve Leşgeri Bazar adlı Gazne sarayları bize çok zengin arkeolojik bulgular sunmuştur, özellikle de bir dizi kaya kabartması ve mağara resmi bize İslam sanatının süsleme özellikleri konusunda edindiğimiz bazı yanlış düşünceleri düzeltme olanağı sunmuştur. Bu buluşlardan çok önce İslam sanatının canlı varlıkların tasvirlerini, insan ve hayvan tasvirlerini, dışlamadığını, ama yalnızca Hicret'in ilk yüzyıllarından kalan eserleri ve modern eserleri tanıdığımızdan, ilk örneklerde antikçağ, ikinci örneklerde Avrupa etkisi olduğunu düşünmüş ve sanatçıların İslamın canlı varlıkların tasvirlerine karşı düşmanca tutumuna saygı göstererek, uydurma olmakla suçlanan metinlerin aksine, soyut sanata yöneldiklerine inanmıştık. Daha o zamanlarda kimi buluntular bu inancı sarsmaya başlamışlardı bile. Daha sonra Gazne eserlerinin, Kafkasya (Kubaça) ve Selçuklu Anadolu'da bulunan heykel sanatı ürünlerinin bulunuşuyla da bu düşünce tamamen terk edildi.

Gazne'de yapılan pek çok alçak mezar taşı kabartmalarında (Müslüman ülkelerde sık sık görüldüğü gibi bir yanı öbüründen kalın iki plana ayrılmamışlardır) kemerler altında bulunan paralı Türk askerler, bir aslan avı, dansözler, bir fil, vahşi hayvanlar ve canavar görünüşlü vahşi yaratıklar tasvir edilmiştir. Paralı asker tasvirlerine Leşgeri Bazar'ın süslemelerinde de rastlanmıştır. Görkemli salonların alt kısımlarını genelde tepesi kopuk figürler süslerken –kırk dört tanesi korunmuştur– üst kısımları genelde Samerra'da yapılanların tam tersi olarak yalancı mermerle

kaplanmıştır. Daha önce Abbasi saraylarının paralı askerlerinde gördüğümüz deriden dilli kemerler taşımaktadırlar, kuşlarla çevrili halde ayakları yandan, yüzleri önden tasvir edilmiştir ve gösterişli giysiler giymişlerdir. Bu tasvirlerde, Gazneli Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferler" sonucunda olası Hint etkileri ve İran etkisi aranmıştır, ama bunların aslında İslamiyetten önceki Orta Asya resim geleneğinin bir devamı oldukları gözden kaçmıştır. Küçük bir sütun üzerindeki asker tasvirlerinden birinin yüzünün neredeyse kadınsı bir güzellik taşıyışı Budist bir eserle karşı karşıya olduğunuzu düşündürmektedir. İran'ın ve Anadolu Selçuk döneminin *mine* (kısık ateşte pişen parçalar) adı verilen okulunun seramik üzerine yapılan resim sanatından çok da uzak değillerdir. Sogdiyana ve Sin-kiang resimleri arasındaki benzerlikten söz ettiğimizde bu yakınlığın altını daha önce de çizmiştik.

Bu eserlerden hiçbiri Orta Asya'nın Müslüman sanatçıların eserleri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymamaktadır. Buna karşın Orta Asya'nın bunlar üzerinde etkili olduğundan kuşkumuz yoktur. Bu görüş, uzun süreden beri öngörüşlü birkaç sanat tarihçisi tarafından dile getirilmektedir. Bununla birlikte bu tarihçiler kalıcı örnekler verememişler ve doğrulamaları da şüphe bulutlarını dağıtmaya yetmemiştir. Böylece oniki hayvan takvimini, hayvan kuramlarında, madalyonlarda işlenmiş kafaların *symplegma*'larında ya da benzer başka eserlerde bulmanın bir olanağı kalmamıştır. Buralarda işlenen türlerin iyi belirlenememeleri bir yana, belirlendiklerinde de tüm takvimi kapsamamakta ve ender olarak on iki sayısını bulmaktalar.

Bayan Otto-Dorn tarafından verilen bir örnek çok ikna edicidir. Emevi döneminde ve Abbasi döneminin başında, tahta geçen prens, Müslüman sanatçılarının çok sevdiği bir konudur; Sasani tarzında bir tahta oturur halde tasvir edilir, bu kraliyet tarzı o kadar etkili olur ki çok büyük değişiklikler olmadan çok sonra Batı'nın Roma ve Gotik tarzda inşa edilen kiliselerinde tahta oturan İsa tasvirinde kullanılır. IX. yüzyılda Türk paralı askerleri Abbasi döneminde güçlerinin doruğuna vardıklarında yeni bir ikonografi doğmuştur; prens Türk tarzında oturmuştur, yani tören giysisi giymiştir, göğsünün üzerinde sağ eliyle bir kupa ya da bir maşrapa tutmaktadır ve sol dizine yasladığı sol elinde bir mendil ya da bir peçete tutmaktadır, bununla birlikte bu figür çok açık değildir. Halifeyi tasvir eden bu imgeye El Muktedir zamanında (908-932) paraların üzerinde, Aktamar kilisesinde (915'e doğru) ve X.-XV. yüzyıllar arasında Sicilya'ya (Palermo Palatine şapelinin tavanında), İspanya'ya kadar tüm Müslüman dünyada tahtaların, taşların, bronzların ve seramiklerin üzerinde rastlanmaktadır. Bu model hemen her yerde bulunur. Rusların *kameniye baby* adını verdikleri bozkır Türk prenslerini mezar heykellerinde (tam tarihleri

belli değildir, ama VI. yüzyıldan XIV. yüzyıla uzanan döneme ait olmalılar), yekpare taştan yapılmış bu büyük anıtlarda prens oturur haldedir ya da ayaktadır, sağ elinde göğsüne dayadığı bir kupa tutmaktadır. En eski grafik örneği Moğolistan'daki Küdirgen kaya yontusundaki desendir; V. ya da VI. yüzyıla ait bu desende hükümdar, daha sonra Müslüman krallarda göreceğimiz üç köşeli bir taç takmaktadır. En ünlüsü Bilge Kağan heykelidir (VIII. yüzyıl), en yakın tarihli örnek ise Cengiz Han'ı Ordos'ta kurban sunarken gösteren tasvirdir; bu eserin tarihi tam olarak bilinemiyor (XVI. yüzyıl?).

Müslüman hayvan sanatını Türk sanatından ya da daha genel olarak bozkır sanatından türemiş gibi göstermek, çok açık benzerliklere karşın (dört nala giden süvari buna iyi bir örnektir) doğru olmayacaktır, çünkü en bilinen konu, "hayvan dövüşleri" konusu Müslüman ülkelerde Türklerin gelişinden önce de görülmüştür, örneğin Suriye'deki (743/745) Kirbet el-Mafcar ve önceleri de pek çok antikçağ, hatta firavun dönemi Mısır uygarlığı tarafından kullanılmıştır, Arapların bu uygarlıklardan etkilenmiş olması da büyük bir olasılıktır. Bununla birlikte Türklerin bu sanata getirdiği zevk inkâr edilemez.

Hayvan dövüşleri? Sanatçıların bu dövüşleri tasvir ederken bir şey anlatmak istedikleri açıktır, ama ne? Yapılabilecek tüm açıklamalar yapılmıştır. Bu dövüş sahnelerinde klanların totemlerinin tasvir edildiği söylenmiştir (ama bu durumda keçi klanı her zaman kartal klanına yenilmiş olmuyor mu?). Ya da Mazdeist bakış açısıyla iyi ve kötünün savaşı; yıldız takımlarının tasviri (aslan boğadan sonra gelmektedir) ve daha pek çok simgeye rastlamak mümkün. Bu önerilerden hiçbiri tam olarak kabul edilmiş değildir ve her yerde kabul görmez. Bununla birlikte kimi kültürlerin bu önerilerden birini ya da ötekini kabul ettiği açıktır. Hayvan dövüş sahnelerinde kalıcı ve evrensel olan tema, çinsel birleşmenin erkeğin avcı, kadının ise av olduğu simgesel bir biçimde anlatılmasıdır.

Grafik sanatı yalnızca destanları anlatmaktadır. Bozkır halklarının destanlarında ata hayvanların birleşmesi anlatılır; en ünlüleri Moğolların bozkurtuyla kahverengi dişi geyiğidir, ayrıca Kırgızların Manas destanında kurtla ceylanın, Karahanlılarda aslanla devenin birleşmesi anlatılır. Avını yiyen avcı, avına büyük bir aşkla bağlıdır: "Öpücüğe boğmak" denilmez mi? Evlilik, fethedenin kesin zaferini, mutlu avını kutladığı bir tür şölendir. Bu kaçıp kovalama, sonra da yakalanma oyunları evlilik törenlerinin olağan kutlamalarındandır. Ortaçağda erginliğe ulaşan erkek çocuklarla hayvanlar dövüştürülerek destanlar yaşatılmaya çalışılmıştır ve bunlardan hayvanı yenenler bir kadına sahip olma hakkını elde eder, bu bir çeşit cinsel birleşme

anlamına gelmektedir. *Dede Korkut* destanında bunun pek çok örneği vardır ve hatta dönemin geleneklerinde bu âdetin izlerini görmekle kalmayız, bir anlamda hâlâ varlığını sürdürdüğünü görürüz. René Grousset kurbanın ölüm anında celladını coşturduğunu söylerken belki de gerçeğe en yakın açıklamayı yapmıştır: Gerçekten de celladını coşturur, ama yaşamı getiren kasılma anlarında, ölüm anında değil.

Minyatür Sanatları

Büyük İslam maden sanatı Orta Asya'da doğmamıştır, ama en azından XI. yüzyıla kadar Horasan atölyelerinin baskın rolünden kimsenin kuşkusu yoktur. Suriye ve Mısır'da üretilen az sayıdaki parçadan anladığımız kadarıyla Horasan ürünlerinin taklit edilmesiyle yetinilmiştir. İpek ithalatı ve üretimi, pamuk, yün ya da kenevir ekini tarafından desteklenen dokuma atölyelerinin başatlığı daha az belirgindir, çünkü usta dokumacılar olan Kıptilerin geleneği Mısır'da kumaş dokuma merkezlerini zenginleştirmiştir. Horasan ya da Sogdiyana'da Sasani gelenekleri çok belirgindir, ama kimi zaman Hint kimi zaman da Orta Asya'dan gelen etkiler sonucunda biraz değişmişlerdir. Louvre Müzesi'nde korunan "Saint-Josse keteni" kadar tanınan bir parça 961'de Horasanlı Türk bir savaşçı Buh Tegin için üretilmiştir, birbirleriyle çarpışan iki fil ve Baktra develeri temalarıyla çok ünlü bir eserdir ve bu sanatın en güzel örneklerindendir.

Uzun süredir, kuşkusuz Sasani döneminden beri Çin porselenleri İran sanatı amatörlerinin ağzının suyunu akıtmış ve pek çok koleksiyoncu tarafından toplanmıştır. Araplar bu eserleri aşırmaktan geri durmamış ve henüz tanınmadıkları bölgelere kadar götürmüşlerdir. Harun er-Reşit döneminde Horasanlı bir yönetici saraya çeşitli türde iki bin parça gönderir; yirmisi "hiçbir kralın o güne kadar sahip olmadığı değerdedir." İmparatorluk çevresinin büyülenmesi Çin'den getirilen parçaların değerini artırmış, satıcıları ve sanatçıları büyüleyen pek çok koleksiyonun da önünü açmıştır. Biruni Rey'de bunlardan birini ziyaret etmiş ve Müslüman seramik ustalarının çok zayıf kaldıklarını kabul etmiştir. Hatta İslam topraklarında seramik için "Çinli" ya da "Çin işi" anlamına gelen *çini* sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır.

Dünyanın en zengin ve en çeşitli seramik sanatlarından İslam seramik sanatının büyük ölçüde Çin etkisinde kalmış olması şaşırtıcı değildir. Tang etkisi IX. yüzyılda Semerkant ve Nişapur, daha doğrusu Horasan ve Sogdiyana atölyelerinde ve pek çok atölyeden çıkan pek çok parça üzerinde açıkça görülmektedir. Tüm çabalarına karşın Müslüman sanatçılar porselen üretmeyi başaramamışlarsa da araştırmaları

sonucunda teknikleri ve süsleme yöntemleri çok gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Çin motifleri hiçbir değişikliğe uğramadan İslam sanatına girmiştir; örneğin "Buda'nın dudakları," bulutlar, kayalar ve *matçini*'lerin üç noktası gibi...

19. BÖLÜM

CENGİZ HAN

XII. Yüzyılda Moğolistan

Uygurların kaçışı, Kırgızların geri çekilişi, Türklerin uzun süredir batıya doğru göç etme eğilimleri Moğol halklarının Mançurya'dan çıkıp ileride kendi adlarını taşıyacak, ama Moğolca konuşan Hitanların çok az önem verdiği ülkeye göçlerini başlatan başlıca olgulardandır. Küçük kavimlere bölünmüş –Börteçin, Kongirat, Cucirat, Calair, Barlas, Salciut vb.– Moğollar XII. yüzyılda yukarı Kerülen, Onon Vadisi, Kingan Dağları'nın kuzeybatı eteklerini kapsayan küçük bir alanda göçebelik yaparak yaşamaktadır, ama bir kısmı güneydoğuya, bir kısmı da kuzeye ilerlemiştir. Genelde hangi dil ailesine ait olduklarını belirlemekte zorlandığımız, kendilerinden çok güçlü etnik-politik gruplarla komşuluk yapmışlardır; Türklerin ya da Türkleşmiş olanların çok sayıda oldukları yerlerde bulunmuşlardır. O dönemdeki Moğollar, iyi bir gelecek vaat eden ve Tatarlar olarak tanınan, oldukça ilkel ve yabani bir Moğol halkı Kerülen Tatarları; Eski Tola ve Orhon imparatorluk topraklarına yerleşen Moğol Türkleri ya da Türkleşmekte olan Moğollar, yani Hıristiyanlığın etkisi altına girmiş Kereyitler; hükümdarları Türk unvanları taşıyan –Tayang Han adını taşımaktadırlar, aslında bu sözcük Çince *Ta Wang*, "Büyük Kral" anlamına gelen sözcükten gelmektedir– Moğol adlı Nesturi Hıristiyanları Naymanlar; Selenge ve Baykal Gölü arasında göçebelik yapan kısmen Hıristiyanlaşmış, ama hangi dil aileden geldikleri tartışmalı Merkitler; daha doğuda Çin Seddi boyunca yerleşmiş Hıristiyan Öngütlerdir.

İlk Moğol İmparatorluğu

Moğol adını taşımasalar da gerçekten Moğol olarak kabul edebileceğimiz tüm bu halklar varlıklarını ortaya koymak, yani birleşmek istiyorlardı.

Destanların da desteklediği genel inanışa göre, XI. yüzyıl sonunda Moğol şefi Kaydu pek çok Moğol kavmini kendi yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır. En

azından torunu Kabul Han'ın (1135-1139'a doğru ve 1147) Çin'deki Kin hanedanıyla diplomatik ve askeri ilişkiler kuracak kadar güçlendiği doğrudur. Ardılı bir Tayicut olan Ambakay Tatarlarla çatışmaya girmiş, sonra bunlara rehin düşmüş ve Çin sarayına gönderilmiş, burada bir eşek üzerinde kazığa oturtularak öldürülmüştür; bu, Moğolların asla affetmeyecekleri bir hakarettir. Moğollar Kabul'un oğlu Kutula Han yönetiminde öfkeden çılgına dönmüş bir halde intikam almak hırsıyla saldırıya geçerler. Yeni hanın Tatarlarla ve Çinlilerle onüç kez savaştığı ve pek çok ganimet elde ettiği anlatılır. Bu seferlerden birinde, hükümdarın öz ya da üvey yeğeni, Yesügey'in karısı Höelün'ün bir oğlu olacaktır; bu, ileride Cengiz Han adını alacak Timuçin'dir. Bu doğum için farklı tarihler verilmektedir; bana göre 1155 tarihi en doğru olanıdır.

Buna karşın her şey kötü sonuçlanır. 1161'de Kutula, Buirnor'da (Buir Gölü) sıkıştırılır ve yenilir. İlk Moğol İmparatorluğu böylece bir anda çöker.

Timuçin

Yesügey Börteçine kavminin alt grubu Kiyat kavminin şefiydi. İki kutsal soydan gelmekteydi ya da en azından oğlu sayesinde bu kutsal soylara dahil olmuştur. Oldukça uzun zaman önce genç bir kadın, Koa Maral "vahşi dişi Geyik," "Bozkurt" Börteçine'yle evlenir. Sekiz kuşak sonra, başka bir genç kadın Alan Koa hem ışık hem kurt hem köpek hem de sarı ırktan yakışıklı bir adam olan göksel bir varlıktan hamile kalır. Bununla birlikte yüzyıllar geçmesine karşın iki kere kutsanan bu soyun devamı gelmez.

Yesügey baba tarafından Kereyit hanı "Şahin" Tuğrul Han'la akrabadır; küçük oğlu Timuçin'i henüz dokuz yaşında olmasına karşın Kongiratların şefinin "yüzü ay gibi parlak, gözlerinde ışıklar" olan küçük kızı Börte, "Maviye Çalan"la nişanlar; Yesügey daha sonra Tatarlar tarafından hunharca öldürüldüğünde Timuçin bunların koruması altına girer ve desteğini alır.

Buna karşın yetim kalan Timuçin, annesi, üç genç erkek kardeşi, küçük kızkardeşi ve iki üvey erkek kardeşi kendi kavimleri tarafından terk edilir ve orada burada sefillik içinde yaşarlar; yabani soğanlarla, birkaç balıkla ve küçük yaylarıyla yakalayabildikleri av hayvanlarıyla beslenirler. Hayatları oldukça zor geçmektedir, genelde yoksulluk içindedirler, ama küçük çocuk özellikle arkadaş edinmek için bazı yaşam aralıklarından yararlanmasını bilmiştir. Böylece yaşıtı Börtçu'yla ve genç Moğol şefi Camuka'yla arkadaş olur. Ayrıca uzaktan ve biraz temkinli de olsa baba-

sının kendisini ölürken emanet ettiği Şaman başrahibi büyük Şaman Mönglik'in korunması altındadır.

Timuçin ergin bir erkek olur olmaz nişanlısı Börte'yi almaya gelir. Nişan hâlâ geçerlidir: Sözüne sadık kayınpederi Timuçin'e Börte'yi verir. Bu birleşmeyle güçlenerek babasının bir biçimde kardeşi, yani amcası Kereyit hanı Tuğrul Han'ın yanına gider. Tuğrul Han Camuka'yla görüşür ve ona katılırsa mirasını, eskiden onursuzca elinden alınanı geri vereceğine dair söz verir. Bu kolay olmaz ve oldukça çaba gerektirir. Ama tartışmalı bir tarihte Timuçin han ilan edilir.

Yetimi bir zamanlar babasının bulunduğu konumdan daha yükseğe çıkaran bu yükseliş herkes tarafından iyi karşılanmaz. Daha başa gelir gelmez Merkitlerle çarpışmak zorunda kalır. Unvanını korumak için; intikam almaya yemin ettiği Tatarlarla, Naymanlarla, bir süre sonra kıskanmaya başlayan can dostu Camuka'yla, hatta önceleri Timuçin'i korumak isteyen, fakat kendisini yenecek konuma gelmesini istemeyen Tuğrul'la bile çarpışır. İnişleri ve çıkışlarıyla çok zor bir mücadele olur. Her şeyi kaybetmeyi göze alan Timuçin sonunda her şeyi kazanır.

1206'da Timuçin Moğolistan'ı birleştirir. Okyanus, yani evrensel han ilan edilir, Moğolca *Çingis Han*, yani Cengiz Han unvanını alır. Bu unvanı Onon kıyılarında toplanan bütün Moğol kavimlerinin katıldığı bir *kurultay* sırasında tanınır.

Bu törende en önemli rolü, tıpkı Timuçin'in başa geçmesinde olduğu gibi, Mönglik'in oğlu, dinsel unvanı Teb Tengri, yani "En Göksel" olan büyük Şaman Kökötçü oynar. Bu dönemde Moğolistan'da Şaman rahipleri bir kavmin ya da ulusun başına geçebiliyor ve genelde de *beki* adı altında iktidara sahip olabiliyorlardı. Kökötçü bu konudaki isteğini saklamıyordu. Timuçin'e bir tür gizemci terörle hükmetmiştir ve neredeyse başaracakken çok güçlü ve kişilikli bir kadın olan annesi Höelün müdahale etmiş ve oğlunu kurtarmıştır. Cengiz Han büyük şamanı öldürtür ve kolay hükmedebileceği başka bir rahibi yerine geçirir. Buna karşın Şamanizm bu olaydan yara almadan çıkar ve Moğol İmparatorluğu'nda önemli bir yere sahip olmaya devam eder. Bu arada yüce başkan bir dizi yasadan oluşan *yasak*'ı oluşturur; bu kanunname pek çok Avrasya yasasını etkileyecektir. Cengiz Han kendisine sadık olanları ödüllendirir, ordusunu örgütler ve bir anda bir Moğol ulusu yaratır.

Fetihler

İki büyük halkın, Öngütlerin ve Uygurların Cengiz Han'a katılış tarihi konusunda tartışmalar vardır; bu halklar imparatorluk üzerinde çok etkili olacaktır. Bu ara-

da bunun, tüm bozkır topraklarında büyük yankılar uyandıran 1206 *kurultay*'ının bir sonucu olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur.

Öngütler yeni hükümdarın ailesiyle evlilik bağları kurmaya başlarlar ve böylece uzun süreli bir geleneği başlatırlar ve dinleri Hıristiyanlığa imparatorluk içinde önemli bir yer edinirler. Uygurlar ilk yıllardan Moğolların eğitmenleri olurlar. Yazılarını verirler, Naymanlara da hizmet eden mühürdar Ta-ta Tonga'yı Moğolların hizmetine verirler ve kraliyet amblemini oluşturacak bir mühür ve imparatorluğun onlar olmasa da oluşabileceği, ama varlığını sürdüremeyeceği idari kadrolar sağlarlar. Cengiz Han Uygurlardan oğullarına yazmayı ve okumayı öğretmelerini ister.

Moğolistan'da kavimler arasında başlayan Türk-Moğol işbirliği böylece güçlenerek devam eder. Cengiz Han egemenliğini Çin Seddi'nden Turfan, Hoten ve Kuça'ya kadar yayar. Bu genişleme hiçbir çatışma olmadan barış içinde diplomasiyle gerçekleşir. Elbette bu, uzun sürmeyecek kadar güzel bir başlangıçtır. Savaş patlak verir ve durmak bilmez. Bu savaş büyük bir yıkıma dönüştüğü gibi, büyük bir destana da konu olur.

Seferler Sibirya'ya düzenlenen bir keşifle başlar. Yüzyıllardır hiçbir şey değişmemiştir: Önce kuzey sınırlarında huzurun sağlanması gereklidir. Kırgızlar, Tümetler ve başkaları sindirilir (1207).

Uygurlarla kurduğu ittifak Si-hialarla, yani Tangutlarla, daha doğrusu tarihin Minyak adını verdiği toplulukla savaşa neden olur. Tangutlar Uygurların orta kısmını vahalarını kontrol ettiği İpek Yolu'nun doğu bölümünü denetimleri altında tutuyorlardı ve Uygurlar etkilerini doğu bölgelerine kadar yaymak istiyorlardı. Bazı ön baskınlara karşın, harekatlar gerçekte 1209'da başlar. Bu sefer, Cengiz Han'ın savaşları içinde en zorlu, en kanlı ve en uzun süreli savaş olur. Arada sırada yapılan ateşkes anlaşmalarına karşın tam olarak barış sağlanmadan yirmidört yıl sürer, hatta bizzat yönettiği son çarpışmada Cengiz Han ölür. Bununla birlikte 1209'da Moğollar hiç zorlanmadan kuzeyden güneye geçip Gobi'yi aşarlar, Tangut ordusunu yenip başkenti kuşatırlar, ama alamayınca barış koşullarını dayatırlar: Cengiz Han'ın çağırdığı her an yardıma gelecek sağlam bir ittifak ve bunun vergilerle ve soylu prenseslerden biriyle evlenilmesi suretiyle sağlamlaştırılması.

1211 Martında Cengiz Han Çin'e, yani Kuzey Çin'e, Kin hanedanına savaş ilan etmek için *kurultay* toplar. Çin Seddi'ne sorun çıkmadan yaklaşırlar, ama seddi aşmayı başaramazlar. Önce Mançurya'yı –bir milyon metrekarelik gereksiz bir toprak parçası– ele geçirmeleri gerekecektir, ama bunun bir yararı olmayacaktır. Bununla birlikte duvar aşılır ya da kuşatılır, yine de en azından görünüşü kurtarmak için

burayı terk ederken Çinlilerden vergi ödeme sözünü koparabilirler, bu vergi kimi tarihçilere göre çok fazladır, ama geçicidir: Altın, ipek, beş yüz erkek, beş yüz kız çocuk, üç bin at. Yüz binlerce askerden oluşan bir ordu için neden beş yüz kız? Milyonlarca baş hayvanı olan bir halka neden üç bin at?

Cengiz Han kuşkusuz rekabetin yıldırdıklarından ya da başarısızlığa uğradıktan sonra vazgeçenlerden değildi. Geri gelir. Bu sefer zaferi kazanmakta zorlanmaz. Mayıs ya da haziran ayında ordusu Pekin'e girer. İran'a kadar tüm Orta Asya bunu konuşur. Ama o, büyük şehirlerden hoşlanmadığı için yeniden dağlara çıkar.

Cengiz Han daha önce Uygurların kurmaya başladığı ekibi yardımcılarıyla tamamlayan Kinlerin hizmetindeki Hitan danışman Ye-liu Çu-tsay (Yelü Çuçay) gibi gerçekten çok değerli bir devlet adamını bulmakla çok iyi bir iş başarır. Bu arada, savaşın devam etmesine karşın birden Çin'i terk etme kararı verir. En değerli kumandanlarından Mukali'ye başlattığı fethi tamamlama görevini vererek Moğolistan'a döner. Kin hanedanı bayağı dayanır. Ancak 1234 yılında, başkentlerini alarak bir biçimde ölüm fermanlarını imzalayanın ölümünden yedi yıl sonra teslim olurlar.

Kökötçü

Cengiz Han'ın halkı üzerindeki egemenliğini reddeden Nayman Kökötçü Karahitaylardan sığınma talep eder. Balasagun'da Gur Han'ın kızıyla evlenir ve kayınpederinin yaşlı ve hasta olduğunu söyleyerek tahta geçer ve onun yerine ülkeyi yönetmeye başlar (1211). Resmi olarak Budist, ama halkının çoğunluğu Müslüman olan bir ülkeyi yönetmekten aciz vasat bir beydir. Herkes ondan nefret eder. Bu arada Almalık kralı Buzar Cengiz Han'ın koruması altına girmiştir ve bu, Kökötçü'nün hiç hoşuna gitmez. Bir av partisi sırasında öldürerek cezalandırır ve başkentini kuşatır.

Cengiz Han müdahale etmek zorunda kalır. Kumandanı Çebe'yi şehri kurtarmak için gönderir. Moğollar büyük bir heyecanla karşılarlar kumandanı. Çebe tüm Karahitay İmparatorluğu'nu ele geçirmekte hiç zorlanmaz: Her yerde kurtarıcı olarak karşılanır. Kökötçü'ye gelince yaşadığı gibi adi ve vasat bir tuzakta öldürülür. Moğol İmparatorluğu'nun sınırı böylece İran İmparatorluğu Harezm'in sınırına dayanır.

Batıya Doğru Yürüyüş

Harezm Şahı Muhammed (1200-1220) ve Cengiz Han arasındaki diplomatik iliş-

kiler 1215 yılında başlamıştır. Üç yıl önce Müslüman tüccarların Moğolistan'dan gelen büyük bir kervanı Seyhun üzerinde Otrar'da, Harezmşah İmparatorluğu sınırında tutuklanır, tüccarlar öldürülür ve derileri yüzülür. Cengiz Han bu vahşeti protesto edince elçilerini öldürürler. Bu, Moğol kanunlarına göre affedilmez bir suçtur. İmparator savaş ilan etmeye karar verir.

Her zaman yaptığı gibi titizlikle sefere hazırlanır, çeşitli kaynaklara göre yüz elli bin ile yedi yüz bin askerden oluşan büyük bir ordu toplar. Tangutlardan gerek olduğunda vermeye söz verdikleri yedek kuvvetleri ister, fakat reddedilir. Karlukları ve hükümdarları Arslan Han'ı çağırır, onlar da katılırlar. Formalite olarak birkaç birlik sağlayan Uygurlara da çağrı yapar. Bununla birlikte Cengiz Han ve tüm Moğollar bu seferden tedirgindirler.

Bu sefer örnek bir sefer olur. Cengiz Han kesin olarak 1219 Eylülünde Otrar üzerinden saldırır ve Seyhun'u geçer, Ocak 1220'de kapısına dayandığı Buhara üzerine yürür ve 10 ya da 16 Şubatta şehri ele geçirir. Tüm garnizonu kılıçtan geçirir, ama hiçbir yeri yıkmaz ya da yakmaz – yalnızca büyük bir olasılıkla kazayla, bir yangın çıkar. Pekin'de yaptığının aksine şehre girer ve din otoriteleriyle teoloji tartışır. Sonra Semerkant'a yürür. Şehir olasılıkla 17 Martta teslim olur. Camilerde çalışanlara, tarikat üyelerine, sanatçılara ve zanaatkârlara, yaklaşık otuz bin kadar olduğu söylenen halka hoşgörüyle davranır. Halkın boşalttığı evlere önce girip sonra insanları geri dönmeye davet ederler. Sonuç olarak çok dramatik olaylar olmaz. Karahitaylara karşı yürüttükleri seferden sonra Moğollar Müslüman dostu olurlar.

Maveraünnehir ele geçirilir, ama seferler son bulmaz. Direniş hareketlerinde birleşen yurtseverler ve haydutlar dağa kaçarlar. Muhammed Şah felç geçirmiş gibi hareketsiz kalır ve kendi kuvvetlerini korumakla yetinir. Yeniden toparlanmasına fırsat vermemek için Cengiz Han ortalama bir ordunun, yani yirmibin askerden oluşan bir ordunun başına kumandaları Cebe ve Sübötey'i geçirip bunun üzerine salar. Bu çok başarılı bir saldırı olur. Hiçbir levazım kuvveti olmadan, donanımları olmadan, saldırdıkları topraklar ve halklar hakkında gerçekte bir şey bilmeden Moğollar dört yılda yirmibin kilometre yol katederler. Nişapur, Rey, Kazvin ve Hemedan'ı geçerler; Kafkasya'yı aşarlar; ortaçağ Hıristiyan şövalye kurumunun nadide çiçeği Gürcüleri yenerler; daha sonra Cengiz Han'ın ordusuna katılacak olan Alanları yenerler ve Pekin'de imparatorluk muhafız birliğini oluştururlar; karşılarına dikilen büyük Rus kuvvetini ünlü Kalka Savaşı'nda ezip geçerler (31 Mayıs 1222); aşağı Volga Kangli Türkleri, yukarı Volga Bulgarları kuzeyden Hazar Denizi'ni çevreler- ler ve Seyhun'un kuzeyinde İrtiş Vadisi'nde Cengiz Han'ın ordularıyla karşılaşırlar;

o güne kadar görülmeyen ve bir daha da asla görülmeyecek güzellikte atlı birlikleri oluştururlar!

Korkan, yıkılan, bozguna uğrayan Muhammed Şah bir sığıntı gibi Hazar Denizi'nin küçük bir adasına kaçar, burada ölmeyi bekler (Aralık 1220 ya da Ocak 1221).

Bu arada Cengiz Han Fergana'yı işgal eder, Termiz'i ele geçirir – şehri öyle yerle bir eder ki, nehrin birkaç kilometre ötesine taşıyarak yeniden inşa etmek gerekir. Muhammed'in oğlu Celaleddin, gezgin bir şövalyedir ve Harezm'i ele geçirip Moğolları hırpalar ve kimi zaman bazı zaferler de kazanır. Kuşatılan, ama teslim olmayan Urgenç'i kurtarmaya çalışır. Afganistan'da kuvvetli birlikler toplar. Cengiz Han ondan kurtulmadıkça bir şey yapmış sayılmayacağını anlar. Saldırıya geçer. Horasan, Baktra ve tüm Afganistan'da büyük bir fırtına patlak verir ve her şeyi silip süpürür; bu konuda uzman sayılmalarına karşın Moğollar o güne kadar gerçekleştirmedikleri korkunçlukta bir insan kıyımı gerçekleştirirler. Cengiz Han'ın daha o dönemde atom bombası etkisi yarattığını söylemiştim. Şehirlerin yerle bir olması, tüm yaşamın yok edilmesi ucuz zalimlik gösterileri değildir, Cengiz Han'a karşı gelmenin nelere mal olacağını çok açık olarak ortaya koyan güç gösterileridir. İnsanların yaşamlarını kurtarmak, savaş süresini kısaltmak için teslim olmaktan başka çareleri yoktur.

Urgenç, beş ya da yedi aylık kuşatmadan sonra teslim olduğunda bütün Urgenç halkı boğazlanır ya da Uzakdoğu'ya sürülürken, nehir yatağından taşırılarak şehir sular altında bırakılır (elbette şehir barajların kazayla yıkılması sonucunda sular altında kalmadıysa). Moğollar Baktra'yı yerle bir ettiler (Şubat 1221); Merv'de (mart 1221) İbn Esir'e göre yedi yüz bin, Cüveyni'ye göre bir buçuk milyondan fazla insanı öldürdüler, Nişapur'da etraf kadın ve erkek cesetleriyle dolar. Bugün hâlâ bu antik sitenin toprağında tarım yapılmaktadır. Bu arada bu örnekleri gören Herat teslim olur.

Hindukuş Sıradağları Cengiz Han'ı durdurmaz. Devasa bir orduyla yol vermez geçitlerini aşar ve Bamiyan'ın önüne kadar gelir. Çok sevdiği torunlarından Mütügen buradaki savaşta ölür. Bu nedenle büyük Buda heykellerinin önünde heybetle duran bu iki şehirde, Şehr-i Zohag, Kızıl Şehir ve Şehr-i Golgola, Hüzünler Şehri'nde taş üzerinde taş bırakmaz.

Bu arada Celaleddin Parvan'da Moğol ordusunun bir tümenini yener (Ekim 1221) ve teslim olmuş halk Moğolların yenildiklerini sanır. Herat, uslu uslu boyun eğmiş olmasına karşın ayaklanır. Ama bu isyan hiç etkili olmaz ve yedi ay süren

umutsuz bir direnişten sonra çok şiddetli biçimde cezalandırılır. "Kafası olan tek bir beden, bedeni olan tek bir kafa kalmaz." Kıyım yedi gün sürer ve Saifi'ye göre bir milyon altı yüz bin ölü bırakır ardında. Cengiz Han avantajı elde etmede geri kalmaz. Parvan'da yenilen yalnızca bir generaldir. Celaleddin geri çekilir. İndüs'e kadar gider. Üslerinden bu kadar uzaktayken, bunlarla arasında yenilgiye uğramış, ama henüz boyun eğmemiş bunca ülke varken Cengiz Han Celalleddin'i izleyerek risk alır. Ama gerekli gördüğünde risk almaktan geri kalmayan bir yapısı vardır. Harezmşah ordusunu nehirde yakalar ve orduyu sulara gömer, ama nehri atıyla yüzerek geçen ve İndüs'e varan hükümdarlarını ele geçiremez. Yüce Han onu bırakır. Risk alınabilir, ama asla çılgınlık yapılmaz: Hindistan'a saldırması için hiçbir neden yoktur (24 Kasım 1221).

Cengiz Han Tarım Havzası'na varmak için bir an Himalaya yolunu kullanmayı düşünür. Bu yol kışın kullanılmamaktadır. Bu nedenle geldiği yoldan geri döner. Bu ülkeyi, hiçbir şeye boyun eğmeyen dağlı vahşi Afganlıları dize getirmeye çalışır. Yolları açtırır. Maveraünnehir'in yeniden inşası için çalışır. 1221'den sonra yeteneklerinin ününü duyup Çin'den getirttiği Taocu Çang-çuen'e göre kurduğu sistem oldukça iyi işlemiştir. Bölge halkının sayımını yaptırır, Uygurca ve Farsça kayıtlar tutturur, vergiyi kaldırır, posta teşkilatı kurar, askerleri ve işçileri halkın içinden seçer. İmparator, yerli halk arasından kendisiyle işbirliği yapmaya istekli olanları seçer, özellikle bir baba ve oğlu, Mahmud ve Mesud Yalavaç neredeyse tümüyle yok olan büyük uygarlıktan ne kaldıysa kurtarmaya çalışırlar. Bu işbirlikçiler, direnişçiler yüzünden sürekli misillemeye maruz kalan ve felaketlerinin arkası kesilmeyen doğu İran'ın varlığını sürdürebilmesini sağlarlar. Harezmşahlara karşı yürütülen sefer deha sahibi bir komutanın neler yapabileceğinin en iyi örneklerindendir. Bir barbar tarafından kurulan bu örnek idari teşkilat ise soluğumuzu kesiyor.

Çang-çuen, Cengiz Han'ı şiddetten ve genel olarak da tüm dünyevi hırslardan uzak tutmaya çalıştı. Sözlerini ağzında gevelemedi: "Bir ay yalnız uyumayı deneyin. Zihinsel gücünüzün ve enerjinizin ne kadar arttığını ve geliştiğini görüp şaşıracaksınız." Cengiz Han bu din adamının kendisine dediği her şeyi kızmadan kabul ediyordu. Ona "kutsal kişi" diyor, içmeyi ve verdiği şölenlere katılmayı reddetmesini anlayışla karşılıyor ve onun söylevlerinden çok "etkileniyordu." Bununla birlikte öğütlerini tuttuğu söylenemezdi. Kendisinin zaten "aşırı hırsları olmayan" biri olduğunu, lüks düşmanı ve sadelikten yana olduğunu söylüyordu. Ama avdan vazgeçmeyi reddediyordu. Doğuştan binici olan Cengiz Han 10 Mart 1223'te Taşkent bölgesindeki bir çarpışma sırasında attan düştü ve ciddi biçimde yaralandı. Çang-çuen

bu kazayı, Cengiz Han'a, ilerlemiş yaşına rağmen (o sıralarda 68 yaşında olduğunu unutmayalım) kendisini tehlikeye attığını anlatmak için iyi bir koz olarak kullandı. Ama Cengiz Han omuz silkip geçti.

Kağan din adamının yanında kalmasını istiyordu. Din adamı gitmekte ısrar ediyordu: "Ben yalnız kalmaktan hoşlanan bir münzeviyim, ama burada duyduğum yalnızca kargaşa" diyordu. Kazanan sonunda din adamı oldu. Cengiz Han izin verdi. Yaptığı uzun yolculuk için kendisine teşekkür etmek için de 11 Nisan 1223'te Taocu ustayı ve akrabalarını vergilerden muaf ettiğini bildiren bir ferman yayımladı. Bu ferman daha sonra bir gelenek olacak bir dizi kararnamenin, *soyurgal* ya da *yarlık*'ın başlangıcı oldu; bu fermanlarla aynı ayrıcalık başkalarına, imparatorluktaki farklı dinlerin üst düzey din adamlarına da tanındı.

Cengiz Han sonunda dönüş hazırlıklarına başlar. 1223 baharında Çu bozkırlarında büyük bir *kurultay* toplar. 1224 başlarında İrtiş üzerindedir. Moğolistan'a 1225 yılının ya ilkbaharında ya da sonbaharında varır. Tamamladığı eserin öneminin farkındadır; gururlu, ama biraz da mutsuzdur. Bu ruh haliyle bize Reşidüddin'in aktardığı ve isteklerinin sınırını çok iyi gösteren şu ünlü sözlerini eder: "Oğullarımız ve torunlarımız ipekler giyinecekler, nefis lezzetli yemekler yiyecekler, muhteşem atlara binecekler, kollarına dünyanın en güzel kadınlarını ve genç kızlarını alacaklarlar ve tüm bunları bize borçlu olduklarını hiç hatırlamayacaklar."

İstekleri? Bir isteği daha vardı, çok soylu, neredeyse ütopik bir istek: Tek bir imparatorluk çatısı altında evrensel barışı sağlamak.

Son Sefer

Harezm savaşının başında Tangutların birlikten ayrılması Cengiz Han'ı çok incitmişti. Savaş hazırlıklarıyla ilgileniyor olmasaydı kuşkusuz savaş meydanında uğradığı bu hakaretin intikamını alırdı. Şimdi Moğolistan'a döndüğüne göre bu hainlerin cezasını verme zamanı gelmişti. 1225 sonbaharında ya da 1226 ilkbaharında yürüyüşe geçti. Sefer bir dizi uğursuzlukla başladı. Kakım avlarken hayatında ikinci kez attan düştü. Hatta bu kez düştüğü yerden ancak yardımla kalkabildi. Karnında korkunç acılarla kıvranmaktaydı. O günün gecesi çok ateşlendi. Çevresindekiler geri çekilmesini önerdiler, ama Cengiz Han bu konuda tek söz duymak istemedi: "Eğer geri çekilirsek Tangutlar korktuğumuzu söyleyecekler," dedi. Bu sırada görüşmeler başlamıştı. Tangutlar barış önerilerini geri çevirme küstahlığını gösterdiler: Yol üzerinde Su-çu (Suzhu) ve Kan-çu'yu (Ganzhu) ele geçiren Moğollar Ala-

şan'da saldırıya geçtiler.

Cengiz Han kuvvetini topladığında harekatın başına geçti, Hoang-ho'yu aştı, Tangutları sarstı sonra başkentleri Ning-hia'yı (Ningxia) kuşattı. Şehirde ordusunu bırakarak Kansu'nun yönetim merkezi Lan-çu'yu (Lanzhu) ve Kuku-Nor'un batısındaki Si-ning'i ele geçirdi. Ning-hia'nın kuşatması uzadı. Atlılar durmadan çevre illere saldırdılar ve her şeyi yakıp yıktılar. Bu büyük yıkım karşısında Tangut kralı Li-yan teslim olmaya karar verdi. Onu imparatorluk çadırına kadar götürdüler, ama kapıdan geçmesine izin vermediler. Cengiz Han çoktan ölmüş müydü? İmzalanan barış protokolüne göre şehrin teslim olması için temmuz ayına kadar süresi vardı.

Yuan-çe'ye göre Cengiz Han 18 Ağustos 1227'de doğu Kansu'da, iki oğlu Ögedey ve Tuluy yanındayken bağırsak kanamasından öldü. Ruhu için yenilgiye uğrayan binlerce tutsak kurban edildi ve geleneklere uygun olarak ağıt yakıldı. Bu ağıtın sözleri kayıptır. Sonra cenazeyi Moğolistan'a taşıdılar. Kendisinin daha önceden seçtiği bir yere büyük bir ağacın altına gömdüler. Yeri bilinmemektedir.

Miras

Cengiz Han'ın meşru dört oğlu vardır: Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy. Büyük oğlu Cuci, ondan birkaç ay önce ölmüştür ve ikinci oğlu Batu mirasçısı olur. Onun yerine *ulus*'u, "milleti," "halkı" yönetecektir (genelde hanlık denilmektedir, ama beylik de denilebilir); batı yönünde işgal edilip ele geçirilen ülkeler arasında en batı uçta yer alan bu ulus daha sonra Altınordu Hanlık'ı ya da Kıpçak adını alacaktır. Cuci'nin öteki kardeşleri Ural bozkırlarını ve bugünkü Kazakistan'ı alırlar.

Çağatay'ın *ulus*'u İli, Isık Köl, Çu ve Talas bölgelerini kapsamaktadır: Ögedey'in ülkesi İrtiş ve İmil'i ve Balkaş'tan Aral'a uzanan toprakları kapsar. Tuluy'a gelince *otşigin*, yani ocağın koruyucusu olarak anavatanın yönetimini üstlenir.

Cengiz Han mirasçılarına, inanmış ve küçük çarpışmalar dışında hiç yenilmemiş büyük bir ordu bırakır. Bu ordunun aydın askerlerden oluşan çekirdeği yüz yirmidokuz bin Moğoldan oluşmaktadır ve askerlerin sayısı yan kuvvetlerle bir milyona yaklaşmaktadır. Bu arada en büyük mirası büyük bir düşüncedir: Toprak insanlar arasındaki rekabet sonucunda sürekli bölünmektedir, bu akınların durması için halklar tek bir başkanın yönetimi altında birleşmelidir. Nasıl Gök'te bir tek Tanrı varsa dünya üzerinde de tek bir İmparator olmalıdır. Aslında bu düşünce Türkler ve Moğollar için yeni bir düşünce değildir. Bu amaçtan tekrar tekrar söz edilmektedir. Ama bu kadar büyük bir güç tarafından hiç bu kadar açık ve net biçimde ortaya

konmamıştır. Ve bu düşüncenin gerçekleşmesine hiç bu kadar yaklaşılmamıştır. Cengiz Han'ın mirasçıları bu düşünceyle büyümüşlerdir ve Tanrı'ya inandıklari gibi Cengiz Han'a inanmışlardır ve başlattığı eseri tamamlama görevinin kendilerine kaldığına yürekten inanmaktadırlar. Bu düşünce onlara güç vermektedir. Savaşmaktan hiç vazgeçmedikleri bir yüzyıl boyunca Moğollar yine de evrensel barışın müjdecileri olmayı sürdürürler.

20. BÖLÜM

MOĞOL EGEMENLİĞİ

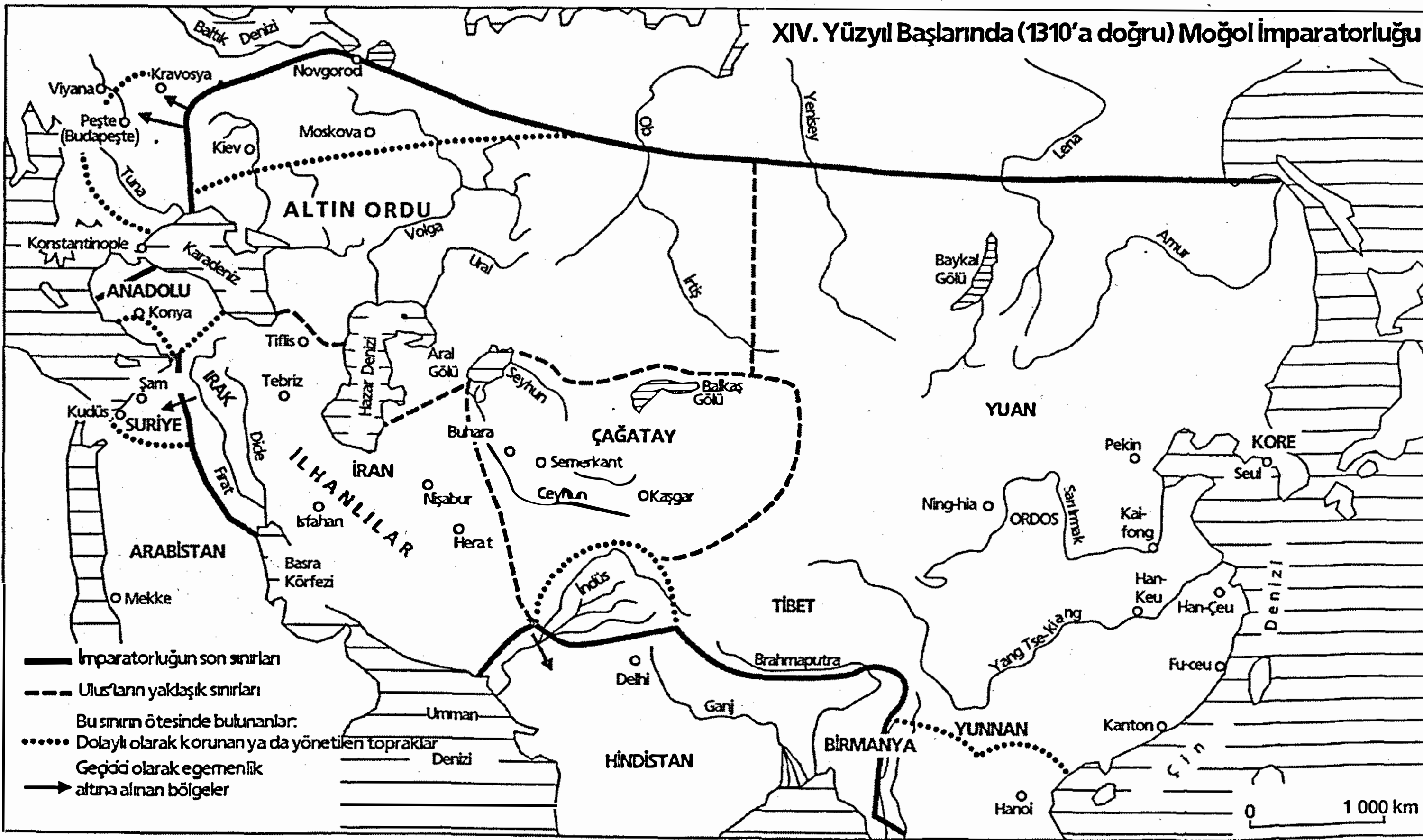
Ögedey

Cengiz Han, imparatorluğunun başına üçüncü oğlu Ögedey'in geçmesini istemişti. Bununla birlikte Moğol geleneklerine göre taht babadan oğula geçmiyor, bir seçim yapılması gerekiyordu; devletin önde gelenleri imparatorun yerine geçecek varisi imparatorun ailesinden seçmekle yükümlüydüler. Tahta geçen varis bu göreve en yakışan ve bu görevi en iyi yerine getirebilecek kişi olurdu. Önde gelenlerin bu varisi kabul etmeleri gerekliydi. Bu bir tür bağlılık görevi olduğu gibi neredeyse dinsel bir törendi: Hükümdarlığı onaylanmadan tahta geçen oğul meşruiyet kazanamazdı.

Genel olarak İran ve başka ülkelerde bulunan soylu prenslerin ve büyük tımar sahiplerinin haberdar edilmesi ve Moğolistan'da birleşmeleri hayli zaman aldı. Ocağın koruyucusu Tuluy geçici olarak başa geçmekle görevlendirildi ve naip kral unvanını aldı. Beklenenden çok daha uzun süre tahtta kaldı, belki de bu herkesin Ögedey'i benimsemesi için yapılan görüşmeler çok uzun sürdüğü içindi. Sonunda Ögedey 11 ya da 13 Ekim 1229'da başa geçti.

Ögedey başa geçtiğinde kırk üç yaşındaydı. Savaşçı değildi (hiçbir zaman orduyu yönetmemiştir), ama pek çok kere kanıtladığı gibi çok cesur bir kumandandı. Ögedey iyiliği, temiz yürekliliği ve cömertliği sayesinde seçilmişti. Bütün tarihçiler ve kronikçiler de dahil olmak üzere herkesin kalbini kazanmıştı. Mükemmel bir kağan oldu: Kendi adı neredeyse unutulur, yalnızca yüce kağan olarak bilinir.

İmparatorlukta durum oldukça karışıktır. Kinler hâlâ çarpışmaktadırlar. Kore'nin ancak yarısı ele geçirilmiştir. İran'da Harezmşah devleti yeniden kurulur; Celaleddin yeniden başa geçer ve ender bir beceriksizlik örneği gösterip tüm komşularıyla arasını açar: Bağdat halifesi, Gürcistan, Şam sultanı, Konya Selçukluları. Sonunda tüm komşuları ona karşı birleşirler ve 1230'da Doğu Anadolu'da Erzincan yakınlarında ciddi bir yenilgiye uğrar.

XIV. Yüzyıl Başlarında (1310'a doğru) Moğol İmparatorluğu
Baltık Denizi
Kravosya
Viyana
Novgorod
Peşte
(Budapeşte)
Moskova
Kiev
Tuna
ALTIN ORDU
Konstantinople
Karadeniz
ANADOLU
Konya
Volga
Ural
Ob
Yenisey
Lena
Amur
İrtiş
Baykal Gölü
Tiflis
Tebriz
Hazar Denizi
Aral Gölü
Seyhun
Balkaş Gölü
Şam
IRAK
Kudüs
SURİYE
Dicle
Fırat
İLHANLILAR
İRAN
Buhara
ÇAĞATAY
Semerkant
Ceyhun
Kaşgar
Nişabur
İsfahan
Herat
ARABİSTAN
Basra Körfezi
Mekke
İndüs
TİBET
YUAN
Pekin
KORE
Seul
Ning-hia
ORDOS
Sarı Irmak
Kai-fong
Han-Keu
Han-Çeu
Yang Tse-Kiang
Fu-ceu
Kanton
Çin Denizi
Delhi
Brahmaputra
Ganj
Umman Denizi
HİNDİSTAN
BİRMANYA
YUNNAN
Hanoi
0
1 000 km
İmparatorluğun son sınırları
Ulus'ların yaklaşık sınırları
Bu sınırın ötesinde bulunanlar:
Dolaylı olarak korunan ya da yönetilen topraklar
Geçici olarak egemenlik altına alınan bölgeler

Celaleddin artık Moğollarla ilgilenmemektedir, ama Moğolların dikkati hâlâ onun üzerindedir. İran'da gerçekleşen bu yeniden oluşum bir zamanlar batıda gerçekleşenleri yeniden gündeme getirir. Ögedey bunu kabul edemez ve bu dikkatsiz hükümdara karşı bir ordu gönderir. Neredeyse tek bir çarpışma olmadan tüm İran'ı ele geçirir, İran korkudan kımıldayamaz olmuştur, tek bir Moğol atlısı koca bir tümeni yok edebilmekte ve esirler gardiyanlarının tek bir emriyle ölüme koşmaktadır. Celaleddin Doğu Anadolu'da Diyarbakır'da öldürülür.

Uzakdoğuda, Kağanın orduları Kore'yi dize getirir (1227 ve 1236 seferleri), Kinleri teslim olmaya zorlar (1234) ve Güney Çin'e, Song hanedanına karşı harekata girişir ve savaş ilan eder (1234).

Bir kere İran'ı ele geçirince Batı Moğol kuvvetleri avantajlı duruma geçmişlerdi. 1236'da Gürcistan'a saldırdılar ve bu ülkeyi Moğolistan'a kattılar. Volga Bulgar Krallığı'nı yok edip Ukrayna'daki Kıpçak halklarını teslim aldılar, Rus beyliklerinin topraklarına girdiler ve Kiev, Moskova ve Vladimir'i ele geçirdiler. Novgorod'a kadar uzandılar, ki korkudan deliye dönen bu şehir hemen boyun eğdi (1238). Tüm Rusya'ya hakim olarak Vistül Irmağı'nı aştılar, Kravoya'yı silip süpürdüler, 9 Nisan 1241'de Liegnitz yakınlarında Wahlstadt'ta kendilerine karşı koyan otuz ile kırk bin Almanı yenerek Macaristan'a girdiler. Kral IV. Bela'nın dünyanın en iyi ordularından biri olan ordusu Mohi'de 11 Nisanda yenilir; bu, Moğolların en parlak zaferlerinden biridir böylece Puszta'ya kadar yayılıp Zagrep'i alırlar ve Adriyatik Denizi'ne inerler. Batı Avrupa savaşı kaybetmiş gözükmektedir.

Bununla birlikte Moğollar atlılarını ormanların içinde yönetemezler ve Macaristan'da bile atları için otlak bulmakta zorluk çekerler. Son darbeyi indirmeden önce kendilerini toparlamak zorundadırlar. Yağmaladıkları şehirleri tımarlıklara dönüştürerek geri çekilirler.

Bu arada Ögedey savaş gürültülerinden uzakta, Orhon'da, Uygurların eski başkenti Ordu Balık'a (Karabalasagun) 25 km uzaklıkta bir başkent inşa ettirmektedir. Başkent Karakurum (1235) adını alır ve Guillaume de Rubrouck 1254'te burayı ziyaret eder; buna karşın ziyaretinden hiç de heyecanlanmış gözükmemektedir ("Saint Denis kadar olamayan" küçük bir kasaba), buna karşın yine de şehirde on iki tapınak, iki cami ve bir kilise bulunduğunun altını çizer. Tüm bu yapıtlardan bugüne çok şey kalmamıştır. Yıkıntılardan şehir hakkında biraz fikir sahibi olabiliyoruz. Su borularla evlere kadar dağıtılmıştır ve ısıtmanın da sıcak suyla sağlandığı anlaşılmaktadır. Şehir etrafında tarım yapılmaktadır. Möngke'nin geç dönem eserlerinden büyük bir *stupa* Budizm dininin imparatorlukta faaliyet gösterdiğinin kanıtıdır.

İmparatorluk sarayına gelince, 250'ye 225 metrelik bir alanı sınırlayan çift surla çevrilidir. Saraya güneye bakan devasa bir kapıdan girilmektedir ve kapı, ayı, vahşi hayvan ve insan figürlerinden oluşan yüksek kabartmalarla süslüdür. Taht salonu, granit sütunlar üzerine oturtulmuş yedi tahta direkle ayrılmış beş nefli bazilikal plana göre inşa edilmiştir. Rubrouck çok yerinde bir gözlemde bulunarak bir katedrale benzediğini söylemiştir. Tabii bunun doğru olduğu düşünülebilir, çünkü aynı dönemde bazilikal plan Anadolu'da büyük Selçuklu kervansaraylarının inşasında kullanılan planlardan biriydi.

Güyük

Ögedey'in ölümünden sonra (1241) naipliğe bir Nayman olan dul eşi Töregene geldi. Bu kadın kesin bir egemenliğe sahipti ve gerçek bir diktatördü. Ögedey'in yerini alacak imparatorun seçimi sorun çıkarıyordu. Ögedey oğlu Küçü'nün geçmesini isterdi, ama prens 1226'da Çin'de öldürülmüştü, bunun üzerine oğullarından Şimeron'un seçilmesini ister, ama bu konuda oybirliği sağlanamaz. Tabii bu arada naip kraliçe kağandan olan oğlunun tahta geçmesini istemektedir; Güyük iyi niteliklere sahiptir, ama tahta geçişi ciddi iç sarsıntılar sonucunda muhaliflerin bertaraf edilmesiyle sağlanır. Töregene planlarının önünü tıkayan büyük adları birer birer atlatmayı başarır: Doğu İran'ın yöneticisi Uygur Körgöz'ü yok eder (Georges) ve Cengiz Han'ın eski danışmanı Ye-liu Çu-tsay'ı, rejimin en güçlü adamlarından Nesturi danışman Çinkay'ı, Maveraünnehir'in yöneticisi Mahmud Yalavaç'ı ve daha pek çok devlet adamını gözden düşürür.

Yine de hakkını vermek gerekir: İç siyasal kaygıların askeri görevlerini engellemesine izin vermez. Orduları Anadolu'yu kuşatır, Köse Dağ'da Selçukluları yener ve Konya Krallığı'nı kendilerine bağlar (1243). Ermenistan'ı himayesi altına alır, bunlar kendilerini Müslümanların baskılarından kurtaracaklarını düşündükleri Moğolları çok çabuk benimserler. Musul'un güçlü *atabey*'i Lulu egemenliklerini tanır.

Bu arada başarıları ve harcadığı onca çaba istediği sonucu getirir: Güyük 24 Ağustos 1246'da tahta çıkar. Fransisken rahip Jean de Plan Carpin tahta çıkış törenine katılır. Plan Carpin, papa IV. Innocent'in bir elçisidir, seçilmiş kağanın etrafını kuşatan parlak topluluklar arasında belki de yer almaması gereken vasat bir keşiştir: Moskova grandükü, Gürcistan tahtının varisleri, Ermenistan'ın başkumandanı Sempad, gelecekteki Selçuklu sultanı IV. Kılıç Arslan, Bağdat halifesinin temsilcileri ve Hindistan imparatoru.... Bununla beraber bu elçinin varlığı Moğollar ve Batı Hı-

ristiyan dünyası arasında yeni ilişkiler kurulmasını sağlar. Tahta geçiş töreninden bir süre sonra, 11 Kasım 1246'da Güyük papaya böbürlenmelerle dolu Farsça bir mektup yazar, bu uzun süre devam eden yazışmaların ilki olur.

Güyük uzun süre tahta kalamaz. Dehasını kanıtlayamadan 1248 Nisanında ölür. Dul eşi Merkitli Oğul Kaymiş naip imparatoriçe olur. Şamanlara göre doymak bilmez ve vasat bir kadındır ve Möngke'ye göre "bir köpekten daha kötüdür." Tuluy'un oğullarından Möngke başka bir dul eş tarafından, çok nitelikli Kereyitli bir Nesturi olan annesi Sorgaktani (Soyurgatmiş) tarafından özellikle desteklenir. Oğul Kaymiş ise bunun seçilmemesi için elinden geleni yapmıştır. Sorgaktani prenslerin oğlunu seçmelerini sağlar.

Möngke

10 Ocak 1209'da doğan Möngke kuşkusuz büyük bir prenstir, ama oldukça zalim bir imparator olur. 1251'de başa geçtiğinde kendisini istemeyenlerden kurtulmakla işe başlar, tabii başta Oğul Kaymiş gelmektedir. Ana kraliçeden sonra danışman Çinkay'ı, danışman Kadak'ı, İran başkumandanı Elcitey'i ve başka soylu prensleri, Çağatay ve Ögedey'in ailelerinin üyelerini, başşef Yissu Mangu'yu, Cengiz Han'ın çok sevdiği ve Bamiyan önlerinde öldürülen Mütügen'in oğullarından Böri'yi ve eskiden Ögedey'in rakibi olan Şimeron'u öldürür. Bu kıyımdan kurtulan biri daha sonra bunu Möngke'ye pahalıya ödetecektir.

Bu vahşet durduktan sonra Möngke Cengiz Han soyundan gelen imparatorlar içinde en dikkat çekici olanlardan biri olacaktır, ama yalnızca sekiz yıl tahtta kalır. Onun yönetimi altında 1246'dan sonra durmuş olan fetihler yeniden başlar. Moğollar Yunnan'ı işgal ederler (henüz Çin toprakları içinde değildir) (1253), Hindiçin'e sefer düzenlerler, bağımsızlığını yeniden kazanmaya çalışan Kore'yi yeniden egemenlikleri altına girmeye zorlarlar.

Batıda Moğollar İsmailiye mezhebini yok etmeyi başarırlar: "Haşhaşiler" olarak adlandırılan bu mezhebin üyeleri haşhaş çiğniyorlardı ve siyasal cinayetler işliyorlardı. 1258'de Bağdat'ı aldılar ve halifeyi öldürdüler ve aynı şekilde yaşlı Abbasi halifesini de devirdiler. Halifenin Mısır'a sığınmaktan başka çaresi kalmamıştır, burada yaşayan bir anı olarak varlığını sürdürür. Bu olayın yankıları büyük olur. Moğollar Irak'ı işgal ettikten sonra Suriye'ye girerler. İslam dünyası Avrupa gibi savaşı kaybetmiş görünmektedir. Mısır'dan başka Müslüman devlet kalmaz. Ama Avrupa gibi İslam dünyası da bu felaketten kurtulmayı başarır.

Suriye'de Haçlılar bir şey başaramazlar. Moğolların Avrupa'yı işgal ettiklerini unutmamışlardır ve Moğolların insan olmadıklarını düşünmektedirler. Tüm batıyı yok etmek istemişlerdir, ama şimdi de İslamın düşmanları olmuşlardır; kimileri kurtarıcı olduklarını düşünmektedir: Ermeniler ittifak kurarlar ve yanlarında yer alırlar; Gürcüler, Alanlar ve iyi Hıristiyanlar da Moğolların yanında yer almaktadır.

Antakya prensi ve Trablusgarb kontu Bohémond da bu ittifaka katılmaya karar verir. Akka karar veremez. Bunu yaparsa Memluk Mısır kuşkusuz yenilecektir. Hıristiyanlık, Moğollar sayesinde, sonunda İslamı yenebilecek durumdadır. İşgalciler Kudüs'ü Franklara vereceklerine söz verirler. Akka, uygar Mısırlılar ve barbar Moğollar arasında kalınca şansını Mısırlılardan yana kullanmaya karar verir. Bu karar yenilgisini hazırlar.

Kubilay

Möngke'nin kardeşi Kubilay'la (1260-1294) Moğolların tarihi kesin bir dönemece girer. Bu dönemden daha sonra ayrıntılarıyla söz edeceğiz. Yalnızca daha o dönemde, birbirine akraba büyük Cengiz Han aileleri arasında kurulan onca bağa ve birlik duygusuna karşın dört ayrı imparatorluk olduğunu söyleyebiliriz.

Kubilay'ın ve ardıllarının imparatorluğu Çin topraklarına hakimdi. Neredeyse tüm Uzakdoğu ve Orta Asya'nın büyük bir bölümünde, Tibet, Moğolistan ve Sibirya'nın güneyinde hakimdi. Merkezde Çağatay Hanlığı bulunmaktaydı, en muhafazakâr olanıydı ve hâlâ Moğol kuralı *yasak*'a bağlıydı. Batı topraklarıysa iki imparatorluk arasında paylaşılmıştı: Kuzeyde Rusya, Ukrayna, Batı Sibirya topraklarını kapsayan Altınordu ya da Kıpçak Hanlığı; güneyde İran Moğolları, Möngke ve Kubilay'ın kardeşi Hulâgu ve ardıllarının hanlığı İlhanlılar vardı.

Kuzenlerinin hanlıklarıyla çevrili Çağatay'ın topraklarını genişletmek için tek yolu –elbette kuzenleriyle çarpışmak istemiyorsa– Hindistan'a doğru genişlemekti. Ama Moğollar "cehennem gibi sıcak" buldukları Hindistan'dan çekiniyorlardı ve bu topraklarda gerçek bir başarı kazanamıyorlardı, çünkü buralara sahip olabilmek için Hintlileşmek gerekiyordu. Cengiz Han'ın Celaleddin'i Hindistan'a kadar kovalamaktan vazgeçtiğini biliyoruz ve her ne kadar bir yıl sonra, çok da açık olmayan nedenlerle buraya iki ordu gönderse de sonraları bu işin peşine düşmeyi bırakmıştır. Daha sonraki yıllarda Moğollar Hindistan'a geri dönerler, ama parlak başarılar kazanamazlar. Bu ülkeyi ele geçirmek için en uygun fırsatı Hindistan'ın büyük Türk

prensi El Tutmış öldüğünde ve kızı Raziye (1236-1240) Delhi tahtına oturduğunda yakalarlar. Bir kadının kumandası altına girmeyi reddeden prens Binban (Banyon) ayaklanır ve Moğolların koruması altına girer; Binban'ı Lahor, Multan ve yukarı Sind prensleri izler. Ögedey hemen müdahale eder ve Lahor'a varır ve Keşmir'i işgal eder, ama burada çok uzun süre kalamaz. Tüm başarısızlıklarına karşın Moğollar Hindistan'a 1257-1258, 1270 ve 1273'te seferler düzenlemeye devam ederler. Çağataylar da daha sonraki yıllarda şanslarını denemeyi sürdüreceklerdir.

İran Hanlığı'nı oluşturan İlhanlılar Moğolların uğradığı en büyük felaketi yaşarlar. Daha önce de gördüğümüz gibi, fetihlerden yorulan ordunun yüksek platolarda toparlanması için Suriye'de küçük bir işgal kuvveti bırakarak geri çekilmişlerdi. Bu işgal kuvveti, Akka'da topraklarından geçme izni aldıkları ve kendilerine araç gereç ve silah sağlayan Mısırlıların ani saldırısına uğradı. 1260 Eylülünde tek bir savaşta, Zarin yakınlarındaki Ayn Calut'ta yenilirler. Suriye kaybedilmiştir. Aynı yıl Aralık ayında Hulâgu'nun tekrar denemesine, 1271 ve 1299'da Hulâgu'nun ardıllarının saldırılarına karşın Moğollar bir daha bu ülkeye sahip olamazlar.

Moğolların son büyük başarıları Çinli Yuanlar olayıdır. 1211'de başlayan uzun savaş Song hanedanının son imparatorunun ölümüyle 1280'de sona erer ve Milieu İmparatorluğu tamamen işgal edilir. Üç yıl önce Kubilay Birmanya yolunu açmıştır. Çampa'ya (Hindiçin) saldırarak ve Siyam Tai Krallığı'nı ülkesine katarak Uzakdoğu fethini tamamlar. Ama Japonya (1274 ve 1281) ve Hindiçin'e (1293) yayılma girişimlerinde başarısız olur.

Ayrılıklar

Hanlıklar arasındaki çatışmalar kuşkusuz Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesini durduran nedenlerdir. Altınordu hanı Berke bu hatalarını şöyle dile getirir: "Eğer birliğimizi koruyabilseydik tüm dünyayı fethederdik." Ama artık Moğol birliği bozulmuştur. Yalnızca Ögedey ve Tuluy aileleri arasında çıkan taht kavgaları değil (sonraki bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız), birbirini kıskanan hanlar arasında çıkan sayısız kavga ve özellikle İlhanlılar ve Altınordu arasında bir şehir ya da bölge yüzünden çıkan kavgalar birliği parçalar. Çoğunluğunun Orta Asya'da patlak verdiği ve bu toprakların sefaletini artıran bu sayısız iç çatışmanın neden olduğu olayların hepsini bilmemize olanak yok. Verdikleri zararın ciddiyetini, İran Hanı Abaga 1272'de Maveraünnehir'e saldırıp Urgenç, Hive ve Buhara'yı (29 Ocak 1273) yerle bir edip yakıp yıktığında ve elli bin esir aldığında anlıyoruz.

Bu, Cengiz Han'ın rüyasının sonudur. Barış olmayacaktır. Dünya tek bir yönetim altında birleşmeyecektir. Bununla beraber ona ihanet eden oğulları bu rüyadan vazgeçmezler. Dünya neredeyse tamamen onların elindedir. İmparatorluğun ucu bucağı olmadığı gibi, sayısız devleti de kendine bağlamıştır: Anadolu Selçukluları, Novgorod Rusları, tüm Güneydoğu Asya ve Moğol ordularının ulaşabildiği topraklar: Hindistan, Polonya, Litvanya, Macaristan, Balkanlar... Bu devasa imparatorluğun neden olduğu sonuçların hepsinin Orta Asya tarihi çerçevesi içinde ele alınamayacağı açıktır. Konumuzla ilgili birkaç sonuca değinmekle yetinebiliriz o kadar.

İmparatorluk

Moğol imparatorluğu tarihinde bizi en çok şaşırtan, bir kan gölü içinde ardında harabeler bırakarak kurulmuş olmasına karşın, egemenlikleri altına aldıkları halkların hemen hepsinin kesin biçimde boyun eğmelerini ve kendilerini kabul etmelerini sağlamış olmalarıdır. Bu halkları kendilerine bağlamışlar ve sadık kalmalarını sağlamışlardır; öyle ki *pax mongolorum* tarihte *pax romana*'ya yakın bir iz bırakır. Tarihte genelde kötü şeyler unutulurken iyi şeyler hep hatırlanır. Moğolların dehalarından, başarılarından ve neden oldukları yıkıntılardan söz ederken de aynı ölçüt geçerlidir. Dinlere hoşgörü, herkese eşitlik, mutlak kaynaştırmacılık ve düzen ilkeleri üzerine dikkate değer bir uygarlık kurmuşlardır; daha önce eşi görülmedik zenginlikte ticari atılımdan, hâlâ bilemediğimiz uluslararası ilişkilerden, insanların ve kültürlerin bir araya gelişinden yararlanmış ve etkili bir idari yapı oluşturmuşlardır.

Halk kitlelerinin hareketinden ve kendi yurtlarından çok uzaktaki sınır bölgelere taşınmalarından ve nüfus hareketlerinden kaynaklanan olağanüstü bir insan ve kültür kaynaşması sağlanmıştır. Bu bağlamda Kafkaslardaki otuz bin Alan Pekin'de imparatorluk muhafız gücünü oluşturmuştur. Böylece Türkler tüm Moğolistan'ı terk edip daha önce batıya gitmiş halklara katılırlar ve Moğollar bu göçü fırsat bilip, uzak ülkelere yerleşmekten çok hoşlanmadıkları ve ne kadar uzağa giderlerse gitsinler hep ülkelerine geri geldikleri için, Tu-kiulerin, Uygurların, Kırgızların eski yurtlarını Moğollaştırmışlardır ve artık burayı Moğol yurdu yapmışlardır.

El işçileri ve zanaatkârlar sürekli oradan oraya taşınmışlardır. Yüz bin civarında oldukları söylenen Urgenç zanaatkârları Çin'e yerleştirilir; bunların Hui'lerin, bizim Dunganlar adını verdiğimiz Çinli Müslümanların ataları olduğu söylenmektedir. Buna karşılık Çinli zanaatkârlar da İran'a yerleştirilirler. Çang-çuen Ouliassou-

tai'nin yakınlarına yerleştirildiklerini anlatır. André de Longjumeau Almanların da Talas'a yerleştirildiklerini anlatır. Bugün Yunnan'da yaşayan Müslüman toplulukların kökeninde Buharalıların olduğu söylenmektedir. Guillaume de Rubrouck Karakurum'da Change rıhtımından Parisli bir kuyumcuyla ve Metzli genç kız Paquette'le karşılaşır. İmparatorluğun büyük yöneticileri genelde anavatanlarından uzaktaki bölgelerde görevlendirilirler. Kubilay'ın maliye bakanı bir Buharalıydı, daha sonra onun yerini alan bakan da Maveraünnehir'den geliyordu, ondan sonraki de bir Uygurdu. Suriyeli bir Hıristiyan olan İsa, Pekin'deki astronomi bürosunun yöneticisiydi ve görevi çok önemli idari görevlerdendi. Çinli Çing Song Tay-fu Semerkant'ın yöneticisiydi. Daha pek çok örnek verilebilir. Her yönetici düzeyine genelde anavatanları farklı yöneticiler getiriliyordu ve bunlar beraberlerinde bilgilerini, zevklerini, tarzlarını ve zihniyetlerini de getiriyorlardı. Bazıları bu ülkelerde uzun yıllar boyunca kalmalarına karşılık yerel etkilere direnmişler, kimileri de gittikleri yerin kültürüyle hemen kaynaşmışlardır. Çin kaynaklı bir metinde, yüz yetmiş sekiz Batılı, Arap, İranlı, Süryani, Türk, Hotenli ve Kuçenlinin en arı Çin geleneği içinde Konfüçyüsçü aydın, Budist ve Taocu keşiş, şair, hattat, ressam ya da mimar oldukları anlatılır.

Avrasya'nın büyük bir bölümünün birleşmesi, çok şiddetli ve uzun süreli iç savaşlara rağmen yine de barışın sağlanmış olması, iletişim yollarının örgütlenmesi ya da daha önce var olanların gözetim konaklarıyla, yedek atların bulundurulduğu konak yerleriyle, otellerle, köprülerle, askeri sınırlarla, kayıkçılıkla, gümrük barajlarının kaldırılmasıyla yeniden işler hale getirilmesi sonucunda imparatorluk içinde seyahat etme olanakları olağanüstü derecede gelişmişti. O dönemde bu gelişmeden sonuna kadar yararlanılmıştır: Uzakbatı'dan Uzakdoğu'ya imparatorluğu bir uçtan bir uca kateden maceracılar, diplomatlar, misyonerler ve tüccarlar akını oluşmuştur.

İlk gezginleri iyi tanımıyoruz, ama kuşkusuz sayısız gezgin vardır. Örneğin hanların ordularında ya da donanmalarında yaylı ve okçu askerler ya da denizciler olarak hizmet veren ya da idari görevlere getirilen Latinlere rastlıyoruz. Bizim elçi olarak tanıdığımız Cenovalı Buscarel bunlardan olmalı ve bir şehrin yöneticisi olan Isol le Pisan da sayılabilir; tüm bu insanlar özel görevlerle hareket ettiklerini söylemişlerdir, ama belki de gerçek tamamen farklıydı: Bu gezginler arasında Şamlı bir Hıristiyan olan Raymond adında Akkalı bir rahibi, Sergius adında Ermeni bir keşişi, Çin'de sekiz yıl hizmet veren Metzli Bargatin'i ya da Philippe le Bel'in gider ve gelir defterlerinde zırhlı başlık satıcısı olarak adı geçen şu "Tatar"ı sayabiliriz.

Elçiler

Hiçbir kaynaktan mahrum kalmak ve hiçbir yeteneği gözden kaçırmak istemeyen Moğollar belli bir amaçları olmadan ülkelerini gezen bu adamlardan elçi olarak yararlanmışlardır. Ama bu elçilerin her zaman iyi muamele gördüklerini de söyleyemeyiz. Gerçek adı Théodule olan Akkalı Raymond, Möngke'yi kandırmayı başarır, ama Yunan imparatoru Vastace'yi kandırmayı başaramaz ve hapse atılır. Moğolların hizmetindeki diplomatlardan en göz önünde olanı Buscarel çok iyi hizmet eder, öyle ki XIII. yüzyıl sonunda yaklaşık onbeş elçilik görevinde bulunmuştur. Ama bunun yanı sıra Latin Rycholdus (1263) ya da Tuman'ın adı da geçmektedir...

Genelde Batıya mesaj götürmekle yükümlü bu Latinlere imparatorluğun adamları kimi zaman "Tatarlar," yani Moğollar ya da Türkler eşlik etmektedir. Buscarel'in yanında Roma'ya birlikte gittiği Kökedey'i, 1291'de İngiltere'ye giden imparatorluğun üst düzey yöneticilerinden Çogan'ı ve tahminen 1248'de Suriyeli Sergis'in eşlik ettiği Hıristiyan Türk Aybey'i görüyoruz. Moğol elçileri içinde, kişiliğiyle olduğu kadar başardığı görevlerle ve Batı'ya yaptığı yolculuklar sırasında kurduğu ilişkilerle en çok dikkati çeken Öngütlü bir Hıristiyan Türk Rabban Çauma olur; Pekin yakınlarında doğan bu elçi İstanbul, Napoli, Roma ve Paris'i ziyaret etmiş; Philippe le Bel tarafından ağırlanmış ve Güyan'da İngiltere kralı I. Edward'la karşılaşmıştır.

Elçiler yanlarında Moğol hükümdarlarının yazdığı mektupları taşırlardı. Bu mektuplardan çoğu bize orijinal Moğol el yazması, Farsça ya da Latince çeviriler ya da bunları derleyen ansiklopedik eserler aracılığıyla ulaşmıştır; örneğin Joinville, Simon de Saint Quentin ve Parisli Matthieu'nin derlemeleri. Bu mektuplar arasında en önemlileri Güyük'ün papa IV. Innocent'e (1246), Hulâgu'nun Saint Louis'e (1262), Abaga'nın IV. Clement'a (1268) ve İngiltere kralı Edward'a (1271), Argun'un Philippe le Bel (1289) ve IV. Nicolaus'a (1290), Gazan Han'ın VIII Boniface'a (1302), Olcaytu'nun Philippe le Bel'e (1305) yazdığı mektuplarıdır. Hepsi çok değerli belgelerdir. Moğolca yazılmış olanlar tarihsel değerlerinin yanı sıra eski Moğolca dilinde yazılmış ender eser koleksiyonlarının nadide parçaları olmaları açısından da değerlidirler.

Anlaşıldığı gibi Batı'yla ilişki kurmak Moğolların ne en önemli kaygıları ne de diplomasilerinin başlıca hedefiydi. Yüce Han'ın sarayına gelen bir Latin elçi, dünyanın dört bir yanından Moğollara boyun eğmiş ya da eğmemiş ülkelerden gelen yüzlerce delege arasında kaybolur giderdi. Polonyalı Benoit kendi zamanında bu elçilerin üç bin, Jean du Plan Carpin ise dört bin civarında olduğunu söylemiştir. Bu arada Moğolların ağırladıkları kadar elçiyi de dışarı ülkelere gönderdiklerini söyleme-

liyiz. Ama bizi en çok ilgilendiren Batı Hıristiyan dünyasıyla Doğu Moğol İmparatorluğu'nun ilişkileridir.

Kapıyı açan Avrupa olur: Plan Carpin Güyük'ün tahta geçiş törenine katılır. Jean de Plan Carpin, Lyon Konsili'nin ardından (1243) Dominikenlere ve Fransiskenlere katılan dört misyoner mezhepten birinin şeflerindendi; bu dilenci mezhepler XIII. yüzyıl başlarında kurulmuşlardı ve Avrupa'ya baskın yapanlar hakkında bilgi edinmek görevini taşıyorlardı. Plan Carpin Moğolistan'a ulaşan (1247) tek misyoner olur, ama André de Longjumeau da Talas civarlarında Oğul Kaymiş'la tanışmıştır. Daha sonraki yıllarda başka misyonerler de bu ülkeye ulaşmaya çalışırlar. En önemlisi olan ve Saint Louis tarafından görevlendirilen Guillaume de Rubrouck, 1253'te Karakurum'a ulaşır. Mükemmel bir misyoner olan bu din adamının çok değerli saptamalarda bulunduğu kitabı hâlâ okunan ve beğenilen bir edebiyat şaheseridir.

Misyonerler

İster Fransisken ister Dominiken olsun tüm misyonerler üstlendikleri diplomatik görevleri yerine getirmeye çalışırken güçlü misyonerlik duygularıyla hareket etmekteydiler. Eğilimleri onları her şeyle, özellikle de en alçakgönüllü olanlarla, yani halkla ilgilenmeye itiyordu. Ama Moğol prenslerinin Hıristiyanlığı kabul ettiği, Hıristiyanlara karşı iyi davrandıkları gibi haberler bu misyonerleri yöneticilerle ve üst sınıfla da ilgilenmeye itmiştir. Cengiz Han ailesinin Hıristiyanlığa kazandırılmasının Kilise için önemini anlayabiliyorlardı. Elçilerin yanı sıra Orta Asya'ya yalnızca dinlerini yaymaya giden pek çok din adamı vardı. Bunlara Ortadoğu'da (Floransalı Ricold de Monte-Croce), Orta Asya'da (Semerkant piskoposu Thomas Mançarollo, Almalık piskoposu Pascal de Vittoria) Hindistan'da (Jourdain Catala de Severac) ve Çin'de rastlıyoruz.

Çin misyonerliğinin gerçek kurucusu Jean de Monte-Corvino'ydu. Papa IV. Nicolaus tarafından gönderilen Corvino 1284'te yola çıkar ve Anadolu, İran ve Hindistan'da kalır ve buradan deniz yoluyla Pekin'e geçer. 1295'te karaya ayak basar. Nesturi Öngütlerce çok iyi karşılanır, büyük prensleri Körgöz'ü (Georges) Roma Kilisesi'ne bağlama sevincini yaşar ve Türklerin, Ermenilerin, Alanların, Latin tüccarların ve çok az da Çinlinin ziyaret ettiği gerçek bir ruhani kilise kurma başarısını gösterir. Başarılı olduğunu görünce kendisine yardımcı gönderilmesini ister. Ona Köln'den iki Alman rahip, sonra yedi birader gönderilir, ama bunlardan yalnızca

üçü sağ salim Çin'e varır: André de Pérouse, Gerard Albuini ve Peregrino de Castello. Bunlar Corvino'yu Hanbalık, "Han'ın Şehri", Pekin'in başpiskoposu olarak kutsarlar. Sonraki yıllarda başka misyonerler gelir: Jean de Marignoli ve Odoric de Pordenone (1325-1328); bunlardan Pordenone kitabıyla ünlenmiştir, çünkü Lasa'yı ziyaret eden ilk Avrupalıdır.

Tüccarlar

Jean de Monte-Corvino ve ardıllarının müminleri arasında Latin tüccarlar da vardı ve bunlarla ilgili olarak çok az sayıda belgeye ulaşmamıza karşın sayılarının çok olduğunu düşünüyoruz. Örneğin mezar taşı 1951'de tesadüfen bulunmasaydı 1342'de Yang-çu'da (Yangzu) ölen Catherine de Villioni'yi bilebilir miydik acaba?

Çin'de faaliyet gösterdikleri doğrulanan ilk Latinler olan Polo kardeşler, Marko'nun babası ve yeğenidir; 1261-1269'da Orta Asya'yı geçerler ve sonra 1270-1275 yıllarında yaptıkları yolculukları sırasında, sonradan çok ünlenecek ve 1295'e kadar en büyüklerden biri olarak kalacak Marko'yu da yanlarında götürürler. Bu misyonerlerin ünü ötekileri gölgede mi bırakmıştır? Hayır, ötekiler ağırbaşlılıkları nedeniyle anılardan silinip gitmişlerdir. Cenovalıların çok sayıda olması gerektiğini düşünüyoruz, çünkü Floransa'daki Bardi Ticaret Evi'nin görevlisi F. Balducci Pegolotti seyahat edecek olanlar için Orta Asya şehirleri arasındaki mesafeleri Cenova ölçülerinde vermiştir; André de Pérouse Zaytun'da (Ts'iuan-çeu, Kanzu) bir Cenovalı topluluğu olduğunun altını çizmiştir. Ticari anlaşmalarda ve kayıtlarda adı geçen başka İtalyanlar ve bölge başkanları da vardır. İç Asya'yı geniş bir tüccar ve para ağınının sardığı kesindir ve bu ağın dalları merkezden uzaklara, kıtanın en uzakdoğu bölgelerine kadar uzanmaktadır.

Her şeyi Avrupa'ya atfetmek doğru değil. Ticari ilişkiler içinde Doğulu Hıristiyanların, Musevilerin ve Müslümanların da belli bir yeri vardır. Bunlar hakkında çok şey bilmiyoruz. Bir kaynaktan bir İsraillinin müdahalesinden söz edilirken başka bir yerde bir sinagogun (ayrıca 1365'te K'ai-fong'daki çok eski bir sinagogun) onarıldığından söz edilir. Varlıklarını kanıtlayan bu tür bilgilerdir. Yine Batılılar sayesinde Hıristiyanlar hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Batılılar genelde çok iyi anlaşamamalarına karşın yine de bunlara yardım etmekten geri kalmamışlardır. Zengin bir Ermeni hanım patron, Zaytun'da "muhteşem bir kilise" inşa ettirmiştir ve Monte-Corvino bunu Gerard Albuini'ye verir. Müslümanlara gelince, haklarında İbn Batuta'nın anlattığı o kadar çok şey vardır ki, inanmakta zorluk çekiyoruz. Buna

karşın Kanton'da *şeyhülislam* ve *kadı* yönetimi altında bir Müslüman mahallesi bulunduğundan söz eden Faslı büyük gezginin bunların burada öteden beri var olduğu yolundaki söylentileri doğruladığı açıktır (785 yılında çıkan Arap isyanı, binlerce Müslüman tüccarın Kiang-su'daki (Jiangsu) savaş sırasında öldürülüşü 787).

Hoşgörü

Moğol İmparatorluğu'nun farklı eyaletlerinde her yerden gelen tüccarların faaliyet göstermesi dünyanın efendilerinin ticarete verdikleri önemi gösterir. Pazarların ve neredeyse özerk toplulukların kuruluşu büyük bir dinsel hoşgörüyü göstermektedir. Altaylılar gibi Moğollar da Tanrı'yla (ya da tanrılarla) ilişki kuran din adamlarından çekinip saygı duyuyorlardı ve teolojiyle ilgileniyorlardı. Her dinden tüm din adamlarının onlar için dua etmelerine, özellikle de "uzun bir ömür sürmeleri" için dua etmelerine ayrı bir önem veriyorlardı. Bunun karşılığında vergilerden muaf tutuyorlar ve çeşitli ayrıcalıklar tanıyorlardı.

Yüzlerce "hoşgörü fermanı"ndan bunlar hakkında bilgi ediniyoruz; Budistler, Taocular, Hıristiyanlar ve Müslümanlar için yayımlanan bu fermanların ilk örneğini Cengiz Han, Taocu Çang-çuen'e vermiştir. Devlet içinde herkes dinini seçmekte, bunu vaaz etmekte özgürdü; tek koşul Moğol yasasına uymaktı, ama bu, daha sonra da göreceğimiz gibi İslam açısından bazı güçlükler getiriyordu, çünkü İslam *şeriat*'ı müminlerin tüm hayatını yönlendirmek istiyordu. Moğollar herkesin farklı giysiler altında aynı gerçeği dile getirdiğini düşünüyorlardı. Möngke'nin Rubrouck'a dediği gibi: "Allah nasıl bize bir elde pek çok parmak verdiyse, insanlar için de pek çok yol göstermiştir." Her zaman "Şaman" kalmakla beraber, gerektiğinde ya da yalnızca kibarlıktan, kimi zaman Hıristiyan kimi zaman da Budist olduklarını söylemekte bir sakınca görmemişlerdir. Bu nedenle Ermeni Hayton Möngke'nin kendini vaftiz ettirdiğini anlattığında ve Müslüman tarihçi Cüzcani İslamiyeti kabul ettiğini söylediğinde her ikisine de inanıyoruz.

Öteki dinlerden olanlar bu davranışı anlayamıyorlardı. Prenslerin bu dönekliği bunları kimi zaman tatlı hayallere daldırıyor, sonra hayal kırıklığına uğratıyor, en sonunda kızdırıyordu. Başkalarına verdikleri ayrıcalıklar bunlardan yalnızca kendilerinin yararlanmasını isteyen ötekileri kızdırıyordu ve adaletsizlik olarak yorumlanıyordu. Bir Kilisenin yöneticisine birtakım yetkiler verildiğinde bu yöneticiler bu yetkileri hemen öteki din topluluklarından rakiplerini zayıflatmak için kullanıyordu ve bu davranışı da Moğollar anlamıyorlardı. Guillaume de Rubrouck havarilik görevinde inançsızlardan çok Nesturilerden çektiğini anlatır; Jean de Monte-Corvi-

no'yu İmparatorluk yöneticilerine Pekin Nesturileri ihbar eder. Müslümanlar ile Hıristiyanlar ve Budistler ile Taocular arasında çıkan çatışmalar papa yandaşları ile Nesturiler arasında çıkan çatışmalardan çok daha şiddetliydi. Cengiz Han 1223 fermanıyla Çang-çuen'e "dünyadaki tüm insanlar üzerinde" yetki verdiğinde Taocular Budistleri yönetme hakkını elde ettiklerini düşündüler. Möngke, din konusunda büyükbabasından daha bilgili olduğu için, iki Kilisenin başına iki genel yönetici getirip aralarında eşitlik sağlamaya çalışmıştır. Ama çabalar sonuçsuz kalır. Çatışmalar giderek şiddetlenir. 1258'de Şang-tu'da (Şantu) öğretileri tartışmak için "aydınların" (Konfüçyüsçüler?) hakem olarak katılacağı büyük bir konferans düzenlemek gerekir. Bunlar Moğolların bayıldığı din tartışmalarıydı. Bu tartışmalardan Budistler kazançlı çıkarlar, ama Taocular da o kadar eleştirilmezler. Dinsel özgürlük böylece Çin'de varlığını sürdürmeye devam eder. Songların yok ettiği mezhepler ve gizli örgütler, hatta ölmek üzere olan Manicilik de yeniden faaliyete geçer.

Musevilik

Moğol egemenliği zamanında Uzakdoğu'da Musevilerin varlığı belli belirsizse de Orta Asya ve İran'da durum farklıydı. Tüm dünyadaki dindaşlarıyla ilişkilerini sürdüren çok dil bilen, zengin, aydın ve bilgin Musevilerin öne çıkması kaçınılmazdı. Bunlardan doktor Saad el-Devle tüm basamakları çıkmayı başararak en üst basamağa kadar ulaşmış ve 1281 ile 1291'da İlhanlılar Hanlığı'nda hükümranlık yapmıştır. Akrabalarını üst makamlara yerleştirmiş ve kendi inancını paylaşan herkesi önemli görevlere getirmiştir. Buralara o kadar iyi yerleşirler ki, kıyımlar sırasında Moğol egemenliği yok olana, hatta çok sonrasına kadar bu makamlardan alınmaları mümkün olmamıştır. Dünyanın en büyük tarihçi ve politikacılarından, ama çok şansız bir bilgin olan Reşidüddin Musevi bir ailede doğmuş, sonra İslamiyeti seçmiştir, eski dindaşlarına karşı en acımasız davranan ve en aşağılık baskıları uygulayan da o olmuştur (1247-1318).

Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın Moğollar için ayrı bir yeri vardır. Hıristiyanlık onlar için yabancı bir din değildir, aksine çok bildik gelir. Moğolistan'da, imparatorluğun doğuşundan da önce, Hıristiyanlığın kurucularıyla Nesturiliğe az çok bulaşmış ya da tamamen bu dini kabul etmiş kavimler arasında çok sıkı bağlar kurulmuştur. Öngütlerin katılışı ve Cengiz Han'a değerli hizmetler sunmaları, Hıristiyanlar ve Şa-

manları birbirlerine daha da yakınlaştırır ve imparatorluk ailesi ile Öngüt prenslerinin evlenmesi geleneğini başlatır. Daha sonra oğulları gibi Yuanlarda en üst düzey görevlerde bulunan Körgöz (Georges), ilk önce Kubilay'ın torunuyla, sonra da ardılı Timur Olcaytu'nun kızıyla evlenmiştir. Pek çok hükümdar Hıristiyan annelere sahiptir: Möngke, Kubilay ve Hulâgu: Yine pek çok hükümdar, örneğin Hulâgu, Hıristiyan kadınlarla evlenmiş ve Hıristiyan kadınlardan çocuk sahibi olmuştur.

Doğrusu Nesturiliğin, hanedanın dinini değiştirmeyi neden başaramadığını merak ediyoruz. Hanlar, genelde kayda değer kadınlar olan annelerinin ve eşlerinin etkisine karşın yalnızca olağanüstü durumlarda vaftiz edilmişler ya da çocuklarını vaftiz ettirmişlerdir. Orta Asya'da yalnızca tek bir prens din değiştirir. Aynı prens oğlunu da Hıristiyan yapacaktır, ama oğlu daha sonra İslamiyeti seçecektir. Bunun çok derin nedenleri olmalıdır.

Prenseslerin ve imparatoriçelerin dini olarak Nesturilik resmi bir örgütlenmeye sahip olur ve pek çok ayrıcalıktan yararlanır. Bağdat patrikliği Pekin'de bir piskoposluk kurmuş ve Kubilay 1279'da Hıristiyanlığın idaresinden sorumlu bir büro açmıştır. Pek çok şehirde, özellikle Orta Asya'da, ayrıca Çin ve İran'da sayısız kilise kurulmuştur. Kereyitli Doküz Hatun'un kocası Hulâgu, Hıristiyan kronikçilerin övgülerini kazanmış, ama Müslümanların acı eleştirilerine maruz kalmıştır. Reşidüddin, hiç abartmıyoruz: "Hatun, tüm yaşamı boyunca, Hıristiyanların iyi şartlarda yaşamaları için elinden ne gelirse yapmıştır ... hatta tüm imparatorlukta neredeyse her gün yeni bir kilise kurulur olmuştur," demiştir.

Genelde çok haksız olsalar da Müslümanlar şikayetlerinin bir kısmında haklıdır. Moğolların Hıristiyan bağlaşıkları, özellikle de Ermeniler, işgal günlerinde Müslümanlara karşı ayaklanmışlar ve camileri yakıp yıkmışlar, İslamiyete zarar vermek için her fırsatı değerlendirmişlerdir. İran'da Altınordu zamanında, Çağatay döneminde hükümdarlar Arapların dinini kabul etmeye başladıklarında, daha sonra Moğol egemenliği çöktüğünde Hıristiyanlar hain muamelesi görmüş ve Müslümanlar her şeyin öcünü almıştır.

Orta Asya'nın kendi kabuğuna çekilmesiyle zafere ulaşmalarına ramak kalan Kiliselere son darbe vurulmuştur; Çin'de de Ming hanedanının milliyetçi ve yabancı düşmanı hareketi ve kendi içine kapanma dönemi ardından aynı biçimde başarısızlığa uğrarlar.

İslamiyet

Orta ve Batı Asya'da üç hanlıkta öteki dinlerle girdiği yarışı kazanan ve Moğol-

ların gelişinden önce bu dinlerden çok daha iyi yerleşen ve yayılan İslamiyet sık sık yeni efendilerin huzurunu kaçırmıştır, ama birkaç gelgeç baskı dönemine karşın rakipleriyle aynı hak ve ayrıcalıklardan yararlanmıştır. Cebe'nin Karahitay Müslümanlarının kurtarıcısı olduğu hatırlanmalıdır. Ögedey'in de Müslümanlara pek çok hak ve ayrıcalık tanıdığını biliyoruz. Bir gün Çinlilerin oynadığı bir oyunda yaşlı bir İranlının saçlarından yerlerde sürüklendiğini gören Kağan oyunu durdurur ve oyunculara: "İranlılar sizden daha iyidir, çünkü ben çok Çinli esir gördüm, ama hiçbir zaman bir Çinlinin emrine girmiş bir Persli görmedim," der.

Ama *yasak* ve *şeriat* arasında temel ayrılıklar vardır ve pek çok çatışmaya ve gerilimin artmasına neden olmaktadır. Moğol kanunları, Müslümanlara nehirde gusül abdesti almalarını yasaklamıştır, çünkü bunun suyu kirlettiğini düşünmektedirler ve Müslümanların hayvan boğazlamaları yasaktır. Kandemir Cağatay'ın bu kuralları uygulatmasını istemiştir. Buna karşın Müslümanlar güçlü olduğu ve ülke bütünlüğü için gerekli olduklarından ve hiçbir şey onları vazgeçiremediğinden yetkililer kimi zaman bazı ihlallere göz yummak zorunda kalmışlardır. Hıristiyan bakan İsa, Çin'de sünneti yasakladığında (eğer bu yasak gerçekten onun tarafından çıkarılmışsa), Müslümanlar bu ülkeyle ticari ilişkilerini keserler ve Kubilay bu kararnameyi iptal etmek zorunda kalır.

Müslümanlar genelde dayanılmaz davranmaktadırlar. Örneğin ülkesinde çok uzun yıllar pek çok dine inananın hiçbir çatışma çıkmadan uyum içinde yaşadığı Uygur kralı, Beşbalık'ta yaşayan Müslümanların hepsini öldürtmeye karar verir. Bunu öğrenen Möngke, kendi ailesiyle Uygur kralının ailesi arasındaki çok sıcak dostça ilişkilere karşın, yalnızca böyle bir kıyımı düşünmüş olduğu için kralı öldürtür. Müslümanların küstahlığının asıl nedeni büyük cesaretleridir. Kubilay bir gün Müslümanlardan birine gerçekten de Kuran'da kâfirlerin öldürülmesinin emredilip emredilmediğini sorar. Müslüman: "Evet," der. Kubilay, "O zaman neden bizi öldürmüyorsunuz?" diye sorar; öteki cevap verir: "Çünkü şimdilik buna imkân yok."

Budizm

Hıristiyanlar gibi Budistler de Müslüman Orta Asya'da türlü kıyımlara ve baskılara maruz kalırken, İran'da Moğollar tarafından el üstünde tutulmuşlardır. Çekincelerine, her dine olan özel meraklarına, Şamanizme bağlılıklarına karşın Cengiz Han soyu için Budizmin her zaman özel bir yeri olmuştur. Yine de bu dini kabul et-

mekle büyük bir adım attıkları söylenebilir, çünkü yüzyıllar sonra Budizmi seçtiklerinde Moğollar din değiştirmeleriyle ilgili çok değerli eserler vermişlerdir.

Baktra, Kapisa ve Sogdiyana'da hemen hemen kaybolmuş ya da çok zayıf ve güçsüz topluluklarda yaşarken, Budizm Moğol İmparatorluğu'yla yeniden canlanmış ve batıya doğru yayılmıştır; Tebriz, Sultaniye ve daha pek çok yerde Budist tapınakları pagodalar yükselmiştir. XIII. yüzyıl sonlarına kadar en parlak dönemini yaşamış ve en azından Afganistan'ın kuzeyine iyice yerleşmeyi başarmıştır. 1424 ve 1428 tarihlerinde iki *soyurgal* (hoşgörü fermanları) bu bölgedeki Budist tapınakları için yayımlanmıştır.

1295'te İlhan Gazan Müslümanlar tarafından tahta geçirildiğinde her şey değişir. Korkunç bakanı Nevruz İlhan Gazan'ı, kendisinin ve Moğol çevresinin inançlarıyla çatışan baskıcı önlemler almaya zorlar. Kiliseler, ateş tapınakları, sinagoglar ve pagodalar ya kapatılır ya da yıkılırlar. Hıristiyanlar ve Museviler gibi Budistler de çok acı çekerler ve çok sayıda keşiş öldürülür. Ama bu kıyımlar çok uzun sürmez. Moğollar sonunda duruma el koyarlar ve daha önce yapılmış olanları telafi etmeye çalışmaksızın dinsel ayrımcılık uygulamalarını yumuşatırlar. Reşidüddin'in sözleriyle "hükümdarın bağışlayıcılığı" sayesinde Budistlere ülkeyi terk etmeleri için bir fırsat tanınır. Bu sırada pek çok Budistin göç ettiği sanılmaktadır. Müslüman topraklarda yabancı ve düşmanca bir ortamda bulunan Budizm, öldürücü darbeyi İran'da alır ve bir daha ayağa kalkamaz.

Moğol Egemenliği Altında Tibet

Budizmin Uzakdoğu'da önlenemez bir biçimde yükselişi kuşkusuz Tibetlilerin Moğol İmparatorluğu içinde oynadıkları rolle bağlantılıdır. Moğollarla ilişkilerinin tarihi çok açık değildir. Bununla birlikte Tibet kaynaklarına ve Moğol tarihçi Sagang Seçen'e dayanarak Tibet'in Moğollar tarafından 1206-1207 yıllarında, yani Timuçin'in hanlığa yükselişinin hemen ardından işgal edildiğini söyleyebiliyoruz. Bugün daha fazlasını da söyleyebiliriz. Moğolların Lamacılığı, yani Tibet Budizmini kabul ettikleri dönemde bu iki ülke arasındaki özel ilişkilere bazı kökenler verilmek istenmiş olabilir. Aynı nedenden ötürü, daha önce de söylediğimiz gibi, yüce hanların din değiştirmelerinin sağlanabileceği düşünülmüştür.

Tibetlilerin de Uygurlar ve Öngütler gibi 1206 *kurultay*'ıyla ilgilenmiş olmaları ve aynı yıl Cengiz Han'la görüşmüş olmaları çok uzak ihtimal değildir. Ama hükümdara bağlılık eğilimi göstermek, imparatorluğun bağrına katılmak anlamına

gelmediği gibi Moğol işgal kuvvetleri tarafından işgali anlamına da gelmemektedir. Kuşkusuz Tibet'in işgal edilmesi ya da birkaç imparatorluk komiserini ve birkaç işgal kuvvetini ağırlaması (1257-1258) General Uriangotay'ın Yunnan'a girişiyle olur. Bu arada imparatorluğun topraklarına katılmasını kendi yararına çevirmeyi başarır.

Şang-tu (Şantu) Kongresi'ne (1278) Sa-skya-pa okulunun üyesi Phags-pa adlı genç bir Lama katılır. Sa-skya-pa okulu 1073 yılında Brog-mi tarafından kurulan manastırın adını taşır ve bu okulun öğretisi Rin-chan bzan-po ve Atişa tarafından çevrilen ya da düzeltilen "yeni" *tantra*'lara dayanmaktadır. Phags-pa, Moğol İmparatorluğu'nda Budist propagandasının en etkili ajanlarından biri olduğu gibi, Tibet'in Moğolların kesin himayesi altına girmesinin başlıca hazırlayıcılarından olur. Bu arada adını taşıyan bir alfabe bulmuştur; hayli karmaşık olan bu alfabe sınırlı bir başarı kazanmıştır, ama bu alfabe sayesinde çok önemli birkaç metin bize kadar ulaşmıştır.

Phags-pa Lama Kubilay'ın övgülerini kazanır ve Tibet yöneticiliğine getirilir, böylece saray ve Tibetli Budist Kilise arasında ayrıcalıklı ilişkiler kurulur. Bağış verenlerle devlet rahipleri arasındaki ilişkilere benzer ilişkiler kurulur aralarında. Tibet keşişleri Moğolların din konularına bitmek bilmeyen meraklarından (bu merakı bu konuda çok çalışmış Latinlerden daha kolay uyandırmışlardır) yola çıkarak İran'a, hatta Çin'e kadar tüm imparatorlukta faaliyet göstermeye başlarlar. O kadar çoğalırlar ki, on onbeş yıl sonra Yüce Han Yisun Timur (1323-1328) yönetimi altında Çinli bir bakan bunların işgalinden söz ederek şikayetçi olur. Her ne kadar Budizm ve bunun aracılığıyla da Tibet bundan belli bir süre çeşitli yararlar sağladıysa da sonunda kaybeden taraf Tibet olur. Her zaman az ya da çok bilincinde olarak Çin imparatorlarının korumasını istemişlerdir ve Çinliler bu ülkeyi Çin'in bir parçası olarak görmekten vazgeçmemişlerdir.

21. BÖLÜM

ÇAĞATAY HANLIĞI

İç Savaş

Möngke'nin ölümünden sonra onun yerine kimin tahta geçeceği sorunu çıktı. Hepsi de taht için hak iddia edebilecek pek çok veliaht prens vardı. Bunlardan ikisi adaylıklarını koydular; Tuluy'un üçüncü oğlu Kubilay, o dönemde Çin kumandanıydı, Ögedey'in torunu ve Güyük'ün yeğeni Kaydu, Tarbagatay ve İli'nin yöntecisiydi; bu sonuncusu ailesi tarafından tahtın kendisinden haksız yere alındığına ikna edilmişti.

Möngke'nin ölüm haberi Çin'e ulaştığında Kubilay hızlı hareket etmek zorunda olduğunu anladı. Ordularını bıraktı ve Moğolistan'a yola koyuldu. Sınıra Kai-peng'e gelince, 12 Nisan 1260'ta hemen bir *kurultay* topladı ve kendini 16 Mayısta Yüce Han, Kağan ilan ettirdi. Ailesinden kimse orada değildi ve hiçbir kurala uyulmamıştı; bu bir seçim değil, devlet darbesiydi.

Kaydu bu darbeye karşı koymak için çok uzaktaydı, ama küçük kardeşi Arık Buka ya olay yerindeydi ya da kısa bir süre sonra orada olacaktı. Arık Buka, Kubilay'ın niyetini sezer sezmez bir *kurultay* toplamaya karar verir; *kurultay* 12 Mayıs ve 10 Haziran tarihlerinde toplanır, ama Cengiz Han ailesinin şeflerini bir araya getirmediği için bir etkisi olmamıştır. Ama bu *kurultay*'dan bir seçim yapmak gerektiği ortaya çıkmıştır; iki yüce han vardı ve Moğollar birini seçmek ya da her ikisini de reddetmek ve bir üçüncü kağan seçmek zorundaydılar. Tüm Moğolların aynı seçeneğe yönelmediği açıktır.

Ögedey ailesinin şefi Kaydu ve Çağatay ailesinin şefi Algu, Arık Buka'ya katılırlar. Altınordu'nun şefi karar vermek istemez, ama Arık Buka tarafına eğilim gösterir. Buna karşın Kubilay'ın kardeşi İlhan Hülagu ve Çağatay Hanlığı'nın hükümdarı unvanıyla Orkına Hatun Kubilay'dan yana tavır alırlar. Böylece devlet ikiye bölünür. Herkes bir iç savaşın çıkmasından endişe ederken korkulan başa gelir ve iç savaş patlak verir. Cengiz Han öleli yalnızca otuz yedi yıl olmuştur.

Gerçek bir deha sahibi olan Kubilay harekete geçmekte bir an tereddüt etmez. Moğolistan üzerine yürür. Arık Buka geri çekilerek dövüşür, iki ordu Yenisey'de karşılaşırlar ve Arık Buka köşeye sıkışır, Kasım 1251'de ağır yenilgiye uğrar ve teslim olur. Kubilay hatalı olarak her şeyin bittiğini düşünür. Kuşkusuz, Arık Buka'nın birkaç aylık hükümdarlığı sırasında Orkına Hatun'u tahttan indirip yerine geçen Algu'yu kendine bağlayarak bir başarı elde etmiştir. Ama Arık Buka savaşı hâlâ sürdürmektedir ve Çağatay ailesinden kuzeninin bu ihanetinden çılgına dönmüş bir biçimde ona karşı tekrar ayaklanır, ama bu sefer partiyi kazanır ve kuzenini Maveraünnehir'e kaçmaya zorlar. Tüm İli bölgesi yağmalanır ve korkunç bir açlık salgını başlar. Bu arada Arık Buka kararını değiştirir ve Algu'nun başdüşmanı Orkına Hatun'la birleşir ve onu tahta geçirir.

Ama sonra şansı yaver gitmez. Birbirlerinden nefret eden Algu ve Orkına Hatun birden birbirlerine aşık olurlar –bu daha çok siyasal bir aşk olarak gözükmektedir– ve evlenirler. Her ikisine de oynamış olan Arık Buka böylece ikisini de kaybeder. Orta Asya'nın kapıları artık ona kapanmıştır. Kaybettiğini anlar ve kardeşine teslim olur (Temmuz-Ağustos 1264).

Kubilay sonunda tek adamdır, ama bu sandığından daha uzun zaman almıştır. Taht savaşını sonunda kazanmıştır. Song hanedanına karşı yürüttüğü savaş henüz tamamlanmadığından, çok uzun süredir ilgilendiği Çin'e sonunda tutkuyla bağlanmıştır, bu nedenle kendinden önceki hükümdarların başkenti Karakurum yerine imparatorluğunun en uzakdoğu bölgesinde Pekin'i, yani Hanbalık'ı başkenti yapar. Yüce han, yani kağandır, ama aynı zamanda Çin imparatoru olmuştur ve Yuan hanedanlığını kurmuştur.

Kaydu

Kubilay henüz kazanmamıştır. Çağatay Hanlığı'nda Algu'nun ölümüyle dul kalan Orkına Hatun (1266) tahta ilk evliliğinden olma oğlu Mübarek Şah'ı getirir. Bu bir skandal yaratır. Yeni hükümdar, adından da anlaşılacağı gibi, Müslümandır ve İranlılaşmıştır. Kimse, özellikle de Kubilay, yeni hükümdarı tanımaz. Onu tahttan indirir ve yerine Algu'nun yeğeni Barak'ı geçirir (1266-1271).

Kaydu tam bu sıralarda öne çıkmaya karar verir. Ögedey ailesinin şefi haklarından vazgeçmek niyetinde değildir. Barak'tan kendisini yasal hükümdarı olarak tanımasını ister; elbette Barak bunu reddeder. Kaydu'nun bir ordusu yoktur. Altınordu'nun şefi, iki *kurultay* zamanında müdahale edip etmemekte kararsız kalmıştır,

ama Kubilay'dan hoşlanmadığı kesindir, bunun üzerine Kaydu'nun emrine elli bin asker verir. Kaydu saldırıya geçer ve amcası Algu gibi Barak da bozkırları terk etmek ve Maveraünnehir'e geri çekilmek zorunda kalır. Savaşa devam etmek için kaynağa ihtiyacı vardır. Bakanı Mesud Yalavaç'ın tüm çabalarına karşın ülkeyi yağmalar, vergilerle ezer ve her şeye el koyar. Tüm bu çılgınlıklarına karşın yine de yeterli kaynağı sağlayamaz ve izlediği yolu gözden geçirmesi gerekir: Kaydu'yla anlaşır ve Kaydu, Altınordu hanı Mengü Timur'la üçlü bir ittifak kurmayı kabul eder: bu ittifak kan bağıyla onaylanmıştır (1269).

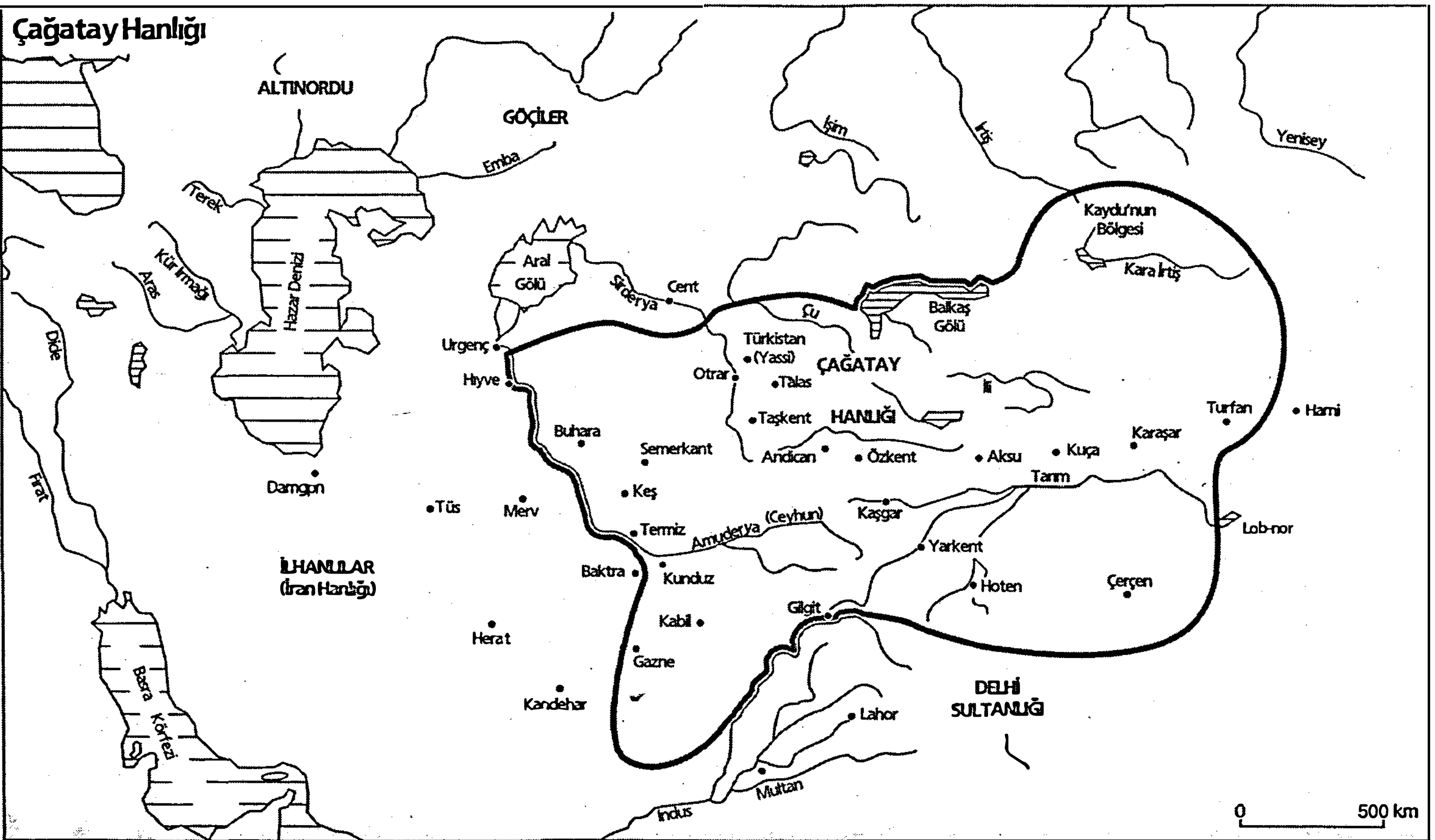
O zamana kadar Çin savaşı ve Japonya'ya yayılma planlarıyla çok meşgul olan ve batıyla hiç ilgilenmeyen Kubilay artık müdahale etmenin zamanı geldiğini düşünür. Asilerin üstüne dördüncü oğlu Namokan'ı salar. Önceleri her şey yolunda gider, ama Namokan Almalık bölgesine geldiğinde ordusu ona karşı ayaklanır ve Kaydu'nun tarafına geçer. Kaydu da fırsatı havada yakalar ve Moğolistan'ı işgal eder (1277). Kubilay hemen harekete geçer. Daha fazla oyalanmadan Çin ordusundan en iyi generali Bayan le Baarin'i almayı başarır; kumandan Kaydu'yu İrtiş'e püskürtür. Üçlü ittifak, bu ittifağın kurucusu olan Kaydu'nun yenilgisiyle dağılır.

Kaydu'nun umudunu yitirmesi için daha fazlası gereklidir. Mançurya ve Doğu Moğolistan'da dağılmış Cengizhanlı pek çok prensi kandırmayı başarır, amacı Yüce Han'ın güçlerini tersine döndürmektir. Kubilay önceleri yenilir, fakat sonra ordularının başına geçer (1289), Kaydu'yu bozkırları terk etmeye zorlar, ama izini sürmez. Sanırım bu büyük prensin bile gücünün belli sınırları vardır.

Timur Olcaytu Kaydu'ya Karşı

Kubilay öldüğünde (1294) kendi köşesinde elindeki yetkileriyle oyalanan Kaydu'dan kimse söz etmiyordu. Bu, kimsenin umurunda da değildi. Ülke barış içindeydi ve birliği sağlanmıştı. Yüce Han'ın yerine atalarına layık biri, torunu Timur Olcaytu geçmişti. Yeni hükümdar geleceği serinkanlılıkla kurabilecekti. Ama güneşli masmavi gökyüzünün altında ufukta toplanmaya başlayan bulutları fark etmedi.

Kaydu, Çağatay hanı Barak'ın oğlu Duva'yla umutsuz bir ittifak kurdu (1274-1306). Duva'yı, kendisi için imparatorluğun kalbi anlamına gelen Moğolistan'ı işgal etmeye gönderdi (1297-1298). Duva, büyük bir şans eseri başarıya ulaştı ve daha büyük şans eseri olarak yüksek mevkilerde büyük bir devlet adamını yüce hanın öz damadı Prens Körgöz'ü (Georges) yakaladı. Bu iki başarısından sarhoş olup Çin'e kuzeyden saldırmaktan vazgeçip batıdan Şen-si şehrinden saldırmaya karar verdi.

Çağatay Hanlığı
ALTINORDU
GÖÇİLER
Emba
Terek
Kür Irmağı
Aras
Hazar Denizi
Dicle
Fırat
Basra Körfezi
Damgan
İLHANLILAR
(İran Hanlığı)
Tûs
Merv
Herat
Kandehar
Aral Gölü
Sirderya
Cent
Urgenç
Hıyve
Buhara
Semerkant
Keş
Termiz
Baktra
Kunduz
Kabil
Gazne
Amuderya (Ceyhun)
Çu
Türkistan (Yassı)
Otrar
Talas
Taşkent
Andican
Özkent
ÇAĞATAY
HANLIĞI
Balkaş Gölü
İli
Aksu
Kuça
Karaşar
Turfan
Hami
Tarım
Kaşgar
Yarkent
Hoten
Çerçen
Lob-nor
Gilgit
Lahor
Multan
Indus
DELHİ
SULTANLIĞI
Kaydu'nun Bölgesi
Kara İrtiş
İşim
İrtiş
Yenisey
0
500 km

Önce Kansu'yu ele geçirmesi gerekiyordu, beklemedikleri için bunun çok kolay olacağını düşünüyordu. Ama Timur Olcaytu bu saldırıyı haber almıştı ve kendisini şaşırtacağını umanları şaşırttı. Duva'nın planları suya düştü. Çılgına dönen Duva önemli esirini, Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Öngüt Körgöz'ü öldürttü.

Kaydu bir kez daha yalnız kalmıştı. Son kartını oynamaya ve atalarının ülkesine son bir darbe daha yapmaya karar verdi. Oysa bu kart aslında bir koz değildi. Yüce Han'ın yeğeni Kayşan, Ağustos 1301'de Tamir Nehri'nin yakınlarında bir yerde karşılaştıklarında tüm ordusunu dağıtarak son kartının gerçek bir koz olmadığını Kaydu'ya gösterdi. Kırk yıldan fazla çarpışmıştı. Yaşlı ve yorgundu. Son umudunun yıkılmasıyla kendini ölüme terk etti.

Böylece son derece iyi niyetli davranmış olan, ama Moğolların başına bir sürü dert açan bu devlet adamı sahneden çekildi. Oğlu Çapar ona bırakılan göreve layık değildi ve buna gerek de görmüyordu. Duva onu kendine boyun eğmesi konusunda çabuk ikna etti (Ağustos 1303). İmparatorlukta birlik yeniden sağlanmıştı ya da en azından uzun iç savaş durmuştu. Yenilen taraf kuşkuya yer bırakmayacak biçimde Öngütlerdi, her şeylerini kaybetmişlerdi. Gerçek kazananlar Çağataylardı; ailenin öbür kolunun vesayet haklarından ve bu hak kavgalarının kendilerini ittiği maceralardan kurtuldukları gibi tüm topraklara sahip olmuşlardı.

XIV. Yüzyılın Başında Çağatay Hanlığı

Böylece yeniden kurulan, güçlendirilen ve serbest kalan Çağatay Hanlığı Moğol İmparatorluğu'nun dört büyük imparatorluğundan biri olur. Toprak bütünlüğü sağlanmış durumdadır, ama sınırları belirsizdir: savaşlar ve art arda gerçekleşen ittifaklar sınırları sürekli değiştirmektedir.

Merkez olarak İrtiş, İli, Talas ve Balkaş Gölü Havzası'ndan oluşan bozkır topraklarına sahip Çağataylar yerleşik topraklara da hakimdiler: Tarım Havzası, Maveraünnehir, Afganistan'ın batı bölgeleri ve ellerinde tuttukları sürece Pencap ve Sind. Çok güçlü sınır komşularına sahip olduğu için sınırlarda sürekli çarpışmak zorunda kalıyorlardı. Harezm'de, Altınordu ve İlhanlılar Amuderya (Ceyhun) Irmağı'nı istemekteydiler. Doğuda Çağataylar sınırlarının nerede bittiğini ve Yuanların sınırlarının nerede başladığını bilmiyorlardı. Hindistan'da henüz tamamlanmamış fetihleri tamamlamak gayretine düştüler. Moğolların 1273'e kadar burada gerçekleştirmiş oldukları saldırılardan daha önce söz etmiştik. Bu saldırılar devam etmiştir. 1287'de Duva Pencap'a baskın düzenledi. 1299-1300'de Kutluk Hoca Delhi kapıları-

na kadar gidebilmiş ve 1303'te Turgay burayı iki ay boyunca kuşatmıştır. Sonra kayıplar başladı. 1304'te bir sefer başarısızlıkla sonuçlandı sonra 1305-1306'da buna misilleme için düzenlenen başka bir sefer de aynı kaderi paylaştı. Son saldırı 1327'de yapıldı, bunun sonucu hakkında bir fikrimiz yok.

Sürekli değişen Moğol topraklarında Çağatay Hanlığı oldukça muhafazakâr bir hanlıktı. Göçebe halk en yüksek sınıftı ve hiçbir şey için yaşam biçimlerini değiştirmeye niyetleri yoktu. Şehirleri ve köylüleri küçümsüyorlar, yalnızca *yasak*'a uyuyorlar ve hoşgörü göstermiyorlardı; Budizmden, Hıristiyanlıktan ve İslamiyetten konuşan insanları ise horluyorlardı. Altınordu'daki kardeşleri gibi kısmen Türkleşmişlerdi. Hanlar bile anadillerini unutmuştu ve yalnızca Türkçe konuşuyorlardı; doğu lehçesiyle konuştukları bu Türkçe bir süre sonra edebiyat dili oldu ve Çağatayca adını aldı. Kebek ya da Tamaşirin gibi prenslerin Moğolca konuştuklarına dair elimizde hiç bilgi yok. İbn Batuta Kebek'in Türkçe konuştuğunu, Tamaşirin'in de bu dilin konuşulmasını istediğini ve Türkçe dua ettiğini söylemiştir. Bozkırlarda yaşamaya devam eden Moğol kavimleri Moğolistan adını hakkıyla taşıyorlardı.

Ülke anarşiden çok sıkıntı çekiyordu. Uzun iç savaşlar yıkıntı üzerine yıkıntı yaratmıştı ve en iyi zamanlar olan fetih zamanlarında bile ülkenin kendisini toparlamasına fırsat kalmıyordu. Tarım, ticaret, zanaatkârlık her yerde çöküşteydi. El-Ömer, dönemin ziyaretçilerinden birinin şu sözlerini dile getirir: "Orada burada öyle ya da böyle korunmuş yıkıntılara rastlıyoruz yalnızca. Uzaktan yeşil bir bitki örtüsünün çevrelediği topraklarıyla refah içinde bir toplum olarak görünüyor. Oysa yaklaştığınızda insanlarla karşılaşacağınızı sanırken yalnızca boş evler buluyorsunuz." Guillaume de Rubrouck buralardan geçerken (1254) kültürel çöküşe dikkat çekmiş, ama aynı zamanda Kayalık gibi bir şehirde Budistlerin ve Müslümanların sık sık ziyaret ettiği canlı bir pazar bulunduğunun altını çizmiştir. "Eskiden bu ovalarda büyük şehirler vardı, ama şimdi Tatarlara otlak sağlamak için yok edilmişler, çünkü buralarda çok verimli otlaklar yetişir," demiştir.

XIV. Yüzyılda Çağatay Hanlığı

Enerjisi ve kurnazlığıyla Çağatay Hanlığı'nı kuran Duva (1274-1306) zaferi kazandığı yıl ölür. Oğlu tahtta yalnızca on sekiz ay kalır. Ama devlet kısa süreli hükümranlıklarla yıkılmayacak kadar güçlüdür. Bu arada Barak'ın kardeşi Böri'nin oğlu Taliku tahta geçince bir kriz patlak verir. Böri İslamiyeti kabul etmiş yaşlı bir hükümdardır. Müslüman olmak, Altınordu'da olduğu gibi Çağatay'da da bir engel

olmaktan daha fazla anlam ifade etmektedir. Bu hiçbir Moğol'un kabul edemediği bir kusur, bir tür aşağılanmadır, her yerde ayaklanmalar baş gösterir. Büyük şans eseri bir öldürme olayı büyük bir ayaklanma çıkmasını önler. Yeni birini seçmek için bir *kurultay* ya da daha doğrusu bir "şölen," *toy* toplanılmasına karar verilir. Bir araya gelinmesi çok zaman aldığından ve her şeyin yasal olarak yapılması istendiğinden hükümet geçici olarak Duva'nın oğlu Kebek'e verilir. Prensler ve büyükler birleştiklerinde onu değil, kardeşlerinden Esen Boğa'yı seçerler (1310-1320). Esen Boğa Pekin'de oturmaktadır. Kebek, olay çıkarmadan yerini kardeşine bırakır. Bu alışılan bir davranış değildir. Ona minnettar kalınır, Esen Boğa öldüğünde seçmenler bu sefer oylarını ondan yana kullanırlar.

Kebek (1320-1326) bilgeliğiyle Orta Asya'nın yeniden kaosa sürüklenmesini önlemiştir. Orta Asya'yı sefaletten kurtarmak istemiştir. İyi bir Çağataylı olarak geleneklerine bağlı kalıp şehir hayatını reddetmesine rağmen şehirlerin ve tarım sahalarının, zenginliğinin başlıca kaynakları olduğunu ve imparatorluğunun en güzel, en değerli ve yararlı parçası olduklarının bilincindedir. Bu nedenle, köylüleri ve kentlileri bir tür av sahası olarak gören ve saldırmak için hiçbir fırsatı kaçırmayan, ülkenin en güzel şehirlerini yağma etmekten geri durmayan diğer aile üyeleriyle ters düşmekten de kaçınmamıştır. Bunları mantıklı davranmaya ikna edebilmiş midir? Kebek, Moğolların dilekleriyle –aslında içten içe bunlar kendi istekleriydi de– devletin gerçek çıkarları arasında bir denge kurmak zorundaydı. İki büyük uygarlığın, yüzünü Çin'e dönmüş uygarlıkla İslam uygarlığına eğilim gösteren uygarlığın arasında kalmıştır. Her şeyle birbirinden ayrı iki ülkenin, Kuzey, yani Moğolistan topraklarının ve Maveraünnehir'i kapsayan Güney topraklarının sorumlusu olarak bu iki ülkeyi de hiçbir çatışma çıkmadan uyum içinde yönetmek zorundaydı. Bu arada Doğu Türkistan'daki vahalar ilginç biçimde ilgisinin dışında kalmıştır; Kebek'in ilgisini çekmediği gibi ardıllarının da ilgisini çekmemiştir. Cengiz Han'la yaptıkları ittifakın kendilerine sağladığı saygınlıktan sonuna kadar yararlanan ve eğitmen konumunda olan Uygurlar kendi başlarına bırakılırlar, herkesin saygı duyduğu hayaletler gibidirler; zamanla kuruyup gideceklerdir.

Bozkırlarda ağır aksak bazı şehirler (Tokmak, Pişpek, Kayalık, Almalık, Taşkent, Yassi ve vb.) kurulmasına karşın göçebeler ve yerleşikler arasında öteden beri devam eden çatışma hâlâ sürmekteydi. Ama aralarındaki ayrılıklar bütünleşmelerini engellememeliydi ve devlet, göçebelere, varlıklarını sürdürebilmeleri için şehirlerin pazar yerleri olarak gerekli olduğunu anlatmaya çalıştı. Örneğin Kaydu ve Duva daha önce var olanları korumakla yetinmemiş, yeni şehirler de kurmuşlardır. Böy-

lece Fergana'da gelecek vaat eden Andican kurulur. Kebek daha da ileri gider. Bozkırları terk eder ve Maveraünnehir'e yerleşir. Baktra-Buhara yolu üzerinde 1220 yılından beri Moğolların yaz kampı görevini gören Nakşab'a bir saray inşa ettirir: saraya Karşi adı verilir, bu saray sonradan aynı adı taşıyacak şehrin temelini oluşturur. Bununla birlikte Kebek her yıl Moğolistan'a, İli'ye gitmeye özen gösterir. Göçebelere verilen bu ödün gerilimi yükseltmekten başka bir işe yaramaz.

İslamiyetin Ağırlığını Koyması

Maveraünnehir'in yeniden refaha kavuşması özellikle Müslümanların sayesinde olmuştur; bu da beraberinde İslamiyetin kalkınmasını getirmiştir. Ülke yüzyıllar boyu Müslüman kültürle yoğrulmuştur; İslam inancı o kadar sağlam biçimde yerleşmiştir ki, artık bu dinin bu topraklardan yok olması mümkün değildir. Zaten bu boşuna bir çaba olurdu. Şimdi Müslümanlar her yerdedir ve çok başarılıdırlar. Her yerde vazgeçilmez olmuşlardır. Onlarsız devlet yönetimi düşünülemez olmuştur ve yöneticisi Müslüman olmayan devletleri yönetmek giderek güçleşmektedir. Moğollar Çin'de kısmen Çinlileşmiş, İran'da ise İranlılaşmışlardır.

İran Moğolları İslamiyete, XIII. yüzyıl sonunda Gazan tahta geçtiğinde (1295) geçmişlerdir. XIV. yy başında Altınordu Moğolları Özbek (1312-1340) ve Canibey (1340-1357) sayesinde İslamiyete geçerler. Çağataylar bu sondan kurtulabilir miydi? Kebek'in ardından gelen iki hükümdarın geçici iktidar dönemlerinden sonra Tamaşirin han olunca (1326) onlar da İslamiyetin ağına düşmüşlerdir. Duva'nın oğlu, adının Sanskritçe *dharmaçri*'den türediği düşünülürse aslında Budist olmalıdır, ama sonraları İslamiyeti kabul etmek gibi bir yanılgıya düşmüştür. İbn Batuta'ya göre ondan geriye kalan bir ikiyüzlülük portresidir, Şamanist kalan herkesten daha muhafazakâr bir Moğoldur. İslamiyete geçişi göçebe topluluklar arasında gerçek bir hoşnutsuzluk yaratmıştır; öyle ki Tamaşirin Kebek'in yaptığı gibi her yıl kuzey illerine gitmek yerine dört yıl boyunca Horasan'ın komşu bölgelerinde kalmıştır. Buna karşın kendisine bağlamaya çalıştığı Maveraünnehir'deki yerleşik halklar bu hükümdarın dinlerini yayma konusunda gösterdiği çabaları takdirle karşılamaktadırlar. Din konusunda kendine İranlı bir rehber bulmuştur; artık bir Tacik değildir. Türkçe dua ediyor ve Çağatay geleneklerine uyarak Müslüman devletlere, özellikle de kuzenleri İlhanlılara karşı savaşıyordu. Sürekli İlhanlıların sınırını ihlal ediyor, Horasan ve Afganistan'a saldırıyordu. Bir kere de Gazne'yi yağmalamıştı.

Buna karşın Moğollar Tamaşirin'i giderek daha da az kendilerinden biri olarak

görüyorlardı, onlar için Tamaşirin bir handan çok bir emir ya da sultandı. 1333'te ona karşı ayaklandılar ve düşkün biri olduğunu ilan ettiler. Yerine yeğenlerinden birini, Kebek'in oğlu, Duva'nın torunu Cenkşi'yi seçtiler. Maveraünnehir Tamaşirin'e bağlı kalmaya devam ettiği için Çağatay Hanlığı ikiye bölündü: Kuzeyde putatapar Moğol Hanlığı, güneyde Müslüman Türk-İran Hanlığı. Kuzey hanlığında İslamiyete karşı düşmanca bir tutum oluşur ve bu ortamdan Nesturiler, Katolik misyonerler ve kuşkusuz Budistler yararlanır. Cenkşi için İbn Batuta: "Müslümanlara çok kötü davranmış, halkını adaletsizlikle yönetmiş ve Musevilere ve Hıristiyanlara [ne korkunç!] ibadet yerlerini inşa etme izni vermiştir. Müslümanlar bu durumdan çok rahatsızdır," demiştir.

Aslında bozkırlarda da Müslümanlar vardı. Çok büyük çaba harcamışlar, Tamaşirin'le oyunu kazandıklarını düşünmüşlerdir. Ama üstünlük politikası yeniden ortaya çıkar. Buna dayanamazlar. Almalık'ta gerçekleştirdikleri kıyım (1339), yalnızca kurbanların sayısıyla değil (birkaç rahip, birkaç Latin din adamı, birçok laik), Moğol hakimiyeti altında ilk defa böyle bir olayın gerçekleşmiş olması yüzünden büyük gürültü koparır: Fetih zamanlarındaki şiddet olayları çoktan unutulmuştur.

Devlet duruma el koyar ve suçluları cezalandırır. Şehir yeniden kurulur. Bir yıl sonra Çin'e gelen misyoner Jean de Marignoli şehirden geçerken vaaz verir, vaftiz töreni yapar ve bir kilise kurar. Ama son bir darbe Orta Asya'dan Hıristiyanlığı silip süpürür. Hıristiyanlık bir daha da ayağa kalkamaz. 1348'deki büyük veba salgını tüm Orta Asya'yı kasıp kavurur, salgın Kırım pazarlarından tüm Batı Avrupa'ya yayılır ve herkes için korkunç bir salgın olur. Bu dehşet verici salgından özellikle kendilerini veba kurbanları için feda eden, misyoner yetiştiren papaz sınıfı çok etkilenir.

Moğolistan Hanlığı

Böylece ikiye ayrılan Çağatay Hanlığı mutlu ve istikrarlı günlere kavuşamaz. Moğolistan olarak adlandırılan kuzey hanlığı, Cenkşi'nin ölümüyle (1338) tam bir anarşi içine düşer. Moğol kavimleri eski hatalarına geri dönüp birbiriyle kavga etmeye başlarlar, yalnızca kendi çıkarlarını düşünürler.

Duklat kavmi en güçlü ailelerdendir. Merkezleri Aksu'dadır, Tarım Havzası'na, en azından Kaşgar'a kadar uzanan batı bölgelerine hakimdirler ve Çağatay ülkesinin merkezindeki İli'nin geniş otlaklarını ellerinde tutmaktadırlar. Duklatların başında üç kardeş vardır: Tülek, Bulacı ve Kamareddin, hepsi de Müslümandır. Anarşi orta-

mında Bulacı Isık Köl'den Kuça'ya, Fergana'dan Lobnor'a uzanan topraklarda egemenlik kurmuştur ve tahta erginlikten henüz çıkmış, fazla tanınmayan bir Çağataylıyı, Esen Boğa'nın oğlu ya da yeğeni olan Tuğluk Timur'u (1347-1367) çıkarır. Çok fazla tanınmayan bu devlet adamı dürüst, enerjik, yetenekli ve akıllı bir yöneticidir. Müslüman değildir ve buradan, Müslüman prenslerin kendi dinlerinden olmayan yöneticileri de başa geçirebildiklerini anlıyoruz. Tuğluk Timur, Duklat kardeşlerinden Tülek'i *ulus beyi*, yani "devlet emiri," başbakan olarak atar.

Eğer Moğollar İslamiyetten kurtulduklarını düşünmüşlerse de yanılmışlardır. İktidara geldikten üç yıl sonra Tuğluk Timur kendisiyle birlikte yüz altmış bin askerinin İslamiyete geçtiğini bildirir. Bu din değiştirme olayı özenle hazırlanmıştır, ama prensin sıkıntılı günlerinden birinde bulunduğu bir dilek üzerine Müslüman olduğu anlatılmaktadır. Bu dinden dönüş bize Clovis, Kievli Vladimir ya da Buğra Han'ı düşündürüyor. İran'da olduğu gibi Altınordu'da da İslamiyet kazanmıştır. Moğolların, Orta Asya yakıp yıkan ve onca fetihi haklı çıkaran rüyalarından biri daha, yani evrensel hoşgörüyü sağlama rüyası da böylece son bulmuş olur.

Tuğluk Timur böylece Müslüman olmuş ve Çağatay Hanlığı'nın birleşmesi için hiçbir engel kalmamıştır, tabii kişisel hırsları saymazsak.

Maveraünnehir

Putatapar hanlardan kurtulan ve artık Müslüman bir prens tarafından yönetilen Maveraünnehir huzuru bulmalıydı. Ama ne yazık ki tam tersi oldu. *Dihkan*'lardan aldıkları bir mirasla karmaşaya alışık olan yerel Türk soylu sınıfı, devlet yönetiminin başlıca desteğiydi, bunun da farkındaydı ve büyük özgürlükler elde etmek için bu durumdan yararlanmaktaydı.

Başlarda her şey iyi gitti. Ama Kazan tahta geçtiğinde (1343-1346) soylular ayaklandılar. Soyluların başlıca temsilcilerinden Emir Kazgan vasat bir yöneticiydi ve diktatörlük eğilimi vardı. Hana karşı ayaklandı, önce yenildiyse de sonra kazanıp egemenliğine son verdi. Böylece soylu sınıf Kazgan'ı kabul etti ve Kazgan Maveraünnehir'in tek efendisi oldu. Ama Cengizoğullarının yasalarından çok etkilendiği için kendi adına birini yönetici seçti. Önceleri Ögedey ailesinden birini han olarak seçti, sonra bundan hoşnut kalmayarak Çağatay ailesine geri döndü ve Duva'nın torunu Buyan Kulu'yu han olarak atadı (1348-1358). Aslında bu sözde bir atamadır. Çünkü gerçek yönetici Kazgan'dır. 1347 ile 1357 yılları arasında, her şeyin sallandığı ve ülkeyi İran kültürünün ve uygarlığının yeni yeni oluşmaya başladığı bir za-

manda yönetir. Bu dönemde merak edilen yerli halkın Türkleri etkisi altına alıp alamayacağı ya da Türklerin yerli uygarlığa direnmeyi başarıp başaramayacaklarıydı.

Herat'ta güçlü bir Afgan ailesi olan Kurtlar ya da Kertler vardı; *melik*, yani hükümdar unvanı taşıyorlardı ve İlhanlılardan, yani İran Moğollarından bağımsız olduklarını söylüyorlardı. 1307'de İlhan Olcaytu görevlerini hatırlatmak için bu ailenin üzerine yürümek zorunda kaldı. Ama Kertler hemen önlemlerini almışlar ve imparatorluk çevresiyle oldukça gevşek ilişkiler kurmuşlardı. 1335'te İlhan iktidarı devrildi ve İran'da Moğol İmparatorluğu son buldu. Bununla birlikte "Pers kültürünün koruyucusu" (J. Aubin) Horasan, Cengizoğullarının düzeninden çıkmaya cesaret edemedi. Herat'ın Kert efendisi Muizeddin Pir Hüseyin Maveraünnehir'de olduğu gibi hemen bir han çıkardı: Togay Timur (1336-1353) ve görünüşte bunun egemenliğine girdi. Togay Timur'un hükümdarlığı elbetteki yalnızca görünüşteydi.

Kertlerin komşuları Sarbedariler modern küçük Şii İran topluluklarıydı, Nişapur'un batısında küçük bir "cumhuriyet" kurmuşlardı ve başkentleri Sebzevar'dı. Sarbedariler soylular ve halk arasındaki düşmanlığı körüklerken Kertler de Sarbedarileri düşmanları olarak görüyorlar ve savaşıyorlardı. Fakat sınıf kavgası etnik kavganın ateşini söndürüyordu.

Üç aydının teşvikiyle Muizeddin 1349'da sultan unvanı aldı ve büyük yankılar uyandıran bir açıklama yaparak İslamı ilk haliyle yeniden kuracağını ilan etti. Bu duyurunun *yasak*'a karşı bir savaş ilanı olduğu düşünüldü. Oysa Muizeddin'in böyle bir niyeti yoktu. Unvanına gelince, ciddiye alınmadığı, alay konusu olduğu ve aşağılandığı muhakkak. Türkler gururlu gururlu, "Bir Tacik nasıl sultan olduğunu iddia edebilir?" diye söyleniyorlardı. Elbette ki taraflar çarpıştılar. Kazgan Muizeddin'i boyunduruğu altına girmesi için zorladı (1351). Maveraünnehirliler böylece Horasan'a tam anlamıyla yerleştiler. Göçebeler, kendilerinin yerleşiklerin ve Türklerin de İranlıların efendisi olmaya devam ettiğini söylüyordu. İran'ın yeniden kuruluşuna daha zaman vardı.

Saygınlığına karşın Kazgan öldürüldü (1357). Oğlu Mirza Abdullah devleti yönetmek için yeterli yeteneğe sahip olmak şöyle dursun neredeyse bir deliydi, sağduyudan yoksun bir çılgındı. Buyan Kulu'nun karısına aşık oldu ve elde etmek için hanı öldürttü. Her kesimden tepki aldı. Soylular birleştiler ve Mirza Abdullah'ı Hindukuş'a kadar kovaladılar ve burada öldürdüler (1358). Emirler hanın intikamını almışlar, ama sonra birbirlerine düşmüşlerdi. İçlerinden ikisi, Hacı Barlas ve Bayan Selduz birbirlerine girdiler. Moğolistan hanı Tuğluk Timur daha iyi bir fırsat bulamazdı.

Hanlıkta Birliğin Kurulması

1360'ta Tuğluk Timur Sirderya'yı (Seyhun'u) geçer. Beklenmeyen bu hareket karşısında Maveraünnehir soyluları ne yapacaklarını bilemezler. Hana direnmek imkânsız, neredeyse hayaldir. Kimisi kaçar, kimisi boyun eğer. Boyun eğenler arasında daha sonra "Aksak Timur" (Timurlenk) adını alacak Hacı Barlas'ın öz ya da üvey yeğeni Timur da vardır.

Yirmidört yaşındaki bu genç adam Barlas kavminin bir üyesiydi, Barlas ailesi Keş'te (Şehr-i Sebz) hakim durumdaydı. Bu genç, cesur, gözüpek, hareketli ve kurnaz adamın üstün yetenekleri olduğu kadar bazı kusurları da vardı; bunlar daha sonra ortaya çıkacaktır. Timur, Hanı büyük bir cömertlikle karşılar, pencerelerden para dağıtır ve hana olan hayranlığını, bağlılığını büyük bir coşkuyla dile getirir. Tuğluk Timur bu davranışından çok etkilenir. Bozkır topraklarında baş gösteren isyanlar yüzünden ordusuyla yola çıkarken Maveraünnehir'in yönetimini buna bırakır, kimilerine göre yalnızca bir şehrin yönetimini bırakır.

Ama bu esenlik çok uzun sürmez. Tuğluk Timur ülkeyi terk ettiğinde, daha önce kaçmış ve isyan etmiş olanlar geri dönerler ve öfkelerini Moğol işbirlikçilerinden alırlar. Timur kötü durumdadır. Herkes önünde suçunu kabul eder ve hanı karşılayıp bağlılığını bildirirken yaptığı gibi aynı coşkuyla af diler ve affedilir. Ama her şeyi kazandığını zannettiği günün sabahı her şeyi yitirmiştir.

Maveraünnehirlinin bu ikiyüzlülüğü Tuğluk Timur'u çılgına döndürür. Bu ihaneti cezalandırmaya kesin kararlı geri döner (1361). Yine pek çoğu kaçar, bir bölümü çarpışır, kimisi de öldürülür. Sonunda Maveraünnehirli asi Türk soylularını bir kez daha denetim altına aldığını düşünerek oğlu İlyas Hoca'yı ülkenin yönetimine getirerek tekrar Orta Asya'ya geri döner. Prensin yanına danışman, belki de koruyucu olarak yine Aksak Timur'u getirir ki, bu genç adam hükümdarın sevgisini kazanmış görünmektedir.

Bu kadar büyük bir hatayı başka kim yapabilirdi? Akıllı bir adam olan Timur Moğolların Maveraünnehir'den bıktığını anlamıştı. İyi bir yurtsever olarak o da Moğollara zor dayanmaktaydı. Bunun üzerine bir süre dünyadan el etek çekti ve üç yıl boyunca göçebe, neredeyse serseri bir yaşam sürdü. Sonraki kuşaklar bu inzivayı bir destana dönüştürdüler; kahramanlık öyküleri, bir güzelin aşkı, rakiplerine direniş, zaferler, her şey vardı bu destanda. Daha sonraki Timur bu dönemde biçimlendi. İlyas Hoca babasının ölümüyle Moğolistan'a gittiğinde Timur çoktan bir kahraman olarak ünlenmişti bile (1364).

İlyas'ın Maveraünnehir'i yeniden fethetme girişimleri suya düştü. İlk seferinde

Han dörtnala Taşkent'e kadar kaçtı (1364), sonra tüm atlarını vuran bir salgın sonucunda binek atı sağlamak için gittiğinde babasını tahta çıkaran Duklatlar tarafından öldürüldü (1365).

Sonunda Maveraünnehir serbestti. Çağataylı bir han olan Kabul Han başa geçti. Türk soylular kazanmışlardı. Bağırlarından yeni bir efendi –hem de ne efendi!– çıkarmakta gecikmediler: Timur.

22. BÖLÜM

TİMUR

1365-1370 yılları arasında Orta Asya iki önemli olaya tanık oldu: 1368-1369'da Yuanların Çin dışına sürülmeleri ve Timur'un önlenemez biçimde iktidarı ele geçirip 1370'te kendini Baktra Emiri ilan etmesi.

Moğolistan'a Dönüş

Ngan-huei'deki (Anhui) bir çiftinin oğlu Çin ulusunun yeniden dirilişinin şefi oldu; gelecekte Ming hanedanlığını kuracak olan Çu Yuançang (Zu Yuanzhong) Güney Çin fethini 1368'de tamamladı. Böylece Yuanların kaderini belirlemiş oldu; bir tek savaşta Kuzeyi kaybettiler. Son büyük Moğol hanı Togan Timur Pekin'deki sarayını 10 Eylül 1369 gecesi ağlayarak terk etti ve Muren'in aşağı yakasına geri çekildi ve aynı yerde bir yıl sonra düş kırıklığı içinde öldü.

Moğollar Moğolistan'ı unutmuşlardı. Anavatanlarını terk etmişlerdi ve geri döndüklerinde ülke çok kan kaybetmişti: artık ticaret yapılmıyordu, tarım yok olmuştu ve zanaatkâr kalmamıştı. En iyi Moğollar savaş meydanlarında ölmüştü. Başlarında açgözlü hükümdarlar vardı. Topluluklar, kavimler göç etmiş ve başka ülkelerde başka adlarla yaşar olmuşlardı. Genelde Türkçe ya da Farsça, yani başka bir dil konuşuyorlardı ve başka dinlere inanıyorlardı. Buna karşın Moğolistan varlığını sürdürüyordu – zorlanıyordu, ama yaşamını sürdürüyordu. Bunu da hâlâ o topraklarda yaşamaya devam edenlere ya da terk etmiş olsalar da geri gelenlere ve bu ülkeyi olağanüstü ışığıyla, sürüleriyle ve topraklarının üzerinde esen rüzgârıyla, her şeyiyle, yani arzuyla sevenlere borçluydu.

Ülkelerine geri dönenler, Yasak Şehrin zevklerinden, altın ve kaftanlardan sonra, buraya uyum sağlamakta zorluk çekmişlerdi. Şanlı geçmişlerine takılıp kalmış prensler utanmaksızın, tazeliğini yitirmiş, ama hâlâ ışıltılar saçan kağan, yüce han unvanını taşıyorlardı ve kimi zaman hiçbir güçlükle karşılaşmadan babadan oğula iktidarı devir alıyorlardı: Ayunşiridar (1370-1378), Dokuz Timur (1378-1388), El-

bek (1388-1399). Bazıları her şeyi küçümsüyor, yalnızca kaybettiklerini düşünüp çöküşleriyle ilgileniyor ve tüm bunlardan Cengizhanlıları suçluyor ve yalnızca böbürlenen ucuz hükümdarlara da boyun eğmeyi reddediyorlardı. Eğer aralarında anlaşabilselerdi kuşkusuz devirip yerlerine geçebilirlerdi. Ama başkaları da zafer dolu mutlu günleri hatırlıyorlar ve geçmişin tamamen ölüp gitmediğini bildiklerinden Cengiz Han adını hâlâ onurla taşıyorlardı.

Sonraki tarihlerde yazılan ve bu yüzyılı "karanlık yıllar" olarak adlandırıp bir tür komplo, cinayet, vurgun, kavimler arası iç savaş, dejenere olmuş bir Şamanizmin hüküm sürdüğü yıllar olarak tanımlayan Budist Yıllıkları'nı körü körüne izlemenin doğru olduğunu sanmıyorum. Kuşkusuz her şey toz pembe değildi. Çinliler Yuan İmparatorluğu'nun, yani Moğolistan'ın toprak bütünlüğü üzerinde hak iddia etmişler; Moğolistan'ın yeniden gücünü toplanmasından çekinerek merkezi otoriteye karşı ayaklanmaları teşvik etmişler ve Karakurum'a kadar saldırılarda bulunmaktan çekinmemişlerdir (1372-1388). Kırgızlar, hangi sinek tarafından ısırılırlar bilinmez (belki de bu Çinli bir sinektir), yüzyıllık uykularından uyanmışlardır: Yüce Han Elbek'i yenerler ve sonra öldürüp (1399) yerine geçmek isterler, ama Oyratlar –bu Moğollardan daha sonra söz edeceğiz– efendileriyle aynı zamanda Pekin'den göç eden en sadık kullar Alanlar tarafından yenilgiye uğratılırlar.

Toz pembe bir yüzyıl değildi, ama tamamen karanlık bir çağ olduğu da söylenemez. Geçmişteki büyük hasattan kurtulan küçük tohumlar bu ülkenin humuslu toprağında saklı kalmış ve çok geçmeden de meyvelerini vermişlerdir. Bu içten içe kök salan eser bir gün, gün ışığına çıkacaktır ve XVI. yüzyıldan günümüze kadar yalnızca Moğolistan'ın ideolojilerini değil, ruhunu, inancını –ki bunda şaşılacak bir şey yoktu– ve Budist inancını –işte bu beklenmedik bir sonuçtu– biçimlendirmiştir.

Tibet

Yuanlar Moğolistan'ın aksine Tibet'e her zaman ilgi göstermişlerdir. Ama 1350'li yıllardan sonra Güney Çin'in Moğol yönetimine karşı ayaklanması Çin ve imparatorluk yönetimi arasında kurulan ilişkileri bozmuştur. Sa-skya-pa kavmi iktidarı kaybetmiş ve eski monarşiden gelen Tong hanedanı ülkenin merkezini ele geçirmiştir. Ming hanedanı, genel politikalarına uygun olarak, Moğol İmparatorluğu'nun hepsine sahip olmak istemektedir ve bu ülkenin din otoritelerini tanıyarak denetimi ele geçirmek için hiç vakit kaybetmemiştir ve bu da sandıklarından daha kolay olur, çünkü askeri kuvvetleri yoktur. Bu garip bir durumdur, Ming hanedanı

kendisini Tibet'in efendisi olarak kabul ederken, manen Çin üzerinde bile çok etkili olan Lama rahipleri de kendilerini Ming hanedanının efendileri olarak görmektedir.

Bu sıralarda tüm bilim dallarının eğitimini görmüş, zihinsel ve ahlaksal bakımından iyi donanımlı Tsong-ka-pa'nın (1357-1419) etkisiyle büyük bir dinsel ayaklanma patlak vermiştir. Tsong-ka-pa, evlenen, zenginleşen, yaşam zevklerine dalan keşişleri görünce çok üzülmüş ve manastırlarda reform yapmaya karar vermiştir. Budistlerin tüm yaşam alanlarıyla, özellikle de dinsel törenlerdeki usul ve ayinlerle ilgilenmiş ve pek çok manastır kurmuştur (Dga-Lden 1409'da, Depung 1416'da, Sera 1419'da), özellikle Atişa'nın geleneklerini canlandırarak rahipleri saf, basit ve etkin bir yaşam sürmeye davet edip maneviyatın ıslah edilmesiyle ilgilenmiştir. Rakipleri onu dinleyenleri Dga-lugs-pa (Gelugpa), "Erdemliler" olarak adlandırırlar. Bu adlandırmadan gurur duyarlar ve bu adı kullanırlar; aynı zamanda "Yeniler," yani Ka-gdans-pa adını da alırlar; Padmaşambhava öğretisini izleyen ötekiler "Eskiler," Rnin-ma-pa adını taşırlar. Biz ayrımı, yenilerden "sarı tarikat," eskilerden "kırmızı tarikat" olarak söz ederek yapmaktayız.

Tsong-ka-pa iki klasik öğreti eseri bırakmıştır: *Dereceli Yaşamın Büyük Sunumu* ve *Tantraların Derecelerinin Büyük Sunumu*. Bunların ve iki öğrencisinin –kendisiyle birlikte bir "üçlü" oluşturan iki manevi evladı– eserlerinin incelenmesi sonucunda Lama düşüncesinin temel kaynakları oluşur.

Erdemliler yavaş yavaş Tibet din yaşamına girerler. Ama baskın rol oynayabilecekleri noktaya Moğolların din değiştirmesinden ve Dalay Lama'nın tahta geçişinden önce varamayacaklardır. Ama reformlarının Tibet tarihinde çok önemli bir yeri vardır, kısmen yaratıcılıklarıyla kısmen de Eskilerin, Tsong-ka-pa'dan kısa bir süre önce yaşamış büyük düşünür Klan-şen-pa'nın eserinden etkilenerek gerçekleştirdikleri karşı reforma (1308-1363) neden olmalarıyla da bu yeri hak ederler. Bunlar da sağlam bir örgütlenme oluştururlar ve zamanla birer şehre dönüşen büyük manastırlar kurarlar. Tibet'in XIII. yüzyılda iki kutup –çileciler ve rahipler– arasında biçimlenmeye başlayan dinsel yapısı XIV. yüzyılda son biçimini alır. Bu sıralarda ülke neredeyse bütünüyle manastır ülkesi görünümünü almıştır; nüfusunun beş ya da altıda biri manastırlarda yaşamaktadır. Budizmin en parlak günlerinde Moğollar daha da iyisini yapacaklardır; nüfusun üçte biri manastırlarda yaşayacaktır.

Timur'un İktidara Gelişi

Büyük bir güç Çin'de yok olurken başka bir güç Maveraünnehir'de doğmak üze-

reydi. İktidara geliş yarışında Timur en iyi konumda olan değildi. Üvey kardeşi Hüseyin'in ondan daha fazla kozu var gibiydi: Emir Kazgan'ın torunuydu, böylece meşruiyet kazanıyordu ve İlyas Hoca'ya karşı kazanılan zaferde onun kadar emeği geçmişti. Barlasların şefinin rakibini alt etmesi için beş yıl geçmesi ve Herat'ın Kert hükümdarının yardımını ya da işbirliğini kabul etmesi gerekti. Böylece bu milliyetçi Türk, soylularla mücadele etmek ve bu sınıf üzerinde egemenlik kurmak için önce Moğollar sonra da Taciklerle işbirliği yaptı. Bu kadar çaba, ihanet ve ikiyüzlülükten sonra kendini Baktra'da 10 Nisan 1370 tarihinde emir ilan ettirebildi.

Timur'un bu konudaki alçakgönüllüğü hep övülür: kendini ne sultan ne kral ne de han ilan ettirir, yalnızca emir ya da prens olmakla yetinir; hiçbir zaman da emirlik unvanından daha yüksek bir unvan almayacak, zaferleriyle sarhoş olduğu anda bile büyük emir unvanını kullanacaktır. Ve büyüklerle boy ölçüşmek gibi bir niyeti olmadığını göstermek, Cengizhanlıların meşruiyetine zarar vermemek ve Moğol İmparatorluğu'nu yaşatmak için tahta bir Ögedey hanını geçirir, ama bu bir kukladan başka bir şey olmayacaktır. Aslında kesin ve tek yönetici diktatör Timur'du.

Timur bir başkenti olsun istiyordu. Baktra'yı düşünüyordu, sonra Semerkant'ta karar kıldı. Bu şehri daha önceden de seviyor muydu? Sanırız bu yaşamı boyunca istediği bir şeydi. Bir sanatçı olduğu için, bir sevgiliyi süsler gibi bu şehri dünyanın dört bir tarafından getirttiği sanatçılarla süsledi. Bu arada temkinli bir yönetici olduğu için şehrin etrafına siper kazdırdı ve kalesi Ark'ı onarttı.

Barışın gelmesi için tüm koşullar yerine gelmiş görünüyordu. Mutlu ve huzur dolu günler bekleniyordu. Ama ülke savaşa gidiyordu ve kimse bunu aklına getirmek istemiyordu. Bununla birlikte Maveraünnehir savaşın acısını yalnızca bir kere çekecektir, çünkü çatışmalar uzak ülkelerde sürecektir. Bu durumdan da büyük kazançlar sağlayacaktır. Savaş ya da barış olsun, Timur bu ülke için bir şanstır.

Bu arada giderek büyüyen bir apseyi patlatması gerekecektir. İlhanlıların çöküşüyle Maveraünnehir'in bir parçası olan Harezm'de bağımsız küçük bir krallık kurulmuştur. Timur krallığın üzerine yürür. İki kez saldırması gerekir. Zaten ilk saldırıda sonuca ulaştığı görülmemiştir – ya da çok ender olarak görülmüştür. Ne zaman ülkeyi terk etse arkasından bir ayaklanma patlak verir. Genelde asileri acımasızca cezalandırmaktadır, ama Harezm'i cezalandırmaz. Harezm'de hükümdar Sevin Bey'in kızı Hanzade, "Hanın Kızı"yla karşılaşır, güzelliğinden gözleri kamaşır ve oğluna almak ister. Cuci (Altınordu) hanedanlığından bu prensesin Semerkant'ta yapılan düğün töreni çok ihtişamlı geçer ve Timur'un egemenliğini pekiştirir. Aşk ve şansın rolü büyüktür.

Moğolistan'ın Sorunları

Zavallı İlyas Hoca'yı öldürdükten sonra (1365 ya da 1366) Duklat prensi Kamereddin kendini han ilan etme cesaretini gösterir. İlk kez Cengiz Han soyundan olmayan bir Moğol yüce han unvanını almaya ve Cengizhanlıların boyunduruğundan kurtulmaya cesaret etmektedir. Kurbanın kardeşi Hızır Hoca korkar ve Pamir'e kaçar, buradan Lobnor'a, ardından Hoten'e geçer ve Turfan bölgesinde bir krallık kurmaya çalışır; doğu Uygurlarda sistemli bir İslamlaştırma politikası uygular.

Timur göçebelerin geri geleceğinden mi korkuyordu? Pek çok kez çarpıştığı halde babasına hizmet ettiği İlyas'ın öldürülüşünden rahatsız mı olmuştu ya da kendisinden daha küçük birinin onurlandırılmasına mı kızmıştı? Nedeni ne olursa olsun, 1373-1374'te kış ortasında ordusunu Sayram'da toplar ve Moğolistan bozkırlarının yoluna düşer. Çok uzun süre yürümesi gerekir, çünkü çok iyi bir göçebe olan Kamereddin çarpışmaktan kaçınmaktadır. Sonunda yakaladığında yener ve kendine bağlar, kızıyla evlenir ve Kaşgar, Özkent, Kokand ve Fergana'ya uğrayarak eve döner. Dönüş yolunda Kamereddin'in kendisini izlediğini fark eder. Av durumuna düşmüştür. Birden avcı konumuna geçer. Kamereddin yeniden kaçmaya başlar, Timur da kovalar. Tanrı Dağları'nda karşılaşırlar; pusuya düşen Timur "kılıcıyla ve kendi gücüyle" kurtulur.

Timur bu arbededen henüz çıkmıştır ki, tüm varlığını etkileyecek önsezisel rüyalarından birini görür. Rüyasında büyük oğlu Cihangir'i ölmüştür. Her şeyi bırakıp geri döner. Rüyası gerçek çıkar ve dönüşünde oğlunun cansız bedeniyle karşılaşır. Ailesinden birilerinin ölümüne dayanamamakadır. Ağlar, yakarır, kendini yerden yere atar. Sonra Asya'nın içlerine doğru yola koyulur.

Toktamış

Bu sırada tarih sahnesine, kötü talihinin sık sık uğursuzluk getirdiği olağanüstü yetenekte, şaşırtıcı, akıllı, enerjik, sebatkâr ve doğru birisi olan Toktamış çıkar. Semerkant'ta Timur'un kapısını çalar, çünkü her şeyini kaybetmiştir. Seyhun'un kuzey bölgelerini elinde tutan Ak Ordu'nun Cuci ailesinden hükümdarı Urus Han'ın (y. 1361-1377) akrabası olduğundan onunla başarısızlıkla sonuçlanan bir taht mücadelesine girmiş ve kovulunca nereye gideceğini bilememiştir. Timur karşılaştığı anda Toktamış'ı sever ve tam bir arkadaşlık bağıyla, ne Toktamış'ın nankörlüğünün, ne ihanetlerinin ne de iki prensin sürekli birbirine girmelerinin bozabileceği bir dostlukla bağlanır. Onu ağırlar ve Seyhun üzerinde birkaç yer verir.

Urus Han bunun bir provokasyon olduğunu düşünür ve harekete geçer. Toktamış'ın küçük yurtluğu kendine yakın olduğundan burayı işgal eder. Tam bulduğunu sandığı sırada yurdundan kovulan bu Cuci boyun eğerek Semerkant'a geri döner. Timur çok kızar. Yine alışkanlığı üzere kış ortasında (1376-1377) savaşa gider; Ak Ordu topraklarına girer ve Urus'u sarsar, kovalayıp öldürür ve Toktamış'ı bunun yerine geçirir.

O zamana kadar bir varlık gösteremeyen Toktamış artık yeteneklerini sergileyebilirdi. Ukrayna ve Rusya ovalarında kurulu Altınordu durgun ve pasif bir ülkeydi. Dimitri Donskoi yönetimindeki Ruslar büyük Kazan şehrine saldırmışlardı (1376) ve Tatarları (Moğollar) iki kere, Voja (1378) ve Kulikovo'da (1380) kesin yenilgiye uğratmışlardı. Altınordu yenilmiş gözüküyordu. Bu ülkeyi kurtarabileceğini düşünen Toktamış Ural'ı geçip Avrupa'ya girdi ve bozguna uğramış orduya hakim oldu. Her şeyin bittiği düşünülen bir anda bu ülkeye yeniden hayat verdi. O kadar başarılı oldu ki, Ruslar egemenliği altına girmek zorunda kaldılar (26 Ağustos 1382, Moskova yangını). Bu toprakların en büyük devlet adamlarından biri oldu. Daha sonra Polonya kralına kendisine bağlı olduğunu hatırlatacak ve vergi vermesini talep edecekti.

İran'ın Fethi ve Yine Toktamış

Bu arada Timur'un iştahı giderek kabarıyordu. Mekke'den gelen bir hacı ona İran'ın içler acısı durumunu anlatınca (1378) Timur'un fetih arzusu yeniden canlandı. Emir yırtıcı bir hayvana dönüştü.

Ama bir maceraya girişmeden önce, Harezm'de işleri yoluna koyması gerekti – bu kez çok yıkıcı olan iki yeni sefer düzenledi (1375 ve 1379)– ve Herat'ta da işleri yoluna koydu. Kertler bilindiği üzere Timur'un arkadaşıydılar, ama ona bağlı değillerdi ve dostluklarına çok güvenilmezdi. Bu nedenle topraklarının yamacında küçük olmasına karşın güçlü bir devletin olması riskini göze alamazdı.

Timur Herat'a saldırdı. Bu, çok kanlı, ama çok başarılı bir sefer oldu (1378). Herat çok zengin bir metropoldü. Çok kıymetli ganimetler elde edildi. Düşmanların kafalarıyla kuleler ilk kez bu seferde oluşturuldu ve bu, tüm Türk dünyasına yayılan bir modaya dönüştü. Küçük İsfizar şehrinde iki bin esiri balçıkla sıvayıp canlı canlı bir kule inşaatında kullanılan tuğlaların harcına kattılar. Cengiz Han'dan çok çeken Seistan harabelere gömüldü (1383). Ölü topraklar hâlâ intikam çığlıkları atmaktadır. Dehşete düşen Horasan sindi. Uzun süredir Semerkant'ı göz ucuyla izle-

yen Sardebarlar Timur'a teslim oldular. En şaşırtıcı olanı da daha sonra Timur'a sadık kalmayı sürdürmeleridir.

Tüm bunlardan sonra İran'ın fethi yalnızca bir formalite işiydi. 1385-1386'da Timur Sultaniye, Hemedan, Tebriz'i fetheder, Kars ve Tiflis'i yıkar. 1387'de korkunç bir kıyım gerçekleştirdiği Isfahan'ı ele geçirir ve sonra da Şiraz'a geçer. Toktamış geldiğinde Timur'u kan ve şarap gölünde yıkanır bulur.

Altınordu hanı Ukrayna ve Rusya topraklarının hakimidir. Moğol hanlarının tüm böbürlenmelerine karşın hâlâ hüküm süren ve gerçekten yöneten tek Cengizhanlı odur. Kendini sorumlu hissetmektedir. Bir maceraperestin –Timur'u başka bir gözle görmesi mümkün müdür?– Moğollardan miras topraklar üzerinde keyfince bir imparatorluk kurmasını kabul edemez. Dahası Kafkasya onun egemenliğinden çıkmıştır ve Çağataylar etkili olmaya başlamışlardır. Han, her şeyini borçlu olduğu Timur'la savaşmaya karar verir. 1387'de Timur İran'ı ateşe verirken, ordularına Derbent Geçidi'nde saldırarak onu şaşırtır, emirin oğlu Miran Şah tarafından geri püskürtülür ve ardında pek çok esir bırakarak geri çekilir. Esirlerin işkence göreceği sanılır. Ama Timur Toktamış'ı sevmektedir ve sitemkâr sözlerle dolu bir mesajla adamlarını geri gönderir.

Ama Altınordu Hanı kendini tüm minnet duygularına ve mantığa kapatmıştır. Tek bir şey istemektedir: Timur'u yenmek. Onu en duyarlı olduğu, tüm zenginliklerine sahip olduğu yerde, köklerinin bulunduğu yerde devirmek gerektiğini düşünmektedir. Büyük emir Timur'a, Şiraz önlerinde bulunduğu sıralarda gelen bitkin bir haberci Hanın tüm Maveraünnehir'i işgal ettiğini, Harezm'i ele geçirdiğini, pek çok Moğol kabilesini kendine bağladığını ve Buhara'yı kuşattığını bildirir. Tüm eski Moğol İmparatorluğu'nda Cengiz Han'ın geri geldiği ve evrensel imparatorluğun kurulmak üzere olduğu düşüncesi yayılmaktadır. Toktamış egemenliğini Doğu Avrupa'dan Asya'nın ortalarına kadar yaymıştır. Maveraünnehir'deki birkaç şehir düşerse, İran, Timur'a olan nefretinden Toktamış'a teslim olursa ve Doğu Türkistan hayranlıkla kollarını açarsa ne olacaktı? Sonra her şey mümkündü. Çağdaşlarının gözünde büyük fatih Türk Timur değil, Cuci, Moğol Toktamış'tır.

Timur şaşırtıcı bir hızla tüm İran'ı geçip Keş'e geldi (Şubat 1388). Durum sanıldığından daha kötüydü. Semerkant güneyden çevrilmişti ve Karşi tehlike altındaydı. Timur'un oğlu Ömer Şeyh Mirza Fergana'ya çekilmişti. Oğlu, büyüklerin öğütlerini dinledi. Büyükler görüş birliğine varmıştı. Onlar için tek bir umut kalmıştı: şehirlere kapanmak, baharı beklemek ve bu arada saldırganların yıpranmasını ummak, çünkü en ufak bir karşı saldırı yapmak imkânsızdı. Timur onları dinliyordu ve

öğütlediklerinin tam aksini yaptı. Oynayabileceği tek kartı oynadı, çok zayıf bir karttı, ama ona bir koz gibi görünüyordu: gerçek bir blöf. Düşman hatlarına sokularak kuzeyde Seyhun'da kamp kurdu. Toktamış aklını kaybetti. Kuşatıldığını ve yedek kuvvetlerinden kopartıldığını sanarak geri çekilme emri verdi. Maveraünnehir kurtulmuştu. Moğollar imparatorluklarını kuramamışlardı. Harezm ihanetinin cezasını çok kötü ödedi. Urgenç talan edildi ve şehir harabeleri arpa tarımının yapıldığı bir tarlaya dönüştü.

Toktamış tüm bağlaşıklarıyla –Ruslar, Gürcüler, Bulgarlar ve Kamereddin'in gönderdiği Moğollar– korkunç 1388-1389 kışında, buz ve kar altında yeniden saldırıya geçti. Ama Timur'un ordusu hazır beklemekteydi. Toktamış'ın ordusunu karşılamaya gitti ve ocak ayında Hoçent'te, Semerkant'a en azından üç yüz km uzakta karşılaştılar. Çok çetin, karmakarışık ve kanlı bir savaş oldu ve dişe diş bir mücadeleden sonra hanın ordularının bozguna uğratılmasıyla son buldu.

Timur Toktamış'ın gerçekten amansız bir düşman olduğunu ve onu yenmedikçe huzur bulamayacağını, yokluğunda her tür saldırıya açık olan Maveraünnehir'den bir an bile uzaklaşamayacağını anlamıştı. Bunun üzerine geçmişiyle barışmaya, yeniden göçebe olmayı öğrenmeye, bozkırda savaşmaya karar verdi.

Asla duramayacağını bildiği topraklara gitmeden önce Duklatları hana yardım ettikleri için cezalandırması gerekmekteydi. Bir kere daha Moğolistan'a doğru yola koyuldu; Tanrı Dağları, Balkaş Gölü havzası, Altay Moğolu ve Turfan çöküntü arazisini geçti. Ganimetlerle başkentine geri geldiğinde zafer kazanan fatih olarak karşılandı.

Bu Kamereddin'in sonu oldu. Duklatların yeni şefi Kudaydad Cengizhanlıları yeniden dirilteceğine yemin etti. Uygurlar da İslamiyeti yaymak için ailesinden kopan İlyas Hoca'nın kardeşi Hızır Hoca'yı çağırdı. Hızır Timur'la bazı anlaşmazlıklar yaşadıktan sonra anlaştı ve kızlarından birini verdi. 1399'da öldü. Oğulları ülkeyi Duklatların emri altında yönettiler.

Bozkır Seferleri

19 Ocak 1391'de Timur Seyhun'u geçti ve bozkır topraklarına girdi. Önceleri kimseyle karşılaşmadı. Tam beş ay, aç ve bitap bir halde soğukta yürüdüler; kimi zaman sürek avları düzenlemek için duruyorlardı, böylelikle ölüme yenik düşmeden ilerleyebiliyorlardı. Tobol Irmağı'nın yukarı bölümlerine kadar kuzeye doğru ilerledi, sonra batıya yöneldi ve Ural'ı geçti. Birden kış sona erdi ve yaz tüm sıcak-

lığıyla bastırdı ve buzlar eriyince atlar bataklıklara saplanıp kaldılar. Geceler o kadar kısaydı ki, ne zaman namaz kılacaklarını ne zaman uyuyacaklarını şaşırıyorlardı. Bunun hiç sona ermeyeceğini düşünmeye başlamışlardı. Sonunda şans eseri birkaç düşman askeri yakalayabildiler ve işkenceyle Toktamış'ın nerede olduğunu söyletebildiler. Timur 19 Haziranda Volga yakınında Toktamış'ı yakalayabildi. Savaş üç gün sürdü. Toktamış sonunda kuzey çöllerine kaçmak zorunda kaldı. Şenlikler yapıldı. Timur Toktamış'ı görevden aldı ve Altınordu'nun başına üç prens getirdi.

Bu sefer çok pahalıya patladı. İran elden çıktı. Bu arada büyük emir hastalandı. Ölüme yenik düşeceği sanıldı (1392 yazı). Ama tüm düşmanlarını yendiği gibi hastalığı da yendi ve yeniden İran'a saldırdı. İran'ı ele geçirdi, sonra Mezopotamya'ya indi, Musul ve Bağdat'ı aldı (29 Ağustos 1393), Virta (Tekrit), Mardin ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. Büyük emir Gürcistan'da torunlarından birinin doğumunu kutlarken Toktamış yeniden ortaya çıktı.

Toktamış Altınordu'nun başına getirilen üç handan kolayca kurtulmuştu. Yeniden başa geçmişti. Memluk Mısır'la birleşmişti ve Kafkasya'ya girmişti. Timur yeniden atına binip yollara düştü. Elinde kılıcı bire bir savaştı ve cesareti, gözüpekliği ve iradesiyle zaferi kazandı (Nisan 1395). Ve böylece altmışına dayanmış bu güçsüz, hasta adam bozkırlara uzun bir akın başlattı! Yoksa bir gezinti mi deseydik? Sanırız öyleydi. Kazan ve Moskova'yı kuşattı (ama söylencelerde denildiği gibi Moskova'yı alamadı) ve Kiev'e saldırdı. Karadeniz'deki büyük İtalyan pazarı Tana (Azak) ve Astırhan'a (İtil), İbn Batuta'nın dediğine göre "dünyanın en güzel şehirlerinden biri" olan Altınordu'nun başkenti Saray'a girdi. Bu sefer Toktamış gerçekten yenilmişti. Altınordu ölümcül bir darbe aldı. Üstesinden gelemeyeceği uzun bir can çekişme dönemine girdi. Kendisini İslamiyet sözcüsü olarak gören bu büyük emir böylece zamanının en büyük Müslüman güçlerinden birine son verdi. Yoluna devam edecekti. Garip şekilde bundan sonrası için Allah'la ilgili her şeyi yok etmekten büyük bir zevk aldığı bile söylenebilir.

Büyük Zaferler

Timur'un son savaşlarını, en parlak ve en başarılı savaşlarını açıklayacak hiçbir neden yoktur, tabii eğer kendini yaşlanmış hisseden Timur'un büyük bir hırsa kapıldığını nedenden saymazsak. Toktamış'tan sonra kendine yaraşır bir rakip bulamamıştır. Hiçbir zaman ele geçiremediği Moğollardan intikam almak için Hindistan'ı fethetmekten ve yenilmez olduğu söylenen, kazandığı zaferlerle kendi zaferleri-

ni gölgeleyen Osmanlı Beyi Yıldırım Beyazıt'ı yenmekten ve tabii son noktayı koymak için Çin'i ele geçirmekten başka bir işi kalmamıştı.

1398 yazında, Timur Hindistan seferine çıktı. Öncü kuvvet olarak gönderdiği torunu Pir Muhammed, mayıs ayında Multan'a girmişti. Ekimde İndüs'u geçti; Aralık ayında Dipalpur sakinlerini ve Loni'de aldığı esirleri öldürdü; 19 Aralıkta Delhi'ye girip yağmaladı. Daha sonra topladığı onca ganimetin ağırlığıyla bir sümüklüböcek gibi ardında izler bırakarak geri çekildi, vekili olarak Peygamber'in soyundan geldiğini ileri süren bir Afgan beyini bıraktı; bu bey bir süre sonra geçici Seyyid hanedanlığını kuracaktı (1414-1444).

1399 Temmuzunda yeniden Semerkant'ı terk etti; bu sefer niyeti Ortadoğu'ya inmekti. Ama kendini cesaretlendiren iyi haberler gelmesine karşın saldırmak için duraksıyordu; Moğolistan Han'ı Hızır Hoca ölmüştü ve Timur'un orduları oğullarına saldırmak için bu fırsatı kaçırmamışlardı; Kaşgar, Yarkent, Aksu ve Kuça'yı almışlardı. Uygur'da kazanılan bu zafer, her zaman beklenilmesine karşın şimdi kazanılmıştı, Göğün bir lütfuydu. Timur kararını verdi. Beyazıt'ı Bizanslı bir prens, bir Avrupalı olarak gören Anadolu Türk beyleri Timur'un başına üşüşmüşlerdi. Bizans kuşatılınca Osmanlıların tehdidi altındaki Cenovalılar, Venedikliler ondan yardım bekler olmuşlardı.

Timur Anadolu'ya girdi. Sivas teslim oldu ve Müslümanların yaşamına dokunmayacağına söz verdiği için düşünülebilecek en korkunç işkenceleri Hıristiyanlara uyguladı. Ama saldırısını durdurmak zorunda kaldı, çünkü Suriye'de Memluklar ve Karakoyunlu Türk kavimleri başkaldırmıştı. Bunları önce Malatya'ya doğru sürdü; Antakya, Halep, Hama, Lebida, Trabzon ve son olarak da Şam'ı ele geçirdi. Burada Tunuslu büyük yazar İbn Haldun'la karşılaştı, görüşüp hayranlığını ve saygısını kazandı.

Timur, Beyazıt'ın Anadolu'da ilerlediğini öğrendiğinde Nahcivan'daydı. Bunu beklemiyordu. Bir boğa güreşçisi marifetiyle türlü ayak oyunlarıyla serseme çevirdikten sonra onunla 28 Temmuz 1402'de Ankara ovasında karşılaştı. Bu çarpışma tüm insanlık tarihinin en büyük çarpışmalarından biri oldu. Silahlar güneşte parlıyor, bayraklar rüzgârda uçuşuyordu. O gün bir milyon askerin çarpıştığı anlatılır. Aslında yarım milyondan fazla değillerdi, ama bu bile az bir rakam sayılmaz. Beyazıt son ana kadar direndi. Gece inerken yorgun bitkin bir halde, üstü başı kan içinde tutsak düştü. Onu satranç oynayan Timur'un yanına götürdüler. Timur'un onu demirden bir kafese kapattığı anlatılır. Oysa bu doğru değildir. Timur, Beyazıt'a dostluk ve saygı gösterir. Ama Beyazıt atardamar tıkanması sonucunda 9 Mayıs

1403'te ölür. Timur onu bir Osmanlı padişahı olarak Bursa Muradiyesi'ne atalarının mezarlığına gömdürür. Canavarların da arada sırada büyük jestler yaptığı olur. Timur da bundan geri kalmamıştır.

Anadolu'yu fethetmeye başlar, Osmanlıların alamadığı İzmir'i Hıristiyanların elinden alır ve Bizans kralı Konstantinopolis surlarında Çağatayların ejderhalı bayraklarını sallandırmak zorunda kalır. Fransa kralı IV. Charles, İngiltere kralı IV. Henry kutlama mesajları yollar. Kastilya, Semerkant'a uzanan yolculuğunu anlatarak çok faydalı bir iş yapan Don Ruiz Gonzales de Clavijo'yu elçi olarak gönderir.

Ele Geçmeyen Çin

Timur evine döndü. Bu başkentine galip olarak döndüğü ondokuzuncu seferiydi. Yenmek için Çin'den başka bir yer kalmamıştı geriye. Bunun için hazırlıklara başladı. Ama Semerkant'ta eylül ve ekim aylarında şanlı şölenli bayramlar kutlanırken hasta düştü. Uzun süredir sağlığının kötüye gittiğine dair işaretler veriyordu. Altmışdokuz yaşındaydı, ama daha fazla gösteriyordu. Şam'da İbn Haldun onu çadırının dışına hizmetkârlarının çıkardığını ve atına bindirdiğini görmüştü.

Bununla birlikte yine uzun bir yol katetti. Ming'lerin Çin'i onu en can alıcı yerinden yaralıyordu. Yuanların mirasçısı olarak Çağatayların efendisi olduklarını iddia ediyorlardı. Timur bunlara vergi ödüyordu ve eylemlerinden ve işgallerinden haberdar ediyordu. Çin Yıllıkları 1388, 1392, 1394 yıllarındaki elçilik ziyaretlerinden söz ederler, tabii Timur'un başka elçiler de gönderdiği kesindir. Bu hakarete daha fazla katlanmamaya karar verir ve yüz ile iki yüz bin atlıdan, on katı büyüklüğünde piyade sınıfından, ağır donanımdan, çadırların yüklü olduğu beş yüz arabadan ve erzak yüklü binlerce dişi deveden oluşan büyük bir ordu toplar. Yollarla ve kasabalarla ilgili dosyalar hazırlatır; Otrar, Almalık ve Turfan'da ikmal depoları oluşturur. Hiçbir şeyi tesadüfe bırakmaz, çünkü başaramamak gibi bir ihtimal yoktur. Aldığı önlemler göz önüne alındığında başarısının korkunç olacağı düşünülmektedir.

Timur, 28 Aralık 1404'te alışkanlığı üzere kış ortasında yola çıkar. Donmuş Seyhun'u geçer. Hayvanlar soğuktan ölmeye başlamışlardır bile. Ama bu beklenmedik bir şey değildir. Üç ayda Orta Asya'yı geçer ve baharın başında Çin'e varır. Bu, tüm hayatı boyunca yalnızca Müslümanlarla savaşmasına karşılık hep yapmayı istediği *cihat*'tır, kutsal savaştır. Büyük günahlar işlediğini bilmekte ve şimdi hatasını telafi etmek istemektedir. Peki ya öldürdüğü onca Hindunun; Tana, Sivas ve İz-

mir'de öldürttüğü onca Hıristiyanın Timur için hiçbir ağırlığı yok muydu?

Otrar'dan öteye geçemedi. Bu sefer hastalık galip geldi. Çadırında kaldı ve Toktamış'ın özür mesajını getiren bir elçiyi ağırladı. Aralarındaki dostluğa hâlâ önem veren Timur Toktamış'ı affetti: Zavallı hanı geri döndüğünde tekrar tahta geçireceğine söz verdi. Ölüm meleği Azrail'e karşı günlerce savaştı. Yanına çağırttığı ailesine "Ağlamayın. Sızlanmayın. Allah'a benim için dua edin.!" dediği anlatılır. Timur'un elvedası baba sevgisinden ve bilgelikten söz ettiği son sözleriyle muhteşem bir elveda olur, öyle ki eğer bu sözler ondan nefret eden İbn Arabşah tarafından aktarılmasaydı belki de inanmazdık. Timur, 19 Ocak 1405'te gece yarısından biraz sonra ölür.

23. BÖLÜM

XV. YÜZYILDA ORTA ASYA

Timur'un Ardından

Türk-Moğol sistemine bağlı kalarak Timur tüm çocuklarını ve torunlarını sahiplenmişti, ama kendisinden sonra iktidarın büyük oğlu Cihangir'in ilk oğlunun, yani torunu Pir Muhammed'in olmasını istediğini açıkça belirtmişti. Böylece daha önce olmayan ilk oğlun tahta geçmesi geleneğini yerleştirmek istemiş ve ama bu gelenek kolay kabul görecek gibi değildir. Zaten bu vasiyete uyulduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.

İktidarın Pir Muhammed'in olması için Timur'un ölümünün saklanması ve veliahtın çağırtılıp hemen seçimlerin yapılması gerekiyordu. Oysa Timur'un ölüm haberi dünyanın dört bir yanına yayılmıştı bile. Haberi ilk önce alması gereken çok uzaktaki Kandehar'daydı ve haberi en son duyan oldu. Zarlar çoktan atılmıştı. Miran Şah'ın oğlu Halil daha yakında Taşkent'deydi ve haberi öteki aile üyelerinden daha önce almıştı. Koşup geldi. Yakışıklı, nazik, genç, eli açık ve tatlı dilli biriydi. Herkesin kalbini kazandı. Tüm itirazlara karşın ordusuyla kendini hükümdar ilan ettirdi ve Semerkant'a girdi. Eğer bir skandala neden olmasaydı sanırım bu girişiminde başarılı olacaktı. Bir haremden kaçırdığı Şadelmülk'e olan aşkından deliye dönmüştü ve her hareketinde etkisinde kalıyordu. Bu metres devletin efendisi oldu, hazineyi talan etti, uşağını bakan yaptı, hizmetçilerini üst düzey görevlere getirdi. Büyükler arasında çok düşman edindiğinin farkına vardı ve uzlaşmak amacıyla evlenmeleri için Timur'un eşlerini ve metreslerini teklif etti. Böylece herkesin nefretini kazandı.

Büyük emirin en küçük oğlu Şahruh kendini dine vermiş bir barışçıydı, ama sonunda Halil'e müdahale etmeye karar verdi. Tahttan indirip yerine geçti ve Herat'a gitti, Semerkant'ın yönetimini oğluna, geleceğin büyük astronomu Uluğ Bey'e bıraktı (1407).

Bu arada ufukta kara bulutlar görünmeye başlamıştı. Moğolistan Çağatayları ba-

ğımsızlık isteklerini ve Maveraünnehir'i istediklerini açıkça dile getirir olmuşlardı. Kuzey bozkırlarında yeni bir göçebe güç olan Şeybaniler doğmuştu ve bu topluluk kendilerine gözüpek bir şef olarak Ebul Hayr'ı seçip (1428) tarih sahnesine çıkmaya hazırlanıyorlardı. Hindistan imparatorluktan kopmuştu (1414). Mısır Memlukleri, Timur gider gitmez Suriye'ye geri dönmüşlerdi. Anadolu'da Osmanlılar egemenlik kurmuşlardı (1413). Batı İran'da Maveraünnehirliler Bağdat'tan (1405), Tebriz'den (1406), Sultaniye ve Kazvin'den (1419) kovulmuşlardı. Babası sağken delilik belirtileri gösteren Miran Şah bunamıştı ve sonunda kendini düşmana öldürttü. Hiçbir zaman tam olarak boyun eğdirilemeyen Altınordu'da iki han iktidara gelmişti; Şadi Bey (1400-1402) ve Pulad (1402-1412) bu devlete son güzel dönemlerini yaşatmışlardı. Şahruh'a Timur'un büyük imparatorluğundan Maveraünnehir, Afganistan, Horasan, Mazanderan (Taburistan), Fars, Şiraz ve Isfahan kalmıştı.

Şahruh

Şahruh'un dönemi (1407-1447) tüm aksiliklere karşın oldukça huzurlu bir dönemdi. Prens savaşmaktan hoşlanmıyordu ve kendini beğenmiş değildi. Yönettiği imparatorluğun büyük ya da küçük olması onu çok az ilgilendiriyordu ve Herat'ta yaşamaktan son derece memnundu. Neredeyse memnundu, çünkü çevre illere yeğenlerinin yönetimi altında büyük bir özerklik vermişti, ama yeğenleri durmadan birbirlerini yiyorlardı. İyi bir aile babası, imparator ve padişah olarak temkinli bir biçimde müdahale ediyor ve hakemlik yapıyordu. Ayrıca iyi bir komutan ve yiğit bir askerdi. Daha çok halkının mutluluğu ve kültürüyle ilgilenmeyi yeğlemişti. Bu işlerde de çok başarılı olmuştu.

Şahruh, işler çok kötüye gittiğinde, ancak kendini zorunlu hissettiğinde, müdahale etmenin bir onur meselesi olduğunu düşündüğünde savaş ilan ederdi. Kardeşi Mirahşah'ın intikamını almak için Azerbeycan'a kadar gitti (1421) ve daha fazla ileri gitmeden 1423 ve 1433'te Batı İran'a geri döndü ve kaybettiklerini alma gayretine düşmedi. Çağataylıların gelgeç isteklerini durdurmak ve yetkisini tamamen biçimsel olarak kabul ettirmek, özellikle de topraklarına geçişi engelleyen yolları açmaya zorlamak için Uluğ Bey'i Moğolistan'a gönderdi (1425). Ticaret zayıflamıştı ve Şahruh ticareti yeniden canlandırmak istemekteydi. Bu niyetle Çin'le diplomatik ilişkileri yeniden kurdu.

Öldüğünde yerine kırk yıldır Semerkant'ı yöneten oğlu Uluğ Bey geçti, hükümranlığı iki yıl sürdü (1447-1449). Bilim adamı, şair, müzisyen, düşünür olan Uluğ

Bey devlet başkanı olacak yetenekte değildi. Şeybanilere karşı bir şey yapamamış, hatta Semerkant'ı yağmalamalarını ve şehrin en ünlü anıtı Porselen Kule'yi yıkmalarını engelleyememişti. Öz oğlu Abdüllatif'e karşı da bir şey yapamamıştı; oğlu ona karşı ayaklandı ve 27 Ekim 1449'da öldürttü ya da öldürülmesine göz yumdu.

Şeybaniler

Cengiz Han'ın torunlarından Berke ve Batu'nun kardeşi iki Cuci günümüz Kazakistan bölgesinin bozkırlarında egemenlik kurmuşlardı. Şeyban bölgenin kuzeyini, Ural'ın batısındaki toprakları alırken; Orda –adını daha önce Toktamış'la duymuştuk– kardeşinin topraklarının güneyinde kalan bölgeyi, Seyhun kıyılarına kadar olan toprakları almıştı.

Macaristan savaşlarının eski kahramanı Şeyban gerçek bir göçebeydi; kışları İliş'te (Orenburg'un güneyi), yazları Avrupa'yı Asya'dan ayıran tepelerin eteklerinde geçirirdi. Kendi halkının Avrupa'ya göçünden ve Timur'un saldırılarından zayıflamasına karşın, Toktamış'ın maceralarından Orda'dan daha az etkilenmişti; tüm bu sarsıntılardan ve kardeşinin felaketinden yararlanmasını bilmiş, hem topraklarını hem de ününü büyütmüştü. Bu iki kardeşin kavimleri, nedendir bilinmez, XIV. yüzyıl ortalarında Özbek ya da Üzbek adını almıştır ve biz de bugün Özbekistan'a göndermeyle bu adı kullanmayı yeğliyoruz.

Özbeklerin şansı, atalarının 1428'de Tobolsk bölgesinde Tura'da tahta çıkan ve 1468'e kadar hüküm süren Ebul Hayr olmasıdır. Ruslar, Altınordu'nun dağılmasından yararlanıp (1430'a doğru Kırım Hanlığı'nın kuruluşu, 1445'te Kazan Hanlığının ve 1466'da Astırhan Hanlığı'nın kuruluşu) Sibiryalılara karşı savaşırken Ebul Hayr, Ural'ı aşmasından ve Ob Irmağı'na kadar gitmesinden (1465) çok önce Seyhun'a kadar tüm bozkırlara sahip olur. Bu tarihten sonra Timur topraklarına saldırır, bir süre Urgenç'i (1430-1431) ve Seyhun'un suladığı şehirleri (1447) ele geçirir ve Timur ailesinin prenslerinin iç kavgalarına müdahale eder.

Ebul Hayr oldukça zor dayandığı Oyratların baskısı yüzünden Maveraünnehir'in işgaline girişemez. Bu batılı Moğolların yıkıcı saldırılarını geri püskürtmekteki güçsüzlüğü kavimler arasında hoşnutsuzluk yaratır, birçoğu topluluktan ayrılıp gider. Gidenlere Kaçaklar, yani *kazak* (*kazakh*) adı verilir; Ruslar daha sonra bunlara *kazaklar* (*cosaque*) adını verecek ve ayrılıkçı asileri bu adla çağıracaklardır.

Uzun süredir İslama direnen ve her tür merkezi otoriteye karşı gelen, geleneklerine bağlı *Kazaklar* önemli, ama disiplinsiz bir güçtür. XVI. yüzyıl başında Babur

bir anda üçyüz bin adamı seferber edebildiklerini anlatmıştır. Ebul Hayr bunları boyunduruk altına almak isterken yaşamını yitirir (1468). Aynı yıl oğlu Şah Bulak Çağatay Hanı Yunus tarafından öldürülür. Özbekler başlarına onyedi yaşındaki genç Muhammed Şeybani geldiğinde güç toplamaya başlamışlardır. Muhammed Şeybani hangi güce boyun eğeceğini bilmeden Moğolistan'da iktidarı paylaşan iki hükümdardan birine, Mahmut Han'a bağlanmaya karar verir. Mahmut buna yardım etmek ve tımar olarak da Türkistan (Yassi) şehrini vermek gibi bir hata yapar.

Ebu Said ve Sultan Hüseyin Mirza

Uluğ Bey'in ölümü Timur İmparatorluğu'nu iki yıl boyunca anarşi dönemine sokar. Baba katili Abdüllatif, cinayetinden kısa bir süre sonra öldürülecek (1450) ve prensler taht kavgasına düşeceklerdir. Sonunda Miran Şah'ın torunu Ebu Said (1452-1469) devlet büyüklerinin bir bölümü tarafından padişah olarak tanınır (ama Herat'a ancak 1457'de girer). Bu gözüpek adam geç bir dönemde imparatorluğun başına gelir, o sıralar Timurlular zor bir dönem geçirmektedirler, her yandan göçebelerin kıskacı altına alınmışlardır; Moğolistan'da Çağataylar, Seyhun'un kuzeyinde Şeybaniler, Batı İran'da Türkmenler. Çağataylara, Şeybanilere karşı yüzünü güldüren zaferler kazansa da Türkmenlerle düş kırıklığı yaşar.

Karakoyun Türkmenlerinin başında Cihan Şah (1435-1467) bulunmaktadır. Ebu Said'den Fars (Şiraz ve Isfahan), Kirman ve Horasan'a girdikten sonra da Herat'ı alırlar. Baktra'ya geri çekilen padişah başkentini elde tutmayı becerir. Barış imzalanır. İki büyük devlet arasındaki sınır Semnan'da, Damgan ve Rey (Tahran) arasında çizilir.

Kısa bir süre sonra Karakoyunlular, başka bir Türk kavminin, Timur'un geleneksel bağlaşıkları olan Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan tarafından yok edilirler (1467). Ebu Said bu durumdan kaybettiklerini yeniden kazanmak için yararlanır. Saldırısı onu Anadolu sınırlarına kadar götürür, ama Aras kıyılarında kışı geçirdiğinde Uzun Hasan tarafından kuşatıldığını görüp şaşırır. Daha sonra Uzun Hasan onu yakalar ve idam ettirir (1469).

Hüseyin Baykara Herat'ta oturduğu için Sultan Hüseyin Mirza (1469-1506) olarak da adlandırılır, ailenin başı ve padişah olarak tanınır. Her ne kadar Timur prensleri içinde en iyisi olsa da en güçlüsü değildir. Ebu Said'in oğlu Ahmet Sultan (Ahmet Mirza) (1451-1494) çok daha güçlü, etkili ve girişkendir; öteki Timurluların elindeki şehirleri ya da kasabaları ele geçirmeye çalışmaktadır; özellikle Ferga-

na'da, kardeşi ve Hindistan'ın gelecekteki fatihi Babur'ün babası Ömer Şah Mirza'nın (1456-1494) elindeki topraklarda gözü vardır.

Hüseyin Baykara dönemi Çağatay Türkçesinin en büyük şairi, bakan, Mir Ali Şir Nevayi (1441-1501) sayesinde Müslüman Doğunun gördüğü en parlak dönemlerden biri olacaktır. Sarayda sanatçılar, şairler ve bilim adamları yaşayacak, Herat, Asya'nın Floransa'sı olacak ve Timur rönesansı denen dönem doruğa varacaktır.

Çağataylar

İmparatorluklarının büyüklüklerine ve evrenin hakimi olma iddialarına karşın Timurlular özde Çağataylardı. Timurluların bu ayrı ve aykırı güney uçları, bir ölçüde Emir Kazgan'ın mirasçılarıydı ve bu anlamda Timur'un Moğolistan'daki seferleri, 1334'te bozulan birliği yeniden kurma çabalarından başka bir şey değildi. Kuzey de birleşme isteğiyle kıpırdanıyordu; bunlar isteklerinde kuşkusuz daha samimiydiler, çünkü ayrılan güney tarafı olmuştu. Ama uzun süredir koşullar bu konuda bir girişimde bulunulmasına olanak vermemişti.

Hızır Hoca'nın oğulları başarılı değildiler. Üçüncü oğlu Muhammed Han'ın hükümranlığı döneminde Timurlular İli'ye kadar ilerlediler ve hanı ya da Duklatları egemenliklerini kabul etmeye zorladılar. Bu olay, hakkında çok şey bilmesek de yetenekli bir hükümdar olduğunu düşündüğümüz Vays Han (y. 1418-1428) döneminde gerçekleşir. Vays Han Turfan'daki oldukça karışık ve önemli sulama kanallarını kurmuş ve Oyratlarla savaşırken oldukça tuhaf maceralar yaşamış, sonunda bunlara esir düşmüştür. Oğlu II. Esen Boğa'yı daha iyi tanıyoruz (1429-1462). Başkent olarak Aksu'yu belirlemiş ve Timurlulara sığınan kardeşi Yunus'la kozlarını paylaşmaya karar vermiştir. Daha güçlü, daha etkili ve daha parlak olan Çağatay İmparatorluğu'nu Timur ailesinin zayıf gelişiminden yararlanarak yeniden kurmaya çalışmıştır. Maveraünnehir'e saldırılarında başarıya ulaşamaz ve bu saldırılar Talas bölgesine kadar karşı saldırılara neden olur.

Maveraünnehirliler, bir yıl İli bölgesinin, öbür yıl Kaşgar'ın üzerine saldıkları orduların başına geçirdikleri (y. 1458) Yunus'un varlığından yararlanmaktadırlar. Esen Boğa hırslarını kontrol etmek ve kardeşine İli otlaklarını bırakmak zorunda kalır.

Yunus Han

Timurluların desteği önemli bir kozdu. Yunus da bu kozunu sonuna kadar kul-

landı. Şans eseri yükselmiş bir adamdı. Duklatların ve başka kavimler gibi Kaşgar Emiri Mirza Muhammed Haydar da (1465-1484) ona katılır. Muhammed Haydar aynı zamanda önemli bir tarihçidir. Esen Boğa'nın ölümünden sonra (1462) ardılları yeterli gücü gösterememişlerdir. İlk ardılı Dost Muhammed bir süre sonra ölmüş (1469), ikinci ardılı II. Kebek (y. 1469-1472) öldürülmüştür. Katilleri Kebek'in başını Çağatay ailesinin şefi olarak gördükleri Yunus'a getirmişlerdir, ama ödüllendirilmemişlerdir. Aksine Han, Moğolların refah dönemlerinde olduğu gibi, katilleri öldürtmüştür. Böylece Moğolistan'da hanlar birliği sağlanmıştır.

Yunus güney bölgesindeki yerleşiklere karşı bozkır insanlarının geleneksel siyasetini uygulamıştır. Timurlu koruyucularına karşı savaşmış, onlardan Sayram ve Taşkent'i almış ve burayı başkenti yapmıştır; sonra, Timur prenslerini himayesi altına aldığından olacak, bunlar üzerindeki baskısını daha fazla sürdürmemiştir. Kendisini onlara yakın hissetmektedir. Yunus Şiraz'da büyüdüğünden Moğol'dan çok bir Persliye benziyordu; ince ve duyarlı bir hükümdardı, uzun bir sakalı vardı, arı bir dil kullanıyordu ve kişilik olarak da Persliler içinde bile zor rastlanacak kadar çok özenli ve saygılıydı. Ama aykırı biri olduğunu sanmıyoruz; onun zamanında Çağatay toplumu en parlak dönemini yaşamıştır. Türkçe konuşulurdu, ama genelde Farsça konuşulmaya çalışılarak Türkçe aşağılanırdı. Yunus 1486'da seksen yaşında ölmüştür.

Ahmet Han ve Mahmut Han

Yunus, imparatorluğunu iki oğlu arasında paylaştırmıştır. Ahmet (1486-1503) Ili ve Uygur ülkesini alırken, Mahmut (1486-1508) başkent Taşkent'in yanındaki batı Türkistan bölümünü almıştır. Önceleri kavga edecekleri sanılmıştır, oysa iki kardeş çok iyi anlaşırlar ve yardım gerektiğinde birbirlerine arka çıkarlar. Mahmut'un ölümüyle sonuçlanacak olan Muhammed Şeybani sorunu çıkmadan önce başlıca sorunları, babaları gibi, büyük emirlerle –özelikle Duklatlar– olan ilişkileri ve Hami'nin ele geçirilmesiydi.

Kaşgar, Yarkent ve Hoten emirleri, bağımsız olmasalar bile tam bir özerklikten yararlanıyorlardı ve bazen de birbirleriyle savaşıyorlardı; örneğin 1480'de Yarkent prensi Kaşgar'a saldırmış ve şehri ele geçirmiş, ancak tahta 1499'da çıkabilmiştir. Hami kavgası ise eski bir kavgaydı. 1473'te Yunus şehri topraklarına katmıştı ve Çinlilerin öfkesini uyandırmıştı; bu tarihten sonra şehrin Orta hanedanına mı yoksa Çağataylara mı ait olduğu konusu havada kalmıştı; aslında şehir sürekli el değiştiri-

yordu (1482-1488). Çinliler, hanları bundan vazgeçirmek için, Uygurlarla ekonomik ilişkileri kesmişler ve uluslararası ticareti durdurmuşlardı. XVI. yüzyılda işler hâlâ yoluna girmemişti. Sonunda hanlar, bu kapasiteye sahip olmadıkları halde Cengiz Han İmparatorluğu'nu yeniden kurmak isteyen Oyratlarla karşı karşıya gelmişlerdi.

Oyrat İmparatorluğu

Batı Moğolların önemli bir kolu olan Oyratlar –Türkler bu komşularına Kalmuklar adını vermişlerdir, daha sonra bu ad giderek yaygınlaşmıştır– uzun süredir Baykal Gölü'nün batısında konaklıyordu. Nedendir bilinmez, büyük bir mucize eseri Cengizhanlılar döneminde kenarda köşede kalmışlardı ve sonuç olarak da Moğolistan'daki Moğolların, Doğu Moğolların yararlandığı ödüllerden ve zaferlerden paylarını almadıkları gibi, uygarlığın zararlarından ve yararlarından habersiz yaşayıp gitmişlerdi.

XIV. yüzyılda şefleri Ma-hu-mu'ydu (bu adın Mahmut'un farklı bir biçimde yazılmış hali olduğu düşünülmüştür, bu durumda Ma-hu-mu'nun Müslüman olması gereklidir, oysa bu hiç akla yatkın değildir). Kırgızlara karşı bir set oluşturmak için Alanların yanında yer almışlar ve Çin'e bağlanmakta hiç zaman kaybetmemişlerdir.

Bu arada, Moğolların başına Elbek'in oğlu Olcay Timur geçmiştir, Alanların şefi Aruktay'ı (1403, 1404) desteklemektedirler. Onon yakınlarında Çinlilerin saldırısına uğrarlar ve yenilirler. Oyratlar bu yenilginin tüm Moğolları yönetimleri altına toplamak için iyi bir fırsat olduğunu düşünürler. Çinlilerin de karıştığı pek çok olayın ve çarpışmanın içinde düğümlendiği uzun bir savaş başlar: Aruktay'ın yenilgisi (1412), sonra zaferi (1422?), altüst oluş, ardından yeniden kuruluş, sonra Olcay Timur'un öldürülüşü, Cengiz Han'ın kardeşi Kasar'ın soyundan Abday'ın seçilişi. Karmaşık ve sorunlu olan bu dönem Ma-ha-mu'nun oğlu Togan'ın zaferiyle sonuçlanır. Togan tahta Olcay Timur'un kardeşi Adzay'ı (1434-1438) geçirir ve onun aracılığıyla ülkeyi yönetir. Bu olay Oyrat İmparatorluğu'nun kuruluşuna işaret eder. Cengizhanlılar sonunda yok edildiği için Çin bu durumdan çok hoşnuttur. Ama Moğolistan'ın yeni efendileri en az eskileri kadar korkunçtur.

Togan ve oğlu Esen-tayci (1439-1455) az bulunur erdemlerle donanmışlardır. Kalmuklar asıl ünlerini bu iki hükümdara borçludur ve bunlar Kalmukların egemenlik alanlarını genişletmek için ellerinden ne gelirse yaparlar. Çağataylara saldı-

rırlar, hatta hanları Vays Han'ı tutsak ederler ve ancak Moğol İmparatorluğu ailesinden biriyle evlenerek ittifak kurmayı garantiledikten sonra serbest bırakırlar. Çin'e saldırırlar ve Şan-si'yi (Shanxi) yakıp yıkarlar; yarattıkları felaket o kadar korkunçtur ki son beş yılın en büyük bozgunudur (1449) –Çinliler savaş meydanında yüz bin ölü bırakır ve Göğün Oğlu tutsak olur– bu bozgun, büyük istilalar öncesindeki yenilgileri hatırlatmaktadır. Çin yine de ele geçmez. Esen-tayci'nin bu büyük fethi tamamlayacak donanımı yoktur. Çin Seddi ve şehirlerin önünde dolanıp durmuş ve en sonunda anlaşmıştır: anlaşma sonunda imparatorluğun ticarete açılmasını ve yıllık vergi bağlanmasını sağlar (1453).

Esen-tayci bir fatih değildi. Bir imparator da olamamıştır. Yüce han olarak Toktoğa Buğa'yı seçtirir, yeni hükümdarı Cengiz Han'ın soyundan seçmeye özen gösterir, böylece üstü kapalı olarak Batı Moğollarının Doğu Moğollarının düzeyine erişemeyeceklerini kabul eder. Bununla birlikte egemenlik sınırlarını Çin Seddi'den Balkaş Gölü'ne kadar genişleterek büyük işler başarmıştır. 1455 yılında öldürülür.

Oyratların Çöküşü

Kalmuk İmparatorluğu yavaş yavaş çöküşe geçer. Amasanci, Çağatayları egemenliği altına almayı dener ve bazı başarılar kazanır. Ama daha çok ikiye bölünmelerine karşın başkalarının üstünlüğünü tanımayı reddedip Cengizhanlılara sadık kalmak isteyen Doğu Moğollarıyla uğraşır. Bu arada bazı Kalmuklarla da uğraşmak zorunda kalırlar, çünkü kimi prensler İslamiyeti kabul ettiklerinden beri birbirlerine düşmüşlerdir.

Oyrat birliği böylece bozulmuştur. İmparatorluk içinde dört grup oluşur:, Ölötler adıyla da anılan Çoroslar; Dörbötler, yani Turbetler; Torgutlar ya da Törgütler ve Koşotlar. Bu kavimlere "Dörben Oyratlar," yani Dört Oyratlar denilmesine karşın bu gruplar arasındaki ilişkiler giderek zayıflamıştır. Bunlara verilen başka bir ad da Moğolca "sol el insanları" anlamına gelen *cegün gar* adıdır, batı toplumları bu adı Çungar'a dönüştürecek ve daha sonra özellikle Çoroslar ve Sin-kiang'daki Çungarya ülkesi için kullanılır olacaktır.

Cengizoğullarının Yeniden Kuruluşu: Dayan Han

Cengizoğullarının yeniden kuruluşu bir tür mucizedir. Doğu Moğollarının Oyratlardan kurtulmak için olduğu kadar bir hükümdara sahip olmak için verdikleri savaşlar sırasında –Cengiz Han'ın yirmiyedinci ardılı– büyük emir ile emirin yeğe-

ni ve veliahtı –emir bir ara yeğeniyle çarpışmıştır– üç yıl arayla ölürler (1467 ve 1470). Kubilay'ın soyundan geriye bir tek yedi yaşında bir çocuk kalmıştır; annesi de dahil olmak üzere herkes tarafından terk edilmiş bu çocuğun adı Batu Möngke'ydi.

Mucize, son hanın dul eşi Mandugay Hatun'un eseridir; Moğolların gurur duydukları büyük kadınlarından biri olan bu çok değerli hanım çocuğu himayesi altına alır, büyütür, tahta geçirir ve Oyratları kesin bir yenilgiye uğratarak uzaklaştırıp kral naipliği görevini mükemmel bir biçimde yerine getirir. Yetim onsekiz yaşına gelince üvey annesiyle –o zamanın anlayışına göre artık çok yaşlı olan Mandugay– evlenir ve Ta Yuan, yani Büyük Yuan unvanını alır daha sonra Moğollar bunu Dayan olarak değiştireceklerdir. Büyük Yuan bir Ögedey, bir Kubilay değildi belki, ama yine de ağırlığı olan biriydi.

Dayan'ın iki şansı olmuştur: yetmişüç yaşına kadar çok uzun süre tahtta kalabilmiştir (1470-1543) ve pek çok çocuk yapmıştır. Kırkbeş yıl boyunca yapacak çok işi olmuştur: Batı Moğolistan'a ve Moğolistan'ın bir bölümüne sahip Oyratları durdurmak, ülkesini düzenlemek, isyanları bastırmak, Çin'e karşı başarılı seferler düzenlemek (1497 ve 1505 arasında) vb. Bozkır halklarının çok eski bir yönetim geleneğini yeniden canlandırarak Moğolları sağ kanat ve sol kanat olarak ikiye ayırmıştır; sağ kanatta Ordoslar, Tümedler, Cungşiyabolar, sol kanatta Çakarlar, Kalkalar ve Uryangkanlar vardır. Bu sonuncular daha sonra ayaklanırlar ve dağıtılırlar ve başka halklar içinde yer alırlar.

Ordoslar Sarı Irmak'ın kıvrımına yerleşirlerken, Tümedler kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir. Çakarlar Moğolistan'ın güneyine, şimdiki İç Moğolistan'a, yani Çin Moğolistanı'na yerleşirler ve en büyük kola sahip olurlar. Kalkalar daha sonra, bugünkü bağımsız Moğolistan Cumhuriyeti'ni oluşturacak bölgelere dağılacakları nehirler bölgesine yerleşirler ve başka halkları da kendilerine katarlar. Bu dağılım bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir.

24. BÖLÜM

TİMUR DÖNEMİ RÖNESANSI

Timur bir yandan dünyayı yıkarken öbür yandan Semerkant'ı yaratmıştır. Sanat, bilim ve edebiyat aşığı olan bu savaşçı, yetenekli ve akıllı olan herkesin önünde eğilmiş, dehalara o kadar büyük bir saygı duymuştur ki, özgür olma isteklerini hissettiğinden onları kendine bağlamaktan kaçınmıştır. Örneğin Suriye'de yaptıkları görüşmeden o kadar hoşnut kalmıştır ki, Mağripli büyük İbn Haldun'u istiyorsa gitmesi için serbest bırakmıştır.

Bununla birlikte, her konuda ve her zaman bu kadar liberal bir yönetici olmamıştır. Başkentini güzelleştirmek ya da geliştirmek için çalıştırmak amacıyla insanları, kendi istekleriyle gelmediklerinde zorla, başkente getirtmiştir. Şehre o kadar çok öğretmen getirtmiştir ki, kendilerine öğrenci bulamamışlardır. Timur'un hazinesi o kadar büyüktür ki, Halil ve Şadelmülk'ün tüm deliliklerine karşın ardıllarının finansal kaynakları hiç tükenmemiştir.

Timurluların İki Cepheli Yapısı

Şaşırtıcı bir tesadüfle, Timur'un kanından gelenler –birkaç istisna dışında– yalnızca savaşçı ruhunu ve dehasını miras almakla kalmayıp düşünsel ve sanatsal zevkleri gibi doğuştan gelen kimi yeteneklerini de miras almışlardır. Sanatın ve sanatçıların koruyucusu olmuşlar ve kimisi de şair ya da bilim adamı olmuştur. Yine büyük bir şans eseri Şahruh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Babur gibi en yetkili kişiler en yetenekliler olmuştur. XV. yüzyıl başında kültür faaliyetlerini teşvik eden, bunları uygulayan ve uygulamak için yeterli kaynaklara sahip olan insanlar böylece birleşmiştir.

Halklara gelince, onlar çok acı çekmişti. Savaşlardan bıkan ve yorgun düşen halklar huzur dönemi istemiş, ama uzun çarpışmalardan sonra sık sık hayal kırıklığına uğramışlardır. Kuşkusuz hayatta yalnızca savaşmayı bilen askerler, yeni yeni kavuşulan barış (göreceli de olsa) döneminde büyük fetih projelerinden yoksun ka-

lınca, öğrendikleriyle ne yapacaklarını şaşırmış ve doğalarına giren öldürme güdüsünü doyurmaya bir biçimde devam etmişlerdi. Paralı asker, kısmen eşkıya, ama hepsi de kılıç dövüşü meraklısı olan bu savaş delileri, genelde prensler için bitmek bilmeyen bir kaynak oluşturmuşlardır; prensler zaferleri yeniden tatmak istediklerinde, kafalarında eski büyük dövüşlerin anısı canlandığında ya da yalnızca kendilerini savunmak zorunda kaldıklarında bu paralı askerlere başvurmuşlardır. Bunlar Timurluların iki cepheli yapılarının ilk cephesini oluştururlar.

İkinci cephede diğer herkes vardır; her şeyin ölçüsünün kaçtığı bir dönemde ölçüsüzlükte savaşçılardan aşağı kalmayan, hemen hemen her yöne dağılan ermişlere dönen din adamları, her biri birer dahi olan sanatçılar, adlarını bilimsel yıllıklara sonsuza kadar yazdıran bilim adamları, en sefih eğlencelere dalmış zevk düşkünleri, kısacası hemen her türden insan vardır.

XV. yüzyılda Orta Asya her şeyin bir arada bulunduğu şaşırtıcı bir dünyaydı; hemen hemen tüm dünya dillerinin konuşulduğu –Babur yalnızca Kabil şehrinde en azından on oniki dilin konuşulduğunu anlatmıştır– her tür erdemin ve kusurun bulunduğu, en kötüsünden bayağılıklarla, minyatürlerde kendini gösteren son derece ince, hassas sanat zevkinin bir arada bulunduğu bir diyardı Orta Asya. Ama şunu da söyleyebiliriz belki: Değişen, sıradan halk kitleleri ya da küçük kasabalar değildi; bu tablo yalnızca büyüklerin yaşamının bir yansımasıydı.

Göz Kamaştıran Şenlikler

Timur İmparatorluğu şehirlerinde bayramlar göz kamaştırıcı şenliklere dönüşürdü. Prensler kutlamalara halklarını da dahil etmek isterlerdi, böylece kendilerine hem soylu hem de halkçı bir imge verirlerdi ve ünlerini artırırlardı. Kutlamalar genellikle sürekli büyüttükleri ve genişlettikleri ve büyük bir sevgiyle bağlandıkları bahçelerde yapılırdı. Bahçelere çadırlar kurulur ve renk cümbüşü içinde pırıl pırıl bayraklar dikilirdi. Herkes olabildiğince özenli giyinmeye çalışırdı. Kendilerini süslemek için hiçbir şeyi olmayanlar bile en azından özenli giyinmeye çağrılırlardı. Timur bir duyurusunda, "Elinizi yüzünüzü yıkayın!.... En güzel giysilerinizi giyin ve iyi vakit geçirmeye hazırlanın," demişti. İnsanlar toplandığında, bardak bardak şaraplar elden ele geçirilir ve yiyecek dağıtılırdı. Davetlilerin başları üzerinden altın ve gümüş ve halkın başından aşağı ise daha düşük değerli sikkeler atılırdı.

Her tür eğlence düzenlenirdi. Hokkabazlar, akrobatlar, soytarılar Babur'e göre "açık saçık ve zevksiz gösteriler düzenlerlerdi;" ip cambazları, aralarında ünlü ya-

pıtlar olan süslerle dolu arabalar.... Aslan ya da kaplan kılığına girmiş erkekler kükreyerek dişi karaca kılığına bürünmüş genç kızları kovalarlardı. Dövüş için eğitilmiş hayvanlar, koçlar, horozlar, develer ve boğalar birbirleriyle ve genç erkek çocuklarıyla dövüştürülürlerdi. Yarışlar ve dövüşler düzenlenirdi. Dansçıların gösterileri seyredilir, hatta dans edilirdi. Ozanlar maniler söylerdi. Şarkı söylenir, müzik dinlenirdi.

Müzik

Müzik, Timurlulara eski Sogdiyana kültürünün bir mirasıdır. Bir müzik aleti çalmamak açıkça aşağılanırdı, müzik aletlerini tanımamaksa düpedüz kusur sayılırdı. Müzikle ilgilenmeyen birine, hiç eğitim almamış muamelesi yapılırdı. Müzik aletleri kusursuz hale getirilir, yeni aletler bulunur ya da en eski aletlerden en iyi tonlar çıkartılmaya çalışılırdı. Harp ve flüt en çok tutulan aletlerdi, ama vurmalı çalgılar da orkestralarda büyük yer kaplarlardı: tamburlar, ziller, büyük davullar ritim tutturnurlardı. Bestekârlar ünlenirlerdi. Adları bize kadar ulaşan virtüözler, flütçüler, davulcular, udiler, gitarcılar vd. duyguları coşturudu. Örneğin kulağı çok hassas olduğu için ilk notadan eserin bestecisini tanıyan birinden söz edilmiştir. Bunlar kuşkusuz yazıya da geçmişlerdir, ama bu konuda hiçbir el yazmasının bulunmaması bazı kuşkulara yol açıyor.

Tüm Kusurlar

Genelde bayramlarda çok içilirdi. Günlük yaşamda da hiç çekinmeden içki tüketilirdi. İslamiyetin emirlerine en azından bu konuda uyulmadığı söylenebilir. Sarhoşluk herkesin kusuru değildi, ama çoğunluk bu dertten mustaripti. Öğlenden gece yarısına, kimi zaman sabaha kadar, en kötüsünden en değerlisine Buhara, Şiraz ve Gazne şaraplarını birbiri ardına devirirlerdi. Pek çok prens en güzel çağlarında alkolden ölmüştü.

Alkolün yanı sıra uyuşturucu da bolca tüketilmekteydi. Haşhaş Afganistan'da (ve başka yerlerde) zararlı ot olarak yetişiyordu. Bu uyuşturucuya dayanamıyorlardı, akıllarını yitiriyorlardı ve insanların günlük hayatlarında sersemler gibi davranmalarının nedeninin şarap mı yoksa esrar mı olduğuna karar verilemiyordu.

En doymak bilmez tutkuları da aşırı cinsellik güdüleriydi. Oğlancılık, moda olmaktan öte bir yaşam biçimiydi ya da en azından yüzyılın ikinci yarısından sonra böyleydi. Oğlanların aşkı "bir erdem olarak kabul edilir, böyle bir aşk yaşamamak

bir kusur ayıp olarak görülürdü." Prenslerin çoğunun sübyan haremleri vardı. Yakışıklı genç oğlanların kaçırılması o kadar sık olurdu ki, delikanlılar tek başlarına sokağa çıkamazdı ve anne ve babaları genç kızlarından çok genç oğlanlarını korumaya özen gösterirlerdi. Babur, "Hüseyin Baykara'da, oğullarında, halkında ve ordusunda şaraba ve oğlanlara düşkünlük gerçekten had safhadaydı," demiştir.

Oğlanlara düşkünlük yine de kadınları gölgelememiştir. Kimi erkekler bir güzele öyle vurulurlardı ki bu aşktan aptala dönüp skandallar yaratırlar ya da herkesin alay konusu olurlardı. Halil'in Şadelmülk'e olan ölçüsüz düşkünlüğünden daha önce de söz etmiştik. Aklını yitiren tek o değildir. En büyüklerden Hüseyin Baykara metreslerinden birine öylesine aşık olur ki, en sonunda evlenir; elinde kukla olur ve bu, ailesine ve devletine büyük mutsuzluklar getirir.

Cinselliğe bu derece düşkünlükte bizi şaşırtan geleneklerin son derece özgürlükçü, kadınların son derece rahat oluşudur; Müslüman uygarlıklarda bu tür davranışlar görmeye hiç alışık değiliz. Erkeklerin beğenisini kazanmak ve kurlarına cevap vermekle yetinmek şöyle dursun, kadınlar ipleri ellerine alırlar ve kimi zaman da avcı olurlardı. Çok eşlilik her zaman geçerliydi, ama harem kesinlikle kapalı bir ortam değildi. Eşlerden, haremden ve metreslerden rahatlıkla söz edilirdi. Bir gün bir kocanın, karısını kaçıran adama gidip, "Yıllardır seninle, birkaç gün de bende kalabilir mi" dediği anlatılır. Tüm bunlara karşın Timur gelenekleri düzenlemek için çok sert yasalar koymuştur!

Kadınlar neredeyse tamamen özgürdür. Şölenlere tabii ki örtünmeden katılırlar. Erkeklerle yer içerler. Kimi isterlerse onunla olurlar ve davetler verirlerdi. Ata biner, avlanır ve İbn Arabşah'a inanırsak dövüşlere ve Timur'un ordusuna katılırlardı. Genelde iyi eğitim alırlardı. Örneğin Herat'ta ünlenmiş bir kadın şairden söz edilir. Babur'ün kızlarından biri değerli bir tarihçi ve kronikçi olmuştur. Tabii Müslüman din adamları bu geleneği yok etmek için çok çalışmışlardır ve etkileri giderek hissedilmektedir. Zamanla çabalarında başarıya ulaşacaklardır.

Oyunlar

Oyunlara olan düşkünlük, alkol ve uyuşturucu tutkusu gibi *şeriat*'ın en katı kurallarını sarsmıştır. Şans ve talih oyunlarına bayılıyorlardı. Her şey, yarışlar, dövüşler ve beklenen olaylar üzerine bahse giriliyordu. Zar atılır ve aşık oynanırdı. Çoğu varını yoğunu kumarda yitirmişti. En aklı başında olanlar kağıt, tavla, dama, satranç oynuyorlardı – soyluların ve ataların oynadığı bu oyun Avrupa'ya doğudan

gelmişti (İslam kökenli söz dağarcığı hâlâ bu oyunda kullanılmaktadır: Eskiden "fol" denilen "foi" [deli] Farslıların *fil*'idir; "rok yapmak" Arapların mistik kuşu *rukh*'dan türemiştir; "şah ve mat," "kral öldü" anlamına gelen *es-şeyh e-mat*'tan gelmektedir). Eğer bilge biri olmak isteniyorsa satranç oynamayı bilmek gerekirdi. Mir Ali Şir Nevayi bu oyunda hevesli, iyi bir amatördü; kimisi aklını yitirecek kadar zamanını satranç başında geçiriyordu.

Özgür Düşünce, Şamanizm, İslamiyet ve Başka Mezhepler

Türk ve Moğol toplumlarının en alt sınıflarında Şamanizmin yüzeye çıktığı görülmektedir. Eski inanışlar hâlâ ölmemiştir, seçkinlerde bile hâlâ izlerine rastlanmaktadır. Babur gibi eğitimli ve iyi Müslüman olan bir prens bile babasının ve büyükbabasının ölümlerinin ardından "akdoğan oldular" diyebilmiştir. Kavimler, köylüler gezici vaizleri dinliyorlardı, bu ruhani ustalar, *şeyh*'ten çok İslam örtüsü altına girmiş Şamanlardı ve ibadet etmekten çok pratik büyüler öğretiyorlardı.

İslamiyete engel olan yalnızca halkın dinlediği bu *baba*'lar değildi, yalnızca gününü gün edenlerin değil, bilim adamlarının da aralarında bulunduğu inançsızlar, özgür düşünceciler, bilinemezciler de İslamiyet için en büyük engeli oluşturuyorlardı. Uluğ Bey gibi büyük bir prens dindar sınıfla arasına mesafe koyabilmişti. Ama günbegün İslamiyetin baskısı daha çok hissedilecekti ve Uluğ Bey'den sonra prenslerin yanında her zaman saygıyla dinledikleri din adamları olacaktı.

Gizemcilik tüm halk sınıfları tarafından ilgiyle karşılanıyordu. Şahruh, kendi iç dünyasına dönmüş bir tarikata üyeydi. En etkin olan tarikatlardan biri, Maveraünnehir'de Nakşibend tarafından (1317-1389) kurulan Nakşibendi tarikatıydı, bu tarikat kısmen Türk Yesevi hareketinden doğmuş, ama daha çok şehirlerde yayılmış İran kökenli radikal Sünni bir tarikattı. Bu Sünni mezhebin yanı sıra en az onun kadar güçlü başka tarikatlar da vardı; kimisi ılımlı kimisi aşırı Şii hareketler, küçük insanlara ulaşmakta daha iyiydi ve bu tarikatlar İslamın yerleşmesine katkıda bulunurken onun yarattığı ortamdan faydalanıyorlardı: XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm'de doğan Halvetiler bunun en güzel örneğidir.

Öteki dinler henüz yok olmamışlardı. Bazı kıyımlara karşın Museviler kısmen ekonomiyi ellerinde tutuyorlardı. Budizm, en azından Afganistan'da yok olmamıştı. Timur, pek çok kere Hıristiyanları desteklemiş, Mardin'de iki kilisenin inşasında kendi cebinden para vermişti. Sultaniyeli Jean, "Hıristiyanları, özellikle de Frenkleri seve seve ağırladığını, imparatorlukta serbestçe dolaşıp ibadet yapmaları için izin

verdiğini," anlatır. 1393'te şanlı şehir Urgenç'te bir piskoposluk olduğu söylenir. René Grousset ve başkaları, eski Hıristiyan ocağı İli'nin "Timuroğullarının saldırılarına dayanamamış olması gerektiğini" düşünürler. Bununla birlikte hiçbir şey kanıtlanmış değildir.

Rönesans

Timur dönemi Rönesansından söz ettiğimizde bir dizi düşünce bizi Batı Rönesansı'na götürüyor, çünkü dörtyüz yıllık bu tarih her iki kıtada da uyuşuyor. Ama Batı Rönesansı antikçağ kaynaklarına dönüşken, Maveraünnehir ve Afganistan Rönesansıysa savaşlardan kaynaklanan durgunluk döneminden sonra geçmişe geri dönüş olmadan kültürel faaliyetlerin yeniden canlanmasıdır. Bununla birlikte iki Rönesansın ortak noktaları vardır: doruğa ulaşmışlardır ve bu dönemi yaşayanlar arasında var oluşla ilgili konulara yaklaşım açısından, paylaştıkları düşünceler ve zevkler açısından bir yakınlık vardır ve birbirlerini anlamalarını kolaylaştırır.

Örneğin Avusturyalı Maximilien'in (1459-1519) ya da Muhteşem Laurent'ın (1449-1492) portresi Maveraünnehirli bir prensin tablosu olabilir pekâlâ. Ayrıca yalnızca Maximillen'ler ve Laurent'lar yoktur, yalnızca Hüseyin Baykara'ların ve Bay Sungur'ların olmadığı gibi. Ama artık konumuz insanlar değildir. İlgilendiğimiz eserlerdir ve onlar dorukta parlamaktadırlar.

Bilim

XIV. yüzyıldaki büyük bilimsel atılım Timur dönemi Rönesansıyla önceki dönemler arasında bir devamlılık olduğunu kanıtlamaktadır. Uluğ Bey ve ekibinin astronomiyle ilgili çalışmaları, Nasırettin Tusi (1201-1274) ve Maraga gözlemevinin; matematikçi El-Kaşani'nin çalışmalarıysa Biruni'nin devamıdır. Ansiklopedici ustanın ideali unutulmamıştır, ama uzmanlaşma önceki dönemlere göre daha da kıymetlenmiş, prensler farklı bilimsel alanlarda çalışan bilim adamlarından oluşan ekipler kurmaya çalışmışlardır.

Uluğ Bey'in Semerkant'a kurduğu gözlemevi en büyük bilimsel merkez olur. 1422'de tamamlanan bu merkez, bizim dönemin tasvirlerinden, arkeolojik kazılardan ve 1908'de şans eseri bulunan kalıntılardan tanıdığımız, kraliyet saraylarından birinin muhteşem parkında kurulmuş üç katlı silindir biçimli büyük bir yapıdır. Çapı 60 metreden fazla derecelendirilmiş büyük bir yay, oluğa yerleştirilmiş ve meridyen plana bugün bile hayranlıkla seyrettiğimiz bir kesinlikle dikilmiştir.

Merkez salonun çevresinde laboratuar ve inceleme yerleri olarak kullanılan pek çok oda bulunmaktadır.

Bu merkezde etkileyici bir araştırma ekibi çalışmaktaydı. Bu araştırma ekibi astronomi incelemeleri yazdırırdı, bunlar Paris'te saklanan Abdurrahman el-Sufi'nin kitabı gibi edebiyat akademileri sanatçıları tarafından resmedilirdi. Bu ekip, Uluğ Bey'in ruhunu oluşturduğu büyük toplu esere, prensin ünlü *Astronomi Tabloları* eserine katkıda bulunmaktaydı; bu eserdeki tablolar o dönemin en eksiksiz, en kesin tablolarıydı ve uzun süre Avrupa'da kullanılmışlardı. Dönemin büyük adları arasında, Uluğ Bey'in ustası olarak kabul ettiği Osmanlı beyi Kadızade Rumi (1437'de ölecek ve imparatorluk mezarlığı olan Zindan Şah Camisi'ne gömülecektir), ilk hesap makinesini bulan, ondalık sayıları keşfeden, Newton ikiterimlisini hesaplayıp çözen El-Kaşani sayılabilir.

Edebiyat

Maveraünnehir çok eski bir İran kültürüne sahip olmasına karşın, Türk Timurlar kendi dilleri olan Çağatay Türkçesini konuşmuş ve bu dilde yazmışlardır. Ali Şir Nevayi çok ünlenmiştir. Eğitimini kendisi gibi şair olan hükümdarı Hüseyin Baykara'yla yapan bu önemli bakan, kimi zaman bir deha ürünü kimi zaman da Farsçanın kötü bir taklidi olarak görülen şiir kitabı *Divan*'dan başka manzum bir eserin de yazarıdır; Türk ve İran dillerini ve kültürlerini birbiriyle karşılaştırıp Türkçenin ve Türk kültürünün üstünlüğünü ispatlamaya çalıştığı *Muhakemet-ül-Lugateyn* [*Dillerin Karşılaştırılması*] eserinin yazarıdır. Ali Şir Nevayi, Farsçayı Türkçeyi tanıdığı kadar iyi tanımaktaydı. Ayrıca çok bilgili bir müzisyendi; eseri *Melodiler ve Prelütler* kaybolmuştur (hiçbiri notalara dökülmemiştir), ama Babur bu eserin "mükemmel" olduğunu söylemiştir. Çağatay edebiyatının en büyük eserlerinden biri kuşkusuz Babur'ün *Anılar*'ıdır; *Baburname* başlığını taşıyan bu günlük kanımca bugüne kadar yazılmış en güzel günlüktür.

Türkçenin atılımına ve bakanın çabalarına karşın Farsça kültür dili olarak kalmıştır. Fars şiiri laiktir. Edebiyat salonlarında yayılmakta ve durmadan yüceltilmektedir. Klasik şairler, Şirazlı Sadi (1292'de ölür), Gazneli Firdevsi, Nizami (1209'da ölür), Attar (1230), Anadolu'ya Orta Asya'dan göç etmiş şair Celalettin Rumi (1279) ve Hindistan'ın büyük Müslüman şairi Emir Hüsrev (1325'te ölür) tüm dünyada sevilen şairler olmuşlardır. Cüveyni (ölüm tarihi 1283) ve Reşidüddin (1247-1318) gibi dahi tarihçiler büyük bir ün kazanmışlardır.

Timur halkları okumakla yetinmiyordu. Yazıyorlardı, durmadan yazıyorlardı. Herkes yazar olmak istiyordu. Herat sarayında, uzun süre Müslümanların dünya görüşünü etkileyen tarihçi Mirhond (1433-1498) ve belki daha az önemli bir eser yazan, ama Batılı ilk şarkiyatçılar tarafından çok beğenilen Kandemir (1475-1536) gibi tarihçiler çalışmaktaydı. Yine Herat sarayında son İran klasik şairi Cami (1414-1492) yaşamıştı; büyük bir ün ve başarı kazanmış, son takdirleri toplamıştı. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca, Timur İmparatorluğu'ndan ve bu imparatorluğun etkisinde kalan ülkelerden, seksenden fazla değerli yazar, en az on iki özgün şair ve binlerce eser çıkmıştır.

Güzel el yazmaları değer verilen eserlerdendi. Kaligrafi sanatı hiç acele etmeden, yavaş yavaş uygulanıyordu: Sultan Meşhedi Ali gibi bir prens her gün elli mısra geçiriyordu ve bunun büyük bir çalışma olduğunu söylüyordu. İslamiyeti seçen tüm halklar tarafından kullanılan Arap harfleri, farklı biçimler oluşmasını sağlayarak grafik çalışması için çok uygun bir malzeme oluşturuyorlardı. Kaligrafinin, Müslüman dünyanın en görkemli soyut sanatı olduğu söyleniyordu, bununla birlikte İslamiyetin soyut sanat ifadesinde kullandığı başka malzemeler de vardı: arabesk ya da geometri. Başka hiçbir halk bize bu kadar kısa sürede bu kadar çok sayıda yazılı metin sunmamıştır, buradan da bu çalışmaların yüzlerce kişinin ürünü olduğu ortaya çıkıyor.

Resim Sanatı

Kuşkusuz resim sanatı Timurluların en büyük sanatıydı. Canlı renklerle boyanan ve resmedilen el yazmaları bugüne kadar yazılmış olan en güzel el yazmalarıdır. İran Moğolları İlhanlıların parlak sanat okullarından gelen Herat okulu çok çeşitli geleneksel kaynaklara dalarak kendini sürekli zenginleştirmiş, tekniğini ve zevkini sürekli geliştirmiştir. XVI. yüzyılda Safevilerde gözlemlediğimiz, göreceli ve dikkat çekici çöküşün belirtilerini henüz vermemektedir. Bu ne soyluluktur! Bu ne kompozisyon sanatı ve renk zenginliğidir!

Timur dönemi minyatür sanatının eşsiz başarılarının büyük bir bölümü edebiyat akademilerinin ürünüydü; Şahruh'un akademisi, oğlu Bay Sungur'un da yardımıyla Herat'ta kurulmuştu ve ünü tüm Asya'ya yayılmıştı; Uluğ Bey kısa bir süre sonra Semerkant'ta bir akademi kurmuştu. Herat'ta Timur üslubu, Behzat'ın gelişiyle tanımlanan iki ayrı dönemde gelişmişti. Ondan önce manzara resimleri ön sırada geliyordu ve sahneler ender bulunan bir incelikle kesin bir gözlem yeteneğini, den-

ge ve hareket duygusunu ortaya koyuyordu. Herat'a 1430-1440'larda gelen Gıyaseddin'in kişiliği bu döneme damgasını vurmuştu. Gıyaseddin'in, çok ünlü bir eser olan ve Paris Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenen *Hümay ve Hümayun'un Çin'de Bir Bahçede Karşılaşması*'nın ressamı olduğu sanılmaktadır: Bu eser, bir kez daha Çin'in Müslümanlar için mucizeler ülkesi olduğunu ve Selçuklu işgalinden beri hassaslaşan, ama Moğol egemenliğinden sonra iyice güçlenen Çin etkilerinin önemini vurguluyor. Bu etkiyi ortaya koyan yalnızca *çi* biçimindeki bulutlar değil, bir atmosferden daha fazlası, bir tür ortak idealdir. Gıyaseddin Çin'e Şahruh'un elçi heyetiyle gitmiş ve bu ülkeden çok etkilenmiştir. Ama görkemli giysiler giymiş, küçük başları omuzlarına doğru hafifçe eğilmiş, ifadelerinde şefkat ve masumiyet taşıyan uzun ince gövdeli bu kişiler ve ifadelerdeki bu kesinlik ve tazelik, renk cümbüşü, bu açık ve net kompozisyon bu uzak ülkeden değildir.

1450 ve 1460 arasında doğmuş ve 1520'de ölmüş Behzat, kimilerinin çok hoşlanarak söyledikleri gibi yüz yıl yaşayamamıştır, İslam dünyasının en büyük ressamı olarak kabul edilebilir, ama İran'ın en büyük ressamı olduğu kesindir. Çok yinelenmiş, artık monotonlaşmaya başlamış temaları bir köşeye bırakmış, yalnızca saray sahneleriyle yetinmeyip sıradan insanlara, işçilerin çalışmalarına eğilmiştir; en güzel eseri olan *Kvaranak Sarayının İnşaatı* bu eğilimlerinin en açık örneğidir. Genelde soğuk renklerle yarattığı genel doku, birden sıcak renk vuruşlarıyla, genelde çok açık turuncu tonlarıyla bölünmektedir. Yıllar boyunca ressamları etkilemeyi sürdürmüştür, öğrencileri ve ardılları, anısına saygı için eserlerini onun adıyla imzalamıştır. Bu nedenle kesinlikle ona ait olduğu söylenebilecek çok az resim vardır elimizde.

Metinlerde sıkça söz edilen duvar resimlerinden hiçbir şey kalmamıştır. Babur, Herat sarayını süsleyen savaş ve dövüş sahnelerinden söz eder. Bunların yanı sıra zevk düşkünü kimi prenslerin çok hoşlandığı açık saçık pornografik tasvirler olduğu da kesindir. Tüm tutuculuğuna karşın Müslüman çevrelerde bu tasvirler varlığını sürdürmüş ve pek çok el yazmasıyla bize ulaşmıştır.

Mimari

Timur, en azından Semerkant'ta büyük bir mimardır. Ardılları onun kadar başarılı olmamıştır ve daha iyisini yapabilmek için yeterli olanaklara da sahip olamamışlardır. Yaptıkları anıtlar ve binalar ne yazık ki zamana karşı koyamamıştır. Eserlerinin çok azı bugüne ulaşmıştır aynı şey Timur'un eserleri için de geçerlidir.

Bu büyük emirden geriye yalnızca Semerkant'ta, mezarı Guremir, Ulu Cami, Zindan Şah'daki birkaç anıtmezar, doğum yeri Keş'te babasının ve iki oğlunun mezarları, Türkistan'da (Yassi) Ahmet Yesevi'nin mezarı; Buhara'da Timur tarafından yeniden yaptırılan Çeşma Ayyub anıtmezarı kalmıştır. Saraylarından ya da çok sayıdaki *medrese*'den hiçbir şey kalmamıştır geriye.

Büyük eseri Guremir'in yapımına 1403'te başlanmış ve uzun süre devam etmiştir, büyük bir olasılıkla Timur'un mezarı olarak değil, torunlarının anısına bir yapı olarak inşa edilmiştir. 24'e 25 metre boyutlarındaki bu eser alçak parmaklıklı bir çitle çevrilidir, önünde anıtsal bir *eyvan* bulunmaktadır, iki yanda iki minare yer almaktadır, ki yüksek kısım yeniden yapılmıştır; aşağı kısımlar genelde mavi ağırlıklı, çok güzel seramik süslemelerle bezenmiştir. Yeniden inşa edilen ikinci *eyvan* cenaze odasına açılır. Dışarıdan sekizgen planlı bu oda, içte kubbeli derin nişleriyle haç biçimli plana sahiptir. Mermer süpürgelikleri, üzerlerinde koyu, açık mavi ve kahverengiyle boyanmış "Allah" kaligrafisi bulunan sarımsı tuğlalarıyla iç mekân düzenlemesi çok güzeldir. Anıta asıl güzelliğini veren 14 metre çaplı bir tambur üzerinde yükselen 23 metre yüksekliğindeki oyma kenarlı hafif şişkin kubbesidir. Sarı ve koyu mavi lekelerle bezeli, turkuvaz sırlı tuğlalarla donanmış, muhteşem bir süslemeye sahiptir.

Bibi Hatun Camisi, aslında *medrese* tarzı bir camidir ve kuşkusuz yanlış bir inanışa göre "emirin Çinli eşine," Bibi olarak adlandırılan Saray Mülk Hatun'un anısına inşa edilmiştir. 1399 yılında başlayan inşaat Timur öldüğünde tamamlanmak üzereydi. Oldukça büyük olan bu cami (167 metreye 109 metre) eskiden iddia edildiği gibi dünyanın en büyük camisi değildir, kubbelerden (en yükseği 100 m) ve kemerlerden (26 metre yüksekliğe 16 metre kemer açıklığı) oluşur. Bu caminin *eyvan* yerine kare planlı kubbeli salonları olmasaydı, dört *eyvan*'lı *medrese*'lerin klasik planını etkilediği söylenebilirdi. Kubbenin, kemerlerin, minarelerin üzerinde süslemenin büyük bir bölümünü oluşturan birkaç fayans mozaik parçası kalmıştır. Çok ince bir zevk ürünü olan bitki motifli silmelerle bezenmiş parlak renkli, turkuvaz, sarı, yeşil, manganez kahverengisi ve siyah süslemeleri hayranlık uyandırıcıdır. Her ne kadar bugün tam bir harabe halinde olsa da unutulmaz bir anıttır. Ne yazık! Şimdi yeniden inşa edilmektedir.

Zindan Şah Semerkant'ın hazinesidir. En basit haliyle mükemmel bir güzelliğe sahiptir. Güzelliği, bu mezarlıktaki anıtmezarların hepsinin, inceliğin, zarafetin, yüksek zevkin ve bir tür dişiliğin dışavurulduğu samimi küçük yapıtlar olmasından ileri gelmektedir. Kadınların mezarlarının sayısı diğerlerinden daha fazla değil mi-

dir, en güzel mezarlar da bunlar değil midir? Bu çok kutsal bölgede, Moğolların her şeyi yıktığı bu Yaşayan Kral mezarında her şeyi yeniden inşa etmek gerekmiştir. Dikkatimizi çeken sade ve soylu mimariden çok, en güzel eserlerde dahi zor bulunan mükemmellikteki düzenlemedir; Timur'un eşi Tuman Aka'nın (1405), Timur'un kardeşi Kutluk Türkan Aka'nın (1386), Timur'un Çukçuk Bika adıyla da bilinir kardeşi Şirin Biki Aka'nın (1385) –içlerinde en görkemlisi budur– mezarları en güzel eserleridir. Seramik sanat tüm yönleriyle, dökme parçalarıyla, sırlı karolarıyla, mozaik fayanslarıyla burada sergilenmiştir. Çok açık pembe tuğla zemindeki baskın renk, olabilecek tüm tonlarıyla mavidir. Buradaki işçilik o kadar incedir ki, insan rahatlıkla mücevhercilerin elinden çıktığını düşünebilir.

Şahruh'un en önemli eseri eşinin adını taşıyan Gevher Şah Camisi'dir; Meşhed'de Şirazlı bir mimar tarafından inşa edilmiştir; hayranlık verici bir orantı duygusuyla ve en özgün tarafı *mukarnas* (sarkıtlar, arı kovanı) çalışmasında ortaya çıkan iç mekânıyla dikkat çekmektedir. Burada anmamız gereken diğer eserler, Ensari'nin (1802'de ölmüştür) Herat yakınlarında bulunan ve 1425'te yeniden inşa ettirilen Gezirgah'daki mezarı ve Kargird Medresesi'dir.

Uluğ Bey Semerkant'ta adını taşıyan *medrese*'yi yaptırmıştır (1437), bu *medrese* Registan Meydanı'nın yeniden inşasından kalan tek eserdir. Uluğ Bey'e ayrıca Guremir'in bitirilmesini, Kadızade Rumi'ninki de dahil olmak üzere Zindan Şah'taki pek çok mezarın inşaatını borçluyuz. Buhara'da Uluğ Bey yine kendi adını taşıyan ikinci bir *medrese* daha inşa ettirmiştir, daha küçük olan bu yapı şehirde bu türdeki en eski eserdir (1417). Baktra'daki pek çok yapıdan yalnızca bir anıtmezar ve bir cami kalmıştır: örneğin Guremir'in bir taklidi olan Ebu Nasar Parsa Camisi.

Herat'taki Ulu Cami 1200'de kurulmuştur ve Hüseyin Baykara tarafından yeniden inşa edilmiştir. Çok büyük dört *eyvan*'lı bir yapı olan bu bina, günümüzde yeniden onarılan seramik süslemeleriyle değerlidir. Harap durumda olmasına karşın Timur döneminin en değerli eserlerinden biridir.

Endüstriyel Sanat

Mimari ve resim Timurluların renk zevkini açığa çıkarmaktadır. Bu Müslüman dünya için bir yenilik değildir, ama renkler, yapıtların her yerinde en ince ayrıntılardan en büyük parçalara kadar hiç böylesine kullanılmamış, minyatür sanatta hiç bu kadar önemli bir yer edinmemiştir.

XV. yüzyılın el yapımı eserlerinde renk kullanımına yeniden rastlayınca hiç şa-

şırmıyoruz. Bu renklerin en iyi ifadelerinin bulunduğu halılar, bugün çok yıpranmış durumdadırlar, elimizdeki örneklerin sayısı çok azdır ve çok zor bulunmaktadırlar. Bu halılar, XVI. yüzyılda Safeviler tarafından dokunan halıların atalarıdır. Kumaşlarsa tam aksine çok iyi korunmuşlardır ve çok bilgi verirler. Lüksü seven Timurlular giyinmeyi seviyorlardı ve modayı izliyorlardı; modaları tüm modalar gibi kaprisli ve sürekli değişkendi. Babur bunlardan çokça söz eder. Altın ve gümüş işlemeli brokarlar, kadifeler, ipekler, oldukça iyi gözlemlenmiş gerçekçi figürlere giderek daha fazla yakınlaşan, ama yine de belli bir üsluba göre işlenen abartılı desenlere sahiptirler. Çiçekler, özellikle laleler, sümbüller, karanfiller, yabangülleri, günah çiçekleri, bükülmüş ince narin saplarıyla betimlenmekte ve çok özenli ve zevkli büyük buketler oluşturmaktadırlar.

25. BÖLÜM

BUHRANLI 1500'LÜ YILLAR

XVI. yüzyılın ilk yılları dünyada büyük hükümdarların yılları oldu: İngiltere kralı VIII. Henry (1509), I. François (1515), Charles Quint (1516), Muhteşem Süleyman (1520), Korkunç İvan (1533). Orta Asya yolu, Şah İsmail, Han Şeybani ve Babur'le açılmıştı. Han Şeybani'yle Babur Orta Asya'da doğmuşlardı, Şah İsmail ise bu topraklarda önemli rol oynamıştı. Çeyrek yüzyılda Asya'yı yeniden biçimlendirdiler, iki büyük imparatorluk ve güçlü bir krallık kurdular. Aynı yıllarda Batı Avrupa, büyük deniz keşifleri ve Portekizliler sayesinde yeni bir çağ açmıştı ve Orta Asya bu yeni çağın ilk kurbanı oldu.

Üç Büyük Adamın Portresi

Bu üç büyük adam içinde Muhammed Şeybani'nin iki öncü kahramanın düzeyine çıkamadığı düşünülür. Kuşkusuz onlar gibi büyük deha sahibi değildir, parlak başarılara imza atmaz, ama sıradışı biridir; bu ikisinin gölgesinde kalmayıp özellikle de Babur'ün kör ve adaletsiz, inatçı ve bulaşıcı nefretinden çok çekmemiş olsaydı belki onların düzeyinde bir fatih olabilirdi. 1451'de doğar ve babası Ebul Hayr, ayaklanan Kazaklara karşı savaşırken 1468'de öldürülür. Timuroğullarının himayesi altında Buhara ve Semerkant'ta zor bir ergenlik geçirir. Daha sonra Timurlulara ihanet edecektir. Belli bir eğitim almış ve belli bir kültür edinmiştir (öyle ki Behzat'ın eserlerini elden geçirebilecek ya da kötü müzisyenlerin bestelerini düzeltebilecektir), sonra Mahmut Han'ın yanına geçer, daha önce gördüğümüz gibi Mahmut Han ona, 1488'de Türkistan'da (Yassi) bir yurtluk verecektir. Burada değerini kanıtlar. On iki yılda etrafına Özbeklerin çoğunluğunu toplar ve büyük bir askeri güç oluşturur. Timurluları ve Moğolistan Çağataylarını yener ve bir taktikçi olarak Babur'ü savaş alanında geçer.

Bazı konularda farklılıkları olsa da Babur ve Şah İsmail'in belli ortak noktaları vardır. Her ikisi de engin bir kültüre sahiptir, sanat zevkleri aynıdır ve ikisi de bü-

yük yazarlardır. Her ikisi de çok erken yaşlarda büyük başarılara imza atmıştır, aynı maceralı hayatı yaşamışlar ve benzer kaderleri paylaşmışlardır ve büyük imparatorluklar kurup ardlarında Ekber, Şah Cihan, Büyük Şah Abbas gibi büyük hükümdarlar bırakmışlardır. Şah İsmail Babur'ü komutanlık özellikleriyle, kariyerinin sürekli yükselen çizgisiyle geçmiştir, oysa Babur başarıdan hezimete, yenilgiden zafere giden inişli çıkışlı bir yaşam sürmüştür. Babur, Şah İsmail'i, onu başarıya götüren, ama ruhunu parçalayan hırslarıyla, hayatın küçük şeyleri karşısında duyduğu hayranlıkla (iyi bir kavun, odun ateşi, sandalcılık), doğaya olan tutkusuyla (çiçekler, bahçe, yeşil ova) ve *kalender* denilmesine yol açan sadeliğiyle geçer.

XV. Yüzyıl Sonu

XV. yüzyılın son yıllarında Timur prensleri, Herat padişahı Hüseyin Baykara'nın mesafeli ve belirsiz yönetimi altında Timur İmparatorluğu'ndan kalanı paylaştılar. Bazı büyük şehirlerde Ebu Said'in oğullarının çoğu neredeyse tam bir özgürlük içindeydi: Semerkant'ta Sultan Ahmet Mirza, Karşi'de Sultan Ali Mirza, Hisar'da Sultan Mahmud Mirza, Andican'da Ömer Şah Mirza – ve torunu Bay Sungur Mirza da Buhara'da aynı özgür yönetimi sürdürdü. Bu arada ötekiler Harezm, Baktra ve Kabil'de hüküm sürüyorlardı. Moğol hanları her zaman olduğu gibi Taşkent'te hüküm sürüyorlardı, burada Yunus Han'ın iki oğlundan Mahmut Han hükümdardı ve Uygur ülkesinin efendisi ve Şeybanilerin beyi olan kardeşi Ahmet Han'a bağımlıydı. Bu iki prensin yanı sıra, yalnızca formalite icabı ya da hukuken bağlaşık konumunda olan pek çok bey, ne Çağatay soyundan ne Timur soyundan geldikleri halde, kimi zaman onlar kadar, hatta daha fazla nüfuz sahibiydiler. Çok iyi tanıdığımız Duklatlar, her zaman Kaşgar'da kalmışlardır; önce Muhammed Hüseyin'in, sonra kuzeni Ebubekir'in (y. 1479-1514), sonra da Şah Hüsrev'in egemenliğinde yaşamışlardır. Babur'a göre Şah Hüsrev, bu Kıpçak Türkü, Özbekler müdahale edip öldürene kadar büyük gürültü koparan "bitmiş tükenmiş küçük bir adam"dır. Kariyerine Maveraünnehir soyluları (*tarkan*) emrinde "gözde" olarak başlayan Hüsrev, kadın satarak zenginleşmiş ve Kunduz'un yöneticisi olmuştur. Bu durumdan yararlanarak Herat adına Amuderya'nın doğusunda kalan tüm bölgede neredeyse yüz elli bin kilometrekarelik bir alanda hakim olmuş, iki Timur prensine saldırmış ve birini kör ettirirken (Mesud, 1498, onun lalasıydı) ötekini boğdurmuştur (Bay Sungur, 1499).

Türk prensleriyle Moğol prensleri arasındaki ilişkiler hem barışçıl hem saldırgan hem yakın hem de mesafelidir. Birbirlerinden kuşkulanır ve birbirlerini kıskanırlar. Birbirlerinden toprak çalar, ama birbirlerini ziyaret eder ve kadınlarıyla ev-

lenirlerdi. Yunus Han'ın iki kızı (Mahmut ve Ahmet'in kızkardeşleri) Timurlu prenslerle evlenmişlerdi; biri Semerkant prensi Sultan Ahmet Mirza'yla, öteki –Babur'ün annesi olacaktır– Andican prensi Ömer Şah Mirza'yla evlenmiştir. Bir başka prenses de* Duklatlı Muhammed Hüseyin'le evlenir, bu evlilik bağı yüzünden kuzeni Ebubekir Kaşgar'dan kovunca Taşkent'e sığınır ve burada hanla çok yakın ilişkiler kurar. Evlilikler hiç bitmez. 1488'e doğru küçük Babur henüz beş yaşındayken Semerkant'a getirilir ve hükümdarın kızı olan küçük kuziniyle nişanlanır. Bu önemli bir yolculuktur! Küçük Babur Timurların başkentine aşık olacak ve bu şehre her zaman kalpten bağlı kalacaktır. 8 Haziran 1494'te Ömer Şah Mirza, Fergana prensiyken, dar bir yolda güvercinliğin tepesinden düşerek ölür. Büyük oğlu Babur (daha doğrusu Babr "panter" demektir) kral olur. 11 yaşını henüz dört ay geçmiştir.

Mirasa sahip çıkmak için iyi bir dönem değildir. Ömer Şah sağı solu belli olmayan bir hükümdardır, bu nedenle öldüğünde en yakın akrabaları Semerkant'tan Sultan Ahmet Mirza ve Taşkent'ten kayınbiraderi Mahmut Han ayaklanırlar. Ama çocuk için ne mutlu ki koalisyon kendi kendine kurulur. Semerkant *mirza*'sı hastadır ve iyileşmek için ülkesine geri dönmeyi tercih eder –1494 yılında burada ölür. Mahmut Han cesaretini kıran bir kaza geçirir ve yüzseksen derece çark eder. İninden çıkan Duklatlı ise kendine verilen tazı payına razı olur ve ısrar etmez. Hisar yöneticisi Sultan Mahmud Mirza, kardeşinden sonra Semerkant tahtına çıkar. O bir canavardır ve yalnızca birkaç ay tahtta kalır.

Babur, Bay Sungur Mirza'yı tanımayı reddederek Buhara'nın efendisi olduğunu iddia eder. Moğol dayısı Mahmut Han'ı görmeye gider ve gönlünü kazanarak, himayesi altına girer. Bay Sungur'un Babur'den başka rakipleri de vardır; bunlar Karşi'nin yöneticisi kardeşi Ali Mirza, Mahmud Mirza'nın oğlu Sultan Mesud Mirza'dır. Üç prens yeni hükümdarı alt etmek için birleşirler. Başkenti kuşatırlar (Temmuz 1496), şehir ancak Kasım 1497'de teslim olur ve oybirliğiyle Babur'ü tahta geçirirler. Babur onbeş yaşında dünyanın en büyük şehirlerinden birinin tek efendisi olur. Ama yalnızca yüz gün başta kalır. Başka bir çaresi yoktur, çünkü Fergana kral olarak genç kardeşini seçer. Sultan Ali Mirza Babur'ün Semerkant'taki yerini alır.

Sultan Ahmet Mirza'nın (1451-1494) kırk yıllık hükümranlığından, çok sakin geçen bu dönemden sonra tahta altı yılda dört prens geçer, öyle ki artık halk için hepsi birdir. Görülüyor ki bu dört prensin arkasında ülkeyi yöneten aslında soylular olmuştur. Yeniden Babur düşünülür, ama tahta Şeybani Han geçer.

---

* Tarihçi Haydar Mirza'nın annesi.

Özbek İşgali

Kendisine bağlı Muhammed Şeybani'yi Maveraünnehir üzerine gönderen Mahmut Han'dır. Askeri operasyonlarda kendisi başarılı olamadığından Şeybani'nin başarabileceğini düşünür. Şeybani Buhara'ya yürür, burayı ele geçirir ve Semerkant şehrinin teslim olmasını sağlar; buna neden olan da Babur'e göre "cinsel isteklerinin esiri olmuş," kendisine bir koca bulmaktan başka bir şey düşünmeyen Ali Mirza'nın annesidir. Şeybani şehri ele geçirir ve ona adi bir kadın gibi davranır. Timurlular Maveraünnehir'i kaybederler. Yerlerini Şeybaniler, daha doğrusu Ebul Hayrlılar alır. Bunların gelişiyle şehir Türklerin elinde kalır, ama Özbeklerin denetimine geçer. Daha sonra Özbekistan adını alacaktır (1500).

Padişah Hüseyin Baykara yerinden kıpırdamaz. Babur, kendisi harekete geçmeye karar verir; böylece soyundan gelenleri, özellikle de ailenin reisini kımıldatabileceğini düşünür. Semerkant'a saldırır ve güçlük çekmeden şehre girer. Şeybani tüm ordusuyla Maveraünnehir'in fethine gidip burada küçük bir birlik bırakmıştır. Şehir halkı intikamını alır. "Özbekler sokaklarda ve taş oluklarda sıkıştırılarak köpekler gibi taş ve sopa darbeleriyle öldürülür. Bu şekilde dört ya da beş yüz Özbekli can verir." Babur boşuna savaş çığlıkları atar. Şeybani'den korktuklarından ya da rahatlarını bozmak istemediklerinden kimse silaha sarılmaz. Özbek ordularına karşı tek başına savaşmak zorunda kalır. 1501'de Nisan sonu ya da Mayıs başında karşı karşıya gelirler. Savaş Sar-i Pul'da olur. Babur yenilir ve Semerkant'a kaçmak zorunda kalır. Eylül ayında burada teslim olur.

Buna karşın Moğolistan hanları endişelenmektedir. Şeybanilerin onlar için çalışmadıklarını, kendi çıkarlarını gözettiklerini görmektedirler. Mahmut, Kalmukların "Katili" Alatşa olarak adlandırılan kardeşi Ahmet'i çağırır, çünkü bu, Moğolistan'da Cengizhanlıların yeniden egemenlik kurmasına karşın hâlâ gücünü kaybetmeyen komşusu Kalmuklarla sürekli uğraşmaktadır. Ahmet başıbozuk iki bin adamla gelir. Mahmut'un otuz bin adamı vardır. Babur sayesinde casuslarının bulunduğu Fergana'ya saldırmaya karar verirler. Genç prensle, ülkenin bir bölümünün Akşi'yle birlikte ona verilmesi ve Ahmet'in ortak düşmanlarına karşı saldırılarda kullanabileceği üslere sahip olabilmesi için geri kalanının onlarda kalması konusunda anlaşırlar. Ondan aldıkları pay karşılığında Babur'e, fethettiklerinde Semerkant'ı vereceklerini söylerler. Hanlar hayal görüyorlardı: Şeybani gibi bir şef karşısında ağırlıkları yoktur. İlk çarpışmada ezilmişler ve tutsak düşmüşlerdir (1503). Şeybani, iyi bir prens olduğundan onları serbest bırakmıştır. Ahmet, kısa bir süre sonra çok uzaklarda ölmüştür (1504). Mahmut tekrar şansını deneyecektir ve beş oğluyla bir-

likte boğularak öldürülecektir. "Bir kere affetmek iyidir; iki kere tehlikelidir," demiştir Şeybani Han (1508). Tüm Moğollar doğuya doğru çekilmişlerdir. İki yüzyıl sonra da kaybolurlar. Bugün Orta Asya'da Moğollara tek tük rastlıyoruz.

Kabil Hükümdarı

Babur bir süre dolaştıktan sonra Kabil'e yerleşmeye karar verir. Şehir ve çevresinin meşru bir mirasçısı yoktur. Burada hüküm süren Timur prensi 1501 ya da 1502'de ölmüştür ve oğlu, Hüseyin Baykara'nın büyük tımar sahiplerinden Mukim Argun'un başa geçmesine engel olamamıştır. Ülke Timurluların geri gelmesini istemektedir.

Babur bir direnişle karşılaşmadan Hindukuş Dağları'nı aşar ve kolaylıkla şehri alır. Babur günlüğüne, "Yüce Allah'ın izni ve yardımıyla savaşmadan, hatta çarpışmadan Kabil ve Gazne Krallığı ve ülkeleri elime geçmiş, egemenliğimi kabul etti," notunu düşmüştür. Tarih 1504 Eylülünün biri ile onu arasında bir gündür.

Kabil'de hüküm süren herkes gibi Babur de Hindistan'a doğru çekilmiştir. 1505 ve 1507 yıllarında bu ülkeye iki kere saldırmıştır, ama çok ileri gidememiş yalnızca Peşavar'ın ötesine geçebilmiştir. Bazı öncü birlikleri İndüs'a kadar gidebilmiş ve Babur onlara yetişmiştir. Bu dönemde, önemli bir stratejik nokta olan Kandehar daha fazla dikkatini çekmektedir ve Afgan dağlarında yaşayan ve boyun eğdirilmeleri gereken Moğol Hazarlarla ilgilenmektedir. Babur'ün kaderi çizilmiş görünmektedir. Hüseyin Baykara'nın yardım çağrısı onu kaderinin çağrısından geri döndürmüştür.

Herat'ın Yardım Çağrısı

Hüseyin Baykara Maveraünnehir'de Timurluların çöküşünü ilgisizce izlemekle yetinmişti. Yeni başkenti Hiyve on ay boyunca Şeybani'nin saldırılarına direnen Harezm'i de kurtarmamıştı. Ama Özbekler Baktra'ya yürüdüklerinde Timurluların askeri kuvvetlerini yardımına çağırmıştı.

Buna karşın Babur, çok onurlu ve ailesine çok bağlı olduğundan ve Muhammed Şeybani'den nefret ettiğinden yardıma gitmekten alıkoyamamıştır kendini. Herat'a geldiğinde (1506) Hüseyin Baykara otuz yedi yıllık hükümranlıktan sonra ordularının başında ölmüştür ve tahtını iki oğlu arasında bölüştürmüştür, Babur'e göre bu "oldukça ilginç bir ayrımdır ve daha önce hiç örneği görülmemiştir." Burada Babur'ün gözleri kamaşır. Ama insanların yalnızca eğlenmeyi düşündüğünü görüp için için üzülmektedir. O da eğlenir bir süre. Baktra düşmüştür. İnanılması zor bir bi-

çimde padişahın savunma ve bekleme politikası hâlâ sürdürülmektedir. Burada kalması ne işe yarayacaktır? Ülkesine geri döner.

Ailesinden bir prens, Ebu Said'in torunu Vays Han –Mirza Han olarak da adlandırılmaktadır– Kabil'de onun yerine geçmiştir. Babur'ün tahtı yeniden ele geçirmesi gereklidir. Bunu tahttan indirince Babur yalnızca "Yaklaş! Kucaklaşalım!" diyecektir ve onu Badakşan hükümdarı ilan edecektir. Vays Han ölene kadar Babur'e sadık kalacaktır (1520).

1507 Mayısının ortalarında Şeybani yeniden Timurlulara karşı sefere çıkar. Savaş olmaz. Prensler, rakipleri Murgap'ı aştığı anda kaçarlar. 27 Mayısta Özbek Herat'a girer. Tüm Timur prensleri iktidardan devrilmiştir. Hemen hemen hepsi ölmüştür. Şeybani iki tanesini idam ettirir. Aileden yalnızca Babur iktidardadır. Halkının şefi olur ve imparator, padişah unvanını alır (1507).

Şah İsmail'in Gelişi

Doğru ya da yanlış eski bir *şeyh* olan Sefi el-Din'den (Safi el-Din) (1253-1334) geldiğini iddia eden ve bu nedenle kurduğu devlete Safeviler adını veren Şah İsmail, anne tarafından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunudur. Türkler arasında yaşamış ve Hatay adıyla büyük bir Türk şairi olarak ortaya çıkmıştır. Şii ya da iddia edildiği üzere alevi (Ali'nin yandaşı), dahası kızılbaş olan Şah İsmail babasını oldukça küçük bir yaşta kaybetmiş, kardeşleri tarafından hapsedilmiştir; bunların elinden kurtulan Şah İsmail kendi yandaşlarını toplamış ve başarıdan başarıya koşarak Akkoyunluları yenmiş ve 1501'de henüz ondört yaşındayken kendini Tebriz şahı ilan ettirmiştir. Daha sonra Yezd (1505), Bağdat (1508) ve tüm İran'ı fetheder.

Şah İsmail ve Muhammed Şeybani arasında, biri Sünni öteki Şii olduğu için bir savaşın patlak vermesi kaçınılmazdır. Aslında öteden beri dinsel ayrılıklar hep öne çıkarılmış, hatta iyice palazlandırılmış olsa da savaşın asıl nedeni her iki adamın da aynı gurura ve hırsa sahip olmalarıdır.

Şah İsmail, Şeybani ordusunun büyük bir kısmını dinlenmeleri için terhis ettiği sırada saldırarak şok bir baskın düzenler. Böylece Özbek çok zor durumda kalmıştır. Merv yakınında 1 ya da 12 Aralık 1510'da İranlılar Özbek'i ağır bir yenilgiye uğratırlar. Özbek, yara bere içinde terk edilmiş bir çiftliğe sığınır ve burada yalnız başına ölür. Şah İsmail cesedini arayıp bulur ve kafatasından içki içer.

Bu olay Asya'da kendini aşan bir yankı uyandırır. En eski zamanlardan beri ilk kez Turan-İran sınırında Turan İran'a, yani göçebeler yerleşiklere yenilirler. Olayın

yankı uyandırmasının nedeni budur işte. Yine de bazı düzeltmeler yapılsa yerinde olacak. Şiilerin zaferi, dörtyüz yıllık bir çöküş döneminden sonra elbette çok önemliydi ve hiçbir şey bu önemi azaltamaz. Tüm imparatorlukta Sünnilere karşı büyük bir kıyım başlatılmıştır. Sonunda antik İran, Türkler tarafından yönetiliyor olsa da, Arapların işgalinden bu yana kaybettiği ulusal varlığını yeniden kazanabilmiştir Bu ulus, sınırları oldukça daralmış olsa da, hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Şah İsmail Fırat'tan Kandehar'a, Kafkasya'dan Hint Okyanusu'na uzanan 2.800.000 km^2'lik bir alana yayılan büyük bir imparatorluğun efendisi olmuştur.

Babur'ün Maveraünnehir'e Dönüşü

Yorgunluktan oldukça bitkin düşmüş bir kurye bir gün Babur'e onu çok sevindirecek bir haber getirir: Şeybani'nin ölüm haberi. Bunun üzerine Babur Özbeklerin artık tükenmiş olduğuna inanarak atalarının topraklarını yeniden fethetmeye karar verir. 2 Ocak 1511'de Bamiyan'dan yola çıkar.

Özbekler yenilmemişlerdi. Güçlerinin büyük bir bölümü bu savaşta yer almamıştı. Yeni bir han, Muhammed Şeybani'nin amcası Kökçünci (1510-1530) oldukça geç bir yaşta tahta geçmişti. Kısa bir süre İranlıların elinde kalan Maveraünnehir'i yeniden fethetmekte gecikmemiş ve elinde tutmayı becermişti. Bunlara karşı Babur tek başına bir şey yapamazdı. Bir bağlaşığı vardı, ama güçleri yetersizdi. Kabil'de Moğolistan'ın yeni hanını, Ahmet'in oğlu Said'i karşılamış ve bu prens, burada geçirdiği günler anısına Babur'ün bağlaşığı olmuştur: "Bu prensin yanında iki yıldan fazla yaşadım. (...) Yalnızca bir gün önce çok içtiğim için başım ağrıdı, yalnızca birkaç güzelin kaprisi yüzünden acı çektim."

Bu arada Babur, Şah İsmail'le birleşir. Bu çok gururlu adam bağlaşık olmayı kabul etmiştir. Bu iyi Sünni dininden dönmek ve bir Şii olmak zorunda kalır. Bir anda tüm kontrolünü kaybeder, kendini uyuşturucuya verir ve alkol batağına düşer. Böyle bir bedel karşılığında hayatında üçüncü kez Semerkant'a girer. Burada çılgın bir sevinçle karşılanır: "Yollar ve pazarlar kumaşlar ve brokarlarla süslenmişti. (...) İnsanlar: 'Allah'a Şükür, Evrenin Efendisi' diye bağırıyorlardı" (Ekim 1511).

Bu sevinç uzun sürmez. Halk Şiilerden öteden beri nefret ediyordu ve Şah İsmail'in Sünnileri öldürmesi de bu nefreti körüklemişti. Özbekler dinden dönmeye karşı kutsal savaş ilan ederek yerinde bir karar alırlar. Haydar Mirza, Babur'ü sevmesine karşın oldukça kesindir: "(Maverünnehirlilerin) Babur'e saygısı artık bitmiştir." Onun adına savaşmak istemiyorlardır. Özbekler 1512 Nisan ya da Mayısında onu

yenerler ve fethettiği yerleri geri alırlar. Daha kötüsü Kabil padişahının Safevi bağlaşıkları büyük bir kasabayı işgal etmişler ve burada "zengin, yoksul, çocuk, yaşlı" onbeş bin insanı öldürmüşlerdir. Bunlar Babur'ün çok sevdiği halkıdır. Hasta düşer. Halkı bu büyük kıyımdan onu sorumlu tutmakta ve nefret etmektedir.

Bu arada Özbekler 12 Aralık 1512'de İran ordusunu bozguna uğratarak (Gucduvan savaşı) intikamlarını alırlar. Turan ve İran sınırı Amuderya üzerinde belirlenir. Babur'le birleşen Moğollar buna karşı ayaklanır ve öldürüp yakıp yıkarlar; o kadar ileri giderler ki, bölge halkı Özbeklerin gelip bunları yenmesinden, kovalamasından ve son Moğol'a kadar öldürmelerinden çok mutlu olur. Yaklaşık otuz ya da kırk bin civarındayken geriye yalnız ikiyüzden biraz fazla Moğol kalır.

Babur hâlâ umutluydu. Şah İsmail o sıralarda Osmanlılara karşı batı sınırlarında bir ölüm kalım savaşı vermekteydi. Galip gelince geri gelecekti. Ama kahramanların bile belli sınırları vardı. 23 Ağustos 1514'te Şah İsmail Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu yenilgi korkunç bir yenilgi değildi. Ama bir destan böylece son bulmuştu, Şah İsmail artık yenilmez değildi, kendisi bile artık böyle düşünmekteydi. O günden sonra evine kapandı. Bir daha ordularının başına geçmedi; 1524'te otuz altı yaşında ölene kadar da bu inadını sürdürdü.

Babur bir hiç için dinden dönmüştü. Kabil'e geri döndü. Said Han Fergana'yı boşalttı, Kaşgar'a geri çekildi ve Doğu Uygur'un fethini tamamlayarak teselli buldu. Padişah Şii olduğunu unuttu. Uyuşturucu ve alkolü de unuttu. Babur'ün bu dönüşü esaslı bir dönüş oldu (1527).

Hindistan'ı fethetmekten başka bir şey kalmamıştı geriye. 17 Kasım 1525'te oniki bin asker ve ateşli silahlarla buraya saldırdı. 1519'dan beri büyük toplar ve arkebüz kullanmaktaydı, 1525'ten sonra da gurur duyduğu daha büyük topları kullanmaya başladı.* 20 Nisanda Sultanın ordusunu Panipat'ta yendi. 25 Nisanda Delhi'ye girdi. 27 Nisanda adına Cuma *hutbe*'si okundu. Büyük Moğollar Hindistan İmpara-

* Toplar kuşkusuz Osmanlılardan alınmıştır. Yine de bunları 1356'dan beri ya da en doğrusu çok daha önceden kullanan Çinlilerden alan Bengallilerden ya da Hindistan'daki Portekizlilerden almış da olabilirler. Bununla birlikte Timurluların ilk baştopçusu bir Osmanlıydı. 1527'de "İmanın Zaferi" adını taşıyan bir topçu sınıfı kurmuştu. Osmanlılar XV. yüzyılda dünyanın en iyi toplarına sahipti (1453'te Türk yapımı bir top 600 kg'lık gülleler atabilirken 1478'de Fransız yapımı deney topu ancak 250 kg'lık gülle atabiliyordu, hatta atmayı deniyordu). Safeviler Çaldıran'da Osmanlı topunu denemişler, sonrasında da toplarla ilgilenmeyi sürdürmüşlerdi. 1529'da Özbeklere karşı top kullanırlar. Ama XVII. yy ortalarında tüfekler oklara göre üç kat daha yavaştılar ve çok daha az etkiliydiler, bu nedenle ateşli silahlar Müslüman Asya'ya çok geç girmiştir.

torluğu kuruldu. İngiltere Kraliçesi Victoria bu topraklara gelene kadar bu imparatorluk varlığını sürdürmüştür.

Babur beş yıl sonra, Badakşan yöneticisi ilan ettiği oğlu Humayun'u son bir kez daha Semerkant'ı ele geçirmeye gönderdikten sonra (Ocak 1529) 25 Aralık 1530'da ölür. Külleri Kabil'e gönderilir. Daha sonra şehrin en güzel yapıtı olacak beyaz mermerden küçük bir caminin yanına, bir tepe üzerinde küçük bir bahçeye gömülür, mezar taşı basit bir taştır. "Sabah güneşi gibi ruhların dünyasını fethetmeye gitti" yazılıdır üzerinde.

Yön Değiştiren Ticaret

Babur Hindistan'ı fethettiğinde, Portekizliler buraya çoktan yerleşmişlerdi. Albuquerque (1453-1515) buraya 1503 yılında gönderilmişti ve 1509'da kral naibi ilan edilmişti.

Bir yandan Hindistan ve Çin arasındaki, öte yandan Basra Körfezi ve Mısır arasındaki deniz ticaretinin önemine karşın deniz ticareti yerini karayolu ticaretine bırakmıştı. Jean de Monte-Corvino deniz yolunun "daha uzun ve daha tehlikeli" olduğunu görmüş ve "yolculuk zar zor iki yılda da bitebilirdi" demiştir.

Büyük gemilerle donanmış İspanyol ve Portekiz donanmaları kavgaya girişince birden her şey değişti. 1487'de Bartholomeo Diaz Afrika'nın güneyinden dolaştı ve Fırtınalar Burnu onunla Ümit Burnu adını aldı. 1492'de Kristof Kolomb Amerika'yı keşfetti. 1497-1498'de Vasco de Gama Doğu Afrika kıyılarından çıktı ve Hint Okyanusu'nu geçerek Hindistan'a, Kalküta'ya ulaştı. 1501'de Alvarez Cabral'in kötü sonuçlanan seferinin (Brezilya'dan döner) ardından yirmi gemiyle yeniden Kalküta'ya vardı, sonra Koçin'e Müslümanların henüz kontrol etmediği bir bölgeye yerleşti. Kızıldeniz'in kilit noktaları ele geçmiş olduğundan (1505-1520) Portekizliler Goa'da (1510), Diu'da (1535) üsler kurdular. Böylece on ya da yirmi yılda Avrupalılar dünyanın önde gelen tüccarları arasına girdiler. 1505'ten sonra baharatlar Lizbon'da, Ortadoğu'dan deniz ya da kara yoluyla gelen her şeyin toplandığı büyük pazar olan Venedik'te olduğundan daha ucuza satılmaya başladı.

Yalnızca Çinli, Hintli, Arap denizciler değil, İpek Yolu'nun geçtiği tüm Orta Asya ülkeleri ve İran, Suriye, Mısır, Anadolu, Venedik, Cenova harap haldeydi. Bunlar arasında gerçekten güçlü, hâlâ hareket yeteneği olan bir tek Osmanlılar kalmıştı. Mısır Memlukleri, Latinlerin kapılarına dayanmasını engelleyemedikleri için –durum buydu– Osmanlılar kendilerini müdahale etmek zorunda hissettiler. 1516-1517'de Suriye ve Mısır'ı fethettiler. Kızıldeniz'de hemen bir donanma oluşturarak

Yemen'i aldılar ve Afrika kıyısında pazarlar kurdular. Safevileri yenince körfezde Basra'ya yerleştiler. Daha sonra 1538'de büyük bir sefer başlattılar –yetmişiki gemi, yirmi bin asker– Hindistan'dan Portekizlileri söküp atmak istediler, ama istedikleri başarıya ulaşamadılar. Bununla birlikte tüm çabaları boşa gitmeyecekti. Avrupalılar yok edilmemişlerdi, ama Müslümanlar en azından kısmen uluslararası ticarette söz sahibi olabileceklerdi. Avrupalılar, yavaş yavaş gemicilikte ilerledikçe güçlenecekler ve bir süre sonra da ticaretin aslan payını kapacaklardı. Kara yolculukları çok uzun sürüyordu, çok riskliydi ve çok pahalıya mal olmaya başlamıştı. Zamanla kıtalararası yolculuklar duracaktı. Avrupa güçlendikçe Asya, özellikle de Orta Asya batıyordu.

Bu arada politikada yaşanan yeni gelişmeler kara yolculuklarını kolaylaştırmıyordu. Kuşkusuz tüm büyük devletler, Çin, Moğol Hindistanı, Maveraünnehir, İran, Osmanlı İmparatorluğu uluslararası ticaretlerini ayakta tutmaya çalışıyorlardı.* Osmanlıların İran ablukası, bundan çok söz edilmiştir, yalnızca yedi yıl sürmüştü (1515-1522) ve hiçbir zaman da çok etkili olmamıştı. Ama çok fazla sınır bölgesi vardı ve Safevi Şiiler ile batıdaki ve doğudaki Sünni komşuları arasındaki savaşlar durmak bilmiyordu. Bu arada Ruslar Asya'nın merkezinin en kritik bölgesinde kendilerini göstermeye başlamışlardı. Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen eski bozkır yolu, Astırhan Hanlığı'nı (İtil) ele geçirdikleri gün kontrollerine geçmişti (1555). Sibirya'nın oluşmasından da önce Pasifik kıyılarına ulaştıklarında Çin'le ilişkiye geçtiler ve işlerin bir kısmını denetimleri altına aldılar.

Güneyden Avrupalı denizcilerle, kuzeyden Ruslarla çevrilen, her yerde Çin, Rusya, İran ve Hindistan'a yerleşen İngilizlere karşı kendini savunur duruma düşen Orta Asya, 1500'lü yılların buhranı içinde, yalnızca iki yüz yıl daha varlığını ve üstünlüğünü koruyabilecekti.

* 1510'da Horasan'dan geçen bir Çin kervanı Bursa'ya varmıştı, ama XVI. yy ortasında genelde kullanılan yol Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçiyordu.

26. BÖLÜM

İSLAMİYET VE BUDİZM ORTA ASYA'YI PAYLAŞIYOR

XVI. yüzyılda Budizm, batıda ve doğuda Moğolları fethetmeyi başardı ve Tibet'te Dalay Lama'nın yükselişiyle yeni bir çehre edindi. Buna karşın Uygur ve Kuzey Afganistan'da son üslerini de kaybetmişti. Aynı sıralarda Hıristiyan kiliseleri kayboluşlarının izini sürmekte zorlandığımız bir hızla birer birer kaybolup gidiyorlardı. İli bölgesi için Moğolların geri çekilişinin son darbeyi vurduğunu söyleyebiliriz. Maveraünnehir şehirlerinde, özellikle Buhara'da ve tabii başka yerlerde, inatçılıkları ve aynı zamanda esneklikleriyle daha sonraki yüzyıllarda da varlıklarını sürdürebilen Musevi topluluklar yaşamaktaydı.

Bu arada, İslamiyet Maveraünnehir'de kesin zafer kazanmıştı; geçmişi burada çok eskilere dayanıyordu, ama daha yeni yeni varlığını gösterdiği tüm doğu Türkistan'da Kansu sınırlarına kadar hakim olmuştu. Orta Asya'da yalnızca birkaç Şamanist topluluk kalmıştı: Altay Dağlarında yaşayan topluluklar ve dört büyük kola ayrılmış göçebe Kazak toplulukları, Büyük Ordu (Ulu Juz), Orta Ordu (Orta Juz), Küçük Ordu (Kişi Juz) ve Bükey Ordusu – 1538 yılında Han Hak Nazar bunları birleştirecektir, ama yine de aralarında çok sıkı bağlar kurulmayacaktır. Geleneklerine çok bağlı Kazaklar İslamiyete geçmeyi hep reddetmişlerdir. Buna karşın bu topluluklarda bile, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda oldukça geç olsa da zaferle taçlanacak Müslüman propagandası etkisini hissettirmeye başlamıştı.

XVI. yüzyıllarda Şeybaniler

Safeviler ve Şeybaniler arasında devletlerinin kuruluş tarihinden beri süren savaş XVI. yüzyılda da sürecek ve her iki taraf için de başarıdan yenilgiye giden değişken bir çizgide devam edecektir. Muhammed Şeybani'nin ardılı Kökçünci (1510-1530) Horasan'a saldırmıştı bile ve Meşhed ve Asterabad'ı almış, sonra Türbet-i

Şeyh Cem savaşında (26 Eylül 1528) Şah Tahmasp (1527-1576) tarafından yenilgiye uğratılmış, daha önceden de gördüğümüz gibi bunun sonucunda da Babur, oğlu Hümayun'u boşuna Semerkant'ı fethetmeye göndermiştir.

Bu uzun savaşın en önemli aşamaları, Özbeklerin İskender Han yönetiminde Herat ve Meşhed'i aynı anda işgal etmesi (1560-1587), bu zaferden kısa bir süre sonra 1587'de, Büyük Şah Abbas'ın (1587-1629) uzun süredir babasının egemenliğinde olan Maveraünnehir'in asıl efendisi II. Abdullah'ın başını çektiği (1583-1598) işgalcilere kesin bir darbe vurarak ülkesinden atmasıdır. Daha sonra Baktra Özbeklere 1582'de boyun eğecek olsa da, o sıralarda Hindukuş'un kuzeyindeki bozkırlarda bugün de varlığını sürdüren bir Özbek halkı yaşıyor olsa da, 1530'da Amuderya üzerinde çizilen sınır iki imparatorluğun son sınırı olur.

Bu iki imparatorluk da birbirine üstün gelemez, çünkü her ikisi de öteki sınırlarındaki savaşlarla çok meşguldür; Safeviler Osmanlılara, Şeybaniler Kazaklara, Kalmuklara ve Moğolistan'a (1582'de çetin Kazak seferi, Kaşgar'daki harekat, Kaşgar'ın ve Yarkent'in yıkılışı) karşı savaşıyorlardı. Bu arada Şeybanilerin tek ve birleşik bir devlet olmadığını, birbirine rakip büyük prensliklere bölünmüş olduğunu söylemeliyiz. Yalnızca II. Abdullah Buhara (1557), Semerkant (1578) ve Taşkent'in (1582) efendisi olarak krallığı birleştirebilmeyi ve imparatorluk sınırlarına ulaşmayı başarmıştır. Bununla birlikte Şeybanilerin eski Timurlularda olmayan bir özellikleri vardı: tehlikede olduklarında kavgalarını unutup, dış düşmanlara karşı ortak bir cephe oluşturabiliyorlardı.

Hive Hanlığı

Varlığını en uzun süre sürdüren en büyük bağımsız hanlık Harezm Hanlığı ya da tarihte bilinen adıyla Hive Hanlığı'dır. Aslında Amuderya'nın bir kolunun kurumasıyla Urgenç çöl olup bu şehri terk etmek gerektiğinde Hive, 1610'a doğru II. Arap Muhammed döneminde (1602-1623) başkent olmuştur.

Muhammed Şeybani'yi öldürdükten sonra Safeviler Özbeklerin belli başlı şehirlerini işgal ettiklerinde, öteden beri Şiilere düşman olan Urgenç halkı, işgalcileri kovalayan ve bağımsızlığını ilan eden Ebul Hayrlı İlbars'ın (1512-1525) önderliğinde ayaklanır. Bu hanedan ve hanlık, en son hanı 1920'de tahttan indiren Bolşevik Devrimi'ne kadar varlığını sürdürecektir.

Buhara ve Semerkant Hanlıklarının birbiriyle ilişkileri her zaman iyi olmamıştır. Hive, önce Ubeydullah sonra da II. Abdullah yönetiminde büyük kolun hüküm-

ranlığını tanımak zorunda kalmıştır. Ama Hive bu durumdan hoşnuttur ve bu fırsatı değerlendirerek kendi kültüründen yüksek olan bu kültürü değerlendirmiştir. Ayrıca II. Abdullah'ın tüm Özbek ülkelerinde bunları birleştirmek için gösterdiği büyük çabaların zararlı etkilerinden de kurtulur. Oğlu El-Mümin'in isyanıyla hükümranlığı son bulan bu hanın ölüşüyle (1598), asi oğul durumu kurtaramamıştır. Yedi ay hüküm sürdükten sonra bir Haşhaşinin bıçak darbesiyle öldürülür. Onunla Ebul Hayr hanedanlığı son bulur.

Şeybanilerin Eseri

Genelde Özbeklerin Maveraünnehir'i gerilettikleri düşünülür, ama bu görüşü desteleyecek kanıtlarımız yoktur. Kuşkusuz bu ülkeye geldiklerinde, tüm bozkır halkları gibi bunların da barbar oldukları düşünülmüştür. Ama tüm barbarlar gibi uygarlaşabilirlerdi ve gerçekten de çok çabuk uygarlaştılar. Müslüman olurlar ve bu dine çok bağlanırlar. İnançları beyinlerinden çok kalplerine hitap ediyordu ve Ahmed Yesevi'ye büyük bir saygı duyuyorlardı. Bu din adamı, Timur'un onun için inşa ettirdiği çok güzel bir anıtmezarda, Özbeklerin Türkistan olarak adlandırdıkları Yassi'de yatar, Şeybani'nin ölümüyle sığındıkları ve sonra da kaderlerinin peşinde terk ettikleri de aynı şehirdir: Yassi. Yine Yassi'de pek çok hanın mezarı bulunmaktadır.

Uygarlığa yaptıkları katkılar çağdaşları tarafından da yüceltilir. Ubeydullah göçebelerde olduğu kadar yerleşiklerde de örnek hükümdar olarak gösterilmektedir. Hiç bitmeyen savaşlarına karşın Abdullah halkı için gerçekten kaygılanırdı. Bozkırlarda kervansarayların kuruluşu, yolların onarılması ve uzun süredir sulamada büyük başarılar kaydeden bu ülkede yapılan su akıtma projeleri ve su kanallarının yeniden işler hale getirilmesi çalışmaları haklı olarak bu hana atfedilir.

Özbeklerin barbar yanı, düşmanlarına karşı gösterdikleri acımasızlıkta, Kazak ülkelerinde ve özellikle Şiilerin kutsal şehri Meşhed gibi, ele geçirdikleri büyük İran şehirlerinde yaptıkları kıyımlarda ortaya çıkar; ama bu acımasızlıkları o günün koşullarında beklenmedik şaşırtıcı bir özellik midir acaba? Her şeye karşın Maveraünnehir'in kültürel düzeyi bunların egemenliği altındayken yükselmiştir ve aydınları onurlandırmak, halkı eğitmek için gerçekten büyük çaba göstermişlerdir.

Büyük Bir Sanat Şehri: Buhara

Şeybanilerin mimari yönü kendini özellikle Buhara'da göstermiştir. Her ne ka-

dar bu şehrin en güzel anıtları onlardan önceki dönemlere aitse de, bu şehre sanatçı kimliğini ve büyük bir hayranlık duyulan üslubunu veren Şeybanilerdi.

Timurluların mirasçıları Ebul Hayr prensleri, Timurluların açtıkları yolda ilerlemiş, İran sanat okuluna sadık kalmışlardır. Genel anlamda anıtlar ne plan ne kuruluş ne de iç mekân düzenlemeleri açısından farklılık gösterir. Her zaman olduğu gibi yanlarında *eyvan*'lı anıtsal holler bulunan minareleriyle dört *eyvan*'lı haç biçimli yapıtlardır ve hepsi de fayans kaplamalarla döşelidir. Buna karşın kendinizi Isfahan ya da Şiraz'da hissetmenize olanak vermeyen bir Orta Asya dehası her yerde kendini göstermektedir. İran'ın biraz da yapmacık inceliğinden uzak, kesin, neredeyse kaba biçimler dayatan bu üsluptur; önceki zamanların, süreklilikten çok kısa sürede parlak yapıtlar dikme eğilimine tamamen zıt olan dayanıklılık kaygısı, devasa yapılara olan ilgi Orta Asya zevkinin yansımalarıdır. Üzerlerine sıva çekilmemiş tuğlalarla yapılan eski süsleme üslubu, en çarpıcı biçimde Samani İsmail'in anıtmezarında Kalyan Minaresi'nde kullanılmıştır; arada sırada yeniden kendini gösterir ve çadırlardan alındığı apaçık, temeller üzerine oturtulmuş, "prototipi olan budanmış ağaçtan gelen doğal şekliyle, gemi direkleri gibi iğ biçimli" (Migeon) canlı ağaç görüntüsü veren ahşap sütunların kullanımı da Orta Asya etkisini ortaya koyar. Çin etkisi yalnızca seramik süslemede değil, Çinli seramikçilerin paletinden alınan pembelerin, menekşe renginin, kiremit kırmızısının, yeşillerin ve lâl renklerinin kullanıldığı boyalarda da kendini gösterir.

Pek çok yapıt vardır. Kuru bir liste yapmak yerine belli başlılarını, en iyi yapıları sayalım. 1514'te ilk planına göre yeniden inşa edilen eski Kalyan Camisi 130 metreye 80 metre boyutlarında genişletilmiştir ve avlusu 288 küçük kubbeyle örtülü zarif bir revakla çevrilidir. Bunun tam karşısında "ayna" tekniği denilen bir teknikle Mir Arap Medresesi (1535-1536) inşa edilmiştir, bu yapı şehrin başlıca öğretim merkezlerindendir ve Sovyet rejiminde de faaliyetini sürdüren tek dini yapıdır. Bir *mihrap*'tan çıkan ve yan hollerden geçerek ikinci bir *mihrap*'ta son bulan merkez bir eksen etrafında iki yapıyı birleştiren geometrik bir planı vardır. Yapının simetrisini yalnızca daha önceki tarihlere ait büyük minare bozmaktadır, ama bu yapıyı bozmak şöyle dursun, güzelliğini artırmaktadır.

Oldukça klasik bu iki büyük yapıtın tam tersine küçük Balyan Camisi, aynı dönemde olmasına karşın yan hollerinin olmamasıyla yenilik yaratır. Burada holün yerine, ahşap çatılı, çok yüksek ince ahşap sütunlu bir teras bulunur. İçi, özellikle *mihrap*'ta göze çarpan çok güzel seramik kaplamalarla ve muhteşem kakmalarla süslü tavan tekneleriyle döşelidir.

XVI. yüzyılda pek çok *medrese* kurulmuştur, bu da o dönemde eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır.. Yazın halkın gezmeye, tavla ve kağıt oynamaya geldiği, suları biraz kirli bir havzası olan Liabi Haus Meydanı'nda pek çok yapı, *medrese* ve manastır vardır. Yalnızca bir tanesi, yatılı öğrenciler için yüzaltmış odası bulunan Kudaltaş Medresesi (1568-1569) Şeybani dönemindendir – ötekiler XVII. yüzyıl tarihlidir. Fayans süslemeler vasattır; mimar, tuğlalarla yapılan süsleme üslubunu kullanmış, böylece Timur öncesi döneme bağlı kalmıştır, ama bu dönemin mükemmelliğine ulaşamamıştır. Biraz ötede, karşı karşıya iki *medrese* vardır, bu nedenle Koş Medreseler (İkiz Medreseler) adını taşırlar, ilki çok büyüktür ve hükümdarın annesine (Mader-i Şah, 1566-1567) ithaf edilmiştir, ikincisi daha küçüktür ve II. Abdullah Han'a (1588-1590) ithaf edilmiştir.

Şehrin pek çok manastırından üç tanesi XVI. yüzyıl tarihlidir. İlk ikisi çok özgün yapıtlar değildir ve *medrese* olarak da kabul edilebilirler. Üçüncüsü Hoca Zeyneddin *hankâh*'ı oldukça ilginç ve yenilikçi bir yapıttır. Yan holü olmayan bu bina, yapıya olağanüstü bir güzellik veren ince ve yüksek ahşap sütunlar üzerinde yükselen ahşap tavanlı bir galeriyle çevrilidir.

Şeybani döneminden üç muhteşem pazar yeri de kalmıştır; *bedesten* ya da kapalıçarşı olarak da adlandırıldıkları gibi, *tak*, yani "kemer" olarak da adlandırılırlar, çünkü kubbelerle kaplıdırlar. Doğuda olması gerektiği gibi bu devasa yapılar iki ya da pek çok anayolun (şapka pazarında beş yol vardır) kesiştiği yapılardır, büyük tonozlu geniş bir kubbeyle örtülüdürler, merkezdeki kubbenin etrafında yakınında ya da uzağında farklı boyutlarda başka kubbeler bulunmaktadır. Güzel bir mimari fantezi yaratan bu özelliğin dışında *tak*'lar özellikle işlevseldir ve yapıya asıl güzelliğini verirler. *Eyvan*'sız ve neredeyse süslemesiz bu holler yapılara tamamen başka bir görünüş verirler ve giderek yorucu olmaya başlayan bütünlük eğilimi böylece son bulur.

Moğolistan

Muhammed Şeybani'nin Moğolistan hanları Ahmet ve Mahmut'u yenmesiyle Moğollar doğuya sürülmüşlerdi ve Batı Türkistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardı, ama bu zafer yine de Moğolistan'ın varlığını sona erdirememişti. Ahmet'ten sonra Turfan, Karaşar ve Kuça'da büyük oğlu Mansur Han hükümdar oldu (1503-1543) ve Kaşgar, Yarkent ve Hoten'de küçük oğlu Said Han (1514-1533) babasının yerini aldı, Said Han Babur'ün arkadaşıydı ve Timur hükümdarının dediği gibi "kendini han

ilan ettirmişti." Bu iki kardeş arasındaki yakın ilişki sayesinde Doğu Türkistan en güzel dönemlerinden birini yaşamış, kültür açısından (İran'ın çok istenen, ama yıpranarak gelen etkisi sayesinde) olduğu kadar politik açıdan da ilerlemiş, Ebubekir'in yönetimi altında Aksu ve Kuça'ya saldırılar düzenleyen Duklat ailesinin yarattığı onca bunalıma rağmen bu dönem bir refah dönemi olmuştur.

Said, Budizme karşı kutsal savaşa girmek adına Tibet ülkesi Ladakh'a yerleşmeye çalışmış; Mansur, Çin'e karşı savaşmış, öncelikle de yüzyıl önce ele geçirilmeye çalışılan Hami'yi almak için mücadele etmiş ve 1517'de almıştır. Böylece Kansu'ya baskı yapacak, Bezeklik, Kan-çu ve Su-çu'yu tehdit edecek güce ulaşmıştır.

İki kardeşin ölümüyle ülke geri dönülmez bir çöküş sürecine girmiştir: Mansur'dan sonra tahta çıkan Şah Han (y. 1545-1570) tüm hükümranlığı boyunca kardeşi Muhammed'le uğraşmak zorunda kalmış ve sonunda Muhammed onun yerine tahta çıkabilmiştir; bu tarihten sonra da ülkenin üzerine büyük bir sessizlik çökmüş ve neredeyse tarih sahnesinden çekilmiştir; Said'in yerine önce Abdülreşit (1533-1565), sonra Kaşgar'ı büyük bir anarşi içine sokan Abdülkerim geçmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında en önemli rolü Duklatlar oynamış, aynı dönemde güçlerinin büyük bir bölümünü kaybetmiş durumda olsalar da hanlığı yok eden Duklatlar olmuşlardır. Said'in ordularını Ladakh'a gönderen Haydar Mirza gibi güçlü bir devlet adamı bile Hindistan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Burada işler yolunda gidecek ve Keşmir'in efendisi olacaktır.

Altan Han

Cengizhanlılardan Dayan Han'ın çok çocuğu vardı. Kimilerine göre bu bir şansken Moğolistan için bir sorun olmuştur. Topraklarını mirasçıları arasında paylaştırma geleneğine direnemediği için eserinin boşa gittiği düşünülmüştür. Her ne kadar devletinin parçalanmasını engelleyemese de her yerde iktidara Cengizhanlılardan prensleri getirtmiş ve Moğol olmayanlara ancak basit görevler vermiştir. Françoise Aubin'in dikkati çektiği gibi o tarihten bugüne kadar iktidara gelen yüzotuz beş aileden yüzaltısı Dayan Han'dan, yani Kubilay'dan, yirmibeşi Cengiz Han'ın kardeşlerinden ve yalnızca dördü imparatorluk soyundan gelmeyen, ama Cengiz Han'ın ilk arkadaşlarından Celme'nin soyundan geldikleri için bir biçimde Cengiz Han'a bağlı kabul edilen prenslerden gelmektedir.

Dayan Han'ın üçüncü oğlundan olma torunlarından, 1507'de doğan Tümedlerin prensi Altan Han (1543-1583), yeğeninin oğlu Ordos hükümdarı Kutuktay Seçen

Kongtayci'nin (Tarihçi Sagang Seçen'in büyük büyükbabası) yardımını alarak Mingler, Oyratlar ve Kuku-Nor'un Tibetlilerine karşı savaşmıştır (1529'da Şansi'nin kuzeyine, 1530'da Kansu ve Pekin bölgesine saldırmış, 1542'de Çinlileri ağır bir yenilgiye uğratmış ve ikiyüz bin savaş esiri almış, iki milyon hayvana el koymuştur). Böylece büyük bir saygınlık kazanırlar. Ateşli bir milliyetçi olan Altan Han bir kere iktidara gelince saldırgan politikasını sürdürür. Kuku-Nor Tibetlilerini kovup ülkelerini ele geçirir, 1550'de Ho-pei'nin (Hebei) kuzeyine saldırır ve Göğün Oğluyla iyi bir anlaşma imzalamayı, yüzyıllık ambargodan sonra Çin sınırlarını ülkesinin ticaretine açmayı başarır (kuşkusuz 1574'te). Sarı Irmak yakınlarında yeni bir şehir kurar; Kökegoto, "Mavi Şehir" (Huhehot ya da pinyin yazılışıyla Hokhot) bugün bile varlığını sürdüren en eski Moğol şehridir, öteki şehirler yok olmuştur.

Tüm başarılarına ve Oyratlardan harap durumda olduğu halde bir simge olan Karakurum'u almasına, bunları batıya itmesine karşın büyük bir han olarak kabul edilmez. Moğollar ilk oğlun tahta geçmesi kuralını ilk uygulayanlardır ve hükümdar olma hakkını Çakarlara verirler. Böylece birbiri ardına Badi Han (1544-1548), Kudang (1548-1557), Tümen Sasaktu (1557-1593) ve Seçen (1593-1604) han olur. Altan, yetenekli olmaktan çok doğuştan elde edilen hakka önem veren bir kuralla saf dışı bırakıldığı için çok üzülmüştür. Tibetliler, ona beklenmedik bir biçimde saygınlığını kazanma fırsatı sunar.

Moğolların Budizme Dönüşü

Altan Han'ın Budizmi seçişinin nedeni bu dinin kendine getireceği faydalar değildir, ama kabul ettiği bu inancın onun açısından yararlı olduğu açıktır. XVI. yüzyılın ilk yarısından beri Tibetli rahipler Moğolların Budizme geçmesi için uğraşıyorlardı ve Kutuktay Seçen'in Budist oluşuyla 1566'da büyük bir başarı kazanmışlardı. Budist havarileri için bu çok uygun bir dönemdi. Moğolistan belli bir refaha ulaşmıştı ve Çin'le ilişkiye geçmişti, artık kabuğundan dışarı çıkmak istiyordu. Yaşadıkları büyük maceradan sonra, durgunluk ve çöküş yıllarının ardından Moğollar artık çobanlık dertlerinin ötesinde yeni bir hayat istiyorlar ve içinde yaşadıkları boşluktan kurtulmayı diliyorlardı. Lamacılık onları yeni ülkülere götürmedi, ama bir ideal sundu ve en azından kaderleriyle ilgili sorularına kısmen cevap oldu. Başarıları ve sefaletleri önceki hayatlarında yaptıkları iyiliklerin ya da kötülüklerin bir sonucuydu. Moğollar kuşkusuz eski yılların görkemli günlerini özlüyorlardı, ama imparatorluk günlerine ulaşamayınca en azından görkemli din adamları olmakla ye-

tinebilirlerdi: "Sarı Tarikat" görkemli dinsel törenleriyle devlet törenlerini anımsatmaktadır. Sonuç olarak Moğollar düşünsel ve yazınsal meraklar edinmeye başladılar ve Tibet onlara yalnızca çevirmeleri gereken bitmek tükenmek bilmeyen bir kaynak sunmuştu.

Dalay Lamalar

1576'da Altan Han, Gelugpa'ların (Dge-lugs-pa'lar) Sarı Lama tarikatının şefi ve Tsong-ka-pa'nın ikinci ardılı Sonam Gyamtso'yu (bSod-nams rgya-mts'o) ülkesine çağırır. Kuku-Nor kıyısında ziyaretçisini sanki bir devlet başkanını karşılar gibi, hatta daha da özenerek karşılar, onuruna düzenlenen şenliklerde hiçbir şeyi ihmal etmez. Bu ziyaret sırasında, Moğollar ve Tibetliler arasında Kubilay zamanında kurulan ilişkileri yeniden canlandırmak gayretiyle (daha önce dediğimiz gibi küçük kilise bağışçıları ile devlet ilişkileri) Altan, Sonam Gyamtso'ya Dalay Lama unvanını vermiştir, Moğolca bu unvan (Tibetçe değildir) "Okyanus Lama," yani "Evrensel Lama" anlamına gelmektedir. Altan Han bu rahibi böylece tüm Lamaların şefi konumuna yükseltmiş ve aslında sahip olmadığı bir otorite kurmasını sağlamıştır. Bu unvanının belli bir dönemin içinde sıkışıp kalmaması, bir kuruma dönüşmesi için de ilk Dalay Lama Tsong-ka-pa'nın Sonam Gyamtso'nun ruhunda yeniden dirildiği söylenir. Sonam Gyamtso da resmi olarak üçüncü Dalay Lama unvanını alır.

Bunun karşılığında, tamamen onursal bu yüce göreve getirilen ve unvanı Tibetliler tarafından vakit kaybetmeden tanınan bu Dalay Lama da, Altan Han'ın ruhunda Kubilay'ın yeniden dirildiğini kabul eder. Böylece ikincil soydan (küçük kardeş soyu) gelen Altan bir anda Kubilay'ın kendisi olarak yüce hanların üzerine yükselir ve onun kanından olan büyük kardeşler de bir anda oğulları olur.

Doğal olarak böyle bir yapılanma Moğolların Lama dünyasına girmesine neden olur. Han Dalay Lama'dan halkına yeni kabul ettikleri bu dini öğretmek için kendisine rahipler ve metinler göndermesini ister ve başkenti Kökegoto'da Moğol topraklarındaki ilk Budist manastırı kurar. Bu şehir etrafında büyük bir Lama kültür merkezi gelişir ve şehir o kadar ünlü olur ki dördüncü Dalay Lama tanınır tanınmaz buraya gönderilir ve on üç yıl boyunca öğrenim görür. Yine aynı şehirde genç bir aristokrat, kâhin, yazar ve havari yaşamıştır: Neyiçi Toyin (1557-1633). Çevirilere gelince, bu alandaki çalışmalar Moğol Agusi Gueri, keşişlerin ve laiklerin sık sık ziyaret ettiği bir çevirmen okulu kurduğundan beri oldukça iyi gitmektedir.

Diğer prensler de Altan Han'ın başlattığı işleri hakkıyla yürütürler ve gerisinde

kalmazlar. Büyük han Tümen Sasaktu (1557-1593) başta olmak üzere onlar da Budist olurlar. Fakat bu durumdan Altan Han kadar yararlanamazlar. Altan Han'dan sonra Budizme geçen prenslerden en önemlisi Kalka prensi Abday Han (Abatay Han) (1554-1588), Dalay Lama'nın göreve geldiği aynı yıl bunun tarafından tahta geçirilir (1557). Kalkalar kuzey Moğolistan'da baskın grup olacaktır ve Abday'ın torunu Zanabazar (1635-1723) Urga'da ilk Jebtsundamba Kutuktu ya da bizim deyişimizle "yaşayan ilk Buda" unvanını alır. Bu konuya daha sonra döneceğiz.

Bu tarihten sonra Moğolların dünyevi iktidarıyla Tibetlilerin ruhani iktidarı arasında yakın bir işbirliği kurulmuş ve Moğollar Tibetlilerin dinlerini kabul ederek her iki halk için de yararlı bir iş yapmışlardır. Bu ilişki Abday Han'ın soyundan ikinci kuşak torununun dördüncü Dalay Lama olarak seçilmesiyle (1589-1617) daha da güçlenir ve yirmisekiz yaşında, çok erken bir yaşta ölen bu Dalay Lama'nın yaşamı Tibet'i 1603 ile 1611 tarihleri arasında kana bulayan iç savaş yüzünden kolay geçmemiştir. Genelde dünya işleriyle çok az ilgilenmiş, kendini daha çok dine vermiştir.

İlk yıllarda Dalay Lamalar Tibet'te büyük yankılar uyandırmazlar, ama "Büyük Beşinci" adını alan beşinci Dalay Lama'nın (1617-1682) gelişiyle burada yüksek bir din sınıfı oluşur. Bunun karşılığında Moğolistan büyük bir değişim içine girmiştir. Nasıl olup da Cengiz Han İmparatorluğu'nun yayılmacı ve savaşçı ruhuyla barışçıl Budizmi bağdaştırabildiklerini anlayamıyoruz, ama bunu başarırlar ve devam ettirirler; buradan Moğollarla aynı duyarlılığa sahip olmadığımız sonucunu çıkarabiliriz.

Yine de Budizmin Moğolları saldırganlıktan tamamen uzaklaştırdığı ve Çin'i yeni bir istiladan kurtardığı iddia edilemez, ama geleneklerinin yumuşadığı ve yeni dinin barış, yaşama saygı gibi idealler verdiği, direnişlerini zayıflattığı, sakinleştirdiği, sonuç olarak en ufak anlaşmazlıklarda bile kendilerini sindirmek isteyenlere kolayca teslim olmaya ittiği açıktır. Manastır yaşamındaki bekârlık kuralı o güne kadar savaşlarla ayarlanan aşırı nüfus sorununu kısmen çözmüştür. Lamacılık Moğolları Tibet okuluna sokarak kültürlerini ifade etmede kendilerine özgü bir yol bulma olanağından yoksun bırakmıştır. Bu düşünsel ve sanatsal atılımda Moğolların dehasına özgü ancak birkaç özellik varlığını sürdürebilmiştir. Buna karşın oldukça çelişkili bir biçimde Lamacılık kimliklerini bulmalarını sağlamış, ne Cengizhanlıların tapıncının ne dillerinin ne de ortak geleneklerinin başaramadığını yapmış ve Moğollardan bir ulus yaratmıştır.

Şamanizmin Gerileyişi

Her ne kadar prensler Budizmi büyük bir coşkuyla kucaklamış olsalar da dinlerine sadık kalan –kimisi de Hıristiyanlığa bağlı kalmıştır– halk için aynı şeyi söyleyemeyiz. Kuşkusuz Hıristiyanlık da Şamanizme karşı uygulandığını gördüğümüz sertlikte muamele görmüş ve sonunda yavaş yavaş boyun eğmiştir. Papaz A. Mostaert uzun süre bir arada bulunduğu Ordos kavminde Nesturilikten kalma dinsel gelenekler bulmuştur.

Şamanizmin gerileyişi, ne kadar kesin ve ani olursa olsun, tamamen yok oluşuyla son bulmaz; bunun nedeni bu dinin yeraltına inerek varlığını sürdürmüş olması kadar Lamacılık içinde –tabii yapısını bozarak– erimesidir. Çok esnek olan bu din, Heissig'in de dediği gibi, "Budist duaları alarak ve Budist tanrılarını kabul ederek kendini çok iyi kamufle eder." Ne olursa olsun bugün bile varlığını sürdürebilmektedir, budunbilimciler Moğolların yaşadığı tüm bölgelerden Şamanist şarkılar ve şiirler toplayabilmektedir.

Bu dini yok etmek için siyaset ve din yetkilileri halkı teşvik etme yoluna gittikleri gibi, zorlama yoluna da gitmişlerdir. Örneğin Khortsin prensinin Budizmin kurallarının bir özetini ezbere söyleyene bir at ve kutsal metinleri ezbere söyleyene de bir inek vereceğini duyurduğu anlatılır: "Bu çağrıya pek çok inanan cevap verir." Bu istisnai bir durumdur, çünkü daha çok eğitim yoluna gidilmiştir. Asıl şaşırtıcı olan günümüze ulaşan zorlama ve yasaklama haberleridir. 1578'den sonra Dalay Lama *ongon*'ların, yani putların yıkılmasını, adak törenlerinin ve Şamanist ezgi ve şarkıların yasaklanmasını emreder. İlk ferman 1577'de Tümedlerde yayımlanır, 1578 ve 1682 yılları arasında başka fermanlar da yayımlanmış ve dulların, haremlerin, kölelerin ve sürülerin öldürülmesini yasaklamışlardır. Kuzey Moğollarda Buriyatlar, Budizmi geç kabul etmiş (1712'den sonra) ve ilk manastırlar burada ancak 1730 yılında kurulmuştur, bu halk arasında Şamanizmin gerçekten gerilemesi için 1816 konsilini beklemek gerekmiştir. İdam gibi ağır olmasa da dinini korumakta direnene verilen cezalar oldukça ağırdı. Yalnızca Şamanist heykeller ve eşyalar (giysiler, tamburlar, çanlar) yok edilmiyor, Şamanlara "köpek pisliğiyle" tütsüler yaktırılıyor, atlara ve koyunlara bir süre için el konuluyordu, zaten bu da bir tür ölüm cezası demekti.

Erdene-zü

Abday Han ünlü Moğol manastırı Erdeni-ju'yu bizim deyişimizle Erdene-zü'yü

kuran (1586) handır. Karakurum yakınlarında kurulan bu yapı bir kenarı 400 metre uzunluğunda kare bir yapıdır, yan taraflarında her dönemden yapıtların bulunduğu yüz sekiz *stupa* (Moğollar *sübürgen* adını verirler) bulunmaktadır.

XVI. yüzyıldan, uçları dışa doğru kıvrık cilalı kiremitlerle kaplı büyük çatılarıyla tamamen Çin üslubu etkisini taşıyan tuğla ve tahtadan yapılma üç tapınak kalmıştır. Tüm yapı, doğudan batıya uzanan bir eksen üzerinde (Çin'de olduğu gibi kuzeyden güneye doğru değil) batıya doğru uzanır; bu, yerli geleneklere bir atıftır. Daha yakın tarihli başka bir yapı aynı derecede hayranlık uyandırır (1675); bu, kırmızı boyası ve süslemede kullanılan altınla dikkati çeken Dalay Lama Tapınağı'dır.

Aynı türden bu anıtlara karşı *labrang* (1780) anıtları yer alır, tamamen Tibet üslubu taşıyan bu ibadet yerleri ve saraylar, bütünüyle beyaz masif taşlardan yapılmıştır, teraslarla çevrili üç katlı binalardır, salonları yüksek ve dar pencerelerle aydınlanır. Eski *stupa*'lar arasında en dikkat çekenleri Abday Han'ın ve oğlunun mezarları ve görünüşüyle tam bir Tibet yapısı olan on metre yüksekliğindeki Altın Stupa'dır (1799). 1941'de bu manastır ibadete kapatılır ve müzeye çevrilir. 1991'de tekrar ibadete açılır.

27. BÖLÜM

TEHLİKELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

İnsanlık tarihinde derin izler bırakan Orta Asya, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda üstünlüğünü kaybetmeye ve yabancı güçlerin baskısını üzerinde hissetmeye başladı: Çin'in efendisi olan Mançular, batı ve doğu Sibirya'yı ele geçiren Ruslar, Hindistan'da Büyük Moğolların yerine geçmeye hazırlanan İngilizler, son bir şenlik ateşiyle deli bir hükümdardan, Nadir Şah'tan kurtulan İranlılar. Orta Asya etrafında onu dış dünyadan ayıran soyut bir duvar yükselmekteydi ve duvarın arkasında onu ele geçirecekler bekleşiyordu.

Etrafında tehlikeler giderek artarken Orta Asya hâlâ dehasını kanıtlayacak eserler vermek için uğraşıyordu. Tibet'te "Büyük Beşinci"yle, Moğolistan'da yaşayan Buda Zanabazar'la, Çungarya'da Galdan'la, Semerkant ve Hive'de Registan Meydanı ve tarihçi Ebul Gazi Bahadır Han'la, Afganistan'da Ahmet Han Durrani'yle dehasını göstermişti. Ama alacakaranlık çökmekteydi ve artık güneş eskisi gibi parlamıyordu; bulutlar giderek kararmakta ve güneş ışıklarını engellemekteydi.

Mançular

Kuzey Asya'nın kıyısında, Türk ve Moğollarla akrabalığı olan ve Tunguz ailelerinin içinden gelip balıkçılık ve avcılıkla geçinen Mançular orman halkıdır; daha önce tahta Kin hanedanı adı altında geçen Cücenlerle Çin'de yönetici sınıf olmuşlardır. 1599 tarihinden sonra Nurkhatil ya da Nurkaçi adında bir şef, kuzey Barbarlarının alışık olduğu türdeki şeflerden biridir, yedi kavmi bir konfederasyon altında toplayarak kendini han ilan ettirir (1616-1626). Büyük bir eser yaratmak için Moğolların işbirliğine güvenerek halkının eski alfabesinin yerine Moğol alfabesini kabul eder, ancak kendi dilinin inceliklerini verebilmek için bazı küçük değişiklikler yapar. Daha sonra Cengiz Han'ın soyundan gelenlerle ilişkiye geçer ve kendini Budizmin savunucusu, özellikle de imparatorluğun yeniden kurucusu olarak gösterir.

Bu sırada büyük Çakar hanı Lingdan (1604-1634) bir kez daha Moğol kavimleri-

ni birleştirmeyi dener. Ama daha sonra birliklerine katılacakları (1627) Mançuların genişleme politikalarını heyecanla karşılayan güney halkları arasında büyük bir direnişle karşılaşır. Lingdan'a saldırıp kaçmaya zorlarlar. Yeni hanları Abakay (1626-1643) imparatorluk mührünü alır ve böylece Huanların* gerçek ardılı olur. Yenilen hanın oğullarını iktidarda bırakır ve aynı yıl kendisine bağlanan Ordos kavimlerinin şeflerini de görevlerinde bırakır. Böylece Mançular ve Moğollar arasında XX. yüzyıla kadar devam eden bire bir ilişkiler kurulur. Ama "kendi kanlarından gelen bir kavme bağlandıklarını" düşünürken Moğollar aslında "bilmeden Çin yönetimine bağlanmışlardır" (F. Aubin).

Çin'de anarşi ortamının hüküm sürdüğünü gören Mançular bu ülkeyi fethetmeye karar verirler. Bunda da çok başarılı olurlar. Abakay'ın öldüğü sıralarda Pekin'e girip imparatorun altı yaşındaki oğlu Şuen-çe'yi (Shunzhi) (1643-1661) başa geçirirler. Tüm ülke yeni imparatoru tanır. 1645'te Nankin'e girerler, son Ming bir direniş denemesinden sonra 1651'de Yunnan'a kaçar.

Mançular hanedanlık adı olarak "aydın ve saf" anlamına gelen King adını alırlar, selefleri Ming'lerin adının anlamı ise "aydın ve parlak"tır. Soylarının ve geleneklerinin saflığını korumak için çok çaba gösterirler ve bu amaçla yayımlanan tüm kararnamelere karşın tamamen Çinlileşmekle kalmaz, Mançurya'yı da öylesine Çin etkisinde bırakırlar ki, sonunda bugün ne etnik ne dilsel bir topluluk olarak Mançulardan söz edilmez olur ve halkları da tamamen Han halkına dönüşür.

Çin'in efendileri olarak King'ler, tüm Moğollara hükmetmek –ya da Moğollara söyledikleri gibi, tüm samimiyetleriyle eserlerine dahil etmek– isterler. Bu çok uzun sürecektir.

Yaşayan Buda

Moğolların bir kolunun Mançulara katılmasına bir tepki olarak ve Kalkaların direnişini desteklemek için Cengizoğullarının kutsal yeri Karakurum'un sahibi Abaday Han'ın torunu Moğol prensi Gombo (1594-1655), üç yaşındaki küçük oğlu Zanabazar'da kutsal bir dirilişin belirtilerini keşfeder, Cengiz Han'ın ve Tibetli bir ermiş olan Taranatha'nın ruhunun bu küçük çocukta dirildiğine inanır. Çocuğa büyük bir saygı duyulmasına ve Moğol ırkının bir tür bayrağı haline gelmesine karşın Gombo'nun girişimi siyasal bir gelişim göstermez ve daha sonra göreceğimiz gibi

* Moğollar Mançuların aldığı mührün yanlış olduğunu ve Lidngan'ın gerçek mühürü bir kayanın altına sakladığını anlatırlar.

Kalkalar sonunda Çinlilerin himayesini kabul etmek zorunda kalırlar. Zanabazar da himayeye girmeyi kabul edecek ve soylulardan da aynısını yapmalarını isteyecektir. Her şeye karşın bu girişim özellikle Zanabazar sayesinde (1635-1723) din açısından önemli ve etkili sonuçlar doğurur. Zanabazar Moğolistan'da Tibet-Moğol karışımı bir eğitim aldıktan sonra Tibet'e gider ve 1649'dan 1651'e kadar burada kalır ve "Buda'nın ruhunun bedenine girdiği saygın ve kutsal efendi," Moğolca Jebtsundamba Kutuktu, yani Dalay Lama unvanını alır. Avrupalılar sonraki kuşaklarına Urga'nın yaşayan Budaları adını vereceklerdir; biz de kolaylık adına bu adlandırmayı kullanmayı tercih ettik, ama aslında bu adlandırma tarihsel açıdan çelişkili olduğu kadar uygun bir adlandırma da değildir.

Zanabazar, oldukça ileri bir yaşta öldüğünde, ağabeyinin torununun oğlunun kişiliğinde yeniden canlanacaktır (1723-1757). Ama Çin'e karşı gizliden bir ayaklanma hareketini desteklediği için, Kang-hi (Kangxi) ardıllarını artık Tibet'te "doğurmaya" karar verir, ama bu karar onların Moğolistan'a yerleşmelerini ve Moğollaşmalarını engellemeyecektir. Yaşayan Budalar, unvanlarına karşın, mükemmel modeller değillerdi (sekizinci Buda hemen hemen tüm kusurları bünyesinde taşıyordu, ama bunları aşacak inanılmaz bir güce sahipti). Yine de güçlü ve hayranlık uyandırıcı kişiliklere sahiptiler. Moğollar bunların Dalay Lama ve Pançen-Lama (bu unvan Moğolistan'ın dışında kabul görmemiştir) katına ulaşan kutsal kişiler olduklarını söylemişlerdir. Siyasal güçleri yoktur, ama servetleri, Lama Kilisesi'nin serveti, ruhani etkilerini artıracaktır – 1920'de Moğolistan'daki nüfusun yaklaşık üçte birinin, iki bin altı yüz manastırın ve doksaniki keşişin ve bunlara ait büyükbaş hayvanların dörtte birinin bu kiliseye bağlı olduğu söylenmektedir.

Zanabazar'ın yaşayan Buda kurumunu kurup değerini artırması kişiliğine ve eserinin özelliğine bağlıdır. Çevirmen, mimar, belki de ressam (hiçbir resmi bugüne ulaşmamıştır) ve yetenekli bir heykeltraş (bronz heykelleri Budist dünyanın dışında da ünlenmiştir ve o dönemde yapılan her tür eşya ona atfedilir) olan bu din adamı tüm alanlarda faaliyet gösteren çok çalışkan ve üretici biriydi. 13 yaşında, 1648'de Da Huriye Manastırı'nı kurmuştur (*da*, Çince "büyük" demektir, *huriye* Moğolca "kamp" anlamına gelmektedir), bu manastır Urga (Ulan Batur) şehrinin çekirdeği olmuştur. Çungarlar tarafından yıkılıp göçebe bir manastır olmaya zorlansa da 1778'de aynı yerde yeniden inşa edilir ve yaşayan Buda'nın sürekli ikematgâhı olur.

Volga Kalmukları

Eski Oyrat İmparatorluğu çetin günler yaşamıştı. Kavimler doğu Moğollarının

baskısıyla boyun eğmiş ve birbiri üzerine yığılmışlardı; Ku Urluk'un yönettiği Torgut grubu da 1616 yılında batıya göç etmeye karar verdi. Çungarya'yı terk ederek kuzeyden Aral ve Hazar Denizi'ni geçtiler, Kazak kavimlerini itip yolları üzerinde olmayan toprakları da yağmalayarak ilerlediler (Hive Hanlığı örneğin) ve sonunda aşağı Volga'ya elli bin çadırla yerleşirler. Herkesin düşmanı olan Torgut Kalmukları Ruslarla çok yakın ilişkiler kurdular ve hanları Ayuka'nın (1670-1724) Astırhan'a gidip (Şubat 1673) resmi olarak da boyun eğdiğini kabul etmesinden uzun süre önce pek çok kere egemenliklerini tanıdılar (1556, 1662). Ruslar bu Budistleri Kırım Müslümanlarına, Ural Başkırlarına ve göçebe Kuban Nogaylarına karşı kullanabileceğini düşünürler. Kalmuklar da bu devlete bağlı olmaktan büyük yararlar sağlarlar; topraklarını Ural'dan Don Nehri'ne, Çariçin'den Kafkasya'ya kadar genişletirler.

Ama bu çok uzun sürmez. 1770'te Ruslar ve Kalmukların arası açılır ve Kalmuklar geri dönmeye karar verirler. 5 Ocak 1771'de yola düşerler, Avrupa'da çok az sayıda Kalmuk bırakırlar. Yetmiş bin aile yola koyulur. Yolda Kazakların saldırısına uğrarlar ve çok azı evlerine geri dönebilir. İli havzalarında da, artık buraların efendisi olan Çinlilerce sıkıştırılırlar. Kalanlar Volga Kalmuklarını oluştururlar. Bunların varlığı Budizmin bugüne kadar Batı'da varlığını sürdürmesini sağlar.

Tibet Kalmukları

1620'ye doğru tüm Oyrat (ya da Kalmuk) federasyonları Lamacılığı kabul etmişlerdi ve şefler oğullarını Tibet'te eğitme alışkanlığını edinmişlerdi. Bu sıralarda, Kırmızı Tarikat'ın koruyucusu Tibetli bir prens Lasa'yı işgal etti (1630 ve 1636). Sarı Tarikat bu durumdan rahatsız oldu ve Dalay Lama Koşotların şefi Guşi Han'ı yardıma çağırdı. Guşi Han Kalmuk şeflerinin pek çoğuyla, René Grousset'nin deyimiyle "kutsal ittifak" oluşturdu ve Tibet'e iki başarılı sefer düzenledi, ikincisi sayesinde Lasa'ya girebildi (1642?). Burada görkemli bir biçimde ülkenin hükümdarı olarak Dalay Lama'yı seçti ve bunun karşılığında Dalay Lama onu "Kilisenin koruyucusu" ilan etti. Böylece gücüne güç kattı, çünkü Kuku-nor, Saydam ve kuzey Tibet'e uzanan topraklarına Tibet'in tamamını ekledi ve böylece tüm Orta Asya üzerinde etkili oldu. Ardılları Dayan Han (1656-1670), Dalat Han (1670-1700) ve Laçang Han (1700-1717) bu üstünlüğü kordular.

Guşi Han'ı başa getiren Dalay Lama herkesin Büyük Beşinci olarak adlandırdığı gerçek adıyla Blo bzan rgya mts'o'dan (1617-1682) başkası değildi. Onunla Tibet,

kelimenin tam anlamıyla bir din devleti haline geldi. Avalokitesvara'nın ve eski Tibet'in en saygın kralı Sron-btsan Sgam-po'nun ruhunun kendi bedeninde dirildiğini söylemiş ve kendinde dinsel ve siyasal pek çok yeteneği birleştirmiştir. Kuşkusuz Moğol hanı (Kalmuk) koruyucu rol üstlenmiştir, ama sürekli bağış vermesi ve bu dine çok hayran olduğunu her fırsatta dile getirmesi koruyuculuk rolünü biraz belirsizleştirmiştir. Lama düşüncesinin öteki akımları da aynı hedefe, teslimiyetle acının yok edilişine yönelik birbirine yakın yollar olarak kabul edilmiş ve pek çok manastır kurulmuştur, ama bunlar Sarı Mabet'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Bu mabet yeni bir başrahip kazanır, Dalay Lama'yla birlikte Galdan Manastırı'nın başrahibi de iktidarı paylaşır: Pançen-Lama (*p'an-can*, "büyük ermiş," Sanskritçe *pandit* sözcüğünün Moğolca karşılığıdır) dördüncü olarak adlandırılmıştır, ondan önceki üç bilgeye bu unvan daha sonra verilmiştir (1642). Pançen Lama, sürekli birbirini takip eden reenkarnasyonlarıyla Dalay Lamaların ardılı olur, tahta çıkar ve yerlerine geçerdi; en azından bir Dalay Lama ölüp de öteki Dalay Lama seçilene kadar geçen sürede bu görevleri yerine getirirdi – fakat bu oldukça uzun bir süre olabilirdi, çünkü kaybolan ulu gücün yere inmesiyle bu ruhu taşımaya başladığına inanılan küçük çocuğu (genelde üç ile beş yaşlarında olurdu) bulmak ve eğitmek gerekirdi. Böylece Pançen-Lama önemli kimi zaman da hayati bir rol üstlenmektedir, gerek bağımsız bir hükümdar olmaya çalışmasıyla gerek Dalay Lama'nın bir biçimde rakibi olmasıyla önemli bir konumdaydı. Örneğin XX. yüzyılda onuncu Pançen-Lama (1938-1989) komünist Çin'in egemenliğini kabul edecektir, oysa ondördüncü Dalay Lama sürgüne gitmeyi tercih etmiştir (1952).

Galdan ve Çungarya Devleti

Torgutlar ve Koşotlar Volga ve Tibet'te oyalanmayı tercih ederken, Çoroslar sadık bağlaşıkları Dörbötler ve Koyıtlarla çok daha ciddi planlar yapıyor ve büyük bir imparatorluk kurmakla uğraşıyorlardı. Tarbagatay ve komşu bölgeleri egemenlikleri altına almış ve burada gerçek bir devlet, Çungarya devletini kurmuşlardı, ama Büyük Ordu Kazaklarının iddialarından kurtulamamışlardı (1635 ile 1643 yılları arasındaki başarılı seferler).

Ciddi bir taht krizi girişimlere bir süre ara verdiyse de bu kavgadan güçlü bir hükümdarın çıkışı yeni bir atılım dönemi başlamasına neden olur. 1645'te doğan Galdan, kardeşleri birbirlerini yerken Tibet'te bir manastırda yaşıyordu. Kardeşle-

rinin kavgalarını öğrenince Dalay Lama'ya yemin törenini yaptırır ve ülkesine geri döner, taht kavgasına –bir kardeşini öldürüp öbürünü de ülke dışına kovarak– son verir ve kendini han ilan ettirir. Daha sonra dünyayı fethetmeye kalkışır. Başaramadığını söylemeye gerek yok, çünkü göçebelerin yerleşikler üzerinde egemenlik kurdukları günler artık geride kalmıştır. Yine de oldukça parlak zaferler kazandığı söylenmelidir.

Kaşgar'ın Müslüman prensi birkaç asiye karşı Tibetlileri yardıma çağırır –her şey çok açıktı– böylece Dalay Lama'nın himayesine girmişti. Dalay Lama Galdan'dan yardıma gitmesini ister. Çungar bu isteği ikiletmez ve tüm Kaşgarya'yı işgal eder (1677'e doğru). Daha sonra Turfan ve Hami'yi kolayca ele geçirir (1682'ye doğru). Budistlerin kovaladığı Müslümanlar Bezeklik'e kaçarlar. Sonra Kalkaların (Cengizhanlı Moğollar) iç savaşlarından yararlanarak Moğolistan'ı işgal eder. Karakurum'a kadar ilerler ve buradaki tapınakları yağmalar. O güne kadar Mançuların düşmanı olan Kalka prensleri de kardeşlerini izlemeye ve daha önce yaptıkları gibi bunlara katılmaya karar verirler, yani Çin'in egemenliğine girerler.

King Hanedanlığında o sırada büyük bir hükümdar başa çıkar: Kang-hi (Kangxi) (1662-1722). Çungarya Devleti'nin bir tehlike oluşturduğunu görerek Galdan'a karşı durur ve Urga ve Kalgan arasında bir yerde durdurmayı başararak Cizvit papazlarının ona sağladığı topların yardımıyla Doğu Moğolistan'dan dışarı atar. 1691 Mayısında toplanan ve bütün Moğolları birleştiren diyet meclisi, üç han ve Zanabazar yönetiminde beş yüz soyluyu bir araya getirmiş ve Cengiz Han ailesinin prenslerini kesin olarak Çin egemenliğine sokmuştur. Zanabazar Pekin'de oturmaya "davet" edilir (1691-1697). Zanabazar Pekin'i bu tarihten sonra her yıl düzenli olarak ziyaret edecektir.

Üç Kalka devleti küçük gruplara, derebeyliklere bölünür. Moğolistan'da olduğu gibi yerli geleneklere uyulmaktadır, ama geleneklere bağlılık her tür gelişime karşı bir irade geliştirir. Ülke kendi içine kapanır. Yabancıların, hatta uzun süre Çinlilerin bile ülkeye girişine izin verilmez. Yalnızca tüccarlar ya özel izinle ya da kaçak yollarla ülkeye girebilirler; onlar da zaten ağır vergiler altında ezilen ve sürekli askere çağrılan halkı soyup soğana çevirirler. Böyle bir rejime boyun eğen Moğolların Mançurya sarayıyla ilişkilerini kesmeyi hiçbir zaman düşünmemiş olmaları, ancak XX. yüzyıldaki devrimle kurtulabilmiş olmaları oldukça şaşırtıcıdır.

Galdan yenilmiş olduğunu kabul etmez. 1695'te yeniden saldırır Moğolistan'a girer, ama 12 Haziran 1696'da yeniden Çin topçularına yenik düşer. Kısa bir süre sonra 3 Mayıs 1697'de ölür. Yeğeni Çevang Rabdan (1697-1727) onun yerini alır.

Önce batıda Tiyavka Han'ın (1712'de ölür) birleştirdiği Kazak kavimlerine karşı savaşır. Kalmuk Tıyavka'yı 1698'de, ardılı Pulad'ı da 1723'te yener. Bu sırada Tibet'in yeni durumu yüzünden dikkati Çin'e yönelir.

1700'lü Yıllarda Tibet Krizi

1700-1710'a doğru Tibetliler yeni bir Dalay Lama seçtiler. Yeni Dalay Lama Çinliler tarafından seçilmiş olabilir, ama kesin olan Dalay Lama'yı tanımaları ve yardım etmeleridir. Çevang Rabdan, Çin'in kendisi aracılığıyla Tibet'e müdahale ettiğinin farkındaydı. Bu müdahale onu tehlikeye sokmakla kalmaz, aynı zamanda kendilerini yarım yüzyıldır Tibet'in koruyucusu ilan eden Kalmukların güvenilirliklerine de zarar verir. Rabdan hemen bir sefer düzenler ve yönetimine kardeşi Çereng Dondub'u getirir ve kolaylıkla Lasa'ya girer (1717). Çungarlar acımasızca davranırlar, aralarında Kalmuk Laçang Han'ın da bulunduğu pek çok kişiyi öldürüp her yeri, 1642-1643 yıllarında, Guşi Han zamanında Dalay Lama'nın zaferinin kesin göstergesi olarak dikilen Potala Tapınağı'nı da yağmalarlar.

Çungarya İmparatorluğu çok büyümüştür. Çin bunu kabul edemez. 1718 yılında ilk müdahalesinde yenilgiye uğrasa da sonunda Çungarların elinden Tibet'i 1720 yılında kurtarabilir. Yeni bir Dalay Lama seçilir ve iki imparatorluk komiseri Lasa'ya yerleşerek bunun politikasını denetleme görevi üstlenirler. Tibet böylece Çin'in yörüngesine girmiştir.

Bu tarihten sonra Tibet'te Çin etkisi giderek güçlenmiştir, 1792'de Nepal'e karşı yürüttükleri savaştan sonra ülke Mançurya İmparatorluğu'na katılır. Böylece ülkenin dışarıyla tüm bağları kopar. 1707 yılından sonra Lasa'ya yerleşen Katolik misyonerler 1745'te burayı terk etmek zorunda kalırlar. Yaklaşık yüz yıl boyunca kimse buraya giremez; 1904 yılına, yani uzun süredir bu ülkeyle ilgilenen, ama ancak Himalaya topraklarını –Nepal, Buthan, Sikkim, Ladakh– elde edebilen İngilizler, Lord Curzon sayesinde Lasa'ya girinceye, Dalay Lama Moğolistan'a kaçmak zorunda kalıncaya ve kısa süreli bir işgalden sonra (1908'de son bulur) üç pazarın yeniden açılacağı sözünü elde edinceye kadar ülke yalıtılmış kalır. Bu yüz yıllık yalıtım, kendi içine kapanmış her tür dış müdahaleyi reddeden gizemli Tibet söylencesini yaratır.

Çinlilerin Gerçekleşen Rüyası

Çin orduları Çungarları Tibet'ten atar, Turfan'ı (1716) alır, Tanrı Dağlarını

aşar ve onları tam kalplerinden vurup Urumçi yakınlarında yenilgiye uğratır. Kang-hi'nin ölümü (1722) Kalmukları kurtarır ve Çevang Rabdan'a Turfan'ı geri alma imkânı verir. Her şey burada son bulabilirdi, çünkü yeni han Goldan Çereng (1727-1745) yiğitçe Çin'e karşı durur. Ama ölümüyle yine taht kavgası çıkar. Tahtta hak iddia edenlerden Koyıt prensi Amursana Gök İmparatorluğu'na sığınır ve yardım ister (1754). Bu fırsattan çok hoşnut kalan Çinliler silahlarına sarılırlar. Amursana'yı tahta çıkarıp ülkeyi yağmalamaya başlarlar. Bu arada Çungarlar ayaklanırlar. Amursana, Çinlilerle dost olduğunu unutur ve bunların başına geçer. Böylece ülkede korkunç bir kargaşa başlar ve halk büyük zarar görür. Ama Çinliler hâlâ ülkenin efendisiydiler. Kaşgar'ı fethetmeleri kolay olur.

Kaşgar'ı elinde tutan Çağatay ailesi uzun süredir bir hayaletten başka bir şey değildi: XVIII. yüzyılda yalnızca Pekin'e gönderdiği iki elçiyle varlık gösterebilmişti. İktidar Hocaların elindeydi. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia eden Hocalar (adlarından da anlaşılacağı gibi aynı zamanda din adamlarıdır) birbirinden nefret eden iki aileye bölünmüşlerdi: Kaşgar'ın Aktağlıkları ve Yarkent'in Karatağlıkları. Her ne kadar Müslüman din adamlarının başında olsalar da, Tibetli Budistlerin himayesine girmekten çekinmezler, ama yine de Çungarların egemenliği altına girmek zorunda kalırlar.

Goldan Çereng'in ölümüyle (1745) ülkenin girdiği kargaşa döneminde Hocalardan biri bağımsızlığını ilan eder (1753-1754) ve Çungarya savaşı sırasında öteki iki Hoca da onu izler. Zorba kralların elinde kalan bu ülkede zaferleriyle taçlanan Çin ordusunun karşısına çıkabilecek bir güç yoktur. 1758'de Çungarya fatihi general Çao Huen Hocalara saldırmış ve Yarkent ve Kaşgar'da sıkıştırıp teslim olmaya zorlamıştır (1759). Böylece tüm Doğu Türkistan Çin topraklarına katılmış olur. Çinliler buraya Sin-kiang (Xinjiang), yani "Yeni Ülke" adını vermişlerdir.

Rusların Ortaya Çıkışı

Moğolistan ve Sin-kiang'ın fethi, Tibet'i himayeleri altına almaları Çinlileri o günde kadar düşledikleri üstünlüğe kavuşturmuştur. Ama tam da bu en başarılı oldukları dönemde Ruslar ortaya çıkar.

Ruslar uzun süredir Sibirya'yla ilgilenmekteydi. Ama buraya yerleşmeyi değil, yalnızca Kazan ve Astırhan hanlıkları buralarda yaşadığı sürece giremedikleri pazarlara ulaşmayı düşünürler. Kazan Hanlığı 1552'de, Astırhan Hanlığı 1555'te Korkunç İvan tarafından fethedilir ve Ruslar Ural'ı geçerler. 1574'te bir süredir batı Sibirya

sınırlarında ticaret yapan büyük tüccar Maxime Strogonov çardan ticaret iznini alır; Binlerce Kazak 1578'de Yermak'ın kumandası altında harekete geçer. Koşullar uygundur. Burada, Cengizhanlılardan olmayan, Sibirya Hanlığı adını taşıyan ve merkezi bugünkü Tobolsk şehrinin bulunduğu bölgede olan eski bir hanlık vardır ve bu hanlık Tobol'un güneyinde bulunan komşusu Şeybani Kuçum'la uğraşmaktadır (y. 1556-1598). Sibirya hanı Yadigar Ruslardan yardım ister, ama yenilir ve öldürülür.

İvan bu savaşa girer. Savaş çok uzun sürer. Sürekli ayaklarının altından kayan bu topraklarda tutunabilmek için Ruslar, sömürgeler, yani kendilerine destek noktaları oluşturacak güçlü küçük şehirler kurmaya karar verirler: Tioumen 1586'da, Tobolsk 1587'de, Tara 1594'te kurulur. Bu üsler sayesinde Baraba Tatarlarını yok ederler (1595) ve Şeybani Kuçum'u yenerler, Kuçum bozkıra gider ve burada ölür (1600). Doğu yolunun önü açılmıştır.

Ruslar çok hızla ilerlerler; Sibirya toprakları üzerinde yeni şehirler kurmaya, yeni hedefler belirlemeye devam ederler: 1604 Tomsk, 1620 Ienisseisk, 1628 Krasnoiarsk, 1652'de İrkutsk. 1647'de Pasifik'e ulaşırlar ve kıyılarında Okhostk'u kurarlar. Bu kadar kısa sürede bu kadar ilerlemeleri, her ne kadar bu topraklarda yerleşim yerleri çok az sayıda ve dağınık olsa da masal gibi gelebilir. 1708'de tüm Sibirya'da nüfusun iki yüz otuz bin civarında olduğu söylenmektedir. Rusların önüne doğal engeller, ormanlar, bataklıklar ve soğuk çıkar; burada çok uzun süredir yaşayan eski halkların topraklarına saldırdıklarında savaş çok çetin ve acımasız geçmekteydi. Yakutlar, en kuzey bölgelerde yaşayan Türkler, uçsuz bucaksız topraklar üzerinde bir avuç insan olmalarına karşın umutsuzca direnmişlerdir. Buriyatlar, XIII. yüzyıldan beri Baykal Gölü'nü ellerinde tutan Moğollar, güneydeki kardeşleri gibi Budizmi kabul etmişlerdir ve Ruslara yaklaşık onbeş yıl direnirler (1650-1664). Kırgızlar çok daha uzun süre dayanırlar. Silahlı kuvvetleri kendilerinkinden çok üstün olan bu adamları yenemeyeceklerini anlayınca yaklaşık iki bin yıldır yaşadıkları Yenisey kıyılarını terk etmeye karar verirler. Belirsiz bir tarihte, belki de birbiri ardına küçük gruplar halinde, XVII. yüzyıl sonlarında* tüm Orta Asya'yı geçerler ve sonunda bugünün Kırgızistan Cumhuriyeti'ni kuracakları topraklarda dururlar. Geride bıraktıkları zengin topraklar çabucak çevredeki ormanlarda yaşayan ve Kazaklar kadar kısmetli olmayan halkların işgaline uğrar.

* Lev Choukourov'a göre Kırgızlar XV. yüzyıl sonlarında Tanrı Dağları'nda yaşamışlardır; bunu kanıtlayan belgeler olmalı, ben bu kaynaklara ulaşamadığım için inanmakta zorlanıyorum. R. Dor bunların göç etmelerinin nedeni olarak Kalmukları gösterir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar büyük bozkır topraklarının sınırında binlerce kilometre büyüklüğündeki bölgeye, Kazak ülkesinden Moğol ülkesine kadar uzanan topraklara yerleşmişlerdi ve bakışlarını güneye çevirmişlerdi. Güney bölgeleri her zaman bu halkın ilgisini çekmemiş midir? Böylece sürekli büyümekte olan Çin'le komşu olmuşlardı. 1652, 1658, 1675, 1684'ten 1686'ya kadar aralarında sık sık, bazen çok ciddiye varan çatışmalar patlak verir, sonra mantıklarının sesini dinleyip barış yapmışlardır. Cizvit papazları Gerbillon ve Pereira'nın yönetimindeki Çin heyetinin imzaladığı Nerçinsk Antlaşması'na göre Argun üzerinde bir sınır belirlenir (1689). Daha batıda Moğolistan tampon devlet görevini üstlenir. Çinliler bu ülkenin soyutlanmış durumunu daha da pekiştirmekle yetinmişlerdir. İki imparatorluğun sınırları 1727'de çizilir ve 1728'de Kiakhta Antlaşması'yla kesinleşir.

Bozkırlar Rusları her zaman çekmiştir. Buralarda yaşayan göçebeler onlar için sessiz sakin komşular değillerdi, ama Sibirya'da kazandıkları zaferler sonucunda boyun eğdirmenin kolay olduğunu düşünmüşlerdir. Kuzeyde yaptıkları gibi burada da ileride şehirlere dönüşecek kaleler kurmuşlar ve önce asker sonra da çok az sayıda sivil halk yerleştirmişlerdir.

Bu plan, XVIII. yüzyıl başlarında, Kazaklar henüz Kazan'dan gelen *molla*'ların etkisiyle inançları çok pekişmemiş ve iyi bir din eğitimi almamışlarken *darülislam*'a girdikleri zaman yürürlüğe konmuştur. 1716 ve 1719 yılları arasında başlıca üç üs kurulmuştur; önce Omsk ve Semipalatinsk, sonra da Oust Kamenogorsk. Volga Kalmukları ve Çungarlar topraklarını yağmalayınca (1723-1725) bölge halkı çardan yardım ister. Ruslar 1730 ve 1742 yılları arasında yavaş yavaş, neredeyse hiç fark ettirmeden yaşama, mala, toplumsal örgütlenmeye ve göçebelerin göreneklerine saygı göstererek bu halkların koruyucusu görevini üstlenir. Yine de hanların iktidarını silmek ve fethi tamamlamak bir yüz yıllarını alır (1822-1848). Ama Maveraünnehir'in fethi uzak bir gelecekte de olsa sinyallerini vermeye başlamıştır.

Canoğulları ve Sanatları

Maveraünnehir henüz Ruslardan bir kötülük görmemişti, ama onlardan nefret ediyordu. Maveraünnehir'de başa Rusların ülkelerinden kovduğu prensler geçmişti.

1555'te Moskovalılar Astırhan Hanlığı'nı ortadan kaldırdığında, hükümdar ve oğlu Can, Buhara'ya Ebul Hayrlı İskender'in yanına sığınmışlardı (1560-1583). Mirasını kaybeden genç prens Ebul Hayrlı İskender'in kızıyla evlenmişti. 1599'da yönetimdeki hanedan, ölen Abd-ül Mümin'in yerine geçecek oğlu olmaması nedeniyle,

Can'ın oğluna, anne tarafından Özbek, baba tarafından Cuci olan Baki Muhammed'e geçmiştir. Böylece Astırhanlı olduğu için Astırhan ya da hükümdar Can'ın soyundan geldiği için Canoğlu adını alan yeni bir hanedan kurulmuştur. Bu hanedanlık, 1785 yılına kadar Harezm dışında Maveraünnehir'in büyük bir bölümünde egemenlik kurmuş ve Buhara'yı kendine başkent edinmiştir. 1700'e kadar, Hokand Hanlığı adı altında bağımsızlığını elde edene kadar Fergana'ya ve 1740 yılına kadar da Baktra'ya hükmetmiştir.

XVIII. yüzyıl sonunda, Sirderya ve Amuderya arasında göçeden Volga Nogay Moğol kavimleri bu tarihten sonra Mangıt adını alacak ve giderek güçlenip Canoğlu Hanedanlığı'nın yerine geçecektir. Şefleri Mansur Şah Murad en son Canoğlu hanının kızıyla evlenmiş ve daha önceden nasıl Canoğulları Ebul Hayrlıların yerine tahta geçtiyse, o da Canoğlu Hanlığı'nın başına geçmiştir (1785-1800).

Canoğulları, Nadir Şah'ın kısa süreli başa geçişinden başka bir dram yaşamadan oldukça sakin bir dönem geçirirler. Bu sakinliği, kuşkusuz giderek daha da ciddileşen ve Çinlilerin Çungarları ağır bir yenilgiye uğratması ve Sin-kiang'ı işgal etmesi (1759) ve Kazakların Ruslara boyun eğmesiyle (1730-1742) kronikleşen yalıtılmalarına borçludurlar. Bu dönemin huzuruyla Maveraünnehir kültürüne son pırıltılarını verirler.

Şeybanilerin Buhara'daki mimari eserleri Canoğullarının yönetime geçmesiyle ne bir duraklama dönemine girmiş ne de başka eğilimlerin yönüne sapmıştır. Liabi Haus Meydanı, bir *medrese* ve Nadir Civan Bighi Manastırı'nın (1622) inşasıyla tamamlanmıştır. Eski Uluğ Bey Medresesi'nin karşısına, yine ayna ilkesine göre büyük Abdülaziz Han Medresesi (1652) kurulmuştur; bu binada yaratıcılık çok fazla konuşturulmamıştır, ama şehrin mimarisi ve genel düzeniyle o kadar uyumludur ki, mimarisinin yoksulluğu ve yalancı mermerden yapılma tavanın hayli karmaşık olan geometrik süslemeleri göz ardı edilir. Ağaçları, binaları, altın sarısı alevleriyle bulutları ve ejderhaya benzer yılanlarıyla resim sanatında Çin etkisi apaçık kendini belli eder: eserlerde uzakdoğu etkisi bu kadar açık olmasaydı Emevi döneminin figuratif sanatının eski gelenekleriyle bir uyum sağlandığı bile söylenebilirdi.

Yönetimin mimarideki büyük başarısı kendini Semerkant'ta göstermiştir. Timurlular tarafından ticaret merkezi olarak kurulan Registan Meydanı Canoğulları tarafından tamamen farklı bir amaçla yeniden inşa edilmiş ve dünyanın en güzel meydanları arasında yerini almıştır. XIV. ve XV. yüzyılların inanılmaz güzellikteki anıtlarının kayboluşu kuşkusuz üzüntü vericidir, ama yerleri güzellikte bunları aratmayan yapıtlar tarafından doldurulmuştur. Meydan çok büyük değildir, ama

uzantıları ve oranları hayranlık vericidir ve meydana çok uzun bir anacaddeyle ulaşılır. Hâlâ korunan tek yapı olan Uluğ Bey Medresesi meydanın doğu tarafındadır. Bunun karşısında batıdaki bir Timur manastırının yerine Şir Dar, yani "Aslanı Taşıyan" Medresesi, (1646-1647) yapılmıştır. Üçüncü *medrese* Tilla Kari, "Altın Yaldızlı" (1660) eski bir kervansarayın yerine inşa edilmiştir, ötekilerin iki katı büyüklüğündedir ve ve meydanın arka tarafını oluşturur. Tilla Kari ve diğer iki *medrese* arasında yayılan boş alanlar buraya kapalı bir meydan havası verirler. Canoğullarının anıtları Uluğ Bey üslubunda yapılmıştır ve hepsi fayansla kaplıdır, ama hiçbiri bu *medrese*'nin tıpatıp aynısı değildir.

XVII. yüzyıl süslemeleriyle XV. yüzyıl süslemelerinin aynı değerde olduğu söylenemez, özellikle Şir Dar kapı sundurmasının hayvan figürleri naif ve acemice bulunabilir; dişi geyik ve aslan (daha çok kaplana benzer) güneşin üstüne binmiş haldedir. Burada işlenen tema çok eskiye dayanır, çünkü aynı modele XIII. yüzyılda Anadolu'daki taş kabartmalarda ve aynı dönemde kısık ateşte pişmiş seramiklerde (*mine* üslubu) rastlıyoruz. Bunlar İran'da canlı temalar olmuştur. Mimarinin yoksul görünüşüne karşın şehir bir bütün olarak görkeminden bir şey kaybetmez. Ayrıca bu binlerce öğrenciye hizmet veren *medrese*'lerin varlığı, verilen eğitimin kalitesini olmasa bile eğitime verilen önemi göstermesi açısından önemlidir.

Hive

Hive Hanlığı'nda yaşam kuşkusuz Buhara'daki yaşamdan çok farklı değildi, ama en azından daha huzurluydu. Buhara Hanlığı gibi Hive Hanlığı da Nadir Şah'ın kurbanı olmuştu; ve bu ciddi sonuçlar doğurmuştur. Hanlığın topraklarının yarısı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İran'a bırakılmıştır. 1613, 1648 ve 1651'de pek çok kere Volga Kalmuklarının ve Merv'de Amuderya Irmağı'nın güneybatısındaki göçebe Türklerin, Türkmenlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Türkmenler sonunda Hive'yi almışlar ve 1770'ten kısa bir süre önce bu şehri baştan aşağı yıkmışlardır. Şehir daha sonra büyük bir şans eseri bir kumandan tarafından yeniden inşa edilmiştir; *inak* Muhammed Amin adlı kumandan oğlu resmi olarak bu unvanı alıp kendini han ilan ettirene kdar (1804) iktidarı elinde tutmuştur. Harezmliler başkentin duvarlarına kadar tüm Maveraünnehir'i talan etmiş (1661) ve Buhara orduları da bir süre için Harezm'i işgal etmiş (1694-1696) olsa da Canoğullarına karşı yürütülen kardeş kavgalarından hiçbir zaman sonuç alınamamıştır.

Hive Buhara'dan çok etkileniyor ve kültür düzeyine erişemese de taklit etmeye

çalışıyordu, ama her şeye karşın bağrından büyük bir tarihçi çıkarmıştır: Ebul Gazi Bahadır (1643-1665). Bu tarihçinin Çağatayca yazılmış iki büyük eseri vardır: *Moğolların Tarihi* ve *Türklerin Tarihi*; her iki eser de açık, sağlam bir üslupla yazılmış, güvenilir kaynaklara dayanmış çalışmalardır. Harabeye dönmüş bir şehri olabilecek en geleneksel haliyle Buhara yapılarının birer kopyası biçiminde yeniden inşa etmek düşüncesi çok iyi bir sonuç verecektir* ve Hive'yi kelimenin tam anlamıyla büyük bir sanat şehri haline dönüştürmese de (sanatı taklit değil, yaratı olarak kabul ediyorsak) tüm Asya'nın en büyüleyici şehirlerinden biri haline getirmiştir. Büyük bir cesaretle birbirlerine benzer çok sayıda büyük ve güzel yapı inşa edilmiştir; pek çoğu XVIII. ve XIX. yy kadar yakın zamanlı olsa da mimarilerindeki muhafazakâr üslup çok eski yapılar olduğunu düşündürür. Hive sokaklarında gezinirken inanılmaz bir duyguyla kendinizi yüzyıllar öncesinde bulursunuz. Ortaçağı olmasa bile XVII. ya da XVIII. yüzyılı hissedersiniz ve bu, azımsanacak bir şey değildir.

XVIII. yüzyılda inşaatına başlanan ve XX. yüzyılda tamamlanan Hive sarayı gösterişi ve basitliğiyle bir müzikhol ya da gazinoyu andırmaktadır ve bu yönüyle bile belli nitelikleri olan bir yapıdır. Öteki yapılardan hiçbirinde birkaç ayrıntı dışında –örneğin Pehlivan Mahmut'un anıtmezarının (y. 1850) arabesk süslemesi– eleştiriyi hak edecek bir nitelik yoktur. Ama bu yapıların yeni hiçbir şey getirmediklerini de kabul etmemiz gerekir; örneğin kiliseler (İç Kale, 1785), *medrese*'ler –en önemlilerini sayarsak Şir Gazi Han (1718-1723), Muhammed Amin (1851), Allah Kulu Han (1835) *medrese*'leri– mezarlar ve pazarlar.

Nadir Şah

XVIII. yüzyıl başında Afganistan, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu ile İran'daki Safevi İmparatorluğu arasında bölünmüştü. Sınır bölgesini Şah Cihan'ın en azından üç sefer düzenlediği (1628-1658) çok tartışmalı Kandehar oluşturuyordu, ama ülke aslında kendi haline bırakılmıştı.

Yine Kandehar'da Gilzay kavimlerinin Afgan şefi Mir Vais, İran Şiilerine karşı direniş hareketini başlatan Sünnilerin başına geçer. Şah'ın gönderdiği Rus Gurguine Han'ı öldürdükten sonra Mir Vais bağımsızlığını ilan eder (1707) ve İran'ı işgal eder, başkent Isfahan'ı alır, sonra şahı tahttan indirir ve ülkeyi tam bir anarşi dönemine sokar.

* Bu kadar görkemli olan İslam Hoca Minaresi (1908-1910) seramik silmeleriyle Kalyan Minaresi'ni taklit eder.

Safevi hükümdarın emrinde yabancı biri, Afşar kavminden bir Türk olan İmam Kuli Nadir bulunuyordu; sekiz yıl boyunca Özbeklerin elinde esir olan bu Türk kendini gösterme isteğiyle yanıp tutuşuyordu. Afgan işgaliyle başlayan karmaşa dönemi ona bu fırsatı sundu. Şahı özgürlüğüne kavuşturdu, İran'ı ele geçirdi ve Osmanlı saldırısını geri püskürttü. 1739'da toplanan genel kurul yeteneklerinden olağanüstü etkilenerek bu Türkü şah –Nadir Şah– ilan etti, böylece Safevi hanedanlığı son buldu. Bu maceraperest sekiz yılda, sekiz korkunç ve uzun yılda, Darius ve Büyük Şah Abbas'ın tahtına çıktı; Kandehar, Kabil, Baktra, Sogdiyana ve Harezm'i aldı, kendisine karşı gelen her şeyi yok edip tüm rakiplerini yendi, sonra Hindistan'a indi ve kolaylıkla Delhi'ye girdi. Burada yüz bin kişiyi öldürdüğü söylenir. Ünlü Paon tahtını çaldığı ve yaklaşık yediyüz milyon altın frank değerinde bir serveti olduğu anlatılır. Daha sonra Büyük Moğol'la anlaşır, kızıyla evlenir ve ganimetlerle ülkesine geri döner. Fakat sonraları deli hırsı sınırı aşar ve daha fazla dayanamayan askerleri 1747'de şahı öldürürler.

Afganistan'ın Doğuşu

Nadir Şah'ın ölümü yağmaladığı topraklarda büyük yankılar uyandırır. Hindistan, yaralarını yapabildiği kadar kapatmaya çalışır, ama bu ülke artık bağrında açılan sayısız yarayı çok zor kapadığı bir dönemdedir. Buhara ve Hive hanlıkları bu ülkeyi ellerinden çıkar çıkmaz unutmuştur. İran'ın başına Kerim Han geçer (1750-1779) alçakgönüllülük gösterip *vekil* unvanını alarak Şiraz'a yerleşir.

Durrani kavminin Sadozay boyunun –gelecekte Afganistan'ın en önemli etnik gruplarından biri olacaktır– başı Afgan subay Ahmet Han (1747-1773) Gazne, Kabil, Keşmir ile Pencap'ın bir bölümüne sahipti. Kendini kral ilan ettirdi. İngilizlerin ilerleyişini durdurmak için Hindistan'ı birleştirmeye çalışan Mahratlar Konfederasyonu tarafından tehdit edilen Büyük Moğol'la birleşti. Ocak 1761'de Panipat'ta (Hintlilerin kaderini belirleyen başlıca yerlerden biridir) Mahratlarla yaptığı bir savaş sonucunda kuzey bölgelerine egemen olmayı başardı. Gerçekte bu savaştan asıl kazançlı çıkan Britanyalılar olmuştur.

Kurulan bu genç krallık aslında birbirine düşman kavimlerden, pek çok etnik gruptan, İranlılardan, Afganlılardan, Taciklerden, Peştulardan (ki sayıları Hindistan'da Afganistan'da olduğundan daha fazlaydı–),Türklerden (yani Özbeklerden), Moğollardan (yani Hazarlardan), inanmayanlardan (*kafir*'ler) oluşuyordu ve coğrafi açıdan da bir bütünlük oluşturmuyordu. Çok geçmeden bu birlik sarsılmaya başla-

dı. Ahmet Han Durrani'nin yerine oğlu Timur Han geçti ve başkenti Kabil'e taşıdı (1773-1793); mezarı şehrin ender en eski yapılarındandır. Timur'dan sonra Zaman Şah (1793-1799) gelmiştir, onu Mahmut Han (1799-1803, sonra 1809-1825) izler, ama çok geçmeden dayısı Şah Cuca (1803-1809) tarafından tahttan indirilir, ama Şah Cuca da daha sonra Hindistan'a sığınmak zorunda kalır ve İngilizlerle geri döner (1839-1842), son olarak başka bir hanedan ailesinden, Baraksaylardan gelen Dost Muhammed tahta geçer (1826-1839 ve 1842-1863).

Hindistan toprakları Afganlıların eline hiç geçmemiştir: Sihler ayaklanmışlar ve önce Multan'ın (1818), sonra Keşmir'in (1819) efendisi olmuşlardır. İranlılar kendi çabalarıyla bu ülkeyi ele geçirmeye çalışmışlardır (1816, 1834 ve 1837'de Herat saldırılarında İngiliz bir subay korumuştur şehri). Afganistan varlığını sürdürmeyi başarır. Zaten doğrudan çarpışmaktan kaçınan İngilizler ve Ruslar da bu ülkenin varlığını sürdürmesi için ellerinden geleni yapmışlardır.

İngiliz İşgali

XIX. yüzyıl başında Afganistan yabancı uluslarla görüşmeye başlar. Şah Cuca Lord Elphinstone'u kabul eder ve İngiltere'nin ülkenin bütünlüğünü tanıdığı Kalküta Antlaşması'nı imzalar. Mahmut Han Şah Cuca'yı kovduğu zaman, daha önce de belirttiğimiz gibi, Şah Hindistan'a sığınmıştır. İngiltere, Orta Asya'daki konumunu güçlendirmek için bu misafirden yararlanmaya çalışmış ve endişelenen Dost Muhammed Ruslarla ilişkiye geçmiştir. Lord Auckland bu çabaları bir sonuca ulaştırmak için bir maceraya girişmiş ve Ağustos 1839'da Kabil'i işgal etmiştir.

İlk defa Afganlıların teslim olmaktansa ölmeyi tercih ettikleri görülür. Ayaklanmış ve genel kumandan Burnes'i ve Britanyalı subayların çoğunu öldürmüşlerdir. Dağlı isyankârlar geri çekilen işgal ordusunu izleyip tamamını yok etmişler, ancak yirmi kadar asker ellerinden sağ kurtulabilmiştir (1841). Bu kıyıma misilleme olarak düzenlenen bir seferde 1842'de tüm Kabil yakılmıştır.* Bir yıl önceki dramdan derslerini aldıkları için İngiliz ordusu geri çekilip Peşavar'a yerleşmiş, böylece kuzeybatı sınır bölgelerinde üslenerek Hayber Geçiti'ni kapatıp Afganlılardan gelebilecek tüm saldırılara karşı tetikte kalabilmiştir. 1855 tarihli Peşavar Antlaşması'yla Hindistan Topluluğu ve Afgan Krallığı arasında uzun süreli bir dostluk ilişkisi kurulmuştur. İngilizler iki yıl sonra Kunduz ve Herat'ı alması (1862) için Dost Mu-

* Bu intikam saldırısı sırasında antik Kabil İngilizler tarafından yerle bir edilmiş, Ulu Cami bile yıkılmıştır.

hammed'e yardım etmişlerdir. Şah, ölüm döşeğinde, 9 Haziran 1863'te, oğlu Şir Ali Han'a (1863-1879) İngilizlerle tam bir uyum içinde yaşamasını, ama Afganistan'ı asla İngilizlere bırakmamasını salık vermiştir.

28. BÖLÜM

SÖMÜRGECİLİK

Rusya'nın Hanlıkları İşgali

Kırım Savaşı'nın son bulması (1856) ve Kafkasya'da Müslüman şeflerin yenilgisi (1859) halkların bir bölümünü başsız bırakmıştı, ama Rusya hükümeti bunları kendi hallerine bırakma niyetinde değildi. Kazak bozkırlarında yerleşik olanlardan yola çıkarak Türkistan hanlıklarının işgali, gerçeklemesi kolay bir atak olarak görülüyordu ve askerlerin gereksinimlerini karşılayabilirdi. Gerçekten de işgal kolayca halledilmiştir.

1866'da Çanyaev kumandasında Vernij'den yola çıkan bir topluluk Türkistan (Yassi), Timşkent ve Taşkent'i ele geçirir. 1867'de Buhara Hanlığı'na saldırılar başlar. 1868 Mayısında Semerkant ele geçer ve Haziran ayında emir Zerobulak Savaşı'nda yenilir. Barış yapmak ister: onların egemenliklerini tanıması koşuluyla barış imzalanır. Beş yıl sonra başkenti ele geçince Hive Hanlığı da aynı şekilde Rusya'nın himayesine girmek zorunda kalır.

Kokand Hanlığı'nı yenmekte ve ele geçirmekte biraz zorlanırlar. Kısa bir süre önce kurulan bu hanlık, komşuları gibi harap bir halde değildir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Alim (y. 1800-1810), Ömer (1810-1822) ve Muhammed Ali (1822-1842) hükümranlıkları altında Taşkent ve Türkistan'ı topraklarına katarak sınırlarını bile genişletebilmiş, Sirderya (Seyhun) ve Balkaş Gölü arasında göçebelik yapan Büyük Ordu'nun yetmişsekiz bin kazak çadırını (yani beşyüz bin Kazakı) egemenliği altına almıştır. Bu arada Kokand Hanlığı'nın yazarlık yapan, şair kadınlarla evlenen ve etrafına yirmi otuz şairi toplayan hanları da vardı. Hanlık, yüz bin nüfuslu başkentiyle, otuz kırk bin askerden oluşan ordusuyla güzel bir örnek oluşturuyordu ve yüz yıl önce yapılmalarına karşın kırkbeş topuyla gurur duyuyordu. Aslında Rusların karşısında bir şansları olmadığını biliyorlardı, ama en azından onurlarını kaybetmeden yok edilme şansları vardı. Savaş yaklaşık bir yıl sürdü ve sonunda hükümdar öldü ve yalnızca himayesine girmesi yeterli olabilecekken hanlık Rusya'nın ege-

menliği altına girdi ve topraklarına kaybetti (Şubat 1875).

Batı Türkistan'ın kaderi artık bellidir. Türkmenlerin boyun eğişiyle 1873 ile 1879 tarihleri arasında tamamen Rusların eline geçer, ama Merv 1884 yılına kadar direnecektir. Himaye altına alınmış devletler olarak prensleri tahtta kalan ve belli bir özerklikten yararlanan Buhara ve Hive dışında tüm işgal topraklarını yönetecek genel bir valilik kurulur.

Irkçılık Slavlara yabancı bir duyguydu, ama Slavcılık hareketine yabancı değildi ve bu hareket İslama karşı kısa sürede nefrete dönüşecek bir hoşnutsuzluk besliyordu. Deli Petro'dan (1682-1725) beri Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar öldürülüyordu ve Büyük Katerina (1762-1796) döneminde bu kıyımların azalmasına, hatta belli bir süre için durmasına karşın, II. Aleksandr (1855-1881) döneminde daha az şiddetli olmakla beraber Müslümanlara karşı uygulanan kıyım politikasına yeniden başlanmıştı. Kazan Hanlığı'ndaki 536 camiden 418'i kapatılmıştı. Yaklaşık üçyüz dörtyüz bin kişi zorla din değiştirmişti. Kuşkusuz Genel Türkistan Hükümeti Müslümanlara dinlerini yaymayı yasaklayıp camileri kapatırken kendi içinde tutarlı bir yol izlemişti, ama bu yeni politika her tür ilerlemenin önünü kapayan çok muhafazakâr, hatta gerici bir İslamiyeti teşvik etmişti.

Rus işgali sömürgeci ve kapitalist bir niteliğe sahipti; yalnızca birkaç memur ve bir avuç asker tarafından desteklenen bu politika, yerli halkların egemenlik altına alınması ve zenginliklerden olabildiğince sistemli bir biçimde yararlanılmasını hedefleyen bir sömürgecilik politikası üzerine kurulmuştu. Böylece egemen sınıf konumlarıyla gerçek bir üstünlükten yararlanan Avrupalılarda bir tür üstünlük duygusu gelişti. Yerli halkın Ruslaşmaktan ve Hıristiyanlığı kabul etmekten başka bir çaresi kalmamıştı.

Tampon Devlet

Hanlıkların işgalinin aslında Afganistan'ın işgaline bir ön hazırlık olduğunu herkes biliyordu. Bu yüksek topraklar Hindistan'ın anahtarı konumunda oldukları için herkesin dikkatini çekiyordu. Fransızların dikkatini I. Napolyon zamanında çekmişti, imparator İngilizleri en önemli sömürgelerinden birinde yenmek için bu toprakları kullanmayı düşünmüştü (General Gardanne'ın projesi, 1807). Tilsitt Antlaşması nedeniyle bu plandan vazgeçmek zorunda kalınmıştı, bu da, daha o dönemde bölgede Rusların gözünün olduğunun bir göstergesiydi.

İngiltere, hanlıkların işgaliyle paniğe kapılır ve çarla anlaşmak için elini çabuk

tutar. Amuderya'nın (Ceyhun'un) sınır olması için anlaşmaya varılır. Ama resmi anlaşmalar gizli hesaplar peşinde koşulmasını engellemez. Şir Ali Şah (1863-1879) bu anlaşmanın kendi zararına olduğunu düşünür, çünkü ülkesinin üzerinde kopan fırtınaların Rus ya da İngiliz esintileriyle kopmadığına ya da en azından bunlarla çoğaltılmadığına inanmak güçtür. Han, ordularının Orta Asya'da ilerlediğini gördüğü Moskova'ya yaklaştığında İngiltere müdahale etmeye karar verir. Bu ikinci Afgan Savaşı'dır. İngiliz orduları Hayber Geçiti'ni Kasım 1878'de geçer ve Ocak 1879'da Kandehar'ı ele geçirir. Şir Ali Şah'ın oğlu ve ardılı Muhammed Yakup boyun eğer; Süleyman Tepesi'nin doğusundaki tüm topraklardan çekilir ve Kabil'de özel görevli bir İngiliz heyetinin sürekli kalmasını kabul eder.

Heyet 21 Temmuzda gelir, ama 3 Eylülde hepsi öldürülür. 7 Ekimde İngiliz ordusu başkente girer, Han'ı tahttan indirir ve yeğenlerinden Abdurrahman'ı başa geçirir (1879-1901). Afganlılar hâlâ direnmektedir. İngiltere, Kabil'de bir heyet olması isteğinden vazgeçmek zorunda kalır ve bir yıllık bir ikametgâh ayarlamaya çalışır. Hindistan ve Afganistan arasında Durand hattı sınır olarak belirlenir (Mortimer-Durand Komisyonu 1893). Böylece Puştu ülkesinin büyük bir bölümü, yani Hayber Geçiti'nin doğusunda uzanan toprakları Hindistan'ın olur. Afganistan bunu hiçbir zaman affetmez. Hâlâ kabul etmemektedir, bugün bile bundan kaygılanmak için nedenler bulmaktadır. İki yıl sonra Ruslar ve İngilizler ortak bir sınır olmasını engellemek için Pamir'in Çin'e doğru parmak biçiminde uzanan çıkıntısı Vakhan'ı Afganistan'a vermeyi düşünürler.

Abdurrahman ülkesini savaştan uzak tutmaya ve birlik sağlamaya çalışır. Moğol Hazarlarını boyunduruk altına alır (1885-1892) Kafiristan, "*Kafir*'ler Ülkesi"ni ele geçirir ve İslamiyeti yayarak bölgeyi Nuristan, "Nur Ülkesi" yapar (1896). Federal bölgelerin ve kavimlerin şeflerinin yetkilerini kısıtlar, köleliği kaldırır, tek bir para birimi kabul eder ve ulusal bir ordu kurar. Göründüğü kadar rahat ve özgür bir hükümdar mıdır? İngilizlerin aracılığı olmadan yabancı ülkelerle ilişki kurma hakkı yoktur.

Rus-Japon savaşı Rusların yenilgisiyle sonuçlanır (1905), Moskova yelkenleri suya indirmek zorunda kalır. Çar İngilizlerle dostluk ilişkileri kurmak ister. Londra ve Moskova Afganistan'ın tampon devlet olması konusunda anlaşırlar. Habibullah (1901-1919) Birinci Dünya Savaşı'na ve büyük devletlerin entrikalarına (Hindistan'a saldırı planıyla 1915'teki Alman misyonu) karşın sakin bir hükümranlık dönemi geçirir, ama öldürülür. Ardılı Amanullah Han (1919-1929) Üçüncü Afgan savaşı sonunda, tüm dünyanın savaştan yorgun düştüğü bir sırada (1919), İngilizlerden

diplomasinin efendisi olma hakkını alır ve tam bir egemenlik dönemine girer.

Yabancılar Afganistan'a gelmeye başlarlar, 1922'de gelen Fransa Arkeoloji Heyeti (DAFA) de bunlar arasında yer alır, Afganlılar misafirperver bir ulus olduğu için onları iyi karşılarlar, ama içten içe yabancılardan hoşlanmamaktadırlar – yabancı düşmanı oldukları bilinmektedir. Özellikle de geleneklerine dokunulmasını kesinlikle istememektedirler. Her tür devrim dehşet uyandırmaktadır. Modernleşme çok az ölçüde gerçekleşir. İlk gazete ancak 1911 yılında kurulur; 1950'de hâlâ bir medeni kanun yoktur ve yalnızca üç bini kamyon olmak üzere beş bin araç vardır.. Aslında hiçbir şey yerinden kımıldamamaktadır ve Amanullah her şeyin değişmesini istemektedir. Ve bu konuda da çok kararlı olduğundan en sonunda tahttan çekilmesi için zorlanır. Maceracı biri olan Baçe Sakao yerine geçer (1928). Ama kısa bir süre sonra tutuklanır ve kurşuna dizilir. Güçlü biri, Afganistan'ın Fransa büyükelçisi Muhammed Nadir Şah tahta geçer (1929-1933).

Yeni hanedanlık, önceki gibi anayasal bir monarşi kılığında, güçsüz askeri bir diktatörlüktür. Aynı sorunlarla boğuşur ve aynı biçimde dış müdahaleler ve iç tepkiler arasında sıkışıp kalır. Nadir Şah önlemler alır, küçük ve temkinli adımlarla yürür, ama yine de öldürülmekten kurtulamaz. Bu koşullarda oğlu Zaher Şah'tan (1933-1973) daha iyisi beklenemezdi. 20. yüzyıl ortasında Afganistan hâlâ, demiryolsuz, karayolsuz, endüstrisiz, neredeyse hiç elektriksiz, sağlık ve bakım hizmetlerinden yoksun bir ortaçağ ülkesidir.

Özgürlük Aşkı

Afganlılardaki özgürlük aşkı bütün Orta Asya toplumlarında vardır. Ama çok sıkı bağlarla egemenlik altına giren ve genelde az nüfuslu olan bu halklar, Afgan dağları gibi gerilla savaşına çok uygun topraklarda yaşamadıkları için büyük güçlerle Afganlılar gibi mücadele edememiş, böyle bir şansa sahip olamamışlardır. Afganlılar gibi ayaklanırlar, ama özgürlüklerini alamazlar.

Sin-kiang'da Hocalar güçlerini kaybetmiş olsalar da saygınlıklarını ve hırslarını koruyorlardı. 1826'da Cihangir Kaşgar'ı ele geçirmeye çalışır. Çinliler çabuk hareket ederler ve canlı canlı derisini yüzerler. Bu idam insanları sakinleştirmek şöyle dursun nefret rüzgârları estirir. 30 yıl sonra (1857) başka bir Hoca, Vali Han da isyan eder. Soyluların ve halkın büyük desteğini kazanır. Cihangir'in oğlu da ona katılır. Batı Türkistan'dan da etnik ya da dinsel dayanışma duygularıyla ya da başka nedenlerle, belki de Rusların teşvikiyle harekete geçen partizanlar gelir. Asilerin ba-

şına bu halklar arasından Yakup Bey geçer (1866). İnsanları coşturur ve dikkate değer başarılar kazanır. Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu ve Kuça'nın efendisi olur ve Çungarya göçebelerini de elde eder. Doğu Türkistan bağımsızlığını kazanır ve birliğini neredeyse kurar.

Yunnan'a kadar tüm Çin'deki Müslümanlar Sin-kiang örneğini izlerler; bunlar arasında, kendilerini Hanlar olmaktan çok Müslüman hisseden Müslüman Çinliler, Dunganlar ya da Hui'ler de yer alır; Çin o günden sonra, imparatorlukta azınlıkta kalan Müslümanların aslında gerçek bir güç oluşturduğunu anlar. Müslümanlara boyun eğdirmenin zor olduğunu ve ayrı özen göstermesi gerektiğini de fark eder. Bu politikayı bugün de izlemektedir.

Büyük güçler bağımsız Türkistan'ın başarısına ve bunun sürekli olduğuna inanırlar. İngilizler bu ülkeyi hemen tanırlar ve bir elçi gönderirler. Ruslar, meydanı Londra'ya bırakmamak için, Kulca ve İli Vadisi'ni topraklarına katarlar. Yakup Bey öldürüldüğünde (1877) Çinliler artık duruma hakim olmaktan çok uzaktır. Ama Yakup Bey'in oğlu Kuli Bey oldukça yetersiz ve yeteneksiz bir hükümdardır ve her şey eskisi gibi olmaya başlar. Bir yılda Çinliler kaybettikleri tüm şehirleri birer birer geri alırlar. Korkunç bir baskı uygularlar. Ruslara gelince, ele geçirdikleri bölgelerden geri çekilmek zorunda kalırlar, yalnızca İli'nin batı havzası (1877 Livadia ve 1881 Saint-Petersburg antlaşmaları) ellerinde kalır.

Bu acı yenilgi Sin-kiang'ı 1911'e kadar sakin durmak zorunda bırakır, ama hep tetiktedir. Çin devrimi ötekiler gibi Sin-kiang'a da kendini gösterme olanağı sunar. King'lerin sonu ve cumhuriyetin ilanı (1911) boyunduruk altındaki tüm halklara bu boyunduruktan kurtulma şansı verir. Müslüman generaller, Ma'lar Türkistan'da iktidarı ele geçirir ve Kuomintang'ın başa geçişine kadar (1917) burada kalırlar.

Tibet'te, Lord Curzon'un müdahalesinin son bulmasının ardından (1904-1908) Çinliler Lasa'yı ele geçirirler ve onüçüncü Dalay Lama'yı görevden alırlar, Dalay Lama Hindistan'a kaçarken Pançen-Lama Çinlilerin tarafında yer alır (1910). Bir yıl sonra Tibetliler, İngilizlerden yardım alarak Çinlileri ve onlarla birlikte Pançen-Lama'yı da ülkelerinden kovarlar ve Pançen-Lama Nankin'e sığınmak zorunda kalır. Dalay Lama Lasa'ya zaferle döner, ama ülkesinin güvenlikli kalmasını sağlamak istediği için yine de Çin'e pek çok ayrıcalık verir (1929). İkinci Dünya Savaşı'na kadar durumunu korur.

Moğolistan'da, Kalkalar, King imparatorlarıyla aralarındaki bağların hanedanlığın çöküşüyle koptuğunu ve cumhuriyetle anlaşmanın bir gereği olmadığını düşünmektedirler. Bağımsızlıklarını ilan ederler (1 Aralık 1911). Rusya, kuzey bölgele-

rindeki Çin ilerleyişinden endişeli olduğu için, komşusuyla arasında bir tampon devlet kurulmuş olmasından memnundur. Uzun süredir Moğolistan'la ilgilenmektedir, Urgu'da bir büyükelçilik açarak 1860'tan bu yana bu ülkeye casuslarını sokmuştur. Pekin'i bağımsızlığını kabul etmeye ikna eder (1912, 1913 ve 1915 antlaşmaları). Ama bağımsızlıklarını elde edemezler ve Çinliler, burayı boşalttıktan sonra geri dönerler.

Özgürlük aşkı Rus İmparatorluğu'nda da kendini gösterir, ama başarılı olamaz. Burada çıkan isyanlar hemen bastırılır. Rusların seferberliğinden kaynaklanan hoşnutsuzluk ortamında patlak veren Fergana isyanı 1898'de, Hiyve, Buhara isyanı 1909'da, Kazak bozkırlarındaki isyan 1916'da bastırılır. Tüm asiler çok acımasızca cezalandırılır – yaklaşık yüz elli bin asinin öldürüldüğü sanılmaktadır.*

Çin Sömürgeciliği

Bağımsızlıklarını ilan eden tek Moğollar Kalkalardır. Güneydeki kardeşleri bunu başaramazlar. Kendi ülkelerinde azınlıkta kalmışlardır. Mançurlar Moğolistan'ı öteki ülkelerden, özellikle de Çinlilerden soyutlamak için büyük özen gösterirler ve Hanların ülkelerine gelmesini engellemek için Çinli kadınları Çin Seddi'nin kuzeyine getirmeyi ölüm cezasıyla yasaklayan bir kanun çıkarırlar (1870). Elbette gizli göçü engelleyemezler, ama en azından yoğun göçü engellemeyi başarırlar.

Yirminci yüzyıl başında durum değişir. 1901'de Rus tehlikesine karşı kanun yürürlülükten kaldırılır, ama asıl amaç yoğun nüfus artışı nedeniyle çiftçilere yeni toprakların önünü açmaktır. Binlerce aile kuzeye göç eder. Mançurya bir anda büyük bir yük altında ezilir. Bizim İç Moğolistan olarak adlandırdığımız Güney Moğolistan biçimlenmeye başlar. Elimizde güvenilir belgelerin olmaması Çin sömürgeciliğinin artış ivmesini izlememizi engelliyor, ama elli altmış yılda ulaştığı düzeyi tahmin etmek güç değil: 1953'te dokuz milyon nüfusun 1.150.000'i Moğoldu ve sayıları giderek artıyordu. 1967'de Moğolların Çinlilerin oranı onikiye birken, 1975'te onbeşte birdi. Büyümeleri durmuş mudur? Yoksa inişe mi geçmiştir? 1993 nüfus sayımında Moğollar 2.500.000, Çinliler ise 25.000.000'du. Sıkı bir doğum kontrolü uygulayan Çinliler, yılda yüzde 5'lik nüfus artışıyla dünyanın en hızlı nüfus artışını oluşturan Moğollara göre daha yavaş çoğalıyorlardı ve o halde göç yer

---

* Bu özgürlük aşkı, büyük Manas destanına ve bu destana bağlı gelişen pek çok kahramanlık öyküsüne konu olur (Er-Töstük öyküsü), ama bunlar sözlü destanlardır (ilk baskısı 1938'de yapılmıştır), elimizde Kırgızca ve Kazakça versiyonları bulunmaktadır.

azlığı nedeniyle durmuştur. Ama bu gerileme, istatistiksel incelemelerin giderek daha nesnel olması ve güvenilirliklerinin artmasının bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte, 1977 yılından sonra yerlilerin lehine alınan önlemlere karşın varlıklarını uzun süre koruyabileceklerinden emin değiliz.

Türklerin durumu da Kansu'da iyi değildi. Çin sömürgeciliği burada İç Moğolistan'da olduğundan daha eskilere dayanmasına karşın, İkinci Dünya Savaşı sonunda Müslümanlar hâlâ nüfusun dörtte birini oluşturuyordu, yaklaşık 1.700.000 Müslüman nüfusun çoğu Çinli Müslümanlardı (Hui'ler ya da Dunganlar). Sonraki yıllarda göç giderek arttı ve büyük bir dalgaya dönüştü. 1953'te 6 ya da 7 milyon aile buraya yerleşti. Kansu artık etnik olarak Çinlileşmişti. Bu tarihten sonra sorulacak soru buranın Müslüman bir Çin mi, yoksa Çinli bir Çin mi olacağı sorusudur. İslamiyetin burayı kazanması oldukça uzak bir olasılık gibi görünmektedir, ama İslamiyet silahları hemen bırakmaya niyetli değildir.

Sin-kiang'da Uygurların yaşamlarını sürdürebilmesi birkaç yıldan beri giderek güçleşmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başında bölgenin nüfusu 3.700.000'dir, bunun 300.000'i Çinli ve üçte biri de Hui'dir. Sonraları durum giderek değişmeye başlar ve 1982'de cumhuriyetin nüfusu 12 milyona yükselir, bunun 6 milyonu Uygur, 5 milyonu Han ve 1 milyonu da Uygur olmayan, ama Türkçe konuşan halktır. Yakın zamana ait çok fazla bilgiye sahip değiliz, ama Çinlilerin sayısının giderek arttığı ve Uygurlarla diğer Türklerin giderek kendi ülkelerinde azınlık durumuna düştüğü kesindir.

Görülüyor ki bu koşullarda Moğolistan Cumhuriyeti büyük bir tehlike altındaydı. Her Çinli için Moğolistan Çin'in bir parçasıydı. Her Moğol da Çin'e katılması halinde ülkesinin kaderinin İç Moğolistan, Kansu, Sin-kiang'ın kaderiyle aynı olacağını biliyordu. Bu nedenle bedeli ne olursa olsun bağımsızlığını korumaktan başka çaresi yoktu. Böylece Rusya koruması altına alarak Moğolistan'a bunu gerçekleştirme fırsatı sunar. Sovyetler Birliği dağıldığına göre Rusya ya da dünya bu boşluğu doldurabilecek midir?

Rus Sömürgeciliğinin İlk Yılları

Rusların ilk göç dalgası yığınlar halinde taşındıkları Sibirya'ya oldu. Bu büyük bölgede yaşayan yerli halklar bu yığınlar içinde boğulup kaldılar, ama kendi içlerine kapanarak, sonra da Rusların izlediği milliyetler politikası sayesinde varlıklarını sürdürmeyi başardılar. 1970'te bir milyon yerli nüfusa karşılık yirmibeş milyon

Avrupalı vardı. Bölgedeki en baskın etnik grup Buriyatların topraklarında Avrupalılar nüfusun dörtte birini oluşturuyorlardı.

Nüfusun en yoğun olduğu ve oldukça eski ve parlak bir uygarlığın var olduğu Batı Türkistan'da Rus sömürge hareketi oldukça geç başlamıştı ve burada Kazak bozkırlarında oluşturduğu oranda bir tehlike oluşturamamıştı. İlk yerleşimler 1875'te Semiretçi'de Ural Kazaklarının yerleşimleri olmuştu. Kazaklar, Rusya'da eğitim gören entelektüellerin baskısıyla, yapıcı bir işbirliği politikası izlemeye başlamışlar ve 1891-1892 yıllarında Rus ve Ukrayna kolonileri yoğun olarak buralara göç ettiklerinde işgalcilerle yerli halk arasında bir eşitlik kurulmasına çalışmışlardı. 1861'de toprak köleliği kurumunun kaldırılışından sonra çiftçilerin göçe teşvik edildiği görülmüştür. Tüm bu yeni gelenler –1891 ve 1914 arasında göç edenlerin sayısı iki milyondan fazladır– toprakla geçiniyorlardı ve kültürlerini geliştirmek için göçebelerin alanlarını işgal ettiler. Göçebelerin sürüleri otlaksız kaldı. Yaşam seviyesi düştü ve başlarda kurulan dostluk ilişkileri bozulmaya başladı. İşte bu sırada Rus devrimi patlak verdi.

Rus Devriminden Önce

Batı Türkistan uzun süredir bölünmüş durumdaydı ve Rus işgali bu durumu düzeltememişti. Burada Tacikler ve Türkler, yani Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar ve Türkmenler yaşıyorlardı; aynı dili konuşmuyorlardı ve gelenekleri ve uyrukları farklılık gösteriyordu. Ama belli belirsiz de olsa etnik ya da dilsel bir birlik bilinci vardı; sanırım bunun nedeni aynı inancı ve bağımlılık koşullarını paylaşıyor olmalarıydı, ama daha fazlası yoktu. Aslında bunları birbirlerine bağlayan tek şey yaşam biçimleri ve ticari ilişkileriydi: Yerleşik ya da göçebe, tüccar ya da zanaatkâr olsun, kuşkusuz Tacik bir tüccar Özbek bir tüccara İran asıllı bir tüccardan daha yakındı ya da Türkmen bir hayvan yetiştiricisi Kırgız bir yetiştiriciye, Kazak bir kentliye olduğundan daha yakındı.

Burjuva sınıfının dış dünyayla ve Rus aydınlarıyla ilişkide olduğu ve uluslararası ideolojilerin, özellikle milliyetçiliğin içlerine yavaş yavaş girdiği Kazan Tatarlarının, Kırımlıların ve Kafkasya Azerilerinin aksine modern dünyaya ait her şey unutuluyordu. Milliyetçilik Orta Asya'ya yabancı bir olguydu ve büyük bir diaspora yaşayan ve yadsınamayacak finansal kaynaklara sahip Tatarların milliyetçiliği yaymak için gösterdikleri tüm çabalar boşa gitmişti. Tatarlar, kimsenin ikidillilikten şikayetçi olmamasına, tam tersine yüzyıllardır alışık olmasına karşın, iki anadil –

Farsça ve Türkçe– konuşulmasının halkların birleşmesine engel oluşturduğunu düşünmüşlerdir.

Oysa asıl sorun Müslümanların, Tacik ya da Türk, yabancı ya da kafir olsa da Allah'ın onlar için takdiri olduğunu düşündükleri siyasal iktidara boyun eğmeyi öğrenmiş olmaları ve ortada ters bir durum olduğunu kabul edenlerin de bunu alt etmek için hiçbir çaba göstermemeleriydi. Farklı düşünen birkaç aydın da aklı bir karış havada muamelesi görüyordu, zaten kendileri de rüyalarının çok yakın bir zamanda gerçekleşebileceğine inanmıyorlardı.

Bazı taşlar XIX. yüzyıl sonuna doğru oynamaya başladı. Devrimci hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşlaşma hareketi olan tanzimatın geciken etkisinin yanı sıra, Rusya Meşrutiyet Partisi'nin ve panislavcı hareketlerin de etkisiyle patlak verdi. 1905'e kadar çoğu kişinin tehlikeli olarak nitelendirdiği bir yolda, halk ağızlarının ulusal dillere dönüştürülmesi ve dinsel inancın körüklenmesi gibi yöntemler uygulayarak ilerledi. Farklı Türk uluslarını birleştirmek şöyle dursun, neredeyse ayırma noktasına getiren bu akıma tepki olarak XIX. yy'da "Rus" Müslümanların en önemli temsilcisi Kırımlı İsmail Bey Gaspinski (1851-1916) basitleştirilmiş bir Osmanlıca temeli üzerinde ortak bir dil yaratmayı düşündü. Bunu gerçekleştirmek için eğitim devriminden yola çıkarak tüm eğitim-öğretim sisteminde bir yenilenme hareketi başlattı ve çok başarılı oldu. Bu biçimde yenilenmiş beş bin okul açıldı ve bazı *medrese*'ler Müslüman dünyadaki en iyi *medrese*'lerle aynı düzeye yükseldi. Bu hareket Avrupa'daki Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında büyük bir başarı gösterse de, Orta Asya'da vasat bir çizgi izledi.

1905'ten sonra milliyetçiler seslerini duyurmaya başladılar. *Cedid* olarak adlandırılan liderleri Ruslarla aralarında eşitlik ve bir İslam birliği kurulmasını istiyorlardı. 1906'da büyük oranda Kazan Tatarlarının etkisinde gerçekleşen İslam Kongresi sırasında, siyasal bir İslam partisi kurulmasına karar verilmiştir. Sosyalistlerin "burjuvalarla" anlaşmayı reddetmeleri de bu partinin şansını azaltır. Bolşeviklerin desteklediği bu ilk sınıf kavgası, İslamiyete çok yabancıdır ve açıkça bu dine zararı dokunmuştur. Yine de Müslümanlar Duma'ya otuzbeş milletvekili göndererek belli bir başarı elde etmişlerdir, ama başarıları saman alevi gibi parlayıp söner. 1914'te tüm siyasal örgütlenme kaybolur, artık burjuvalar da entelektüeller de yasal yolların dışına çıkmadan bir şey elde edemeyeceklerini anlamışlardır.

Cedid'ler toplumsal kökenlerine ve çoğunun *medrese*'lerde eğitim görmüş olmasına karşın kısa zamanda sol eğilime kayarlar. 1909'da Taşkent'te yarı gizli bir örgüt kurarlar. Buhara'da üslenen örgüt bir yeraltı örgütü kılığına bürünür ve Ruslar

kadar Han yönetimine de saldırır. Kazan'da kurulan birkaç sendika Müslüman kitlelere ilk kez Marksçı düşünceleri aşılamaya başlar.

Fransa ve Büyük Britanya'nın dünyanın en güçlü sömürgeci devletlerinden olduğunu insanlara unutturarak en başından beri Bağlaşık güçleri halkların haklarının koruyucusu olarak kabul ettiren Fransız-İngiliz propagandası bunlara ve dahası Ruslara karşı da tavır alır. 1915 Haziran ve Temmuzunda boyunduruk altındaki azınlıklar tarafından Lozan'da toplanan konferans bunun en çarpıcı örneğidir.

Bolşevik Devrimi

Şubat 1917'de Çarlık kurumunun çöküşü, Rusya'daki tüm Müslümanlar tarafından özgürlüğe kavuşulan gün olarak selamlandı. Devrimciler bol keseden atıp tutmuşlardı. Oysa muhafazakâr ya da solcu tüm Ruslar içten içe İslamiyeti gerici bir din, Müslümanları feodal bir toplum, çiftçileri de hâlâ hayvanlar gibi yaşayan geri kalmış insanlar olarak görüyorlardı. Hanlıklardaki ve Türkistan genel yönetimindeki kentli sömürgeler, monarşinin düşüşünden önce olduğu gibi sonra da bu halklara bunu anlatmayı kendilerine görev edinmişlerdi. Bolşevikler de aynı düşünceyi paylaşıyorlardı, ama bunu göstermeye çekiniyorlardı, çünkü henüz iktidarda değillerdi. Bu kadar vaatten sonra elleri boş kalan Müslümanların bunlara güvenmekten, umut bağlamaktan başka çareleri kalmamıştı. Bolşevikler, Moskova'da 1 Mayıs 1917'de büyük bir kongre topladılar, bu kongreye büyük bir heyecanla dokuz yüz delege katıldı. Ama Türklerden ve İslamiyetten çok az söz edildi.

Ekim Devrimi (1917) patlak verdiğinde Müslümanlar bunu karşılamaya hazır değildi. Layıkıyla onları temsil edecek hiçbir örgütleri yoktu ve elli yıl öncesinde olduğundan daha fazla birlik içinde olmamaları nedeniyle de en muhafazakâr ideolojiden en devrimci düşüncelere kadar her tür eğilime açıktırlar. Ancak Ruslar örgüt kurabildiğinden devrimi de Ruslar yapabilmiştir. Birkaç Müslüman treni yakalamaya çalışır, ama tren çoktan kaçmıştır. Komünistlerin kullandığı söylem ilk başarılarıyla da değişmez, çünkü hâlâ bunları kendilerine bağlamak istemektedirler. Müslümanların çoğu bu söyleme çok sıcak bakar. Komünistlerin Müslümanların inancına, ulusal geleneklerine ve özgürlüklerine saygı duyacaklarına inanmaları gerekmektedir. Lenin de Stalin de aynı yolu izlemiştir. Sirenlerin yanıltıcı şarkılarına kanıp bunların safına çekilenlerden Mir Seyyid Sultan Alioğlu –daha çok Sultan Galiev adıyla bilinir– Stalin'in "dostu" olarak bir yerlinin o güne kadar ulaşamadığı önemde bir konuma yükselir. 1920 ile 1923 yıllarında "Tatar Ulusal Komünist" hareke-

tin sözcüsü olur. Bir ateist olmasına karşın insanların dinsel inançlarından ötürü öldürülmesine karşıdır ve kitleleri İslamiyetten yavaş yavaş soğutmak gerektiğini düşünmektedir. Uluslararası işçi hareketinin ateşli bir taraftarıdır, ama dünyanın tüm yoksul sömürgelerinin birleşmesine daha fazla önem vermektedir – tabii bunun için de en ön sırada Müslümanlar gelmektedir. Ama yaşadığı çağın farkında değildi. Hayallerle yaşıyordu ve kaderi ötekiler gibi 1937'de idam sehpasında son buldu.

Ama biz biraz daha öncesine bakalım. "Müslüman Halklar Konseyi" 1917 Kasımında Türkistan'ın özerkliğini ilan etti. 1918 Ocağından sonra Taşkent Sovyet yönetimi Konsey'in merkezi Kokand'ın üzerine askerler ve Rus milisler gönderdi; bunlar şehri ele geçirip yağmaladıktan sonra ateşe verdiler, halkı kılıçtan geçirdiler. Bu Müslümanların hayallerine son verdi. Artık durumu kavramışlardı ve Mayıs ayında iç savaş patlak verdiğinde tüm Türkistan ayaklandı. Bu yeni bir düş kırıklığı oldu. "Beyazlar," "Kızıllar" kadar acımasız, aynı derecede sömürgeci ve yıkıcıydılar. Öteki güçler, İngiliz Pipes'le, Müslümanların "pasif sömürge toplumları" olduklarına karar verip kaderlerine terk ettiler.

Çatışmalar son bulduğunda pek çoğu silahlarını teslim etti ve zafer kazananın oraklı ve çekiçli bayrağı altına girip vaatlere inanmayı sürdürdüler. Bunlar "burjuva," "milliyetçi" ve "halkın sırtından geçinenler"di, ama Ruslar bunlardan vazgeçemiyordu, çünkü tüm Orta Asya'da başka bir işçi ve Marksist kadro yoktu.

Çatışmalar umutsuzca da olsa 1928'e, belki de 1930'a, hatta İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Bunlara Basmacı, "Eşkıyalar" adı verildi. Kuşkusuz terorist ve çeteciydiler, ama aynı zamanda artık ülkelerin kalmadığı bir coğrafyada yaşayan yurtseverlerdi. Bu arada büyük birinin, Türk ordularının eski kumandanı ve halifenin damadı Enver Paşa'nın desteğini aldılar. Ama bu güzel ve çekici Türk erkeği 1922'de, kırk yaşında, pantürkizm hayalleri peşindeyken öldürüldü.

SSCB

Resmi olarak 30 Aralık 1922'de kurulan SSCB savaş sırasında tasarladığı milliyetler politikasını yürürlüğe koydu. Başlangıçta eski idari birlik korunmuştu. İki hanlık cumhuriyete dönüştürülmüştü, Hiyve Şubat 1920'de, Buhara Ekimdekuruldu. Buradaki yöneticiler görevlerinden alınmış yerlerine *cedid*'ler geçirilmişti. Ama 1923'ten sonra Komünist Parti sakıncalı etnik kökenlerden gelen, fazla ılımlı ve güvenilmez bu adamlardan kurtulmuş ve neredeyse tamamen yapay bir biçimde sovyet sosyalist cumhuriyetler kurmuştu; sonraki dönemlerde el yordamıyla yapılan

bazı araştırmalar sonucunda bu cumhuriyetlerde 1936'ya* kadar bazı değişiklikler yapılmıştı. Eski kolonilerden, kimine göre Türk kimine göre Müslüman bir birlik kurma projesi böylece tamamen rafa kaldırılmıştı. Türkistan bağımsız değildi yalnızca bağımsız olduğunu sanıyordu. Yerli halklar için Ruslar "büyük kardeşler"di, ama büyük olmanın avantajlarından sonuna kadar yararlanan ağabeylerdi.

Müslümanların bu alt sınıf olma işinde –ki en alta itilenler de onlar olmuştur– belli bir sorumluluk payları vardı. Komünist Parti'ye coşkuyla katılmamışlardı. 1962'deki belgelere göre, örneğin Özbekler SSCB nüfusunun % 2.9'nu oluştururken partideki oranları % 1,5'tu. Yine de Avrupalılar düşüncelerini değiştirmemişlerdi. İmparatorluk dönemlerinde sömürgelere yakıştırılan her şey o dönemde de geçerliydi. Kuşkusuz sovyet Orta Asya önemli bir kültürel ve ekonomik atılım göstermiştir. "Ortaçağ"dan çıkmıştır. Her ne kadar okullarda kız çocuklarının sayısı düşük olsa da tüm çocuklar okul eğitimi almışlardır. Pek çok genç üniversite eğitimi almıştır (1962 yılında 300.000 ünivesite mezununun dörtte bir genç kızlardan oluşuyordu). Ama bu atılım özellikle insan hayatı açısından pahalıya patlamıştır. 1930'da yerleşik düzene geçmelerine karar verildiğinde bir milyondan fazla Kazakın yok olduğu görülmüştür; 1924 ile 1939 arasında nüfustaki azalma 869.000'i bulmuştur, oysa doğum oranlarına bakılınca tam tersine 630.000 civarında bir artış olması gerekirdi. 1930'dan 1932'ye kadar iki yılda sığır sürülerinin sayısı yarıya inmiştir.

Çeşitli ulusal dillerin ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi (çünkü tüm yerel farklılıkların ortaya çıkarılmasına çalışılıyordu), birbirlerini anlamakta zaten güçlük çeken ulusların 1928'den sonra daha da ayrılmalarını sağlamıştır: Rusça sözcüklerin girmesiyle Çağatayca, aynı dönemde Fransızca ve İngilizce sözcüklerin istilasına uğrayan Türkçeden giderek uzaklaşmıştır. Doğal olarak İslamiyet saygı görmemiştir, ama bu dine karşı yürütülen savaş pek çok biçim almış ve sürekli taktik değişmiştir. Önceleri bu savaş (1921-1927) hissettirmeden ideolojik açıdan yürütülürken, sonraları açık bir savaş (1927-1940) halini almıştır. Savaş sırasında bir duraklama dönemine girilmişse hemen ardından yine şiddetlenmiş, daha sonra da sinsi bir hal almıştır, çünkü o sıralarda Rusya üçüncü dünya ülkelerini kazanmak için bir kampanya başlatmıştı. Yine de İslamiyete karşı yürütülen bu savaşın tam bir başarı kazandığını düşünmekteyiz. Çünkü Rusya'nın politikalarının insanlar, ruhları, inançları ve duyguları üzerindeki etkisini ölçmek olanaksızdır, ama kimsenin itiraz

* Tacikistan Özbekistan'dan ancak 1929'da ayrılmıştır.

edemeyeceği apaçık rakamlar bunun tanıklığını yapmaya hazırdır. 1912'de imparatorlukta (korunan iki hanlık dışında) 26.279 cami vardır; 1941'de Buhara ve Hive de dahil olmak üzere yalnız 1.312 cami kalmıştı.

Rusya Yayılıyor

Özerk oldukları varsayılan cumhuriyetlerin kuruluşunun bunları sömürgecilikten koruyacağı sanılıyordu. Oysa tam tersine, sömürgecilik farklı derecelerde her cumhuriyette giderek büyümeye başlamıştı.

Kazakistan'da 1926'da nüfusun % 30'u Avrupalıydı. 1939'da göç eden topluluklarla yerli topluluklar arasında eşitlik sağlandı. Rusya'nın Alman ordularınca işgali nüfusun geri çekilmesine neden oldu ve pek çok endüstri geriledi ve oldukça eğreti duran hassas denge de sarsıldı. Ayrıca tam olarak anlayamadığımız nedenlerden ötürü Sovyetlerin ekonomik kalkınma ivmesi her zaman güney yönünde olmuştu. Bu nedenle 1970'te Kazakistan'da % 43 Rus, % 14 Ukraynalı vardı. Giderek azınlığa düşen Kazaklar, yapılan tahminlere göre er ya da geç öteki halklar içinde erimek zorunda kalmışlardı.

Özbekistan'da 1939'da Avrupalılar % 5,6 gibi bir oranla genel nüfusa göre az sayıda kalırken, 1947'de oranları % 20'ye yükselmişti. Kırgızistan'da savaştan önce nüfusun % 23'ünü oluştururken 1989'da sayıları çok az artmış, yalnızca % 28'e ulaşmıştır. Aynı yıl Türkmenistan'da yalnızca % 17 Rus vardı.

Tam aksi yönde yapılan propagandaya karşın her iki nüfus, yani yerli nüfusla göç eden nüfus arasında bir eşitlik yoktu. Yerliler genelde köylerde yaşarken ötekiler şehirlere yerleşmişlerdi. Bazı büyük şehirler neredeyse tamamen Ruslaşmıştı, Alma Ata ve Frunze'de nüfusun % 80'i Avrupalıydı. Yaşam biçimleri, zevkleri, faaliyetleri farklıydı. Özbeklerde çocuk ölüm oranı 1980'de % 4,7, 1990'da % 3,4; Taciklerde 1980'de % 5,8, 1990'da % 4,07 ve tüm Rusya'da aynı tarihlerde sırasıyla % 2,7 ve % 2,2 olur (Fransa'da o dönemdeki oran % 1 ve % 0,7'dir). Yerel koşulların da kuşkusuz etkisi vardı, çünkü Türkmenistan'da Ruslardaki çocuk ölümü oranı % 2,34 iken Rusya'da % 1,77'ydi. Aynı eşitsizlik öteki alanlarda da kendini gösteriyordu, her alanda bunu ortaya çıkarabiliriz; ortalama yaşam standardı, eğitim, *per capita* [kişi başına] ve *per annum* [yıllık] gelir vb.

Ve Moğolistan

Rus devrimi olduğunda Çin, Moğolistan'da egemenlik kurmak için bunun uygun

fırsat olduğunu düşünür. Bu nedenle pek çok manevra yapmıştır: 1919'da Çita'da panmoğol diyet meclisi toplanması, ülkenin yeniden Çin'e bağlanması için Moğol hükümetine baskı, Moğol ordularının silahsızlandırılması, ülkesinin bağımsız kalması için direnen yaşayan Buda'nın tutuklanması.

Bu arada Sovyetlere yenilen Sibirya beyaz kuvvetleri Moğolistan'a çekilirler. Şefleri korkunç baron Ungern-Sternberg Urga'yı ele geçirmeyi başarır (Şubat 1921) bir hükümet kurar ve yaşayan Buda'yı serbest bırakır. Çok sert bir olduğu için halka yabancılaşmıştır ve Rus kuvvetlerinin kendisine karşı yürüttüğü saldırılara daha fazla dayanamaz; kendi askerleri tarafından da terk edilir ve kurşuna dizilir. Sovyet orduları Moğolistan'a Temmuz 1921'de girer.

Eylülde Rusya ve Sukhi-Bator Devrimci Halk Partisi tarafından Kiakhta'da kurulan yeni Moğol hükümeti arasında bir anlaşma imzalanır. Çin'den kurtulmak için Moğolistan'ın Ruslara katılmaktan ve Sovyet ordularının ülkeye girmesine izin vermekten başka bir çaresi kalmamıştır. Moğolistan Halk Cumhuriyeti kurulur ve başkenti Ulan Batur, "Kızıl Kahraman" olur (1924). Aynı yıl yaşayan Buda ölür ve ardılı da yoktur.

Moğolistan Rusya'dan sonra Marksist-Leninist sistemi kabul eden ilk ülkedir. Hukuk sistemi bağımsız olsa da içten içe Rusya'ya bağlıdır ve siyasal rejimi güçlü ve koruyucu komşusunun sisteminin taklidinden ibarettir. Moğolistan'ın feodal sistemden ve göçebelikten modern zamanlara geçmesi ve sosyalist ekonomiyi uygulayabilmesi için çok uzun yol katetmesi gerekir. Rusya'nın katettiğinden çok daha uzun bir yol vardır önünde. Dönüşüm yavaş ve zorlukla gerçekleşir: Hükümdarların sık sık değişmesi, isyanlar ve yoğun tutuklamalar. Yerleşik hayata geçişte direnişle karşılaşırlar. Sürülerin kamulaştırılması ancak 1959 yılında yapılır, ama büyük bir dikkatle gerçekleştirilmesine karşın yetiştirilen hayvan sayısı yıllarca bir gelişme göstermez. Ama tarım devlet çiftliklerinde hızlı bir gelişim yaşar. Maden zenginliklerinin ve hayvancılıktan elde edilenlerin değerlendirilmesine yönelik bir sanayi kurulur. Her yıl düzenli olarak yükselen nüfus (500.000 kişi) bir kasabadan büyük bir şehre dönüştürülen başkente ve fabrikaların çevresinde kurulan yeni şehirlere yerleşir. 1925 yılı istatistiklerine inanırsak cumhuriyetin nüfusu 615.000'dir (kilometrekare başına 0,41). 1965'te 1.120.000, 1988'de 1.730.000'dir ve bugün de 2.400.000'e yaklaşmaktadır. Nüfusta hedeflenen sayı –4 milyon– ancak sanayileşme ve sulamayla olanaklıdır, bunlar olmadan yakalanması olanaksızdır; ama son yıllardaki doğum kontrol önlemleri ve kürtaj yasası nedeniyle bu hedef belirsizleşmektedir: En karamsar olanlar kaçınılmaz olarak soyun yok olacağından

söz etmektedirler. Ama –aslında önemli olan bu sorudur– nüfusu milyarları bulan bir Asya'da 4 milyonluk bir nüfusun ne kadar ağırlığı olabilir?

29. BÖLÜM

GÜNCEL SORUNLAR

Afganistan'a Sovyet müdahalesinin, SSCB'nin dağılmasının ve BDT'nin (Bağımsız Devletler Topluluğu) kurulmasının ardından ve tüm bu olayların, siyasal yönünü belirlemeye çalışan Çin'de yankılar uyandırmasıyla, Orta Asya'nın iyice karmaşıklaşan siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel durumu bu bölgeyle ilgili incelemeleri zorlaştırdığı gibi erken saptamalarda bulunulmasına ve ihtiyatsız sonuçlara varılmasına neden olmaktadır. Bu bölgeyle ilgili kimi zaman çelişen sayısız bilgi almaktayız. Her gün gelecekte belli sonuçlar doğurup doğuramayacağı konusunda emin olamadığımız pek çok olay gerçekleşmekte. Tarihçi, ya vakanüvis gibi olayları günbegün not edecektir ki, bu da koca bir kitap demektir ya da bir kâhin kılığına bürünmek zorunda kalacaktır. Olabildiğince geniş bir açıyla günümüz Orta Asya'sını ele almak bu kitabın konuları arasında değildir. Yalnızca kısa bir özet vermekle, olayların kısa bir analizini yapmakla ve günümüzde karşı karşıya kalınan sorunları ortaya koymakla yetineceğiz.

Afganistan'a Sovyet Müdahalesi

Her şey Afganistan savaşıyla başladı ve bu gerçek bir savaştı. Bu savaş uzun süredir sinyallerini veriyordu ve bazılarımız önceden bu felaketi hissetmişti. Asıl şaşılacak olan bu savaşın politikacıları, gözlemcileri, medya mensuplarını bu kadar şaşırtmasıydı.

Afganistan, sanırım bunu hatırlatmak yerinde olacaktır, Rusya ve İngiltere arasında tampon devlet konumundaydı. İngilizlerin elinden çıkan Hindistan aynı görevi görmeye artık devam edebilir miydi? İngilizler ya da Hintliler, Pakistanlılar ya da başkaları tampon devlet olarak kalma kaygısını taşıyorlar mıydı ve bu konumda kalabilmek için gerekli koşulları var mıydı? Daha önce de belirttiğimiz gibi arı ve katı bir İslamiyetin hüküm sürdüğü Afganistan konuksever, ama yabancı düşmanı bir devletti: Hiçbir Hıristiyan misyonerliği bu ülkeye girememişti, yalnızca İtalya

Konsolosluğu'nda küçük bir kilise açılmasına izin verilmişti. 1933'te yürürlüğe giren bir yasayla Afganlı erkeklerin yabancı kadınlarla evlenmesi yasaklanmıştı. Yeni dünyayla ilgili hiçbir şey bu ülkeye ulaşmamakta, yalnızca bir avuç soylu ve aydın bu yeni dünyanın varlığını bilmekteydi. Mike Barry, subayının izni olmadan roman okuyan bir harp okulu öğrencisinin bir ay hapis cezasına çaptırıldığını anlatır. Yahudileri ve bir gün buraya gelip yerleşmek gibi kötü bir düşünceye kapılan birkaç Ermeniyi, İslamiyetin yasakladığı putlara tapan Hinduları ülkeden kovmak istedikleri açıktır.

Devlet ne coğrafi ne etnik ne de tarihsel kökenler açısından hiçbir birliğe sahip değildir. Burada birbirlerini küçümseyen on halk yaşamaktadır; Peştular kendilerinden başkasının Afganlı olduğunu kabul etmez görünmektedirler. Yirmi dil konuşulmaktadır ve tek resmi dil olan Peştuca aydınlar tarafından küçümsenmektedir; aydın ve soylu sınıf yalnızca büyük oranda Tacik dilinin etkisinde kalmış bir Farsça konuşmaktadır. Çok kalabalık olan göçebeler, vergi ödemek, askerlik hizmetinde bulunmak gibi hiçbir sorumluluğu yüklenmedikleri devletle de hiçbir şekilde bağlantı kurmazlar. Yüksek tabakadan kadınlar için peçe bir özgürlüktür, çünkü evden "çıkmalarını" sağlamaktadır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Pakistan ile Afganistan arasında ciddi bir bunalım patlak vermiştir, çünkü Afganistan Pakistan'dan Peştu nüfusunun yoğunlukta olduğu toprakları istemektedir. Bu kriz 1963'e kadar sürmüştür ve dışarıyla bağlantısını ancak Rusya ve İran'la sağlayan devletin tam bir yalıtılım dönemine girmesiyle son bulmuştur.

1955'te Kruşçev Kabil'i ziyaret eder. Birden koşullar değişmeye başlar. Ruslar Afganistan'a yardım etmeye çağrılırlar. Bu politikada öyle başarılı olurlar ki, paniğe kapılan Amerikalılar "bir dolara bir rupi" dönemi başlatırlar (1963). Fabrikalar, barajlar kurulur, yollar inşa edilir.... Eğer trajik sonuçlar vermeseydi, Rusya ve Amerika arasındaki bu rekabet ve vaatler yarışması komik olarak yorumlanabilirdi. Ruslar Herat-Kandehar yolunu yaparken Amerikalılar Kandehar-Kabil yolunu yapmışlardı. Ama rüşvet korkutucu boyutlara ulaşmış ve yapılmak istenenlerle gerçekleşenler arasında dağlar kadar fark oluşmuştur. Uyuşturucu ticareti her yere yayılmış ve buradaki haşhaşın kalitesini duyan hippiler akın akın gelmeye başlamışlardır. Dilenmektense ölmeyi tercih eden bu ülkede dilenenlerin ya da hırsızların sayısı birden artmıştır. Burada Batı güzel bir imge olmaktan çıkmıştı. Sovyet yardımı her ne kadar çıkarcı bir kaygıyla yapılmışsa da en azından etkili olmuştur. Yine aynı derecede çıkarcı Amerikan yardımıysa genelde tutarsız ve zararlı sonuçlara yol açmıştır.

1970 ve 1971'de hasat mevsimi tam bir felaketle sonuçlanır. Ülkede korkunç bir açlık salgını başlar. 1972'de bazı bölgelerde nüfusun dörtte biri, üçte biri, hatta yarısı açlıktan ölür. Halk uçurumun kenarına gelmiştir. Bu halkı iyi tanıyanlar yüzlerdeki bu sert ifadenin aslında umutlarının kaybolduğu anlamına geldiğini çok iyi bilmektedir.

17 Temmuz 1973'te bir devlet darbesiyle Zaher Şah iktidardan indirildi. Bunun yerine akrabalarından Muhammed Davud başa geçti ve cumhuriyet ilan etti. Kral, her şeye rağmen ülkeyi bir arada tutan, etnik kökenler arasında bağlar kuran, bölgeleri, kavimleri birbirine bağlayan tek ortak bağdı. Bu darbe uzun süredir derinlerde tutulan bazı duyguların ve hırsların birden su yüzüne çıkmasına neden oldu.

Amerika'nın "Kızıl Prens" olarak adlandırdığı Davud Moskova'ya yöneldi ve on yılda (1963-1973) Amerikan yardımlarına ve denge politikasına bir son verdi. Kaderini çizmişti. Bir süre sonra sosyalist Nur Muhammed Taraki tarafından iktidardan uzaklaştırıldı (1978). Bu arada kartlar oynanmıştı. Afganistan ve Rusya arasında, bir karışıklık durumunda Rusya'ya, Afganistan'a yardım amaçlı müdahale hakkı veren bir işbirliği anlaşması imzalanmıştı. 14 Eylül 1979'da Taraki'nin idam edilmesiyle patlak veren anarşi ortamı bu fırsatı doğurdu. Aynı yıl Aralık ayında Sovyet orduları Afganistan'a girdiler. Komünist bir hükümet kuruldu. Afganistan yabancı bir kuvvetle on yıl sürecek, korkunç ve destansı bir savaşa girdi.

Kamuoyu tarafından topa tutulan ve şiddetle eleştirilen, Afganlıların asla vazgeçmeyeceklerini ve böylece kapasitesinin bu savaştan başarıyla çıkmaya yetmeyeceğini anlayan sıkışıp kalan ve morali bozulan Sovyet ordusu 1989 Ocağında evine geri döndü. Ve Afganistan ikinci bir savaşa –bu da öteki kadar insanlık dışı bir savaştı– bir iç savaşa girdi; 1997'de bu savaş hâlâ son bulmamıştı.

SSCB'nin Çöküşü

Şubat 1989: Sovyet ordusu Afganistan'dan çekilir. Rusya perestroyka dönemine girmiştir (1987-1989). Üç yıldan az bir süre sonra 8 Aralık 1991'de Sovyetler Birliğinin dağıldığı resmi olarak açıklanır. 21 Aralıkta Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) on bağımsız devlet tarafından Kazakistan, Alma Ata'da resmen kurulur. Dört gün sonra Gorbaçov istifa eder. Bu son olaylar aslında çok uzun süredir devam eden bazı olguların resmileşmesinden başka bir şey değildir: Rejim aslında 1990 Ağustosunda başarısızla sonuçlanan devlet darbesinden sonra çökmüştür ve 1991 yılında birliği oluşturan cumhuriyetler birer birer ayrılmışlardır. Sonraki aylarda

Günümüzde Orta Asya (1996)
Moskova
Kiev
UKRAYNA
Kazan
Udmurti
Tatar
Cumhuriyeti
Başkiri
Ufa
SİBİRYA
RUSYA
İstanbul
Karadeniz
TÜRKİYE
Astırhan (İtil)
Omsk
Tomsk
Novosibirsk
Krasnolarsk
Minusinsk
Baykal
Gölü
Irkutsk
Buriyat ülkesi
Ulan-Uda
Khiahta
Mançurya
KAZAKİSTAN
Aral
Gölü
Balkaş
Gölü
Bakü
Hazar Denizi
SURİYE
Bağdat
IRAK
Tahran
İRAN
Urgenç
(Hiyve)
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
Aşkabad
Merv (Mary)
Nişabur
Buhara
Semerkant
Taşkent
Frunze
Almaty
KIRGIZİSTAN
Aksu
Kaşgar
Duşanbe
TACİKİSTAN
Baktra
Herat
Kabil
AFGANİSTAN
Gilgit
Hoten
Peşavar
Lahor
PAKİSTAN
SUUDİ
ARABİSTAN
Urumçi
Turfan
Hami
Sin-kiang
Çerçen
Karakurum
Ulan-
Bator
MOĞOLİSTAN
İç Moğolistan
Kansu
Pekin
Hohehot
(Mavi göl-
Kökegot)
Ning-hia
Lan-Çou
Şang'an-
X'ian
Nankin
KUZEY
KORE
GÜNEY
KORE
Doğu
Çin
Denizi
ÇİN
Tibet
Lasa
NEPAL
BUTAN
Delhi
Agra
HİNDİSTAN
Kanton
Umman
Denizi
0
500 km

ve yıllarda yeni hükümetler kurmuşlar ve yeni anayasalar kabul etmişlerdir (23 Ocak 1993: Kazakistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu). 2 Mart 1992'de Türkistan'ın beş cumhuriyeti BM'e kabul edilir. 1994'te bir tür Orta Asya ekonomik birliği altında birleşirler.

Canavarlıkları ve zayıflıkları, güçlü ve sağlam yönleriyle bir dönem kapanmıştı. Ve kurulmakta olan yeni dünyanın zayıflıkları vardı ve elbette korkunç yanları da olacaktı. Bu yeni dünyanın bağımsız olmaktan başka bir güvenliği yoktu, acaba tam olarak bağımsız mıydı? Ekonomik açıdan Rusya'ya o kadar bağımlıydı ki! Ya bağımsızlık! İstisna bir örnek, ama Tacikistan bugün hâlâ Sovyetler Birliği zamanında olduğu gibi yalnızca Rusya'dan aldığı sübvansiyonlarla yaşıyor. Kendine çok güvenen, ama biraz da şaibeli biri olarak tanınan Özbekistan başkanı 1992 Ağustosunda Rusya'yı Orta Asya'daki güvenliğin garantörü ilan etmiş ve 1993 Aralığından bu yana da "yakınındaki yabancı ülkeye" müdahale hakkını tanımıştır.

Gelecek de bugün de belirsizdir. BDT devletleri arasındaki bağlar ne derece sağlamdır? Ruslar, çarlarının ve bolşeviklerin yayılmacı rüyalarını terk ettiler mi? Ülkenin parçalanmasından esef duyan yurtseverler seslerini duyurmaktalar. Orta Asya Cumhuriyetleri ayakta kalabilecekler mi? Tacikistan'daki iç savaş bizi kaygılandırırken,* başka yerlerde büyük bedeller ödenerek kurulan barış umutlandırıyor.

Canavarlıklara gelirsek, dünyanın öbür ucundaki kayıp dağlarda patlak veren ve çok az söz edilen, patlak verdiği 1991'den 1994 yılına kadar (son bulduğu yıl?) 600.000 kişinin yurtlarından sürülmesine ve 50.000-60.000 ya da daha fazla insanın ortada gerçek bir neden yokken katledilmesine neden olan savaş örneğin.

Tüm bunlardan çok uzakta, Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Rusya'ya çok sıkı bağlarla bağlanmış ve ona ayak uydurmuştur. Hemen perestroyka dönemine girmiştir. 1990 Nisan ve Mayıs aylarında hükümet çekilmiştir. Aynı yılın aralık ayında dinlerin serbest kalması ve yeni bir dönemin açılışı bu açıdan anlamlıdır. İlk demokratik Anayasa 12 Şubat 1992'de onaylanmıştır: Halk cumhuriyeti Cengiz Han döneminde olduğu gibi "Moğol Ulusu" olmuştur. Sovyet birlikleri birkaç ayda hazırlanıp kasım ayında geri çekilmişlerdir. Yüzyıllardan sonra ilk defa Moğolistan dolaylı ya da dolaysız yabancı bir gücün etkisi ya da egemenliği altında değildir.

Etnik Sorun

Sovyet sosyalist cumhuriyetleri teknokratlarca gerçeklerden uzak olarak yapay

---

* Kafkasya'daki Karabağ sorunu ve Çeçen ayaklanması gibi.

ve tepeden inme bir biçimde oluşturulmuşlardı. Hiçbiri bir ulus oluşturmuyordu. İstisnasız hepsinde feodal ya da imparatorluk yönetim biçimi vardı. Aslında hiçbirinde adını taşıdığı halkın tamamını yaşamıyordu ve her biri komşu ülkelerden gelen azınlıkların yoğun göç dalgalarına maruz kalıyordu. Bu azınlıklara, Volga Rusları, Ukraynalıları ve Almanları (buraya taşınan Korelileri ve başka azınlıkları da saymazsak tabii) ekleniyordu. Tüm bu halklara genel olarak Ruslar adı verilmekteydi.

Bu nedenle bu cumhuriyetler çift yönlü bir etnik sorunla karşı karşıya kalmışlardır; bir yanda Avrupalıların ve Asyalıların, öte yanda değişik kökenlerden gelen Asyalıların bir arada yaşama sorunları.

Bağımsızlıklarını kazanmadan önce tüm cumhuriyetlerde nüfus çarpıcı bir değişim göstermiştir. Sürekli artan Avrupalı nüfus azalmaya başlamıştır.

Öncelikle Ruslarda doğum oranı birden düşerken, yerlilerde ya değişmemiş ya da artmıştır. Avrupalıların doğum oranı 1960'ta % 2,5'tan 1970'te % 1,1'e düşmüş, 1980'de % 0,6 olmuş, 1990'da biraz artmıştır (% 0,65). Yerli nüfusta doğum oranı 1980'de % 2,89 ile % 2,12 arasında ve 1990'da da % 3,26 ile % 2,33 arasında seyretmiştir. Ayrıca bu sayıların gerçek rakamlardan daha düşük olduğunu, çünkü bunların, tüm cumhuriyetlerdeki buraya yerleştirilen halklar da dahil toplam nüfus bazında alındıklarını hatırlatmaya gerek var mı bilmiyorum? 1980'li yılların başında alınan doğum kontrol önlemleri, Rusların bu önlemleri Müslüman nüfusun artışından kaygılanarak aldığı sanılmaktadır (yine de bu görüş, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra cumhuriyetlerin, özellikle Özbeklerin aile planlaması yöntemlerine geri dönmelerini engellememiştir), nüfus artışının çok az oranda da olsa azalmasına neden olmuştur. Özbek bir kadın 1951'de 4,4 çocuk sahibiyken 1989'da bu sayı 4'e düşmüştür.

1950 ve 1980 arasında Rusların nüfusu % 20 artmış, Müslümanların nüfusu ise ikiye katlanmıştır. Özbekler 6 milyonken 12 milyon olmuşlardır. 1996 yılında ise 20 milyon civarlarında oldukları sanılmaktadır. 1947'de Özbekistan'da nüfusun % 20'sini oluşturan Ruslar, 1970'te % 13,5'ini, 1991'de %11'ini ve 1995'te % 7,6'sını oluşturur olmuşlardır. Aynı düşüş Türkmenistan ve Kırgızistan'da da yaşanır. Kazakistan'da, bu ülkede Avrupalı nüfus yerli nüfusu azınlıkta bırakacak kadar güçlüyken, Rusların nüfus oranı karşısında Kazakların nüfusu artma eğilimi göstermiş, 1970 (% 32) ve 1990'da her iki nüfus eşit sayılara gelmiştir.

Değişimlerin nedeni elbette yalnızca nüfus oranları değildir. 1975'ten sonra göç akışı tersine dönmeye başlamıştır. O güne kadar doğunun cazibesine kapılan ve

ekonomik gereklerden yola çıkan çok sayıda Avrupalı ülkesini terk edip Asya'ya yerleşirken 1975'ten sonra Asya'dan göç edenlerin sayısı artar olmuş ve ülke göç alırken göç verir olmuştur. Bu göç kendini önce Kazakistan'da göstermiş (1971 ve 1988 arasında 1.500.000 kişi göç etmiştir), sonra öteki cumhuriyetlerde de yayılmıştır. Bağımsızlıkların kazanılması da artma eğilimindeki bu durumu körüklemiştir. Her yerde etkisi hissettiren göç halkın iç savaştan kaçtığı Tacikistan'da çarpıcı boyutlara ulaşmıştır. 1991'de yalnızca % 11 Avrupalı varken 1993'te % 4 Avrupalı kalmıştır.

Bu göç hareketleri etnik kökenler arasındaki çatışmaları yok edememese de azaltmış, cumhuriyetler arasındaki birliği güçlendirmiş, ama yararları olduğu kadar zararları da olmuştur. Ruslar hâlâ yönetim noktalarındadırlar ve alt-işçi sınıfıyla vazgeçmesi imkânsız olmasa da zor bir aydın sınıfı oluşturuyorlardı. Tüm cumhuriyetler bunun bilincindeydi ve bu dengeyi ayarlamak için önlemler alıyorlardı, ama halkın hıncını ve öç alma isteklerini engelleyemiyor özellikle de Ruslara karşı onları sömüren ya da en azından rahatsız eden ulusal önlemler alınmasının önüne geçemiyorlardı. İki örnekle bu durumu açıklayalım. Özbekistan'da Rusça, daha düne kadar (1992) resmi dil olmasına karşın kamu hayatının çeşitli alanlarından çıkarılmaya başlanmıştı (Taşkent metrosundaki uyarı panolarından Rusça kaldırılmıştır), oysa buradaki Rusların çok azı (% 5 kadar) Özbekçe konuşmaktaydı: karşılıklı ilişkilerde İngilizce kullanılır olmuştu. Kazakistan'da 1994 parlamento seçimleri sırasında, hemen hemen aynı nüfusa sahip olmalarına karşın Rusların % 27 milletvekiline karşılık Kazakların % 56 milletvekili vardı. İki halk arasında bir gerilim olduğu açıktı. Kazaklar Rusça konuşmayı reddediyor ve Ruslara çifte vatandaşlık vermiyorlardı: Rusça basılan en büyük günlük gazete kapatılmıştı.

Bununla birlikte Kazakistan ve Tacikistan dışında öteki cumhuriyetlerde kalanlarda bir panik havası sezilmiyordu. Gelecekle ilgili kaygıları sorulduğunda çoğunun cevabı kendileri için bir kaygı duymadıkları belki çocukları büyük ölçüde torunları açısından, yani yirmi yıl içinde bir sorun olabileceğiydi.

Orta Asya halkları bağımsızlıklarını kazanma sürecinde etkin rol oynamamışlardı –bunu gerçekten istemişler miydi?– ama bağımsızlıklarını kazandıklarında hazırlıksız yakalandıkları doğruydu ve bağımsızlık halkların milliyetçilik duygularını körükledi ve bu duygular tehlikeli biçimde Ruslara ve öteki yerli halklara yöneldi. Her ne kadar Türkçe konuşan halklar Türk asıllı olduklarını kabul etseler de kendilerini önce Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, sonra Türk olarak görüyorlardı. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kazakistan'a Rusya, Çin ve Moğolistan'dan Kazakla-

rın göç etmesi çok ilginçtir. Moğolistan'da Kazaklar, yüzbin okuyan nüfusla önemli bir azınlıktı; yaklaşık yarısı sürülerini de alarak göç etmiştir ve bu da, "Moğol Ulusu"na ekonomik açıdan bazı sorunlar getirmiştir.

Türk halkları arasındaki bu çatışmaların yüzeysel olduğu, herkesin ihtiyacını duyduğu ve büyük bir iradeyle gerçekleştirmeye çalıştığı istikrar ve küllerinden yeniden doğan pantürk ideali karşısında çözülecekleri düşünülmektedir. Pantürkizm rüyası Orta Asya sınırlarını kısa süre içinde aşmış ve öteki bağımsız ülkelere, Rusya'daki cumhuriyetlere, Kafkasya'da Azerbeycan, Tataristan ve Başkiri'ye, Volga'da Çuvaşlara, belki de Sibirya'nın Müslüman olmayan Yakutlarına ve elbette Türkiye'ye kadar ulaşmıştır. Tabii yakın bir gelecekte bir Türk konfederasyonu kurulacağı yönünde hiçbir saptamada bulunamayız, ama Kazakistan'ı yüzyıldır Rusya'nın en hareketli Türk nüfusunu oluşturan Tatarların bulunduğu Volga topraklarından çok dar bir koridorun ayırdığının da altını çizmek yerinde olacaktır sanırım. Birleşmiş bir Türkistan bu koridoru aşarak kuzeybatıya doğru yayılmakta gecikmeyecektir.

Pek çok Türk asıllı halkın yaşadığı cumhuriyetlerde (Özbekistan'da Türk nüfusun oranı % 20'dir, tabii istatistiklere güvenirsek) halklar arasında gerginlik varsa, Türklerle Taciklerin bir arada yaşadığı yerlerde, özellikle Özbekistan ve Tacikistan'da bu gerilimin daha şiddetli yaşandığı ve hatta Tacikistan'daki iç savaşın nedenlerinden biri olduğu doğrudur. Özbekistan'ı kurarken Sovyetler, ne burada yaşayan Tacik nüfusu ne de bu ülkede yüzyıldır süregelen ikidilliliği hesaba katmışlardır. Bu ülkede bir tür "Özbekleştirme" politikası güdülmüş, İran asıllı olan, ama bunu dile getiremeyen insanlar aslında Özbek olmadan Özbek olduklarını söylemeye zorlanmış, kimisi okul sıralarında Özbekleştirilmişlerdir. Böylece Özbek olmayan insanlar Özbek sayılmış ve bu da, nüfusta Özbek oranını yapay bir biçimde artırmıştır. Tacik azınlık olduğu kabul edilmiş, ama çoğunlukta oldukları bazı yerlerde özellikle Buhara ve Semerkant gibi iki büyük şehirde çoğunlukta oldukları yadsınmıştır. Taciklere göre Semerkant'taki Tacik nüfusu % 78'dir. Belki bu rakam biraz abartılıdır, ama nasıl Taşkent'teki ekonomik hareketlilik Özbeklerin eseriyse Buhara ve Semerkant'daki de Taciklerin eseridir.

Afganistan savaşı Afganistan'daki Taciklerle Türkistan'daki Tacikleri ilişkiye geçirerek Tacik unsurunun önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bağımsızlık ve bununla gelen milliyetçilik, bu unsuru daha da belirgin kılmaktadır. Savaştan önceki yıllarda bu iki topluluk arasında bazı çatışmalar çıkmıştı (1987'de Semerkant'ta ve pek çok kere de Fergana'da). Bugün Özbeklerin milliyetçi söylemi Tacikler tarafından Tacik karşıtı bir söylem olarak alınmaktadır. Kuşkusuz bu doğru değil, ama

Özbekler, Özbek olduklarının altını çizmeden ne kimliklerini ne de varlıklarını kanıtlayabilirler. Taşkent meydanındaki Marx heykelinin yerine Timur'un bir heykelinin dikilmesine karşılık Duşanbe'de Lenin heykelinin Firdevsi'nin heykeliyle yer değiştirmesi çok anlamlıdır. Özbekistan'da yönetenlerin ve yönetilenlerin bilgili kişiler olması bu ülkede, Tacikistan'da (1992'de Özbek nüfusunun oranı % 23'tür) olduğu gibi bir iç savaş çıkmasını engellemiştir. Tacikistan'da birbirine düşenler yalnızca etnik kökenleri farklı halklar olmamış; kavimler, kasabalar, farklı görüşlerin yandaşları, Şiiler ve Sünniler, komünistler ve liberaller ve son olarak üçüncü kişiler aracılığıyla Rusya'ya ait bir özellik olmaktan çıkan mafya birbirine düşmüştür.

İdeolojiler

Komünizmin çöküşünden sonra ortaya çıkan iki büyük ideoloji –gelişimleriyle hem umutlanmamıza hem kaygılanmamıza neden olan milliyetçilik dışında– İslamcılık ve Türkçülüktür.

Din karşıtı kampanyalara, rejimin yasaklamalarına ve zorlamalarına karşın Rusya İslamiyeti yok etmeyi başaramamıştı. Her ne kadar hâlâ ibadete açık birkaç camisi ve resmi din okullarında yetişen az sayıdaki din adamlarıyla can çekişmekte olduğu imgesi verse de aslında gizliden gizliye gözlemcilerin sandığından çok daha etkin biçimde varlığını sürdürüyordu. Evler ve apartmanlar ibadet yerleri olarak kullanılıyor, *imam*'lar ya da vaaz verenler kendilerini yetiştiriyorlar ya da daha önce bu görevi yapan ve bunu babadan oğula geçiren babaları tarafından eğitiliyorlardı.

Özgürlük İslamiyete yeni bir hareket mi getirmiştir ya da yalnızca gün yüzüne çıkmasını mı sağlamıştır? Her durumda Orta Asya'nın günlük yaşamında önemli bir olgu olmuştur. Müslümanlığın pek çok yüzü vardır; dinsel olmaktan çok kültürel bir bağlılıktan en köktenci bağlılığa kadar geniş bir yelpazeye yayılır. Köktenci hareketler henüz oldukça zayıftır, ama dinin yeniden yapılanmasını ve köktenci bir yapılanmaya gidilmesini körükleyen Pakistanlı, İranlı, Arap (Arabistan ve Körfez'den), hatta Amerikalı yabancı casuslar faaliyetlerine başlamışlardır bile. Bu konuda çok istekli yerli nüfusa yadsınmayacak desteklerde bulunmaktadırlar. Bugün elde ettikleri ve gelecekte elde edebilecekleri başarıların etkilerini ölçmek olanaklı değildir, ama bugüne kadar İslamiyetin yeniden yapılanmasının etkilerinin ülke mirasının ve geleneksel değerlerin üzerinde görüldüğü açıktır. Dinsel toplulukların pek çok yerde bir tür ruhsal yeniden yapılanma için özellikle uygun araçlar olduğu

ve kimi bölgelerde, özellikle de Fergana'da çok kısa zamanda örgütlendikleri ve saygı gördükleri doğrudur.

Pantürk idealleri siyasal alandan çok ekonomik ve kültürel alanlarda etkindirler. Tarihin her yerde yeniden yazılması ve tarih incelemelerinin eğitimde ve araştırma projelerinde ilk sırada gelmesi dikkate değerdir. Geçmişin kötülenmesinin ardından bunun yalnızca iyi yanlarının saklanması konusunun biraz abartıldığı doğrudur. Eskiden Timur bir canavar olarak tanıtılırken, Sovyetlerin zihninde bilim adamı olarak yalnızca Uluğ Bey yer almıştır. Şimdi tüm hatalarının üzeri örtülerek Timur yüceltilmektedir. 1994'te Timur'un zaferleri uluslararası boyutta büyük şölenlerle kutlanmıştır.

Türkiye'ye olan ilgiden çok söz edilmiştir, ama bu durum yeni bir olgu değildir ve yalnızca toplumsal alanda kendini ifade eder. Türkiye'ye gösterilen ilgi, Türkiye'nin Orta Asya halklarına gösterdiği ilgiden daha mı çoktur? Her iki tarafın gerçekten yakınlaşmak istediği görülmektedir ve Türk modelinin Orta Asya'da çok tutulduğu konusunda kuşkumuz yoktur: Türkiye'nin yapacağı seçimlerin, Avrupa'ya katılışı ya da yeniden *şeriat*'a dönmesinin BDT'nin Müslüman cumhuriyetlerinin gidişatı üzerinde belirgin etkileri olacaktır. Devlet başkanları karşılıklı olarak ülkeleri ziyaret etmektedir. Her düzeyede toplantılar, tartışmalar ve kongreler düzenlenmektedir. Türk televizyonlarının yayımları bir Türk uydusundan Türk cumhuriyetlerine ulaştırılmaktadır. Türkiye'den öğrencilere eğitim bursu verilmektedir. Genç Türk cumhuriyetleri Türkiye'ye yakınlaşmak için Latin harflerinden oluşma Türk alfabesini kabul etmişlerdir – aslında bu ilk alfabe değişimi değildir, çünkü yirmidört yılda Arap alfabesinden Latin alfabesine (1924), sonra da Kiril alfabesine (1940) geçilmiştir. Türkler Orta Asya'ya yatırım yapmaktadır, ama olanakları kısıtlıdır ve yatırımları Amerikalıların, Almanların, Japonların ve Çinlilerin yatırımları kadar verimli değildir. Bununla birlikte gerçekleştirilmesi planlanan büyük projelerin önemli sonuçları olabilir, başarısızlığa uğramazlarsa elbette.... Türkiye'nin o dönemdeki başbakanı Süleyman Demirel Mayıs 1996'da Özbekistan'la tamamen "Türkleri" kapsayan bir demiryolu ağının inşasıyla ilgili bir protokol imzalamıştır; bu demiryolu ağı Türkmenistan'dan geçecek, Hazar Denizi gemiyle aşıldıktan sonra Azerbeycan'a, Bakü'ye kadar gidecek, oradan Kars'a uzanıp Anadolu'daki demiryolu ağıyla birleşecektir.

Zengin Ülkeler

Orta Asya'nın ekonomik kaynakları, özellikle de yeraltı kaynakları azımsanacak

nitelikte değildir: Kazakistan'da petrol, demir, bakır, kurşun, kömür; Kırgızistan'da altın, civa, uranyum, kömür; Özbekistan'da doğalgaz, petrol, bakır, altın, gümüş, çinko, kömür; Tacikistan'da doğalgaz ve petrol bulunmaktadır. Bu petrol rezervlerinin Arabistan'daki rezervlerle eşit değerde oldukları düşünülmektedir. Tarım ürünleri çok verimli olmakla beraber, özellikle pamuk üretiminde uzmanlaşılmıştır. Özbekistan dünyada üçünü üreticidir. Sanayi oldukça gelişmiştir, fabrikalar çok bakımlıdırlar ve modernleştirilmişlerdir (metalurji, ağır sanayi, makine-araç gereç, kimya, tarım-gıda sanayi, tekstil). Oldukça nitelikli işçiye ve iyi eğitimli kadrolara sahiplerdir.

Ama bütün bu zenginlik bugün Orta Asya'nın işine yaramamaktadır, çünkü Orta Asya ekonomisi Rusya ekonomisine çok bağlıdır, açılacak pazarları yoktur, çünkü devletçilikten özelleştirmeye geçiş ciddi bir krize yol açmıştır ve mafya çok güçlüdür ve daha birçok nedenden ötürü Orta Asya zenginliklerini değerlendirememektedir. Korkunç bir enflasyon vardır (kimi yerlerde yılda % 400 enflasyondan söz edilmektedir). Ücretler çok düşüktür (1994'te Kazakistan'da aylık maaş 400 Frankken öteki cumhuriyetlerde daha da azdır), işsizlik yoğundur. "Uzaktan yönetmeye eğimli bürokrasi" (M. Mainguet) ve dünyanın en verimli bölgelerinden birinde "gezegenin en büyük sulama projelerinden birini" uygulamak gibi gereksiz bir planlama nedeniyle Aral Gölü'nde yaşanan büyük çevre felaketi göle kıyısı olan ülkeleri çözülmesi çok zor sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Gölün kimi kıyılarında 65 kilometrye varan gerilemeler görüldüğü gibi, hacmi % 60 azalmış ve 1960'ta 66.000 km^2'ye varan su alanı 1990'da 34.800 km^2'ye inmiş ve tuzluluk üçe katlanmıştır. Sonuçları ortadadır: Bitki örtüsü ve bölgedeki canlı hayatın yok oluşu, tuzun yüzlerce km'ye yayılmasıyla oluşan korkunç kirlilik, buna ek olarak gübrelerin yoğun biçimde kullanılışı ve atıkların sağlıksız koşullarda değerlendirilmesi, böylece içme suyunun, havanın ve ekinlerin kirlenişi, mevsim sıcaklarının 4^0 C'lik artışı ve bunun da pamuk ekimi için gerekli olan donsuz günlerin sayısını iki yüz günün altına çekmesi ve bir milyon hektarlık ekilebilir alanın yok oluşu, üretimin düşüşü ve daha önce benzeri görülmeyen çölleşme. Kıyı ülkeleri arasında yapılan bir anlaşmaya göre bu zararın giderilmesi için bütçelerinin % 1'i bir fona aktarılacaktır, ama bu oran yetersiz olmakla birlikte başka sorunlarla da boğuşan hükümetler bunu bile düzenli olarak verememektedirler.

Sovyetlerin Dağılmasının Ardından Moğolistan

Moğolistan'da Marksist sistemin dışına çıkılması Rusya'daki ve BDT'nin öteki

ülkelerindeki gibi gerçekleşmişti. Bu ülke de aynı diktatörlüğü ve kabusu yaşamıştı (devrim sırasında yediyüz elli binlik nüfusun yüz bini öldürülmüştü). Burada da geçmişin büyük kahramanlarına övgüler düzüldü. Toplu bir mezarda bulunan iki bin rahip için günah çıkarma ayinleri düzenlendi (1992). Sansür kaldırıldı (1 Ocak 1992). Rusça konuşulmaz oldu, artık yalnızca Moğolca ya da İngilizce konuşuluyordu ve Kiril alfabesi yerine eski alfabeye geri dönüldü, ama çok dikkatli davranıldı, çünkü herkesin eski alfabeyi öğrenmek istemesine karşılık hemen hemen kimse eski alfabeyi bilmiyordu. Dinsel özgürlük ilan edildi (24 Aralık 1990). Her ne kadar Çinliler alay etseler de Dalay Lama Ulan Batur'da ağırlandı (Eylül 1992). Tapınaklar yeniden ibadete açıldı ve yenileri inşa edildi (1992 yazında toplam yüz otuz tapınak ya inşa edildi ya da ibadete açıldı). 28 Mayıs 1991'de devlet başkanı P. Deherbat, yetmiş yıldan sonra ülkede ilk defa kutlanan Budizm bayramına resmi olarak katıldı.

Saptayabildiğimiz kadarıyla yetkililerin bu ülkeyi büyük sarsıntılardan korumak için gösterdikleri becerikliliğe karşın, milliyetçilik tüm Orta Asya'da görülenden daha büyük bir patlama gösterdi ve geçmişe, özellikle de göçebeliğe ve Cengiz Han geleneklerine fanatik bir bağlılıkla geri dönüş görüldü.

Kuşkusuz Budizm yeniden yapılanmıştır, ama her ne kadar ibadet yerleri ve manastır eğitimi çoğalsa da dine dönüş belli bir ölçüde ve mantık çerçevesinde olmuştur. Aynı zamanda Moğol kimliğinin bir özelliği olarak eski Şamanizm de yeniden canlanmıştır. Ama Cengiz Han konusunda ne ölçü ne de mantık kalmıştır: Filmler onu göklere çıkartmış, resimlerde, heykellerde, pullarda, kâğıt paralarda, her yerde ona rastlanır olunmuştur; atası Alan Koa'nın heykeli dikilmiş ve Cengiz Han dönemiyle ilgili araştırma merkezleri açılmıştır. Yakın geçmişe duyulan özlemden çok Cengiz Han etkisiyle göçebe yaşam biçimi övülmeye başlanmıştır. Bunu taklit etmek için ordu *tuğ* (yak kuyruklu sancak) kullanmaya başlamıştır. Cengiz Han ve ardılları hoşgörüyü yücelttiği için komünistler gider gitmez ülkeye akın eden Protestan ve Katolik yabancı misyonerlere kucak açılmıştır.

Bununla birlikte ülkenin çok sorunu vardır: ekonominin ani çöküşü –çünkü bu cumhuriyetin tek görevi Sovyetler Birliği'ne hammadde sağlamaktı– enflasyon, işsizlik, temel besin maddelerinin, ekmek ve kâğıdın yokluğu, ahlaksal krizi. Yabancı ülkelerden yardım istenmiştir. Bu ülkelerin yalnızca yardımlarına değil, korumalarına da ihtiyaç vardır, çünkü yanı başında Çin olan Moğolistan artık Rusya'ya güvenememektedir. Moğolların en büyük şansları Japonların onlara duyduğu hayranlık ve sevgidir ve Japonlar, Moğollara rağmen, bu ülkeye yatırımı teşvik etmektedir.

Sonuçta Tokyo'da denildiği gibi, her iki ulusun da atası bozkurt değil midir?

Çinlilerin Tepkisi

Avrasya'nın yeni durumu Çin'i, kendi iç işlerinin de uygun bir zemin yaratmasıyla politikasını yeniden gözden geçirmeye itmiştir. Büyük ihtiyaçları olan yeni devletler karşısında ticari ve kültürel ilişkileri geliştirmek için sınır bölgelerinde yaşayan yerli halktan yararlanmaya başlamıştır. Her iki Moğolistan arasında hemen bir demiryolu kurulmuştur.

Din ve devlet işlerinin standartlaştırılması, azınlıkların haklarına ve onurlarına daha fazla saygı duyulması –tabii bunda Sin-kiang, Tibet ve İç Moğolistan'da (1989-1990) pek çok kere patlak veren çatışmaların ve dış propagandanın gereklerinin (1986'dan sonra Sovyetler Birliği ile ilişkilerin iyileştirilmesi) payı vardı– azınlıkların durumunu iyileştirmişti. Örneğin Sin-kiang'da yaşam düzeyi Çin'in geri kalanına göre aşağı olsa da BDT'deki Müslüman halkların yaşam düzeyinin çok üstündeydi. Avrupa'nın çabalarına karşın Kazakistan'ın Batı modelinden çok Çin modeline doğru eğilim gösterdiği de görülmektedir.

Bununla birlikte Çin egemenliği hâlâ çok belirgin ve baskındır ve hiçbir biçimde yumuşayacağa da benzememektedir. Tibet'te çok daha zorlayıcıdır. Ama çevresine duvarlar örmüş bu ülke, XIX. yy'dan beri tam bir yalıtılmışlık içinde olduğundan ülke hakkında çok az bilgiye sahibiz. En çok bilgiyi Dalay Lama'nın ve başka ülkelere göç eden Tibetlilerin bildirilerinden alıyoruz; bunlarda Tibetlilerin sürgün edildiği ve ülkeye Çin nüfusunun yerleştirildiği anlatılmaktadır.

Çin'in, Tibet'i topraklarının bir parçası olarak ilan ettiği 1950'den sonra Tibet gerçekten çok zor günler yaşamıştır. Doğu bölgelerinin isyanından sonra Dalay Lama Hindistan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Komünistlere katılan Pançen-Lama 1964 Aralığında basit bir memur gibi görevden alınmıştır. Yeniden ayaklanmalar patlak verir. 1965 Eylülünde kurulan Millet Meclisinin hiçbir gücü kalmamıştır. Ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısı büyük toprak sahiplerinin yok edilmesi ve manastırların kapanmasıyla çökmüştür. Bununla birlikte ekili alanlar çoğalmış, yollar yapılmış, sanayileşme başlamıştır ve son yıllarda din ve vicdan özgürlüğünün yeniden kabulüyle manastır hayatı yeniden canlanmıştır. Kimi gözlemcilere göre Çinli nüfusun yerleşiminde hava koşulları ve coğrafi koşullar nedeniyle bazı zorluklar yaşanmaktadır. Ama Tibetlilerin sayısı ancak iki milyon kadardır ve bu ra-

---

* Ve kimi gözlemcilere göre belki Özbekistan da.

kam, kalabalık Çin'de oldukça dramatik bir rakamdır.

Her ne kadar Sin-kiang'da* "Uygur" halkının ve –konuşulan dilin aslında Karahan dili olduğu çok açık olmasına karşın– "Uygurca"nın varlığı kabul edilse de, her tür tarihsel bağlantı reddedilmektedir. 1944 ve 1949 yılları arasında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti artık geride bırakılmak istenen bir anıdır. Türkistan sözcüğü bile rahatsızlık vermektedir, çünkü Çinli olmayan, Türk olan bir topluluğa gönderme yapmaktadır. Özerklik ancak kültür, sağlık ve kısmen de idari yapıyı kapsamaktadır. Çinliler Uygurluları küçümserken Uygurlar da Çinlileri küçümsemektedirler; ve her fırsatta bunu belli etmektedirler. Yerli nüfusun önemi bu bölgeye, en azından kimi yerlerde ulusal bir birlik sağlanmasına olanak vermiştir. Çin'in BDT'deki Müslüman cumhuriyetlere, özellikle de Kazakistan'a yakınlaşması Han'ların akın etmesine neden olmuştur. Eğer bu akım devam ederse ya da çoğalırsa Türk nüfus çok geçmeden azınlıkta kalacaktır. Kaderleri Çin'in izleyeceği politikaya bağlı gözükmektedir: BDT'nin Müslüman cumhuriyetlerini ülkeye çekmek için sınır bölgelerindeki Türk-Müslüman kimliğini korumak ya da Orta Asya'daki Çin etkisini çoğaltmak için Çinlileştirme politikasını yoğunlaştırmak.

"Moğol Ulusu"nda yaşayanlardan daha fazla Moğolun (yaklaşık 3.375.000 kişi) yaşadığı İç Moğolistan'da Çinlilerin toplam nüfusa oranı hızlı nüfus artışına rağmen ancak % 15 ile % 16 arasındadır. Bu koşullarda Çin, bağımsız "Moğol Ulusu" örneğinden yola çıkarak Çin egemenliği altında bir Moğol cumhuriyeti kurmayı teklif edemez, ama en azından Moğol yaşam tarzının olabildiğince yaşatılmasını önerebilir. Bu nedenle 1977'den sonra yerli toplulukların yararına pek çok önlem almıştır. Daha önce ellerinden alınan topraklar köylülere geri verilmiştir. İlkokullarda Moğolca eğitimine başlanmış ve ulusal alfabesini hâlâ koruyan Moğolca, bu dili çoktan unutan kuzey komşularına da öğretilmiştir. Çin 1979'da kültürel bir yenilenme süreci başlatmış ve Moğolları üniversiteye gitmeye teşvik etmiş ve bir Moğol tarihi derneği (1979) sonra da Moğol araştırmaları enstitüsü (1981) kurmuştur. Tapınaklar ve manastırlar çoğalmış, 1724'te kurulan oldukça milliyetçi eski Tümet okulu bile yeniden açılmıştır. Kültür Devrimi (1969'dan 1979'a) sırasında bölünen Moğol ülkesi bütünüyle yeniden oluşturulmuştur. Cengiz Han tapıncına gelince sürekli yaşatılmış ve uygulanmıştır. 1955-1956'da Çinliler Ezen Khoro'da bu büyük fatih için muhteşem bir anıt dikmişlerdir.

* Sin-Kiang (Xinjiang) özerk Uygur bölgesi 1949'da kurulmuştur.

Yeni Bir İpek Yolu?

Belki de Orta Asya ekonomisinde en avantajlı durumda olan, İpek Yolu'nu Sinkiang'dan geçirerek yeniden işler hale getirmeye çalışan Çin'dir.

BDT'deki Türk Cumhuriyetlerini kabuklarından çıkarmak ve zenginliklerinin paylaşılmasını sağlamak için pek çok proje öneri sürülmektedir, ama hiçbirisi Sin-Kiang, Kazakistan ve Rusya'dan geçerek Çin ve Batı Avrupa'yı doğrudan birbirine bağlayan demiryolu projesinden daha etkili olamaz. Türkiye, İran, Afganistan ve Pakistan'dan geçen, Kabil'de Hindukuşları aşarak Ceyhun'a inip Salang Geçidi yoluyla birleşen büyük otoyol Sovyet-Afgan savaşından beri kapalıdır: açılsa bile bugün bu yolu kullanacak ülkelerin, özellikle de hayli uzakta kalan BDT ülkelerinin büyük gereksinimlerini karşılamaktan uzaktır. Pakistan, Karakurum Otoyolu'nu modernleştirmek istemektedir, ama yaklaşık 4000 metre yükseklikteki geçitlerden geçen bu yolun nasıl birinci derecede önemli bir ticaret yolu olacağını bilemiyoruz, inşa edilecek otoyol mükemmel olsa bile tünellerin açılması olanaksız gibi gözükmektedir. 1993'te Pakistan, Ceyhun üzerinden Peşavar ve Termiz arasında bir demiryolu kurulmasını önermiştir, aslında bugünkü durumda bu projenin gerçekleşmesi için yalnızca beş yüz km uzunluğunda demiryolu döşenmesi yeterlidir, ama bu proje de ancak yeniden yapılanmış bir Afganistan'da hayat bulabilir. Türkiye'nin önceki bölümde söz ettiğimiz yakın zamanlı, ama tamamen pantürk idealini kapsayan projesi dışındaki tüm projeler, Çin'den geçen bir demiryolu üzerine kuruludur ve daha az öneme sahiptir: 1992 tarihli ilk Türk projesi (İran ve Türkistan'dan geçen İstanbul-Pekin hattı) ve Pekin'i Basra Körfezi'ne bağlamaya çalışan, yeni olarak yalnızca yüz kilometrelik bir demiryolu kurulmasını öngören İran projesi (pratikte 1996'da tamamlanacaktır).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çin ve Rusya arasında bir demiryolu ağı kurulması kararlaştırılmıştı, ama bu iki ülke arasındaki kötü ilişkiler bu projenin gerçekleşmesi umudunu gelecek güzel günlere bırakmıştır. Bu güzel günler gelmiştir, 1992'de Lan-çu'yu Urumçi, Ak Togay ve Kazakistan'a bağlayan demiryolu projesi gerçekleşmiştir. Kazakistan'da dünyanın en büyük ve en eski demiryolu ağlarından eski SSCB demiryolu ağıyla birleşmiştir (her hattı Fransa Ulusal Demiryollarından yedi ya da sekiz kat daha yoğun olarak çalışmaktadır). Ama işletme acınacak durumdadır, demiryolları katarları çok azdır ve çok yavaştır, tren saatlerini kimse bilmemektedir (vagonların aşırı kirliliğinden hiç söz etmesek daha iyi). Ama bu yetersizlikler Çinlilerce ya da yabancı şirketlerce, özellikle de bu projeyle çok ilgilenen Japon şirketlerince çabucak düzeltilebilir. BDT'nin ekonomik sorunları, Rus de-

miryollarının aşırı yükü ve kötü işletilmesi aşılması güç sorunlardır, ama çözülmeleri imkânsız değildir.

Ne olursa olsun Sin-kiang demiryolunun Uzakdoğu'yu Uzakbatı'ya bağlayan büyük iletişim ağının omurgasını oluşturacağından kimsenin kuşkusu yoktur. Bu yol çok yararlı olacak ve pek çok avantaj getirecektir. Orta Asya ve zenginlikleri dolaşıma açılacaktır.* Doğu Asya'nın büyük şehirleri ve limanları Akdeniz ve Atlantik'in şehirlerine kısa bir yolla bağlanacaktır (yaklaşık on bin kilometredir, Sibirya üzerinden geçen, dondurucu soğukların etkisinde kalan aşırı yüklü onbeş bin kilometrelik yolun ve Süveyş Kanalı'nın yirmi bin km'lik deniz yolunun aksine). Yaklaşık % 50 oranında zaman kazanılacak ve maliyet de % 20 azalacaktır. Kirlilik minimuma indirilecektir, çünkü tren ulaşım yolları içinde en az kirlilik yaratandır. Tüm dar deniz yolları açılacaktır (Süveyş, Çanakkale, Boğazlar, Gibraltar Boğazı, Hürmüz Boğazı, hatta Manş), oysa günümüzde bu deniz yolları aşırı yüklenmiş durumdadırlar ve buralardaki ulaşım tehlikeli olmaya başlamıştır, hatta İstanbul'da son derece tehlikeli bir hal almıştır, çünkü oniki milyon kişinin yaşadığı bu şehirde devasa tankerler çarpışmakta ve her seferinde büyük bir felaketin kıyısından dönülmektedir.

Tüm hammaddeleri, sanayi ürünleri ve tabii petrolü taşıyacağı düşünülen bu demiryolu kolaylıkla doğalgaz boru hatlarıyla desteklenebilir. Başlıca enerji kaynağı kömür olan Çin Orta Asya'nın petrolüne ve gazına ihtiyaç duymaktadır; ama Japonlar ve öteki ülkeler de günümüzde olduğu kadar gelecek yıllarda da bu kaynaklarla ilgileneceklerdir, özellikle Kazakistan kaynaklarının bugüne kadar dünyanın en önemli kaynakları olarak değerlendirilen Arabistan'daki kaynaklara denk oldukları ortaya çıkınca. 1993'te Japonya Kazakların maden yataklarını Pasifik'e bağlayan altı bin kilometrelik bir doğalgaz boru hattı projesini incelemeye almıştır.

Bugün uluslararası ticarete çözüm olarak hâlâ eski İpek Yolu'yla aynı çizgide ilerleyen projelerin ileri sürülmesi çok ilginçtir. Eskiden İpek Yolu Orta Asya'nın servetiydi: bu yolun kapanışıyla bölgede felaket çanları çalmış ve bu yolla birlikte kültürü de yok olmuştur. Bu yolların yeniden açılışı insanoğlunun yaratıcılığının doruğa çıktığı, Zerdüştlerin, İbn Sinaların, tapınaklarda ve mağaralarda ölümsüz resimler ve heykeller yaratan seçkin sanatçıların dünyaya gözünü açtığı bu binlerce yıllık toprakların yeniden doğuşunu getirecek midir?

---

* 1995 Eylül ayında Kazakistan başkanının Pekin ziyareti sırasında, Kazakistan'a Lianyungan'daki Çin limanını kullanma izni veren bir anlaşma imzalanmıştır.

SONSÖZ

Tarih sahnesine çıktığından beri Tibet dışında önce İran, sonra Türk egemenliği altına girmiş Orta Asya toprakları şimdi Çin ve Rus egemenliği altındadır ve çoğunlukla Ruslaşmış ve Çinlileşmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılışı kuşkusuz Slavların geri çekilişini getirmiştir. Buna karşın Çin etkisi dağılan cumhuriyetler üzerinde, özellikle doğu cumhuriyetleri üzerinde gerçek bir tehdit oluşturmaktadır.

Çin, XXI. yüzyılda dünyanın en büyük güçleri arasında yer almasını sağlayacak büyük atılımıyla ve olağanüstü bir hızla artan nüfusuyla, kuzeydeki ve batıdaki komşu ülkeler için gerçek bir tehlike mi oluşturmaktadır? Gelecek yıllarda dünya ülkelerinin kafasını kurcalayacak en önemli sorulardan biri de bu olacaktır sanırım.

Sorunun cevabı ise bir yandan Çin'e, öte yandan da Rusya'ya ve dünyanın öteki ülkelerine bağlıdır.

Çinliler, ekonomik gelişimlerinin, kültürel atılımlarının ya da göçlerin verdiği cesaretle içten içe üzerinde hakları olduğunu düşündükleri Moğolistan'ı ve Han hanedanlığından bu yana ele geçirmek istedikleri ve bugün çok yararlı olabilecek Batı Türkistan'ı askeri bir harekatla ya da barışçıl yollarla fethetme düşüncesine karşı koyabilecekler midir? Çin, günümüzde Kazakistan gibi büyük bir ülkenin bile dikkatini çeken (hayranlığını kazanan mı desek) ekonomik ve toplumsal bir modeldir. Daha şimdiden Batı Türkistan'a gizlice dört ile beş yüz bin Çinli'nin girdiği ve aynı biçimde Sibirya'ya geçen bir ile iki milyon Çinli olduğu söylenmektedir. Yeni bir ülke arayışındaki Çinli nüfusu yaklaşık yüz milyon civarındadır.

Ruslar ve öteki ülkeler –ne Moğolistan ne de Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetler– ne türde olursa olsun bir fetih girişiminde Çin'in karşısına tek başına çıkmaya cesaret edecek durumda dır. Birleşmiş Devletler Topluluğu kendisine bağlı en güçlü cumhuriyetin sınırlarını dokunulmaz kabul edip, bunu Çin'e de anlatmayı başaracak bütünlüğe sahip midir? Rusya Moğolistan'a yapılacak her tür saldırıyı kendisine yapılmış sayacak, Moğolistan'la birlikte tüm Sibirya'nın tehlikeye gireceğini bilse de, Moğolistan'a bütünüyle sahip çıkacak güçte midir?

Orta Asya'da Sovyetler Birliği tarafından kurulan denge, bunun dağılmasından sonra varlığını sürdüremezse, dünyanın öteki büyük güçleri bu gücün yerini almayı isteyecekler ve bu iradeyi gösterecekler midir? Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar yönlerini doğrudan ya da Türkiye'nin etkisiyle Batıya çevirmişlerdir. Bu ülkelere, ya doğrudan ya da önemli bir rol oynamaya çağrılan –ama Avrupa'nın ne

yeterli önemi ne de dikkati gösterdiği– Türkiye aracılığıyla bir cevap vermeliyiz.

Bu kitabın ilk sayfalarında Siruz ve İskender'le birleşen Doğu ve Batı, son sayfalarında yine yakınlaşmıştır. Orta Asya arenasında Avrupa'nın eli çok iyi ve bu oyunu kazanabilir. Belki de bu olası bir kıyametin tek alternatifidir.

Tarihte bir son yoktur. Tarih son bulmaz. Sık sık sürpriz yaptığı doğrudur. Ama her zaman şaşırtıcı sonuçlar doğurmaz. Bu kadar sık şaşırmamızın nedeni tarihi yeterince iyi incelemeyişimizdir. Gözlerimizi Orta Asya'ya çevirmeliyiz. Önceden sezinleyemediğimiz tehlikelere gebe durumda ve bilmezden gelemeyeceğimiz büyük bir tehlikeyi barındırıyor bağrında. Bu arada genelde yararlanmasını bilmediğimiz olanaklar da sunmuyor değil. Bugün bize tanıdığı şansı görmezden gelemeyiz.

KRONOLOJİ

VII. yy-330	Ahamenidler.
y. 559-530	II. Büyük Keyhüsrev.
559-530	Buda'nın yaşadığı tarihler.
334-327	Büyük İskender Asya'yı fethetti.
320	Hindistan'da Maurya İmparatorluğu. Çandragupta.
305	Seleukoslar Büyük İskender'in mirasına sahip çıkarlar.
y. 270-y. 235	Hindistan'da Asoka hükümdarlığı.
MÖ 250-MS 224	Arsakid Partlarının hanedanlığı.
250-235	I. Diodotos Yunan-Baktra krallığını kurdu.
221-210	Çe Huang Ti, Çin imparatoru.
y. 210	Teoman Hiong-nu göçebelerini birleştirdi. Bozkırların ilk imparatoru.
y. 210-174	Hiong-nu Mete hükümdarlığı.
MÖ 206-MS 220	Çin'de Han hanedanlığı.
201	Hiong-nu'lar Tang-hu'ları boyun eğdirdi.
y. 177	Hiong-nu'larla Yue-çi'ler arasındaki savaşın başlangıcı.
166 sq.	Çin'e Hiong-nu saldırıları.
164-159	Eucratides, Sogdiyana kralı.
163-150	Hindistan'da Menandros (Milinda) hükümranlığı.
140-87	Çin imparatoru Vu-ti.
140-70	Yue-çi'lerin Sogdiyana'ya saldırması.
138	Sakalar Baktra'yı ele geçirdi.
138-126	Çang K'ien'in seyahati. İpek Yolu'nun açılışı.
138-129	En son büyük Seleukos VII. Antiokhos'un hükümranlığı.
129-119	Orta Asya'da Çin seferleri.
90-10	Saslar Hindistan'ı işgal etti.
80-60	Hiong-nu'ların ekonomilerinin çöküşü.
70-60	Çinlilerin Çin Türkistanı'nı fethi.
51	Hiong-nu'ların dağılışı.
36	Hiong-nu Çi-çi'nin ölümü.
19-45	Sasların kralı Gondorphares.
y. 25	Kujula Kadfises Kuçan İmparatorluğu'nu kurdu.

y. 60	Pencap'ta Yue-çi'ler (Kuçanlar).
75-102	Orta Asya'da Pan-Ç'ao.
78 ?	Kanishka'nın tahta çıkışı.
93	Sienpiler Hiong-nu'ları yenmeleri.
98	Sekiz Hiong-nu kavmi Çin'in egemenliği altına girdi.
99	Moğolistan'da Çin seferi.
214-216	Maniciliğin kurucusu Mani'nin doğumu.
220	Çin'de Tabgaçlar, Vey Hanedanı.
224	İran'da Sasani hanedanlığının kuruluşu.
308	*Şan-yu* Lieu Yuan Çin'de imparatorluk tahtına oturdu. Pei-han ya da Çao hanedanı.
309-379	Sasani kralı II. Şapur Kuşan ülkelerini topraklarına kattı.
311	Güney Hiong-nu'lar Lo-yang'ı aldı.
317	Çin milliyetçileri Nankin'e çekildi.
374	Hunların Don ve Tuna ırmaklarını aşmaları.
390-635	Hindistan'da Gupta hanedanı.
402	Göçebe Avarlar imparatorluğu'nun kuruluşu.
y. 442-y. 448	Tabgaçlar Turfan, Kuça, Karaşar'ı ele geçirdiler.
440 (önce)	Sogdiyana ve Baktra'da Eftalitler.
y. 459-484	Sasani Peroz'un hükümranlığı.
484	Eftalitler Sasanileri yendiler.
y. 530	Bizans'ta ipek üretildi.
552	Tu-kiu'ler Avarlara karşı ayaklandılar. İmparatorluğun kuruluşu.
y. 565	Tu-kiu'ler ve İranlılar tarafından Eftalitlerin yok edilişi.
581	Tu-kiu İmparatorluğu'nun parçalanışı.
581-618	Çin'de Suei hanedanlığı.
610-649	Tibet'te Song-tsen Gam Po'nun hükümranlığı.
618-907	Çin'de Tang hanedanlığı.
622	Hicret; Hicri takvimin başlangıcı.
626	Tu-kiu'ler Şang'an'ın önündeler.
629	Hiuang Tsang'ın seyahati.
630	Moğolistan'da Tu-kiu'lerin fatihi Çinliler.
630-680	Tu-kiu'ler Çin egemenliği altında.
647	Çinliler Kuça krallığını yıktılar.
651-652	Araplar Sasani İmparatorluğu'na son verdiler.

652	Araplar Baktra'da.
657	Çinliler batı Tu-kiu'leri yendiler.
676	Çin'e Maniciliğin gelişi.
680-744	İkinci Tu-kiu imparatorluğu.
692	Tibetliler üzerinde Çinlilerin zaferi.
705	Arap Kuteybe doğu İran'da tahta geçiyor.
712	Araplar Semerkant'ı aldı.
737	Keşmir ve Kandehar'da Tibet müdahalesi.
744	Tu-kiu'lerin düşüşü. Uygur İmparatorluğu'nun kuruluşu.
750	İran'da Ebu-Müslim'in zaferi. Halifeliğin sonu.
751	Tangs savaşı Çinlileri betaraf etti ve Orta Asya Araplara kaldı.
755-797	Tibet'te Khri'nin hükümranlığı.
750-783	Orta Asya'da Araplara karşı gerçekleştirilen büyük isyanlar.
763-848	Tibetliler Bezeklik'i aldılar.
763	Uygurların Maniciliği kabul etmeleri.
792-794	Lasa Konsili.
804-819	Kral Sad-na-legs Tibet'te Budizmi örgütledi.
816-838	Tibet'te Ral-pa-şan'ın hükümranlığı.
y. 829	Sogdiyana'da Samani ailesinin yönetime geçişi.
840-841	Moğolistan'da Uygur İmparatorluğu'nun son bulması. Kırgız İmparatorluğu'nun kuruluşu.
848 vd.	Uygurlar Çin Türkistanı'na yerleştiler. Tibet krallığının son bulması.
875	Samaniler Sogdiyana'da gerçek bir krallık kurdular.
892-907	Samani İsmail'in Buhara'da hükümranlığı.
y. 921	Volga Bulgarları İslamiyeti seçti.
924	Moğolistan'da Kırgız İmparatorluğu'nun son buluşu.
924-1028	Kan-çu'da Uygur krallığı.
958-1005	Tibet'te Rin Şan Bzon-po.
962	Gazneliler İmparatorluğu'nun Gazne'de kuruluşu.
985	Selçuklular Seyhun'da.
999	Karahanlılar Sogdiyana'yı fethettiler. Samanilerin sonu.
1001	Hindistan'da Gazne seferlerinin başlangıcı.
1006	Karahanlılar Gaznelilere saldırdılar.
1009	Merv papazı Kereyitlerin Hristayanlığı kabul ettiklerini bildirdi.

1017	Gazneliler Harezmşahları yendiler.
1031	Tangutlar Su-çu'yu aldılar.
1040	Selçuklular Dandanakan'da Gaznelileri yendiler.
1040-1123	Tibet'te Milarepa.
1041-1066	Sogdiyana'da Karahanlı Böri Tegin'in hükümranlığı.
1042	Tibet'e Hintli Atisa'nın gelişi.
1054	Selçuklular Bağdat'ta.
1064	Selçuklular Sogdiyana'da.
1102-1130	Sogdiyana'da Arslan Han'ın yönetime geçişi.
1118-1157	Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer'in hükümranlığı
1125	Çin'den kovulan Hitanlar Karahitaylar İmparatorluğu'nu kurdular.
1135-1147	Kabul Han ilk Moğol İmparatorluğu'nu kurdu.
1137	Karahitaylar Sogdiyana'da.
1141	Sencer Karahitaylar tarafından Semerkant yakınında yenilgiye uğratıldı.
1148-1187	Gurluların isyanı. Gaznelilerin yok oluşu.
1161	İlk Moğol İmparatorluğu'nun sonu.
1194	Harezmşahların Rey yakınlarında Selçukluları yenilgiye uğratışı.
1200-1220	Alaleddin Muhammed, Harezmşah.
1206	Cengiz Han imparator ünvanını aldı.
1209	Uygurlar Cengiz Han'a katıldılar.
1211	Moğollar Kuzey Çin'e (Kinler) karşı savaş açtı.
	Nayman Küçlüg Karahitay İmparatorluğu'nda iktidara geldi.
1216	Moğollar Pekin'i aldı.
1219	Moğollar batıya saldırdı. Cebe ve Sübötey saldırılarına başladı.
1221	Cengiz Han Afganistan'ı geçti ve İndüs'e ulaştı.
1222	Moğollar Rusları yenilgiye uğrattı.
1226-1227	Moğollar Tangut krallığını yıktılar.
1227	Cengiz Han öldü.
1230-1231	Moğollar Harezm'i yıktılar.
1234	Kinlerin kapitülasyonu. Song'lara karşı açılan savaşın başlangıcı.
1235	Karakurum'un kuruluşu.
1236-1238	Moğollar tarafından Rusya'nın fethedilmesi.
1241	Moğollar Polonya ve Macaristan'a girdi.

1243	Moğollar Anadolu Selçukluları yendi.
1258	Moğollar Bağdat'ı aldı. Abassi halifesi öldü.
1260-1295	Büyük Han Kubilay'ın Çin imparatoru oldu.
1274-1295	Marko Polo'nun seyahati.
1275-1295	Orta Asya'da Kubilay ve Kaydu'nun savaşı.
1295	Pekin başpiskoposu Jean de Monte Corvino.
1301	Kaydu'nun ölümü.
1303	Moğollar Delhi'yi kuşattılar.
1334	Çağatay Hanlığı'nın ayrılışı.
1336	Iran'da Moğol egemenliğinin sonu.
1347-1357	Emir Kazgan Sogdiyana'yı yönetti.
1353-1419	Tsong-Kha-pa Tibet Budizmini yeniledi.
1360	Moğolistan'ın Çağatay hanı Tuğluk Timur'un Sogdiyana'yı işgali.
1368	Moğollar Çin'den çıkarıldı. Ming hanedanının başı.
1370-1405	Timur.
1371-1377	Timur'un Moğolistan seferleri.
1380	Önce Altınordu devletinin sonra da Rusya'nın başına geçen Toktamış.
1389	Timur Altınordu'yu yendi.
1393	Timur Bağdat'ı aldı.
1398	Timur Delhi'yi aldı.
1402	Timur Ankara'da Yıldırım Beyazıt'ı yendi.
1407-1447	Herat'ta Şahruh'un hükümranlığı.
1412-1468	Ebul Hayr'ın Özbek devletini kurması.
y. 1453	Kalmuk devletinin kuruluşu.
1452-1469	Timurlu Ebu Said'in hükümranlığı.
y. 1465	Hazar orduları kuruldu.
1470-1543	Dayan Han Moğolistan'da Cengizoğullarını yeniden birleştirdi.
1472-1498	Yunus Han Çağatay Imparatorluğu'nu kurdu.
1473-1506	Hüseyin Baykara ve Timur Rönesansı.
1497-1498	Vasco de Gama Ümit Burnu'ndan Hindistan'a vardı.
1500	Şeybani Han Sogdiyana'yı işgal etti. Özbekistan'ın doğuşu.
1501	Şah Ismail'in Iran Safevi Imparatorluğu'nu kuruşu.
1502	Altınordu'nun sonu. Rusların kurtuluşu.
1504	Timurlu Babur Şah Kabil'e yerleşti.

1507	Şeybani Han Timur hanedanlığına son verdi.
1510	Şah İsmail Şeybani Han'ı yendi.
1512	Özbekler İranlılara karşı zafer kazandı. Harezmşah bağımsız.
1514	Çaldıran'da Şah İsmail Yavuz Sultan Selim'e yenildi.
1525	Babur Şah Hindistan'ı fethe girişti. Büyük Moğolların kuruluşu.
1543-1588	Altan Han: Moğolların Budizmi kabul edişi.
1554	Ruslar Astırhan'ı (İtil) aldı. Han Buhara'ya sığındı.
1599	Mukden'de Mançu İmparatorluğu'nun kuruluşu.
	Cihan hanedanlığının Buhara'da kuruluşu.
1600	Ruslar Sibirya Hanlığı'nı yıktı.
1616	Kalmukların bir kolu Doğu Avrupa'ya geçti.
1617-1682	Büyük beşinci Dalay Lama. Tibet teokrat yönetimine geçti.
1635-1723	ilk "yaşayan Buda" Zanabazar.
1644-1911	Çin'de Mançu Hanedanlığı.
y. 1676-1697	Kalmuk Goldan Sin-kiang'ı fethetti, Moğolistan'ı işgal etti ve Çin'le savaştı.
1691	Moğollar Mançur hanedanlığı altına girdi.
1701	Afgan Mir Vais İran'ı fethetti.
1716	Çinliler Turfan'ı aldı.
1734	İran'da Safevi hanedanının son buluşu.
1734-1747	Nadir Şah'ın yıkıcı seferleri.
1747-1778	Ahmet Han Durrani Afganistan'ı kurdu.
1754	Çinliler Kalmukları yok etti.
1757	Çinliler Doğu Türkistan'ı topraklarına kattı ve adını Sin-kiang olarak değiştirdiler.
1779-1798	Timur Han'ın hükümranlığı ve başkentin Kabil olması.
1792	Tibet Çin egemenliği altında.
1800-1842	Kokant Hanlığının (Fergana) refah dönemi.
1825	Çinlilere karşı Sin-kiang'ın ayaklanışı.
1834-1842	Afganistan'a İngilizlerin müdahalesi.
1865	Yakup Bey Sin-kiang'ın ayaklanmasında başa geçti.
	Çin'de Müslümanların isyanı.
1866	Ruslar Taşkent'i aldı.
1886	Rusların Buhara'yı himayeleri altına alışı.875 Ruslar Kokant Hanlığını topraklarına kattı.
1873-1879	Türkmenler Rusların egemenliği altına girdi.

1878-1893	İkinci Afgan Savaşı.
1901	Çin Mançurya ve Güney Moğolistan'da (İç Moğolistan) yayılmacı politika başlattı.
1906	Moskova'da Müslümanlar Kongresi. Cedid Hareketi.
1910	Çinliler Dalay Lama'yı görevden aldılar.
1911	Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşu. Bağlı devletlerin bağımsızlığını kazanması.
1916	Kazakların isyanı.
1917	Ekim Ayaklanması. Doğu Türkistan'ın Özerkliği.
1919	Üçüncü Afgan Savaşı. Türkistan'ın yeni efendileri özerkliği.
1920	Hiyve ve Buhara hanlıkları cumhuriyet ilan ettiler.
1921	Moğolistan Halk Cumhuriyeti.
1924-1933	Nadir Şah, Afganistan kralı.
1929	Tibet üzerinde Çin baskısı artıyor.
1933-1972	Zahir Şah, Afganistan kralı.
1944-1949	Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti.
1964	Çinliler Pançen-Lama'yı görevden aldılar.
1977	Afganistan kralı bir devlet darbesiyle devrildi. Yeni hükümet Moskova'ya yanaştı.
1978	Sosyalist Taraki, Afganistan'ın devlet başkanı.
1979	Sovyet orduları Afganistan'a girdi.
1991	Sovyetler Birliği'nin dağılışı. BDT'nin (Birleşmiş Devletler Topluluğu'nun) kuruluşu. Moğolistan'da komünizmden sonra ilk Budist töreni.
1992	Orta Asya Cumhuriyetleri Birleşmiş Milletlere katıldılar. Moğol Ulusunun kuruluşu.

KAYNAKÇA

Kaynakça çok geniş olduğu için seçici davranmak zorundayız. Ama yararlandığımız dikkate değer ve çok yararlı yaklaşık dört bin eserin hepsini sayamadığımız için üzülmedik değil ve bu karan alırken çokça da tereddüt ettik.

llk bölümde Orta Asya'dan genel olarak söz eden yazılı kaynaklan ve incelemeleri ele aldık. Ama "Metinler" bölümünde ele aldığımız Orta Asya yazarlan tarafından yazılan metinlere bu bölümde yer vermedik. Özel bir alanda bilgilerini tamamlamaya çalışan okuyucunun işini kolaylaştırmak için kaynakçayı belli bölümler altında toparladık, en son bölümde –ÇEŞİTLİ KAYNAKLAR– ayrıntılara yer verildiği kadar daha genel konulara da yer verilmiştir, ama daha çok ayrı bir başlık altında toplayamadığımız eserler yer almakta burada.

1. GENEL KAYNAKÇA

Orta Asya'ya ayrılan dönemsel yayınlar arasında en zengin ve en çeşitlisi *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1956'da yayımlanmıştır. Moğol incelemeleri daha çok *Etudes Mongoles* (1-6), dergisinden alınmıştır ve bu dergi daha sonra *Etudes mongoles et sibériennes* adını alır, Paris, 1979 yayımlıdır. Öteki incelemeler, *les Mongolian Studies* (1. cilt, 1974), *Journal of Mongolic Society of America*'yı (lndiana Üniversitesi) izler. *Turcica* dergisi (Paris, 1969, sq.) daha çok batı Türk dünyasına yöneliktir, ama Türkolojinin öteki alanlanna da yüz çevirmez. Daha yakın zaman incelemeleri için CEMOTI çalışmalarından yararlandık (*Cahiers d'études sur la Méditerrannée orientale et le monde turco-iranien*) Paris, 1985 sq. Ayrıca yararlandığımız başka bir çalışma da *Asian Survey*, özellikle de 1992'den sonra, *Central Asian Survey* (1981 sq.), *Les Cahiers. de l'Orient*, *Open Media Research Institute Daily Digest* (1995'ten sonra). UNESCO'nun yayımladığı altı cilt *History of Civilizations of Central Asia* (İngilizce olarak ancak üç cilt yayımlanmıştır) genelde Asyalı, özellikle de Orta Asyalı pek çok araştırmacının eseridir. Yayım tarihi 1996 olduğu için bu çalışmadan yararlanamadım.

Türkçe ve Türk edebiyatı incelemeleri konusunda *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın yerini kimse alamaz, 2 cilttir, Mayence, 1959-1964. Müslüman dünyayla ilgili genelde uzun maddelerin yer aldığı *Encyclopédie de l'islam*, 1. yay., Leyde, 1913-1943, 4 cilt+1 cilt ek, 2. basım, Leyde, 1960 sq. ve *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 2 cilt, 1970, daha az ayrıntılıdır, bu önemli kaynaklardan yararlandım. Uluslararası tüm büyük ansiklopediler çok değerli bilgiler vermektedirler. Özellikle de F. Aubın'in *Encyclopaedia Universalis'te* yayımlanan uzun makalesini anmak istiyorum, XII. cilt (2. baskı, 1964).

Asie centrale, histoire et civilisation, Paris, 1977.

Aspects of Altaic Civilization, ed. D. Sinor, Indiana Univ. Press, 1963.

BARTHOLD, (W.), *Histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris, 1945.

BARTHOLD, (W.), *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Londra, 1928.

BARTHOLD, (W.), *Four Studies on the History of Central Asia*, Leyde, 1958, 2 cilt.

BARTHOLD, (W.), *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Hidelsheim, 1962.

BAZIN (L.), *Les Sytèmes chronologiques dans le mondre turc ancien*, Budapeşte, Paris, 1991.

BOYLE (J. A.), Juvaini, *The History of the World-Conqueror*, Manchester, 1958, 2 cilt.

BOYLE (J. A.), *The Successors of Gengis Khan*, New York, Londra, 1971.

BRETSCHNEIDER (E.), *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Londra, 1888, 2 cilt.

BROCKELMAN, *Histoire des peuples et des États islamiques*, Paris, 1949 (Almanca baskısı, Münih, 1939).

CAHUN (L.), *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405*, Paris, 1896.

CHAVANNES (É.), *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Saint-Pétersbourg*, 1903 (Paris baskısı, 1941).

CHAVANNES (É.), *Les Mémoires historiques de Se Ma-Tsien*, Paris, 1895-1905, 6 cilt.

CHAVANNES (É.), "Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen," *Journal asiatique*, 1897, s. 377-442, 1898, s. 361-439.

CHAVANNES (É.), "Jinagupta (528-605 ap. J.-C.)," *T'oung Pao*, 1905.

CHAVANNES (É.), "Voyages de Song Yun dans l'Udyana et le Gandhara," *Bull. Ec. franç. d'Extrême-Orient*, Paris, 1903, s. 379-441.

CHOUKOUROV (C. ve R.), *Peuples d'Asie centrale*, Paris, Syros, 1944 (Rusçadan çeviri).

CZAPLICKA, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, 1918.

DIEHL ve MARÇAIS, *Le Monde oriental de 395 à 1081*, 2. baskı, Paris, 1944.

DUMÉZIL (G.), *Romans de Scythie et d'aleritours*, Paris, Payot, 1978.

EBERHARD (W.), *Çin'in Simal Komşulan*, Ankara, 1942.

EBERHARD (W.), "Kultur und Siediung der Randvölker China," *T'oung Pao*, 1942.

GIBERT (L.), *Dictionnaire historique et geographique de la Mandchourie*, Hongkong, 1934.

GROOT (de), *Die Hunnen der vorchristichen Zeit*, Berlin, Leipzig, 1921.

GROUSSET (R.), *L'Empire des steppes*, Paris, 1939.

GUIGNES (de). *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartares orientaux*, Paris, 1756, 4 cilt.

HAMBIS (L.), *La Haute Asie*, Paris, PUF, 1953.

HAMBIS (L.), *La Sibérie*, Paris, PUF, 1957.

HAMBIS (L.), *Documents sur l'histoire des Mongols à l'époque des Ming*, Paris, 1969.

HAMILTON (J. R.), *Les Oui'ghours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955.

HERBELOT (B. d'), *Bibliothèque orientale ou Dictionnaire universel*, Maestricht, 1776.

HUDUD AL'ALAM, MINORSKY (A.), *A Persian Geography of A. D. 982* (çevrilmiş ve notlanmış), Londra, 1937.

IBN BATTUTA, *Voyages d'Ibn Batouta* (çev. DEFREMERY ve SANGUINETTI), 5 cilt, Paris, 1853-1858.

IBN FADLAN: CANART (M.), "La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga," *Annales Inst. Études orientales*, Alger, 1958.

IBN HAUQAL, *The Oriental Geography* (S. W. OUSELEY'in çevirisi), Londra, 1800.

IBN KHALDUN, *Prolégomènes historiques* (SLANE'in çevirisi), Paris, 1897.

IBN KHURDADBEH, *Le Livre des routes et des provinces* (çev. BARBIER DE MEYNARD), Paris, 1865.

IBN RUSTEH, *Les Atours précieux* (WIET'in çevirisi), Kahire, 1955.

IDRISI (AL-), *Géographie*, Paris, 1836-1840, 2 cilt.

IMBAULT-HUART (C.), *Recueil de documents sur l'Asie centrale*, Paris, 1881.

JAHN (K.), *Die Geschichte der Oguzen des Rasid al-din*, Viyana, 1969.

JULIEN (S.), *Documents historiques sur les Tou-kiue* (Turcs), Paris, 1877.

JULIEN (S.), *Histoire de la vie de Hiouen Thsang*, Paris, 1853.

KLAPROTH, *Tableaux historiques de l'Asie*, Paris, 1826.

KLAPROTH, *Mémoires relatifs à l'Asie*, Paris, 1824-1828, 3 cilt.

KRADER (L.), *Peoples of Central Asia*, Bloomington, 1962.

KWANTEN, *Impérial Nomads. A History of Central Asia, 500-1500*, Leicester, 1974.

LEVY (M.S.), *The Biography of An lu-chan*, Univ. of California, Berkeley, Los Angeles, 1960.

LIU (MAU-TSAI), *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken* (T'u-küe), Wiesbaden, 1958, 2 cilt.

LÜDERS (H.), *Zur Geschichte und Geographia von Ost Turkestan*, Berlin, 1922.

Manuscrits et inscriptions de haute Asie du Ve au XIe siècle, Actes du colloque int. de 1979, *Journal asiatique*, 1981.

MAQDISI (AL-), *Le Livre de la création et de l'histoire* (çev. HUART), Paris, 1899-1919, 6 cilt.

MARVAZI (AL-): MINORSKY (A.), *Sharofal-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Londra, 1942.

MAS'UDI (AL-), *Les Prairies d'or* (metin ve çeviri BARBIER DE MEY-NARD), Paris, 1861-1877, 9 cilt.

MINORSKY (A.), "Tamin Ibn Bahr's Joumey to the Uyghurs," *Bull. School of Orient, and Afric, Studies*, 1947, 1948, 12, s. 275-305.

MIQUEL (A.), *La Géographie humaine du monde musulman jusqu 'au milieu du XIe siècle*, Paris, La Haye, 1967-1975, 2 cilt.

PARKER (E.H.), *A Thousand Years of the Tartars*, Shanghai, 1895 (Londra baskısı, 1924).

PELLIOT (P.), "Notes sur le Turkestan de M. Barthold," *T'oung Pao*, 1930, s. 12-56.

PELLIOT (P.), "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale," *T'oung Pao*, 1929, s. 201-265.

PELLIOT (P.), *La Haute Asie*, Paris, s. d., [1931].

PETERS, *Histoire des Turcs*, Paris, 1966.

REMUSAT (A.), *Nouveaux Mélanges asiatiques*, Paris, 1829, 2 cilt.

ROUX (J.-P.), *Histoire des Turcs*, Paris, Fayard, 1984.

ROUX (J.-P.), *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaiques*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1966.

ROWLAND (B.), *Zentralasiens*, Baden-Baden, 1970 (*L'Asie centrale*, Paris, 1974).

SCHUYLER (E.), *Turkestan*, Londra, 1965.

SHAHAB, *Geography ofthe U.S.S.R.*, New York, 1951.

SINOR (D.), *Introduction à l'étude de l'Eurasie centrale*, Wiesbaden, 1963.

SOURDEL (D. ve J.), *La Civilisation de l'islam classique*, Paris, 1968.

STEIN (M.A.), *Serindia*, Oxford, 1991.

STEIN (M.A.), *Innermost Asia*, Oxford, 1978.

STEIN (R.A.), "Leao-tche," çevrilmiş ve notlanmış, *T'oung Pao*, 1939, s. 1-154.

TABARI, *Chronique* (çev. ZOTENBERG), Paris, 1867-1874, 4 cilt.

VAMBERY (H.), *Das Türkenvolk m seinen ethnologischen und ethnographischen Beuehungen*, Leipzig, 1885.

WIEGER (P.L.), *Textes historiques chinois*, Hien Hien, 1905, 3 cilt.

WITTFOGEL ve FENG, *History of Chinese Society, Liao* (907-1125), New York, 1949.

2. AFGANISTAN

Afghanistan, J. KESSEL'in sunuşu, R. MICHAUD'un fotoğraflarıyla, Paris, Hachette, 1970.

AUBOYER (J.), *L'Afghanistan et son art*, Paris, Cercle d'art, 1968.

BARRY (M.), *Afghanistan*, Paris, Le Seuil, 1974.

FURON, Iran, *Perse et Afghanistan*, Paris, Payot, 1951.

MALIESON (G.A.), *History of Afghanistan from the Earliest Period to the Outbreak of the War of 1878*, Londra, 1878.

3. ARAPLAR (FETİH)

FRYE (A.N.), "The Role of Abu Muslim in the abbassid Revolt," *The Muslim World*, New York, 1947, s. 28-38.

GIBB, *The Arab Conquest in Central Asia*, Londra, 1923.

LE SRANGE, *The Lands of Eastern Caliphate*, Londra, 1966.

MELIKOFF (I.), *Abu Muslim le Porte-Hache du Khoorassan dans la tradition épique turco-iranienne*, Paris, 1962.

MOSCATI (S.), "Studi su Abu Musūm," in *Atti délia Academia Nationale dei Lincei*, Roma, cilt IV, 1948, s. 323-335, cilt V, 1950, s. 89-105.

SADIGHI (G.H.), *Les Mouvements religieux iraniens aux IIe et IIIe siècles de l'Hégire*, Paris, 1938.

SPULER (B.), *Iran imfrülislamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952.

WELHAUSEN (J.), *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902.

4. ARKEOLOJI (Bkz. ARKEOLOJIK SITELER)

ANDERSEN (J.G.), "Hunting magie in the animal style," *Bull. of the Muséum of Far Eastern Antiquities*, Stockholm, 1932, 4, s. 221-317.

APPELGREN-KIVALO (H.), *Altaltaische Kunstdenkmäler*, Helsingfors, 1931.

Archeologitscheskaya i etnografitscheskaya Roboti Khorezmi Expeditsii. 1945-1948, Moskova, 1959, 2 cilt.

ARTAMONOV, *Les Trésors d'art des Scythes*, Paris, Grund, 1968.

Arts de l'Asie centrale (Les). La collection Pelliot du musée Guimet, Paris, 1995.

BELENISTKI (A.), *Asie centrale*, Paris, Nagel, 1969.

BENVENISTE (F.), "Inscriptions de Bactriane," *Journal asiatique*, 1961, s. 113-152.

BERNARD (P.), "La tradition orientale dans l'architecture gréco-bactriane," *Journal asiatique*, 1976, s. 245-271.

BUSSAGLI (M.), *L'arte del Gandhara*, Turin, 1981.

CARTER (D.), *The Symbol ofthe Beast, The Animal Style of Eurasia*, New York, 1957.

CASTAGNE (J.), *Les Monuments funéraires de la steppe des Kirghiz*, Orenbourg, 1911.

DALTON, *The Treasure of the Oxus with Other Examples of Early Oriental Métal Work*, 2. baskı, Londra, 1920.

FIELD ve PROSTOV, "Archaelogical Investigations in Central Asia," *Ars Islamica*, 1938, V, 2, s. 233-271.

GRŸNDWEDEL (A.), "Bericht liber archaelogischer Arbeiten in Idikut Schari und im Behung," in *Abd. König. Bayer. Akad. Wissenschaft*, Münih, 1906.

HACKIN (J.), *L'Art bouddhique de la Bactriane et les origines de l'art gréco-bouddhique*, Kabul, 1931.

HAERTEL, *Turfan und Gandhara. Frilhmittelaltlisches Kunst Central-asien*, 2. baskı, Berlm, 1954.

MAILLARD (M.) ve BEZARD (R.), *Buddhism in Afghanistan and Central Asia. Iconography of Religions*, XIII, 1976.

MARICQ (A.), "La grande inscription de Kanishka et l'étéo-tokha-rien," *Journal asiatique*, 1962, s. 345-446.

MONGAIT, *Archéologie in the U.S.S.R.*, Londra, 1961.

Oasis and Steppes Routes. The Grand Exhibition of Silk Road Civilisation, Nari, 1938.

Oxus Tresori, Roma, 1994.

ROSENFIELD (J.M.), *The Dynastie Arts ofthe Kushans*, Los Angeles, 1967.

ROSTOVTZEFF, *Le Centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animalier*, Prague, 1929.

Route de la soie (La), Les arts de l'Asie centrale ancienne dans les collections publiques françaises, Paris, 1976.

RUDENKO, *Kultura naselenia gornogo v Skifskoee vremia*, Moskova-Leningrad, 1953.

RUDENKO, *Frazen Tombs of Siberia*, Londra, 1979.

SARIANIDI (V.L), *L'Or de la Bactriane*, Leningrad, 1985.

Sérinde, terre de Bouddha, Catalogue de l'exposition du Grand Palais, 1995-1996, Paris, 1995.

STAVISKI (B.), *Kunst des Kushan Mittelasian*, Leipzig, 1979.

STEIN (R.A.), *Serindia*, Oxford, 1921, 5 cilt.

STEIN (R.A.), *Ruins of Desert Cathay*, Londra, 1912, 2 cilt.

TALBOT-RICE, *Ancient Arts of Central Asia*, Londra, 1955.

TRADER (C.), *Excavation in Northern Mongolia (1921-1926)*, Leningrad, 1955.

Trésors de Chine et de haute Asie. Centième anniversaire de Paul Pelliot, Bibl. nationale, Paris, 1979.

WHITFIELD (R.), *The Art of Central Asia*, Tokyo, 1982-1985.

5. ISLAM SANATI

BLOCHET, *Les Inscriptions de Samarkand*, Paris, 1897.

BOMBACI (A.), "Introduction to the excavations at Ghazni," *East and West*, 1959, X, 1-2, s. 3-28.

BURCKHARDT (T.), *Arts of Islam. Language and meaning*, Londra, 1975.

CRESWELL, *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1939-1940, 2 cilt.

ETTINGHAUSEN, *La Peinture arabe*, Genève, Skira, 1962.

GARDIN (J.-C.), *Lashkari Bazar. Une résidence royale ghaznévide*, Paris, 1963.

GOLOMBEK, "Abbassid Mosque at Baikh," *Bull. Orient. Art*, 1961, 15.

GRAY (B.), *La Peinture persane*, Genève, Skira, 1961.

MARICQ ve WIET, "Le minaret de Djam. La découverte de la capitale des Sultans ghorides (XIIe-XIIIe S.)," *Mémoires de la Délég. archéol. franç., en Afghanistan*, cilt XVI.

Monuments historiques de l'islam en URSS, Taşkent, 1969.

OTTO-DORN (K.), *L'Art de l'Islam*, Paris, 1967.

PAPADOPOULO, *L'Islam et l'art musulman*, Paris, Mazenod, 1970.

POUGATCHENKOVA, *Les Vieux Monuments de Samarkand et de Boukhara*, Moskova, 1968.

POPE (A.U.), *A Survey of Persian Art*, Londra, New York, 1938.

ROUX (J.-P.), *Études d'iconographie islamique*, Louvain, Peters, 1982.

SCHLUMBERGER, *Les Fouilles de Lachkhari Bazar*, Paris, 1963.

SOURDEL-THOMINE (J.), "Deux monuments d'époque seidjoukide en Afghanistan," *Syria*, 1953, 30, s. 108-136.

SOURDEL-THOMINE (J.) ve SCHLUMBERGER, "Laskhari Bazar. Une résidence royale ghaznévide et ghoride," *Mém. Délég. archéol. franç., en Afghanistan*, Paris, 1977, 18.

STCHOUKINE (J.), *La Peinture des manuscrits timourides*, Paris, 1954.

6. BOZKIR İMPARATORLUKLARI

ALTHEIM, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1954-1964, 5 cilt.

BACOT (J.), "Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouighours au XVIIIe siècle," *Journal asiatique*, 1956, 2, s. 137-153.

BOSWELL, "The Kiptchak Turks," *Slavonic Review*, 1927, 6.

DUNLOP, *The History ofthe Jewish Khazars*, Princeton (New Jersey), 1954.

EBERHARD, *Das Toba Reich Nordchinas, Eine sovologische Untersu-chung*, Leyde, 1949.

FRANKE (O.), *Geschichte des chinesische Reich*, Berlin, Leipzig, 1930-1952.

FUSSMAN (G.), "Chronique des études kouchanes (1974-1977)," *Journal asiatique*, ve "Chronique des études kouchanes (1978-1987)," ibid., 1987.

GIRAUD (R.), *Les Règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgà* (680-794), Paris, 1960.

HAMILTON (J.R.), "Toquz Oguz et On-uygur," *Journal asiatique*, 1962,1.

HAUSSIG, "Die grösser Wanderungen der Reiter-Nomaden von Ostasien nach Earopa," *Saeculum Weltgeschichte*, Berlin, Viyana, 1971, 3.

HERMANN, "Die Hephthaliten und ihre Beziehungen," *Asia Major*, 1925.

KURAL (A.N.), *Pecenek Tarihi*, Istanbul, 1937.

LASZLO (G.), *Steppen-Völker und Germanen*, Berlin, 1971.

MAC GOVERN (W.M.), *The Early Empires of Central Asia*, Chapell Hill, 1939.

MACKERRAS, *The Uighur Empire according to the T'ang Dynastie Historiés (744-840)*, Canberra, 1961.

MACKERRAS, "Sino-uighur diplomatie and trade contacts (744-840)," *Central Asiatic Journal*, 1968, 13.

MAENSCHEN-HELFEN, "Huns and Hsiung-nu," *Byzantion*, 1944-1945, 17, s. 222-243.

MARQUART (J.), "Ueber das Volkstum der Komanen," in BANG, *Osltürkische Dialekstudien*, Berlin, 1914, s. 28-235.

MULLIE (J.L.M.), "Les Wou-houan," *Central Asiatic Journal*, 1969, 12, 4, s. 250-268.

PELLIOT (P.), "À propos des Comans," *Journal asiatique*, 1920, s. 125-185.

PELLIOT (P.), "Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-pi," *T'oung Pao*, 1920-1921, s. 323-331.

PELLIOT (P.), *Notes critiques d'histoire kalmoucke*, Paris, 1960.

RADLOV (W.), "Observations sur les Kirghiz," *Journal asiatique*, 1863.

RAPSON (E.J.), "The Scytilians and Parthians invaders," *Cambridge History of India*, I, Cambridge, 1922.

RETOUR (du), "Histoire de Ngan Lou-chan," *Bull. Inst. des hautes études chinoises*, 18, Paris, 1962.

STAVISKIJ (R.S.A.), *La Bactriane sous les Kushan*, Paris, Maison-neuve, 1980.

VIVIEN DE SAINT-MARTIN, *Sur les Khazars*, Paris, 1851.

VIVIEN DE SAINT-MARTIN, *Les Huns blancs ou Ephtalites des historiens byzantins*, Paris, 1849.

ZIEME (P.), "Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China," *Central Asiatic Journal*, 1973, 17.

7. MOĞOL İMPARATORLUĞU

Daha kapsamlı bir kaynakça *Histoire de l'Empire mongol*, Paris, Fayard, 1993 [*Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, Kabalcı, 2001]adlı kitabımda yer almaktadır.

Cengiz Han Üzerine Sayısız Kitap

ADRAVATI, *Gengis Khan*, Paris, Payot, 1987.

GRENARD, *Gengis Khan*, Paris, 1935.

GROUSSET (R.), *Le Conquérant du monde, Vie de Gengis Khan*, Paris, 1944.

HAMBIS, *Gengis Khan*, Paris, 1973.

HOUANG (M.), *Gengis Khan*, Paris, Fayard, 1978.

PERCHERON (M.), *Gengis Khan*, Paris, 1962.

PRAWDIN (M.), *Gengis Khan*, Paris, 1951.

VLADIMIRTSVOV (B.), *Gengis Khan*, Paris, 1948.

Genel Olarak Moğol İmparatorluğu Üzerine

AUBIN, "Le Khanat de Djaghataiet le Khorassan," *Turcica*, VIII, 2.

BOYLE (J.A.), *The Mongol World Empire*, 1206-1370, Londra, 1974.

COMMEAUX (L.), *La Vie quotidienne chez les Mongols de la conquête* (XIIIe siècle), Paris, 1972.

GROUSSET (R.), *Empire mongol (1re phase)*, Paris, 1941.

HOWORTH (H.H.), *History of the Mongols*, Londra, 1876-1888.

LEMERCIER-QUELQUEJAY, *La Paix mongole*, Paris, 1970.

ROUX (J.-P.), *Histoire de l'Empire mongol*, Paris, Fayard, 1993.

SAUNDERS, *The History ofthe Mongol Conquest*, Londra, 1971.

8. DİLLER VE EDEBİYATLAR

BLACHERE (R.), *Histoire de la littérature arabe, des origines au XVIe siècle*, Paris, Maisonneuve, 1952-1960.

EMMERICH (R.E.), *A Guide to the Literature of Khotan*, Tokyo, 1979.

GABRIELI (F.), *Storia della littérature arabe*, Milan, 1962.

Histoire des littératures, Paris, Gallimard, "La Pléiade," cilt I, 1955.

KONONOV (S.), "War totarisch die Sprache der Tokharen?," *Asia Major*, 1933, IX, 3.

MARICQ, "Bactrien ou néo-tokharien," *Journal asiatique*, 1960, 2, s. 161-166.

PELLIOT (P.), "Tokharien et Koutchéen," *Journal asiatique*, 1934, s. 23-106.

PELLIOT (P.), "À propos des Tokhariens," *T'oung-Pao*, 32, s. 259-284.

SYLVAIN-LEVY, "Tokharien B, langue de Koutcha," *Journal asiatique*, 1913, s. 311-380.

9. MOĞOLİSTAN

AUBİN (P.), "Mongolie," *Encyclopaedia Universalis.*

BASSHARD, *Kühles Grasland Mongolia*, Berlin, 1938.

BAWDEN, *The Modern History of Mongolia*, Londra, New York, 1968.

BOUILLANE DE LACOSTE, *Au pays sacré des anciens Turcs et des Mongols*, Paris, 1911.

DARS (S.), *Mongolie*, Paris, Le Seuil, 1969.

HEISSIG, *Les Mongols, Un peuple à la recherche de son histoire*, Paris, J.-C. Lattes, 1982.

LEVINE, *La Mongolie historique, géographique et politique*, Paris, Payot, 1937.

MORGAN CD.), *The Mongols*, New York, 1949, Oxford, 1986.

RUPEN (R A.), *Mongols of the Twentieth Century*, La Haye, 1964, 2 cilt.

SPULER, *Les Mongols dans l'histoire*, Paris, 1961.

THEVENET (J.), *Les Mongols de Gengis Khan à aujourd'hui*, Paris, A. Colin, 1986.

10. GÖÇEBELİK VE HAYVANCILIK

AUBIN (J.), "Réseau pastoral et réseau caravanier. Les grandes routes du Khorassan à l'époque mongole," *Le Monde iranien et l'islam*, 1971.

AUBIN. (P.), "L'art du cheval en Mongolie," *Production pastorale et société*, 1986, 19, s. 129-149.

AUBIN (P.), "Anthropologie du nomadisme," *Cahiers de sociologie*, 1974, s. 79-90.

COUCHAUX (D.), "Habitats nomades," *Alternative et perspectives*, Paris, 1980.

DOFFINA (P.), *Il nomadismo centrasiatico*, Roma, 1982.

FRANCFORT, *Nomades et sédentaires en Asie centrale*, Paris, 1990.

GABAIN (A. VON), "Steppe und Stadt in Leben der ältesten Türkcn," *Der Islam*, 1949, 29-1, s. 30-62.

KLER, "Cavaliers du désert Ordos," *Production pastorale et société*, 1986, 20, s. 35-39.

KRADER (L.), *Social Organisation of the Mongol Turk Pastoral Nomads*, La Haye, 1969.

LEFEBVRE DES NOETTES, *L'Élevage et le cheval de selle à travers les âges*, Paris, 1931.

SINOR (D.), "Horse and pasture in Inner Asian history," *Oriens extremus*, 1972, 19, s. 171-183.

TÖLDER (L.) (Yay.), *Vielwirttschaft und Hirtenkultur*, Budapeşte, 1969.

11. UYGURLAR

GABAIN (A. VON), *Das Uygurisclie Königreich von Chotscho*, Berlin, 1961.

GABAIN (A. VON), *Das Leben im uygitrischen Königreich von Qoco (850-1250)*, Wiesbaden, 1973, 2 cilt.

GENY (J.) ve HAMILTON (J.R.), "L'inscription ouighom-e de la stèle commémorative de Fiduq qut de Qoco," *Turcica*, 1981, 13, s. 10-54.

HAMILTON (J.R.), "Les titres sali et tutung en ouighour," *Journal asiatique*, 1984, 272, s. 425-437.

MAILLARD (M.), "Essai sur la vie matérielle dans l'oasis de Turfan pendant le haut Moyen Âge," *Arts asiatiques*, 1973, 29, 188 sayfa + 237 resim.

PINKS (E.), *Die Uiguren von Kan-chou in derfrühen Sung Zeit (960-1028)*, Wiesbaden, 1968.

SAMOLIN, "East Turkestan to the tweith century," *Central Asiatic Journal*, III, 2, s. 43-150.

SAMOLIN, "The Turkisation of the Tarim Basin up to the Qara Qitay," *Univ. Mem. Publications*, 66965, Ann Arbor.

UNVER (A.S.), *Uygurlarda Tababet*, Istanbul, 1936.

ZIEME (P.), "Singqu Sali Tutung," *Tractata Altaica*, 1976.

12. DİNLER

ARBERRY (A.A.J.) (yönetiminde), *Religions in the Middie East*, Cambridge Uni. Press, 1969.

DELUMEAU (J.) (yön.), *Le Fait religieux*, Paris, Fayard, 1993.

El JADE (M.), *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris, Payot, 1976-1983, 3 cilt.

PUECH (H.C.) (yön.), *Histoire des religions*, Paris, Gallimard, "La Pléiade," 1970-76, 3 cilt.

Budizm (Bkz. TIBET)

BAREAU (A.), *Le Bouddha*, Paris, 1962.

BEAL (S.), *The Life of Hiuan-tsang*, Londra, 1911.

GABAIN (A. VON), "Die Buddistliche Türkenmission," *Asiatisa Fest-schrift F. Meller*, Leipzig, 1954.

PINAULT (G.J.), "Les manuscrits tokhariens et la littérature bouddhique en Asie centrale," C.R. *de l'Acad. des inscriptions et belles-lettres*. Pans, 1991.

Hıristiyanlık

CHAVANNES (É), "Le nestorianisme et l'inscription de Kara Balgas-sun," *Journal asiatique*, 1899.

CORDIER (H.), "Le christianisme en Chine et en Asie centrale sous les Mongols," *Toung-Pao*, 1917, 16, ,5. 49-113.

DAUVILLIERS, "Les Arméniens en Chine et en Asie centrale au Moyen ¬ge," Mélanges offerts à Paul Demiéville, Paris, 1974, II, 55. 1-17.

DAUVILLIERS, "Byzantins d'Asie centrale et d'Extrême-Orient," *Revue des études byzantines*, 1958, 11, s. 62-87.

HAMBIS (L.), "Deux noms chrétiens chez les Tatars," *Journal asiatique*, 1953,4, s. 423-476.

HAMILTON ve Niu, "Deux inscriptions funéraires turques nestoriennes de la Chine orientale," *Journal asiatique*, 1952, 2, s. 155-167.

MOULE (A.C.), *Christians in China before the year 1550*, Londra, 1930.

PELLIOT (P.), "Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient," *T'oung Pao*, 1914, 15, s. 623-644.

PELLIOT (P.) (ölümünden sonra yayımlanmıştır), *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, Paris, 1973.

PETECH (L.), "Les marchands italiens dans l'Empire mongol," *Journal asiatique*, 1962, 250, s. 549-574.

RACHEWILTZ (I. de). *Papal Envoys to the Gré,t Khans*, Londra, 1971.

RICHARD (J.), "Le christianisme dans l'Asie centrale," *Journal of Asian History*, 1982, s. 101-124.

Mazdeizm, Zerdüştçülük

DUCHESNE-GUILLEMIN, *Zoroastre*, Paris, 1948.

HERZFELD, *Zoroastre and his World*, Princeton, 1947.

HINZ, *Zarathustra*, Stuttgart, 1961.

VARENNE, *Zarathoustra et la tradition mazdéenne*, Paris, 1966.

Manicilik

CHAVANNES (É.) ve PELLIOT (P.), "Un traité manichéen retrouvé en Chine," *Journal asiatique*, 1913, 11, s. 201-223.

LE COQ (VON), "Turkische Manichaica aux Chotscho," Abd. Preussischen Akad. *Wissenschaften*, Berlin, 1911, 1919, 1922.

PUECH (H. C.), "Le manichéisme," *in Histoire des religions*, op. cit., cilt II, s. 523-643.

TAIAHOD (N.), Mani, le Bouddha de Lumière: *cathechisme manichéen chinois*, Paris, 1990.

WINDENGREN (G.), *Mani and manichaism*, Londra, 1963.

İslamiyet

ARBERRY (A.J.), *Le Soufistne*, Paris, Albin Michel, 1952.

BODROGLIGETI, "Ahmed's Baraq-name. A central asian islamic work in eastern Middie Turkic," *Central Asiatic Journal*, 1974, s. 85-128.

BOUSQUET, *L'Authentique Tradition musulmane*, Paris, 1983.

CORBIN, *Histoire de la philosophie islamique*, Paris, Gallimard, 1964.

GOICHON (A.M.), *La Philosophie d'Avicenne et son influence sur l'Europe médiévale*, Paris, Maisonneuve, 1951.

KOPRULU (M.F.), *Türk edebiyantinda ilk mütesevvifler*, Istanbul, 1919.

KOPRULU (M.F.), "Influence du chamanisme sur les ordres mystiques musulmans," *Mémoires de l'Inst. de turcologie, Univ.* Istanbul, 1922.

MENZEL, "Die altesten turkischen Mystiker," *Zeitung Deut. Morgen-ladnische Geselischaft*, 1928, s. 269-289.

NICHOLSON, *The Mystics of Islam*, Londra, 1914.

Türklerin ve Moğolların Dini

BOYLE (J.A.), "Turkish and mongol shamanism in me Middie Age," *Folklore*, 1972, 83, s. 177-193.

CASTAGNE (J.), "Survivances d'anciens cultes et rites en Asie centrale," *Rev. ethn. et tradit. populaires*, 1923, s. 245-255.

CHADWICK (N.K.), "Shamanism among the Tatars of Central Asia," *Joum. Roy. Anthropological Inst.*, 1936, 66, s. 75-112.

ELIADE (M.), *Le Chamanisme et les techniques archaiques de l'extase*, Paris, Payot, 1951.

HARVA (U.), *Les Représentations religieuses des peuples altai'ques*, Paris, 1955.

INAN (A.), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1954.

ROUX (J.-P.), "Tangri essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaiques," *Revue de l'histoire des religions*, 1958, s. 149-154 ve ek notlar s. 154.

ROUX (J.-P.), "La religion des Turcs de l'Orkhon," *Revue de l'histoire des religions*, 1962, s. 1-24 ve 199-231.

ROUX (J.-P.), *La Mort chez les peuples altaiques anciens et médiévaux*, Paris, Maisonneuve, 1963.

ROUX (J.-P.), *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaiques*, Paris, Maisonneuve, 1966.

ROUX (J.-P.), "La veuve dans les sociétés turques et mongoles," *L'Homme*, 1969, 10, s. 51-78.

ROUX (J.-P.), *Les Traditions des nomades de la Turquie méridionale*, Paris, Maisonneuve, 1970.

ROUX (J.-P.), La Religion des Turcs et des Mongols, Paris, Payot, 1984.

Traditions religieuses et parareligieüses des peuples altaiques, Paris, 1972.

13. İPEK YOLU (Ayrıca bkz. ARKEOLOJİ ve SİTELER)

ANQUETIL, *La Route de la Soie*, Paris, 1992.

BOULNOIS, *La Route de la Soie*, Paris, Arthaud, 1969.

HEDIN (S.), *Die Seidenstrasse*, Leipzig, 1936.

Seta (la) et la sua vita, catalogue exposition, Rome, 1992.

14. RUSLAR VE SOVYETLER

BENNIGSEN-LEMERCIER-QELQUEJAY, *L'Islam en Union soviétique*, Paris, 1968.

CARRERE D'ENCAUSSE (H.), *L'Empire éclaté*, Paris, 1978.

CARRERED'ENCAUSSE (H.), *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe*, Paris, 1966.

CASTAGNE (J.), *Les Basmatclûs. Le mouvement national des indigènes d'Asie centrale depuis la révolution d'Octobre jusqu'à octobre* 1924, Paris, 1925.

LANDSDALL (H.), *Russian Central Asia*, Berlin, 1885, 2 cilt.

LEMBACHG (N.), *Die Sowjetunion*, Stuttgart, 1952.

MENDELL (G. VON), *Der Nationalkampf der Russland Turken*, Berlin, 1936.

MONTEIL (V.), *Les Musulmans soviétiques*, Paris, Le Seuil, 1957.

PIERCE (R.A.), *Russian Central Asia*, 1867-1917, Berkeley-Los Angeles, 1960.

PIPES, *The Formation of the Soviet Union. Communion and Nationalism*, Cambridge (Mass.), 2. baskı, 1964.

Version originale, n° 2, C.E.I. Géopolitique eurasienne, Paris, 1993.

WHEELER (G.E.), *The People of Soviet Central Asia*, Londra, 1966.

WHEELER (G.E.), *The Modem Histor\ of Soviet Central Asia*, Londra, 1964.

15. ARKEOLOJİK SİTELER

Orta Asya resim sanatıyla ilgili kaynaklar:

AZARPAY (G.), *Sogdian Painting. The Pictural Epie in Oriental Art, Berkeley*, Londra, 1981.

BELENISTKJI (A.) ve MARCHAK (B.), *The Paintings of Sogdiana*, Londra, 1981.

BUSSAGLI (M.), *La Peinture de l'Asie centrale*, Genève, Skira, 1963.

LE COQ (VON), *Die Manichaischen Miniaturen*, Berlin, 1923.

Efrasiyab

BRANDENBURG, *Samarkand*, Berlin, 1932.

SILVI-ANTONINI (C.), "The painting of the palace of Afrasiyab (Samarkand)," *Rivista degli Studi orientale* 1989, cilt LXVIII, 1-3, s. 109-144.

Ay Hanım

BERNARD (P.) vd. yazarlar, *Tombes d'Ai Khanum, Mém. Délég. archéol. franç., en Afghanistan*, Paris,

1973.

FRANCFORT (H.P.), *Fouilles d'Ai Khanum, Mém. Délég. archéol. franc, en Afghanistan*, Paris, De Boccard, 1984.

SCHLUMBERGER ve BERNARD, "Ai Khanum," *Bulletin de correspondance hellénique*, 1964, 89, s. 590-657.

Bamiyan

HACKIN (J.), *Le Site archéologique de Bamiyan. Guide de visite*, Paris, 1934.

HACKIN (J.) ve GODARD, *Les Antiquités bouddhiques de Bamiyan*, Paris, 1928.

KLIMBURG-SALTER (D.), *The Kingdom of Bamiyan*, Naples, Rome, 1989.

TARZI (Z.), *L'Architecture et le décor rupestre de Bamiyan*, Paris, 1928.

Bergram

GWRSHMAW.Begram. *Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchan*, Kahire, 1945.

HACKIN (J.), *Nouvelles Recherches archéologiques à Begram*, Paris, PUF, 1951, 2 cilt.

Fundukistan

CARL.(J.), *Fundukistan. Rapport de fouilles 1937. Archives du musée Guimet*, Paris, 1937.

Hadde

TARZI (Z.), "Hadda à la lumière de la troisième campagne de fouilles (1974-1976)," *C.R. de l'Acad. des inscriptions et belles-lettres*, 1976, s. 316-410.

Hoten

MANTELL (G.), "Sven Hedin's archeological collection of Khotan," *Bul. Muséum Far Eastern Antiquities*, 1936, VII, 1938, X.

REMUSAT (A.), *Histoire de la ville de Khotan*, Paris, 1820.

STEIN (R.A.), *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.

WILLIAMS (J.), "The iconography ofkhotanese peintings," *East and West*, 1973. s. 109-154.

Kuça

GRÜNWALD (A.), *Alt Kutcha*, Berlin, 1920, 2 cilt.

Koutcha. Temples construits. Mission Paul Pelliot, III et IV, Paris, 1967-1982.

PINAULT (L.J.), *Épigraphie koutchéenne. Sites divers de la région de Koutcha*, Paris, 1987.

Lulan

MU SHUNYING, *The Ancient State of Loulan*, Urumqi, 1987.

Noyin Ula

RUDENKO, *Die Kultur des Xiong-nu und des Hiegelgràber von Noin Ula*, Bonn, 1969.

Pazırık

GOLOMSHTOK ve GRIAZNOV, "The Pazyryk burial of the Altai," *Amer. Journ of Archeology*, 1933, 37.

RUDENKO, *Derzweite Kurgan von Pazyryk*, Berlin, 1952.

Pencikent

BANERJEE (P.), "A Siva décor from Piandjikent," *Artibus Asiae*, 1969, 31, s. 33-80.

BELENITSKIJ ve MARCHAL, "L'art de Piandjikent," *Arts asiatiques*, 1971, 23.

Şotorak

MEUNIE (J.), *Shotorak, Mém. Délég. archéol. franc, en Afghanistan*, Paris, 1942.

Surkh Kotal

CURIEL (R.), "Inscriptions de Surkh Kotal," *Journal asiatique*, 1954, 2, s. 184-205.

FUSSMAN, GARDIN ve GUILLAUME, *Surkh Kotal en Bactriane*, II, Paris, 1983.

SCHLUMBERGER, LE BERRE ve FUSSMAN, *Surkh Kotal en Bactriane*, I, Paris, 1983.

SCHLUMBERGER, "Le temple de Surkh Kotal en Bactriane," *Journal asiatique*, 1954, 1955, 1964.

Bezeklik

Fresques du désert de Gobi, Paris, CNRS, 1983.

Peintures monochromes de Dunhuang, Paris, 1978.

PELLIOT (P.), *Grottes de T'ouen-houang: peintures et sculptures bouddhiques des époques Wei, T'ang et Song*, Paris, 1920-1924.

WALEY (A.), *A Catalogue of Paintings recovered from Tun-huang by Sir Aurel Stein*, Londra, 1931.

WHITFIELD (K.), *Dunhuang*, Tokyo, 1983.

Tumşuk

Toumchouq, Mission Paul Pelliot, documents archéologiques, XIII, Paris, 1961-1964.

Turfan

KLEMENTZ (D.), *Turfan nach seine Altertumer*, Saint-Pétersbourg, 1908.

LE COQ (VON), *Chotscho*, Berlin, 1913.

MAILLARD (M.), "À propos de deux statuettes en terre rapportées par la mission Otani. Serapis et Harpocrates en Asie centrale," *Journal asiatique*, 1975, 3-4, s. 223-233.

16. ORTA ASYA METİNLERİ

ABU'L GHAZI BAHADUR KHAN., *Histoire des Mongols et des Tartares* (çev. DESMAISONS) Saint-Pètersbourg, 1871-1874, 2 cilt.

ALTAN TOBTCHI: BAWDEN (C.R.), *The Mongol Chronicle Altan Tobci*, Wiesbaden, 1956.

Attar (İranlı gizemciler içinde eserleri en fazla çevrilendir):

ATTAR, *Le Livre de l'épreuve* (çev. I. DE GASTINES), Paris, Fayard,

ATTAR, *Le Langage des oiseaux* (çev. GARDIN DETACY, Paris, 1863), Paris, Sindbad, 1987.

ATTAR, *Le Livre divin* (çev. J. A. BOYLE), Londra, 1976, Paris, Albin Michel, 1961.

ATTAR, *Le Mémorial de. saints* (çev. PAVET DE COURTEILLE), Paris, 1976.

AVICENNE, *Le Livre de la science* (çev. M. ACHENA ve MASSE), Paris, 1935, 2 cilt.

AVICENNE, *Le Livre des directives et des remarques* (çev. A.M. GOICHON), Paris, 1952.

BABUR, *Mémoires* (PAVET DE COURTEILLE), Le Livfe de Babur, Paris, 1871, 2 cilt. Çev. J.-L. BACQUE-GRAMMONT, *Le Livre de Babur*, Paris, 1980.

BİRUNE SACHAU, *Alhenmi's India*, Londra, 1910,2

BIRUNİ, *The Book of Instructions in the Eléments of the Art of Aristote* (çev. R. R. WRIGHT), Londra, 1934.

BOKHARI (AL-) (Boukhary), *Histoire de l'Asie centrale* (çev. SCHEFER), Paris, 1876.

BOKHARI (AL-) (Boukhari), *L'Authentique Tradition musulmane*, Fas-quelle, Paris, 1964.

BORATAV (P.N.), *Er Töshtük, épopée kirghiz du cycle de Manas*, Paris, Gallimard, 1965.

Codex Comanicus: GR'NBECH (K.), *Komanisches Wörterbuch*, Copenhague, 1942.

Dede Korkut (Le Livre de), ROSSI (E.), *Il Kitab-i Dede Qorqut*, Rome, 1952.

FARABI, DUNLOP (D.M.), *The Fusul al-Madani*, metin ve çeviri, Cambridge, 1961.

FIRDUSI, *Le Livre des rois* (çev. MOHL), Paris, 1838-1878, 4 cilt, Paris, Sindbad, 1972.

GHAZALI, *Ô jeune homme* (çev. T. SABBAGH), Beyrouth, 1951.

GHAZALI, *Vivification des sciences de la foi* (çev. H. BOUSQUET), Paris, 1955.

HAMILTON, *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince*, Paris, 1971.

Histoire secrète des Mongols (kısmi çev. P. PELLIOT), 1949 (çev. M. D. EVEN ve RODICA POP), Paris, Gallimard, 1994.

KASHGARI (MAHMUD AL-): BROCKELMANN (C.), *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat at-Turk*, Budapest-Leipzig, 1928.

Khuastuanift: LE COQ (VON), Dr. Stein's Khuastuanift from Tun-huang, Journal Roy al Asiatic Society, 1911, 8, s. 277-374.

Kutadgu Bilig: RADLOV (W.), *Das Kudaiku Billig des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun*, Saint-Pétersbourg, 1891-1910.

Livre tibétain des morts, Tucci, *Il Libre tibetano dei Morti*, Milan, 1949.

Milarepa, *Ses méfaits, ses épreuves, son illumination* (çev. J. BACOT), Paris, Fayard, 1975.

Milarepa: CHANG (C.C.), *The Hundred Thousand Songs*, New York, 1962, 2 cilt.

MONAWWWAR (Mohammad ebn), *Les Étapes mystiques du shaykh Abu Sa'id* (çev. M. ACHENA), Paris, Desclée de Brouwer, 1974.

NASAFI, *Le Livre de l'homme parfait* (çev. I. DE GASTINES), Paris, Fayard, 1984.

NIZAM AL-MULK, *Traité de gouvernement* (çev. C. SCHEFER), Paris, Sindbad, 1993.

Oghuz-tiame, BANG ve RAHMATI: *Die Légende von Oghuz Qaghan*, Berlin, 1952. R. NUR, *Oghgo-uz-name, épopée turque*, Alexandrie, 1928. PELLIOT (P.), "Sur la légende d'Uguz Khan en écriture ouighoure," *Toung Pao*, 1930, s. 247-358.

OMAR KHAYYAM, *Quatrains* (çev. V. MONTEIL), Paris, Sindbad, 1972; (çev. FITZGERALD), Londra, 1859. (Çevirmen adı olmadan yayımlanmıştır.)

RUMI (DJELAL AL-DiN), *Odes mystiques* (çev. E. DE VITRAY-MEYEROVITCH), Paris, Khncksi-eck, 1973.

RUMI, *Matfinawi* (çev. NICHOLSON), Londra, 1925-1940, 8 cilt.

Turkische Turfan Texte, I-VIII, Ak. d. Wissenschaften, Berlin, 1929-1954.

ZAHIRI DE SAMARKAND, *Le Livre des sept vizirs* (çev. DEJAN BOGDANOVITCH), Paris, Sindbad, 1975.

İLK TÜRK YAZITLARI

BAZIN (L.), "L'inscription d'Uyug Tarliq (lenissei)," *Acta Orientalia*, 1955, 32, s. 1-7.

CLAUSON (Sir G.), "The ongin inscription," *Journal Royal Asiatic Society*, 1957, s. 177-192.

CLAUSON ve TRYJARSKI, "The inscription at lkhe Khushotu," *Rocz.-nick Orjentalisticzny*, 34, s. 7-33.

GIRAUD (R.), *L'Inscription de Bain Tsokto, édition critique*, Paris, 1961.

KLASTORNIJ ve LIVSIC, "Une inscription inédite turque et sogdienne: la stèle de Sevrey (Gobi méridional)," *Journal asiatique*, 1951.

KLASTORNIJ, "The sogdian inscription of Bugut revised," *Acta Orientalia, Acad. Hungaricae*, 1972, 26, s. 59-102.

RADLOV (W.), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Saint-Pétersbourg, 1894-1917, 3 cilt.

THOMSEN (W.), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors, 1896.

17. TIBET

BACOT (J.), *Introduction à l'histoire du Tibet*, Paris, 1962.

BACOT (J.), *La Vie de Marpa le traducteur*, Paris, 1937.

BACOT (J.), *Le Poète tibétain Milarepa*, Paris, 1925.

BACOT (J.), THOMAS ve TOUSSAINT, *Documents de T'ouen-houang relatifs à l'histoire du Tibet*, Paris, 1940-1946.

BECKWITH (C.), *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton, 1981.

BLONDEAU (A.M.), *La Religion du Tibet*, Paris, 1959.

CHATTOPADHYAYA, *Atisa and Tibet*, Kalkūta, 1961.

DÉMIEVILLE (P.), *Le Concile de Lhassa*, Bibl. Inst. htes études chinoises, Paris, 1952.

Etudes tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou, Paris, 1971.

HOFFMANN (H.), *Quellen z.ur Geschichte der tibetischen Bon-Religion*, Wiesbaden, 1960.

HOFFMANN (H.), *Die Gràber der tibetischen Kōnigs im District P'gams-rgyas*, Gōttingen, 1950.

IMAEDA (Y.), "Documents tibétains de Touen-houang concemant le concile du Tibet," *Journal asiatique*, 1975, s. 125-146.

KVAERNE (P.), "Documents sur l'administration du monastère bon-po," *Journal asiatique*, 1970, s. 187-192.

LALOU (M.), "Rituel bon-po des funérailles royales," *Journal asiatique*, 1952, s. 339-361.

LALOU (M.), *La Religion du Tibet*, Paris, 1957.

MACDONALD (A.), "Une note sur les mégalithes tibétains," *Journal asiatique*, 1953, s. 163-176.

SNELLGRAVE ve RICHARDSON, *A cultural History of Tibet*, New York, 1968.

STEIN (R.), *La Civilisation tibétaine*, Paris, 1962.

STEIN (R.), *Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet*, Paris, PUF, 1959.

STEIN (R.), "Un document ancien relatif aux rites funéraires des bon-po tibétains," *Journal asiatique*, 1970, s. 155-185.

STEIN (R.), *The Tombs ofTibetan K'mgs*, Rome, 1950.

WATSON (C.E.), "The second propagation of Bouddhism," *Central Asiatic Journal*, 1978, 22, s. 263-285.

18. TIMUR VE TİMURLULAR

BARTHOLD (W.), *Ulugh Beg*, Leyde, 1963.

BOUVAT (L.), *L'Empire mongol (2e phase)*, Paris, 1927.

BOUVAT (L.), "Essai sur la civilisation timouride," *Journal asiatique*, 1926. s. 193-219.

BRION (M.), *Tamerlan*, Paris, 1963.

EDWARDS (B.Y.), *Babur, Diarist and Despot*, Londra, 1926.

GRENARD (F.), *Babur, fondateur de l'Empire des Indes*, Paris, 1930.

HAIDAR (M.), "The Sovereign in the Timurid States (XIV-XVth centuries)," *Turcica*, 1976, 8, s. 61-84.

HOOKHAN (H.), *Tamburlaine the Conqueror*, Londra, 1962.

KEHREN (L.), *Tamerlan, l'Empire du Seigneur de Fer*, Neuchâtel, 1978.

LANE-POOLE (S.), *Baber*, Londra, 1899.

PRAWDIN (M.), *L'Empire mongol et Tamerlan*, Paris, 1937.

ROUX (J.-P.), *Tamerlan*, Paris, Fayard, 1991.

ROUX (J.-P.), *Babur. Histoire des Grands Moghols*, Paris, Fayard, 1986.

(Bu iki kitapta daha geniş kaynakçalar bulunmaktadır.)

19. BATILI GEZGİNLER

BERGERON, *Voyages faits principalement en Asie dans les XIIe, XIIIe, XIVe et XVe siècles.* La Haye, 1735.

BONVALOT (G.), "Voyages dans l'Asie centrale et au Pamir," *Bull. Sté de géographie,* 1890, s. 469-498.

BOYLE (J.A.), "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia," *Central Asiatic Journal,* 1964, 9, s. 175-189.

BURNES (A.), *Travels into Bokhara,* 2. baskı, Londra, 1835, 3 cilt.

CLARKE (E.D.), *Voyages en Russie, Tartarie et Turquie, traduits de l'anglais,* Paris, 1813, 3 cilt.

CORDIER (H.), *Les Voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone,* Paris, 1891.

CORDIER (H.), *Jourdain Catalani de Severac, les Merveilles de l'Asie,* Paris, 1925.

Croisière Jaune (La), *Mission Hardi Audouin Dubreuil. Citroen Centre Asie,* Paris, 1931-1932.

FERRIER (J.-P.), *Voyages en Perse, dans l'Afghanistan, le Beloutchistan et le Turkestan,* Paris, 1860, 2 cilt.

GEORGI (J.G.), *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche in den Jahren 1773 und 1774,* Saint-Pétersbourg, 1775, 2 cilt.

GLANIUS, *Les Voyages de Jean Struys,* Amsterdam, 1720, 3 cilt.

GMELIN (J.G.), *Reise durch Sibérien von dem Jahr 1733 bis 1743,* Göttingen, 1751-1752, 4 cilt.

HUC (P.M.), *Souvenir d'un voyage dans la Tartarie...,* Paris, 1850, 2 cilt.

IDES, *Relation du voyage de M. Isbrand,* Amsterdam, 1699.

MAILLART (E.), *Oasis interdites. De Pékin au Cachemire,* Paris, Gras-set, 1937.

MAILLART (E.), *Des Monts célestes aux Sables rouges,* Paris, Grasset, 1934.

OLEARIUS (A.), *Relation de voyage en Moscovie, Tartane et Perse,* Paris, 1666.

PALLAS (M.P.S.), *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs,* Saint-Pétersbourg, 1886 (Fransızca baskı, Paris, 1788-1793, 5 cilt.

PLAN CARPIN (J. DU), *Histoire des Mongols* (çeviren ve notlayan Dom Jean BECQUET ve Louis HAMBIS), Paris, 1965.

POLO (M.), *La Description du monde* (metin ve çeviri L. HAMBIS), Paris, 1955.

RICHARD (J.) ve SIMON DE SAINT QUENTIN, *Histoire des Tartares,* Paris, 1965.

ROERICH (C. DE), *Sur les pistes de l'Asie centrale* (çev. M. DE VAUX-PHILIPAU), Paris, 1933.

RUBROUCK (G. DE), *Voyage dans l'Empire mongol* (çeviri ve yorum C. ve R. KAPPLER), Paris, Payot, 1985.

VALLE (P. DELLA), *Voyages,* Rouen, 1745, 8 cilt.

WOOD (J.), *A Journey to the Source of the River Oxus,* 2. baskı, Londra, 1872.

Bu seyahat kitaplarına kendisi gezmediği halde gezginlerin gezi notlarını derleyen bir araş-

tırmacının raporunu ekleyelim: F.B. PEGOLOTTI, *La Pratica délia Mercatura*, *Voy Allan Evans*, *Médiéval Academy ofAmerica*, 1936; gezmediği kesin olan, ama bunun tersine inandırmaya çalışan ve kaynakçası iyi olan bir başkası: John MANDEVILLE: LETTS (M.), *Mandeville's Travels*, Londra, 1953.

20. ÇEŞITLI KAYNAKLAR

BACQUE-GRAMMONT, "Une description du khanat de Khokand vers 1832," *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1972, 13.

BACQUE-GRAMMONT, "Les événements d'Asie centrale en 1510," *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1971, 12, s. 189-207.

BOSWOERTH, *The Gliaulévides*, Edimbourg, 1961.

CHAUNU (P.), *L'Expansion européenne du XIII" au XVe siècle*, Nlle Clio, n° 26. Paris, 1969.

CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, Paris, 1936.

DAINOBU (S.), "On music players from Bezekük," *Metr. Muséum Bijutsu Zensho*, 1987, 2 cilt.

DARS (S.), "Architecture mongole ancienne," *Études mongoles*, 1972, 3, s. 159-223.

DOR (R.), *Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan*, Paris, 1975.

DULES (H.H.), *History of the Former Han Dynasty by Pan-hu*, Londra, Baltimore, 1978, 3 cilt.

ENOKI (K.), "Sogdiana and the Hsiung-nu," *Central Asiatic Journal*, I, 1, s. 43-62.

FAURE (J.), *Alexandre*, Paris, Fayard, 1985.

FRYE, *The History of Bukhara*, Cambridge (Mass.), 1958.

GHIRSHMANN (R.), *Iran, Parthes et Sassanides*, Paris, Gallimard, "Univers des formes," 1962.

GHIRSHMANN (R.), *Perse, Proto-Iraniens, Mèdes, Achéménides*, Paris, Gallimard, "Univers des formes," 1963.

GRENARD, "La légende de Satuk Bughra Khan et l'histoire," *Journal asiatique*, 1900, s. 1-79.

HACKIN (J.), "Les idoles du Kafiristan," *Arts asiatiques*, 125-126, s. 238-262.

HAMBIS (L.), "La légende du Prêtre Jean," *La Tour Saint-Jacques*, 1957, 8, s. 31-46.

HARLEZ (C. DE), *Histoire de l'Empire de Kin ou d'Or*, Paris, 1866.

HEYDT (W.), *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, Amsterdam, 1959.

HULSEWE-LOEWE, *Climese in Central Asia. Tlie Early Stage*, 125 B.C.-A.D. 27, Brill, 1979.

HUNTINGFORD, "Who were the Scythians?," *Anthropos*, 1935, 30.

KOTWICZ, "Contributions à l'étude de l'Asie centrale," *Rocznick Orjentalisticzny*, 15, s. 159-195.

KOTWICZ, "Sur les modes d'orientation en Asie centrale," *Rocznick Orjentalisticzny*, 5, s. 68-91.

LEVCHINE, *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazak*, Paris, 1840.

LIU (MAU TSAI), *Kütscha und seine Beziehungen zu China von E Jh. bis züm 6 Jh. in China*, Wiesbaden, 1969.

LOCKART (L.), *Nadir Shah*, Londra, 1938.

MINNS (E.H.), *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

MINORSKY, "A Soyurgal of Qasim b. Jahangir Aq Qoyunlu," *Bull. School of Orient. and Afric. Studies*, 1958, 9.

MOAVEN (N.), "Arcs, flèches, carquois," *Études mongoles*, 1970, 1, s. 128-134.

NAGY (G.), "The nationality of the Scythes," *Archaeologia Ertesito*, Budapest, 1899.

New Oxford History of Music, vol. 1, *Ancient and Oriental Music.*

OKLADINOV (A.P.), *Yakutiye before its Incorporation into Russian State*, Londra, 1970.

PLANHOL (X. DE), "Noirs et Blancs: sur un contraste social en Asie centrale," *Journal asiatique*, 1967, 1, s. 107-116.

PRITSAK (O.), "Von dem Karluk zu den Karachaniden," *Zeitschrift Dent. Morgenlandische Geselischaft*, 1951, s. 270-300.

PRZYLUSKI (J.), "Nouveaux aspects de l'histoire des Scythes," *Rev. Université de Bruxelles*, 1937, s. 1-30.

RICE (T.T.), *Les Scythes*, Paris, 1958.

RICHARD (J.), "L'Extrême-Orient légendaire au Moyen. Âge," *Annales d'Ethiopie*, 1957, 2, s. 225-242.

ROUX (J.-P.), *Les Barbares*, Bordas, Paris, 1982.

ROUX (J.-P.), *Les Explorateurs au Moyen Age*, Paris, Fayard, 1986.

ROUX (J.-P.), "Le combat d'animaux dans l'art et la mythologie irano-turcs," *Arts asiatiques*, 1981, 36, s. 5-11.

ROUX (J.-P.), " La prétendue représentation du calendrier des Douze Animaux dans l'art islamique médiéval," *Journal asiatique*, 1978, s. 237-249.

ROUX (J.-P.), "La tolérance religieuse dans les empires turco-mon-gols," *Revue de l'histoire des religions*, 1986, 203, s. 131-168.

ROUX (J.-P.), "La femme turque médiévale," *Erdem*, Ankara, 1990, s. 169-226; 1992. s. 659-724.

SAMOLIN (W.), "Historial Ethnography of the Tarim Basin before the Turks," *Paleologia*, Osaka, 1955, 4.

SAMOLIN (W.), "East Turkestan to the Twelfth Century," *Central Asiatic Sudies*, Londra, 1964.

SARWARI (G.), *The History of Shah-Isma'il Safawi*, Aligarh, 1959.

TARN, *The Greeks m Bactria and India*, Cambridge Univ. Press,

UJFALVY (C. DE), "Les chasses en Asie centrale," *Bull. de la Sté d'acclimatation*, 1878, s. 1-9.

VERNADSKY (G.), *The urigins of Russia*, Oxford, 1959.

SÖZLÜKÇE

Ahimsa (Sanskritçe): Şiddet-karşılığı.

Ahriman: Mazdeizm ve Zerdüştçülükte Ahura Mazda'nın rakibi, karanlıklar ve kötülükler ruhu.

Ahura Mazda: Mazdeizm ve Zerdüştçülükte yüce tanrı "Bilge Efendi."

Anda (Moğolca): Yeminli kardeş (Ant'tan türemiştir.) Türkçede kan kardeş'e denk gelmektedir, çünkü akrabalık andı genelde kanların birbirine karıştırılmasıyla edilir.

Avesta: Mazdeizmin kutsal kitaplarının genel adı.

Balbal (Türkçe): Dövüşte öldürülen ya da boğulan düşmanı temsil eden şekilsiz taş; bunda düşmanın ruhunun yaşadığına inanılır (bu taşlar Rusçada kameniye baba olarak adlandırılan mezar heykelleriyle karıştırılmamalıdır.)

Beg (Türkçe): Soylu, efendi. Bu unvan yüksek rütbedeki derebeylerine verilirdi. Daha sonra Osmanlılarda bey biçimini alacaktır.

Beki (Moğolca): Büyük şaman, en yüksek şaman rahibi, kral-şaman (şamanlar iktidara geldiklerinde kullandıkları unvan).

Bodhisatva (Sanskritçe): Budacılığa göre uyanmış olan. (Aydınlanmış, Uyanmış).

Cataka (Sanskritçe): Önceki hayatlarında Buda'nın erdemlerini ve yaptığı iyilikleri anlatan yazılar.

Cedid (Arapça): "Yeni." Belli bir modern harekete Cedidizme bağlı olan (1900'lardan beri Müslüman Rusya'da etkindir).

Cihan (Sogdca): Soylu. Soylu sınıfı krallardan büyük toprak ağalarına ve önemli tüccarlar kadar uzanır çok geniş kapsamlıdır.

Cihat (Arapça): Müslümanların sapkınlara ve inanmayanlara karşı yürütmek zorunda oldukları kutsal savaş. İslamiyette imanın beş şartından biri değildir, ama bu şartlardan biri olarak kabul edilir.

Damga (Türkçe): Aidiyet izi, sürüye kızgın demirle basılan işaret.

Darülharp (Arapça): Savaş halinin olduğu ülke. Müslüman olmayan tüm ülkeler için kullanılır.

Darülislam (Arapça): İslam ülkeleri. *Darülharp*'a karşıt olarak tüm İslam ülkeleri için kullanılır.

Dinar (Latince): Arap parası; Latince Denarius'tan türemiştir.

Dirhem (Yunanca): Yunanca drachme'den gelen Arap parası.

Emir (Arapça): Prens.

Emirzade (Arapça-Farsça): Prensin oğlu, yani prens. Emir Mir olarak, Emirzade de Mirza

olarak kısaltılmıştır.

Eyvan (Arapça): Bir yanı açık üç duvarlı kemer.

Ger (Moğolca): Konut, yurt ve bunun kuruluğu yer (öteki biçimi ker'dir).

Gazi (Arapça): Kutsal savaştan zaferle dönen.

Gulam (Farsça): Orduda hizmet eden köle. Arapçada "Memluk" sözcüğüne karşılık gelir.

Guru (Hintçe): Hindunun ruhani lideri.

Hadis (Arapça): Kuran'ı Kerim'le İslamiyetin kurallarını, geleneklerini ve Sünni mezhebini belirleyen Hz. Muhammed'in sözleri ve eylemleri.

Han (Türkçe): Hükümdar. Kağan'ın bir türevi. Genelde kağandan daha alt düzeydeki prens için kullanılır. Bugün yalnızca bir soyluluk unvanıdır.

Hinayana (Sanskritçe): Küçük Taşıt ya da Theravada. MS ilk yıllarda Mahayana'yı oluşturan Budist gelenek.

Hoca (Farsça): Efendi. Bu sözcük Orta Asya'da XV. yüzyıldan sonra genelde dinsel anlamda kullanılır olmuştur.

Hu (Çince): Kuzeyli barbarları ve Sogdları belirten sözcük. Çinliler bu adı Çinli olmayan herkes için kullanmışlardır.

Hutbe (Arapça): Hükümdar ya da tanınan yetki adına Cuma günleri okutulan sela.

İmam (Arapça): Rehber. Camilerde vaaz veren ve namazı yöneten ya da Şiilerde topluluğu yöneten.

Kağan (Türkçe): İmparator, yüce hükümdar, genelde "Büyük Kağan" olarak kullanılır.

Kam (Türkçe): Şaman. Moğolca bö, böge, bö'ö.

Katun (Türkçe): Kadın imparator. Daha sonra hatun ve kadin biçimini alacaktır. Bugün yalnızca "kadın" anlamına gelmektedir.

Kankah (Farsça): Manastır. Kökeninin Manicilikte olduğu sanılan karmaşık yapı.

Kımız (Türkçe-Moğolca): Mayalanmış kısrak sütü.

Kıble (Arapça): Mekke yönü.

Kurultay (Moğolca): Özellikle ölen prensin ailesinde bunun yerini alacak hükümdarı seçmek için toplanan Moğol şeflerinin genel kurulu.

Mahayana (Sanskritçe): Büyük Taşıt. MS ilk yıllarda şekillenen Budist öğreti.

Medrese (Arapça): İslam teoloji okulu. Daha sonra genelde hepsinin kendine özgü sözcükleri olsa da tüm eğitim ve araştırma yerleri için kullanılır olmuştur. Türkçede ve Farsçada: medrese; Kuzey Afrika'da medersa.

Melik (Arapça): Kral.

Memluk (Arapça): Beyaz köle: Arap birliklerinde köle paralı askerler.

Mihrap (Arapça): Bir camide Mekke'nin yönünü belirten ve karşısında namaza durulan boş niş ya da yüksek yuva. Taşınabilir mihraplar vardır.

Mobad (Farsça): Rahip, en üst yetkili din adamı. Sasaniler döneminde Mazdeist devlet rahibi unvanı olan.

Molla (Farsça ve Arapça mola): Şii din adamı ve Şii yasanın öğretisi.

Mukarnas (Arapça): Arı kovanı. İslam sanatında bir süsleme figürü.

Nirvana (Sanskritçe): Acının yok oluşu. Dünyevi zevklerden arınarak uyanışa varmak ve reenkarnasyon döngüsünü sonu.

Obo (Türkçe): Taş. Kutsal bir yere ya da aşılması zor bir geçişe konulan taş yığınları.

Ongon (Türkçe-Moğolca): Putlar daha doğrusu "ruhların bulunduğuna" inanılan tasvirler. Çeşitli malzemelerden yapılır ve pek çok şeyi betimlerler, kavim tapıncının büyük bir bölümünü temsil ederler.

Otşigin (Türkçe-Moğolca): "Ateş prensi"; özellikle hükümdarların ailelerinde baba ocağını ve ülkeyi koruyan en küçük oğlan.

Padişah (Farsça): İmparator.

Pire: Mazdeistlerin kutsal ateşi koydukları yer. Ateş tapınağı.

Ribat (Arapça): Güçlü manastır.

Seyyid (Arapça): Soylu. Peygamber soyundan gelen.

Soyurgal (Türkçe-Moğolca): Ferman. Genelde vergilerden ve angaryalardan muaf tutan belgeler.

Stupa (Sanskritçe): "İz." Buda'nın yeminleri ve söylevleri. Genelde özdeyişler biçimindedirler.

Şah (Farsça): Hükümdar ya da kral.

Şan-yu (Sogdca): Hiong-nu'ların hükümdarı.

Şehit (Arapça). Şahit. Kutsal savaşta ölen.

Şeriat (Arapça): Müminlerin dinsel ve toplumsal yaşamlarını düzenleyen İslam kuralları.

Şeyh (Arapça): "Yaşlı." Dinsel anlamda üst düzeydeki din adamı.

Şeyhülislam: Müslüman ülkelerde halife adına hükümranlık yapan yüksek yargıç.

Şorten (Tibetçe): Stupa'nın Tibetçe karşılığı.

Tantra (Sanskritçe): "zincir." Hindu dininin tapınçları ve metinleri. *Sutra*'lardan daha önemli vahiy ürünüdürler.

Tegin (Türkçe): Hükümdarın oğlu.

Tekke (Türkçe): Manastır.

Tengri (Türkçe ve Moğolca): Gök-Tanrı. Bozkır dinlerinin en büyük tanrısı. Çeşitli şivelerde değişik biçimleri vardır (Tenggeri, vb.).

Theravada (Sanskritçe): Ataların düşünceleri. Budist öğretiyi Hinayanayı betimleyen sözcük.

Toy (Türkçe): Şölen, ilk zamanlarda cenaze yemeği. Daha sonra tüm büyük kurullar kimi-

lerinde de kurultay için kullanılır.

Tuğ (Türkçe-Moğolca): Bayrak. Yak ya da at kuyruklarından oluşan bayrak.

Ulus (Türkçe-Moğolca): Millet, ama öncelikle ülke, toprak. Ayrıca bazı Cengiz Han Hanlıkları için de kullanılmıştır.

Ümmet (Arapça): Coğrafi ve siyasal sınırların ötesinde bütün Müslüman topluluklar.

Wang (Çince): Kral. Orta Asya'da ong olarak geçer.

Yasak (Moğolca): İzin olmayan. Cengiz Han tarafından kurulan Moğol yasası.

Yog (Türkçe): Cenaze törenleri ve zamanla genişleyerek her tür toplantı.

Yurt (Türkçe): Ülke. Kampın kurulduğu yer. Yanlış olarak Ruslar bunun yuvarlak planda kurulan ve çan biçimini andıran konutlar olduğunu düşünmüşlerdir ve biz de onların izinden gitmişizdir. (aslında bunun gerçek adı *ker/ger*'dir).

HARİTA LİSTESİ

DİZİN